MEMORIA
SAECULORUM
HUNGARIAE

KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

szerkesztette Horváth János és Székely György

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST



KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

Memoria Saeculorum Hungariae I.

Szerkesztette

Horváth János
és
Székely György

A Magyar Tudományos Akadémia „Memoria Saeculorum Hungariae" címen indított új sorozata tanulmánykötetek formájában programszerűen napirendre tűzi régi magyar művelődéstörténetünk legfontosabb problémáit. A most megjelenő első kötet krónika- és legendairodalmunk legizgalmasabb kérdéseire keresi a választ neves kutatóink tanulmányai segítségével.

Anonymus kódexe, legendáink kronológiai kérdései, a krónikaszerkesztések és krónikaértelmezések, továbbá az Árpád-kori jogtörténet és intézménytörténet körüli polémiák napjainkban is izgalmas problémák kutatóink számára.

A tanulmánykötet a tudományos nézetek kifejtése során korai középkori magyar történelmünk forrásanyagát tekinti át és értékeli. A kötet legfőbb erénye, hogy további kutatásokra, újabb tudományos vitákra serkent.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

MEMORIA SAECULORUM HUNGARIAE

Szerkeszti

V. KOVÁCS SÁNDOR

1.

KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI

SZERKESZTETTE

HORVÁTH JÁNOS és SZÉKELY GYÖRGY

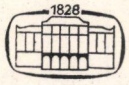

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1974

KÉSZÜLT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZÉPKORI MUNKABIZOTTSÁGÁNAK GONDOZÁSÁBAN

ISBN 963 05 0240 2

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1974

Printed in Hungary

TARTALOM

Székely György: Bevezetés középkori kútfőink kritikus kérdéseihez 7

I. ANONYMUS ÉS KÓDEXE

Váczy Péter: Anonymus és kora 13
Karsai Géza: Ki volt Anonymus? (Az Anonymus-gesta kézirata, szövegkritikája tartalmi és nyelvi problémái, különös tekintettel a palimpszeszt-szövegek fototechnikai kérdéseire) 39
Jakab Sámuel—Városi György: Az Anonymus-kódex 1a lapjának optikai és fotográfiai feltárása (Eredmények és lehetőségek) 61
Horváth János: Anonymus és a Kassai Kódex 81

II. LEGENDÁINK KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Gerics József: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai 113
Csóka J. Lajos: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete 137
Horváth János: A Gellért-legendák keletkezése és kora 147

III. KRÓNIKASZERKESZTÉSEK – KRÓNIKAÉRTELMEZÉSEK

Mályusz Elemér: A Képes Krónika kiadásai 167
Szűcs Jenő: Kézai-problémák 187
Tarnai Andor: A Képes Krónika forrásaihoz 203
Karácsonyi Béla: Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében 213
Kristó Gyula: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága) 229
Szegfű László: Sarolta 239
Makk Ferenc: Megjegyzések II. István történetéhez 253
Vásáry István: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez) 261

Kapitánffy István—Szepessy Tibor: Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei 279
Mezey László: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe 315
Györffy György: A magyar krónikák adata a III. Béla-kori petícióról 333
Vajay Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája 339

Névmutató (Összeállította: *B. Juhász Erzsébet*) 375

BEVEZETÉS KÖZÉPKORI KÚTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEIHEZ

Az olvasó elé kerülő könyv első pillantásra önkényes összeállításnak tűnhetik. Szerzői gárdája nem egységes: irodalomtörténészek, történetkutatók, filológusok egyaránt szerepelnek benne, sőt a modern technikai eszközök szakemberei is szóhoz jutnak tanulmányukkal. De a téma is igen szerteágazó: krónikák és legendák, történeti és jogtörténeti kérdések, forrásszövegek és kódexproblémák kerültek egymás mellé ennek a munkának a hasábjain. Aki a kötet lapjait forgatja, joggal vár magyarázatot — ez indokolja a bevezető szöveget.

A tanulmánygyűjtemény egy olyan munkabizottság tevékenységének válogatott eredménye, amely a régi magyar művelődéstörténet (középkor és renaissance) kutatóinak sokszínű táborát kívánta egyesíteni a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt. Ez maga megvilágítja a különféle diszciplínák képviselőinek együttes szereplését a szerzők sorában. Írásaik gazdag tárházából ezúttal olyan tanulmányokat állítottunk össze — vagy állítottunk egymással szembe —, amelyek a magyar történelem középkori kútfőire vonatkoznak, az ezekkel kapcsolatos újabb kutatási nézőpontokat teszik szemléletessé. Éppen a ma annyira aktuális művelődéstörténeti érdeklődés és a viszonylag zárt tematika teszi meggyőződésünk szerint jogosulttá ennek a kötetnek eljuttatását az olvasóhoz, remélve a magyar múlt forrásainak — egyben művelődésünk emlékeinek — közelebb hozását az irodalomtudomány, a történeti segédtudományok, a jogtörténet és a művészettörténet aktív művelőihez és figyelő barátaihoz. Egyszerre kívántuk segíteni ezzel a találkozással a kölcsönös érdeklődés fokozását és a hasznos tapasztalatcserét, azt a kockázatot is vállalva, hogy a tematikailag is szétágazó, módszerekben meg eredményekben eltérő tanulmánykötet további viták kiindulópontjává válhatik. Ilyen viták ugyanis adva voltak a folyóiratok hasábjain vagy a Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottsága által rendezett tudományos ülésszakon elbeszélő forrásaink jellege, periodizálása, szövegrétegei tekintetében. Ez a le nem zárt vita bátorította a kötet kiadóit a le nem zárható polémia minél sokoldalúbb kibontakoztatására.

A tanulmánykötet a ma legidőszerűbb kérdéseket gyűjti egybe, a legjelesebb szerzőket szólaltatja meg, és a Középkori Munkabizottság nagy veszteségnek tartja, hogy a kútfőtanulmányok kiemelkedő nyelvész mestere, Pais Dezső akadémikus halála miatt szertefoszlott reményünk az Anonymus személynevei helynévi származtatásának tárgyában írt tanulmánya sajtó alá rendezésére. Vele ennek a sokat nyújtó tudományágnak közvetlen véleménynyilvánítása hiányzik a kötetből. Amit megvalósíthattunk és aminek

hiányára mély fájdalommal emlékeztetnük kell, az egyaránt mutatja célkitűzésünket: a módszerekben minél sokoldalúbb szerzői gárdának megnyilatkozási lehetőséget adva maradjunk figyelemmel a kötet tartalmi kialakításánál a kútfőknek arra a tág értelmezésére, ahogyan a Szentpétery Imre szerkesztette *Scriptores Rerum Hungaricarum* kötetei is magukban foglaltak krónikákat, úti beszámolókat, de nem rekesztették ki a jogi emlékeket sem. Aki azonban e tanulmánykötet forgatása közben egybeveti majd a Szentpétery szerkesztette forráskiadvány szövegeit és jegyzeteit, bevezető tanulmányait, az kiérezheti azt a jelentékeny különbséget, ami a felszabadulás előtti forráskutatás maradandó értékű összegezése utáni sokoldalú eredményekből vagy gazdag tartalmú és szempontú vitákból többletként összegezhető kötetünk problematikájának tükrében. Igaz, hogy mai tudásunk sokkal kevésbé mutat zártságot és lezártságot, mint amit akkor rögzíteni véltek. Az Anonymus és kódexe, a legendáink kronológiai kérdései, a krónikaszerkesztések és krónikaértelmezések, nem kevésbé az Árpád-kori jog- és intézménytörténetünk körüli viták élőbbek, mint valaha, és ezt jelzi a kérdésekkel kötetünkben foglalkozó kiterjedt szerzői gárda egész eddigi munkásságában gyökerező számos eltérő eredmény és kutatási program. Nemcsak tartalmi eltérésekre figyelhet fel az olvasó. Szembetűnő a tanulmányok méretei közötti eltérés is, amit a szerzők vitakészsége és bizonyító apparátusának nem visszafogott felsorakoztatása tesz érthetővé. A vitapartnerekre való eltérő mérvű reagálás, a tudománytörténeti áttekintés különböző igénye is okozza a tanulmányok nem egyöntetű szerkezetét, terjedelmét.

Egy bevezetés nem igényelheti a kérdések eldöntését, ezt a szerzők és az olvasók további vitáira kell bíznunk. De a bevezetés írójának joga sincs hallgatni friss benyomásairól, amelyek mint a szövegek olvasóját érték. Ilyen felvetődött észrevételeit, gondolatait talán az olvasó is újra átélheti egyik-másik tanulmány olvasása közben. Váczy Péter tanulmánya első részében a Szilágyi Loránd-féle datáló módszer újabb érdekes alkalmazási kísérletét nyújtja, ezúttal helynévi alakváltozatok szerint. Második része számottevő hozzájárulás a műfajtörténet kérdéseihez. Bizonnyal hozzájárul a további tisztázáshoz, ha datálási és lokalizálási kísérlete nem is lelne egyértelmű elfogadásra. Karsai Géza már korábban kifejtett nézeteit törekszik továbbépíteni és igazolni, nem zárkózva el egy vitatott hitelű „forrás" bevonásától sem. Jakab Sámuel és Városi György tanulmánya viszont szakszerűen tekinti át a kutatástörténetet, és nyújt felvilágosítást a mai műszaki lehetőségekről, valamint ezek alkalmazásának eredményeit írásban és képben közérthető módon mutatja be. Horváth János érdekes és mellékletekben is gazdag első tanulmányát erős kritikai érzék és logikus vonalvezetés jellemzi. A szerző elvégzi Anonymus és az Aranybulla szövegeinek és értelmének egybevetését, valamint szembesíti a Julianus barát útjára vonatkozó forrásanyaggal az Anonymus-szöveg mögött lehetséges földrajzi-politikai ismeretanyagot.

A másik témacsoportban Gerics József tanulmánya igen sokoldalúan, filológiai és jogtörténeti érvek impozáns sorával tárgyalja és bizonyítja álláspontját, szempontjai kiterjednek a külföldi analógiák gazdag változataira. Szövegezése azonban szerencsésen mutatja, hogy a szerző nem feled-

kezett meg történész és irodalomtörténész olvasóiról, akiknek érdeklődését méltán fel is keltheti. Csóka J. Lajos részletesen dokumentált tanulmánya a szerző felfogásának mértéktartó és gazdagon érvelő kifejtése. Erénye, hogy nem marad meg a szövegek egybevetésének körében, hanem különösen erős oldala az oktatás- és művelődéstörténet kiaknázása. Horváth János második tanulmánya kitűnő logikával és vonalvezetéssel nyújtja felfogását és újabb érveit, ellenérveit a *Gellért-legenda* változatok keletkezése, tartalma és irodalmi problematikája körül. Érdemleges új mozzanatai közül ki kell emelni a szentté avatási eljárások fejlődésének nemcsak merőben egyházi, de hatalmi kérdésekkel való összefüggésének áttekintését.

Az ezeket követő harmadik tanulmánycsoport élén az összehasonlító módszer értékes alkalmazása miatt is figyelmet érdemel Mályusz Elemér tanulmánya, amely tudománytörténeti jelentőségű kérdést tárgyal igen elmélyülten és a kiadástörténet teljes ismeretében. Szűcs Jenő tanulmánya példás logikai vonalvezetéssel jut el eredményéhez. Igen alapos történeti földrajzi ismeretek, krónikás anyag- és irodalmi tudás, a politikai-jogi ideológia történetének feltárásában mutatkozó igényesség tette lehetővé a nemcsak filológiai, hanem társadalmi-történeti eszközökkel és szempontokból való krónikaelemzést. Tarnai Andor filológiai szempontból kifogástalan tanulmánya krónikairodalmunk francia forráskapcsolatait világosabbá teszi és időben pontosabban részletezi, miközben helyesen óvakodott a túlzott következtetésektől. Karácsonyi Béla a kötet tematikáját tovább élénkítve az időrendi problémák típusait veti fel, egyben mindegyiket érdekes példákon részletesen bemutatja és kifogástalanul elemzi. Eközben néhány korábban elemzést nem nyert típust diplomatikai vagy hagiografiai szempontból megvilágít. Kristó Gyula tanulmánya hazai és külföldi elbeszélő források összefüggéseinek egy új lehetőségére mutat rá, részletes forrásdokumentáció alapján és a korabeli hazai és világpolitikai összetevők alapos vizsgálatával. Ezzel az új elképzeléssel további kutatásnak és vitáknak nyithatja meg az útját. Szegfű László az elbeszélő források és a néprajzi megfigyelések összekapcsolására tesz érdekes kísérletet, ami serkentheti a krónikakutatás módszertani vitáit. Míg ő a krónikák sok ágát és eltérő adatcsoportját veti egybe, addig Makk Ferenc egyetlen krónikahely értelmezését nyújtja, annak összefüggéseit bontja ki sokoldalúan. Úgy nyújt fontos adalékot a magyar—keleti kapcsolatok XII. századi összképéhez, hogy a régi magyar irodalom teljes értékelésén túl nagyarányú külföldi irodalmat is áttekint napjainkig. Keletre mutat Vásáry István gondos forrástanulmányokra és alapos irodalomismeretre épülő tanulmánya — értékes hozzájárulást nyújt mind a magyar őstörténet, mind a kibontakozó magyar történettudomány ismeretéhez.

Kapitánffy István és Szepessy Tibor tanulmánya a negyedik tanulmánycsoportot nyitja meg. Ismét munkába vesznek ezek a szerzők egy olyan tudománytörténeti és forráskutatási területet, amely Móra Mihály halála óta kutatásban, de ismertetésben is alig részesült. Megbízhatóan bővítik a kánonjog történetének magyar vonatkozásait, ugyanakkor kritikus éllel nyesegetik le a féltudományos törekvések színes, de üres megállapításait. Mezey László tanulmánya a történeti segédtudományok egyik fontos kérdés-

körét helyezi új, összehasonlító megvilágításba. Tanulmányának egyik erénye a hazai irodalomban kevéssé áttekintett nyugati és bizantinológiai irodalom messzemenő és bíráló szemű kiaknázása. Györffy György a maga gondolatrendszerében kifogástalan logikájú tanulmánya az összetartozó krónikás és okleveles anyagokat dolgozza fel, és szétválasztani igyekszik a szerinte összekeveredett III. és IV. Béla-kori krónikás utalásokat. Ezzel a középkori krónikaírás műhelyproblémáit és gyengéit is felfedi. Végül Vajay Szabolcs bevezető soraival szervesen kapcsolja a maga témáját a krónikák kérdésköréhez, hogy azután számos ponton, de főleg összefüggéseiben eredeti és bizonyára vitára serkentő felfogását logikai ellentmondások nélkül fejtse ki. Vajay minden meglevő koronát vagy ábrázolást funkcióhoz tudott juttatni, és a használaton kívül kerüléseket történetileg indokolta. A koronák mint tárgyak és mint államszimbólumok kutatása joggal kapcsolódik az írott források elemzéséhez, mert reálisan kapcsolja azokat az adott politikai helyzethez.

Ezekben az új kísérletekben — hangsúlyozzuk — nem láthatunk végleges eredményeket, annál inkább további vitákra, tisztázásra serkentő nézetösszevetéseket. A tanulmánykötet a korábbi középkori magyar történet írott és tárgyi forrásanyagának jelentékeny részét mozgatja meg, sokszempontúan értékeli, s ennek jelentősége nem önmagában van. Célja ugyanis hozzájárulni a történeti források reálisabb kiaknázásához, a történetkutatás módszereinek tökéletesedéséhez. Ezzel pedig a tanulmánykötet értékes hozzájárulás a tárgyalt századok történeti szintéziséhez, irodalomtudományi megvilágításához, jogéletének bemutatásához. Végső soron ebben láthatjuk a szerzőgárda erőfeszítéseinek gyümölcsét.

Székely György

I.

ANONYMUS ÉS KÓDEXE

VÁCZY PÉTER

ANONYMUS ÉS KORA

Pannonhalma neve a Gestában

Anonymus műve 50. fejezetében elmondja, hogyan indult el Árpád seregének harmadával a nyugati részek elfoglalására. A honfoglalók Bodajkon áthaladva maguk mögött hagyták a Vértes erdejét és eljutottak „Szent Márton hegyéhez", ahol tábort vertek. Vizet mind maguk, mind az állatok számára Sabaria forrásából — *de fonte Sabarie* — merítettek, s felmenve a hegyre, sokáig gyönyörködtek Pannonia földjének szépségében.[1]

Különös, hogy e vállalkozással kapcsolatban a gestaíró nem említi meg se Győrt, a püspök városát, se Szombathelyet, az ókori Sabariát, melyet régen mint Szent Márton szülőhazáját számon tartottak. Ehelyett hallunk egy hasonnevű, de jelentéktelen forrásról, meg „Szent Márton hegyéről" — *mons Sancti Martini* —, a mai Pannonhalmáról. A legkülönösebb azonban maga a név — *mons Sancti Martini* —, hiszen Pannonhalmát a szóba jöhető időben, igaz, sokféleképpen, de mindig másképpen nevezték.

Felmerül a kérdés: van-e párja az anonymusi Pannonhalma-névnek a tatárjárás előtti időszak Pannonhalma-elnevezései közt, és ha igen, a jellegzetes névalak használata milyen időre rögzíthető. Talán ezen a módon biztosabban eljuthatunk magának a *Gesta*nak annyit vitatott kormeghatározásához. A módszer alkalmazását megengedi a Pannonhalmára vonatkozó adatok nagy bősége. A kutató pontos kimutatást készíthet a névhasználatról, megfigyelheti egyes változatok feltűnését és rövidebb-hosszabb tündöklését, melyekre nézve időrendi megállapításokat tehet. Remélhető tehát, hogy a *Gesta Hungarorum* lapján található változat is évszámhoz köthető.

Pannonhalma latin névalakjairól egész tanulmányt írt Klemm Antal.[2] Csakhogy az érdemes szerző megelégedett az adatok puszta felsorolásával, még arról is lemondott, hogy időbeli csoportokat állapítson meg közöttük. A *Gesta* adatára ugyan rátalált, de nem ismerte fel jelentőségét az Anonymus-kutatás szempontjából. Szorgalmas munkájának alig vettük hasznát.

Pannonhalma latin nevének a legrégibb alakja Szent István pannonhalmi kiváltságlevelében maradt fenn, mely így hangzik: *monasterium sancti Martini in monte supra Pannoniam situm.*[3] Ugyanezt az alakot használta II. Paszkál pápa 1102-ben az apátság jogait, birtokait megerősítő oklevelében.[4] A későbbi pápai átiratok (1175, 1181, 1187, 1216 stb.) már csak ezt

[1] P. magister: Gesta Hvngarorvm, ed. L. Juhász. Bp. 1932. 383: „Dux autem Arpad et sui milites sic eundo iuxta montem sancti Martini castra metati sunt et de fonte Sabarie tam ipsi quam eorum animalia biberunt et montem ascendentes et uisa pulchritudine terre Pannonie nimis leti facti sunt."

[2] Klemm A.: Pannonhalma nevének története. Pannonhalmi Szemle X. 212 kk.

[3] 1001: Pann. rt. I (1) 589.

[4] 1102: uo. I (3) 592.

a mintát ismétlik, csekély változtatással (*supra* helyett *super Pannoniam*).[5] Ennél sokkal lényegesebb az a módosítás, mely egészen új formát adott a régi névalaknak Szent László keltezetlen pannonhalmi birtokösszeírásában: *monasterium sancti Martini supra montem pannonie situm*.[6] Magából az összeírásból világosan kitűnik, hogy Pannonia az apátság főbirtoka volt. Az apátság azon a hegyen épült, melynek alján a Pannonia nevű helység feküdt.[7] A név fogalmazása az összeírásban nem eléggé szabatos, mivel úgy is érthető, hogy a Pannonia név a hegyre vonatkozik. A Szent László-kori fogalmazás később még egyszer fordul elő, egyúttal utoljára, Szines asszony 1146. évi adománylevelében: *ecclesia Sancti Martini supra montem Pannonie*.[8] Ha eltekintünk a pápák szolgai átiratától, a legrégibb névváltozat korát a XII. század közepéig számíthatjuk.

A kérdéses pannonhalmi hegyet a legrégibb időkben „szentnek" tartották. Ez derül ki Szent László második törvénykönyvéből, melyet Pannonhalmán — *in monte sancto* — adtak ki.[9] Ezzel teljesen egybehangzóan Imre herceg legendája is Pannonhalmát *in Sancto Monte Pannonie, de sancto monte* említi, ami a szövegezés régisége mellett bizonyít.[10] Ezzel szemben a *Nagyobb István-legenda* ma ismert szövege *in loco, qui Sacer Mons dicitur* mindenképpen későbbinek látszik. A kérdéses passzus egyébként is rossz helyen van a legendában — ezen csak Hartvik püspök változtatott. Alapos tehát a gyanúnk, hogy a Pannonhalmára vonatkozó részt utólag szúrták a szövegbe.[11] Ilyen „szent hegyekkel" gyakorta találkozunk a trákok, az illírek és a kelták által lakott területen. Szentélyeiket hegyek tetején rendezték be. Pannonhalmát e „szent hegyek" közé kell sorolnunk, ahol tehát lerombolt pogány szentély helyén épült fel a bencés kolostor. A név a pogányság idejébe vezet vissza bennünket.[12]

[5] Uo. I (18) 606, (21) 610, (24) 612, (53) 640: „monasterium Sancti Martini super Pannonia situm", az „in monte" elmaradt. Ugyanígy III. Honorius 1225. évi átiratában: uo. I (80) 670.

[6] É. n.: uo. I (2) 590, a birtokfelsorolásban: „ecclesiam beatissimi martini" (591).

[7] „Primum praedium est pannonia ubi monasterium situm est."

[8] 1146: uo. I (9) 597, a kontextusban így is: „Beato Martino". Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. (A továbbiakban: Szentpétery: Krit. jegyz.)

[9] Lad. Decr. II. Praefatio, ed. Závodszky, 166.

[10] Legenda s. Emerici ducis c. 2, l. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I—II. Budapestini 1937—38. (A továbbiakban: SRH.) II. 452: „cum beatus rex Stephanus ad ecclesiam beati Martini, quam ipse in Sancto Monte Pannonie inchoaverat... causa orationis advenit"; c. 3, SRH II. 453: „de sancto monte. A legenda 1109—1116 közt keletkezett. Vö. Madzsar I.: Szent Imre herceg legendája. Száz. 1931 főleg 56; Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 153; C. A. Macartney: The medieval Hungarian Historians. Cambridge 1953. 170—71. Csóka J. Lajos szerint egy pannonhalmi szerzetes írta 1150 körül. (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. 199—226.)

[11] Legenda maior c. 8, ed. SRH II. 383. Ugyanígy már az Ernst-kódexben: Varjú E.: Legendae sancti regis Stephani. Bp. 1928. 9 . Viszont Szabó Károly fordításában az egész rész hiányzik. (Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. Bp. 1887. 11.) Vö. Leg. ab Hartvico ep. conscripta c. 6, ed. SRH II. 409—10.

[12] Pannonhalma ókori településeiről ír Lovas E.: Pannonhalma környéke az ó- és középkorban. Pannonhalma 1937, főleg 4 kk., 10 kk.

Pannonhalma nevének harmadik változatát Kálmán király óta ismerjük. Az ő uralmától kezdve hallunk oly adományokról, melyeket a hívők *Beato Martino*, vagy *ecclesie Sancti Martini*, vagy *cenobio Beati Martini* tettek, a pannonhalmi apát pedig egyszerűen mint *abbas Beati Martini* lép elénk.[13] Ismeretes, hogy Hartvik püspök a *Kis* és a *Nagy Legenda* összeötvözésével alkotott új István-életrajzot. A kiírt szövegrészekben változatlanul hagyta Pannonhalma nevét, korának új névalakját csak saját fogalmazásában érvényesítette *(Sancti Martini cenobium)*.[14] Pannonhalma nevének ez a változata különben általánosan divatozott a XII. században, sőt kimutatható a következő század első negyedében is, azonban 1229 után ritkán fordul elő. Krónikáink XIV. századbeli szerkesztése, mely tudvalevően korábbi szövegeket is magába olvasztott, Koppány történetének elmondásában megtartotta Pannonhalma nevének ezt a XII. századi formáját.[15]

E változatnak kialakult egy *Pannonia* névvel bővített alakja is: *abbas* vagy *monasterium Sancti Martini de Pannonia*. *Pannonia* neve az apátság latin címében azt a helyet jelöli, ahol a kolostor állott. Eredetileg tehát a címben kifejezett *Pannonia* nem vonatkozott Magyarországra, melyet úgyszintén Pannoniának hívtak. Ebben az értelemben használja a nevet *Fulco hospes* 1146-ban, amikor adományt tesz *monasterio Beati Martini Pannoniensi*. Idővel a birtok és a helység elvesztette Pannonia nevét. 1226-ban és 1233-ban már csak a kertet nevezték így,[16] IV. Béla alatt a részletes Albeus-féle összeírásban ilyen nevű birtok nem szerepel. A *Pannonia* névvel bővített változat 1181 óta ismeretes, főleg pápai kiadványokból, a hazai írásbeliségben csak később terjedt el. Valószínű, hogy a *Pannonia* nevet ekkor már bel- és külföldön egyaránt az országra vonatkoztatták.[17]

[13] A sort a Legenda minor s. Stephani regis c. 3 (ed. SRH II. 395) nyitja meg, melyet Hartvik Kálmán idején már felhasznált. Következik 1105—1116: Pann. rt. I (4) 594, majd 1116—1131: uo. I (5) 595; 1131—1141: uo. I (6) 595; 1137: uo. I (7) 596; 1142—1146. uo. I (8) 597; 1146: uo. I (9) 597 nem főcímként; 1146: uo. I (10) 599: „monasterio Beati Martini Pannoniensi"; 1150: uo. I (11) 599; 1151: uo. I (12) 600; 1152: uo. I (13) 601; 1153: uo. I (14) 602; 1172: uo. I (16) 605; 1186?: uo. I (23) 611; 1191: Strig. I (122) 139; 1201: Pann. rt. I (28) 615; 1206 kör.: WENZEL: ÁUO I (51) 93; 1210: Pann. rt. I (31) 618—619, csak a továbbiakban, a főcím más; 1210: uo. I (32) 619; 1211: uo. I (34) 621; 1211: uo. I (35) 622; 1213: uo. I (41); 1214: uo. I (42) 628; 1215: uo. I (46) 632; 1216: uo. I (54) 642; 1219?: uo. I (60) 646; 1220: uo. I (62) 647; 1220: uo. I (63) 647; 1222: uo. I (69) 655; 1222: uo. I (71) 657; 1223: uo. I (73) 661; 1226: uo. I (82) 672; 1226?: uo. I (87) 676; 1226?: uo. I (88) 677; 1228: uo. I (103) 690 egyúttal példa másra is; 1228?: uo. I (104) 691; 1229: uo. I (105) 692; 1229: uo. I (106) 693; 1229: uo. I (107) 694; 1231: uo. I (113) 701; 1231: uo. I (124) 709; 1235: uo. I (159) 747; 1236?: uo. I (160) 748; 1236: uo. I (163) (751; 1237: uo. I (166) 753; 1238?: uo. I (175) 760; 1239: uo. I (181) (767; stb. Hamisítvány a SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 62. sz. 1137-es dátummal, a XIII. századból.

[14] c. 6, ed. SRH II. 410.

[15] Chron. s. XIV. c. 64, ed. SRH I. 314.

[16] Historia Hierosolymitana II, 3. Ed. MIGNE: PL CLXVI coll. 412; 1146: Pann. rt. I (10) 599; 1226: uo. I (89) 679; 1233: uo. I (113) 717 (1).

[17] 1181: Pann. rt. I (20) 609; 1184—1186: uo. I (22) 611: „capitulo Sancti Martini in Pannonia"; 1189: uo. I (25) 613; 1210: uo. I (30) 617; 1214: uo. I (43) 630; 1215: uo. I (44) 631; 1215: uo. I (45) 632; 1215: uo. I (47) 633; 1215: uo. I (48) 634; 1215: uo. I (49) 635; 1215: uo. I (50) 637; 1216: uo. I (51) 638; 1216: uo. I (52) 639; 1218:

Igen kedvelt változat volt a következő: *conventus* vagy *monasterium Sancti Martini de sacro monte Pannonie*. Ennek általunk ismert első adata III. Béla 1192-ben kelt sóadományozó oklevelében maradt fenn.[18] A küszéni alapítólevél 1157-ből, ugyan korábbi adatot tartalmaz de az oklevél hamis. Akkor készíthették, amikor az apát pert kezdett Küszen megszerzéséért (1225).[19] Főleg a XIII. század harmincas éveiben találunk rá sok példát. Egyébként ez a névalak válik uralkodóvá a XIV—XV. században.[20]

Még egy névalakkal kell megismerkednünk: *monasterium Sancti Martini de monte Pannonie* vagy *in monte Pannonie*, mely Berthold kalocsai érsek 1213-ban kelt oklevelében csonkán maradt: *in monte*. Noha Pannonhalma latin nevének ez a változata már 1180 körül feltűnik, 1210/13-ig kell várnunk, míg újra megjelenik. A következő adat csak 1227-ből való, a tatár-

---

uo. I (55) 643; 1218: uo. I (56) 644; 1218: Mon. Vesprim. I 43; 1218: Mon. Vesprim. I 43: „mon. S. Martini in Pannonia"; 1218: Pann. rt. I (59) 645; 1221: uo. I (64) 648; 1221: uo. I (65) 650; 1221: uo. I (66) 652—53; 1222: uo. I (68) 655; 1222: uo. I (70) 656: „conventus Beati Martini in Pannonia"; 1225: Theiner: Mon. Hung. I 53; 1225: Pann. rt. I (77) 667: 1225: uo. I (78) 668; 1225: uo. I (79) 669; 1226: Theiner: Mon. Hung. I 69—70; 1226: Pann. rt. I (84) 673; 1226?: uo. I (89) 678: 1227: uo. I (93) 682; 1227: uo. I (94) 683; 1227: uo. I (95) 684; 1227: uo. I (96) 685; 1227: Mon. Vesprim. I 78: „Conuentus Sancti Martini in Pannonia"; 1227: Pann. rt. I (98) 685; 1228: uo. I (100) 687; 1228: uo. I (101) 687: 1228: uo. I (102) 688—89; 1228: uo. I (102b) 689; 1229: uo. I (108) 696; 1230: uo. I (110) 699; 1230: uo. I (111) 699; 1231: Mon. Vesprim. I 87; 1231: Pann. rt. I (115) 702; 1231: uo. I (116) 703; 1231: uo. I (117) 704; 1231: uo. I (118) 704; 1231: uo. I (121) 706; 1231: uo. I (122) 707; 1231: uo. I (123) 708; 1232: uo. I (125) 709; 1232: uo. I (126) 710; 1232: uo. I (128) 712; 1232: uo. I (129) 712; 1232: Theiner: Mon. Hung. I 105; 1234: Pann. rt. I (142) 730; 1235: uo. I (150) 739; 1235: uo. I (151) 740; 1235: uo. I (152) 741; 1235: uo. I (154) 742; 1235: uo. I (155) 743; 1235: uo. I (157) 745; 1235: uo. I (158) 746; 1238: uo. I (173) 758; 1238: uo. I (174) 759; 1239: uo. I (178) 763; 1239: uo. I (179) 764; 1239: uo. I (182) 768; 1240: uo. I (186) 788; 1240: uo. I (187) 788; 1240: uo. I (188) 789. Az 1220-ra keltezett 195. sz. káptalani oklevél (uo. I 795) egészen modern hamisítvány.

[18] 1192: Pann. rt. I (27) 615. Csak XIII. századi másolatban maradt fenn. Szentpétery: Krit. jegyz. 152. sz. valódi oklevélként tartja számon. II. András, utalva atyja adományára, újra szabályozza a sókedvezményt. Az erről szóló oklevél sincs meg, hanem csak másolatban maradt fenn, a Liber Ruber 19—20. lapjain. 1211: Pann. rt. I (33) 620.

[19] 1157: Pann. rt. I (15) 603—04. Hamis voltára rámutatott Závodszky L.: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. Turul XXXI (1913) 100—05. Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 87. sz. Újabban valódisága mellett érvel Csóka J. L.: Adalbert és Walfer... oklevelének hitelessége: Levélt. Közl. 1964. 57—63.

[20] 1212: Pann. rt. I (36) 623; 1224: uo. I (74) 662; (1225): uo. I (67) 653. Az évszám javítva Szentpétery: Krit. jegyz. 425. sz. alapján; 1225: uo. I (81) 671; 1226: uo. I (90) 680; 1226: uo. I (91) 680; 1226: uo. I (92) 682; 1230 kör.: uo. I (109) 698; 1230: uo. I (112) 701; 1231: uo. I (120) 706; 1233: uo. I (131) 714; 1233: uo. I (132) 715; 1233: uo. I (133) 716; 1233: uo. I (134) 718; 1233: uo. I (135) 722; 1233: uo. I (136) 722 emellett van „S. M. de Pannonia", és „conv. Sancti Martini" is; 1233: uo. I (137) 724; 1234: uo. I (138) 725; 1234: uo. I (139) 726; 1234: uo. I (140) 728; 1234: uo. I (141) 729, de „Datum apud monasterium Sancti Martini"; 1234: uo .I (144) 735; 1234: uo. I (145) 735; 1234: uo. I (147) 737; 1236: uo. I (161) 749; 1236: uo. I (162) 750; 1237: uo. I (164) 752; 1237: uo. I (165) 752; 1237: uo. I (168) 754; 1237: uo. I (169) 755; 1237: uo. I (171) 756; 1237: uo. I (172) 757; 1238: uo. I (176) 761; 1238—1239?: uo. I (177) 762; 1239: uo. I (180) 765; 1239: uo. I (183) 769; 1237—1240: uo. I (185) 771; 1240: uo. I (189) 789; 1241: uo. I (191) 792. A XIV—XV. századi példákat l. Csánki D.: Magyarország tört. földrajza III. 538.

járás előtti korból mindössze még 1231., 1234., 1235. és 1240. évi oklevelek nevezik ily módon Pannonhalmát.[21] Az elbeszélő kútfők közül ebbe a csoportba tartozik a *Nagyobb Gellért-legenda* pannonhalmi adata: *de monte Pannonie*, Ajtony történetével kapcsolatban. Az újabbkori latinságban Pannonhalma neve úgyszintén *Mons Pannonie*.[22]

Felsorolásunk végére hagytuk P. mester *Gestá*jának általunk már idézett névalakját: *mons sancti Martini*, mely csak a XIII. században — az 1213., 1223., 1226. években — fordul elő, aztán csodálatosképpen ismét találkozunk vele, ha nem is gyakran, a XIV—XV. században.[23] A hazai németség ugyancsak így nevezi általában az apátságot. Noha a német betelepülők első nagyobb raja már 1150—1200 közt elérte hazánk nyugati határvidékét,[24] a német névalak *Martinsberg*, *Sant Martinsperc* nem ebben a korai időben, hanem csak a középkor végén alakulhatott ki. A *mons Sancti Martini* névalak használata a XIII. század elején nem volt tartós.[25]

A *mons Sancti Martini* kései szereplése nyilván azzal függ össze, hogy a Pannonhalmán keletkezett Szent Márton mondakört a már maga teljességében feltételezi. E monda szerint Márton Pannonhalma határában, Sabariában, a „szent kútnál" született, a hegyen pedig, ahol a monostort alapították, ájtatoskodott. A rendház lakói birtokuk Sabariáját, egynéhány rom alapján, csakhamar azonosították azzal a várossal,[26] melyet Sulpicius Severus, Márton tanítványa és életrajzírója szülőhelyeként megjelölt.[27] A *vita sancti*

[21] Van ugyan egy korábbinak látszó adat (1103:) „abbas Montis Pannoniae", de csak Schmitth regesztájából ismerjük (Mon. Strig. I (38) 71). A fogalmazás nyilván Schmitthtől ered. Ugyanis „Mons Pannoniae" volt Pannonhalma újkori latin neve. Vö. LIPSZKY J.: Repertorium locorum... Buda e 1808.638: „Szent Márton" címszó alatt. Így a sor csak a század végén kezdődik: 1173—1185: Pann. rt. I (17) 605; 1180: uo. I (19) 608; 1210: uo. I (31) 618; 1213: uo. I (38) 624: „in monte"; 1227: uo. I (99) 687; 1231: uo. I (119) 705; 1234: uo. I (146) 736; 1234: uo. I (148) 738; 1234: uo. I (149) 738; 1235: uo. I (153) 742; 1240: uo. I (190) 792. Újkori hamisítvány: 1222: uo. I (196) 796.

[22] Legenda maior s. Gerhardi c. 9, ed. SRH II. 493. A nagyobb Gellért-legenda keletkezési idejére: C. A. MACARTNEY: The Medieval Hungarian Historians. Cambridge 1953. 154 kk.; HORVÁTH J.: A Gellért-legendák forrásértéke. MTA I. OK XIII. köt.; E. PÁSZTOR: Problemi di datazione della Legenda maior S. Gerhardi episcopi. Bollettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano 73 (1962) 113 kk.; CSÓKA J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom. 263 kk.

[23] Pannonhalma mai nevét Kazinczy barátjától, Guzmics Izidortól kapta (1823), addig Szent Márton volt. Német nevére l. Lipszky idézett repertóriumát a 638. oldalon. Mint Mártonhegy előfordul: Zsigmondkori okl. II/1 2617, 4719. sz.; CSÁNKI: i. m. III. 538, 543: „sub monte S. Martini" (1492).

[24] E. MOÓR: Westungarn im Mittelalter. Szeged 1936 316 kk.

[25] 1213: Pann. rt. I (39, 40) 625—626; 1223: uo. I (72) 658; 1226: uo. I (85, 86) 675.

[26] A kérdést legutóbb CSÓKA J. L. tárgyalta a Vigilia 1969. júniusi számában: Hol született Szent Márton?

[27] Svlpicii Severi Vita s. Martini c. 2 (1), ed. C. HALM: Corpus scriptorum eccl. latinorum I. Vindobonae 1866. 111: „Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit, sed intra Italiam Ticini altus est." Oppidum-értelmezésünk helyességét a leghitelesebb tours-i hagyomány igazolja, melyet a következőképpen képvisel Gergely tours-i püspök (megh. 594): Hist. Francorum I c. 36, ed. SS rer. Merov. I. 51: „praesul Martinus apud Sabariam Pannoniae civitatem nascitur"; uo. X. c. 31, ed. 443: „Fuit autem de regione Pannoniae, civitate Sabaria". Vö. még De virtutibus s. Martini I. c. 3, ed. 589.

Martini igen elterjedt, s miként Szent László összeírásából látjuk, Pannonhalmán is megvolt.[28]

Pannonhalma Sabariája közvetlenül a Pánzsa nevű csermely forrásánál, a völgyben feküdt. A völgy egész hosszában máig is felismerhetők ókori települések nyomai. A Pánzsa folyónév középkori alakja, *Pannosa* híven megőrizte eredeti illír nyelvi formáját, amiből arra kell következtetnünk, hogy az őslakosság túlélte a népvándorlást. Ha pedig ilyen jelentéktelen csermely neve fennmaradt, akkor egyik forrásvizének nevéről is feltehető, hogy épségben korunkra jutott. Ebben az esetben *Sabaria* annak a pogány szentélynek a neve volt, melyet a **Savaris* vagy **Savara* nevű forrás fölé emeltek.[29] A szent forrás tisztelete a kereszténység győzelme után sem enyészett el, csupán Szent Mártonnal hozták kapcsolatba. II. Paszkál pápa 1102. évi oklevele szerint keresztény kápolna állt a forrásnál, melynek jövedelme az apátságot illette meg *(ecclesiam Sancti Martini in Sabaria)*. Nem lehetett valami túl nagy építmény, hanem csak akkora mint a Szent Willibald kápolna a völgy egy bal oldali magaslatán, ahonnan úgyszintén pogánykori emlékanyag került elő.[30] A Sabaria-szentélyhez nem tartozott település. Ilyen nevű falut sem a Szent László-féle összeírás, sem a IV. Béla kori Albeus-jegyzék nem ismer, holott ez az utóbbi pontosan megadja a szent kút *(fons sacer)* helyét a völgyben.[31]

Albeus mester világos helymeghatározása ellenére Sabariát sokan azonosnak vették az apátság Pannonia nevű főbirtokával, mely közvetlenül a „szent hegy" lábánál terült el. Ebben kétségtelenül Albeus maga is hibás. Szerinte a szent forrás ugyan Sabariában van, de Pannonia fejének nevezik *(usque Sabariam, ubi . . . est fons sacer, qui vocatur caput Pannonie)*. Ezt többen úgy értelmezték, hogy Pannonia birtok azonos Sabariával és ennek következtében a szent forrás is ott volt[32]. Amikor azonban

[28] Pann. rt. I (2) 591. A jegyzék tételeivel Csapodi Csaba foglalkozott (A legrégibb magyar könyvtár belső rendje. Bp. 1957. 11), azonban az utalás a „Vita sancti martini" meglétére véletlenül kimaradt. Csóka J. Lajos ezt a Márton-életrajzot Sulpicius Severusnak tulajdonítja (A latin nyelvű tört. irod. 124).

[29] 1237—1240: Pann. rt. I (185) 771 „Pannosa" a -so- képzővel bővített folyónevek sorában. Már Kerényi Károly felismerte a név régiségét, de helytelenül a Pan-kultusszal hozta kapcsolatba [Glotta XXII (1933) 32]. A -so- bővítményekre: H. Krahe: Die Sprache der Illyrier I. Wiesbaden 1955. 89. A „Sabaria" névhez: i. m. 38, 93, 100; A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier II. Bécs. 101—102, 96, I. 296—97.

[30] Pann. rt. I (3) 593. L. Lovas Elemér: Pannonhalma környéke az ó- és középkorban. 4 kk. Ugyanott a Williband kápolnáról is szól.

[31] Pann. rt. I (2) 591; uo. I (185) 771. Erdélyi László (uo. I. 196) helyesen írja: „ősrégi község . . ., melyet Albeus jegyzéke mint külön birtokot nem ír le, nem említi sem népeit, sem mansióit, sem ekealjainak számát, de megjelöli fekvését és azon nevezetességét, hogy a hagyomány szerint ott született Szent Márton. Ez a régi község Sabaria." Majd így folytatja (197): „Sabaria ott volt valahol a mai Imremajor és Tarján között, Ravazdtól keletre, kissé dél felé, hol a katonai térkép némi forrást jelez, vagy a tarjáni tó közelében." Az érdemes szerző mégis Sabariáról mint községről beszél. Lovas Elemér is elismeri, hogy községnek nincs nyoma Sabariában; hogy pedig legyen, azonosítja Pannonia birtokkal (Pannonhalma környéke. 14—15).

[32] Lovas Elemér: Pannonhalma környéke. 12 kk.; Csóka J. L.: Hol született Szent Márton? Klny. 12. A régiek közül jellemző Sztahovics Remig példája, aki

Albeus az összeírást elvégezte, a főbirtokot már nem nevezték Pannoniának, hanem Alsoknak,[33] s így kerülhetett a Pannonia név a forráshoz. Eredetileg Pannonián csak a monostor mellett fekvő falut értették, ettől a szent forrás Tarján határában messze volt. Albeus leírása nem hagy kétséget, hogy a Pánzsa már felvette forrásvizeit, így a szent kút vizét is, amint elérte a Ravazd határához tartozó Szent Willibald dombot.[34] Sabariának tehát mindenképpen a Pannonia (Alsok) birtoktól jóval délebbre, Tarján és Asszonyfa felé, a Pánzsa egyik forrásánál kellett feküdnie.

A Győr megyei Sabaria nem volt falu a középkorban. Az ókorban talán az volt, de még ebben az esetben sem lehetett Szent Márton szülőhelye. A leghitelesebb tanú, Sulpicius Severus ugyanis *oppidum*nak nevezi Sabariát, ahol életrajzának hőse, Márton született. Márpedig ez a szó az író szóhasználata szerint várost jelent, ahogy *oppidum* számára a császárszékhely Trier, vagy a bibliai Sodoma város.[35] A város ókori neve, Sabaria — talán éppen Szent Márton tisztelete révén — megszakítás nélkül öröklődött a Karoling-korra[36] és onnan a magyar középkorra. A város későbbi magyar neve, Szombathely, már csak akkor keletkezett, amikor a helybeli heti piac intézménye kialakult, szombat lévén ott a piactartás napja. Az új név azonban nem tudta teljesen kiszorítani a régit, mely máig fennmaradt. Tarthatatlan az az állítás is, hogy a családi udvarhely *(fundus)*, ahol a szent született, a „szent hegy" tövében állt. Röviddel Márton születése után a gárdaszolgálatot teljesítő apa leszerelt, és mint veterán katona nem Pannoniában, hanem Itáliában Ticinum, a mai Pavia közelében telepedett le. Itt nőtt fel Márton és ez volt az a *patria*, ahová rövid tartózkodásra visszatért Galliából. Küzdelmei az ariánus püspökökkel aztán elsodorták őt Illyri-

előbb a Ravazd és Tarjánpuszta közti Lakatos- vagy Forrásrétre helyezte Sabariát, aztán megváltoztatva nézetét a Pannonhalma melletti Faluhelyet azonosította vele (l. műveit Lovasnál).

[33] Az Alsok név legelőször Albeusnál tűnik fel [Pann. rt. I (185)775]. Erdélyi László határozta meg, hogy a régebbi Pannonia birtok mint Alsok szerepel később (uo. 195 kk.).

[34] Pann. rt. I (185) 771: „fons sacer... qui cum aliis fontibus facit rivulum sub ecclesia Sancti Willibaldi et vocatur Pannosa."

[35] Ed. C. Halm c. 2, 1. Az „oppidum" szóhasználatra: Chron. II c. 49, 6, ed. 102: „oppidum Treuerorum"; Chron. I c. 5, 3, ed. 7: „Sodoma"; stb. Vö. 27. jegyz.

[36] 860: MG DD regum Germ. ex stirpe Karol. I (102) 148: „Tradimus... Sabariam civitatem"; (885): uo. III (184) 284: „ad Sabariam civitatem". 973-ban készült hamisítvány, mely összefügg Géza magyar nagyfejedelem quedlinburg-i politikájával. Ezek az oklevelek még egy másik Sabariáról is tudósítanak: „ad siccam Savariam". Minthogy a sorban utána következő birtok a Pinkánál feküdt („item ad Peinicahu"), kiesik problémánk köréből. Vö. Fr. Posch: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde CI (1961) 252. Éppen ezért „sicca Sabaria" nem tekinthető a pannonhalmi Sabaria Karoling előzményének. Hasonló nézeten van Tóth Endre előadásunk után megjelent magvas tanulmányában (Adatok Savaria = Szombathely és környéke történeti földrajzához. Vasi Szemle 1972. 244 s a köv. uo.). László Gyula viszont az Annales regni Francorum a. 805 (ed. Kurze 119) „inter Sabarium et Carnuntum" adatát úgy értelmezi, hogy ez a „Sabaria" nem Szombathelyre, hanem a Győr melletti „sicca Sabaria" településre vonatkozik. Ámde az Annales qui dicitur Einhardi a. 791 (ed. Kurze 89) már a 791. évi hadjárattal kapcsolatban is tud egy Sabariáról, ez pedig az események összefüggéséből ítélve nem lehetett más, mint Szombathely.

cumba, ahol egy meg nem nevezett városban nyilvánosan megvesszőzték és végül elűzték, úgyhogy innen visszatért Észak-Itáliába.[37] Ez a város éppen úgy lehetett Pannoniában (pl. Sabaria), mint Dalmáciában vagy Noricumban. Ilyen dogmatikai viták azonban nem a falu idillikus csöndjében, hanem a püspöki székhelyeken szoktak lezajlani. Nem valószínű, hogy Mártonnak ideje és módja lett volna elzarándokolni a kis Pánzsa „szent forrásához".

A pannonhalmi Márton-kultusz kibontakozását a források alapján jól tudjuk követni. Annak ellenére, hogy a monostor Szent Márton tiszteletére a hegyen épült, a monda eredete nem a hegyhez, hanem a völgy Sabaria nevű „szent kútjához" kapcsolódik. A forrás ősi, pogány korba visszanyúló tiszteletét bátran lehetett akként értelmezni, hogy az az apátság védszentjének, Szent Mártonnak szól. A *Nagyobbik Szent István-legenda* ezért említi a „szent főpap házhelyét", s szerinte a monostor „emellett" épült a „szent hegyen".[38] Hartvik a hegy szent voltát akként magyarázta, hogy ide járt fel imádkozni Szent Márton pannoniai tartózkodása idején.[39] A századfordulóra a pannonhalmi Szent Márton-hagyomány kialakulása befejeződött.

A *fons Sabarie* jelentősége a mondában abból is kiviláglik, hogy Anonymus sem feledkezett meg róla, amikor feljegyezte a *mons sancti Martini* nevet. Tehát nemcsak ismerte, hanem szívvel-lélekkel magáévá tette azt a Szent Márton-hagyományt, melyet az apátság nem minden célzatosság nélkül gyámolított. „Szent Márton hegye" — ez a kifejezés szinte egy szóba sűríti a monda lényegét. Csak most lett igazán Mártoné a „szent hegy", melynek ősi múltja a pogányságban vész el. A szerzetesházat oda rakták, ahol ő imádkozott, és szülei házának fundusán a kút nem volt más, mint a pogányok imahelye, a „szent forrás". A gestaíró elkötelezettsége Pannonhalma igaza mellett abban is kifejezésre jutott, hogy a másik Sabariát, az ókori várost meg sem említi, s ugyanígy haragot tart a győri püspökkel, aki nem jó szemmel nézte az *archiabbas* püspöknek beillő jogkörét és hatalmát.[40]

László Gyula kérdéses tanulmánya megjelent „Inter Sabariam et Carnuntum..." címen a Soproni Szemle XXVI (1972) 320—33. lapjain.

[37] Sulpicius Severus: Vita S. Martini c. 5 (3), ed. Halm 115: „nec multo post admonitus per soporem, ut patriam parentesque, quos adhuc gentilitas detinebat, religiosa sollicitudine uisitaret"; c. 6 (1:) „Mediolanum praeterisset..." (4:) „Dehinc cum haeresis Arriana per totum orbem et maxime intra Illyricum pullulasset, cum aduersus perfidiam sacerdotum solus paene acerrime repugnaret... ad extremum de ciuitate exire conpulsus Italiam repetens... Mediolani sibi monasterium statuit." Szent Márton életének időrendjéhez: J. Fontaine: Verité et fiction dans la chronologie de la Vita Martini. Saint Martin et son temps. Romae 1961. Studia Anselmiana 46. 189—236.

[38] Legenda maior S. Stephani regis c. 8, ed. SRH II. 383: „iuxta fundum sancti presulis in loco, qui Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens."

[39] Legenda S. Stephani regis ab Hartvico conscripta c. 6, ed. SRH II. 409: „in loco, qui sacer mons dicitur, ubi sanctus Martinus, dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat, sub titulo ipsius monasterium construere cepit." Hartviktól való az „ubi"-tól az „assignaverat"-ig terjedő mondat, valamint a „construere cepit" az alapszöveg „construens" kifejezése helyett.

[40] Az Anonymus-idézetet l. az 1. jegyzetnél. A győri püspök helyett Uros (Urias) apát a váci, a nyitrai és a zengi püspökkel szenteltette föl az újjáépült monostort [1225: Pann. rt. I (67) 653, a helyes dátumot l. Szentpétery: Krit. jegyz. 425. sz.]. Hogy Pannonhalma a püspökségekhez illő jogkört élvezett, azt már a nagyobbik

Pannonhalma nevét, mint láttuk, sok változatban jegyezték fel a latin források a tatárjárás előtt, az a névalak azonban, melyet Anonymus használ, II. András koráig teljesen ismeretlen. Mindössze öt olyan esetről tudunk, amikor az apátság nevét a gestaíró módjára *mons sancti Martini* alakban foglalták írásba. Az öt oklevél közül három királyi az 1213.,[41] illetve 1223. évből,[42] a másik kettő 1226-ban kelt nádori kiadvány.[43] Ma valamennyit Pannonhalmán a rendi levéltárban őrzik.

A királyi kiadványoknál kissé hosszasabban kell majd elidőznünk, mivel közülük az 1213-ra keltezett két átirat nem kifogástalan hitelű, a harmadik pedig — a későbben kelt — ezek felhasználásával készült.

Uros apát kérésére II. András király 1213-ban átírja és megerősíti Szent István pannonhalmi kiváltságlevelét,[44] valamint külön még Szent László keltezetlen pannonhalmi birtokösszeírását.[45] A két oklevél írása megegyezik, sőt még fogalmazatuk is csak arengájukban különbözik egymástól. Nem kétséges, szerzőjük egy és ugyanaz a személy volt. Mindkét oklevélben feltűnően sok az íráshiba. Hanyagság jelét látjuk abban is, hogy az író a Szent László-féle szöveg másolása közben eltévesztette a római számjegyeket: az X jelet nem a III elé, hanem mögé tette, így: IIIX. Amellett a rövidítéseket oly módon jelzi, ami példa nélkül áll II. András kancelláriájának gyakorlatában. Ez a különleges jel a kettes számra emlékeztet. Rendellenes mindjárt az apát névalakja: *Orez*, a szokásos *Vros* vagy *Vrias* helyett. Az akkori apát önmagát úgyszintén *Vros*nak nevezi abban az oklevélben, melyet saját pecsétje alatt adott ki: *Ego Vros dictus abbas Sancti Martini de sacro monte Pannonie* (1226).[46] Az olvasót szabadjon itt arra emlékeztetni, hogy a gestaíró ugyanezzel a szerénykedéssel vezeti be művét: *P. dictus magister*. Az átírt királyi okleveleket pedig feltűnő módon *authenticum* névvel illeti a szerző. Ezzel a pannonhalmiak más esetben is azt a benyomást kívánták kelteni, hogy a kérdéses szöveg valódisága vitán felül áll.[47]

István-legenda megtoldott sorai is kifejezik (c. 8, ed. SRH II. 384). A végrendelkező Adalbert oklevele szerint Rafael apát 1153 körül magát archiabbasnak címezte [Pann. rt. I (14) 602]. Innen került át a rövid életű cím a hamis Walfer-féle oklevélbe [Pann. rt. I (15) 603]. Vö. a 19. sz. jegyzettel! Hasonlóképpen feszült volt a viszony Uros apát és János esztergomi érsek közt, aki a király akarata ellenére lett érsek és később is szembe fordult vele. Uros, a király haragját kihasználva, perbe fogta az érseket [1212: Wenzel ÁUO I 127; 1214: Pann. rt. I (43) 630; 1215: uo. I (44) 631; 1216: uo. I (52) 639]. Anonymus Esztergomot sem említi meg.

[41] Pann. rt. I (39) 625. Jelzet: Capsa 34. G.; uo. I (40) 626. Jelzet: Capsa 4. A.

[42] Pann. rt. I (72) 658—60. Jelzet: Capsa 31. B.

[43] Pann. rt. I (85) 675. Jelzet: Capsa 5. Gg.; uo. I (86) 675—76. Jelzet: Capsa 5. Gg.

[44] Pann. rt. I (1) 589—90.

[45] Pann. rt. I (2) 590—92.

[46] Pann. rt. I (91) 680.

[47] Így mindjárt az 1225—30 közt keletkezett hitelesítő záradékban, mely a hamis Walfer-féle oklevelet mint *authenticumot* próbálta elfogadtatni [Pann. rt. I (109) 698]. Midőn II. András Szent László pannonhalmi összeírását az 1213-ra datált pannonhalmi átirat alapján erősítette meg, az *authenticum* csak az átvett részben fordul elő, ellenben a királyi kancellária saját fogalmazványában a szokásos *privilegium* szóval találkozunk [Pann. rt. I (72) 658—60]. Abból a néhány példából, melyet a XIII. század elejéről ismerünk, azt látjuk, hogy az *authenticum* valamely oklevélnek eredeti példányára utalt, míg a *privilegium* átirat is lehetett. Így például III. Ince

A díszesebb kiállítású oklevelek általában közlik a méltóságviselők sorát. Ha ez nem teljes, különösen a világiaknál, arra utalni szokás. Mindkét esetben a szerző alighanem szándékosan kihagyta a győri és a veszprémi püspököt a méltóságsorból. Oka ennek nyilván az a viszály volt, mely hosszú időn át szembeállította az apátot főleg e két püspökkel a tizedszedés és egyéb jogokkal kapcsolatban.[48] A legnagyobb botlást azonban az oklevélíró azzal követte el, hogy a rangsorban a nádor elé helyezte a bánt. Összegezve megfigyeléseinket, a két átiratot nem tarthatjuk a kancellária termékének, noha a király nevében szólnak. Ezeket az okleveleket egy 1213-as királyi kiadvány alapján házilag állították elő, mégpedig Pannonhalmán.[49]

De a két oklevél még más rejtélyeket is tartogat a kutató számára. Szövegük utánozza a király ünnepélyesebb oklevélfajtáját. Invocatióval kezdődik, arengával folytatódik, tartalmazza a kancellár nevét, a méltóságviselők sorát és az ünnepélyesebb formának megfelelően jelzi azt is, hogy a pecsételés az egyoldalas nagy pecséttel történt *(sigillum nostrum)*. Ennek ellenére mindkét hártyán ibolyaszínű selyemzsinóron a királyi kettős pecsét *(sigillum duplex)* függ, sőt a Szent László-összeírás átiratán még egy kisebb egyházi pecsét is. A kettős pecsét a szokásos pecsételési módon van a hártyára erősítve. Noha a négyzet alakú hártyát tele írták, alsó szélét szabályosan felhajtották, s az így képzett keskeny plicába két vízszintes lyukat vágtak a selyemzsinór átfűzése céljából. Ilyen díszes kiállítású oklevélre azonban nem volt szokás *sigillum duplex*et akasztani. II. András alatt az írásbeliség nagyarányú kibontakozásával egyszerre elszaporodtak a rövid lélegzetű, sallangmentes fogalmazású oklevelek. A kettős viaszpecsétet éppen ezek számára találták ki. A díszes kiállítású két átiratot tehát a nagy pecsét alatt kellett volna kiadni.[50]

---

*privilegium*nak nevezte Szent István pannonhalmi kiváltságlevelének II. András-féle átiratát, melyet Uros apát személyesen bemutatott neki, ezzel szemben *authenticum* volt a Pannonhalmán maradt eredeti (1212: Mon. Vespr. I 23—26). Amikor 1228-ban Vgrinus kalocsai érsek a király helyett bíráskodott Uros apát perében, ismét megkülönböztetik az eredetit *(authenticum)* a másolattól, amelyet bemutattak a bíróságon *(exemplar sui privilegii)*: Pann. rt. I (103) 690.

[48] A győri püspökre l. a 40. jegyzetet. A somogyi tizedszedés miatt az apátság szembekerült Róbert veszprémi püspökkel, akinek egyházmegyéjében feküdt Somogy. Az 1212-ben kezdődő viszály odáig fajult, hogy Róbert püspök 1226-ban a monostor egy kápolnáját, mert engedélye nélkül épült, fölégette és az ott tartózkodó szerzeteseket kifosztotta és előzette [1227: Mon. Vespr. I 78; 1230: Pann. rt. I (112) 156]. Az ellenségeskedés utoljára átterjedt a veszprémi káptalanra is. A viszály történetére: Pann. rt. I. 152—62. Erdélyi L. tollából.

[49] A tárgyalt okleveleket Csóka J. Lajos levéltáros szívességéből módunkban volt újólag tanulmányozni. A két átirattal behatóan foglalkozott Szentpétery Imre „II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából" című tanulmányában [Turul XXXIV (1916) 7—9]. A Szent István-féle kiváltságlevél átiratának van Pannonhalmán egy pecséttelen másolata is (Rendi lt. 27 Dd), melynek írása Szentpétery szerint (i. h. 9) megegyezik az átiratok írásával. Azonban a másolat nyilvánvalóan később készült, bár megtévesztően átvette az átirat írásának több jellegzetességét. Erdélyi L. szerint is a másolat „közelkorú". Ugyanennek az átiratnak hátán háromsoros versike található hexaméterekben. Ennek az írása sem egyező az átirat írásával. Egy-két évtizeddel később került az oklevélre.

[50] Arra vonatkozóan, hogy a kettős viaszpecsétet az egyszerűbb szerkezetű oklevelekre függesztették, l. Szentpétery I. Turulban megjelent cikke (l. 49. jegyz.),

A két átirat — a méltóságsorral egyezően — 1213-ra van datálva, viszont a kettős pecsétek semmiképpen sem kerülhettek ebben az évben az oklevelekre. Ugyanis kettős pecsétek csak 1216/17 óta ismeretesek, úgyhogy a két átirat az új pecsételési módnak első példája volna.[51] Ez egymaga elegendő ahhoz, hogy a két oklevélre gyanakodva tekintsünk annál is inkább, mivel — mint megállapítottuk — a királyi kancellárián kívül készültek. A dátum (1213) évében ugyan a nagy pecsét typariuma eltűnt abban a forgatagban, mely Gertrud királyné megölése miatt támadt. A hiányt azonban az új, második nagy pecsét kibocsátásával gyorsan pótolták. A typarium elvesztése tehát a megpecsételésnek nem lehetett akadálya. Ha a két oklevelet megpecsételés végett már Gertrud halála után mutatták be a kancellárián, úgy II. András új nagy pecsétjét akasztották volna rá. De mert ez nem történt meg, jogosan hihető, hogy a kancellária nem is látta a házilag Pannonhalmán gyártott okleveleket, vagy ha igen, megpecsételésüket megtagadta.[52] Úgy látszik, Pannonhalmán nem volt erre a célra alkalmas nagy

továbbá Magyar Oklevéltan. Budapest 1930. 96. Ezzel szemben KUMOROVITZ L. BERNÁT „A magyar pecséthasználat története a középkorban" c. művében (Bp. 1944. 40) azt állapítja meg, hogy a gyakorlat nem volt következetes: a kettős pecsét mind az egyszerűbb, mind az ünnepélyesebb privilegiumokon előfordul. A gyakorlat ilyen következetlenségére valóban találunk példákat, de csak II. András uralma végéről, s nem is nagy számban. Pl. 1229: Strig. I (304) 270—71: adókedvezmény rövid lélegzetű, dísztelen szövegezéssel, ennek ellenére a nagy pecsét alatt és a kancellár nevének feltüntetésével; 1231: uo. I (320) 277—78: privilegium sóadományról rövid és egyszerű formában, de nagy pecsét alatt. SZENTPÉTERY (Krit. jegyz. 373. sz.) az uralkodási év alapján az oklevél dátumát 1221-re javítja. De nem vette észre, hogy az uralkodási év, nyilván az 1276. évi átírás következtében, csonka: hiányzik az *anno*, s így valószínűleg az eredetiben *vicesimo octauo* állt, a jelenlegi *decimo octauo* helyett. Máskülönben a kancellária betartotta a szabályt II. András uralma végéig, vagyis az ünnepélyesebb formához, melynek fő jele a kancellár megnevezése és a méltóságsor volt, a nagy pecsét tartozott, ugyanakkor az egyszerűbb kiállítású okleveleket, akár rövid mandátumok, akár birtokadományok voltak, a kettős pecsét alatt adták ki; ezek olykor nem nélkülözik az arengát, vagy az invocatiót, de következetesen elhagyják a kancellár nevének közlését és a korjelző méltóságsort. Ugrin kalocsai érsek kancellársága idején (1230) egy kettős pecsét alatt kiadott rövid adományozó oklevél mégis megemlíti Péter mester, alkancellár nevét [Pann. rt. I (112) 701].

[51] Erre a megállapításra jutott SZENTPÉTERY IMRE idézett tanulmányában (l. 49. jegyz.), valamint őt követve KUMOROVITZ L. BERNÁT (i. m. 40). Szentpétery oklevéltanában (idézve 50. jegyz.) a 68. lapon utal ugyan egy kettős viaszpecsét töredékére, mely Imre egy 1200 körüli mandátumán függ, de minden jel szerint utólag került az oklevélre (Krit. jegyz. 191). Erre hivatkozva DONÁSZY FERENC (Az Árpádok címerei. Bp. 1937. 27) megkockáztatja azt a lehetőséget, hogy a kettős viaszpecsét használatát talán már Imre hozta be.

[52] II. András első nagy pecsétjének elvesztését több oklevél beszéli el, így SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 304, 305, 306, 307, mind 1216-ból, 314 1217-ből. Ezek oly adományok megújításai, melyek az elveszett s ezzel érvénytelenné vált nagy pecséttel voltak kibocsátva. Noha ekkor már a kettős pecsét használatban volt, a megerősítő oklevelekre mégis az új nagy pecsétet függesztették. Ezt a második nagy pecsétet kellene látnunk a két, Pannonhalmán készült átiraton is, ha a pecsételés valóban a kancellárián történt volna. Ha a hamisítványoktól eltekintünk, az 1213. évből mindössze még csak egy királyi oklevelet ismerünk (SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 281. sz.). Ezen a nagy pecsétes oklevelen az uralkodási év nyolc, tehát az év elején kelt. Már a második nagy pecséttel adták ki azt a két adománylevelet, melyek az uralkodási év alapján ítélve — 1214. május előttre datálhatók. (SZENTPÉTERY: Krit.

pecsét, s ezért két olyan kettős pecsét alatt kibocsátott oklevelet használtak fel, melyet az apátság nélkülözhetett. Vagyis a két átiratot nemcsak Pannonhalmán fogalmazták, hanem ott is pecsételték meg.[53]

A kettős pecsét miatt a két átirat megpecsételése nem következhetett be 1216/17-nél korábban. De a szöveg sem készülhetett 1213-ban, hanem csak 1220 után. Ugyanis a két oklevél oly módon írta át Szent István kiváltságlevelét, illetve a Szent László-féle birtokösszeírást, hogy az nem egyeztethető össze az 1213-as korai dátummal. Az átírás gyakorlata csak hosszú fejlődés során az Aranybulla korában nyert végleges alakot. II. András alatt látjuk az első nyomát annak, hogy az oklevél már nemcsak utal egy korábbi rendelkezésre, már nemcsak részben tartalmaz szöveget az „átírt" oklevélből, hanem azt teljes egészében magába veszi. Így aztán még sokáig találkozunk felemás átiratokkal, melyek például csak a kontextust hagyták meg a régi oklevélből, a többit már pótolja az átirat. Más esetben az átírás csak a záradékot cserélte fel újjal. A kialakult forma szerint az átíró oklevél mintegy keretbe foglalja az átírt oklevelet, melyet csonkítás nélkül a bevezető résszel és a záradékkal együtt, teljes egészében közöl. Ilyen fejlett, végleges formát mutat a két pannonhalmi átirat, állítólag már 1213-ból.[54] Ezért alapos a gyanúnk, hogy a két átiratot nem is

jegyz. 289. és 290. sz.). Ha tekintetbe vesszük, hogy Gertrud királynét 1213. szeptember 28-án ölték meg [PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. (2. kiad.) II. 53], viszont az év akkoriban már december 28-ával kezdődött, nagyon is lehetséges, hogy az új typarium már 1213 novemberében, decemberében elkészült. SZENTPÉTERY I. szerint is [Turul (1916) 44 kk.; Krit. jegyz. 241. sz.] meglehetett az új nagy pecsét már 1213-ban, bár használatát később ugyanő 1214 óta számította (Oklevéltan 114).

[53] Más kérdés, hogy a hamisítás miképp történt. Minthogy a kettős pecsétek általában kis szövegű okleveleken függtek, nehéz elképzelni, hogy a sokkal terjedelmesebb átiratok számára a kettős pecséteket hártyával együtt használták volna fel. Sokkal valószínűbb: a pecséteket utólag függesztették az átiratokra. Egy 1220-ra keltezett kétségtelen hamisítvánnyal kapcsolatban az oklevélközlő Erdélyi László maga is csodálkozva kérdi, hogyan tették rá a valódi káptalani pecsétet a hamis oklevélre [Pann. rt. I (195) 795].

[54] Az átírási gyakorlat kialakulására: SZENTPÉTERY I. cikke: Turul 1916. 8—9; Magyar oklevéltan 80—82. Kezdetben az átírás helyett új oklevelet állítottak ki a régi tartalmának vagy részeinek felhasználásával. Noha az első példa a teljes szöveg átvételére 1212-ből való (Hazai okmt. VI. 8), II. András még 1216-ban (SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 304, 305, 306. sz.) és 1217-ben (uo. 314. sz.) is akként újította meg korábbi okleveleit, hogy azok szövegét egyszerűen lemásoltatta a záradékig, melyet a megújításra való utalással új záradékkal helyettesített. 1225 körül a király III. Honorius pápához címezve három pápai kiadványt írt át. Miután előadta a tényállást, „Quorum tenor talis est" szavakkal sorba vette az átírt okleveleket anélkül, hogy királyi záradékkal látta volna el átiratát. Ennek következtében átiratának nincs dátuma [Pann. rt. I (67) 653—55]. Ugyanezt az eljárást alkalmazta a kancellária Ugrinus kalocsai érsek ítéletlevelének átírásakor, aki a király megbízásából bíráskodott. Az átirat II. András szavaival kezdődik, melyek az ügy körülményeit ismertetik, aztán rátér „Quarum tenor talis est" szavakkal az érseki irat szóról szóra való közlésére. Itt sincs királyi záradék, az átirat az érsek oklevelével ér véget [1228: Pann. rt. I (103) 690]. Az átírásnak ezt a tökéletlen formáját már 1226-ban leváltotta a végleges átírási minta: a király ezentúl nemcsak kezdi, hanem be is fejezi, egyúttal keltezi átiratát, melynek szövege mintegy közrefogja a teljes egészében átírt oklevelet [Pann. rt. I (92) 682, vö. 91. sz.]. Van ugyan egy 1217-re keltezett királyi átirat a garamszentbenedeki apátság részére, a fejlett átírási módon, de hamisítvány (SZENT-

fogalmazták 1213-ban, hanem csak 1220 körül, amikor az átírás módja már megállapodott. S valóban a Szent László összeírását tartalmazó átiratot már 1223-ban egy királyi kiadvány megszerkesztésénél felhasználták.[55]

A pannonhalmi kiváltságlevelet ugyan egész terjedelmében adja az átirat, de nem a ma ismert formában, így például másképp szól a pozsonyi vámról. Aztán meg kihagy a jelenleg ismert szövegből szavakat, vagy megváltoztatja azok rendjét, s gyakran tér el a nevek írásában is.[56] Különben az átiratból ismert példány az, melyet III. Ince pápa 1215. július 15-én valódinak elfogadott és átírt a következő szavak kíséretében: *Ne igitur ipsi privilegio ulterius possit opponi vicium falsitatis*, s melyet a pápa registrumából 1232-ben IX. Gergely újra megerősített. Ezt a pápai szentesítést II. András aztán 1225 körül tudomásul vette.[57] A somogyi tizedper végeredményben a római kúria segítségével dőlt el az apátság javára.

PÉTERY: Krit. jegyz. 345. sz.). Az újítás elindítója nálunk alighanem a pápai kúria volt, mely Magyarországgal sűrűn levelezve az átírási eljárásra már III. Ince [1211: Strig. I (193) 198—200; 1215. júl. 18.: Pann. rt. I (47) 633, melynek hitelét IX. Gergely 1232. évi átirata [Pann. rt. I (125) 709] igazolja: „prout in regesto felicis memorie Innocentii pape"] és III. Honorius [1225: Pann. rt. I (78) 668; 1225: uo. I (79) 669] alatt példát adott. Közvetítő talán az 1224 óta kancellárként működő István mester, pápai subdiaconus lehetett (SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 407, 411, 420, 422).

[55] 1223: Pann. rt. I (72) 658—60. Rendi lt. capsa 31B: SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 396. sz.

[56] A legjellegzetesebb különbségek: a mai példányban: „Stefatus, Cuntio, Et ne adhuc aecclesia, Cŏrtou, Sit id ipsum, Quod ut uerius, uicecancerarius, Ungrorum, Fizeg, Baluuanis, Temirdi, Vuosian, Tertia pars tributi de Poson in omnibus rebus siue presentibus siue futuris. Ezzel szemben az 1213-ra keltezett átiratban: „Stephanus, Concio, Et ne ecclesia... adhuc, corthou, Sit autem id ipsum, Quod ut melius et uerius, uicecancellarius, Ungarorum, Fuseg, Galovanis, Temerdi, Wosian, Tributa autem, que a sancto rege Stephano ecclesie Sancti Martini sunt donata, hec sunt: tertia pars de Posan."

[57] Amikor Uros apát 1212-ben Rómában járt, II. András átiratában mutatta be Szent István kiváltságlevelét, mire a pápa elismerte az apát igazát a dézsmaügyben, „si authenticum praedicti Regis" [i. e. Sancti Stephani] tale repertum fuerit, quale nobis rescriptum ipsius, sub bulla carissimi in Christo filii nostri Hungarorum Regis illustris, exstitit praesentatum" [GEORGIUS FEJÉR: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (A továbbiakban: FEJÉR: CD.) III. 1. 137: Mon. Vesprim. I 25]. Volt tehát egy ilyen eredeti példány, amelyről legkésőbb 1212-ben királyi átirat készült. Ennek az *authenticum*nak szövege azonos lehetett a III. Ince pápa által később, 1215. júl. 28-án átírt Szent István-féle kiváltságlevéllel [Pann. rt. I (47) 633]. Azonban az 1212-ben Rómát megjárt királyi átiratot meg kell különböztetnünk attól, mely az 1213-as évszámot viseli magán [Pann. rt. I (39) 625], noha az itt olvasható Szent István-féle szöveg megegyezik azzal, melyet III. Ince látott. A III. Ince-féle átirat valódiságában nem kételkedhetünk, minthogy azt a pápai registrumból újra kiadta IX. Gergely [Pann. rt. I (125) 709—10]. Sem ez, sem III. Ince átirata nem jutott korunkra, szövegük azonban megtalálható Pannonhalma chartulariumában, a Liber ruber lapjain. Azonkívül Uros apát ráíratta egy hártyára III. Ince 1215. szept. 9-én kelt ítéletlevelét a dézsmapörben, valamint ugyanezen pápának előbb tárgyalt átiratát Szent István kiváltságleveléről [Capsa 31 L: Pann. rt. I (48) 634—35]. Erre a másolatra is rákerült II. András megerősítő záradéka kettős pecséttel (SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 311. sz. 1216 kör.). Amikor II. András a tűzvész után újjáépített apátság felszentelésén részt vett (1225), Uros ismét királyi átiratot kapott, mégpedig arany bullával, III. Ince Szent István kiváltságlevelének átiratáról, s ennek a pápának Pannonhalma kiváltságait, birtokait megerősítő okleveléről [1216: Pann. rt. I (53) 640—42], valamint III. Kelemen 1189-ben kiadott bullájáról [uo. I

Az 1213-ra datált átirat szerzője igen erősen rövidített a Szent László-féle összeíráson. A *sub hac denotatione* kezdődő részt az egyházi felszerelésekről egyszerűen elhagyta, s ennek következtében az átirat mindjárt a birtokfelsorolással kezdődik, de annak vége a gazdasági felszerelésekről, az állatállományról az *officiorum* szó után ugyancsak hiányzik.[58] Az átíró sehol sem jelzi, hogy szövege csonka; nyilván, csak a birtokra vonatkozó részt kívánta megtartani. Másrészt a két átirat közös dátuma (1213) arra mutat, hogy egyszerre és egy célból készültek. A pannonhalmiak a két átiratot minden bizonnyal nem a nagy somogyi tizedperben kívánták felhasználni, mely 1210-ben ismét fellángolt. Erre nézve a Szent László-féle összeírásnak nem volt jelentősége, minthogy egy árva szóval sem emlékezik meg Szent István somogyi tizedajándékáról, sőt a kimerítő összeírás hallgatása e tekintetben csak az ellentábor érveit erősítette volna. A tizedperben döntő szerepet az 1001-re keltezett kiváltságlevél és II. Paszkál pápa 1102. évi bullája játszott.[59] Ha tehát a Szent László-féle összeírással egyszerre a Szent István-féle kiváltságlevelet is átírták, ennek csak birtokper lehetett az oka.

Az apátság valóban felhasználta ezt a két oklevelet abban a perben, mely ellene több oldalról is folyt Vág — későbbi nevén Sala — birtok miatt. Kérdés, hogy a per melyik szakaszában került a bíróság elé a két oklevélről készített átirat. Látszat szerint már 1213-ban, a keltezés évében, amikor a bíróság a vági perben ítéletet hozott három oklevél, köztük a Szent István-féle kiváltságlevél és Szent László összeírása alapján.[60] Minden érv mégis amellett szól, hogy a két átirat ekkor még meg sem volt, s csak a vági perek későbbi szakaszán kerültek felhasználásra.

Vág — a későbbi Sala — már a XII. század elején gondot okozott az apátságnak,[61] 1211-ben ismét pereskedés kezdődött miatta.[62] Szt. László összeírása szerint az apátság valóban birtokolt Vágon, de itt lakó népei másokkal együtt, *commixtim*, azaz földközösségben gazdálkodtak.[63] Csak természetes, hogy a perek egész lavinája indult meg akkor, midőn az apátság kivonta embereit a földközösségből és határjelekkel körülzárt uradalmat létesített Vágon. Minthogy a Szent László-féle összeírás csak a részbirtoklást igazolta, szükségesnek látszott az uradalmi gazdálkodás okleveles szentesítése. A Szent István-féle kiváltságlevélre ekkor vezették rá Vágot

(25) 613—14]. A királyi átiratot közli Pann. rt. I (67) 653—55 1222? évszámmal, az újjáépített rendház felszentelése azonban 1225-ben történt [uo. I (81) 671], s ezért II. András keltezetlen átiratát is erre az évre kell tennünk (SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 425. sz.: Capsa 31 G).

[58] 1213: Pann. rt. I (40) 626: SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 283. sz. Vö. Pann. rt. I (2) 590—92.

[59] A tizedper lefolyásáról: ERDÉLYI L., Pann. rt. I. 144 kk.

[60] Pann. rt. I (41) 637.

[61] 1105—1116: Pann. rt. I (4) 594.

[62] 1211: Pann. rt. I (34 és 35) 621—23. Vág birtok történetére: Pann. rt. I. 283 kk. Erdélyi László tolláből, térképpel.

[63] Pann. rt. I (2) 592: „Vag, in quo loco habetur pomarium ualde optimum." Azok között a birtokok közt felsorolva, „que habet commixtim cum populis". E kifejezés jelentésére: VÁCZY PÉTER: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Száz. 92. évf. (1958) 328—29.

mint különálló birtokot. A toldást az írás jellege és a tinta színe árulja el.[64] Mindez azonban nem volt elég ahhoz, hogy az apátság megnyerje a pert. Evégett szerkesztették a II. Béla nevére szóló 1138-ra keltezett hamisítványt, mely már pontosan feltünteti a vági uradalom határait.[65] 1211-ben a bíróság még nem hivatkozik oklevelekre, a pert az apátság tüzesvas-próba alapján nyerte meg.[66] Azonban 1213-ban, még Gertrud királyné életében, az apátság bíróság elé tárta írásos bizonyítékait: *testimonio privilegiorum Sancti Stephani regis, Sancti Ladizlai et secundi Bele regis.*[67] Eszerint 1211 és 1213 közt toldották meg a Szent István-féle kiváltságlevelet, valamint ekkor szerkesztették II. Béla nevére az 1138. évi hamisítványt.

Kétségtelen, hogy az 1213-as bírósági tárgyalás és a két átirat ugyancsak 1213-as dátuma közt valamiképp összefüggés áll fenn, de mint előbb láttuk, az átirat fogalmazása, valamint a megpecsételés módja nem illik 1213-ra. Úgy véljük tehát, hogy a kérdéses átiratokat nem ekkor mutatták be a bíróságon. Erre mutat egy 1214-ben kiadott oklevél, mely az 1213. ítélet végrehajtását beszéli el, így közli a Vág-birtok határait is az 1138. évi hamisítvány alapján.[68] Az apátság által benyújtott oklevelekről szólva, megállapítja: *visis inspectisque privilegiis ecclesie Beati Martini veris et autenticis. Autenticum* volt a kor okleveles gyakorlata szerint az eredeti oklevél szemben a róla készült másolattal vagy átirattal.[69] Így maga a bíróság utal félreérthetetlenül arra, hogy 1213-ban eredetiben benyújtott oklevelek alapján hozta meg döntését. A két átirat ekkor még nem szerepelt a perben. De erre a megállapításra jutunk akkor is, ha a két átirat méltóságsorát vesszük alapul. Az itt szereplő világiak annak a „kormánynak" voltak tagjai, mely 1213. május 7 után jutott hatalomra, a vági per viszont már május 7 előtt befejeződött. Az erről szóló oklevél ugyan 1214-ben lett kiállítva, de ilyen kifejezések mint *hec vero acta sunt*, vagy *tunc commorantibus* arra mutatnak, hogy az oklevélbe foglalt esemény jóval előbb történt: az *actum* nem egyezik a *datum*mal. Amikor a bíróság ítéletet hozott, *in curia circa dominam reginam* ülésezett. Gertrud királyné még élt, akit viszont 1213. szeptember 28-án öltek meg. A bírák és a megadott méltóságviselők még ennél is korábbi időpontban voltak hivatalban. A pert már 1213. május 7 előtt befejezték, mert akkor Bánk volt a nádor és a pozsonyi ispán, s András Bodrog, Gyula Bács, Péter Csanád megye élén állott.[70]

[64] A kiváltságlevélről legutóbb: Csóka J. Lajos: A pannonhalmi alapítólevél interpolálása. Levéltári Közlemények XXXII (1961) 83—98, egyébként a hártya alján feljegyzett birtoknevekkel nem foglalkozik. Az utóirat birtokairól l. Szentpétery I.: Szent István király oklevelei. Szent István-Emlékkönyv. Bp. 1938. II. 169—70.

[65] Mon. Strig. I (66) 97—99. Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 66. sz.

[66] Lásd a 62. jegyzetet!

[67] Pann. rt. I (41) 627.

[68] Pann. rt. I (42) 628—30. Ez az oklevél teljes határjárást ad, s ezzel kiegészíti a hamis, 1138-ra keltezett oklevél határleírását, így újabb betoldás a „Berhen, in alia insula" és „ad Sartou, ibi sunt quatuor mete" közti rész az általános „per magnum arundinetum" helyett, mely a hamis oklevélben található.

[69] Lásd a 47. jegyzetet!

[70] Az 1213—1214. évek méltóságviselőit Karácsonyi J. és Borovszky S.: Regestrum Varadinense. Bp. 1903. 15—19. jegyzéke és Szentpétery: Krit. jegyz. 281—296. sz. oklevelei alapján állapítottuk meg.

A két királyi átirat a nagy vági per befejezése után jött létre, minden bizonnyal nem 1213-ban, hanem csak 1216/17 után a húszas évek elején. Mindenesetre 1223-ban már megvoltak, mert közülük az egyiket, a Szent László-féle oklevél átiratát már felhasználták. II. András 1223-ban Uros apát kérésére díszes arany bullás oklevelet állított ki, melynek első felét a Szent László-féle összeírás átírása tölti ki, második fele pedig a Vág (Sala) birtokért folyt pert ismerteti különösképpen kiemelve a határok leírását, szól azután még az apátság győri halászati jogáról, valamint egy ugyancsak vitatott dunai halásztanya birtoklásáról[71]. A kancellária a Szent László-féle összeírást nem az eredetiből, hanem az 1213-ra keltezett házi készítményből vette, mely annak szövegét — miként bebizonyosodott — erősen megrövidítette. Mi több, a Szent László-féle összeírás kurta szövegével együtt az 1213-as átirat bevezető része is átkerült az új oklevélbe, s csupán záradéka maradt ki onnan. Erre a záradék nélküli átírásra máskor is találunk példát.[72] Az új átirat (1223) aztán szabadon fogalmazva elbeszéli a vági pereskedés lefolyását, végül — más egyéb feljegyzése után — a narratív részt új záradékkal és dátummal berekesztette. Az egész 1213-as átiratnak összekapcsolása a vági pereskedés elmondásával a legvilágosabban tanúsítja, hogy a kérdéses 1213-as átiratok a vági pereskedés érdekében készültek.

Minthogy II. András valódi 1223. évi oklevele a Pannonhalmán gyártott 1213-as átirat szövegét szolgaian követte, viszontlátjuk az 1213-as átirat összes jellegzetességeit, többek közt nemcsak a P. mester *Gestá*jából ismert „Szent Márton hegye" kifejezést *(de monte Sancti Martini in Pannonia)*, hanem az *authenticum* szó használatát az eredeti *privilegium* helyett, továbbá helytelen olvasatait is főleg a nevek írásában (*h*-t olvasva *z* helyett stb.). Azonban az apát hibásan írt *Orez* nevét átváltották a szokásos *Vros* alakra. Ilyképpen az 1223-as valódi oklevélnek témánk szempontjából nincs különösebb jelentősége. A megismétlődő *mons Sancti Martini* kifejezés nem az élő nyelvi használatból jutott az 1223 .évi szövegbe.

Más megítélés alá esnek az 1226. évi nádori kiadványok.[73] Bár ezek az oklevelek csak átiratban (1229) maradtak fenn, valódiságuk vitán felül áll; ennyiben problémamentesek. Pereket foglaltak írásba, melyek Uros apátot ismét egyszerű emberekkel — királyi udvarnokokkal, királyné népeivel, Veszprém várnépeivel, sőt tulajdon apátsági szolgáival — állították szembe. Veszprém megyéből a fényiek 1220-ban amiatt lázadoztak, hogy közösségi határukból — erdőt, berket hozzávéve — több mint egyharmadot kihasított az apátság, a végén mégis tíz ekealja föld és a hozzávaló tartozékok kiadására kényszerültek. Amikor perük bírája, Szák nembeli Barcfia Miklós nádor az országot járta ítélkezés céljából, az apát ellen felújították a pert, de a nádor elutasította követelésüket, és korábbi ítéletét helybenhagyta. Azonban a fényiek most sem nyugodtak meg, 1237-ben újra igazu-

[71] Pann. rt. I (72) 658—60: Capsa 31 B jelzet. Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 396. sz. II. András 1223. évi átirata részletes leírást ad a peres Vág-birtok határairól, mégpedig az 1214-es ítéletlevél alapján. Ez azonban, miként láttuk, az 1138-ra, keltezett hamisítványból másolta ki a birtok határait. Vö. 68. jegyz.

[72] Lásd az 54. jegyzetet!

[73] Pann. rt. I (85, 86) 675—76. II. András átiratából: uo. I (106) 693—94. Ennek jelzete: Capsa 5. Gg.

kat keresték a bíróságon.[74] Miklós nádor elé került az a per is, mely nem kevésbé tanulságos. Uros apát egyháza szolgáinak vallott egyeseket, azt állítva, hogy erőszakkal szabadították ki magukat a szolgaság jármából *(a iugo servitutis)*. A szabadságukban megtámadottak Béla király szabadságlevelére hivatkoztak, de az egyháziakból álló szakértő bizottság hamisnak bélyegezte oklevelüket. Majd vallatásra fogva őket, előadták, hogy a kérdéses oklevelet Bulcsu, Pat ispán káplánja készítette a számukra.[75] Vesztükön okulhattak, mert ami sikerült apátjuknak a hamis II. Béla-féle oklevéllel a vági perben, az nem sikerült nekik, az egyszerű szolgáknak. A Szák-nembeliek jó viszonyban voltak Uros apáttal, Miklós nádor is sok perét intézte el.[76] Amikor Miklós második nádorságát a király jóvoltából se tudta megtartani, Uros apát a bukott nádor ítéleteit kötegre fogva megjelent II. Andrásnál és királyi megerősítést kért és kapott rájuk.[77] Ez a története annak a két nádori ítéletlevélnek, melyek Pannonhalma nevét abban a változatban közlik, ahogyan P. mester leírta *Gestá*jában.

A *mons Sancti Martini* kifejezéssel kissé bővebben kellett foglalkoznunk, mert alkalmasnak véljük Névtelenünk korának és személyi kapcsolatainak az eddigi kísérleteknél pontosabb meghatározására. A tárgyalás során tapasztalhattuk, hogy hány és hány oklevél próbálta kifejezni latinul Pannonhalma nevét, mely magyarul nyilván Szent Mártonnak hangzott.[78] Ami leginkább feltűnik, az a változatok nagy bősége. A rendház korai alapítása és soha el nem múló jelentősége megnyilvánult abban is, hogy rengeteg oklevél maradt fenn egy oklevélszegény korból, melyek mind valamiképpen megemlítették az apátságot. Ellentétben más helynevekkel, Pannonhalma nevét latinul nem egyszer, s nem is háromszor, hanem igen sokszor idézik fel az oklevelek. Így aztán jó áttekintést kaphattunk arról, hogy melyik névalak mikor és milyen mértékben volt elterjedve. Csoportokat állapíthattunk meg, melyek egy bizonyos időben divatoztak. Némelyik változat oly kedvelt volt, hogy a forrásokban tömegesen fordul elő, más

[74] Miklós nádor első ítéletlevele: 1220: Pann. rt. I (63) 647—48. Miklós nádor második ítéletlevele: 1226-ból, lásd 73. jegyz. Dénes nádor ítéletlevele 1237: uo. I (166) 753. Ennek királyi megerősítése: 1237: uo. I (167) 754. A birtok idővel nevet cserélt Szentkereszt-egyházának patrociniuma után. Albeus összeírásában már mint Keresztúr szerepel (Pann. rt. I. 252—54). Vö. 1184—1186: uo. I (22) 611; 1210: uo. I (32) 619; 1237—1240: uo. I (185) 776.

[75] 1226: Pann. rt. I (86) 675-76.

[76] Szák nembeli Barcfia Miklós nádor mint II. András feltétlen híve részt vett, Uros apáttal együtt, a szentföldi hadjáratban, Botosfia Pósa pedig 1218-ban a Szentföldről visszatérő király elé ment Görögországba és ott fogságba esett (KARÁCSONYI J.: Magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, III. 1, 40). Amikor 1220-ban Miklós mint nádor kedvező ítéletet hoz Uros apát birtokperében, poroszlója egyik rokona volt: „Poznano de genere Zak" [Pann. rt. I (62) 647]. Ennek neve hiányzik Karácsonyinál a Szák nembeliek közt, viszont a Váradi regestrum mellékleteként összeállított méltóságsorba már bevette ezt az adatot is az 1220. évnél (i. h. 30). Aligha tévedünk, ha a Valfer nevére szóló pannonhalmi hamisítvány „hitelesítői" közt említett „Pousa comes"-t Szák nembelinek tartjuk [1225 kör.: Pann. rt. I (109) 698]. Az sem véletlen, hogy Barcfia Miklós nádorsága idején annyiszor bíráskodott az apátság pereiben (Pann. rt. I 60, 62, 63, 66, 85, 86, 87, 88, 89, 90. sz.).

[77] 1229: Pann. rt. I (106) 693—94.

[78] Alsók község nevét az apátság Szent Márton neve már a XV. század közepén kiszorította a használatból (CSÁNKI D.: Magy. tört. föld. III. 543).

megint éppen csak hírt ad létezéséről. Elterjedés szempontjából a legutolsók közé tartozik *Gestá*nk névalakja, mindössze ötször fordul elő a tatárjárás előtti általunk ismert forrásokban.

A névalak forrásértékét épp ritkasága adja meg. *Gestá*nkat biztosan rögzíti mindössze néhány éves időközre. A legkorábbi előfordulásról kiderült, hogy a dátum, 1213, nem a két oklevél megírásának az ideje. Ezek II. András nevére szóló átiratok, melyek Pannonhalmán házilag készültek, legkorábban 1216/17 után, legkésőbb 1223-ban. Valószínűleg 1220 körül keletkeztek, azután, hogy Uros 1218 végén királyával együtt visszaérkezett a szentföldi hadjáratról, melyben Barcfia Miklós is részt vett.[79] A következő korjelző dátum, minthogy az 1223-as adatot nem vehetjük tekintetbe, 1226, Barcfia Miklós nádor okleveleinek kelte. E sorozatnál *Gestá*nk pannonhalmi adata nem lehet sokkal korábbi, de sokkal későbbi sem, hiszen a sorozat adatai szorosan követik egymást, mindannyi 1220 köré csoportosul. Szemben Pannonhalma latin nevének többi változataival, melyekre az adatok szokatlan bősége jellemző, a *Gesta*-beli változat szinte ritkaságszámba megy. Éppen ez a ritka előfordulás mutat arra, hogy változatunk — *mons Sancti Martini* — feltűnése után gyorsan elenyészett: nem lehetett hosszú ideig és széles társadalmi körzetben elterjedve.

Egyéb korjelző adatok

Pannonhalma különleges fogalmazású latin neve nem az egyedüli korjelző adat, mely *Gestá*nkat II. András uralmának viharos időszakába utalja. Az adatok időbeli értékelésére más alkalommal még visszatérünk. Itt mindössze két olyan szövegrészre hívjuk fel a figyelmet, melynek korjelző értékét a kutatás eddig nem ismerte fel.

Gondolunk a Fekete-tenger „fekete" elnevezésére. Ez P. magister egyéni toldása a felhasznált alapszövegben, mert hiányzik a krónikák megfelelő helyén és ősforrásukban.[80] Mindjárt az első fejezetben, ahol Szkítia határairól szól, megállapítja, hogy Szkítia „az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed".[81] A nevet megismétli a 44. fejezetben. A testvérpár Szovárd és Kadocsa ugyanis engedelmet kért Árpádtól követük útján, hogy Görögországban járva „egész Macedóniát leigázzák a Dunától a Fekete-tengerig".[82]

[79] Theiner, Mon. Hung. I. 14—15; 1219: Pann. rt. I (60) 646. A keresztes hadjárat résztvevőiről: Karácsonyi J.: Magy. nemz. III/1. 40; Pauler Gy.: Magy. nemz. tört. II. 59, 497.

[80] Regino, Chronicon a. 889 ed. Fr. K rze 131—32; Exordia Scythica ed. Th. Mommsen, Chronica minora II. 319—21. Vö. Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. MKSz 1930. 243—63; Váczy P.: Anonymus és a Justinus-kivonat. Turul 1944—1946. 1—13. A kérdés legújabb irodalmát l. Kristó Gy.: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. Filológiai Közlöny 1970. 106—15.

[81] P. magister: Gesta Hvngarovm, ed. L. Juhász 2 (13): „Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, uersus orientem, finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum."

[82] Uo. ed. L. Juhász 30 (348): „ut eis licentiam daret in Greciam eundi, ut totam Macedoniam sibi subiugarent a Danubio usque ad nigrum mare."

A szöveg *ad nigrum pontum, ad nigrum mare* kifejezése nyilván a Fekete-tengert jelenti. Igen ám, de a Fekete-tenger elnevezés teljességgel ismeretlen nemcsak az ókorban, hanem a középkorban is a XIII. század közepéig;[83] nem fordul elő sem a keleti (mohamedán, görög, szláv), sem a nyugati (latin, újlatin, germán) irodalomban.[84] P. magister tehát megelőzte saját korát, amikor a Fekete-tengert az irodalomban használt elnevezések helyett „feketének" nevezte. Már ezért is valószínűtlen, hogy a nevet az irodalomból vette át. Akkor hogyan találkozhatott vele? Bizonyára a magyar egyház kun missziója révén, mely közvetlenül a domonkosok magyarországi betelepedése után, 1220 körül, nagy erővel indult meg.[85] A kaput a térítők

[83] Az adatokat — nagy számuk miatt — más alkalommal ismertetjük, itt csupán két forráshellyel kívánunk foglalkozni, melyek tételünknek ellentmondani látszanak. Konstantinosz Porphürogennétosz, megemlékezve a fehér horvátokról, megemlíti, hogy a tenger távol van tőlük. „A tenger pedig, melyhez a 30 nap alatt jutnak ki, az úgynevezett sötét tenger *(ἠλεγομένη ομοτεινή).*" Az idézet görög szövegét és magyar fordítását l. Moravcsik Gy.: De amd. imp. c. 31, 152—53. Hogy ezen a „sötét tengeren" nem a Fekete-tengert kell értenünk, mutatják a császár könyvének azok a helyei, ahol a Fekete-tenger neve az antik hagyománynak megfelelő „Pontosz tenger" (uo. c. 42, p. 182, 186; c. 53, p. 286 *Πόντος).* Az idézett szöveg az „északi tengerre", vagyis a Balti-tengerre vonatkozik, melyet a régiek valóban ködösnek és sötétségbe veszőnek írnak le. Ugyanígy kell értelmeznünk Idrisi sziciliai arab geográfus „sötét és vészes tengerét" is. A tulajdonképpen Fekete-tenger neve nála ugyanúgy mint a bizánci császár művében „Pontosz tenger". P. A. Jaubert: Géographi e d'Édrisi II. 396 (Recueil de Voyages et de Mémoires VI Paris 1840). A Fekete-tenger „fekete" nevére az első usmert adat 1265-ből való: VIII. Palaiologosz Mihály bizánci császár és Velence szerződésében fordul elő G. L. Fr. Tafel—G. M. Thomas: Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, III. Wien 1857. 70, 82).

[84] A Fekete-tenger különböző neveiről a legrégibb időktől fogva tájékoztat G. I. Bratianu: La Mer Noire. Acta Historica IX. Societas Academica Dacoromana. München 1969. 43—50, 148, 183, 211. Az ókori elnevezésekre: Chr. M. Danoff: Pontos Euxeinos. Paulys Realencyclopädie der class. Altertumseiss. Supl. IX. Stuttgart 1962. 950 kk. Az arab adatokat összefoglalja: Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition I. Leyde—Paris 1860. 955, valamint Enzyklopaedie des Islam II. Leiden—Leipzig 1927. 781—83. A szláv nyelvű irodalomban a név eredete görög. Vö. M. Vasmer, Russ. Etym. Wb. III. 1958 címszó Чёрное Море Nyugaton egészen a XVI—XVIII. századig a Fekete-tenger legáltalánosabban elterjedt neve mind az irodalomban, mind a kereskedelmi nyelvben a „Nagy Tenger", a „Nagyobb Tenger". Rubruk egyenesen azt állítja, hogy „a Pontuszi tengert köznyelven a Nagyobb tengernek mondják" (c. 1, 1 ed. A. van den Wyngaert, Sinica Franciscana I. 1929. 164). Velencei és fenuai kereskedők szerződéseiben gyakran olvasunk oly tengeri utakról, melyeket áruval megrakott hajók tettek meg „in Mari Maiore usque ad Soldadea". Ilyen példák R. Morozzo della Rocca—A. Lombardo: Documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII. Torino 1940. II. 478., 479., 541., 662. sz. az 1206., 1212., 1232. évekből; G. I. Brătianu: Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle. Bucarest 1927. 13., 17., 20., 34., 37., 40., 52., 56., 75., 116., 129., 151., 165., 174., 289. sz. az 1281., 1289., 1290. évekből.

[85] A kun térítésre vonatkozó szövegeket N. Pfeiffer gyűjtötte össze: Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich 1913. 15 kk., 75—92; függelék 30—44. sz. Az irodalomból: B. Altaner: Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Haberschwerdt 1924. 4, 141 kk.; Makkai L.: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen 1936. 10—18, 38—44; Győrffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország tört. földrajza, I. Bp. 1963. 821—25, Brassó vidéke (Barca). A kunok megtérítésére már Szent Domonkos gondolt. Amikor tehát Paulus Hungarus vezetésével megjelentek az első domonkos rendiek Magyarországon, a jövevények mindjárt hozzáláttak a kun térítés megszervezéséhez. Pálra: Dictionnaire de Droit Canonique VI. Párizs 1957. 1270—76.

előtt a politika nyitotta meg. A mongolok nyugati terjeszkedése ugyanis félelemmel töltötte el a Fekete-tenger északi partján lakó kunokat, és arra kényszerítette őket, hogy a magyaroknál keressenek védelmet. Kiváltképpen az egyesült orosz—kun sereg Kalka menti veresége (1223) volt nagy hatással rájuk.[86] Így a kunok még keleti hazájukban magyar hűbérfőség alá jutottak, amire Béla ifjabb király „Kunország királya" címe világosan utal. Barc kun fejedelem 1227-ben vagy még előbb kíséretével együtt megkeresztelkedett, és már mint magyar hűbéres fejedelem vett részt Béla ifjabb király 1229. évi halicsi hadjáratában.[87] A Fekete-tenger török neve: *qara tengiz* a szoros magyar—kun érintkezés során vált ily korán ismertté Magyarországon.[88]

De a térítés a kunok ellenséges magatartása miatt nehezen indult meg. A német lovagrend a jobbára lakatlan határövezetbe, a Barcaságba települt (1211: ZIMMERMANN—WERNER: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. 11—13), idővel azonban déli irányban kun területen egészen a Dunáig, keletre pedig a brodnikok földjéig (1222: uo. I. 18—20, 22—24) terjeszkedett s ezzel magára haragította a kunokat. Különben is már 1225-ben kiűzték őket Magyarországból (1225: uo. I. 36—38). A kun térítésben érdemeket nem szerezhettek.

[86] A mongolok nyugati terjeszkedésére: R. GROUSSET: L'empire des steppes. Paris 1948. (2. kiad.) 306—08, 328—33; B. SPULER: Die Goldene Horde. Leipzig 1943; Б. А. Грековъ, — А. Ю Якубоскій: Залотая Ордан паденне. Moskva—Leningrád 1950. „A mongolok titkos története" c. mű a megtámadott népek közt már 1222-ben a magyarokat is megemlíti. A mű magyar fordítását adja LIGETI L.: A mongolok titkos története. Bp. 1962. 262. és 274. fej.; ua. A magyar nép mongol kori nevei. Magyar Nyelv 60 (1964) 385—404.

[87] A déli magyar határvidék Béla ifjabb király alá tartozott, egyik oklevele 1233-ból meg is említi „Bulgaria" és „Cumania" nevét a királyi címben (ZIMMERMANN—WERNER: Urkundenbuch I. 58, vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 602. sz.). Ez a „Cumania" az Olttól keletre terült el (1247: ZIMMERMANN—WERNER I. 74), a folyótól nyugatra viszont a szörényi bánság keletkezett (a bán első említése 1233-ból). Olténia magyar birtoklására kell következtetnünk abból, hogy a magyarok már 1228-ban hasztalan ostromolták a közeli bolgár Bodon (Vidin) várát (PAULER GY.: Magyar nemz. tört. II. 99—100). P. magister azonban mitsem tud a szörényi bánságról, nála még Orsova a határ (c. 11 és c. 44). Vö. PAULER GY.: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok XVII (1883) 112—13. A német lovagok kiűzése után (1225), a Barcaságon helyreállt a királyi közigazgatás, a lovagok kun hódításai pedig, amióta a kunok keresztény hitre tértek, hűbérként kerültek a magyar király fősége alá (1222: ZIMMERMANN—WERNER: Urkundenbuch I. 18—20, 22—24). IX. Gergely pápa „nobilibus viris Ducibus et populis Cumanorum nuper ad fidem Christi conversis" levelet intézett 1229-ben, melyből megtudjuk, hogy II. András — Béla ifjabb király hozzájárulásával — egy elveszett arany bullás oklevélben biztosította a meghódolt kunok szabadságát (THEINER: Mon. Hung. I. 90—91, 162. sz.). Cumania mint hűbérország egyébként Béla ifjabb király országrészéhez tartozott. Barc, a rangban negyedik kun fejedelem, a havasalföldi részek felett uralkodott és 1229-ben mint magyar hűbéres Béla ifjabb király seregében harcolt Halicsban (PAULER GY.: Magy. nemz. tört. II. 106). Barc rangjára: Emonis Chronicon ed. MG SS XXIII. 511 a. 1227. Utóbb más, távolabb uralkodó fejedelmek is meghódoltak a magyar királynak, Menbörk (Membrok, Benborch), akit II. András emelt ki a keresztvízből (Commentariolum de provinciae Hungariae originibus ed. N. PFEIFFER, i. m. 144—45). A domonkos rendi térítők eljutottak a Dnyeperig (Deneper), a kun püspökség keleti határa azonban nem terjedt a Szeret folyón túl (ROGERIUS: Carmen c. 20 ed. SRH II. 564).

[88] K. GRÖNBECH: Komanisches Wörterbuch. Köbenhavn 1942. 241. W. Radloff török szótárából ismeretes az oszmán és a krimi névváltozat: „Kara dängiz", illetve „Kara däniz", ezzel szemben a Földközi-tenger török neve „Ak däniz", azaz „Fehér tenger" (RADLOFF II. 136, III. 1667). G. I. Brătianu szerint a „qara" ez esetben

Sok minden mutat arra, hogy P. magister kapcsolatban állt a domonkosokkal és a magyar kun térítéssel. A tatárjárásig magyar papok, térítők jártak a kunok közt, s magyar csapatok nyargalásztak a Fekete-tenger mentén. A hagyományból ismert keleti őshaza emléke újra feléledt a magyarokban. Az eddig ködös Szkítiából tényleges magyar haza lett. Ez is látható nyomot hagyott P. magister művén e helyütt: „Az embereket pedig, akik Szkítiát lakják, közönségesen *Dentumoger*nek nevezik mind a mai napig" *(usque in hodiernum diem)*.[89] Bárhogyan magyarázzuk is az összetett szó értelmét, a *moger* mindenképpen magyart jelent. A *Gesta*ban a *Dentumoger* egyúttal területfogalom is és azonos Szkítiával. Az elnevezés nyilván abban az időben alakult ki, amikor Magyarország a kunok önkéntes meghódolása után valóban magában foglalta „Szkítiát", azaz Kunországot. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy Szkítia határainak leírása mennyire életteljes P. magisternél, s mennyire tudálékosan mesterkélt és hamis krónikáinkban[90], nem kétséges, P. magister közvetlen személyes értesüléseket is bedolgozott szövegébe. Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztés Szkitia-leírásán meglátszik már Julianus útjának hatása[91]. De a hun krónika XIII. századi alapszövege mégsem lehet későbbi a tatárjárásnál, ugyanis itt is megtalálható a célzás a magyar fennhatóságra: *usque hodie illud regnum pacifice dinoscuntur possidere*.[92] Márpedig a tatárjárás után a magyar uralom végleg megszűnt Szkítiában[93].

---

nem „feketét", hanem „nagyot" jelentene (i. m. 45). A „qara" azonban használatos „rossz, gonosz" értelemben is (RADLOFF II. 138, 3), ami az eredeti antik névadással („axeinos") a leginkább egyezik. Az „aq" viszont „jóindulatú"-nak is fordítható (uo. I. 95, 3).

[89] Gesta Hungarorum c. 1, ed. L. JUHÁSZ 2 (17). Mint területfogalom c. 1, ed. L. JUHÁSZ 2 (13): „Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur".

[90] P. magister pl. elhagyja az ókori földrajzból örökölt „montes Riphei" hegynevet, melyet krónikáink szolgaian megtartottak az alapszövegből. Ennek az ókori hegynévnek továbbéléséről J. K. WRIGHT: The Geographical Lore of the Time fo the Crusades. New York 1965. 312. Másrészt a krónikák rontottak az alapszövegen éspedig ott, hol a Fekete-tengert jelentő Pontust „északi tengernek" („ponto Aquilonali") értelmezték (Kézai c. 6; Chron. s. XIV c. 6 ed. SRH I. 145, 252), míg P. magiste helyesen a „Fekete-tengerrel" azonosította.

[91] Kézai „Barsatia" és a XIV. századi szerkesztés „Bascardia" országa Julianus útjának hatására került krónikáinkba, s tulajdonképpen azonos a felfedezett magyar „őshazával", Baskiriával. Az ország nevét helyesebb alakban közlik a későbbi krónikák (SRH I. 253) mint Kézai (uo. I. 146), hol a szöveg egyébként is rossz helyre csúszott. Vö. Benedictus Polonus c. 7, ed. A. VAN DEN WYNGAERT, Sinica Franciscana I. 1929. 139: „Bascardos, qui sunt antiqui Ungari". P. magister művét, minthogy korábban készült, nem érte Julianus-hatás: a baskir-magyarokról mit sem tud.

[92] Kézai c. 6, ed. SRH I. 145: „Regnum itaque ipsum dum adissent, Alpzuros et Prutenos in eo invenerunt habitantes, quibus deletis et expulsis usque hodie illud regnum pacific dinoscuntur possidere"; Chron. s. XIV c. 6, ed. uo. I. 252: „Quibus deletis et expulsis ac occisis, usque hodi e ipsum regnum invitis vicinis possidere dinoscuntur". Ellentétben az újabb elméletekkel nézetünk megerősíti PAULER GYULÁnak [Száz. XIII (1879) 27] ás MARCZALI HENRIKnek (A magyar tört. kútfői. Bp. 1880. 62–63) véleményét a hun történet keletkezéséről. Ők ugyanis a türingiai vonatkozások miatt gondoltak az önálló hun történet II. András kori, 1222 előtti szerkesztésére.

[93] IV. Béla egyik, talán 1250. november 11-én (SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 934. sz.) kelt levelében elpanaszolja IV. Ince pápának, hogy „regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria, que

Gestánk másik figyelembe nem vett korjelző szöveghelye a vlachokra vonatkozik[94]. P. magister értesülései e népről különböző eredetűek. Amikor leírja a Kárpát-medence népeit Attila halála után, találkozik krónikáink megfelelő helyeivel.[95] P. magister azonban gondosan szétválasztja a *Romani principes* Pannoniában *usque ad Danubium*, vagyis a Dunántúlon letelepített pásztorait *(pastores)* a vlachoktól, akiket *Blachii, Blaci* névalakban nevez meg, mert ezeket Erdélyben tartja számon.[96] Fejedelmük *Gelou dux ultrasiluanus, quidam Blacus.*[97] Másrészt a vlachok kunokkal és bolgárokkal együttesen megsegítik Ajtony elődjét, Gladot, midőn a honfoglaló magyarok benyomultak ennek Marostól Haram váráig érő országába. Ezek a blakok nyilván onnan jöttek, ahonnan társaik, a bolgárok és a kunok, vagyis a Kárpátok és a Balkán hegység közti térségből[98]. Nem a könyvek lapjairól keltek életre, mint a „római fejedelmek pásztorai", hanem a korabeli történelemből léptek P. magister elé. Midőn a keresztesek Kálmán király idején Bulgárián keresztül a Szentföldre vonultak, még semmi hír

---

in magna parte nostro dominio antea subiacebant" a tatárok adófizetői lettek (THEINER: Mon. Hung. I. 231 440. sz.).

[94] P. magister Gestájának vlachjaival legutóbb GYÖRFFY GYÖRGY foglalkozott „Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában" c. tanulmányában (Ethnographia 1965. 411—31) anélkül, hogy utalt volna a névalak korjelző jelentőségére. A vlach-kérdésről csupán azt emeltük ki, ami P. magister Gestájának korát meghatározza.

[95] Gesta Hungarorum c. 11, ed. L. JUHÁSZ 10 (114): „que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocauissent pastores suos".

[96] Gesta Hungarorum c. 9, ed. L. JUHÁSZ 8 (96—97): „quam terram habitarent Sclaui Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonia pascebantur . . ." A „pascua Romanorum" és a „pastores Romanorum" természetesen egybetartozó kifejezések. Míg az utóbbiak a római provincia lakói, addig a blachok, másképp blakók Erdélyben és a Délvidéken élnek és azonosak az 1200 előtt és után szereplő oláhokkal. P. magister felfogásától lényegesen különbözik az az irodalmi hagyomány, melyet XIII—XIV. századi krónikáink képviselnek. Itt a vlachok „a rómaiak pásztorai" és ez okból — akaratlanul — elismerik, hogy koruk oláhjai a rómaiak pásztoraitól származnak. Kézai c. 14, ed. SRH I. 156—57: „Pannoniae, Macedoniae ,Dalmatiae et Frigiae civitates . . . natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum, de Ethela licentia impetrata transierunt; Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia". Ugyanígy, de a vlach népnév korszerűsítésével Chron. s. XIV, c. 14, ed. SRH I. 269: „Pannonie, Pamphilie . . . civitates . . . in Apuliam . . . servire ipsi Atyle rennuentes, dimissis armentis transierunt; Vlachis [variánsok: Ualachis, Walachis, Ulachis], qui ipsorum coloni existere [sic] ac pastores, remanentes [sic] sponte in Pannonia." Krónikáink szerint a blakoknak, oláhoknak nevezett pásztorok és telepesek csak Pannoniában maradtak vissza, amikor városlakó uraik Apuliába távoztak, holott ezek nemcsak Pannoniában, hanem más provinciákban is laktak. Az eredeti szövegezés a négy másik provinciát bizonyára nem említette meg és az elkölzözött polgárok csak Pannoniából származtak. Ha azonban a „pascua Romanorum" fogalma Pannoniához kapcsolódott, „a rómaiak pásztorai" sem lehettek máshol mint Pannoniában. Épp ezért nem tudjuk mindenben magunkénak tekinteni I. TÓTH ZOLTÁN finom szövegelemzéseit P. magister és a krónikák vlachjairól és pásztorairól [„Tuhutum és Gelou". Száz. 78—80 (1945—46) 52—60].

[97] Gesta Hungarorum c. 24, ed. L. JUHÁSZ 18 (210); c. 25, uo. 19 (216) „Blasii et Sclaui"; c. 26, uo. 19 (220); c. 44, uo. 29 (339).

[98] Gesta Hungarorum c. 44, ed. L. JUHÁSZ 29 (339.)

róluk.[99] 1186-ban azonban a görög forrásokban szereplő *Βλάχοι*[100] a Balkán hegységben magukhoz ragadták a bolgárok nagyobb részét, fellázadtak a bizánci császár ellen, és önálló fejedelemséget alapítottak. Különösen azáltal váltak félelmetessé, hogy megnyerték a maguk számára a Duna túlsó partján tanyázó kunok segítségét. I. Frigyes császár keresztesei már sokat szenvedtek ellenségeskedéseik miatt míg áthaladtak a bolgár területen (1189).[101] Izsák bizánci császárt III. Béla megsegíti ellenük (1192),[102] s ettől az időponttól kezdve a Balkán felé terjeszkedő Magyarország, hol ellenséges, hol békés formában vlachokkal érintkezett.

Már mások is rámutattak arra, hogy P. magister vlach adatai feltételezik az Aszenidák vlach—bolgár államalapítását. Más szóval: *Gestá*nk csak III. Béla halála után keletkezhetett[103]. De a népnév alakjának is megvan a korjelző jelentősége. Kezdetben a latin írásbeliség területén, így nálunk is, a név görög formája terjedt el, s idővel váltja ezt le a *valachi* latinos alak.[104] A magyar okleveles gyakorlat híven követte az idegen divatot. 1222-ben II. András a *Burza* földjére települő német lovagrendnek vámmentességet biztosít *per terram Blacorum*. A Fogaras vidéki *Kerch*i monostor 1223-ban földet kap a királytól *exemptam de Blaccis*. Az erdélyi németek 1224. évi

[99] Albertus Aquensis: Historiae Hierosolymitana I. 10, 11; IV. 40; VIII. 35; X. 41, ed. Migne: PL CLXVI. coll. 396, 503, 621—22, 671. Csak besenyőket, kunokat, bolgárokat említ. Hasonlóképpen Robertus Remensis monachus: Historia Hierosolymitana II. 2, ed. Migne: PL CLV. coll. 680; Guilelmus Tyrius: Historia II. 21, ed. Migne: PL CCI. coll. 271.

[100] Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica, II. (2. kiad.) Berlin 1958. 11.

[101] Historia de expeditione Friderici imperatoris (az ún. Ansbert) ed. A. Chroust: Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. Berlin 1928: MG SS rer. Germ. 5. 28, 33, 35, 56, 58, 63, 68, 69. A besenyőkről többé nincs szó, csak a kunokról, kik a vlachokkal és a bolgárokkal együtt szerepelnek, de hallunk szerbekről is. A hadjáratban részt vevő író a népnevet szláv közvetítéssel vlach alakban vette át, de bajor módra írta le („Flachus", az országuk pedig „Flachia"), 1189 decembere óra, amint a sereg Szalonikihez ért és görög környezetbe jutott, a görögös alakot („Blac", „Blach") használja. A hadjáratról szóló másik forrás, a Historia peregrinorum (ed. uo. 132, 147, 149) hasonlóképpen besenyők helyett kunokat említ a bolgárok mellett és a vlach nevet a többesszámban „Blacci", „Placi" alakban ismeri. Vö. még Arnoldus Lubecensis: Chronica Slavorum IV. 9, ed. MG SS XXI. 172. A korábbi bolgár felkelésekben még hiányoztak a vlachok. Az ún. második bolgár bitodalom kérdésével foglalkozott N. Bănescu: Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du second empire bulgare (1185). Bucareşti 1943; R. L. Wolff: The „Second Bulgarian Empire". Its origin and history to 1204. Speculum XXIV (1949) 167—206.

[102] Nicetae Choniatae historia, ed. I. Bekker. Bonnae 1835. 561—69; R. L. Wolff: Speculum 1949. 186.

[103] Pauler Gy.: Anonymus külföldi vonatkozásai. Száz. XVII (1883) 113—16; C. S. Macartney: Studies in the early Hungarian Historical Sources. Bp. 1940. 148 kk.; Győrffy Gy.: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége ItK 1970. 4—5.

[104] A latinul író nyugatiak a balkáni vlachok nevét a délszláv eredetű vlach alakban ismerik meg: Annales Barenses a. 1027, ed. MG SS V. 53: „Vlachorum". Erre a délszláv alakra: Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925—29. 311; Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. 309, 360. Ez az alak nem került a magyar írásbeliségbe, hanem csak a későbbi — görög — „Blac" és „Blach" alak, mely a latinok balkáni uralma révén gyökeresedett meg Nyugaton. Az Annales Barenses vlach-adatával Gyóni M. foglalkozott [Acta Ant. Hung. I (1951) 235—45] orosz nyelvű tanulmányában.

kiváltságlevele megengedi nekik, hogy *silvam Blacorum et Bissenorum* közösen használják *cum predictis scilicet Blacis et Bissenis.*[105] De már 1234-ben IX. Gergely pápa Béla ifjabb királyhoz intézett levelében a kun püspökség területén élő vlachokat *Walati, Walathi* néven említi. IV. Béla uralomra jutásával megváltozott a kancelláriai gyakorlat a vlach név írásában. 1247-ben IV. Béla Szörény földjének eladományozásakor az ott élő vlachokról is rendelkezik, akiket *Olati* néven nevez meg.[106] A később általánossá vált *olaci, olachi* többesszámú alak 1250-ben tűnik fel, amikor egy adomány megerősítése kapcsán IV. Béla feleleventette Türje nembeli Joachim *(Iwachin)* szebeni ispán érdemeit. Aszen Boril bolgár cár (1207—1218) megsegítésére II. András őt küldte el a magyar sereggel Bodon felmentésére, *associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis.*[107]

Nyilvánvaló tehát, hogy P. magister nem írhatta művét II. András halála után. Ebben az esetben ugyanis már nem *Blach* alakban írta volna le írásban a vlach nevet. Másrészt az is bizonyos, hogy az általa használt névalakot nem idegenből kölcsönözte, hanem az élő hazai gyakorlatból merítette. Egy ízben előfordul nála a *Blasii et Sclaui* névalak is.[108] Ez a *Blas* alak a francia nyelvből került hozzá.[109] Ismeri és a *Blac* alakkal felváltva használja

[105] Zimmermann—Werner: Urkundenbuch I. 19—20, 27—28, 35, 55. A hazai románságra vonatkozó legrégibb adatokat összegyűjtötte Györffy Gy.: Adatok a románok XIII. századi történetéhez. Történelmi Szemle 1964. 1, 3. 4. sz. alatt az idézett oklevelek az 1231. évi káptalani kiadvány kivételével, mely hiányzik jegyzékében. A kérdéses oklevél ugyan gyanús hitelű (pl. „Transsylvanae"), de a vlach név még régi alakjában („terra Blaccorum") fordul elő és ezért nem készülhetett a negyvenes éveknél később.

[106] Zimmermann—Werner: Urkundenbuch. I. 60—61, 73—74, Györffy jegyzékében 5. és 6. sz. alatt. Mindkét oklevél pápai registrum-könyvből ismeretes. Noha a *c* betű könnyen olvasható *t* betűnek, mégsem hihető, hogy IV. Ince pápa írnoka ugyanabba a másolási hibába esett volna mint a pápai írnok 1234-ben. A véghangzóként jelentkező *th Á kh* váltakozás a hangtan alapján megmagyarázható. Egyébként IX. Gergely okleveleiben még 1237-ben is találkozunk „nobili viro Assano Domino Blachorum et Bulgarorum" címzéssel (Theiner: Mon. Hun. I. 155, 157).

[107] 1250: Szentpétery: Krit. jegyz. 926. sz. Erről az ispánról Karácsonyi J.: (Magy. nemz. III. 122, valamint Száz. 1912. 292) emlékezik meg, ki a szóban levő hadjáratot 1210-re teszi. Datálását Györffy Gy. is elfogadja (Adatok 7. sz.). A Documenta historiam Vlachorum in Hungaria illustrantia 10. sz. alatt a hadjárat évét 1213-ban állapítja meg. Mindezek a datálások véleményünk szerint későiek. Az oklevél a bodoni hadjáratot még a halicsi zavarok (1209—1219) ismertetése előtt beszéli el, amiből méltán következik, hogy a magyar király Aszen Boril cárt (1207—1218) uralma elején, 1208-ban, segítette meg. A következő években kiállított magyarországi oklevelek már következetesen oláhnak írják a vlach népnevet, ami arra mutat, hogy oláh szavunk csak 1250 után került köznyelvünkbe. Ilyen adatok: „inter terrae Olacorum" (1252), „ex parte Siculorum et Olacorum" (1256), „ab Olachis et Siculis" (1262) stb. Györffy Gy.: Adatok 8, 9, 11 stb.

[108] Cap. XXV. 216

[109] A „Blas" alakot Melich J. oláh nyelvi sajátságnak vélte (A honfoglaláskori Magyarország 312), C. A. Macartney (Studies 1940. 212) a kaj-horvátból vagy a szlovénből származtatta és a vlach többesének fogta fel, I. Tóth Z. balkáni szláv hatásra vezette vissza (Tuhutum és Gelou 57). Azonban Kaloiohannes III. Ince pápához intézett levelezésében „Bulgaria et Vlachia", vagy „Bulgaria atque Blachia" néven nevezi országait, nem pedig a feltételezett „Bulgaria et Blasia", vagy „Vlasia" névalakban. Másrészt P. magister olyan formán cserélgeti a „Blas" alakot a „Blak"-kal, ahogyan franciául író kortársai. Ezt a nyelvi sajátságot tehát a franciában kell keresnünk. A „Blas" hangtorlódás elkerülése végett tulajdonképpen „Blacs" helyett

a keresztes hadjáratról szóló művében Geoffroi de Villehardouin és Philippe Mouskes, kik mindketten Északkelet-Franciaországból származtak és franciául írtak.[110] A *Blasii et Sclaui* szöveghely váratlanul fényt vet P. magister francia környezetére és franciás műveltségére.[111] Ugyanakkor ismét szóvá kell tennünk, hogy a *Blas* névalak ismeretlen krónikáinkban, noha Kézai a hun történeti részben még *Blackis* alakot írt. Ez az alak megint záloga annak, hogy a hun történet nem készülhetett a tatárjárásnál később. Csak a hun és a magyar történetet összekapcsoló fejezet, mely Attila halála után az új népek honfoglalásáról szól, mondja *Ulahis*nak a vlachokat, a XIV. századi krónikák névhasználatának megfelelően.[112]

áll. A XIII. században uralkodó szabály szerint, a többes szám -s ragja előtt a mássalhangzó kiesik.

[110] Geoffroi de Villehardouin: La conquête de Constantinople. Ed. FARAL c. 190: „Blaquie . . . Blas et Bogres . . . Comains"; c. 220; c. 224; c. 252. De állhat egyes szám is többes helyett, mint pl. „li Comain et li Blac", stb. Ugyanígy a másik francia szerzőnél is. Chronique rimée de Philippe Mouskés. Publ. par le Baron de Reiffenberg. Bruxelles 1838. Supplément: Bruxelles 1845. Egyes szám többes értelemben: „li Blak et li Coumain" (20460 v.) de többes számú alak esetén „Sire des Blas et des Commins" (203005 v.), továbbá 29040 v.; 29950 v.; 30959 v. A Descriptio Europae orientalis ismeretlen francia dominikánus írójánál is népnév hol „blazi", hol „blachorum". O. GÓRKA: Anonymi Descriptio Europae orientalis. Cracoviae 1916. 13.

[111] GYŐRY J.: Gesta regnum — gesta nobilium. Bp. 1948.

[112] Kézai c. 14; c. 21; c. 23. SRH I. 157, 162, 163.

KARSAI GÉZA

KI VOLT ANONYMUS?

(Az Anonymus-gesta kézirata, szövegkritikája, tartalmi és nyelvi problémái, különös tekintettel a palimpszeszt-szövegek fototechnikai kérdéseire)

A kézirat

A felszabadulás után megújult tudományos életünk arra kötelez bennünket, hogy a 225 éve vajúdó Anonymus-kérdés megoldásában is *haladó szempontokat, tökéletesebb kutatási módszereket és szigorú tárgyilagosságot* alkalmazzunk. 1947-ben kezdett szövegkritikai és motívumtörténeti vizsgálataim után figyelmem éppen ezért egyre jobban a *Gesta* egyetlen, a XIII. század második felében keletkezett *kézirata* felé fordult, mert elsősorban abból lehetett új és perdöntő érveket remélni. Eredetiben és finomszemcsés Agfa Dokumentfilmről készített nagyításokon átvizsgáltam a kódex minden levelét. A rengeteg törlés, javítás és betoldás, melyekhez számos tartalmi mozzanat is járult, meggyőzött arról, hogy *a Gesta ma ismert szövege nem egyszerű másolat, hanem átdolgozás egy elveszett korábbi latin Gesta-szerkesztés alapján.* Az *1b* levél közismert *P iniciáléjának díszítéseit* elemezve kiderült, hogy azok nem öncélúak, hanem ozmai Szent Domonkos életével kapcsolatos *jelképek.* Ez valószínűvé tette, hogy a Jakubovich által (SRH I. 15) a szövegíróval azonosított rajzoló tudomása szerint *a Gesta szerzője P. mester domonkos volt.* Az említett domonkos jelképeket reális vagy stilizált formában számos királyi oklevelünk iniciáléján is megtaláltam. Ezek közül legjobban IV. Béla kancelláriájának franciás jellegű díszes iniciáléi hasonlítanak az *1b* levél nagy *P* betűjéhez.[1] Megállapításaimat az *1a* levél palimpszeszt-fényképén (1960) a szövegkezdő *dictus* szó előtti, többszörös kontrasztfokozással előhozott iniciálé-rajzkísérletek domonkos jelképei (kutyafej fáklyával, ülő kutya csillaggal) is igazolták. — *A középkori névrejtés* módszereit tanulmányozva[2] megtudtam, hogy a szövegkezdő díszes iniciálé és az Incipit az újkori értelemben vett címlapot helyettesítette a kéziratokban. *Az iniciáléba mint monogramba rejtették el gyakran a szerző nevét,* a címzettre vagy pártfogóra vonatkozó személyi adatokat, a mű fő gondolatát, sőt néha a rövidített ajánlást is. Az ott található képek és rajzok magyarázatul szolgáltak a könyvhöz. Ezt figyelembe véve megtaláltam az *1b* levél nagy *P* iniciáléjában a szerző nevének összes betűit, melyeket az illuminátor a *P* öblében helyezett el fokozatos kisebbítéssel. A *P*, *O* és a *V* betűk könnyen felismerhetők. A *V* csúcsa felett egy stilizált hosszú *s*-et, felette pedig egy kissé balra hajló *a*-t találunk. A könyvszú az utóbbinál később átfúrta a pergament, de a betű körvonalai azért felismerhetők. A Povsa személynév

[1] KARSAI GÉZA: Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P iniciálé jelképei. MKsz 1960. 149—75.

[2] KARSAI GÉZA: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Száz. 1963. 666—77.

második szótagja *(-sa)* a *P* ívének és szárának zöld színnel való átfestése előtt az ív jobb szélén, az első sor vonalán, közvetlenül a szövegkezdő *dictus* szó előtt volt. A nagyítások fehér vájatban ma is mutatják a két betű körvonalait. Alattuk, ugyancsak az ív belsejében, az *eps* (= episcopus) betűk sejthetők. A szerző neve és rangja, *Povsa episcopus* (= Pósa püspök) tehát megtalálható az *1b* levél *P* iniciáléjáról finomszemcsés filmről készült nagyításokon (1. ábra). *A Pósa név, a püspöki rang és a domonkos jelleg az egész Árpád-korban egyedül a domonkos magiszterből lett Bár-Kalán nembeli Pósa boszniai püspökre (1238—71) alkalmazható.*

Tételünk megerősítésére a teljesen kivakart *1a* levélről eltüntetett szöveget is láthatóvá kellett tenni. Régebben sósavas vegyületekből álló reagensekkel itatták át a pergament. Ezek előhozták ugyan a kivakart szövegeket, de nagy károkat okoztak az értékes kéziratokban, amíg 1914-ben Gustav Raphael Kögel német bencés fel nem fedezte *a szűrt ultraviola fényben való átvilágítást és az ún. palimpszeszt-fényképezést.* Ez úgy történik, hogy a kivakart kéziratot teljesen elsötétített szobában higanygőzös kvarclámpa alá helyezzük. A szűrősorozaton át kibocsátott ultraviola sugarak hatására zöldes fényben ragyogni kezd a pergamen a vakart helyek kivételével. Mivel a vakarás csak a felületen tüntette el a cserfagubacs levéből készített tintát, de a mélyebb rétegekben megmaradtak a vastartalmú részecskék, azért az ultraviola sugarak által előidézett ragyogás a kivakart helyeken nem tud annyira érvényesülni. Így némi kontraszthatás lép fel. Az előtűnt régi írást csak a jól konzervált kéziratoknál lehet tűrhetően elolvasni. A betűk, vonalak és a rajzok ugyanis árnyékszerűek. Néhol csak fehér vájatok jelzik a betűk nyomait. A vakart részek erősebb megvilágításával, jobb nagyítópapírok és előhívók használatával fokozni lehet a kontraszthatást, különösen akkor, ha a már előhozott részeket ismételten lefényképezzük, míg csak meg nem teremtjük a kontrasztok fokozásával a láthatóság és az olvashatóság feltételeit. Többször vakart és újraírt kéziratoknál azonban így sem érünk el mindig eredményt.[3]

Az Anonymus-gesta esetében eddig *háromszor került sor a palimpszeszt-fényképezés alkalmazására.* Jakubovich Emil 1923/24 telén Anton Haas fényképésszel 18×13 cm-es üveglemezre 1—1 felvételt készíttetett a kódex *1a* és *24a* leveléről a bécsi Nationalbibliothek kézirattárában. A felvételek annyira gyengén sikerültek, hogy nem merte őket közzétenni. Közleményeiben[4] ennek ellenére mégis nagyon határozott kijelentéseket tesz. Szerinte az *1a* levélen előtűnt szövegrétegben „az iniciálé nem volt kifestve. A mint-

[3] Az ultraviola sugarakkal történő átvilágítás és fényképezés legjobb kézikönyve P. W. Danckwortt und J. Eisenbrand: Luminiszenz-Analyse im filtrierten ultravioletten Licht. Leipzig 1956[6], gazdag könyvészettel. — Babiczky—Tőkés—Gara—Radó: Mikrofilmezés, dokumentációs fényképezés. Bp. 1965. 187—89. — Györffy Gy.: Egy XI. századi magyarországi palimpszeszt. Levélt. Közl. 1968. 3—8.

[4] Vö. E. Jakubovich: P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. SRH I. Bp. 1937. 13—30 és az ott idézett korábbi cikkei. Jakubovich és Haas 1923. dec. és 1924. febr. közti levelezéséből OSZK Irattár 918/923. szám alatt mindössze négy levél maradt fenn. Hagyatékában a felvételek üveglemezei és levonatai nem találhatók.

egy 34 sornyi szöveg lényegében azonos az *1b* levélen olvasható prologussal a *dictus* szótól kezdve egészen az *et satis* szavakig." E tekintélyi érvek hatására az ügy lekerült a napirendről, pedig 1933-ban már az OSzK kézirattárában volt a *Gesta*, és több intézményünk sikerrel alkalmazta a palimpszeszt-fényképezést. — 1959-ben az OSzK kézirattárának asztali elemzőlámpájával többször átvizsgáltam az egész kéziratot, különös tekintettel a vakart helyekre. Mivel a szemrontó és vibráló zöld fényben nehéz volt a megfigyelések pontos rögzítése, azért 1960 áprilisában Hajdu Helga, a kézirattár akkori vezetője, Kaszala Lászlóval két palimpszeszt-fényképet készíttetett számomra a teljesen kivakart *1a* levélről. A negatívokról készült nagyítások alkották 12 éve folyó kutatásaim megbízható tárgyi alapját. Kutatási eredményeimről 1968-ban már részletesen beszámoltam.[5] 1971 októberében és 1972 májusában V. Windisch Éva, az OSzK kéziratárának jelenlegi vezetője, a Párttörténeti Intézet fotolaboratóriumában ultraibolya és infravörös fénynél, továbbá más eljárásokkal készült több elsőrangú felvételt csináltatott a kódex *1a* és *1b* leveléről Jakab Sámuellel és Városi Györggyel. 1972. október 28-án egy meghívott bizottság összehasonlította a Kaszala és Jakab, ill. Városi által készített palimpszeszt-fényképeket a Párttörténeti Intézet fotolaboratóriumában. Mivel nyomtatásban is közzé fogják tenni megállapításaikat, azért hozzászólásomat későbbre halasztom. Egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy *megfelelő nagyítással és többszörös kontrasztfokozással az új felvételekből is ki lehet hozni azokat a szövegrészleteket, glosszákat és rajzmotívumokat, melyeket Kaszala felvételei alapján eddig megállapítottam!* Nem lehet tehát érzéki csalódásról, a „vizualitás fikciójáról" és a pergamen felnagyított hibáiról beszélni, amikor a kisebb-nagyobb szövegrészletek és rajzmotívumok minden éles és kontrasztos nagyításon azonos módon és azonos értelemben jelentkeznek.

Az Anonymus-kérdés megoldása szempontjából első helyre kell tennünk az *1a* levélről készült összes felvételeken jól körülhatárolható, a kódex többi levelével azonos gót textualis formata betűkkel írt, 183×112 mm-es nagyságú *szövegréteget* a hozzá tartozó lapszéli és sorközi glosszákkal, a bal margón halványan látható iniciálétöredékekkel és más képnyomokkal együtt. Nagyításokat, akár az egész levélről, akár annak egyes részeiről volt szó, csak tökéletesen éles és jól kiegyensúlyozott negatívokról készítettünk, mert azok éppen a vizsgálatok alapját alkotó szövegréteget, *nem pedig a razúrákat és más zavaró elemeket* hangsúlyozták. A különböző méretű és kontraszthatású nagyításokat egy 30×22 cm-es *átvilágító szekrény opálüvegére téve, alulról erős villanykörtével átvilágítva vizsgáltuk.* Ezután pauszpapírra gondosan átmásoltuk és bemértük az egyes sorokat, a betű- és rajzrészleteket; elkülönítettük őket egymástól és a különféle zavaró elemektől (gyűrődések, ragasztó okozta foltok, foramenek stb.). A hiányos betűk és rajzmotívumok kiegészítésére felhasználtuk a lúdtoll hegye által okozott *fehér vájatokat*, melyekben a vakarás miatt nem maradtak meg a gubacstinta nyomai. *A kontraszthatás fokozása* céljából a kritikus helyeken, pl. a szövegkezdő iniciálé töredékeinek rekonstruálásánál, néha 5—10

[5] Karsai Géza: Az Anonymus-kódex első levele. MKsz 1968. 42—51.

keményebb vagy lágyabb tónusú nagyítást kellett készíteni. A szövegtükör betűinek rekonstruálásánál általában kétszeres, az apró glosszáknál néha háromszoros nagyítást alkalmaztunk, hogy elkerüljük a tévedéseket. A rajzmotívumok erősebb nagyítást igényeltek, mert különben az egymást néha többszörösen fedő vonalakat nem tudtuk volna egymástól elkülöníteni. De még így sem sikerült minden részletet megoldani az erős vakarás miatt. *Több éves gyakorlat nélkül, csak úgy első ránézésre, nem lehet megbirkózni a palimpszeszt-fényképek problematikus részleteivel!* A teljesség reményéről is le kell mondani. Meg kell elégedni a részletmegoldásokkal.

Figyelmemet éppen ezért elsősorban az *1a* levél *kulcshelyeire*, az 1—6. sorban olvasható *ajánlásra* és a szövegkezdő *P iniciálé rajzkísérleteire* összpontosítottam. 1968-as beszámolómban részletesen elemeztem az ajánlás szavait és glosszáit. Ezért most csak a legfontosabb dolgokat említem. A különböző *iniciálé-rajzkísérleteknek* csak a körvonalai maradtak meg a szöveg élén. Kontrasztfokozással viszont jól ki lehetett emelni a *P* kezdőbetű öblébe rejtett apró *domonkos jelképeket* (kutyafej fáklyával, ülő kutya csillaggal, mellettük az illuminátor tájékoztatására szolgáló kis *p* kezdőbetűvel). Ez utóbbihoz jobbról az *avsa* betűk csatlakoznak. (1. ábra.) A szerző neve a régiesebb P a v s a formában, különböző nagyságú betűkkel több változatban is megtalálható az *1a* levél kivakart szövegrétegének az élén. Az utána következő fehér vájatokban és a sor felett látható *epc* vagy *eps* rövidítés elárulja, hogy a szövegkezdő *dictus* után eredetileg az *episcopus* szó következett. *Az 1. sor* folytatását az erős vakarás miatt csak a sor felett látható poligramokból és rövidítésekből sikerült nagyjából helyreállítani: *MSP Dc Decrt apcr arcpi Coloc Hvgvl* (= Magister Sacrae Paginae, Doctor decretorum, apocrisiarius archiepiscopi Colocensis Hugulini). *A 2. sorban* az erős razúrára írt *quondam bone memorie szavak* számos betűje kiolvasható. Hogy mi volt alatta, nem tudjuk. Csak néhány rézsútos glossza fehér vájatai látszanak. *A 3. sor* szintén erős razúrára van írva, de azért elég jól kivehető a *gloriosissimi Bele regis* szavak legtöbb betűje. Az utána következő *Hungarie* szóból alig látszik valami. Utána feltűnik a *secr* rövidítés az alig látszó *not*(arius) előtt. A sor végére került a címzett monogramba rejtett neve: *H*(gri)*no*. A *gri* szótagot a *H* jobb függőleges szárába fonták; fölötte a jobbra fölfelé haladó *no* szótagot látjuk, majd kétszer apróbb betűkkel az *arcpo Spalat* (= archiepiscopo Spalatino) rövidítéseket. *A 4. sor* elején a tűrhetően olvasható *dilectissimo* szót utóbb *dilecto Rogerio*-ra javították. Utána — kissé a sor fölé emelkedve — egy szép nagy *R* monogram látszik. Függőleges szárába a *G* és az *R*, jobbról melléje pedig a kis *o* betűt írták (RGR-o = Rogerio). A sor végén erős razúra fölé megint kiírták a *Hvgrino* nevet, majd elrántva az *arcpo Spal* rövidítéseket. Itt elég jól látszanak az alsó szövegréteg apró betűi. *Az 5. sorban* érdekesek a glosszaszerűen betoldott *doc decr* (= doctor decretorum), a sorvonalon pedig a *leg Se Pe Mgo* (legum, Sacrae Paginae Magistro) egyetemi fokozatok rövidítései (2. ábra).

Összegezve a mondottakat, az *1a* levél első hat sorából rekonstruált, jórészt rövidítésekből álló régebbi ajánlás így hangzott:

„[1] Pavsa dictus episcopus, Magister Sacre Pagine, Doctor Decretorum ac quondam apocrisiarius archiepiscopi Colocensis Hvgvlini, [2] quondam

bone memorie [3] gloriosissimi Bele regis Hvngarie secretarius notarius Hvgrino archiepiscopo Spalatino, [4] dilectissimo amico uiro uenerabili et arte litte- [későbbi változat: dilecto Rogerio archiepiscopo Spalatino uiro uenerabili et arte litte-] [5] ralis scientie inbuto Sacre Pagine Magistro [későbbi betoldásokkal: ralis scientie inbuto doctori decretorum et legum, Sacre Pagine Magistro] salutem et sue peticionis [6] effectum."

Magyarul: „Pósa, akit püspöknek neveznek, a hittudomány magisztere, az egyházjog doktora, hajdan Ugrin kalocsai érsek teljhatalmú megbízottja, a legdicsőségesebb Béla király belső titkára, Ugrin spalatói érseknek [későbbi változat: Rogerius spalatói érseknek], legkedvesebb barátjának, a tiszteletreméltó férfinak, az írástudás kedvelőjének, a hittudomány magiszterének [későbbi betoldás: az egyházi és a világi jog doktorának, a hittudomány magiszterének] üdvözletét és kérésének eredményét küldi."

A fenti ajánlást támasztják alá az *1a* levél bal széléről erős nagyítással és kontrasztfokozással rekonstruált *képtöredékek* is.* A szöveg 1. és 2. sorával egy magasságban a margón *Pósa püspök mellképét* látjuk püspöki jelvényekkel, jokulátoroktól körülvéve. Pásztorbotjának felső vége nagy *P* betűt ábrázol, melyhez jobbról az *avsa* betűk csatlakoznak. Az utolsóból nyíl alakú láng tör elő. A levél bal alsó sarkában már az 1×1-es méretben is jól kivehető ún. *felajánlási képet* találunk. Egy tonzúrás öreg pap nyitott ívrétű könyvet ajánl fel egy öreg királynak. A levél bal alsó csücskén, utólag berajzolva, egy *temetési jelenetet* látunk. A Ladizlavs név első betűjébe egy hosszú hajú ifjú királyt rajzoltak. Legalul tonzúrás fejű halott fekszik koporsóban. Összekulcsolt kezeit könyörögve nyújtja az oltár felé, mely előtt egy kitárt kezű pap mondja a gyászmise vagy a temetési szertartás szavait. Az oltár felénk néző oldalának felső szélére a Povsa nevet, lejjebb pedig az *eps* rövidítést írták

A *Gesta*-kézirat *1a* és *1b* levelének kulcshelyeiről korszerű fényképezési módszerekkel felszínre hozott új adatok tehát *kétségtelenné teszik, hogy a mű szerzője Pósa boszniai püspök volt.* A róla és a két címzettről 1968-as cikkemben tett megállapításaimat ma is fenntartom. Hogy Pósát megillették-e a rekonstruált régi ajánlásban említett egyetemi fokozatok, arról lehet vitatkozni, mert a párizsi és a bolognai egyetem graduáltjairól szóló források a XIII. század közepéig meglehetősen hézagosak. *Magyar Pálról, Tamás főesperesről* és *Rogerius spalatói érsekről* is csak más forrásokból tudjuk, milyen egyetemi fokozatokat nyertek el.[6] Hogy Pósa boszniai püspök

* A palimpszeszt-fényképek finom vonalait csak átvilágító szekrényre téve lehet jól szemlélni és átrajzolni. A képek klisíroztatásánál e vonalak közül sok elvész. Éppen ezért most csak azokat a fényképeket közöljük, melyek műnyomópapíron is tűrhetően érvényesülnek.

[6] Vö. Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Bp. 1941. XI. és 1—2. A domonkosok saját főiskoláikon tanultak, de ünnepélyes felavatásuk az egyetemen történt. Tamás spalatói főesperes adatait lásd F. A. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301, I—III. Bp. 1937—38. (A továbbiakban: Gombos: Catalogus.) 2249—50.

azonos azzal a Bár-Kalán nemből származó Pósával, aki az 1222-es Aranybulla rövid életű kormányában országbíró volt, de utána Theodorik nádorral együtt eltűnt a politikai életből, azt a pécsi káptalan egyik 1255-ből származó oklevele (Wenzel: ÁUO VII. 411) is bizonyítja. Ebben Pósa országbíró elhagyott felesége, II. Héder leánya, mint „relicta viri Pouse, patris Nane comitis" és „*domina de Bozna*" szerepel. A Bár-Kalán család itthoni birtokait Pósa szerzetbelépése után elsőszülött fia, II. Nána, a boszniai birtokokat pedig elhagyott felesége vette át. A XIII. század első felétől kezdve számos bel- és külföldi adat van arra, hogy főrangú családok tagjai beléptek a domonkos rendbe, mert hivatást éreztek a hithirdető és a tudományos munkára. A belépésnek tehát elsősorban vallási oka volt. Ha közülük néhányan püspökök lettek vagy egész missziós területek kormányzását és lelki vezetését vállalták, az rendszerint a király kívánságára, a rendfőnök és a pápa engedélyével történt. Így volt ez Pósa és valószínűleg Theodorik esetében is.

A kézirat *1a* levelén előhozott és az *1b* levélen jelentősen megváltoztatott szövegkezdő iniciálé és ajánlás összehasonlítása talán fényt vet a *Gesta sokat vitatott névtelenségének kérdésére* is. Az *1a* levélen többször ki van írva a szöveg élén és a bal margó képtöredékein a *Pósa* név, a *püspöki* cím, a *domonkos* jelleg. Megismerjük a szerző egyetemi fokozatait, pártfogóját, műve első és második címzettjét, királyához való viszonyát stb. Az átdolgozó azonban már ezen a levélen is alapos munkát végzett. Kivakarta a szerzőre és címzettjeire vonatkozó közvetlen adatokat, és addig retusálta az 1—6. sort, amíg az *1b* levélről ismert színtelen ajánlási szöveg ki nem alakult. Az *1b* levél iniciáléjából már csak a beavatottak tudták kiolvasni a Pósa nevet, az *episcopus* címet és a domonkos jelleget. A szerzőnek be kellett érnie az előkelő *Magister Sacrae Paginae* egyetemi fokozat helyett az egyszerű *magisteri*, a király bizalmasa, a *notarius specialis* helyett pedig a *notarius* címmel. A megbízó neve és címei helyett az egyszerű N. kezdőbetű szerepel, bár a *uiro uenerabili et arte litteralis scientie inbuto* kifejezés sejteti, hogy főpap és legalábbis *magister artium* volt. A személyre és korra jellemző adatok mellőzését korábban a papi és szerzetesi alázatossági formulákkal iparkodtak magyarázni. Ezt támogatná az is, hogy Pósa valószínűleg 1271-ben lemondott püspökségéről, és visszavonult az egyik hazai domonkos kolostorba. Magával vitt *Gestá*ját vagy ő vagy más átdolgozta a szigorú rendi cenzúra utasításai szerint. Ezért kellett eltüntetni az említett neveket, címeket és rangokat. De másra is gondolhatunk! A *Gesta* egyik fő célzata az ország és a nemesség XIII. századi birtokviszonyainak visszavetítése a IX—X. századba, a honfoglalás és a kalandozások korába. Mint majd látni fogjuk, ezért igyekezett a szerző vagy átdolgozó a *Gesta* tartalmát, nyelvét és stílusát a maga naiv elképzelése szerint minél régiesebbé tenni. El kellett tehát tüntetnie minden olyan személyi adatot, amely elárulta volna, hogy a *Gesta* a XIII. század derekán vagy később keletkezett. Törekvését meglepő siker koronázta. Csak 1904-ben halt ki Kubinyi Ferenccel a *Gesta* I. Béla korában való keletkezését védelmezők lelkes, de kritikátlan tábora.

A *Gesta* szövegének és forrásainak bírálatára meglepően sok időt és energiát fordított 1746-tól napjainkig a magyar tudomány. Az 1937-es kritikai kiadás (SRH I.) jegyzetei és magyarázatai csak töredékét alkotják annak az értékes anyagnak, melyet tudósaink összegyűjtöttek és megrostáltak a *Gesta* fontosabb kifejezései és nevei kapcsán. Nem túlzás, ha külön *Anonymus-filológiáról* beszélünk. A vélemények azonban a *Gesta* I., II., III. vagy IV. Béla korából való eredeztetése miatt gyakran ellentmondanak egymásnak. Így pl. még a nagyon alapos Györffy György sem vette észre, hogy Pósa az 1. fejezetben Szkítia leírásánál a többi krónikában gépiesen megismételt antik adatok helyett már Julianus és követői reális geográfiai tapasztalatait érvényesíti.[7] Nem beszél az északi tengerről, mert odáig egyik szerzetes utazó sem jutott el, hanem csak „északi tájat" említ (1. f.). Szkítia déli határát leviszi a Fekete-tengerig, mert azt Ottó és Julianus utazásai magyar szempontból 1232—38 között eléggé felderítették. A magyarok őshazáját sem helyezi a földrajzi Kaukázusba, mert az alánok hegyei között Julianus nem talált magyart. Ezért vágott fel egyenest észak felé. Az ókori és a középkori források és térképek minden távol északról vagy északkeletről jött barbár népet Góg és Magóg emberevő szörnyetegekké vált utódainak tartottak. Magas hegyekkel körülzárt lakóhelyük szűk bejáratát a mondák szerint Nagy Sándor erős fallal zárta le. A földrajzi látókör tágulásával ez a zárt hely lassanként a föld legészakibb és legkeletibb végeire szorult vissza. Reális alapját az onnan kitört népek támadásai és a nagy kínai falról szóló ősi mondák alkották keleten és nyugaton egyaránt. Bővebb krónikáink *Bencia* vagy *Dencia* néven említik a bezárt népek („inclusi") legendás országát. Kétségtelen azonban, hogy a *Dencia* név és annak a *dens, dentosus, demptus* szavakból való középkori eredeztetése olyan későbbi szerző műve, aki már nem ismerte a *Bencia, Benthia* (V 1, V 2, V 4) eredetibb változatok értelmét. A török eredetű, de szláv közvetítéssel kapott *bënt* vagy *bönt* szó bezárt helyet vagy gátat (clausa, clausura) jelent. Mohácson és az Ormánságban ma is él: a Duna és a Dráva áradásai ellen emelt *gátakat* jelenti.[8] A *Gesta Dentumoger* neve már másodlagos, tehát az átdolgozóra vall. Eredeti alakja *Bëntu-moger*, azaz gátak közé zárt magyar lehetett. Pósa kiveszi a magyarokat a bezárt népek közül, mert nála az őshaza keleti szomszédai „Góg és Mágóg nemzetei, akiket Nagy Sándor elzárt a világtól" (1. f.). A Julianus első útjáról szóló jelentésben ez a „minden emberi fajtánál magasabb és nagyobb nép" a tatárok országán túl él, és kitörni készül záraiból. Plano Carpini még közli 1247-ben a legendás Káspi hegyek közé zárt szörnyetegekről szóló mondákat. Tíz évvel később Rubruk már semmit sem hall ugyanott „az emberi szörnyek felől, akikről Isidorus és Solinus tudósít". Nagy Sándor falát a Kaukázus

[7] Vö. Györffy György: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Bp. 1965. 11.

[8] Gombocz—Melich: Magyar etymológiai szótár, I. Bp. 1914—30. 359. h. „bënt" címszó. — Kiss G. és Keresztes K.: Ormánysági szótár. Bp. 1952. 54, „bönt" címszó.

délkeleti végénél épített derbendi falakkal azonosítja, melyekhez ugyanaz a monda tapadt.[9]

Nem elírás vagy téves másolás, hanem tudatos számítás eredménye az őshazából való kiindulást jelző 884. év a nyugati források 889. éve helyett. A Bodrogközbe 903-ban érkeztek meg (7. és 14. f.). A két évszám között 19 év van. Ebből 18 az őshazától az Etil (= Volga) folyamig terjedő lassú vándorlásban telt el. Az orosz fejedelemségek meghódítására legfeljebb egy év jut. Güjük tatár nagykán Karakorumban a trónraemelését követő napon (1246. aug. 27.) zászlót bontott nyugat valamennyi országa ellen. Bár a nyugati követek előtt eltitkolták, azok mégis megtudták a hadüzenetet. Plano Carpini szerint 18 évi, IV. Béla követeinek jelentése szerint 19 évi hadjáratot jelentett be a nagykán. Pósa boszniai püspök tehát a királyi udvarban hallotta a 19 éves hadjárat hírét, és alkalmazta *Gestá*jában. Mivel IV. Béla követei nem tértek vissza 1247 előtt, azért a *Gesta* is csak 1247 után keletkezhetett.[10]

De nem folytatjuk szövegkritikai megjegyzéseinket. A *Gesta* írásos és élőszóbeli *forrásainak* felkutatására irányuló két évszázados erőfeszítések a magyar tudomány történetének legszebb lapjait alkotják. Az eredményeket Szilágyi Loránd, majd utána mások többször összefoglalták.[11] A forráskritikai vizsgálatok között előkelő helyet foglalnak el *a XI. századi ősgesta* rekonstruálására irányuló kísérletek Pósa műve és a többi krónika egyezései alapján. Sikertelenségük abból magyarázható, hogy éppen az a régi krónikatípus veszett el, amelyből a többiek anyagukat merítették. Valami nyoma azért mégis fennmaradt. Mahmūd Terdžümān magyar—török tolmács a mohácsi csata után Székesfehérváron egy 1526-ig folytatott latin krónikát talált. Átdolgozta török nyelvre, és 1529-ben a Bécs ellen vonuló II. Szolimán szultánnak ajánlotta. Nem lehetetlen, hogy Mahmūd azonos azzal a Mehmed nevű ifjúval, aki a török kormány megbízottja volt Zápolya udvarában. 1529. aug. 18-án ő vitte és adta át a király ajándékait a szultánnak, és tolmácsként szerepelt a két uralkodó bizalmas beszélgetésénél.[12] A krónika díszes kéziratát Vámbéry Ármin kapta ajándékba Isztambulban. Ő ajándékozta az Akadémia kézirattárának. Első ismertetője, Budenz megállapította, hogy nem azonos egyik fennmaradt latin krónikatípusunkkal sem. Őstörténeti része a kézirat 210 levele közül 92 levelet tölt be. Majdnem teljesen megvan benne Nagy Sándor története, Trója, Sicambria, Buda, Bécs, Párizs, Marseille és Róma alapításának mondája. A két ősapa

[9] Györffy: Napkelet felfedezése 43, 59, 73 és 213.

[10] Uo. 88, 103 és 117.

[11] Szilágyi Loránd: P. magister forrásai és módszere. Magyar Nyelv 43 (1947). 117—27, 193—200, 246—53. — Győry János: Gesta regum — Gesta nobilium. Bp. 1948. — Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. — — Klaniczay Tibor: A magyar irodalom története, I. Bp. 1964. — Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. — Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967. (Bír. Kristó Gy., Száz. 1968). — Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. ItK 74 (1970) 1—13.

[12] Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1961. 189—90.

közül főképp Hunort szerepelteti. Álmost nem említi. Árpád után mindjárt I. István következik. A többi vezérről és a kalandozásokról nincs benne szó. A királytörténetet a *Képes Krónikából* ismert költői bővítésekkel írja le II. Géza haláláig. A tatárjárást Rogerius művéhez hasonló, de mégsem azonos módon, részletesen ismerteti. Elveszett latin forrása sok XIV. századi és régebbi anyagot tartalmaz egy jokulátoros stílusú gesta nyomán. Őstörténeti részét a török átdolgozó meglehetősen épen hagyta, míg fennmaradt krónikáink erősen átdolgozták és megrövidítették. Hazai György pontos fordítást és szövegkritikai kiadást készít a műről. Így talán közelebb jutunk krónikáink egyik elveszett ősforrásához.[13]

*Gestá*nk anyagának jelentős része, 25 fejezetének pedig még a címe is *földrajzi jellegű*. Ez arra utal, hogy Pósa egy *régi magyar föld- és népleírást* használt, hogy Árpádék honfoglalását országrészek, folyóvölgyek és várispánságok szerint pontosan bemutathassa. Ez annyira sikerült neki, hogy egészen az 1940-es évekig a *Gesta* alapján rajzolták meg a honfoglaláskori Magyarország térképét! Melich János egész könyvet épített rája. Az elveszett régi magyar földleírás nyomait még Bonfini, Ranzanus és Oláh Miklós műveinek földrajzi részeiben is fel lehet ismerni. Tudjuk, hogy a domonkosok már a XIII. századtól kezdve készítettek úti- és világtérképeket, föld- és népleírásokat a missziókban dolgozó vándor testvérek adatai alapján.[14] — A *Gesta* túlságosan korai időzítése miatt eddig majdnem teljesen *mellőzött forráscsoport volt a tatárjárás egykorú irodalma*. Erről a tartalom elemzése kapcsán még sokat kell mondanunk.

A *Gesta* ma ismert szövege logikusan megszerkesztett, *egységes alkotás*. A Karácsonyi J. és I. Tóth Z. által feltételezett *betoldott fejezetek* (21—27. f.) nem azt bizonyítják, hogy a *Gestát* interpolálták, hanem azt, hogy Pósa egyik legfőbb írói vonása az ismétlés, a toposzalkotás volt. A Győry J. által feltételezett *kettős szerkesztés* sem bizonyítható. A *Gesta* egyetlen fejezetét sem lehet csak a *királyok* vagy csak a *nemesek* történetének minősíteni, hiszen mindegyikben a *magyarok* cselekedeteiről van szó.[15]

[13] Vö. Budenz József: TÂRÎKH-I ÜNGÜRÛSZ, azaz MAGYARORSZÁG KRÓNIKÁJA című török kézirat ismertetése. Magyar Akad. Értes. II (1861) 261—316. Az őstörténeti részt és a tatárjárást fordításban is közli. — G. Hazai: Notes sur le „Tārīh-i Ungurus" de Terdžümān Mahmūd. Acta Orientalia XIII (1961) 71—87.

[14] Először Tomka-Szászky János (1750—51), majd Hell Miksa (1772) készített térképet a Gesta földrajzi adatai alapján. Az utóbbinak hasonmását lásd D. Cornides: Vindiciae Anonymi Belae regis notarii. Budae 1802 c. műve végéhez csatolva. — Erdélyi László: Magyarország legrégibb földrajza. Földr. Közl. 43 (1915) 431—42 (alapos összefoglalás és értékelés). — A Kelet-Európa országait ismertető domonkos föld- és népleírások közül kettő maradt fenn: Anonymi descriptio Europae orientalis (1308 körül). Kiadta O. Górka. Cracoviae 1916; Libellus de notitia orbis. Írta III. János, Sulthanyeh domonkos érseke, 1410 körül. Kiadta A. Kern: Archivum Fratrum Praedicatorum VIII (1938) 82—123. Régi kéziratainak hemzsegnek a durva nyelvi és tárgyi hibák. — A minoriták föld- és népleírásainak elsőrangú kritikai kiadása A. van den Wyngaert: Sinica Franciscana, I. Quaracchi-Firenze 1929.

[15] Lásd Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 235—36.

A felszabadulás után megjelent alapos forráskritikai elemzések végre a *Gesta* tartalmának *hitelessége* körül dúló két évszázados harcot is eldöntötték. Györffy Gy. regényes gestát (ItK 1970. 5), Bartha A. pedig „érdekes, színes elbeszélést" lát benne, mely „csak más, valóban hiteles forrásokkal egybevetve hasznosítható" (Száz 1971. 1004). Én is *lovagi köntösbe öltöztetett regényes prózaeposznak* tartom, mely a magyar nagyhatalom XIII. századi határait, a nemesi családok és nemzetségek birtokait vetíti vissza *tudatos archaizálással* a IX—X. századba. Éppen ezért a kutatók többsége ma már inkább a régi hősi énekek, a helynevekhez és a családi, nemzetségi birtokokhoz kötött hagyományok vizsgálatával foglalkozik. Itt azonban szükséges volna módszertanilag meghatározni, hogy mennyiben lehet és szabad a genealógiai és egyéb mondákra, a *Gesta* tulajdonneveire nagyszabású elméleteket építeni. Ha ugyanis Pósa az ellenség vezéreinek nevét helynevekből alkotta meg, akkor ez a módszer a magyar vezérek és vitézek neveinél is feltételezhető.

A *Gesta korának* meghatározására alkalmazott ún. *kizárási módszert* Cornidestől (1802) kezdve állandóan használják. Utoljára Györffy György (ItK 1970) ismertette az I., II., III. és IV. Béla korát igazolni látszó érveket, majd III. Béla javára kizárta a többi hármat. Ennek a módszernek az a legnagyobb hibája, hogy *a kutatók egymást igyekeznek cáfolni*, s közben megsértik a filológiai és a történeti forráskritika alaptörvényét, hogy *a végső következtetést csak az összes lehetőségeket tartalmazó érvek lelkiismeretes átvizsgálása után szabad levonni*. Egyetlen kihagyott adat vagy forrás pillanatok alatt összeomló kártyavárrá teheti a diplomatikai, földrajzi, történeti vagy nyelvészeti érvek halmazából álló, gyakran monumentálisan felépített elméleteket. Még súlyosabb, ha a kutatók *egész forráscsoportokat mellőznek*, mert azok ellenkeznek előre megkonstruált elméletükkel. Pray, Hunfalvy Pál és Marczali fokozódó erővel mutattak rá arra, hogy a *Gesta* nem hiteles történeti forrás, hanem *a tatárjárás mintájára írt regényes alkotás*.[16] A hazafias közvélemény ennek ellenére ragaszkodott a mű hitelességéhez. Pedig ha gondosan megvizsgáljuk a *Gesta* egész koncepcióját és egyes részleteit, *meglepő egyezésekre bukkanunk a bő honfoglalástörténet és a tatárjárás között*.

Már említettem, hogy Pósa felhasználta rendtársai, Ottó és Julianus keleti utazásainak értesüléseit. A magyarok *őshazáját* azonosítja a tatárok lakóhelyével, és a nagy kínai fal vidékére helyezi. Tudja, hogy ott laknak a nagy embertömegek, melyek időnként világhódító hadjáratokra szoktak indulni. Ezért hangsúlyozza, hogy „et est p o t e s t a s Scithie *in oriente*" az antik forrás p o s i t a szava helyett! IV. Béla Karakorumba küldött követei szerint Güjük nagykán 19 éves hadjáratot hirdetett nyugat ellen. Ez az idő azonos a magyarok kiindulása (884) és a Bodrogközbe való meg-

[16] Vö. Pray: Annales... 1761. II. rész, 309—56 és 366—68. — Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. 276—306. — Marczali Henrik: Béla király jegyzője. — Kútfői tanulmány. EPhK I (1877) 367. — Anonymus Belae regis notarius. Száz. 1879. 170—76. — A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 65—77. — A magyar nemzet története (szerk. Szilágyi Sándor) I. Bp. 1895. 31—33, 41—42, 82—83, 102—08, 132—33, 145 és 197.

érkezése (903) közt eltelt 19 évvel. A *vérszerződési eskü* pontjai, az 1231-es *Aranybulla* és *A mongolok titkos története* egyes részletei (pl. Dzsingisz törvényei stb.) sokban hasonlítanak egymáshoz.[17] Úgy tűnik, mintha Pósa alaposan ismerte volna Plano Carpini 1247-i útijelentését. A Volga török neve, az Etil, először Julianus 1237-i jelentésében tűnik fel az egész nyugati forrásanyagban. Annak, hogy a magyar néphagyomány őrizte volna meg, nincs semmi bizonyítéka.[18] Pósa és a magyar királyi udvar is csak Julianustól tudta meg, hogy az óriási tatár sereg 1237 novemberében átkelt az Etil jegén. A *Gesta* 8—11. fejezete híven tükrözi *a tatárok oroszországi hadjáratainak* néhány fontos eseményét, azzal a különbséggel, hogy sok mindent elhagy, több eseményt egybeolvaszt vagy kissé megmásít. A *Gestá*ban az oroszok vezérei kérnek segítséget a hét kun vezértől, a valóságban ez fordítva történt. Dzsebe és Szübeetej tatár vezérek áttörnek a Kaukázuson, megverik és egészen a Krímig kergetik a kipcsaki kun törzseket (1222). Kötöny, a kunok nagykánja, segítséget kér apósától, Misztiszláv halicsi fejedelemtől. Az orosz fejedelmek kijevi gyűlése elhatározza a kunok megsegítését. Az egyesült orosz és kun seregek a Dnyeper mentén levonulnak a torkolat vidékére. Ott a tatárok 1223. június 16—23. között, a Kalka folyócskánál, döntő csapást mérnek rájuk. Egy ideig üldözik a Kijev felé menekülő oroszokat, majd ÉK felé fordulva átkelnek a Volgán, és hazatérnek Bokharába. A *Gesta* ún. kijevi csatája tehát azonos a híres kalkai ütközettel, amely évszázadokra eldöntötte Oroszország sorsát. Batu kipcsaki tatár kán 1237 őszén átkelt a befagyott Volgán, és sorra elfoglalta az orosz városokat, köztük Szuszdalt is (1238. február). 1238/39 telén Asztrahány vidékén döntő csapást mér Kötöny oda menekült kunjaira. Azok jó része meghódol, s később a tatárokkal együtt tör be Magyarországba. Másik része Kötöny vezetésével Moldva hegyes vidékeire menekül, meghódol IV. Bélának, és engedélyt kap 1239-ben a Magyarországba való beköltözésre. Batu 1240. december 6-án elfoglalta Kijevet. Parancsnokát, Dimitri vajdát, urához való hűsége és vitézsége miatt, meghagyta állásában. Hogy a mindig pártoskodó magyarok össze ne fogjanak ellene, Dimitri azt tanácsolta Batunak, hogy sürgősen foglalja el Magyarországot. Batu megfogadta a tanácsot. 1240 decemberében elfoglalta a Bug menti Ladomért és Halicsot. Podóliát hadműveleti bázissá tette. Rövid pihenés után kibocsátotta a szárnyhadseregeket, maga pedig a Halics—Verecke hadműveleti fővonalon elindult Magyarország ellen. Rutén kalauzok vezették a sereget, rutén fejszések törték az utat a 3—4 napi járóföld széles erdőövben. Batu 1241. március 12-én tört be az Orosz kapun, és Munkács táján szétverte Dénes nádor seregét. A Gesta mindezt híven tükrözi, de elhagyja a borzadást keltő részleteket, csupán a *félelmet* hangsúlyozza itt és máshol. Dimitri tanácsából

[17] Vö. Györffy: Napkelet... 39—51. — Plano Carpini jelentése: uo. 57—108. — IV. Béla követeinek jelentése: uo. 116. — Az 1222-es Aranybulláról és későbbi megújításairól ma a legjobb Beér János és Csizmadia Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Bp. 1966. 87—100 stb. — A mongolok titkos története. Mongolból fordította Ligeti Lajos. Bp. 1962. A kitűnő jegyzetek és indexek megkönnyítik a keresett motívumok felismerését.

[18] Az Etilről lásd Gombocz—Melich: Etym. Szót. I. „Etyl" és „Atélküzü" címszók; továbbá Nyelvtud. Közl. 45. 183—84.

Pósa toposzt csinált: a halicsi vezérekkel is megismételteti. A meghódolás és a tatár értelmű „békekötés" kemény feltételeit lényegesen enyhíti mindenütt.[19] A dolog fontosságára való tekintettel Pósa külön fejezetet (10.) szentel *a kunok hét vezérének*. A nagy vereség után a hét magyarhoz hasonlóan hódolnak Álmos előtt. Vezérükké választják, „hittel és esküvel kötelezik le magukat", és hajlandók népük nagy sokaságával bejönni Magyarországba. Az egész leírás előzményeivel együtt inkább Kötöny kunjairól, mint Konsztantinosz nyolcadik törzsként csatlakozott *kabarjairól* árulkodik. A hét kun éppúgy birtokokat kap később Árpádtól, mint a hét és a többi magyar vezér. Pósa itt a király bizalmasainak, a kun vezetőknek és a domonkosoknak törekvéseit képviseli. Úgy, mint *az 1279. aug. 10-i interpolált kun törvény*, amely az „una ac eadem cum regni nobilibus libertas"-t akarja biztosítani az itt először említett „*septem generationes Cumanorum*"-nak. Nem nehéz észrevenni, hogy a *Gesta* és ez a második kun törvény közös tőről fakadt.[20]

A Havas hegységen való áttörés után Árpád Batuhoz hasonlóan oldalbiztosítás céljából „szárnyakat" bocsát ki. Ezek folyóvölgyről folyóvölgyre haladva birtokba veszik észak és dél felé az országot. Várakat építenek a fontosabb helyeken, és akadályokkal biztosítják az országhatárt. Árpád a fővezéri táborral lassan halad előre. Fogadja a jelentéseket; kémeket, erősítéseket küld; ünnepi lakomákat rendez a győzelmek örömére, feltűnően sok ivással. Mindez a káni udvarok szokásait tükrözi, amint azt Plano Carpini és Rubruk jelentéseiben olvassuk. Györffy György még 1970-ben is szorgalmasan ismétli a *Gesta* IV. Béla korában történt keletkezése ellen már Cornides által felhozott érveket. Ezek között az látszik a leghatásosabbnak, hogy a szerző a muhi csatát, a tatárok által elpusztított várakat és helységeket egyáltalán nem említi. Ennek ellenére a muhi, pontosabban a Sajó menti ütközet helyét jól ismeri, mert Árpádékat ott táboroztatja: „. . . *átkeltek a Sajó folyón azon a helyen, ahol a Hernád vize beleömlik. A Héjő vize mellett ütöttek tábort, egészen a Tiszáig és Emődig*" (31. f.). IV. Béla serege is abban a szabálytalan négyszögben táborozott, melyet az Emődtől Ónodig, onnan a Sajó torkolatáig és a Hejő torkolatától Emődig húzott vonalak határolnak. Mivel a tábor messzebb volt a hídtól, valószínűleg a Hejő közelében ütötték fel. Pósa jól ismeri a döntő csata lényeges mozzanatait is, de céljának megfelelően másutt használja fel őket. Említi az áradás miatt megduzzadt vizeket és mocsarakat, melyek három napig meghiúsították a magyarok átkelését a Nyitra folyónál (37. f.); az átkelés kikényszerítéséért vívott harcokat (uo.); a csata előtti virrasztást Alpárnál a lovak mellett (39. f.); a hajítógépeket Biharvár ostrománál (51. f.);a sereg felének éjszakai átkelését a Temes folyónál, jóval lejjebb a táborhelyektől és az ellenség bekerítését (44. f.); a támadás hajnal előtti megkezdését Alpárnál (39. f.);

[19] Az oroszországi tatárjárásról legjobb Grekow—Tscherepnin—Paschuto: Geschichte der Ud SSR. I. 2. fele. Berlin 1957. 847—59 és 877—86. — Világtörténet, 3. Bp. 1963. 594 skk. — Lederer Emma: A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései. Száz. 86 (1952) 327—63. — Schütz Ödön: A mongol hódítás néhány problémájához. Uo. 93 (1959) 209—32.

[20] Vö. Kring Miklós: Kun és jász társadalomelemek a középkorban. Száz. 66 (1932) 35—63 és 169—88. Hozzá: Borsa: Regesta, II. 2—3. f. Bp. 1961. 247, 3000. sz.

a háromszori nyilazással előidézett pánik hatását a Nyitra folyónál (36—37. f.); a megfutamított ellenséges sereg lekaszabolását, a Tiszába fullasztását és a vezér kétségbeesett menekülését Alpárnál (39. f.). Mindezt csak az írhatta meg, aki pontosan ismerte a muhi csata lefolyását.[21]

Batu a sajói ütközet után a főtáborral lassan lefelé vonult a Tisza mentén Szeged felé. Ott a Târîkh-i Ûngurûsz szerint[22] egyesült az Erdélyt feldúló Kádán portyázó seregével. Majd Pest felé tartva Sejbánnal együtt tábort ütött az uralkodóház Pesttől Soltig húzódó szállásbirtokán. Árpád ugyanígy tesz. Az alpári győzelem után lemegy Titelig, onnan a Duna mentén a nagy szigetig (Csepel). Azt védettsége miatt vezéri szigetté teszi, és népével áprilistól októberig ott időzik (41. és 44. f.). A tatárok 1—4 hetes, néha több hónapos pihenőit, felkészüléseit a téli hadjáratokra a *Gesta* híven tükrözi. Pest bekerítését (a név említése nélkül) Árpádék a soroksári mocsaraktól a Rákos patak torkolatáig úgy hajtják végre, mint Batu portyázó hadoszlopa 1241. március 16-a körül. Ez Rogerius szerint (21. f.) a soroksári ingoványba csalta a vakmerő Csák Ugrin kalocsai érsek csapatát, úgyhogy majdnem az érsek is ottveszett. — *„S midőn látták, hogy mindenfelől bátorságban vannak, és senki sem bír nekik ellenállni, átkeltek a Dunán."* (46. f.) Ezt a mondatot csak olyan ember fogalmazhatta meg, aki jól tudta, hogy a muhi csata és a Duna—Tisza közének elözönlése után nem volt többé komoly katonai erő az országban. — A honfoglalók ott keltek át a Dunán, ahol ősidőktől fogva a fő átkelőhely volt, a mai Erzsébet hídnál. *„Mikor odaát voltak, tábort ütöttek a Duna mellett a felhévizekig"* (46. f.), vagyis a mai Rudas fürdőtől a Császár fürdőig. 1242 januárjában a tatárok is itt keltek át a befagyott Dunán. Árpád a „translatio imperii" gondolatának jegyében elfoglalja őse, Attila városát, a mai Óbudát. A győzelmi ünnep, 20 napi pihenés és felkészülés után — éppúgy mint a tatárok 1242-ben — három részre osztja seregét, és meghódítja a Dunántúlt. Kádán balkáni portyázó hadjárata helyett Pósa már a 41—43. fejezetben beiktatta Lél, Bulcsu és Botond nagyszabású hadműveletét Rácföld, Bosznia, Dalmácia és egész Horvátország meghódítására. Majd Szovárd, Kadocsa és Vajta a Marostól a Dunáig, onnan a Fekete-tengerig mindent meghódítanak (44—45. f.). Galád országa, a kunok földje (Havasalföld) és Észak-Bulgária egészen a Vaszil kapujáig magyar hűbér lesz. — Vajta visszatért. Szovárd és Kadocsa Árpád külön engedélyével *„tovább lovagoltak túl a Vaszil-kapun. Fülöp király várát* (Philippopolis) *bevették, majd Kleopátra* (Neopatrae, Lepanto) *városáig az egész földet meghódították, és hatalmuk alatt tartottak mindent Durazzo városától egészen a Rác-földig."* Ez a hatalmas terület IV. Béla sógora, II. Asen János bolgár cár országa, aki 1218 és 1241 között elfoglalta Macedóniát, Thessaliát és Epirust.[23] Így a Sobamogera (= Csaba magyarja) szójáték sem a Vardar menti magyar szórványokra, hanem *az egész bolgár népre* vonatkozik. Legősibbnek tartott *sop* nevű törzsét ma is megtalálhatjuk a Szófia körüli falvakban.[24]

[21] Lásd erről Olchváry Ödön: A muhi csata. Száz. 36 (1902) 309—25, 412—27 és 505—27.

[22] Akad. Értes. 2 (1861) 303—16.

[23] Hóman—Szekfű: Magyar történet, I. 1935². 451.

[24] Szilády Z.: Bulgária. Bp. 1931. 105, 285 és 330.

A tatárjárást még számos kisebb-nagyobb igen jellemző motívum tükrözi a *Gestá*ban, de ezekre most nem térhetünk ki. Pósa az 57. fejezetben mintegy összefoglalásul Zulta vezérrel pontosan kitűzeti *Magyarország határait* (Morva és Lapincs folyó, Oroszvár, Göncöl hídja, Tátra hegye, Spalató, Vaszil kapuja). Ezeket a pontos határvonalakat nem lehetett 1200 körül megálmodni. A magyar államhatár csak a XIII—XIV. sz. fordulóján kezdett kialakulni. A korábbi időt a bizonytalan államhatárok korának nevezhetjük.[25] Éppen ezért a *Gesta* 1270 utáni átdolgozását már ezért is valószínűnek kell tartanunk.

Pósa *személyére vonatkozólag* a *Gesta* tartalmából több értékes adatot elemezhetünk ki. A domonkos *hittérítőt* elárulja a pogány magyarok iránti kegyelete, a források negatív elemeinek lényeges enyhítése, a kunok iránti nagyfokú rokonszenve. A magyarságba rég beolvadt csekély számú *kabar* elemekre vonatkoztatva ez a rokonszenv teljesen értelmetlennek tűnik. A *főnemesre* és a *király belső titkárára* vall pontos értesültsége a magyar nagyhatalmi politika ügyeiben. A *Gesta* országhatárai, hódolt és hűbéres országai mintha V. István uralkodói címeit igyekeznének realizálni a honfoglalás korában. A mongol—tatár dolgokat annyira ismeri, hogy azok csak személyes élményeiből származhatnak. Hülegü mongol ilkán 1258-ban titkos követséget küldött IV. Bélához. Pósa is jelen lehetett nyelvismeretei és rátermettsége folytán a tárgyalásokon. Ott hallhatta az ilkán nevét, amely addig ismeretlen volt nálunk. Ezért meglepő, hogy a *Gestá*ban Álmos anyai nagybátyját Hüleknek hívják. Két fia utóbb Árpád engedélyével külön országot hódít meg magának. — Pósa *származásáról* több meggyőző adatot találunk a *Gestá*ban. A Bár-Kalán nemzetség őse, Önd, a harmadik a vezérlistán. Tagja a Zalánhoz küldött első követségnek. Fia, Ete, a második követségben szerepel. Ő építteti Csongrád várát. A honfoglalás két fontos eseménye, az alpári ütközet és a pusztaszeri országgyűlés, a nemzetség hatalmas Csongrád megyei birtokain játszódik le. Árpádék még el sem foglalták útjuk célját, a tulajdonképpeni Pannóniát, Pósa mégis megrendezteti velük a 34 napos szeri országgyűlést. A 47. f.-ben Ete fia Őd váratlanul mint a harmadik kun vezér lép fel, és megszerzi a Szekcső körüli Bár-Kalán birtokokat. — A *Gesta* tartalmából sok értékes adatot meríthetünk Pósa műveltségére, feltételezhető *párizsi és bolognai tanulmányaira* vonatkozólag is. *Szépirodalmi, szentírási és jogi ismereteivel* már sokat foglalkoztak, ezért itt mellőzhetjük az ismertetésüket. Közvetlen adatok hiányában sajnos nem tudjuk pontosan megállapítani *egyetemi tanulmányainak idejét*. Minden bizonnyal püspöki kinevezése (1238) előtt, valószínűleg az 1210—22 közti években tanult Párizsban és Bolognában. Az *1a* levél rekonstruált régi ajánlásában címzettként szereplő ifjabb Csák Ugrinról tudjuk, hogy nagybátyja 12 évig taníttatta Párizsban. Rogerius minden valószínűség szerint Párizsban is, Bolognában is tanult, és utána közel húsz évig dolgozott a pápai udvarban (Gombos: Catalogus III. 2250). 1220 körül tehát együtt tanulhattak Pósával.

[25] Kring M.: A magyar államhatár kialakulásáról. A Bécsi Magy. Tört. Int. Évkönyve IV (1934) 3—26.

Itt kell megemlítenünk, hogy *1970-ben váratlanul új adatok kerültek napvilágra Pósa püspök személyével kapcsolatban.* Fehér Mátyás Jenő domonkos történész ugyanis 1944 októberében Pfeiffer Miklós kassai nagypréposttal együtt egy erősen rongált régi kéziratot talált a Kassa melletti Miszlóka falu plébániájának lomtárában. Ezt Hoffmann Tamás kassai születésű fiatal domonkos másolta le sietős munkával 1690-ben egy *Syngrapha Dominicana* vagy *Collectio Dominicana* nevű régebbi domonkos gyűjteményes kéziratból. Fehér a neki ajándékozott Hofmann-féle másolatot, melyet *Kassai Kódex*nek nevezett el, 1945-ben Pestre vitte, és elhelyezte az ottani domonkos kolostor könyvtárában. Számos részt szó szerint kiírt a rongált latin szövegből. A kódex zömét alkotó XIII. századi domonkos hitvédelmi vizsgálatok jegyzőkönyveit rendtársa, Böle Kornél segítségével elolvasta és magyarra fordította. A kézirat több leveléről még Kassán fényképfelvételeket készíttetett. 1947-ben Fehér emigrált. Az 1950-es feloszlatáskor a kéziratot nem találták meg a pesti domonkos kolostor könyvtárában. Fehér utóbb kétszer is kiadta könyv formájában az inkvizíciós jegyzőkönyvek magával vitt fordítását.[26] *Magyar Történelmi Szemle* c. folyóiratában (New Brunswick, USA, 1969-től) közölni kezdte latin eredetiben a kézirat más részeit is. A Pósára vonatkozó részlet az I. évf. 2. számának 96. oldalán található, és így hangzik:

„Item eodem anno [1222?] fratres fundaverunt cenobium Jassensem [sic!] cum donacione ducis Cumanorum, et fundator labore nondum terminante [lacuna] frater Posa de genere clarior [sic!] Kalanorum fuit designatus episcopus novus Bosnie. Vir eruditus in Bononia in multis scienciis [lacuna] mappam mundi et libros per eum scriptos et etiam de gestibus hungarorum donavit. Dignitatem eppi acceptare nolentem frater Jordanus ordinis magister eum obediencia obligavit [lacuna]. Litteram obediencie autem frater Julianus, germanus episcopi novi ad curiam Romanam [lacuna] accessum habens ad Summum Pontificem. . ."

A négy helyen is hézagos szöveg magyar fordítása a következő:

„Így ebben az évben [1222?] építették a fráterek a jászvásári kolostort a kunok fejedelmének adományaiból. Az alapító, bár a munka még nem volt befejezve [hézag] a Kalánok híres nemzetségéből származó Pósa testvért Bosznia új püspökévé nevezték ki. Tudós férfi, aki Bolognában sokféle tudományt tanult [hézag]. Világtérképet és több általa írt könyvet, köztük a magyarok cselekedeteiről szólót is, ajándékozott. Mivel nem akarta el-

[26] Vö. Fehér Mátyás Jenő: Képek a magyar sámán-inkvizíciók történetéből. Warren, USA 1967. — Ua.: Középkori magyar inkvizíció. Buenos Aires. 1968. A 473—83. lapon ismerteti a kéziratot és annak fő részeit. Fehér folyóirata, a Magyar Történeti Szemle I. évf. 1969—70. 1—6. számában latin eredetiben és magyar fordításban közli a Kassai Kódex „Monita magistri Pauli" és „Exodus Fratrum" c. részeit; a „Liber Inquisitorum" c. nagy csoportból pedig az „Inquisitio contra magum Hanis" c. fejezetet csak latin nyelven. Az 1. szám 109—20. lapján válaszol Schram Ferenc bírálataira [Ethnogr. 1968. 281—84; Élet és Tudomány 2. szám (1969) 28]. A 2. évf. (Buenos Aires 1971) 604—05. lapján megfelel Mezey László súlyos vádjára, hogy az utolsó tíz év hazai tudományos eredményeit építette bele a Kassai Kódex szövegébe. Bizonyára reflektálni fog Borsa Gedeon: A „Kassai kódex hitelességéről" (MKsz 1972. 88—90. 4 ábrával) c. éles támadására, melyben Borsa tudatos hamisítással vádolja őt a Kassai Kódex hátulsó könyvtáblájából előkerült töredékek közlése miatt, mert azokat már régen ismerték és kiadták.

fogadni a püspöki méltóságot, Jordán testvér, a rend magisztere engedelmességre kötelezte. Az engedelmességi levelet pedig Julián fráter, az új püspök vér szerinti testvére a római kúriába [hézag], ott a pápa elé járulhatott. . ."

A fenti szöveg több adattal kiegészíti Pósa püspökre vonatkozó tudásunkat. Schram Ferenc, Mezey László és Borsa Gedeon részben szóbelileg, részben cikkekben *kétségbe vonták a Kassai kódex hitelességét*. Ezért külön tanulmányban egyeztettem a jelek szerint egyik hazai, talán a pécsi domonkos kolostor krónikájából vagy a rend általános főnökének küldött egykorú jelentésből származó töredékes szöveget a kun misszióra vonatkozó hiteles okmányokkal.[27] Megkértem Radó Polikárpot és Bendefy Lászlót, hogy nyilvánítsanak véleményt a kódex latin eredetiben és fordításban közölt részeiről. Azt válaszolták, hogy ennyi helytálló adatot lehetetlen kitalálni. Ezért az áthagyományozás és a közlés hibái ellenére sem kételkedhetünk Fehér jóhiszeműségében. Kívánatos viszont, hogy Fehér minél előbb hasonmásokat is közöljön a Hofmann Tamás-féle kéziratról, és közzétegye a *Kassai Kódex* megígért kritikai kiadását.

A *Gesta* tartalmát — mint már említettük — a *tudatos archaizálás* jellemzi. A korábbi *Gesta* vezérnévsorát általában egy fokkal régiesíti (Györffy: Krónikáink. . . 108—24). Mivel lehetőleg minél több korabeli család és birtok eredetét akarja igazolni a honfoglalással, azért hét magyar és hét kun vezért, továbbá hét seregvezért és öt híres vitézt szerepeltet. Az ország egész területét, a későbbi hódolt vagy hűbéres országokat mind Árpádékkal foglaltatja el, nem törődve a történelmi valósággal. *A világtörténet egyik legnagyobb hadjárata, a tatárok előtörése Karakorumtól egészen a német tartományokig oly élesen tükröződik még apró részleteiben is a Gesta tartalmában, hogy a mű keletkezését semmi körülmények közt sem tehetjük 1241/42 elé!* A cselekmény hatalmas lendülete és romantikus varázsa annyira hatalmába kerítette tudósaink egy részét, hogy pl. Melich János még 1960-ban írt utolsó tanulmányában is védelmezte a *Gesta* hitelességét.[28]

Nyelv és stílus

Pósa archaizáló törekvéseit a *Gesta* nyelve és stílusa is tanúsítja. *Magyar tulajdonneveinek helyesírását* oly ügyesen régiesítette, hogy számos tudósunk ezen az alapon igyekezett a mű keletkezését minél korábbi időre tenni. A vita még ma sem ért véget. Az elmúlt három évtized ez irányú vizsgálatainak eredményeit ifj. Horváth János és Györffy György foglalták össze.[29] Megállapították, hogy a *Gesta* helyesírását sem a királyi kancellária, sem más eredetű nyelvemlékek helyesírásával nem lehet összhangba hozni. A szóvégi magánhangzó gyakorisága, a magyar *cs* affrikáta latin *s* betűvel való követ-

[27] Karsai Géza: Pósa püspök Gesta Hungaroruma és a „Kassai Kódex". A Magyar Könyvszemlének beküldött tanulmány, 1970. 16 gépelt ívoldal 3 fényképpel. Lektor: Mezey László.

[28] Melich János: Anonymus Gestájáról (Dolgozatok. II. rész. Bp. 1963. 3—28. Nyelvtud. Értek. 41. sz.).

[29] Ifj. Horváth János: P. mester és műve. ItK 70 (1966) 26—34. — Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Uo. 74 (1970) 3—4.

kezetes jelölése, a magyar *-nek* részeshatározórag latin tulajdonnevekhez való kapcsolása nem korhatározó. Szilágyi L. (Száz. 1937. 141 skk.) és mások felvetették az archaizálás lehetőségét a *Gesta* 1200 körüli keltezése során. De mi szükség volt erre akkor, amikor pl. az 1211-es tihanyi összeírás, az 1208—35 között készült *Váradi Regestrum* is sok régies alakot tartalmaz? *Akkor kell a mű tartalmának régiségét formai eszközökkel is szuggerálni, amikor a szerző korának helyesírása már modernebb formákat használ.* A *Gesta* ma ismert kéziratában található rengeteg vakarás és javítás elárulja, hogy a sötétbarna tintával író *scriptor* és a fekete tintát használó *corrector* tudatosan *régiesítették a helyesírást.* Csak néhány jellemző példát idézek: *1a*, 14 hetum*a*ger — *1b*, 12 hetum*o*ger. 10a, 24 t*a*su t*o*su-ra van javítva. 12b, 31 t*u*so. A legjellemzőbb példa a következő: *12b*, 34 a scriptor először th*a*so-t írt. Ezt kivakarta, és utána leírta a th*o*s*u* alakot. A finomszemcsés fényképeken mind a két szó jól látszik. De nem folytatom. A régiesítés ténye nyilvánvaló. Van azonban elég sok kettős alak is. A régies B*u*ls*uu* (12 ízben) mellett 15 esetben az újabb Z*o*b*o*lsu alak szerepel. Mindezt figyelembe véve nem meglepő, hogy Mátyás Flórián már 1870-ben kijelentette: *„Anonymus korát phonetikai alapon meghatározni nem lehet."*[30]

Horváth János korszerű elemzéseiben a népi epika hatásának tulajdonítja *a Gesta stílusának archaikus vonásait.* Azt is megállapítja, hogy Pósa alaposan megtanulta a beszéd retorikai színezésének fogásait. Mesterien alkalmazza a szójátékokat, az etimológiákat, a prosimetrumot és a népi epika kényelmes formáit, ha szükséges. Értékes következtetéseket vont le Horváth Pósa bizánci görög és török nyelvtudására vonatkozólag is.[31] Testvérével, Julianusszal együtt a Kalán nemzetség baranyai vagy csongrádi birtokain már gyermekkorukban megtanulták a szláv és a török (valószínűleg kun) nyelvet. Tudásukat domonkos korukban és missziós útjaikon tökéletesítették. E két nyelv nélkül semmi eredményt sem értek volna el. Pósa gyermekkori és későbbi élményeire vezethetők vissza a Gesta jokulátoros stílusú részletei. Hogy kedvét lelte ezekben, arról az *1a* levél bal margójának felső részében talált, jokulátorokkal körülvett püspöki mellkép is tanúskodik. A *Kassai Kódex* számos adatot közöl az ország minden részéből a népi hagyományőrzők történeti tárgyú meséiről, énekeiről. Jutas vezér, Szent László, a régi magyar vezérek, királyok és leventék tetteit dicsőítették. A várak és udvarházak népe „tamquam somniando" néha késő éjszakáig hallgatta őket.[32]

A stílus kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy nem szabad *nemzetközi* stilisztikai, retorikai és verstani sajátságokat, oklevélformulákat, toposzokat, bibliai és más idézeteket *nemzeti* vagy *egyéni* sajátosságoknak minősí-

[30] Mátyás Flórián: Anonymus időkoráról. III. rész. Akad. Értes. IV (1870) 264.

[31] Ifj. Horváth János: Stílusproblémák 196—238. — Ua.: P. mester és műve. ItK 1966. 1—26. A tatárjárás előtt több mint harminc török nyelven beszélő és mohamedán vallású faluról tudunk csak az Alsó-Tisza mentén. A Gesta mintegy száz török eredetű személyneve és szójátéka igazolja Pósa török nyelvtudását, és egyben fokozza műve archaikus hatását.

[32] Vö. Fehér M. J.: Középkori magyar inkvizíció. 311, 314, 318, 321, 324—45, 351—58, 360, 369 és 378.

teni, és belőlük korhatározó érveket faragni. Az egyes kutatók műveiről készített kemény bírálatok[33] ezt eléggé hangsúlyozták. Kívánatos viszont, hogy állandóan figyelemmel kísérjük az összehasonlító irodalom- és zenetörténet, a történeti néprajzi kutatások legújabb eredményeit. A középkorban ugyanis az udvari költők és a népi mulattatók is vándoroltak. Hazánk valóságos gyűjtőhelye volt a különböző nemzetiségű, nyugati és keleti jokulátoroknak. Pósa egyházmegyéjében, Boszniában szinte századunk elejéig virágzott a népi epika, mely sok régi mondát őrzött meg, például a trójai háborúról szólót is.[34]

Elemzéseink eredményeit összegezve *a névtelen Gesta Hungarorum szerzőjét eddigi közleményeinkhez híven változatlanul a Bár-Kalán nembeli II. Nána fiával, Pósával azonosítjuk.* Az 1222-es Aranybulla kormányában mint országbíró szerepel. A nádor ugyanakkor Csanád nembeli Vécs vagy Vetics fia Theodorik.[35] A kormány bukása után eltűnnek a közéletből. Nem lehetetlen, hogy az a Theodoricus, aki 1228-ban mint a kunok első püspöke és előzőleg mint a magyar domonkos rendtartomány perjele szerepel, azonos a volt nádorral. 1238-ban ő szenteli fel Pósát a pápa parancsára boszniai püspökké.[36] Valószínűleg mindketten Bolognában tanultak és Magyar Pál tanítványai voltak. Nem tudjuk biztosan, hogy melyik évben léptek be a domonkos rendbe. A *Kassai Kódex* szerint Pósának szerepe volt a jászvásári domonkos missziósiskolostor alapításában. Amikor 1238-ban kinevezték boszniai püspökké, világtérképet, néhány könyvet, köztük egy *Gesta Hungarorum*ot is ajándékozott volt kolostorának. Mint boszniai püspök 1238—70 között szerepel az oklevelekben.[37] IV. Béla bizalmi embere és célkitűzéseinek lelkes végrehajtója volt. Barátság fűzte idősebb Csák Ugrin kalocsai (1219—41), ifjabb Csák Ugrin spalatói (1245—48) és Rogerius spalatói (1249—66) érsekhez. Mindegyiket túlélte. Nevük ezért váltja egymást a kézirat *1a* levelén a *Gesta* régi ajánlásában. Túlélte IV. Bélát és V.

[33] Lásd Domanovszky bírálatát K. Heilig és Madzsar tanulmányairól (Száz. 1933), Mezey Lászlóét ifj. Horváth Jánosról (FK 1955), Komjáthy Miklósét Gerics Józsefről (Száz. 1965) és Kristó Gyuláét Csóka J. Lajosról (Száz. 1968).

[34] A magyar jokulátorokról és regösökről ma legjobb tanulmány Zoltán Falvy: Spielleute im mittelalterlichen Ungarn. Studia musicologia Academiae Scientiarum Hungaricae I (1961) 29—64. Az értékes modern külföldi irodalomra, benne Walter Salmen minket is érdeklő cikkeire itt csak utalhatunk. — Hadrovics László: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. MTA I .OK V (1954) 79—181. — Ua.: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. Uo. XVI (1960) 235—93.

[35] Az 1222-es Aranybullakormányát közlő német lovagrendi oklevélről lásd Szentpétery: Regesta, I. Bp. 1923. 126. 380. sz. Szövege: Fejér: CD III. 1. 370. Pauler érveit a „Theodorico filio Wetich", „Pausa filio Nane" és a többi tisztségviselő neveinek írása ellen nem fogadták el.

[36] A domonkosok kunországi és boszniai misszióiról, Theodoricus és Pósa püspökségéről minden adatot hoz Nicolaus Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242. Zürich 1913. 50—92, 133—34. Az okleveleket is közli.

[37] Pósa boszniai püspök utoljára V. István 1270. szept. 8-i oklevelélben szerepel az országnagyok között. A király 1272. márc. 21-i oklevele már az utódát, Rolandust említi (Wenzel: AUO VIII. 277. — Fejér: CD V. 1. 216).

Istvánt is. Püspöki székéről visszavonulva valószínűleg 1271 körül halt meg, több mint 80 éves korában. Egyházmegyéjét a legjobb állapotban adta át utódának. Évi jövedelme elérte a 8000 márkát.[38] *Gesta Hungarorumát* első fogalmazásában valószínűleg 1230 körül kezdte írni. Erre vall a Târîkh-i Üngürûsz stílusa és rendkívül bő őstörténeti része török átdolgozásban. *A Gesta ma ismert szövege 1270 körül készült átdolgozás*, melyben talán egy fiatalabb rendtársa is segítette az agg püspököt, aki az átdolgozást már nem tudta befejezni. *A Gesta csonka maradt, de így is elég arra, hogy szerzőjét, aki ezen kívül még két művet alkotott, végre név szerint is beírjuk a magyar irodalom történetébe.*

[38] Emericus Gašić: Brevis conspectus historicus dioecesium Bosniensis-Diacovensis et Sirmiensis. Essekini 1944. 12.



1. *Az 1b levél P iniciáléjának íve a P-O-V-S-A betűkkel.* A Pousa név betűi az iniciálé ívébe vannak elrejtve, kisebbedő méretben egymásba helyezve. Az ív jobb szélén, a szöveg „dictus" szava előtt, fehér vájatban a -sa szótag betűinek körvonalai. Utóbb zöld színnel befestették.

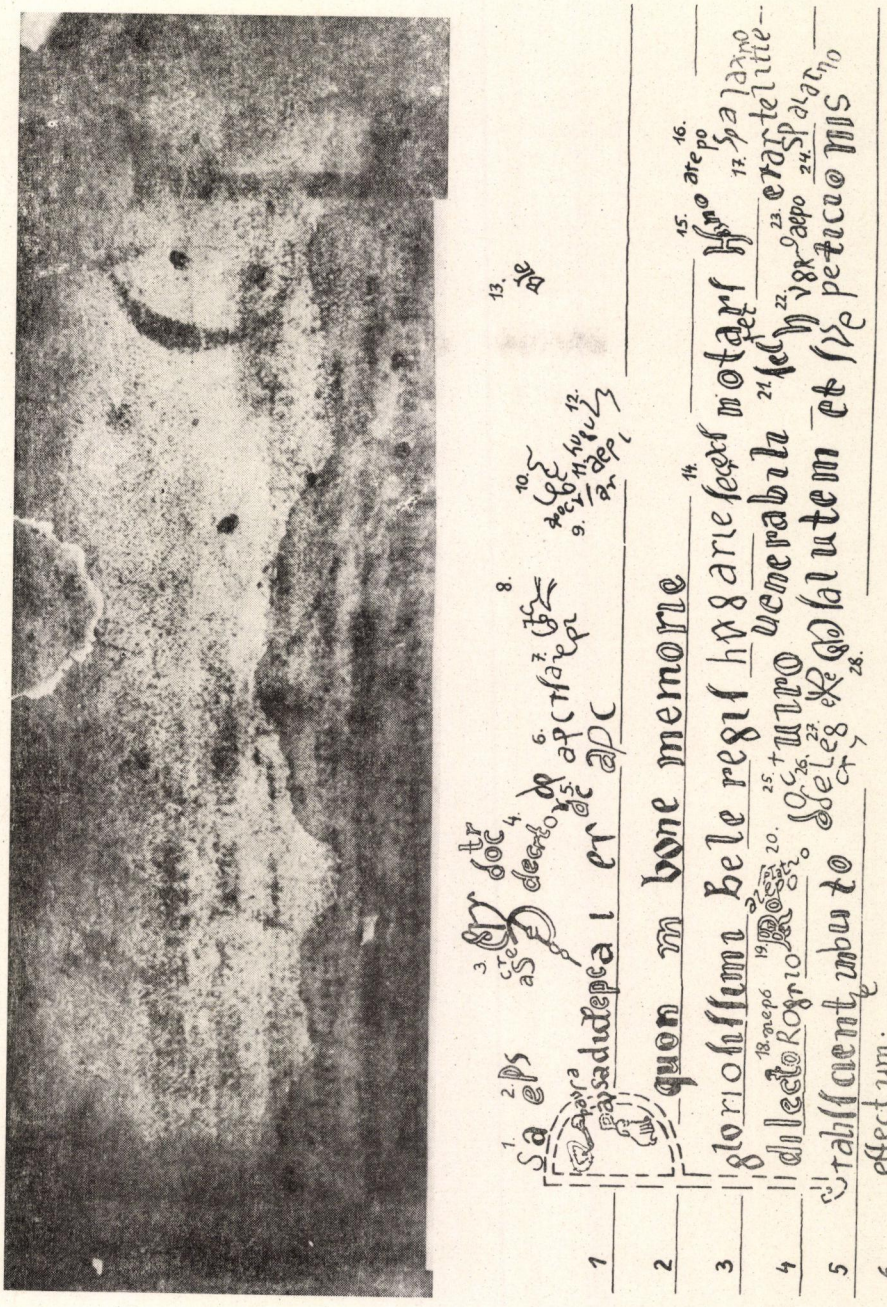

2. *A Gesta eredeti, bővebb ajánlásának rekonstrukciója az 1a levél 1—6. sorában.* Az első és a második címzett, majd pedig a király halála miatt az 1—3. sor vonatkozó szavait ki kellett vakarni. A 4. sor elején a „dilectissimo" szót „dilecto Rogerio"-ra javították, és a nevet a sor fölé emelkedő R monogrammal külön is hangsúlyozták. A szép monogram belsejében a G és R betűket, mellette jobbról pedig az o betűt látjuk. R-G-R-o = Rogerio. (2×1-es nagyítás.)

JAKAB SÁMUEL–VÁROSI GYÖRGY

AZ ANONYMUS-KÓDEX 1a LAPJÁNAK OPTIKAI ÉS FOTOGRÁFIAI FELTÁRÁSA

(Eredmények és lehetőségek)

1. A Névtelen Jegyző *Gesta Hungarorum*ának fennmaradt másolata és különösen annak magyarországi viszonylatban szokatlan formájú szövegkezdése, több mint kétszáz év óta foglalkoztatja a kutatókat. Az 1924-ig vallott feltételezéseket, amelyek azt tartották, hogy a másoló a szerző nevét és a mű címét az 1a oldalra szánta, Jakubovich Emil egyértelműen megcáfolta 1925-ben megjelent tanulmányában.

Jakubovich az akkor még Bécsben őrzött kódexet megvizsgálva, az üresnek látszó 1a lapon több vakarást észlelt. Ezért Raffael Kögel módszerével, 1924-ben palimpszeszt felvételt készíttetett. Megállapította, hogy a *Gesta* 1a lapján az 1b lapon található szöveg volt leírva, kisebb eltérésekkel és hibákkal. Tényként közölte azt is, hogy a kópiákon az írás csak töredékként jelentkezik és a pergamen lapot helyenként erősen megcsiszolták, valószínűleg a szöveg eltávolítása alkalmával.

Jakubovich a kódexről készült kópiákat sajnos sehol sem közölte.[1]

Mivel így az Anton Haas által készített felvétel a kutatók számára ismeretlen maradt, 1960-ban az Országos Levéltárban új felvétel készült az 1a oldalról. A felvétel most már egyértelműen bizonyította a Jakubovich által az 1a oldalról előadottak (nagy részének) helyességét, hogy a teljesen levakart 1a oldalon teljes írástükör volt, és ennek egy részét optikai úton fel lehetett tárni.[2]

1971-ben az Országos Széchényi Könyvtár felkérésére újabb optikai feltárási kísérletsor kezdődött meg a Párttörténeti Intézetben. Célunk az volt: amennyiben lehetséges további adatokat kapjunk a *Gesta* 1a oldalán levő szövegről, illetve feltételezetten létező jelekről, jelcsoportokról.[3]

Munkánk megkezdésekor a kódex állapotáról az alábbi leírást készítettük:

A kötet fűzése laza. A gerincbordákat átvágták. Ennek következtében a kódex és az első előzéklapok, illetve az első tábla szétvált egymástól.

Az első foliók vizuális megfigyelésekor megállapítható, hogy az 1a, 1b, 2a oldal szürkés, a többi laphoz viszonyítva szennyezett.

[1] Mi is csak a legutóbbi időben szereztünk tudomást arról, hogy a MTAK kézirattárában, a Jakubovich hagyatékban 1965 óta őriznek egy kópiát az egykori felvételről. Ezt a kópiát Csapodi Csaba, a kézirattár vezetője készséggel rendelkezésünkre bocsátotta. A kópia korábbi ismerete munkánk során rendkívül hasznos lett volna, de így is nagy segítséget adhat a további munkánkhoz.

[2] A Kaszala László által készített felvételt Karsai Géza a Magyar Könyvszemle 1968/1. számában írt tanulmányában közölte.

[3] Az első megbeszélést 1971. október 5-én folytattuk Windisch Évával az OSzK kézirattárának vezetőjével, aki munkánk során mindvégig jelen volt.

Az első folió erős zsugorodást mutat a többihez képest. Ennek okai a következők: A lap első harmadára a XVII. században, Bécsben merített papírra írt szöveget ragasztottak. Ez a Haas által készített felvételen jól látható. Az első zsugorodást ez a ragasztás okozta. Ezt a papírcsíkot később eltávolították és az első tábla előzékén helyezték el. Az eltávolítás nedves közegben történt. A művelet következtében sárgás színezetű folt keletkezett, amely durván követi a felragasztott papírcsík méretét. Ezen a helyen jelentős diffúzió keletkezett. A hullámzás mértéke a lap felső részén a 10 mm-es eltolódást is eléri.

Az 1a lapon további gyűrődéseket is találunk, amelyek részben a kötési formától, részben a pergamen felületének sérülése következtében jöttek létre. A lap felülete erőszakos behatás nyomait hordja magán, amely valamilyen kaparóeszköztől ered.

A lapon továbbá 20—22 kisméretű féregrágta lyuk látható. A lap bal alsó sarka kiszakadt a kötésből és bezsugorodott.

A lap jobb szélének középtáján ragasztás nyomai találhatók. A felragasztott papír (vagy pergamen) szöveget tartalmazott. Eredetéről nincsenek ismereteink, valószínűleg egy korábbi bekötés során odaragasztott jelzőcsík nyoma.

Az 1a lapot a többi laphoz hasonlóan megvonalazták. Ennek egyes nyomai jól láthatók.

Megállapítható végül, hogy a kódex keletkezéséhez képest későbbi korszakból, különböző íróeszközöktől származó jelek találhatók a lapon, a felső rész közepén egy „X" jel, az alsó rész közepén „DCLXXI" szám. A jobb felső sarokban „1" szám (lapszámozás) a jobb oldali margón a 218 szám látható.

Windisch Évával megállapodtunk abban, hogy a kódex törölt 1a lapjáról felvételeket készítünk a fény fotografálható ultraibolya, látható és infravörös fotozónájában. Közös megállapodással kizártuk mindazokat a lehetőségeket, amelyek feltételezhetően kontrasztfokozó hatásuknál fogva eredményre vezethetnének, de a kódex állapotát károsan befolyásolhatnák.

2. Eltűnt vagy eltüntetett írások olvashatóvá tételére jelenleg a következő lehetőségek állnak rendelkezésünkre:

a) kémiai reakciók

b) fotográfia (a spektrum valamelyik felfogható hullámhosszán)

c) *a)* és *b)* kombinációja.

Az analitikai kémiából ismert színreakciókat már régen alkalmazzák elhalványult írások olvashatóvá tételére. Azonban az anyagok azon tulajdonságai, hogy egymással kölcsönhatásba lépve színelváltozást, illetve elszíneződést okoznak, általában olyan másodlagos kémiai folyamatokat indítanak be, amelyek nemcsak az írás anyagában, de az íráshordozóban is hosszabb-rövidebb idő után maradandó elváltozást okoznak (szín, halmazállapot stb.).

Fotográfiailag rögzíthető az anyagok azon tulajdonsága, hogy fényvisszaverő vagy elnyelő képességük fényérzékeny anyagon felfogható, kedvező körülmények között kis kontraszt esetén is értékelhető képet kapunk.

A kémiai és fotográfiai lehetőségek kombinációja olyan esetekben is eredményt adhat, amikor önmagában egyik vagy másik módszerrel eredményt már nem lehet elérni.

Mint már említettük a kémiai manipulációt a *Gesta* esetében eleve kizártuk, így számunkra csak a fény és az anyag tulajdonságainak felhasználása maradt.

Vizsgáljuk meg azokat a lehetőségeket, amelyek ilyen esetben alkalmazhatók.

Fotografálhatjuk az anyagba besugárzott energia által létrehozott kontraszthatást vagy a besugárzott energia által gerjesztett másodlagos sugárzást.

Kedvező esetben elhalványult vagy erőszakosan eltávolított írásokat az infravörös vagy az ultraibolya fény, illetve az ilyen hullámhossz tartományú fény által gerjesztett másodlagos sugárzás hullámhosszán fotografálva is értékelhető képet kapunk.

A fény különböző hosszúságú hullámokból áll, és ha ezeket felbontjuk, a sugárzás spektrumát kapjuk. A spektrumnak csak igen csekély része érzékelhető a szemünk számára, ezt nevezzük látható fénynek, amelyet durván a 400 mμ—700 mμ-ig terjedő hullámhosszakkal határolhatunk. Fotográfiailag azonban ez a tartomány kibővíthető az ultraibolya és infravörös tartomány bizonyos hullámhosszaival. Ezt a lehetőséget a tudományos fotográfiában igen széles körben alkalmazzák. A vizsgált anyag szerkezetétől és a besugárzott energiával szembeni viselkedésétől függően választják ki azt a módszert, amely célravezetőnek látszik.

Az Anonymus-kódex esetében figyelembe véve a feltételezett keletkezési időt, az eleve megszabott feltételeket és az erre vonatkozó szakirodalmat az ultraibolya megvilágítás alkalmazása tűnt célszerűnek. Természetesen nem zártuk ki a spektrum más hullámhosszainak felhasználását sem. Munkánk első fázisa azonban az volt, hogy az eddigi feltárások teljes kontrollját és reprodukálását végezzük el, mivel ez a további (kutatásokhoz) értékelésekhez feltétlenül szükséges. — Ily módon könnyebben kizárható a felvételek közben keletkezett esetleges zavaró tényezők (világítási effektus, szennyeződések, nagyítási szóródások stb.) által létrehozott jelenségek félrevezető értékelése. Ez annál is inkább fontos, mivel az első és utolsó felvételek közt 46 év telt el és közben 1960-ban is készült feltáró felvétel, amely nem minden vonatkozásban igazolható feltételezések forrása lett.

A kódex 1a lapjával kapcsolatos tevékenység leírása előtt az ibolyántúli sugárzásról az alábbiakat kell rögzíteni:

Az ibolyántúli sugárzás ott kezdődik, ahol a szem felbontó képessége megszűnik, de nyugodtan mondhatjuk azt is, hogy határait megállapítani önkényesség volna. A sugárzás észlelésének határa egyéni. Általában a 400 mμ-os hullámhosszat veszik az ibolyántúli határként, bár vannak, akik a határt még előbbre teszik. Így Helmholtz 382 mμ-ban, Wood és Saidmann 360 mμ-ban állapították meg. Nekünk azonban az a benyomásunk, hogy ekkor már a fluoreszkálás intraokuláris fényének érzékeléséről van szó.

Az ibolyántúli sugárzás területét az alkalmazott energiaforrás természete és különböző mérési eredmények kiértékelésének alapján zónákra osztották fel. A határok megállapítása a gyakorlati ismertetőjelek figyelembevétele alapján történik. Ezek közül az egyik a kvarc áttetszőségének határa: 185 mμ. A 185 mμ-tól 10 mμ-ig terjedő rész foglalja magában a Schumann-, Lymann- és Millikan-zónákat.

Az 1932-ben megtartott hágai konferencia a spektrum látható részének szélső határa és a 185 mμ hullámhosszal bíró sugarak között a spektrumot három részre: A—B—C zónákra osztotta.

Az „A" zóna a láthatóság határától 315 mμ-ig terjed. Ez a terület a Napból a Földre érkező ibolyántúli energia nagyobb részét tartalmazza. Ugyanebben a zónában ragyog a fluoreszkáló Wood-fény is. A „B" zóna 315 mμ—280 mμ-ig terjed, és itt csoportosulnak a gyulladásos bőrpirosságot és a D-vitamin komplexumának szintézisét létrehozó sugarak. A „C" zóna 280 mμ—185 mμ-ig a sterilizáló tulajdonságú és igen erős fotokémiai hatásosságot felmutató sugarakat foglalja magában.

Mint ismeretes, az anyagok közt számos olyat találunk, amelyek az abszorbeált sugárzást újra kisugározzák. (Amennyiben az emisszió a besugárzás után hosszabb ideig tart, foszforeszcenciáról van szó. Fluoreszenciáról pedig akkor beszélünk, ha a gerjesztő sugárzás és az anyag kölcsönhatásba lépése közben meginduló sugáremisszió csak a gerjesztés idején jön létre. Ez a jelenség monomolekuláris folyamat, és az emittált sugárzás mindig hosszabb hullámhosszú, mint a gerjesztő sugárzás.)

A szennyeződés a fluoreszkálást döntően befolyásolja, erősíti vagy kioltja. Ezek a jelenségek az egyértelmű értékelhetőséget zavarják.

Az UV-érzékelés lehetőségei:

Számos kémiai és fizikai rendszer reagál közvetlenül az ibolyántúli sugárzásra. A változások egy része mérésérzékeny. Az egyik legfontosabb kémiai reakció az ezüst-halogenid fotolízise, amely a fotográfia alapját is képezi. A fotokémikusok az ezüst-halogenid érzékenységét oly magas fokra emelték, hogy 10^{-5} cal energiahozamot is lehet regisztrálni.

A fényképezőlemez ily módon szenzibilitásától függően a spektrum közeli infravörösétől, az ultraibolyán át a röntgensugárzásig hű vevőként szolgálhat. A fotolemez a kellően meghosszabbított expozíciós idő alkalmazásával képes az igen gyenge intenzitások összegezésére is.

3. A jelenleg ismert kódex feltételezhetően a XIII. század második felében keletkezett. Az íráshordozó pergamen, az írás anyaga pedig ismereteink alapján gubacstinta.

Elméletileg a gubacstinta és a pergamen ultraibolya megvilágításban jól fotografálható. Törlés esetén az ultraibolya 365 mμ hullámhosszán gerjesztett és a 405 mμ-os hullámhossz felett jelentkező lumineszcens jelenség kis mennyiségű visszamaradó anyagnyom esetén is értékelhető jeleket adhat. A vakarással történő eltávolítás esetén azonban az értékelésnél kellemetlen jelenség tapasztalható, mivel a vakarás közben széthordott anyagrészecskék ugyanolyan intenzitással jelentkeznek, mint a visszamaradt íráskép, és a felvételnél igen erős zavaró hatást fejtenek ki.

Ugyancsak károsan befolyásolja a „tiszta" képet minden olyan szennyeződés, amely az ultraibolya fényben az írás anyagához hasonlóan viselkedik. Természetes, hogy azokról a területekről, ahol a törlés eltávolított minden írásnyomot nem kaphatunk értékelhető jeleket.

Mindezek figyelembevételével a munkát több fázisra bontottuk.

a) Modellkísérlettel igyekeztünk meghatározni az anyagok várható viselkedését. Pergamen lapon tanninjeleket helyeztünk el, majd különböző száradási idő után egy részüket nedves közeggel, ill. különböző mértékű csiszolással (habkő) eltávolítottuk. A modellanyagokat ultraibolya fényben vizsgálva a jelek az eltávolítás módjának és intenzitásának függvényében különböző értékelhetőséget mutattak. Egyértelműen értékelhetetlenné váltak mindazok a jelek, amelyeknél a vegyi, ill. mechanikus eltávolítás a legerőteljesebb volt. Az értékelhetetlen jelek egy csoportja kémiai reakciókkal újra olvashatóvá vált. Azonban az erősen megcsiszolt területekről még így sem kaptunk értékelhető részleteket.

b) Mérő és azonosító felvételeket készítettünk a spektrum látható tartományában. Ily módon is rögzítettük az 1a lap jelenlegi állapotát és azokat a felületi gyűrődéseket, melyek a későbbi értékelések folyamán szükségesek lehetnek. Ugyancsak a láthatóban felvétel készült a nátrium D-vonalán az 1b oldalról áthúzódó diffúziós szövegtükörről is. Megjegyezzük, hogy az 1b oldal P kezdőbetűje oly mértékben diffundált, hogy tükörképe minden felvételen erőteljesen jelentkezik.

c) A továbbiakban rátértünk az ultraibolya fény „A" zónájában történő felvételekre. A technikai eszközöket úgy állítottuk össze, hogy a kódex károsodást ne szenvedjen. Ide tartozik a megvilágítás hullámhosszának kiválasztása és a fényforrás távolsága, valamint az expozíciós idő minimálisra csökkentése is.

A kódexet a felvételi szünetekben minden esetben maszkoltuk az adott fényforrásnak megfelelő visszaverő ernyővel.

d) Kontrollfelvételeket készítettünk az 1960-as feltételeknek megfelelően. Az Országos Levéltár és Karsai Géza tulajdonában levő kópiákkal való összehasonlítás alapján sikerült ezeket azonosítani. Ismereteink alapján igyekeztünk rekonstruálni az 1924-es felvételeket is. Ez mind később kiderült, sikerültnek mondható, de az összehasonlításnál kisebb részlet-eltérések mutatkoztak. Az 1a lap felső részéről készült kópia, amelyet Jakubovich feljegyzése szerint 1924-ben készítettek a következő jellemző tulajdonságokat adja.

A bécsi könyvtárban felragasztott merített papírcsík még az 1a lapon volt. A papírcsíkon két féregrágta lyuk van, amely a pergamen lapon nem található. Fellelhetők viszont a korábban már említett különböző számok és jelek. A jobb szél közepén levő jelzőcsíkot ekkor már eltávolították.

A lapon található gyűrődések egy része a jelenlegi állapotban is azonosítható, más részük újabb keletű. A foltok hullámhossz szerinti szelektív szűrése azt mutatja, hogy nem azonos eredetűek, és korúak.

Megállapítható, hogy a pergamen fényvisszaverése 1924-ben nagyobb volt, mint jelenleg. A betűképek karaktere azonos az általunk készített felvételekkel, de kisebb intenzitáskülönbségek jelentkeznek — úgy tűnik mintha az 1a lap Haas idejében több íróanyagot tartalmazott volna — ennek okát eddig nem sikerült egyértelműen tisztázni.

4. *a)* Szórt fényben készült felvételek negatív és pozitív szűrők, valamint orto- és pánkromatikus negatív anyagok alkalmazásával a szabad szemmel látható szövegeket és jeleket hozzák. Értékelhetőségben csak adalék információt szolgáltattak. (Törések, repedések, a túloldal szövegének nyomai, diffúziós vonalak stb.)

b) Irányított, lapos szögben történő megvilágítás a felületi struktúrát nagy kontraszttal jeleníti meg. Az így készült felvételek a kaparóeszköz nyomait, a pergamen felületi szerkezetét és az írásjelek által létrehozott nyomokat jól tükrözik. Ezek a felvételek a lapszélen rajzeszköztől származó nyomokra nem utalnak.

c) Szelektív szűrésekkel készült felvételek közül a nátrium D-vonalán készült felvétel azért kíván külön említést, mert az 1b oldalról az 1a oldalra átdiffundált szöveg helyenként olyan kontraszttal jelentkezik, hogy jól azonosítható.

d) Vörös és infravörös tartományban (700; 750; 850; 950; 1050mμ) készült felvételek közül a 950—1050 mμ hullámhossznál mutatkozik szövegnyom. A kontraszt fokozásának gátat szab az a tény, hogy a pergamen jelentős mennyiségű vizet tartalmaz és a szárítás, amely a kontrasztot fokozná, a kódex védelmének érdekében nem engedhető meg. Így a kapott jelek az értékelhetőség szintjét nem érik el. A felvételek rávilágítással (reflexben) készültek. Átvilágítással ebben a sorozatban nem dolgoztunk.

e) Az ultraibolya fény „A" zónájában 365 és 313 mμ tartományban készült felvételek az 1a lap felületén a szabad szemmel nem látható jelek szinte kaotikus sokaságát hozták. Megjelent a határozott írástükör jól elkülönölő sorokkal. Ezenkívül számos intenzív fekete és éles fehér folt vált láthatóvá. A felvételek információs halmazát szelektív szűréssel sem lehetett szétválasztani. A másolatok, szöveg szempontjából, már értékelhető részeket tartalmaznak.

f) Ultraibolya fény által gerjesztett lumineszcens felvételek az előzőekhez viszonyítva lényeges eltérést mutattak. A foltok egy része eltűnt, a szövegtöredékek egyes részletei világosabban jelentkeztek. További optikai kontrasztálás bizonyos eredményeket hozott, de a szöveg *folyamatos* olvasása még így sem vált lehetővé.

g) Makrofelvételeket készítettünk a lapszélekről, hogy szöveg, illetve képi ábrázolásra utaló nyomokat tárjunk fel. Ugyanakkor optikai vizsgálatokat is végeztünk IR—UV és polarizációs át- és rávilágításban, polarizációs és sztereomikroszkóppal. Vizsgálataink és a fenti eszközökkel készített felvételek eredményt nem adtak.

Az erőteljes vakarás és a pergamenlap felületi egyenletlenségei miatt pozícióváltoztatással is igyekeztünk a szövegvisszaadást jobbá tenni. Ezért felvételeink nemcsak az alkalmazott hullámhossznak és a felhasznált szűrőfaktornak, hanem a felvételezett rétegnek megfelelően is más-más karaktert mutattak.

Az elkészült kópiák, diapozitívek azt mutatják, hogy a kiértékelésnél nem lehet egyetlen felvételből kiindulni, mert a szövegtöredékek a felvétel módjától függően jelentkeznek, és ez jellemző a különböző eredetű foltokra, szennyeződésekre is.

Munkánk eddigi szakaszában egyértelmű betűképek, szavak és szótöredékek segítségével csak azt a harmincnégy sort sikerült részben feltárni, amelyre 1924-ben írt tanulmányában Jakubovich hivatkozott. Minden egyéb erőfeszítésünk, amely a lapszéleken és a sorok közt levő jelek egyértelmű feltárására irányult, csak bizonytalan foltokat és vonalakat eredményezett. Lapos szögben történő megvilágítás esetén viszont erős kaparás csak a szövegtükör területén látható, ebből arra következtethetünk, hogy a sikertelen lapszélfeltárási kísérlet az üres pergamenfelületre vezethető vissza. Ezt látszik igazolni az ezen területekről készült makrofelvétel is.

Mivel a kódex 1b lapja teljes szövegtükröt hordott, átvilágításos technika sem vezet eredményre, ugyanis az 1b oldal szövegének zavaró hatását nem lehet kiküszöbölni.

5. A felvételek értékelésének határai:

A felvételek kiértékelésénél egyértelműnek fogadjuk el a világosan félreérthetetlenül jelentkező jeleket, jelcsoportokat. Rendkívül óvatosan és

szigorúan kizárásos alapon vizsgáltuk azonban mindazokat a jelenségeket, amelyeket nem tudtunk pontosan regisztrálni. A feltáró felvételeinken tapasztalt jelenségek törvényszerűek, de nem szükségszerűen szándékos tevékenység eredményeként keletkeznek. Létrejöhetnek másodlagos beavatkozás termékeként is. Amennyiben az 1a lap bizonyos kulcsként feltételezett területeit vizsgáljuk, kétségtelenül találkozhatunk pillanatnyilag körülhatárolhatatlan jelenségekkel. Ameddig ezen jelenségek okait, előidézésük módját tisztázni, és a jelenségeket a környezettől elválasztva, a zavaró hatásokat megszüntetve, mindenki számára egyértelművé tenni nem tudjuk, messzemenő következtetéseket ezek nem bizonyítanak. *Az a kialakult véleményünk, hogy a szokásos palimpszeszt- és razúra-feltárási technika itt már nem vezet eredményre.*

A kapott képek kiértékelésénél figyelembe kell venni a fotográfiai anyagok tulajdonságait is. Az elemi kristályok belső szóródása tönkreteheti a halványan bizonytalanul jelentkező vonalakat, tónusokat. Ez a nagyítások alkalmával még tovább fokozódhat a nagyítási faktortól függően. Itt kell megjegyezni, hogy az úgynevezett üres nagyítás nem ad további feltárást, sőt egy bizonyos mértéken túl a jelek széteséséhez vezet, amely új jelenséget hoz létre (muaré elmélet). A duplikátok másod, sőt harmad negatívok, diapozitívek értékelése is nagyfokú óvatosságot követelő feladat, mivel a felhasznált anyagok, illetve az optikai rendszer szerkezeti tulajdonságai és a másodlagos szennyeződések erőteljes nyomokban jelentkezhetnek.

Munkánk első szakaszát ezzel tulajdonképpen lezártuk. Az eddigi feltárások szerény eredményeinek értékelése azonban már a szaktudományok feladata. A jelen szakaszban elkövettünk mindent, hogy a kódex 1a oldalával kapcsolatban felmerülő problémák tisztázásához segítséget nyújtsunk. Több szempontból közelítettünk a feltárandó területhez, de a jelenségek egy részét még így sem sikerült tisztázni. Reméljük, hogy egy következő szakaszban az egyelőre zavarosnak felfogható jeleket vagy jelnek tűnő képződményeket sikerül izolálni, és keletkezésükre magyarázatot találhatunk.

Hiú ábránd azonban azt képzelni, hogy minden eltűnt vagy eltüntetett írás feltárható, visszahozható. Az anyagok ugyan törvényszerűen viselkednek, de ezek a törvényszerűségek gyakran keresztezik szándékainkat. Ezenkívül ugyanaz az emberi kéz, amely tudatos tevékenységével létrehoz valamilyen alkotást, ugyanolyan tudatosan képes megsemmisíteni azt.

IRODALOM

GERHARD TEICHER: Handbuch der Fototechnik. Halle 1963.

HELMUT STAPF: Gyakorlati fényképezés. Leipzig 1956.

Dr. PÉTER FERENC: Színezék kézikönyv. Bp. 1968.

JAKUBOVICH EMIL: P. mester. Bp. 1925. (Klny. a Klebelsberg-emlékkönyvből.)

H. M. ZJUSKIN: A lumineszkálás fényképezése a reprodukciós technikában. Fordítás: Zs. nauscsn. i prikl. fotogr. i kinematogr. Moszkva 1960. 274—79.

SOMKÚTI ADOLF: Korszerű fénymérési és színmérési módszerek (kézirat). Mérnöki Továbbképző Intézet, 1954.

KARSAI GÉZA: Az Anonymus-kódex első levele. MKsz 1968. 42—51.



I. Látható fényben készült felvétel az 1a oldalról

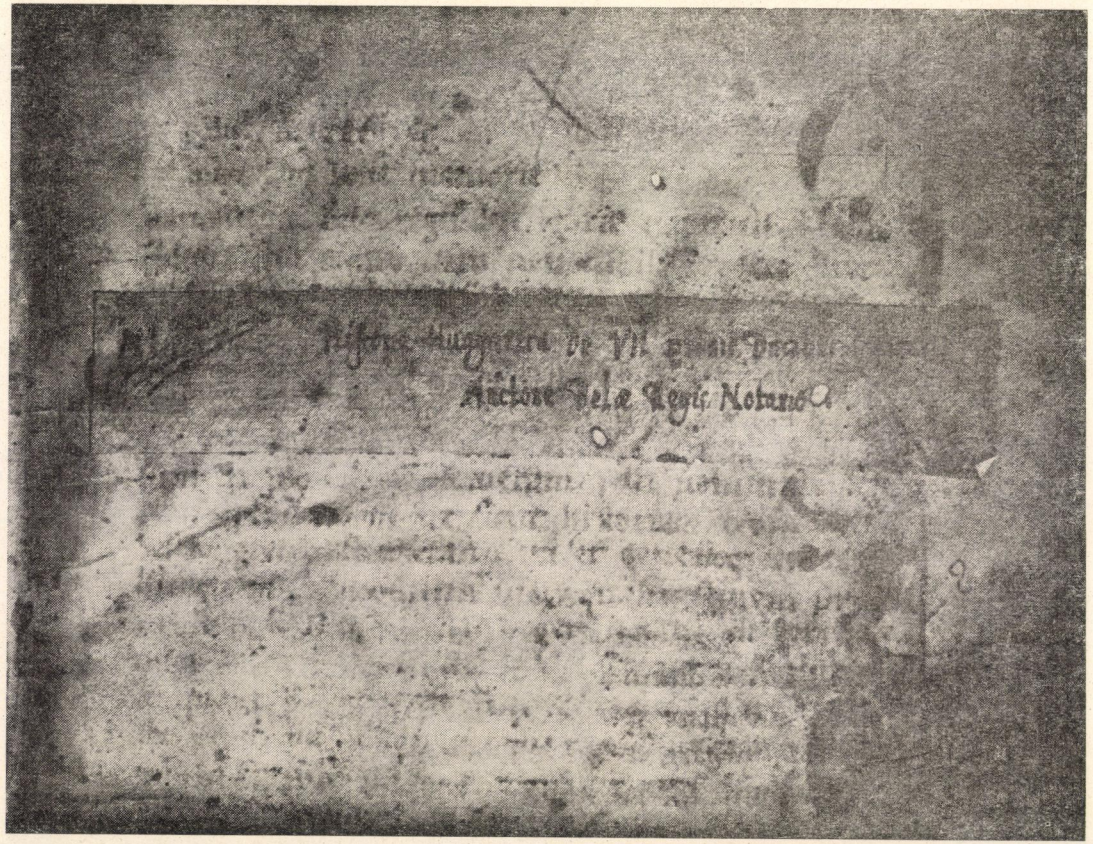

II. Az 1a oldal felső részéről 1924-ben készült palimpszeszt-felvétel kópiája. (Az eredeti kópia az MTA kézirattárában van: MS 4822/105.)

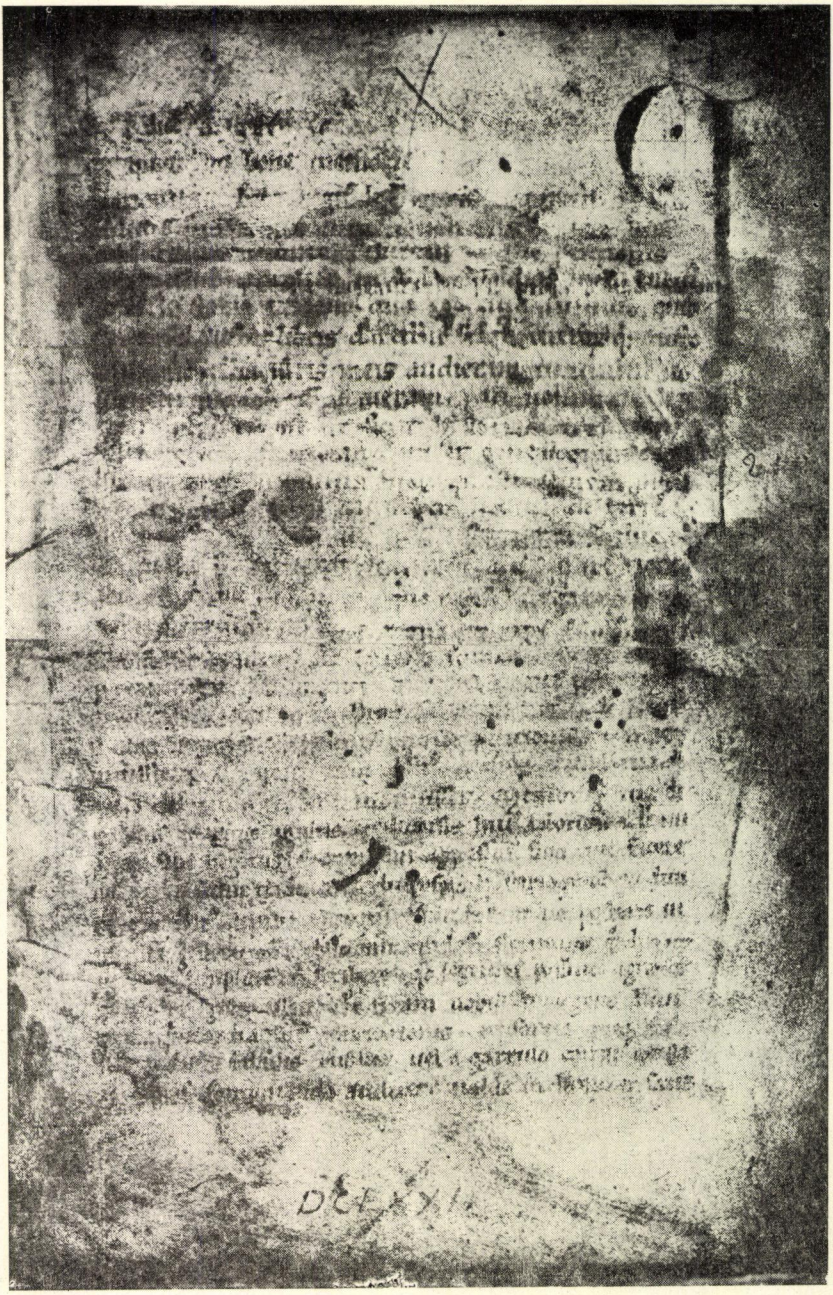

III. Általános palipszeszt-felvétel az 1a oldalról

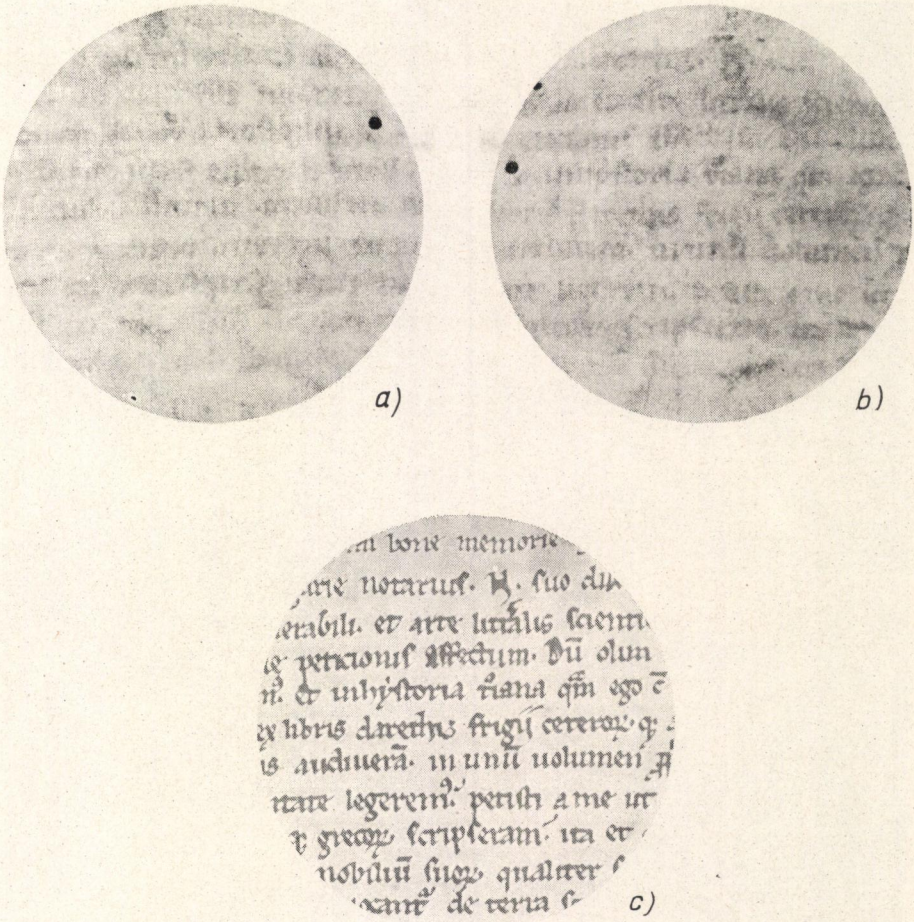

IV. a) A Nátrium D vonalán készült felvétel az 1a oldalról; b) A Nátrium-felvétel 180°-os elforgatásban jól demonstrálja az 1b oldal szövegdiffúzióját; c) Ellenőrző felvétel az 1b oldal azonos területéről

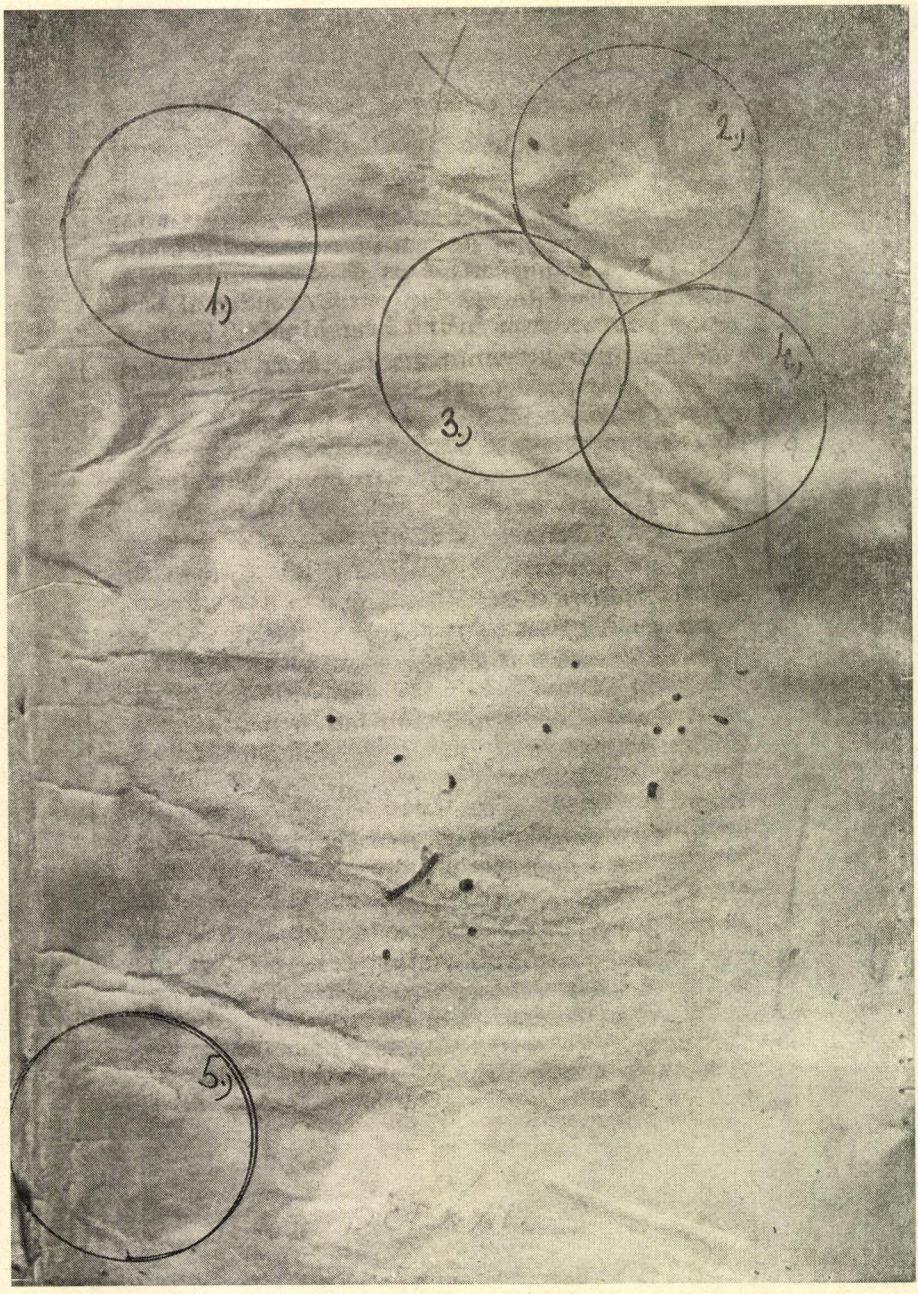

V. A VI., VII., X. és XI. tábla felvételi területeinek jelzése

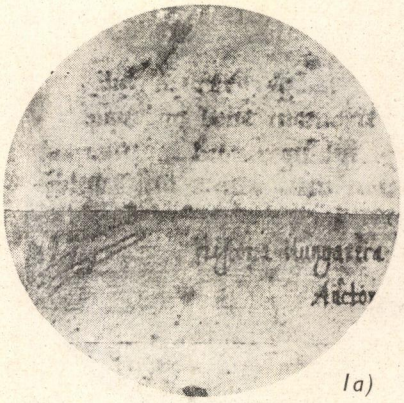

1a)



2a)

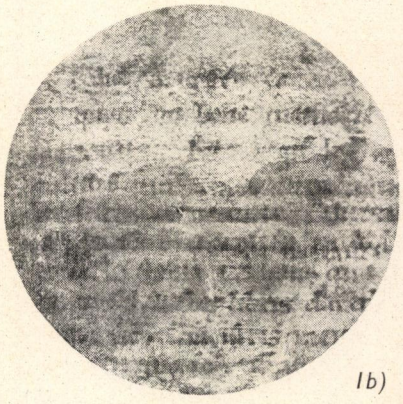

1b)

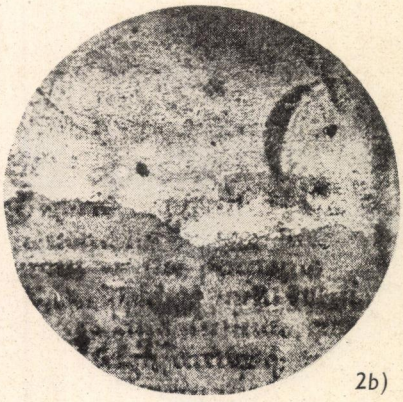

2b)

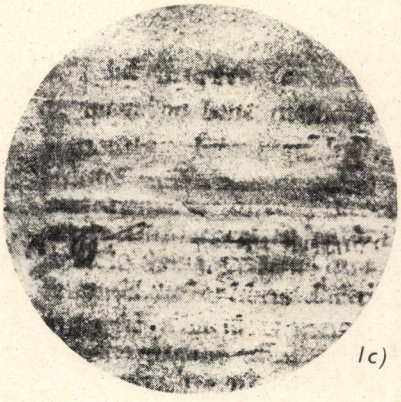

1c)

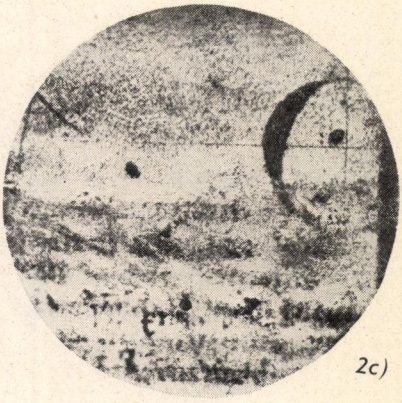

2c)

VI. Az V. sz. táblán jelzett 1. és 2. területekről készített felvételek. 1/a, 2/a. UV-felvétel (1924); 1/b, 2/b. UV-felvétel (1972); 1/c, 2/c. UV-lumineszcens felvétel (1972)

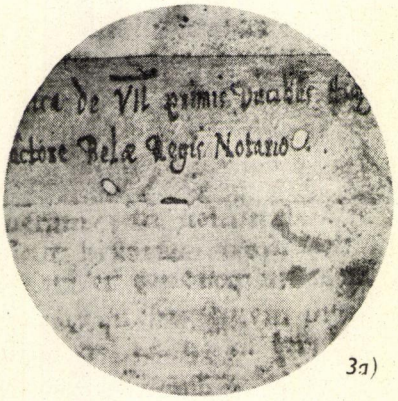

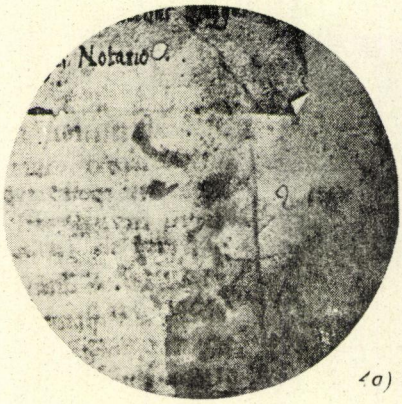

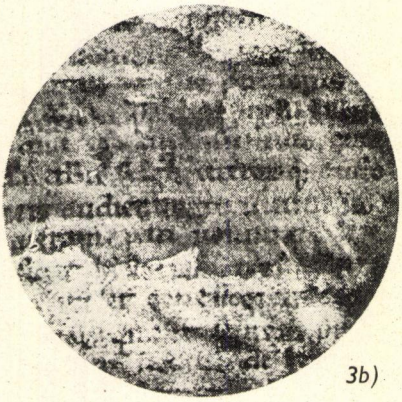

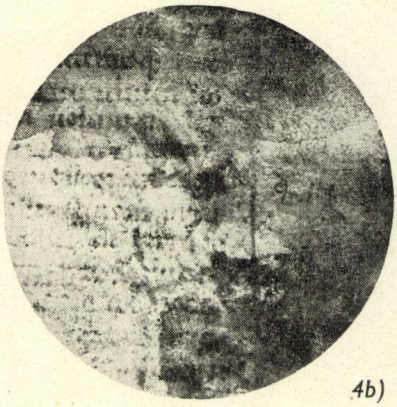

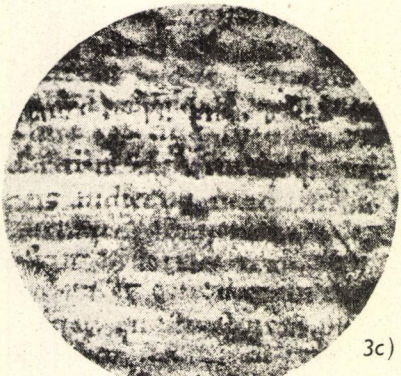

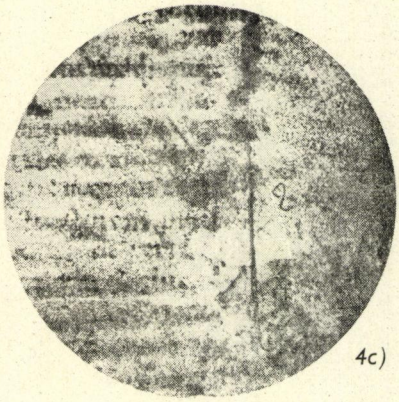

VII. Az V. sz. táblán jelzett 3. és 4. területekről készített felvételek. 3/a, 4/a. UV-felvétel (1924); 3/b, 4/b. UV-felvétel (1972); 3/c, 4/c. UV-lumineszcens felvétel (1972)

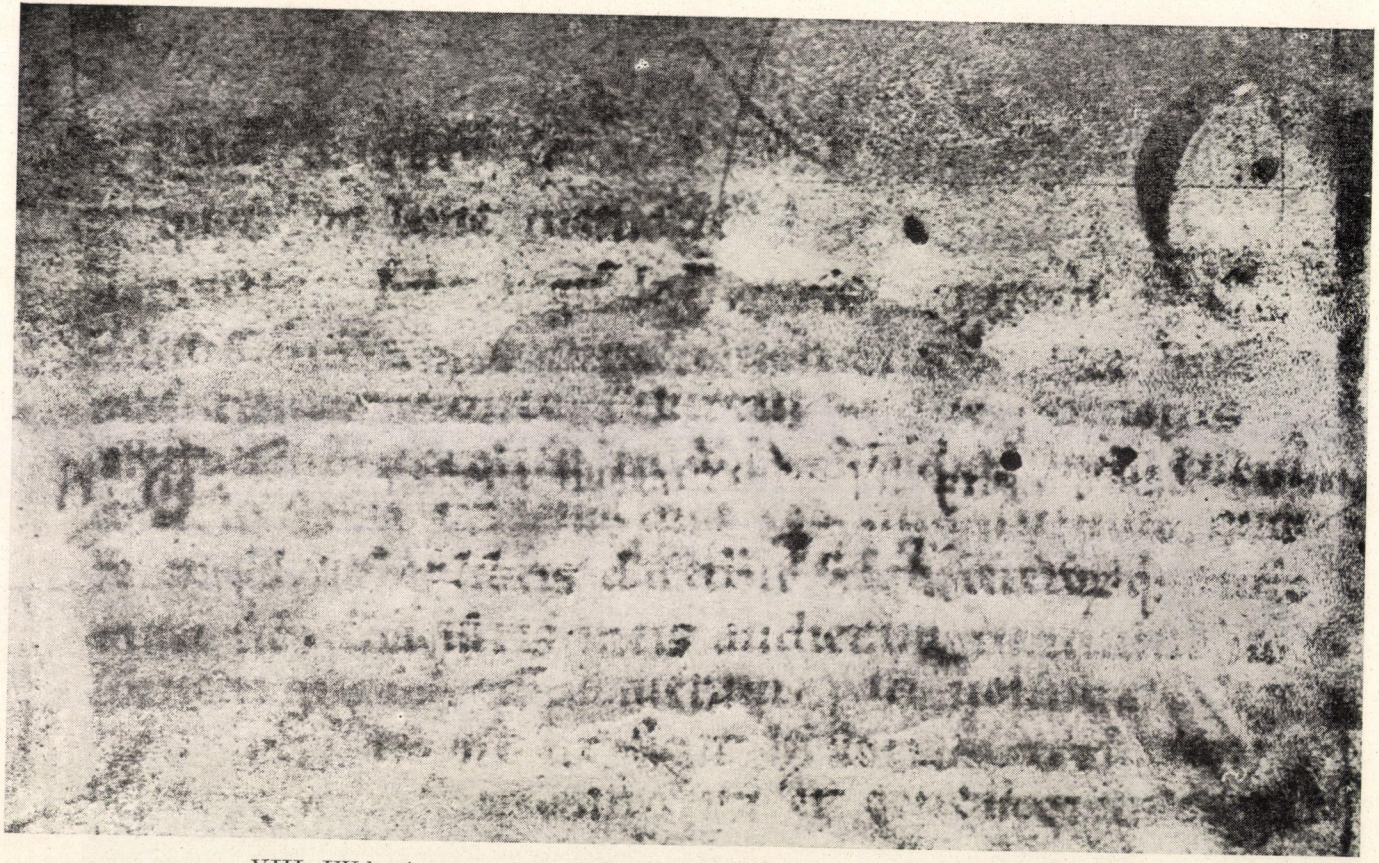

VIII. UV-lumineszcens makroszkópikus felvétel az Ia oldal felső harmadáról

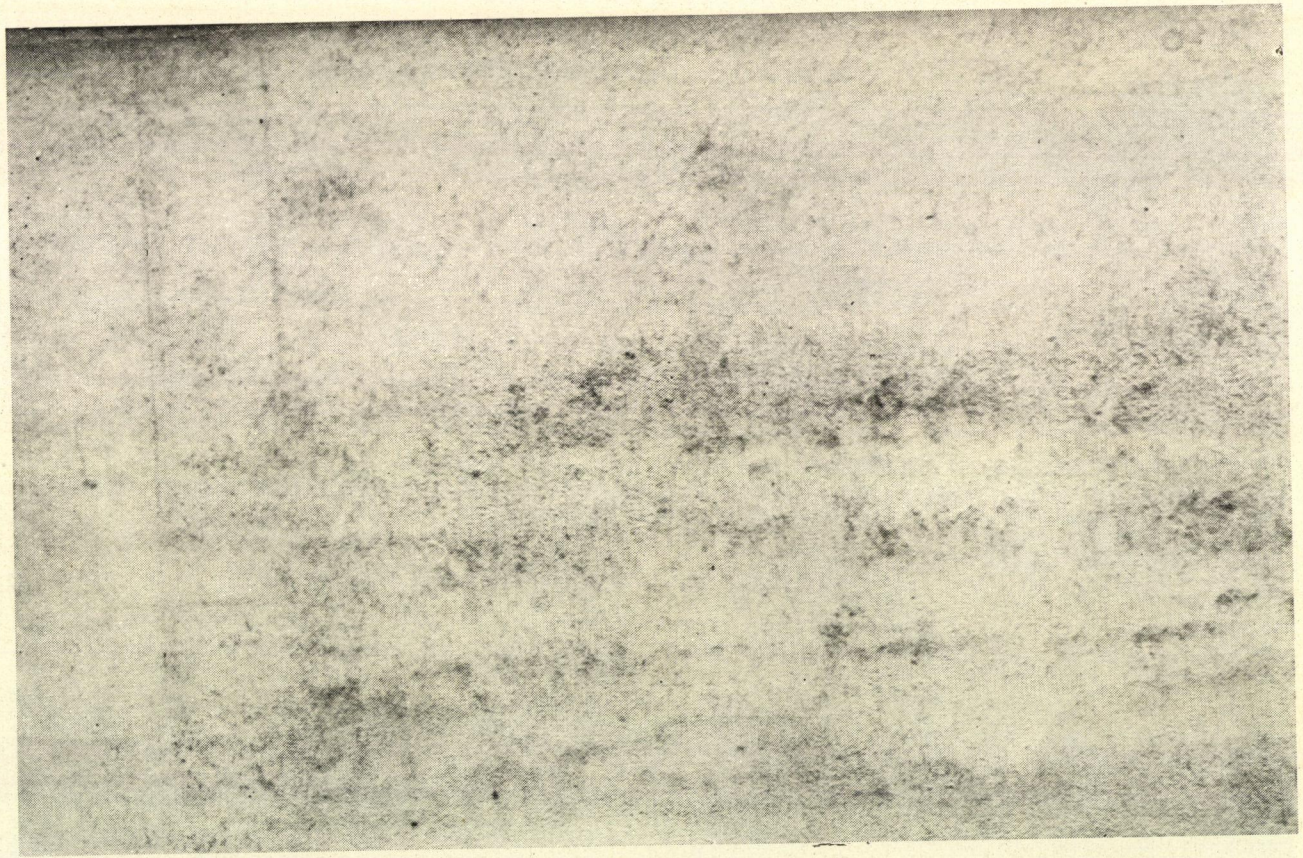

IX. UV-lumineszcens makroszkópikus felvétel az Ia oldal bal felső sarkáról

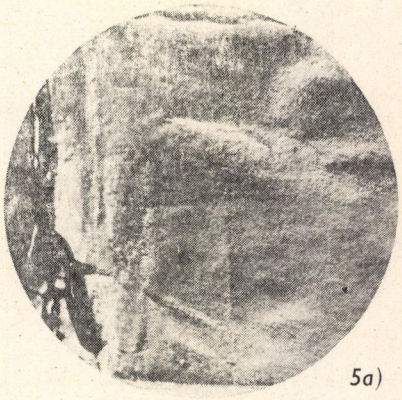

5a)



b)

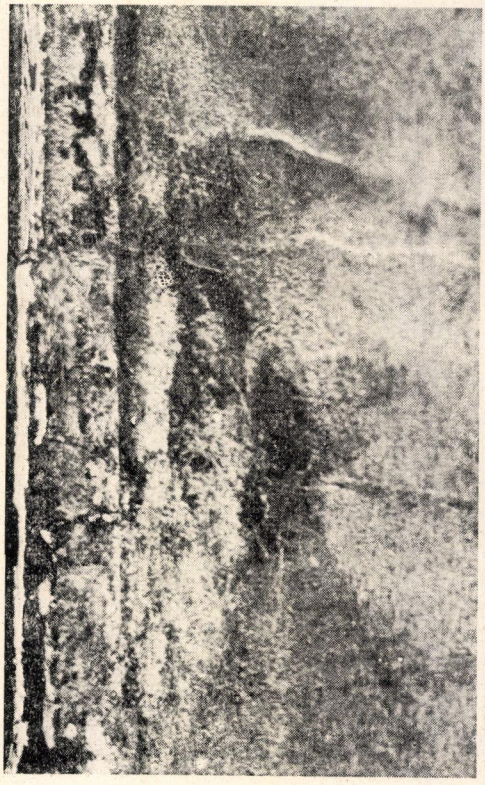

c)

X. Összehasonlító felvételek az 1a oldal bal alsó sarkáról; 5/a. Lapos szögben történő megvilágítás; b, c. UV-makroszkópikus felvételek



5a)



b)

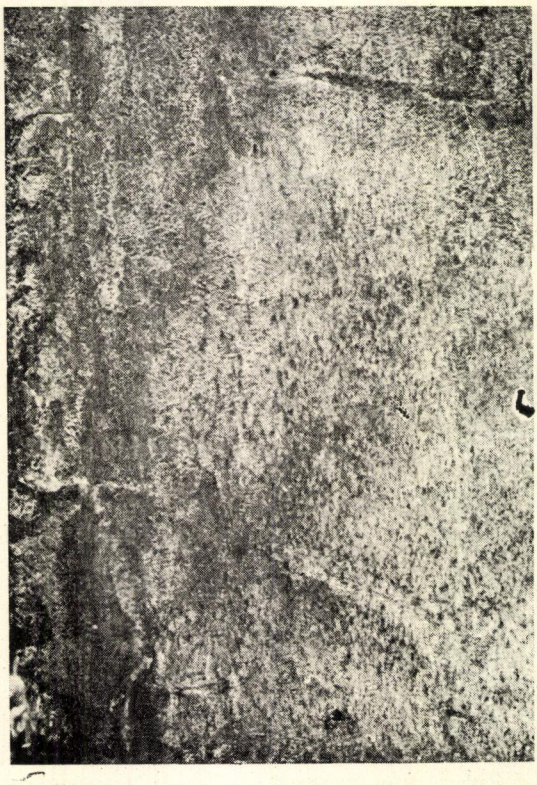

c)

XI. Összehasonlító felvételek az 1a oldal bal alsó sarkáról; 5/a. Lapos szögben történő megvilágítás; b, c. UV-lumineszcens makroszkópikus felvételek

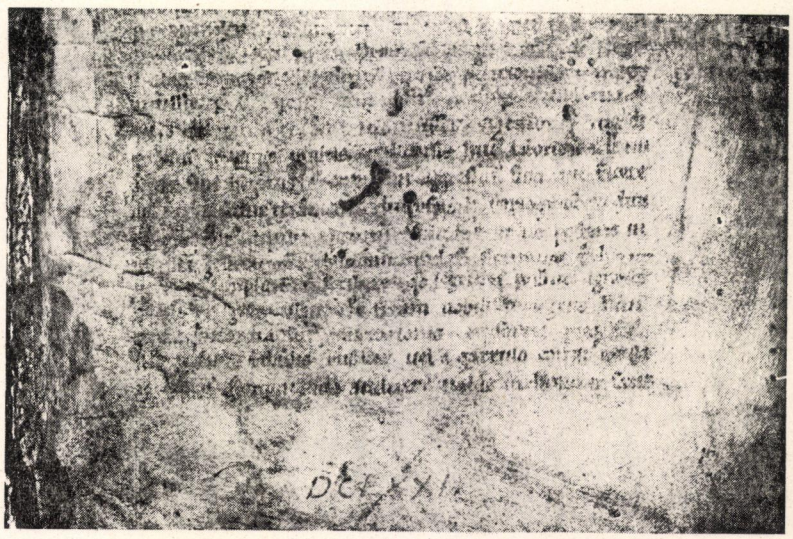

a)



b)

XII. Az 1a alsó lap harmadáról készült felvételek a) UV-lumineszcens felvétel; b) Felvétel lapos szögben történő megvilágításban

HORVÁTH JÁNOS

ANONYMUS ÉS A KASSAI KÓDEX

A szerteágazó Anonymus-problematika következtében mindenekelőtt az Anonymus-kódexszel kapcsolatban kell néhány megjegyzést tennem a P iniciálé és a kódex összefüggéséről.

Mivel azonban ez a kérdés felveti annak a lehetőségét, hogy Anonymus műve esetleg IV. Béla király (1235—1270) uralkodása alatt jött létre, vizsgálat alá veszem a honfoglaló magyaroknak a *Gestá*ban ábrázolt útirányát az „őshazából Pannóniába", továbbá a *Gestá*nak az Aranybullához (1222) való viszonyát, s végül rátérek Anonymus *Gestája* és az állítólag reá vonatkozó, *Kassai Kódex*-beli híradás adatainak a vizsgálatára.

1. Az első kérdéssel — az Anonymus-kódexet kezdő P betű díszítőelemeinek állítólagos „korjelző" sajátságairól[1] — a magam részéről röviden végezhetek, mivel ez művészettörténeti vagy írástörténeti vagy könyvtörténeti kérdés. Ennek eldöntését illetékes szakemberektől várjuk, melynek során hihetőleg Karsai megállapításai megerősítést fognak nyerni. Mivel azonban Karsai a kódex P betűjének díszítőelemei alapján *magának a kódexnek az íratási idejét is* hajlandó az 1300-as évekre, sőt 1301 utánra tenni,[2] legyen szabad megjegyeznem, hogy a *kódex* íratási idejét mértékadó paleografusok inkább a XIII. század utolsó harmadára teszik, semmint a század utolsó éveire vagy a XIV. század elejére. Ez volt a véleménye a paleográfia nagy mesterének, Paul Lehmann müncheni professzornak — egykori mesteremnek is —, aki 1941-ben Budapesten jártakor szintén megvizsgálta az Anonymus-kódexet az íráskép szempontjából. Vizsgálatának eredményét nem rögzítette írásban: ez nem látszott szükségesnek, mivel a kódex íratási idejéről az *akkor* általában vallott nézetekkel nem állott ellentétben, ill. nem jelentett novumot azokkal szemben. Ha Karsainak a P betű díszítőelemeiből a kódex korára levont következtetései most a *kódex íratási idejét is* kétségessé tennék — holott ez nézetem szerint aligha lehet vitás —: az így felmerülő ellentét esetleg úgy még áthidalható volna, hogy a díszes P betűt — amelynek a Domonkos-legendára utaló(?) díszítőmotívumai alapján Karsai a *Gesta szerzőjének is domonkos voltára* követ-

[1] KARSAI GÉZA: Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P. iniciale jelképei. MKsz 1960. 166 = Magyar Történelmi Szemle (MTSz) (Hungarian Historical Review) I. 6 (1970) 3—27.

[2] KARSAI: i. m. (MTSz 1970) 14: „Anonymus jelenleg ismert kódexe nem keletkezhetett 1297 előtt." Továbbá uo. 20: „P. mester Gestájának díszes iniciáléját domonkos illuminator készítette a XIII—XIV. század fordulóján, valószínűleg egyik hazai domonkos kolostorban."

keztet[3] — valóban később rajzolta volna egy miniátor a kódexnek az iniciálé számára üresen hagyott helyére, ahogy ez számos esetben valóban így is történt.

Ha viszont a P betű éppen díszítőelemeinél fogva későbbinek bizonyulna a kódex törzsanyagának írásképénél, akkor ez máris óvatosságra int bennünket arra vonatkozóan, nehogy a P betű esetleges szerzői *névrejtő* jellegéből — abból, hogy a díszes P betűbe, mint Karsai gondolja, esetleg bele lenne kombinálva a Pausa-Pósa szerzői név — minden további vizsgálat nélkül messzemenő kombinációkba bocsátkozzunk a mű *valódi* szerzőjére vonatkozólag is.

Ezen a ponton tehát további vizsgálatok szükségesek még abban az esetben is, ha a P kezdőbetűbe a Pausa-Pósa név volna csakugyan belekombinálva — *amit én a magam részéről kétlek.*

A kételyt maga Karsai keltette bennem a P iniciálé egyes elemeinek általa eszközölt „megfejtése", értelmezése során. Ha ugyanis elfogadom Karsai fejtegetései nyomán, hogy a P iniciálé Szt. Domonkos 1297-ben Theodoricus de Apoldától írt életrajzának egyes mozzanatait — csodás látomását — fejezi ki különféle szimbólumokkal,[4] akkor veszélyben forog a P betűnek — ugyancsak Karsaitól hangsúlyozott — *szerzői névrejtő* szándéka. Azt akarom ezzel mondani: ha a P betű Szent Domonkos egyik életrajzában elbeszélt látomás szerint — Karsai értelmezésében[5] szimbolikusan annyit jelent, mint *Praedica!*, ha továbbá a P betű belsejében látható V alakú díszítőelem a félig nyitott könyvet szimbolizálja,[6] és a fenti látomás a *Vade!* felszólítást tartalmazza,[7] ha végül a P betű belsejében a P betű szerves részeként látható ovális O betű vagy köridom a világot: *Orbis*t jelenti,[8] akkor ezekből a P betűt alkotó „szimbólumokból" és a magyará-

[3] Karsai G.: i. m. (MTSz 1970) 20: „A Gesta szerzője a másolónak vagy megbízójának tudomása szerint *domonkos magiszter* vagy a *rendhez közelálló*, érdemeivel és tudományával kimagasló férfi volt." — Utóbb Karsai még határozottabban a *Pausa v. Pósa* domonkosrendi boszniai püspök személyében határozza meg a Gesta szerzőjét, vö. MKsz 1968. 49: Az Anonymus-kódex első levele = MTSz I. 6 (1970) 37—38, amit azután még jobban aláhúzott Fehér J. Mátyás a „Pósa püspök és Gestá-ja a domonkos rendtörténet szempontjából" című cikkében: MTSz I. 6 (1970) 61—67 az általa szerkesztett, amerikai MTSz „Anonymus—Pósa" számában.

[4] Vö. Karsai G.: Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P. iniciale jelképei. MKsz 1960. 166 = Változatlan szövegezésben: MTSz I. 6 (1970) különösen 13 és 18: „az Anonymus-másolat P. *iniciáléjának jelképei mind Szent Domonkos életére, csodáira és rendjére vonatkoznak.*"

[5] Karsai Géza: Az Anonymus kódex keletkezéséhez. MKsz 1960. 166 = MTSz I. 6 (1970) 16.: „Anonymus (P. betű) rajzán a kettős látomás minden lényeges elemét megtaláljuk. A *könyv* és a *bot* a »Vade, Praedica !« felszólítás *V és P kezdőbetűi* [Karsai kiemelése] élesen kiemelkednek a többi jelképes rajz közül."

[6] I. m. 4: „A P. kezdőbetű felső, kerek részében... egy vörös színű V betűhöz hasonló díszítményt találunk... Ha ezt a rajzot kellő nagyításban alaposan megvizsgáljuk, észre kell vennünk, hogy ...*egy gerincére állított és kb. 70°-os szögben kinyitott könyvet vagy kéziratot ábrázol.*"

[7] A látomás szerinti értelmezésre vö. az 5. számú jegyzetet.

[8] Karsai G. ezt mondja MKSz 1960. 149—75. = MTSz I. 6 (1970) 8: „A csillag által megvilágított vagy lángoktól körülnyaldosott tojásdad idomok az egész világot jelentik. Természetesen nem a földgömbbel ábrázolt újkori világkép, hanem a középkorban általánosan használt *tojásdad vagy köralakú világtérkép, az ún. »mappa mundi«* lebegett a rajzoló előtt."

zatukra Karsai által felhozott Szent Domonkos-legendából önként adódik, hogy az Anonymus-kódexben szereplő P betű szimbolikája a legenda szerint ezt akarja kifejezni: *Vade, Praedica Orbi*, azaz: „Menj, és hirdesd az igét a világnak". Eszerint a POV — ha ugyan így kell értelmezni a P betű egyes alkotó- és díszítőelemeit — *nem a szerzői nevet rejti*, ahogy Karsai akarja értelmezni, hanem a Domonkos-legenda fenti látomását, felszólítását. Az elmondottak után teljesen illogikus — a P betű egyes elemeit, ill. díszítőmotívumait a szerzői *POV-(sa)* név rejtett kifejezésének értelmezni.

A P betű egyes elemei és díszítőmotívumai nézetünk szerint vagy a Domonkos-legendából megfejthető szimbólumrendszert képviselik — ennek eldöntése a művészettörténészekre tartozik —, vagy pedig tényleg a *szerzői névrejtés* kérdéskomplexumába tartozó jelenséggel állunk szemben, de ez *azonos* jelenségek, azaz a POV — *az állítólagos, de a senki által nem látott -sa* (ti. *POV-sa = Pou-sa*) *névelem nélkül — egyidejűleg nem felelhetnek meg a domonkos szimbólumoknak és egyúttal a szerző neve rejtjelének.* A kettő nyilván kizárja egymást ! Ezzel viszont Karsai nyilvánvalóan nem számolt ! Az állítólagosan domonkos díszítőszimbólumok felismerése adhatta az ösztönzést Karsainak arra, hogy most már a kódexen túlmenően, a szerzőt is a domonkosok között keresse. És ezt a domonkos szerzőt természetesen meg is találta a domonkos rendi Pausa-Pousa-Pósa boszniai püspök (1238—1270) személyében, sőt a nevét is ki tudta olvasni a P betű fenti zavaros és saját kutatásainak is ellentmondó értelmezésével.

Karsai „megoldása" szerint tehát a P betű egyes díszítő elemei — ha úgy akarja — majd a Domonkos rend jelmondatát jelentik: „Vade, praedica orbi", ha viszont úgy akarja, a mű szerzőjének a *POV-sa* nevét rejtik. Mindkét megoldási kísérlet legyőzhetetlen nehézsége az, hogy Karsai *egyetlenegy hasonló esetre sem tudott példaként hivatkozni* a mérhetetlenül gazdag középkori kódexirodalomból, *ahol a mű iniciáléja a mű szerzőjének a nevét*, vagy akár a Domonkos-jelmondatot *rejtette volna, vagy ahol az iniciálé a monogramm funkcióját tölötte volna be.*

Ezen a ponton tehát joggal merülhetnek fel kételyek Karsai vizsgálódási módszerének eredményeivel szemben. Ezek nyilvánvalóan nem olyan egyértelműek, mint ahogy némely sajtótermékek (Magyar Nemzet, Vigilia, Hétfői Hírlap) a nagyközönség elé tálalták a kérdést. De ezen túlmenően még más nehézségekkel is szembe kell nézni a Pausa-Pósa szerzői név és az Anonymus-kódex kapcsolatát illetően.

A *Pausa* névnek ugyanis *nem* a P betűben, hanem a jelenleg kivakart *rektó* lap más pontján esetleg olvasható vagy kivehető előfordulásának értelmezésénél szintén nagy körültekintés kívánatos. Ez ugyanis lehet egy jóval későbbi időből származó afféle probatio calami is. Arra gondolok itt, hogy az Anonymus-kódex régebben olyan kolligátum második részeként szerepelt, amely kolligátum első tagjaként szereplő mű szerzője egy XVII. századi tudós: *Caspar Pansa* 1610-ben írt művét tartalmazta, melynek címe *Iter ex Germaniae finibus in Galliam susceptum* volt. A két művet, ti. Caspar *Pansa* művét és P. mester kódexét Jakubovich megállapítása szerint 1750—80 között egyesítették *egy* kolligátumban,[9] s így nem egészen lehetetlen az

[9] Jakubovich E., SRH I. 16.

sem, hogy az egybekötés alkalmával került az Anonymus-kódex kitörölt rektójára esetleg az összekötés szándékát jelző halvány felírással — én a felvételeken ezt sem látom — a *Pansa* (de nem: *Pausa!*) név, amely csodálatos módon összecseng — különösen írásképében — a szerzőként feltételezett *Pausa* püspök nevével, s esetleg éppen ez a későbbi korból származó név adott ösztönzést a P betű egyes elemeinek Pausa-kombinációjához Karsai számára.

Ez a kérdés tehát további vizsgálatokat tesz kívánatossá az Anonymus-kódex körül. Különösen fontos azonban a felvetett probléma szempontjából annak a megbízható megállapítása, vajon a kódex *szövegének az írása* és a miniátor *díszes P betűje* azonos kéztől, ill. azonos korból származik-e.[10]

Bárhogyan is áll azonban a kérdés a P betűvel, azt le kell szögeznünk, hogy a P betűből esetleg levonható következtetések elsősorban a *kódex* létrejöttének körülményeire lehetnek jellemzőek és fontosak, de nem magára a műre, ill. annak íratási idejére és szerzőjére. *Ez két különböző dolog!* A kódex ugyanis *nem* a szerzőtől származó autográf kézirat!

2. Ami a második kérdést illeti, hogy ti. milyen *szöveg* olvasható az Anonymus-kódex kitörölt lapján, kénytelen vagyok bevallani, hogy *azt a szöveget*, amit Karsainak sikerült elolvasnia a kivakart lap *első sorainak a helyén*, én nem tudtam elolvasni — de azokat a rajzokat sem sikerült felfedeznem, amelyekről Karsai fenti közleményei beszámoltak. Nem tudtam kibetűzni a Karsai által közölt szöveget sem az általa a MKsz 1968. évf.-ában közölt fakszimilén, sem a Magyar Történelmi Szemle 1970. évf.-ában újból közzétett fakszimilén, sem e fakszimilék alapját képező, az Országos Levéltárban őrzött és személyesen is megvizsgált eredeti palimpszeszt-felvételeken, sem a Párttörténeti Intézetben Jakab Sámuel által nagy gonddal készített újabb speciális felvételek átvizsgálása alkalmával.[11]

Azt meg kell azonban említenem ez újabb speciális felvételek kapcsán, hogy *az a szöveg, ami e kivakart lapról új, speciális módszerekkel készült felvételeken csakugyan kivehető vagy elolvasható, az teljes mértékben igazolja Jakubovich Emil régi megállapítását, vagyis azt, hogy a kódex kitörölt első lapján ugyanaz a szöveg állott*, ami a versón ma is olvasható. A rectók *első sorai* azonban annyira ki vannak vakarva, hogy ott néhány betűfoszlányon kívül — pl. a *dict*'-(us) rövidített formáján, és alatta a *quondam bone memorie* még kivehető szavain kívül — *ma semmi sem olvasható el*. E kivehető

[10] A szövegmásoló és a miniátor személyét elkülöníti egymástól: Jakubovich Emil: P. mester. Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 182. — Ua.: Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. MNy 1925. 25—38. — Ua.: Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Akad. Ért. 1926. 146—47. — Később azonban Jakubovich a kezdőbetű miniátorát és a szöveg íróját azonos személynek tartotta, vö. SRH I. 15. — Különbözőnek tartja a szövegmásolót a miniátor személyétől: Heilig Konrád: Wer war der Anonyme Notar? A Bécsi Magyar Tört. Int. Évkönyve, II. 1932. 3. 10; 3. 6—39. (Heilig a P iniciálé díszítményeit V. István és IV. László okleveleinek iniciálé díszítményeivel veti egybe.) — Berkovits Ilona a P iniciálé készítési idejét éppen a „franciás" díszítőelemei miatt IV. Béla uralkodási idejére teszi. A magyar miniatúrafestészet kezdetei. Magyarságtudomány 1942. 514.

[11] Velem együtt ugyanezt vallják az Orsz. Levéltár, a Tört. tud. Int., és az Orsz. Széchényi Könyvtár kézirattárának szakértői.

szavak betűméretei azonban olyanok, hogy ilyen betűkkel írva, annak a tekintélyes terjedelmű szövegnek, amit Karsai arról a helyről kiolvashatni vélt — egyszerűen nincs helye. A kivakart helyre ennyi szöveg egyszerűen nem fér el![12]

Mindenesetre nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy a kódexszel sok minden történhetett. Megeshetett az is, hogy a domonkosok esetleg magát *a művet* ki akarták sajátítani maguknak — talán éppen azáltal, hogy a domonkosokra valló szimbolikus díszítőelemekkel látták el a díszes P betűt: — ha Karsai eziránvú fejtegetései helytállóaknak bizonyulnak. Végre is ilyenféle kisajátítás, vagy eltulajdonítás sem állana példa nélkül a középkorban. Egy azonban bizonyos: *a műben magában egyetlen olyan adalék sem található, amely a domonkosokra utalna általában, vagy pláne egy domonkos rendi szerzőre, akár közvetlen, akár közvetett módon.* Ne felejtsük, hogy a szerző — saját szavai szerint — Dares Phrygius modorában akarta megírni a honfoglalás történetét és a Hetumogerek származásrendjét, genealógiáját.[13] *Még csak utalás sincs a műben a domonkosok* (Otto fráter, meg Julianus

[12] KARSAI G. e helyen az alábbi — egész regényt tartalmazó — szöveget olvassa ki: „Pausa dictus episcopus, Magister Sacre pagine, Doctor Decretorum ac quondam apocrisiarius archiepiscopi Colocensis Hugulini, (2) quondam bone memorie (3) gloriosissimi Béle regis Hungarie secretarius notarius, Hugrino archiepiscopo Spalatino, (4) dilectissimo amico uiro uenerabili et arte litte — (későbbi változat: dilecto Rogerio archiepiscopo Spalatino uiro uenerabili et arte litte — (35) ralis scientie imbuto Sacre Pagine Magistro salutem et sue peticionis (későbbi betoldásokkal: — ralis scientie imbuto doctori decretorum et legum, Sacre Pagine Magistro salutem et sue peticionis) (6) effectum." — Ezek szerint a domonkos rendi P. mester — a *dictus* szerénykedési formula használata ellenére — felsorolja az *összes* tudományos fokozatait (a theológia és egyházjog doktora), jelenlegi és *régebbi* viselt egyházi és világi hivatalait (püspök, de egykor titkos jegyzője Ugolinus kalocsai érseknek, emellett titkos jegyzője a dicsőséges Béla királynak, mintegy házalva a művével, egymásután ajánlja azt Ugrin spalatói érseknek, majd annak halála után Rogerius spalatói érseknek ! Ez önmagában is lehetetlen ! A fenti szöveget l. MKsz 1968. 47 = MTSz I. 6 (1970) 35. Karsai eljárása példa nélküli a tudománytörténetben ! Ti. ezt a szöveget nem is magának a kódexnek a kitörölt rektó lapja közvetlen vizsgálata alapján — esetleg új átvilágítások segítségével — „rekonstruálta", hanem az alább általunk is közölt — az Orsz. Levéltárban 1960 áprilisában Kaszala László által készített — palimpszeszt-*felvételről* készült további „*különböző méretű és kontraszthatású nagyítások*" alapján, tehát *egy* felvételről készült további felvételek és nagyítások alapján. (MKsz 1968. 42.) Az ilyen módon kinagyított foltokba és pacnikba azután élénk fantáziával olyan ábrákat is belemagyarázott, és olyan szövegeket olvasott ki, amit éppen akart. Különösképpen ki kell emelnünk, hogy a kivakart 1a lapon a P iniciálénak nyoma sincs, ellenben az 1b lapról a P betű (fönt a jobb sarokban) erőteljesen átnyomódott képe látható. — A további félreértések elkerülésére közlöm a Kaszala László által 1960-ban az Orsz. Levéltárban készült felvételt — Karsai egyetlen forrását, és a *ma* kiolvasható szöveget. Ehhez azonban felhasználtam Jakubovich 1923-ban készített palimpszeszt felvételét (MTA kézirattára) és helyenként a Párttörténeti Intézet speciális felvételeit is, amiért ezúton mondok köszönetet az Intézet Laboratóriuma munkatársainak — e kötet munkatársainak is. Végül az 1b lapról egy normál felvételt is közlök.

[13] Anon. Prolog.: „ex libris Darethis Frigii ceterorumque auctorum... in unum volumen proprio stilo compilaveram... petisti a me, ut, sicut hystoriam Troianam bellaque Grecorum scripseram, ita et genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum, qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur... tibi scriberem."

és társai 1232—36. évi) *keleti, Nagy Magyarország-i utazásaira sem!* Így Anonymus *Gestá*jának a domonkosok utazásai *előtt* kellett létrejönnie, sőt ezen túlmenően: a műnek feltétlenül az Aranybulla (1222) *előtt* kellett íródnia.

Ennek megfelelően az igy felmerülő problémák körén belül az alábbiakban négy kérdéscsoporttal óhajtok részletesebben foglalkozni: *a)* az anonymusi honfoglalás útirányának kronológiai vallomása a *Gesta* keletkezési idejére vonatkozóan; *b)* az anonymusi „kumánok" szerepének kormeghatározó jelentősége; *c)* a *Gesta* politikai-társadalmi tendenciái és az 1222-iki Aranybulla viszonya; és végül *d)* a *Kassai Kódex*nek az Anonymus-kérdésben betöltött furcsa szerepe és Pósa püspök szerzőségének kérdése.

3. Már régóta kísért az Anonymus-problematikában az a gondolat (Marczali,[14] Kaindl,[15] legújabban Karsai Géza[16] és hozzá csatlakozva Fehér J. Mátyás[17]), hogy P. mester *Gesta Hungaroruma* esetleg IV. Béla király uralkodása alatt, vagy éppen halála után íródhatott — részben a *kumánok* feltűnő emlegetése miatt, részben ama *útirány* miatt, amelyen Anonymus a honfoglalókat az „őshazából Pannoniába" költözteti. Ez az útirány, mint ismeretes: Susdal (Anon. Susudal)—Kiev—Lodomeria—Halics (Anon. Galícia)—Havas erdő—Munkács.

Bizonyos, hogy ez az útirány — ha nem is azonos — nagymértékben *hasonlít ahhoz az úthoz*, amelyen Julianus barát hazatért 1236-ban, miután megtalálta baskír földön, Magna Hungariában a pogány magyarokat.[18] Ezt az útirányt egyes kutatók feltevése szerint Anonymus *csak* a domonkos Julianus és társainak felfedező utazása után ismerhette, művét tehát legkorábban közvetlenül 1236 után írhatta *ebben* a formában. Az útirány hasonlósága már Györffy Györgynek is feltűnt.[19] Mivel azonban ő P. mestert III. Béla király notariusának tartotta — és gondolom, tartja is —, e hasonlóság magyarázatát abban kereste, hogy Anonymus bizonyos értesüléseket szerezhetett azoktól a magyarországi izmaelitáktól, akik a Terra Bulárból, azaz a volgai Bolgárországból költöztek be — Anonymus szerint — Taksony vezér idejében Magyarországba, és itt egyebek között *castrum, quod dicitur Pest*-et kapták birtokul.[20] Hogy az izmaeliták ill. a mohamedán szaracének milyen fontos szerepet játszottak II. András király — de *nem* III. Béla, sem IV. Béla! — gazdaságpolitikájában és a pénzügyek terén, az közismert. Ezek az izmaeli-

[14] Marczali H.: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 76—77.

[15] R. Fr. Kaindl: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, IX—XII. Wien 1900.

[16] Fentebb már idézett dolgozataiban, különösen: MKsz 1968. 47—51 = MTSz I. 6 (1970) 35—39.

[17] Fehér J. Mátyás: Pósa püspök és „Gestá"-ja a domonkos rendtörténet szemszögéből nézve. MTSz I. 6 (1970) 61—68.

[18] Vö. De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo invento (SRH II. 541): „Cum igitur vellet reverti [sc. fr. Julianus], docuerunt hiidem Ungari viam aliquam [var. aliam] per quam posset cicius pervenire. Incepit autem frater redire... tam per aquas quam per terras, ...Ungarie portas intravit; et tamen per Rusciam et per Poloniam eques venit... transivit et tamen in fluvio regnum Mordvanorum."

[19] Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 69: „Ha számunkra nehezen is értelmezhető Anonymus szövege, a XIII. század első felében, amikor Szuszdal és az Etil neve élő fogalom volt, és amikor még éltek Bulár-földi izmaeliták Magyarországon, távoli útbaigazítással ez is szolgálhatott."

[20] Anon. Gest. 57. fej.

ták természetesen ismerhették a Terra Bulár felé vezető utat, arra azonban aligha gondolhatunk, hogy a *Gesta* szerzője ezektől az izmaelitáktól értesülhetett volna a keleten maradt magyarokról. Ebben az esetben ugyanis a domonkosok mindjárt a Terra Bular, azaz Bascardia-Basciria felé keresték volna az elszakadt rokonokat. Az azonban hihető, hogy e török nyelvű bolgárok révén került Anonymushoz a *Volga* vagy *Don — Den* török neve, *az Etil.*

Ez elgondolással szemben sokkal valószínűbb, hogy Anonymus bizonyos kombinációk útján jutott arra a gondolatra, hogy a honfoglalókat egy *északi útvonalon* vezesse Pannoniába. E kombinációkban a következő *történeti-földrajzi* mozzanatok állhattak rendelkezésére.

Az *Orosz Évkönyvek* közül a *Povesti* mindkét változata emleget a 882. évvel kapcsolatban *Kiev* mellett egy hegyet, ,,amelyet ma *ugor (magyar)-nak* neveznek".[21]

A 898. évnél említi a *Povesti* mindkét változata: ,,Vonultak a magyarok Kiev mellett a *hegyen, amelyet ma ugornak* neveznek."[22] Ugyanezek a források valamivel alább azt mondják, hogy ezek a magyarok ,,átvergődtek *a nagy hegyeken, amelyek magyar hegyeknek neveztettek el*", vagyis Kiev utáni útjukban átkeltek a Kárpátokon. Ugyancsak ,,magyar hegyeknek" nevezi a Kárpátokat ez a forrás az 1015. évi események elbeszélése során.[23]

A *Povesti* ún. középső szövege szintén említi a 898. évnél: ,,Mentek a magyarok *Kiev* mellett a *magaslaton, amely* ugor- (magyar-)nak neveztetik."[24]

II. Géza király (1141—1162) orosz hadjáratairól a *Kievi és Susdali Évkönyvek* számolnak be részletesen. Ezekről az *Évkönyvek*ről azt mondja Hodinka: ,,Mivel pedig ekkor Kiev, később Susdal az orosz nagyfejedelemség székhelyei voltak, a Povestinek ezen önálló folytatásait méltán tarthatjuk e két nagyfejedelemség Chrónikájának."[25] Ugyancsak Hodinka állapítja meg az 1111-től 1200-ig terjedő *Kievi Évkönyvek* hitelességét illetően, hogy ,,e 90 esztendő eseményeit csaknem egykorú egyházi író foglalta össze",[26] tehát az eseményekről szóló beszámolók az *Évkönyvek*ben mindenképpen hitelt érdemelnek.

Ismeretes, hogy II. Géza király Monomach *unokáját*, Euphrozinát vette feleségül és ennek testvérét, Izjaszlávot támogatta haddal Monomach fia, dolgoruki György ellen. Ennek volt a következménye az orosz hadjáratoknak az a sora, amelyet II. Géza részben személyesen, részben pedig hadvezérei útján vezetett az orosz földön. E háborúskodások azután oda vezettek — mint Hodinka kifejti —, hogy ,,mivel Izjaszláv II. Géza segítségével verte ki Kievből dolgorukij Györgyöt, s űzte *Susdal*ba, . . . ennek ellenhatása az volt, hogy amidőn aztán György után a fia, Bogoljubski András következett az uralomban, ez a nagyfejedelmi székhelyet Kievből átvitte *Susdalba*."[27] Ezzel Kiev megszűnt önálló fejedelemség lenni, és a kievi események intézésében is a döntő szó Susdalt illette meg. Ez a politikai-

[21] Hodinka Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 39.
[22] I. m. 41.
[23] I. m. 53.
[24] I. m. 70.
[25] I. m. 79.
[26] I. m. 84.
[27] I. m. 90.

közjogi helyzet tükröződik Anonymus *Gestá*jában is, amint ezt már más vonatkozásban, nem az útirány ismerete szempontjából — Domanovszky Sándor is kifejtette.[28]

Mivel 1148—1152 között II. Géza nem kevesebb mint 6-szor ment Izjaszláv segítségére, sőt 1150-ben és 1152-ben személyesen is részt vett e hadjáratokban, ez állandó háborúskodás nagymértékben előmozdíthatta nemcsak a király környezetében, hanem szélesebb körökben is az orosz föld ismeretét Magyarországon.[29] Az orosz föld *földrajzi és történeti* viszonyainak az ismeretét a szoros rokoni kapcsolatok és a király udvarában élő orosz kolónia tagjai mozdíthatták elő nagymértékben. Mint Hodinka beszámol róla, „Izjaszláv és Euphrosina királynő anyja, II. Géza anyósa egy ideig nálunk tartózkodott, és sok kinccsel tért vissza. . .", továbbá a magyar krónikákból is jól ismert hadvezér és politikus Bélus bán leánya is orosz földre ment nőül: Izjaszláv öccse, Volodimer vette nőül, akitől több gyermeke is született.[30]

Még fontosabbak a *Halics—Volodimer-i* (magyarosan: *Lodoméria*i) *Évkönyvek* adatai a magyar—orosz kapcsolatok felderítésére III. Béla, II. András és IV. Béla királyok halicsi hadjárataival kapcsolatban. Ez *Évkönyvek* szerint III. Béla 1188-ban személyesen vezetett hadat Halicsba és András fiát, a későbbi II. András királyt otthagyta kormányzóul.[31] 1189-ben III. Béla ismét erős sereget küldött András herceg megsegítésére Halicsba, mígnem 1190-ben a lengyel Kázmér kiveri András herceget Halicsból.[32]

II. András azután, mint magyar király az 1205., 1208., 1209., 1210., 1211., 1213., 1226. stb. években vezetett hadat vagy személyesen vagy hadvezérei útján Halics visszaszerzése érdekében.[33]

Anonymus számára a fenti adatok szerint a honfoglaló magyarok Pannoniába való beköltözésének útiránya szempontjából — Susdal—Kiev—Kárpátok — a legfontosabb adatok már részben II. Géza orosz hadjáratai óta rendelkezésére állottak, amennyiben — ha előbb nem — ekkor már tudni lehetett, sőt *kellett*, hogy *Kiev mellett* egy emelkedést vagy hegyet *magyar* (ugor) *hegyeknek* neveztek, sőt magában *Kiev városában is volt egy tér, amelyet magyar* (ugor, Podugorszki = ugor alatti) *térnek neveztek*, továbbá ugyancsak *Kievben* volt egy kapu is, amelyet *Magyar Kapunak* neveztek. A Kárpátokban viszont — Oroszország felől közeledve a Kárpátok felé — hihetőleg a Vereckei-hágót ugyancsak *Magyar Kapunak* nevezték. Ezzel tehát a honfoglalók beköltözésének ez az *északi útja*, ill. *annak utolsó szakasza* eleve és talán kötelezőnek látszó formában adva volt Anonymus számára saját korának a magyarokra utaló *oroszországi földrajzi nevek* folytán, talán függetlenül attól, hogy ezt az útirányt — legalábbis a *fekete magyarok* számára — a *Kievi Évkönyvek* a 898. évhez különben is tartalmazzák, tehát amellett még hitelesek is, — mint az *Évkönyvek* mondják: „Vo-

[28] Domanovszky Sándor: Anonymus és a II. Géza korabeli gesta. Száz. 1933. 38—54; kül. 50—54; Vö. Horváth János: P. mester és műve. ItK 1966. 38—42.
[29] Hodinka: i. m. 88.
[30] I. m. 90.
[31] I. m. 282.
[32] I. m. 282.
[33] I. m. 283.

nultak a *magyarok Kiev mellett a hegyen, amelyet ma ugornak neveznek.* Megérkezvén a Dnyeprhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándorolgattak, mint most a polovcik [ebből a magyar palóc!]. Megjövén kelet felől — folytatja a Povesti — és átvergődvén a nagy hegyeken, melyek magyar hegyeknek neveztettek el [tehát a Kárpátokon] hadakozni kezdtek az ott élő volochokkal és slovénekkel."[34]

Az adat tehát Anonymustól függetlenül is hiteles, de Anonymus — ha nem ismerte ezt esetleg az orosz hagyományból — maga is kikövetkeztethette az említett oroszországi földrajzi helynevekből is a Kievi—északi útirányt. Ezeket a földrajzi neveket II. Géza óta, de különösen II. András király idejében — amikor szerintünk P. mester a *Gestá*ját írta[35] — feltétlenül ismerni lehetett, sőt *kellett.*

Ami a Kiev—Susdal szakaszt, az útirány utolsó láncszemét illeti, erre a legfontosabb adatot III. Béla király korából ismerjük. A *Halicsi Évkönyvek*, előadása szerint, 1188-ban a halicsiak elűzték trónjáról uralkodójukat, Jaroslavič Volodimert, Vsevolodnak, *a susdali nagyfejedelemnek unokaöccsét.* „Ő pedig [ti. Volodimer] — idézem az *Évkönyvek*et — sok aranyat és ezüstöt vett magához és *kíséretével*, nejével és két fiával a magyarokhoz ment, a királyhoz" (III. Bélához) és kérte őt, „segítse vissza őt atyai örökségébe, a halicsi fejedelemségbe. A király csalárdul meg is ígérte.[36] Megindult seregével és „bevonult Halicsba, de Volodimert nem ültette a fejedelemségbe, hanem . . . fiát Endrét tette meg fejedelemmé, Volodimert meg ismét visszavitte a magyarokhoz és kényszerrel elszedvén vagyonát, nejével együtt toronyba záratta."[37]

Ebből a toronyból *Jaroslavič Volodimer, a susdali nagyfejedelem unokaöccse* csak 2 év múlva, 1190-ben tudott megszökni, és a lengyel Kázmér segítségével vissza is szerezte magának Halicsot, kiűzte onnan Endre herceget, III. Béla fiát. Uralmát azonban csak nagybátyjának, *Vsevolod susdali nagyfejedelemnek a támogatásával tudta megtartani* Halics fölött III. Bélával szemben — amint erről az *Orosz Évkönyvek* részletesen beszámolnak.[38]

Ezeknek a politikai eseményeknek és ismételt orosz hadjáratoknak a következtében az Északkeleti-Kárpátok *Magyar Kapu*jától Halicson (Galícia) keresztül a *Kievi Magyar Kapu*ig, *Magyar Tér*ig, és *Magyar Hegy*ig, innét pedig a Kiev fölött fennhatóságot gyakoroló *Susdal*ig, a nagyfejedelemség székhelyéig az útvonal 1190 óta a magyar királyi udvar és a király környezete — a diplomaták és követek — számára alaposan ismeretes lehetett. Ha ehhez hozzávesszük, hogy II. András király 1205—06-tól kezdve 1233-ig nem kevesebb mint 13 hadjáratot vezetett Halics érdekében, hol személyesen, hol hadvezérei útján,[39] sőt hogy 1214-ben kisebbik fiát, Kálmán herceget Halics fejedelmévé tette meg: ez nemcsak szoros orosz—magyar kapcsolatokra mutat, hanem a földrajzi ismeretek széles körű kitágulásával is együttjárt éppen oroszországi viszonylatban.

[34] I. m. 41.
[35] Horváth János: P. mester és műve. ItK 1966. 1—52; 261—82.
[36] Hodinka: i. m. 291.
[37] Hodinka: i. m. 293.
[38] Hodinka: i. m. 305.
[39] Vö. Hodinka: i. m. 286.

Az elmondottak szerint P. mester a honfoglaló magyarok útirányát az említett adatok birtokában — ismerve a *földrajzi adatok* alapján végzett történeti rekonstrukciós módszerét — minden valószínűség szerint maga kombinálta, szerkesztette meg, lényegében egészen logikusan. Legfeljebb azt nem tudhatjuk, hogy ebben a rekonstrukcióban mennyiben segíthette őt az az oroszföldi hagyomány, amelyeknek meglételét *az orosz földön megmaradt, magyarokra vonatkozó földrajzi nevek kétségtelenül bizonyítanak*. De — másfelől — azt sem tudhatjuk, hogy a P. mester által *kumánok*nak nevezett nép, amely szerinte éppen *Kiev* alatt csatlakozott Álmos vezér magyarjaihoz,[40] vajon nem rendelkezhetett-e esetleg olyan hagyománnyal is, hogy ők valóban észak felől költöztek be Pannoniába. Ez eldönthetetlen, de annyi bizonyos, hogy P. mester ilyen hagyomány nélkül is megszerkeszthette az *orosz földön a magyarokra utaló földrajzi nevek alapján* a honfoglaló magyarok Pannoniába vezető *északi útvonalát* — még Julianus barát 1236. évi utazása előtt! Ez azonban *Susdal* említése miatt csak III. Béla *után*, és II. András király *alatt* volt lehetséges: *később nem, mivel a tatárok rövidesen mindent felforgattak*.

Az elmondottakon kívül Anonymus számára még egy igen *nyomós* ok lehetett arra, hogy a honfoglaló magyarokat észak felől költöztesse be Pannoniába. Ez az ok a magyaroknak az idegen népek által használt *Hungarus*, ill. Anonymus szerint (*Gesta* 2. fej.) *Hungvarus* népneve. Szerinte ugyanis: „*Hungarusoknak* Hungvárról nevezték el őket, azért, mert a szlovének meghódítása után a hét fejedelmi személy Pannonia földjére lépve, *ott* jó soká időzött. Innen az összes környező nemzetek Álmost, Ügyek fiát *hungvári* vezérnek hívták, katonáit meg *hunvárusok*nak." (Pais D. fordítása.) Ez a népnévmagyarázat közismerten hamis, de ha Anonymus az egykor északkelet-magyarországi *Ungvár* városnévből magyarázta a magyarok *Hungvarus-Ungarus* nevét, ez csak végső igazolása volt számára a magyaroknak Pannoniába való északi beköltözése — egyébként a fenti adatokkal is valószínűsített — útirányának igazolására.

Arról tehát szó sem lehet, hogy P. mester a honfoglalásnak ezt az északi útvonalát *csak* Julianusnak és domonkos társainak a Magna Hungaria megtalálása *után*, és ugyanezen útvonalon történt hazatérése *után* (1236—37) rajzolhatta volna meg. Ellenkezőleg: ezek az orosz földi földrajzi adatok — amelyek P. mester számára is ismeretesek voltak — segítették hozzá Julianus barátot ahhoz, hogy a Baskíriából való *hazatérés útját* erre keresse. A Magna Hungaria magyarjai ugyanis nem tudták, merre laknak a tőlük régesrégen elvándorolt nyugati testvéreik. A Ricardus-féle jelentés nyíltan megmondja: „Az öregek hagyományaiból tudták ugyanis [a Nagy Magyarországban megtalált magyarok], hogy *azok* [ti. a nyugatra költözött

[40] Anon. Gesta c. 8: „dux de Kyeu missis legatis VII duces Cumanorum, suos fidelissimos amicos in adiutorium postulavit..." c. 9: „Dux vero Almus et sui milites... civitatem Kyeu ceperunt expugnare..." c. 10: „*Tunc prenotati duces Cumanorum*... cum vidissent pietatem Almi ducis... se sua sponte duci Almo subiugaverunt dicentes: *Ex hodierna die nobis te dominum ac preceptorem usque ad ultimam generationem eligimus*, et quo te fortuna tua duxerit, illuc te sequemur... ...*Tunc hi VII duces Cumanorum cum uxoribus et filiis suis nec non cum magna multitudine in Pannoniam venire concesserunt*."

magyarok tőlük származtak el; *de hogy hol vannak, azt nem tudták. . .*"[41] Ők tehát ilyen értelemben nem igazíthatták útba Julianust — hazafelé. Azt azonban tudhatták, merre van tőlük *Susdal:* s ez Julianusnak elég volt a további tájékozódáshoz hazafelé. Innét az út már ismeretes volt számára is a Kárpátok felé.

Mivel éppen ez az *északi útvonal* szokott lenni a fő érv amellett, hogy P. mester nem lehetett III. Béla király egykori notariusa, hanem csakis IV. Béla királyé, minthogy Julianusék is IV. Béla alatt tértek haza a megtalált Magna Hungariából, nagyjából a fenti úton, ezért ezzel a kérdéssel — a *Kassai Kódex*re való tekintettel is — még más vonatkozásban is foglalkoznunk kell.

Rá kell mutatnunk ugyanis arra, hogy P. mester *némileg önmagával is ellentétbe kerül*, amikor a *Dentumoger* („Don melletti, Donyeci v. Donimagyar") emlegetésével a magyarság őshazáját Délkeleten, a Don és a Donyec vidékén keresi, a régi *Scythiá*ban (5. fej.), de ennek ellenére végül is északon költözteti be a honfoglalókat Pannoniába, Attila király örökségébe. P. mester szerint ugyanis az „őshaza" a Don és a Donyec vidéke volt, és nem a Julianusék felfedezése *után* ismeretessé vált Baskíria, fent északon. Ez egyenesen *kizárja azt a lehetőséget, hogy P. mester Julianusék felfedezése után*, tehát 1236—37 *után*, és ennek megfelelően *IV. Béla uralkodása alatt írta volna Gestáját, de kizárja azt a* kombinációs *lehetőséget is, hogy a Gesta szerzőjét a domonkos rend tagjai között keressük* IV. Béla király uralkodása alatt, ahol Karsai és Fehér Mátyás keresik. Éppen egy magyar domonkos ne tudna a magyar domonkosok felfedezéseiről? Ez ki van zárva! Másrészt az is ki van zárva, hogy az anonymusi Dentumogert valahol északon, Baskíria vidékén keressük.

Az viszont tagadhatatlan tény marad, hogy P. mester a délkeleti doni őshazából nagy kerülővel északra vezeti a honfoglalókat, *„donec in Rusciam, que Susudal vocatur, venerunt"*.[42] Ez a meghatározás nyilván nem annyit jelent, hogy elmentek egészen *Susdal városáig*, amely valóban messze északon fekszik, hanem csupán annyit akar jelenteni, hogy elértek a „Susdal fennhatósága alá tartozó Oroszországba", amely tudvalevően messze kiterjedt dél felé is — mint fentebb láttuk, egészen Kievig —, és így a honfoglalók a susdali nagyfejedelemség déli részein vonulhattak P. mester szerint egészen Kievig, amely szintén a susdali nagyfejedelemség fennhatósága alá tartozott a XII. század végén és a XIII. század elején. Hogy a fenti — *Ruscia que vocatur Susudal* — helyet valóban így kell értenünk, azt a nyelvi kifejezés is bizonyítja: *nem* azt írja P. mester: *civitas*, que vocatur Susudal; ez jelentené ugyanis *Susdal városát*, ahogy a 8. fejezetben *civitas Kyeu*-ról beszél, amely szintén a susdali nagyfejedelemséghez tartozik ebben az időben.[43] A susdali nagyfejedelemség után a következő állomás

[41] Vö. Ricardus jelentését Julianus nagymagyarországi útjáról: SRH II. 540: „Sciunt enim [sc. Hungari in „Magna Hungaria" relicti] per relationes antiquorum, quod isti Ungari ab ipsis descenderant; *set ubi essent, ignorabant.*"

[42] Anon. Gesta c. 7.

[43] Vö. Anon. Gesta c. 8: „...usque ad *civitatem Kyeu* transiverunt..." c. 9: *civitatem Kyeu* ceperunt expugnare..." c. 10: „Tunc *duces Ruthenorum*, scilicet *de Kyeu et Susudal*, *ut* ne de sedibus suis expellerentur, filios suos in obsides dederunt."

a honfoglalók számára P. mester szerint *Kiev*, *Lodomer* és *Halics* (Galícia)[44] és végül Pannonia; tagadhatatlanul *hasonló* ahhoz az útvonalhoz, amelyen Julianus Magna Hungariából hazatért, de mégsem azonos avval.[45] Ez intő jel arra, hogy mi se vegyük azonosnak!

Egyfelől tehát hangsúlyoznunk kell, hogy P. mester don. őshazája ellentétben áll mind a domonkos Ottó frater 1232. évi, mind Julianusék 1236—37. évi itinerariumával, mind a *Kassai Kódex* ama híradásával, amely szerint a bécsi Ottó frater a „nagy Kur folyó partján",[46] a Kaukázus vidékén megtalálta a magyarokat. A Kur folyó vidéke legalább olyan távol fekszik Anonymus doni őshazájától, mint másfelől a Don-vidék a Baskír-földtől, ahol Julianus megtalálta a pogány magyarokat. Ha P. mester mégis a Don vidékén keresi a magyarok őshazáját, akkor még nem tudhatott a domonkosok első utazásáról sem a XIII. század harmincas éveinek az elején, s még kevésbé tudhatott Julianus és társainak felfedezéséről *Gestá*jának megírásakor.

Julianus, mint tudjuk, maga is egy később tévesnek bizonyult úton *délkelet* felé indult el a magyarok keresésére;[47] Bulgárián keresztül Konstantinápolyba, onnan meg hajón — nyilván Ottó frater útmutatását követve[48] — a Fekete-tenger és az Azovi-tenger (Maeotis) összefolyásánál fekvő Matrica városába, a mai Kubán folyó torkolatvidékére ment, amely a Don-vidéktől már nincsen távol; innen pedig a Kaukázus-vidéki Alániába vette útját. Miután azonban ez az útirány eredménytelennek bizonyult — csodálatos módon *egyszerre megvilágosodott előtte*, hogy a Magna Hungariát *északon* kell keresnie — és ott valóban meg is találta. Nem lehet itt arra gondolni, hogy Julianus talán Alániában találkozott valakivel, aki megmondta neki, hogy északon keresse a magyarokat. Ha ilyen információt kapott volna, akkor a *Jelentésében* erről számot adna, mint ahogy számot adott arról is, hogy Magna Bulgariában egy magyar asszony igazította őt útba Magna Ungaria felé. Így tehát szükségképpen fel kell tennünk, hogy *hazulról vihetett magával bizonyos értesüléseket* Julianus, de az is bizonyos, hogy Ottó frater értesülései nem Baskíria felé mutattak, mert akkor Julianus azonnal arra indult volna,[49] hanem — *talán éppen P. mester Gestájának e rekon-*

[44] Vö. Anon. Gesta c. 7, 8, 10, 11, 12.

[45] A Ricardus-féle jelentésben Julianus útja hazafelé: SRH II. 541: „...tam per aquas, quam per terras secundo die post nativitatem domini *Ungarie portas* intravit; et tamen per *Rusciam* et per *Poloniam* eques venit. In redeundo de predicta Ungaria transivit et tamen in fluvio regnum Mordvanorum quindecim diebus..."

[46] A Kassai Kódexről alább. Az ide vonatkozó szöveg kiadva: MTSz I. 2 (1970) 95: „invenerunt Hungaros orientales prope magnum fluvium Churim".

[47] Ricardus jelentése: SRH II. 536—37: „...quatuor fratres... per *Bulgariam* Assani et per *Romaniam* usque *Constantinopolim* pervenerunt, ubi intrantes in mare... ...venerunt in terram, que vocatur *Sychia*, in civitate que *Matrica* vocatur ...Inde progressi... venerunt in terram que *Alania* dicitur."

[48] Ricardus jelentése szerint, SRH II. 536: „uno ipsorum [sc. fratrum Praedicatorum] excepto sacerdote, qui in quodam regno paganorum quosdam de lingua invenit, per quos certus efficiebatur, ad quas partes manerent; set illorum provinciam non intravit, ymmo in Ungariam est reversus pro fratribus assumendis... cum omnem viam illos querendi exposuisset, migravit ad Christum."

[49] Vö. Györffy Gy.: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 17.

struált északi útiránya nyomán fordult észak felé, Feltehetően ez ösztönözhette Julianust, hogy a délkeleti haza felkutatásának sikertelensége esetén északon is kísérletet tegyen a rokon nép felkutatására.

Az a *Gesta Ungarorum Christianorum* ugyanis, amelyre a Ricardus-féle útijelentés hivatkozik, sőt amelyet — úgy látszik — több mondaton keresztül idéz is a *Jelentés*,[50] nemcsak frazeológiában, hanem szinte szó szerint is — beleértve Pannoniának „pascua Romanorum"-ként való emlegetését is, még leginkább P. mester *Gestájának* a szavaira emlékeztet. A Ricardus-jelentés „septem duces" kifejezése is közelebb áll P. mester terminológiájához, mint a többi krónika „capitaneus" megjelölése. Az természetesen meglehet, hogy ez a kontextus már P. mesterhez is egy régebbi gestából került át — legalább részben —, s így azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen, hogy Julianusék *egyik* útmutatója egy régebbi, de Anonymusszal ezen a helyen egyező szövegű gesta volt.

[50] SRH II. 535. DEÉR JÓZSEFnek itt közölt szövegpárhuzamaiból megállapítható, hogy az Útijelentés forrása itt — a szoros szövegérintkezés folytán — aligha lehetett más, mint Anonymus szövege. Régebben GYÖRFFY GY.: (Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 69) is ezt a nézetet vallotta, utóbb azonban (Napkelet felfedezése. p. 223, jegyzet 4. és 6.) ezt kereken elutasítja azzal az indokolással, hogy Anon. Gestája „nem beszél *Nagy Magyarországról*". Amde a Ricardus-féle Jelentésbe az *Ungaria Maior* kifejezés — anticipációként — *csak* Julianusék felfedezése *után* kerülhetett éppen úgy, ahogy a *Gesta Ungarorum Christianorum*ra hivatkozni is csak azután volt lehetséges, miután Julianus megtalálta keleten a *pogány* magyarokat. Az *Ungaria Magna* v. *Maior* terminust Viterbói Godofred (†1196—1198) sem ismeri, s a *Memoria Seculorum* c. művében (MGH. SS XXII. 103) *írásos forrásra* hivatkozva — egyébként teljesen logikusan — csak annyit mond: „Azt olvassuk, hogy van [!?] a magyaroknak egy *régi* hazája a Meótisi mocsaraknál... és van egy másik, *mintegy új hazája* ...Pannoniában". Vö. i. h.: „Ungarorum regna duo *esse* legimus, unum *antiquum* apud Meotidas paludes... et alterum, *quasi novum*, a primo regno in Pannonia derivatum, quam Pannoniam nonnulli *novam Ungariam* vocant." — Ebből a nem egészen szabatosan megfogalmazott szövegből még az sem következik, hogy a „*magyarok két országát*" *egyidejűleg létezőnek* akarja-e állítani a szerző. Ennek ugyanis ellene mond a *vetus* és *novum* jelzők egymást kizáró értelme. Az egész szakasz valószínűleg csupán annyit akar jelenteni, hogy a „magyarok, új, jelenlegi országa: Pannonia, s hogy a magyarok a Meótis melletti régi hazájukból költöztek ide". Mindezt Godofred akár Reginónak a magyarok őshazájaként megjelölt Scythia-leírásából is kikövetkeztethette, de esetleg ismert már olyan magyar krónikát, ill. gestát, amely Regino—Iustinus alapján ismertette a magyarok *régi* hazáját. De eszerint ebben a régi forrásban sem szerepelt még az *Ungaria Magna* v. *Maior* terminus. Ennek alapján tehát Anonymust kizárni Julianusék esetleges forrásai közül indokolatlan eljárás. A Ricardus-féle jelentés történeti bevezetésében szereplő „*pascua Romanorum*" kifejezésről meg bizonyítani igyekeztem, hogy ezt Hóman Bálinttal az „Ősgestára" visszavezetni lehetetlenség (vö. HORVÁTH JÁNOS: P. mester és műve. ItK 1966. 16—20), mert ez a meghatározás egyenesen a Bizáncban járt és a bizánci terminológiát jól ismerő P. mester tolla alól került ki. Ami az Odo de Deogilo († 1162) által Pannóniára használt „*pabula Julii Caesaris*" kifejezést illeti, amelyet Hóman indokolatlanul a fenti anonymusi kifejezéssel azonosnak vett és egy közös magyarországi ősforrásra vezetett vissza, vö. a fenti dolgozatomon kívül még a VII—VIII. században, frank szerzőtől írt „Versus de Asia et de universi mundi rota" c., Franciaországban igen elterjedt és ismert versezet alábbi sorait (MGH, Poetae Aevi Carolini. Tom. IV. 2. p. 553):

Pannonia a Penninis nomen que conglomerat,
Cispitem uberem ferens *iumentisque pabula.*

Odo de Deogilo *egyik* forrása nyilván ebben a versben keresendő.

Ámde, ha P. mester Julianusék *után* írta volna a művét — amikor már biztosan tudni lehetett, hol keresendő Magna Hungaria és Bascardia —, akkor érthetetlen volna, miért tűzdelte meg művét P. mester éppen az „őshazára" vonatkozóan *Julianusék felfedezése nyomán helytelennek bizonyult valótlanságokkal*, amit mindenki, de főként a domonkos fraterek, meg a velük vetélkedő ferencesek *nyomban* megcáfolhattak volna (Rubruquis és Plano Carpini útijelentései nyomán is).

E fenti vizsgálódások summája: P. mester műve nem jöhetett létre Julianusék, a domonkosok felfedezése *után*. *Ellenkezőleg:* éppen P. mester műve lehetett első kiindulópontjuk a domonkosoknak arra, hogy a Fekete-tenger környékén keressék a keleti magyarokat, tehát ott, ahol a XIII. században — legalábbis nagyobb tömegben — már biztosan *nem* voltak.[51]

Másfelől — és ez talán fontosabb az eddig elmondottaknál is — Julianus a Magna Hungariából hazafelé vezető Susdal—Kiev—Polonia—ad Ungarie Portas (SRH. II. 541) útvonalat vagy a már fentebb vázolt, korábbi idők hadi és politikai viszonyai következtében megismert adatok értelmében választotta meg, vagy éppen Anonymus *Gestá*jának — mondjuk az orosz földi — földrajzi nevek alapján kikövetkeztetett és ezek alapján megkonstruált útiránya alapján és *annak ismeretében*.

Ez utóbbi feltevés a valószínűbb, a következő meggondolás alapján: Amikor Julianus és társai azt tapasztalták, hogy Sichiában, az Alánok földjén hiába keresik a magyarokat, *minden habozás nélkül, nyílegyenesen északnak fordultak*, anélkül, hogy külön útbaigazítást kaptak volna erre. Ottó frater tájékoztatása nyilván a Kaukázus vidéke felé utalt, mert egyébként Julianusék mindjárt északon keresték volna az egykor elszakadt rokonokat. A domonkos barátok e hirtelen észak felé fordulása már Perényi Józsefnek is feltűnt, ő azonban a kérdést nyitva hagyta. Nézetünk szerint Julianusék ez északi utat éppen P. mester *Gestá*ja nyomán kísérelték meg, mint végső és halvány lehetőséget, ami azonban végül is sikerre vezetett: megtalálták Magna Hungariát valahol északon: „*iuxta flumen magnum Ethyl*", ahogy a Ricardus-féle *Jelentés* mondja.[52]

Anonymusnál is szerepel ugyan a fluvius Etyl, de nála ez még bizonyosan *Thanais*t, azaz a Don folyót jelenti.[53] Az *Etil* folyónév jelentését illetően — hogy ti. mely folyót jelenti — tekintetbe kell vennünk Konsztantinosz Porphürogennétosz *Etelköz* meghatározását is,[54] továbbá, hogy a XIV. századi krónikakompozíció, — hihetőleg régi híradás, vagy hagyomány alapján — az *Etül—Etil* nevet kifejezetten a Don folyó *magyar* nevének tartja.[55]

Az anonymusi honfoglalás *északi* útiránya tehát nem használható fel annak „bizonyítására" — ahogy Karsai és utána Fehér J. Mátyás teszi —, hogy Anonymus *Gestá*ja a domonkosok — Julianus és társai — Magna

[51] Vö. Perényi József: Magna Ungaria. Száz. 1952.
[52] SRH II. 539.
[53] Vö. Pais D.: SRH I. 41, jegyzet 4.
[54] Konstantinos Porphyrogennétos: A birodalom kormányzásáról. Kiadta és fordította Moravcsik Gy. Bp. 1950. 38. fejezet.
[55] SRH I. 253: „Don grandis fluvius est, in Scytia oritur, *ab Hungaris Etul nuncupatur*."

Hungariát felfedező utazása eredményeinek ismeretében, tehát a keleti utazás *után* jött létre. Éppen ellenkezőleg: Anonymus műve *ebben a formában* a domonkosok felfedezése *után* semmiképpen nem jöhetett létre, s így a mű szerzőjét sem lehet IV. Béla király (1235—1270) notariusai között keresni, ahogy ezt újabban Karsai Géza és Fehér J. Mátyás megkísérelték „bizonyítani". Ezzel együtt természetesen szinte magától elesik az általuk javasolt Pósa—Pausa boszniai püspök szerzőségének a kérdése is.

4. A *Gesta* késői íratási idejének bizonyítására azonban hivatkozni szoktak már Marczali Henrik óta (*A magyar történet kútfői*. . . Bp. 1880. 73: „A kunok szereplésére vagyok hajlandó a fősúlyt helyezni. . .") a *kumánoknak* arra a valóban meglepően nagy szerepére, amelyet Anonymus ábrázolása szerint ez a nép, ill. ezek vezérei a honfoglalás történetében betöltöttek. Marczali azonban Anonymus *kumánjain* — megengedhetetlen leegyszerűsítéssel — a IV. Béla király uralkodása alatt Magyarországba beköltöző kumán-kunokat és ezek utódait érti, mivel „IV. Béla korában . . . ők képezik a királyi seregek nagy részét. Fiának, V. Istvánnak, kun nőt szerez, úgy mint Zoltán, fiának, Taksonynak. IV. László alatt reájuk támaszkodott a király és a hazafias párt, az oligarchák és a külső befolyás ellen" (Marczali: i. m. 73). Sőt, szerinte a honfoglalók fentebb vizsgált útiránya is a tatárjárás nyomán készült. Mindezekkel az elgondolásokkal szemben nyomatékosan rá kell mutatnunk arra a tényre, hogy Anonymus maga is *kétféle* kumánokat ismer, ahogy erre már 1966-ban (ItK 25. l.) rámutattam. Az egyik a kumánoknak az a csoportja, amelyik Anonymus szerint (*Gesta* 10. fej.) Kiev ostroma alkalmával, a hét kumán vezérrel az élén, Álmos vezérhez csatlakozott, és a magyarokkal együtt vett részt a honfoglalás harcaiban. Ezek a kievi vereség után ugyanúgy „vérszerződést" kötöttek Álmos vezérrel (*Gesta* 10. fej.: „. . . fide iuramenti *more paganismo* firmaverunt et eodem modo dux Almus et sui primates eis fide se et iuramento se constrixerunt. . ."), mint a „hetumogerek", a septem principales persone. Ezekkel a Kievnél legyőzött és csatlakozott kumánokkal semmiképpen nem azonosíthatók a IV. Béla király alatt Kuthen vezérükkel Magyarország területére beköltözött kumánok, *sem földrajzi, sem genealógiai okokból*. A XIII. században beköltöző kumánok-kunok ugyanis túlnyomórészt a Tiszán túl és részben a Duna—Tisza közén helyezkedtek el, tehát még véletlenül sem azon a területen, ahol Anonymus helyezi el a honfoglalókkal együtt beköltöző kumánokat. Ez pedig nem lehet sem véletlen, sem a *Gesta* írójának szeszélyes játéka. Az anonymusi „történetírás" hitelét ugyanis jóformán minden pontján támadni és kifogásolni lehet, *egy* ponton azonban történetírói szándéka kezdettől fogva világosan állott a nagy múltra visszatekintő Anonymus-kutatás előtt, ti. az, hogy művének fő célja a honfoglaló — vagy egyes esetekben később beköltözött — birtokos nemesség birtokjogának a biztosítása, továbbá e nagybirtokos nemesi réteg jogainak a biztosítása az ország ügyeinek intézésében (a királyi tanácsban) és az országos tisztségek betöltésében, ahogy ez a „vérszerződés" szövegében (*Gesta* 6. fej.) pontokba szedve van lerögzítve. De ugyancsak emiatt jut ily fontos szerephez művében az egyes nemzetségek genealógiája, a „honfoglaló" ősöktől való származtatásának kimutatása is. *Ez pedig a XIII. századi kumánok szerepeltetése esetén tiszta lehetetlenség.*

Ennek az elvnek megfelelően Anonymus a honfoglalókkal beköltöző kumán vezéreket az ország legrégebben lakott területein, a felső Tiszavidéken, a Felvidéken és kisebb részben a Dunántúlon telepíti le, s ott adat számukra Árpád vezérrel óriási, sokszor vármegyényi területeket. Az általa *kumán*nak feltüntetett vezérek nevei kivétel nélkül a török nyelvből megfejthetőeknek bizonyultak (vö. Gombocz Zoltán: *Árpádkori török személyneveink*, 1915; Pais Dezső: *Régi személyneveink jelentéstana*. 1921 és 1966.; továbbá az Anonymus szövegéhez írt jegyzetek a SRH I. kötetében és Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp. 1930. 238—40), és így ezen a ponton hiteleseknek bizonyultak, sőt az is bizonyíthatóvá vált, hogy a *Gesta* írója ismert valamely török nyelvet (vö. Horváth J.: *P. mester és műve*. ItK 1966. 21—26). Mindezek olyan tények, amelyek sehogyan sem magyarázhatók a XIII. század közepén az országba beköltöző kumánkunok történeti viszonyaiból és esetleges „politikai" aspirációikból.

Hogy a *Gesta* szerzőjének a szeme előtt nem a XIII. századi kumánkunok lebegtek, ill. hogy ezekkel semmiképp sem akarta azonosítani a honfoglalókkal beköltöző kumánokat, arra leginkább a *Gesta* bőséges genealógiai vonatkozásai világítanak rá. Ezek a genealógiai vonatkozások a XII. század végén és a XIII. század elején élő nemzetségekre vonatkozóan a birtokviszonyok és a személynévi eredetű, tehát a X—XI. századra utaló (vö. Kniezsa) helynevek ismeretében szintén többnyire igazolhatók (vö. Karácsonyi J.: A *magyar nemzetségek*, I—III), tehát legalábbis eltúlzott az a nézet, amely szerint Anonymus helyneveket „elevenít fel", és tesz meg honfoglaló nemzetségek őseivé.[56] Viszont kumánnak tüntet fel olyan ősi nemzetségeket, mint az Aba-nemzetség, amely a XI. század elején királyt is adott a magyarságnak. Ennek a fordítottja, hogy ti. igazolhatóan XIII. századi kumán-kunt vetített volna vissza a honfoglalás korába, egyetlen esetben sem fordul elő nála. Itt nem lehet hivatkozni — ahogy Marczali teszi (i. m. 75) — arra a *Turzol* nevű kunra, aki IV. László királytól földet kapott: bizonyos, hogy Tarcal hegy nevének magyarázatára nem *ez* a Kun László-kori kun vitéz adott alkalmat. Anonymus ugyanis azt mondja (c. 15.) a szerinte a hegynek nevet adó Turzol kumán vitézről, hogy „nemzetségének benne vége szakadt" (cuius genealogia deficit in semetipso); a Tisza és a Bodrog összefolyásánál levő *Tarcal* hegyet, ill. földet viszont Kun László két oklevele is említi az 1278-as és 1283-as évekből (vö. Fejér: CD VII/3. 93. és V/3. 179.). A Kun László kori *Turzol* kunnak tehát semmi köze az említett felső Tisza menti helynévhez és Anonymus *Gesta*jának keletkezéséhez. (E XIII. századi *Turzol*ra vö. Wenzel: ÁUO IV. 76. ann. 1276.)

Mindezek a birtokjogi és genealógiai vonatkozások viszont, amelyek a tatárjárás után már teljesen érdektelenné váltak, kizárják azt a lehetőséget, hogy Anonymus a honfoglaló magyarokkal együtt beköltöző valamely török népelemet csupán a XIII. századi kumán-kunok hatása alatt szerepeltetett volna a honfoglalás korában. Bizonyos, hogy Anonymus itt túlnyomórészt régi hagyományok alapján áll.

Az természetesen más kérdés, hogy az a török népelem, amelyet Anonymus a honfoglalás idején kumán néven szerepeltet, tulajdonképpen milyen

[56] Így jár el Györffy Gy. is: Ethnographia 1970.

török nép volt. Konstantinos Porphürogennétos híradása alapján (*De administrando imp.* 39. fej.) valószínűnek látszik, hogy a magyarokkal beköltöző kabarokról van szó (vö. Németh Gy.: i. m. 233—36), de az sem lehetetlen, hogy legalább részben Kálmán király alatt (1096—1116) vagy II. István király uralkodása alatt költöztek be, akiről krónikáink is megemlítik, hogy igen szerette a kunokat (Krón. 159. fej.). Mivel egykorú krónikáink ezeket *cuni*nak nevezik, a kumán (cumani) nevet Anonymus alkalmazhatta rájuk, nyilván beszélt nyelvüknek a kumán nyelvvel való egyezése vagy közeli rokonsága alapján.

A *Gesta* szerzője ugyanis az Észak-Magyarországon mindenesetre régen megtelepedett s éppen ezért honfoglaláskorinak tartott török nyelvű népelem mellett ismer egy másik kumán népet, amely azonban a „honfoglaló" magyarokkal szemben *ellenségesen* viselkedik. Anonymus elbeszélése szerint (*Gesta* 44. fej.) a Maros—Temes vidékén egy Glad nevű fejedelem uralkodott a honfoglalás idején, aki a Maros vidékét elfoglaló Zuard, Kadusa és Boyta vezérekkel a Temes partján szembeszállt „a kumánok, bolgárok és blachok segítségével". (Anon. 44.: „cum vellent transire amnem Temes, venit obviam eis Glad . . . dux illius patrie cum magno exercitu equitum et peditum *adiutorio Cumanorum et* Bulgarorum et Blacorum.") Ebből a megfogalmazásból kiderül, hogy *ezek* a kumánok, bolgárok és vlachok nem a Temes vidékén uralkodó Glad fejedelem népei voltak, s nem is a Temes vidékén volt a hazájuk, hanem az ország határain kívül, s csupán Glad fejedelem szövetségesei voltak és csak *segédcsapatokkal* segítették Glad fejedelmet. Mindenesetre az említett három nép egymással szövetkezve vívta ki a bolgár cárság függetlenségét a bizánci fennhatóság alól 1186-ban. Ennek az összefogásnak az eredményeként szerepelhet e három nép a Temes vidékén uralkodó Glad fejedelem szövetséges segédcsapataként és a *honfoglalók ellenségeként*, ahogy erre már Erdélyi László is rámutatott (Erdélyi L.: *Anonymus, III. Béla jegyzője*. Szeged 1933). Ezek a kumánok tehát, akiket Anonymus az ország déli részein a magyarok ellenségeiként vonultat fel Glad fejedelem szövetségében, már valóban a balkáni—fekete-tengeri kumánok, akik a XIII. század elején háborgatni kezdték az ország déli-délkeleti határvidékeit. Eszerint Anonymus itt valóban saját korának az eseményeit vetíti vissza a honfoglalás korába. Ábrázolása szerint a Glad fejedelem ellen lefolytatott ütközetben „meghalt két kumán vezér és a bulgárok három kenéze is és maga Glad fejedelem futva elmenekült" (Anon. 44.: „in eodem bello mortui sunt duo duces Cumanorum et tres kenezy Bulgarorum et ipse Glad, dux eorum fuga lapsus evasit. . ."). Ezekkel a *délvidéki kumánokkal* valóban már II. András királynak is meggyűlt a baja egy 1211-ből és egy 1212-ből származó oklevelének bizonysága szerint. Az első oklevélben (Fejér: CD III/1. p. 106. ann. 1211) a német lovagrendnek adja a Barca-földet „ultra sylvas *versus Cumanos . . . ad munimen regni contra Cumanos* castra lignea et urbes ligneas construere eos permisimus", vagyis magyarul: „Erdélyben, hogy az ország védelmére a kumánok ellen favárakat és városokat építsenek". Egy évvel később András király megújítja adományát a német lovagrend számára, mivel a kumánok támadásai már állandóvá váltak (CD III/1. p. 116. ann. 1212: „Erdély földjén, amelyet nekik [= a német lovagrendnek] adtunk a határ őrzése céljából . . . mivel *ezeken a vé-*

geken a kumánok állandó támadásaitól szenvednek, és magukat, mint valami szilárd bástya az ország érdekében napról napra a halálnak teszik ki." („. . . in terra ultra sylvas, quam eis ad custodiendum confinium ibi contulimus . . . eo quod ipsi in confinio illo . . . *assiduos Cumanorum patientes insultus* se pro regno tamquam firmum propugnaculum de die in diem morti opponere non formident.)"

Míg a honfoglalókkal együtt beköltöző „kumánokról" — mint fentebb mondottuk — nem lehet biztosan megállapítani, milyen népek voltak, annyi azonban bizonyos róluk, hogy az országnak régi és a magyarokkal egyenrangú lakosai: *ezekről a délvidéki és a magyarokkal ellenségesen viselkedő kumánokról bizonyos, hogy azonosak a Fekete-tenger északi partjaitól az Al-Dunáig tanyázó pogány kunokkal,* akik később, IV. Béla uralkodása idején, valóban beköltöznek az országba. Erről azonban Anonymusnál még szó sincs. Az igaz, hogy ezeknek a megtérítésére alapítja 1228-ban az esztergomi érsek a milkovói térítő püspökséget (vö. Nicolaus Pfeiffer: *Die ung. Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241—42.* Zürich 1911. 78 s köv.). Ezeknek a kumánoknak azonban a megtérítésére, vagy arra, *hogy ezek magyar alattvalókká váltak volna, vagy arra, hogy végül is a tatárok elől menekülve ők is Magyarországra költöztek volna: az egész Gestában a leghalványabb utalás sem található.* Ezek szerint, azt hiszem, eléggé szilárd alapon áll az a megállapítás, hogy Anonymus *Gestája* a tatárjárás után — ahogy Marczalit követve Karsai feltételezi — *semmi körülmények között nem keletkezhetett.* De ezek szerint nem valószínűsíthető az a vélemény sem, amely szerint a *Gesta* ugyan a tatárjárás, sőt Julianusék keleti utazása előtt, de az Aranybulla *után* és a milkovói térítő püspökség felállítása előtt, tehát kb. 1223 és 1228 között keletkezett volna — ahogy legújabban Váczy Péter gondolja. Ez a feltevés ugyanis, a többiekkel együtt, nem számol azzal az áthághatatlan akadállyal, amelyet az 1222-ben kiadott és 1231-ben megújított Aranybulla politikai, társadalmi és nem utolsósorban terminológiai szempontból emel a *Gesta* esetleges későbbi datálása ellen. A Fekete-tenger melléki kumánokkal azonban a magyar királyság csak 1228 *után* vagy éppen a kun térítő püspökség alapítása körüli (1228) időben került békés viszonyba.

Tény az, hogy a kun püspökség megalapítása körüli időben (1228 után) Róbert esztergomi érsek és IV. Béla ifjabb király buzgólkodása következtében II. András király aranypecsétes oklevelében biztosította az újonnan megtért és még térítendő délkeleti kunokat, hogy megtartja őket földjeiknek birtokában és szabadságjogaikat biztosítja. (Az oklevél elveszett ugyan, de IX. Gergely pápa 1230-ban hivatkozik rá; Fejér: CD III/2. 216). A Fekete-tenger melléki kumánokkal tehát a magyar királyság csak 1228 *után* kerül békés viszonyba. Erről a békés viszonyról, egy magyar—kumán birodalomról — ahogy Váczy gondolja — Anonymus művében még csak halvány utalás sem található. Éppen ellenkezőleg: a fekete-tengeri délkeleti kumánok Anonymus művében — mint fentebb láttuk — a „honfoglaló" magyarok ellenségeiként szerepelnek, ami tökéletesen megfelel annak az állapotnak, amelyet II. András király 1211 és 1212. évi oklevelei elénk tárnak (l. fentebb). A fekete-tengeri kmánokkal való békés viszony kiépítése a német lovagrendnek 1225-ben bekövetkezett kiűzése (vö. Pauler: *A magy. nemz. tört.*

II. 121. Bp. 1893.) *után*, a kun térítő püspökség megszervezése táján indulhatott meg, de erről már Anonymus műve mit sem tud. Éppen ezért a feketetengeri kumánokkal való békés viszony kezdete, az 1225—1228-as évek időköze Anonymus műve létrejöttének legfeljebb terminus ante quem-je lehetne, de nem e „békés" viszony ábrázolása!

Továbbá a *Gesta* íratási idejére vonatkozóan az író által az 50. fejezetben Pannonhalmára használt *mons sancti Martini* megjelölés aligha bírhat jelentőséggel, mivel a *mons sacer* mint Szt. Márton egykori tartózkodási helye már *István király nagyobb legendájában* (c. 8. vö. SRH II. 383) és az ezt követő Hartvik-féle *István király legendában* (c. 6. vö. SRH II. 409.) is előfordul. E legendákban ez a megjelölés nem lehet későbbi átdolgozás eredménye, ahogy Váczy Péter gondolja (vö. Győr. *Várostörténeti Tanulmányok*. Győr 1971-ben Váczy P. p. 75), mivel a *Nagy Legenda* XII. sz. közepi kódexében is benne van már (vö. SRH II. 369). tehát Anonymusnál mindenképpen korábbi adat.

De szerepel a *mons sanctus* Pannonhalma jelzésére I. László király II. törvénykönyvének bevezetésében is: „Temporibus piissimi regis Ladislai omnes nos regni Pannonico [!] optimates in *monte sancto* conventum fecimus. . ." (Vö. Závodszky Levente: *A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények*. Bp. 1904. 166.)

5. A második terminus ante quem, amivel röviden foglalkoznék, az Aranybulla és az anonymusi mű viszonyának és részben a benne használt terminológiának a kérdése.

Marczali Henrik megfogalmazása szerint az Aranybulla „elsősorban a köznemesek és a király jogait állapítja meg a főnemesekkel szemben".[57]

Ezzel szemben — ahogy már 1966-ban részletesen kifejtettem[58] — Anonymus *Gestá*jában *sorozatosan* olyan intézkedésekkel találkozunk, amelyekkel *szemben* az Aranybulla *ellenintézkedéseket* tartalmaz. Ezért Anonymus műve az Aranybulla *után* már nem jöhetett létre. Másképpen fogalmazva: Anonymus művét semmiképpen nem lehet úgy értelmezni, hogy az a *serviensek* érdekeit képviselné, akárcsak részlegesen is. Ellenkezőleg: kétségtelenül a *principes* — de nem *barones!* — érdekeit képviseli, néha még dux Árpáddal = a királlyal szemben is.

Ami az Aranybulla egyes rendelkezéseit és P. mester művének egymáshoz való viszonyát illeti:

1. Az Aranybulla 16. pontja tilalmazza egész vármegyéknek vagy egyes országos tisztségeknek örök tulajdonba való adományozását:[59] ezzel szem-

[57] Marczali H.: A magy. tört. kútfőinek kézikönyve. Bp. 1901. 132.

[58] Horváth János: P. mester és műve. ItK 1966. 1—53; 261—82.

[59] Aranybulla § 16.: „Integros comitatus vel dignitates quascunque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo." — Györffy György az erre vonatkozóan már az ItK 1966. 267—70. lapokon kifejtett nézetemmel polemizálva, kijelenti (ItK 1970. 6, jegyzet 21.), hogy „egész magyar vármegyeterület (pl. Veszprém, Zaránd, Komárom stb.) eladományozását Anonymus *nem meríthette korabeli példákból*, minthogy ilyenre a legnagyobb mérvű eladományozások során sem került sor". Meglehet, ám akkor az Aranybullába hogyan és miért került bele a fenti szakasz? A tények tagadásával nem sokra megyünk. III. Honorius pápa 1220-ban (Fejér: CD III/2. 294) miért éppen II. András királyt szólítja fel, hogy „az ország sérelmére és a királyi tekintély rovására" éppen II. András király által eszközölt „birtokelidegenítéseket" érvénytelenítse? Miért beszél maga II. András király is, már 1217-ben „*generalis in nostro regno facta distributio*"-ról (Fejér: CD III/2. 205)? Továbbá

ben Anonymus jóformán mást sem tesz, csak birtokokat és *egész vármegyéket* adományoztat (terram magnam, comitatus etc.) Árpád vezérrel — mindjárt a mű elején tárgyalt (6. fej.) vérszerződés második pontjának értelmében: „ami jószágot fáradalmaik árán csak szerezhetnek, mindegyikük-

milyen alapon tagadhatjuk Györffyvel azt, amit II. András király — visszatekintvén „új berendezkedési kísérletére" és eljárását mentegetve-elítélve — maga is elismer, (FEJÉR: CD. III/1. 255, ann. 1218), hogy „egynémely főembereinknek tanácsára földünknek (= országunknak) *a régiektől érintetlenül megőrzött állapotát megváltoztatva*, a várakat, *vármegyéket*, földeket, és a bővelkedő Magyarországnak egyéb jövedelmeit *örökös örökségekként* báróinknak és vitézeinknek *szétosztottuk*". A hiteles forrás világos szavaival aligha lehet itt vitába szállni.

Hogy továbbá a Gesta szerzőjét miért kellene Gyöffyvel (uo. ItK 1970. 7) az Aba-nemzetségből keresni, mikor a Gesta az egész Aba-nemzetségről mindössze 3 sorban számol be (a 32. fejezet vége), annak ellenére, hogy e nemzetség még királyt is adott az országnak Aba Sámuel személyében. Ennyire indokolatlanul még senki sem keresett szerzőt a Névtelen művének! Ugyanígy állunk a szerzőség kérdését bizonyítandó, Györffy által felállított — első pillanatra tetszetős és megvesztegető — *földrajzi bizonyítással is*, amely szerint „egy jelentéktelen határnév ismerete — a Gesta szerzője részéről — szükségszerűen hosszabb ott-tartózkodást bizonyít", és „a valódi földrajzi tájékozottságot nem a jelentős, hanem éppen a jelentéktelen helyek ismerete árulja el" (GYÖRFFY, ItK, 1970. 10). Ez elv alapján Györffy 3 ilyen „sűrűsödési pontot" jelöl ki a Gesta földrajzi nevei alapján: 1. Óbuda és Csepel sziget, 2. a Felső-Tisza-vidék (Ketelpatak környékén) és 3. a Csongrád-vidék, Gyümölcsényerdő tájéka. E földrajzi elv alapján végül is — hogy az általam és Sólyom Károly által ItK 1966. 54 kikövetkeztetett Péter *győri* püspök (1206—1217) személyét, mint a Gesta szerzőjét kizárja — úgy dönt, hogy a Gesta szerzője leginkább Buda környékét ismeri, tehát itt kellett tartózkodnia hosszabb ideig — legalábbis óbudai prépost minőségben. Ámde az általa kijelölt 3 földrajzi csomópont közül kettő eleve nem jöhet számításba a Gesta szerzőjének meghatározásánál, mivel: 1. Óbuda környéke meg Csepel, továbbá 2. a Felső-Tisza-vidék, Ketelpatak környéke éppen a Gesta szerzőjének vallomása alapján *királyi udvarhely, ill. vadászóhely* volt, ahol a Gesta szerzője mint a király környezetébe tartozó személy nyilván számos esetben megfordult. E két földrajzi „csomópont" tehát csak annyit „bizonyít", hogy a Gesta szerzője a király környezetéből került ki — amit e bizonyítás nélkül is tudtunk. Hogy ilyen körülmények között milyen bizonyító értéke van a Gesta szerzőjét illetően egy magát 1124-ből datáló *hamis* (vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 154. sz.) királyi átíró oklevélnek, amelynek *pecsételője* egy bizonyos Péter budai prépost volt (de hogy mikor, azt nem lehet tudni!) — akinek ez oklevél szerint II. István korában (1116—1131) kellett volna működnie, de sem abból az időből, sem notáriusi vagy budai préposti minőségben, sem a Györffy által önkényesen feltett 1186—1211. évi időközből még a neve sem maradt fenn —, azt még elképzelni is lehetetlen!

Ezzel a reménytelen próbálkozással szemben feltétlenül több figyelmet érdemelt volna részint a 3. földrajzi csomópont, Csongrád és környéke a maga földrajzi jellegzetességeivel, ahol a gestaíró által név szerint is említett *Kalán* (Gesta 6. fej.) nemzetségnek volt szállásbirtoka, és a nemzetség névadója nyilván az a Kalanus pécsi püspök (1183—1218), aki a Gesta szerzőjének a kortársa.

De éppen a földrajzi elv értelmében figyelmet érdemelt volna a Tiszántúl jelentéktelen helységneveinek csomópontja (a Túr folyócska, Apróhalom, Tekerő-ér, Jószás-patak, Omsó-ér, Szarvashalom, Szeghalom), ide értve Velek dux jelentéktelen megyéjét, az oklevélben először 1232-ben említett (vö. WENZEL: ÁUO VII. 503) *castrum Zarand*ot, továbbá Csanád és Torontál megye jelentéktelen helységeit is. Másfelől az sem jelentőség nélküli körülmény, hogy a gestaíró említi a Győr megyében Györffy szerint is jelentéktelen *fons Pannoniet*, a mai Pándzsa patakot, a nem jelentéktelen, de Győrre mégis a legjellemzőbb folyót, a Rábát és Rábcát vagy Répcét, holott *hiteles* oklevelek ezeket is csak a XIII. század elejétől emlegetik gyakrabban.

Györffynek tehát a Gesta szerzőjét „meghatározó" földrajzi elve tetszetős ugyan, de teljesen félrevezető, és önmagának is ellentmond.

nek része legyen abban." A gestaíró ezen eljárásával tökéletesen egyezőleg maga II. András király mondja egy 1218-ban kiadott oklevelében (CD III/1. p. 255) — visszatekintve gazdálkodására és most már *helytelenítve* ez intézkedéseit —, hogy „a várakat, *vármegyéket*, földeket és a bővelkedő Magyarország egyéb jövedelmeit *örökölhető örök*birtokként báróinknak és vitézeinknek szétosztottuk".[60] Ugyancsak *helytelenítve* hivatkozik már 1217-ben az „új berendezkedés" (nove institutiones) következtében a közelmúltban általa „*országunkban végrehajtott általános osztozkodás*"-ról (CD III/2. p. 205. ann. 1217: „*generalis in nostro regno facta distributio*"). P. mester tehát *saját korának gyakorlatát követi a birtokadományozások tekintetében!* Viszont éppen ez ellen intézkedik az Aranybulla fenti 16. pontja.

2. Ugyancsak az Aranybulla intézkedik az idegenek méltóságba emelése és megadományozása ellen a 11. pontban.[61]

Ennek ellenére Anonymus bőven megadományoztatja a Terra Bularról jött izmaelitákat (57. fej.): „castrum, quod dicitur Pest"-et adományoztatja nekik, méghozzá *in perpetuum*, és talán tisztségeket is ruház rájuk, mert igen kiemeli pl. Hetény előkelő nemzetségét.

3. A *Gesta* a „bonum servitium"-ot birtokkal jutalmazza minden esetben, míg az Aranybulla 17. pontja ezzel ellentétben a birtoktól való megfosztást tilalmazza.[62]

4. A *Gestá*ban még szó sincs arról, hogy a *serviensek* érdekei a nagyurak érdekeivel ütközhetnek. P. mester mindössze egy helyen szerepelteti *Gestá*jában a *servienseket:* ott ülnek Árpád vezérrel együtt Attila király budai palotájában, és zavartalan békében együtt lakomáznak a főemberekkel és a közrendűekkel, meg a vendég népekkel, miközben „az étel-fogásokat, meg az italokat a vezérnek *(duci)* és a főrendűeknek *(nobilibus)* arany edényekben, a köznemeseknek *(servientibus)* és a közszabadoknak *(rusticis)* ezüst edényekben hordták fel . . ., bőségesen és pompásan éltek valamennyi hozzájuk jött vendéggel *(hospitibus)* egyetemben".[63] Ezzel a békés állapottal szemben az Aranybullában már lépten-nyomon kiütköznek az érdekellentétek a serviens-réteg és a még *nobiles*nek nevezett főúri réteg között.[64] A magyar történeti irodalomban közmegyezés, hogy az Aranybulla a köznemesek és a király jogait védelmezi a főnemesség túlkapásaival szemben.[65]

[60] Fejér: CD. III/1. 155, ann. 1218: „quorundam nostrorum principum consilio terrae nostrae statum ab antiquis illibate conservatum *alterantes*, castra, *comitatus*, terras et ceteros opulentis Hungariae proventus *in perpetuas hereditates nostris* Baronibus et militibus *distribuimus*."

[61] Aranybulla § 11. (Marczali: i. m. 138): „Si hospites, videlicet boni homines ad regnum venerint, sine consilio regni ad dignitates non promoveantur."

[62] Marczali: i. m. § 17: „Possessionibus etiam, quas quis iusto servicio obtinuerit, aliquo tempore non privetur!"

[63] Anon. Gesta 46. fej.: „. . .epulabantur. . . in palatio Attile regis collateraliter sedendo. . . fercula, pocula portabantur *duci* et *nobilibus* in vasis aureis, *servientibus* et *rusticis* in vasis argenteis. . . et vivebant large et splendide cum omnibus *hospitibus* ad se venientibus."

[64] Pl. Aranybulla § 1. arról, hogy a Székesfehérváron évenként tartandó „törvénynapokon:" „omnes *servientes*, qui voluerint, *libere* illuc conveniant. . ." § 2. „Volumus eciam, quod nec nos, nec posteri nostri aliquo tempore *servientes* capiant vel destruant, *favore alicuius potentis*. . ." etc. (vö. Marczali: i. m. 135—36).

[65] Vö. Magyarország története. Bp. 1961. 115.

5. Hangsúlyoznunk kell, a félreértés elkerülése végett, hogy az Aranybulla 31. §-ára, a *ius resistendi*re a *Gesta* egyetlen mozzanata sem utal, s így a *Gesta* mindenképp az Aranybulla kiadása *előtti* politikai és társadalmi helyzet tükörképe.

A *Gestá*ból kirajzolódó társadalmi és politikai helyzet tehát minden ponton ellentétben áll az Aranybullából kirajzolódó helyzettel, s így *a Gesta az Aranybulla* (1222) *megjelenése után semmiképpen nem jöhetett létre.* Éppen ellenkezőleg: a *Gestá*nak az Aranybullát jó néhány évvel megelőző időszakaszban kellett létrejönnie II. András király uralkodásának azon éveiben, amikor még a király — az előbbi uralkodókkal szemben — „új elvek" szerint (nove institutiones) akarta berendezni országának gazdasági rendszerét és társadalmi struktúráját, az ország javainak — egyes főemberek tanácsát követve — általános felosztása útján, ahogy ezt a *Gestá*ban nyomatékos hangsúllyal közölt vérszerződés második pontja kimondja: *„Ami jószágot csak fáradalmaik árán szerezhetnek, mindegyiküknek része legyen abban."*[66]

Amennyiben tehát politikai, társadalomtörténeti és tegyük hozzá: bizonyos földrajzi elgondolások mérlegelése alapján Anonymus *Gestá*jának keletkezési idejére és a szerzőre következtetések vonhatók le, annyiban a *Gesta* minden vallomása arra mutat, hogy csak II. András király uralkodásának első felében, de minden körülmények között az 1222-i Aranybulla kiadása *előtt* jöhetett csak létre. Nem lehet tehát szó III. Béla király — egy *hamis* oklevél alapján feltételezett — Péter nevű budai prépostjáról, mint szerzőről — ahogy Györffy gondolta —, de még kevésbé IV. Béla király Pósa nevű boszniai püspökéről. Ezzel Karsai Géza következtetései még a díszes P. kezdőbetű „szerzői nevet rejtő" szerepére vonatkozóan is, teljesen megalapozatlanoknak, légből kapottaknak minősülnek!

6. A *Kassai Kódex* kérdése. Az eddig elmondottakból már látható, milyen értelemben szándékozom a *Kassai Kódex* kérdésével foglalkozni. A kódexről — sajnos — nem lehet sokat tudni. Felfedezője Fehér Mátyás Jenő, egykori domonkos rendi szerzetes, aki jelenleg az Amerikai Egyesült Államokban él.

A kódex előkerülésének körülményei meglehetősen tisztázatlanok, és a felfedező és szövegközlő Fehér Mátyás nem tett meg mindent, sőt nagyon keveset a kódex körüli homály eloszlatására. A kódex előkerülésének körülményeiről az Amerikai Magyar Történelmi Szemle 1969-ben megjelent I. évf.-ában található nem éppen tárgyilagosnak mondható beszámolóból és Schram Ferencnek az Ethnográphia 1968 (p. 281—84) évfolyamában megjelent ismertetéséből tájékozódhatunk.

Kezdetben mindenesetre azt hittük, hogy az előkerült kézirat csak a domonkos rend által a XIII. századi Magyarországon (év nélkül!) lefolytatott eretneküldöző inkvizíciós jegyzőkönyvét tartalmazza. Erről a kérdésről Fehér Mátyás 1967-ben egy egész könyvet írt[67] anélkül, hogy az alapul szolgáló kódexszöveget közölte volna. Erre a szövegközlésre csak később, a Magyar Történelmi Szemlében került sor (p. 135 —), de ott is csupán

[66] Mindezt részletesen kifejtettem és bizonyítottam az ItK 1966. évf.-ában megjelent „P. mester és műve" c. dolgozatomban. különösen: 274—76.

[67] Fehér M. Jenő: Középkori magyar inkvizíció. Buenos Aires 1968.

egyetlen inkvizíciós eset jegyzőkönyvi szövegét közölte a szerző. Ámde ekkor még sejteni sem igen engedte Fehér Mátyás, hogy az általa felfedezett és „sebtében kivonatolt" kódex rendi krónikának nevezett részében többek között szó van Ottó dominikánus fráternek a Keleten maradt magyarokat felderítő útjáról, továbbá — többek között — egy bizonyos *Gesta Hungarorum*ról, amelyet *e rendi krónika a IV. Béla király alatt működő Pósa boszniai* püspök művének tüntet fel. Kár volt e nagy titkolózás, hiszen a hitelesség kérdését kockáztatta Fehér Mátyás ezzel az érthetetlen eljárásával.

És ez az érthetetlen eljárás folytatódik most is, amikor már Fehér Mátyástól néhány szövegközlés napvilágot látott az Amerikában megjelenő és általa szerkesztett Magyar Történelmi Szemlében anélkül, hogy a szövegközlő legalább nagy vonalakban ismertette volna e rendi krónika korát, tartalmát, terjedelmét, és általában mint forrásnak, jellemezte volna akár röviden is hitelességét, megbízhatóságát, esetleges tárgyi pontatlanságát vagy tévedéseit — ami minden forrásközlés elemi előfeltétele. Sőt! Tulajdonképpen még ma sem tudjuk, hogy a Fehér Mátyás által felfedezett kódex a maga teljes egészében birtokában van-e, vagy csupán ennek egy általa készített másolata, vagy a kódexből saját kezűleg készített „töredékes kivonatok", ahogy szövegközléseiben szinte mindig és érthetetlen módon „töredékes szövegekről" beszél, és még hézagtalannak látszó kontextusokban is egyes helyeket — megtévesztő módon — kipontoz, ahol pedig talán semmi sem hiányzik a szövegből. Máskor meg olyan állítólagosan csonka szavaknak a kiegészítésétől is tartózkodik, ahol a kiegészítés a kontextusból könnyen és magától adódik. Mindez természetesen számunkra érthetetlen és értelmetlen eljárás.

A *Kassai Kódex*ről talán még a legtöbbet Schramm Ferencnek az Ethnográphia 1968. évfolyamában (p. 281—84) közölt ismertetése alapján lehet megtudni. (Az eredeti közleményhez nem jutottam hozzá, s így Schramm ismertetését adom vissza némi kihagyásokkal.) Eszerint Czeglédi Péter, a kassai domonkos rendház perjele 1556-ban letétbe helyezett a városi tanácsnál egy addig a rendházban őrzött kéziratos könyvet, kódexet, melyet *1227-ben* kezdtek írni és 1498-ban fejeztek be. Másolat lehetett, amelyet Várad-Velencén írtak. A gyűjtemény ekkor még *Syngrapha Dominicana* címet viselt. 1690-ben Hoffmann Tamás domonkos rendi szerzetes előásta az időközben — a megváltozott birtokviszonyok miatt tendenciózusan — eltüntetett gyűjteményt, s annak a tulajdonjogot igazoló részeit a *leleszi premontrei hiteleshely tagjaival lemásoltatta*, egyéb — nagyobb terjedelmét kitevő — részét pedig maga másolta le. Sajnos, az utóbbit „propter brevitatem temporis" csak rövidítve, sok esetben csak regestát készítve belőle. Ebbe a részbe tartozik a *Liber Inquisitorum* rész is. A kézirat ettől kezdve *Collectio Dominicana* címen szerepelt katalógusokban, majd a szerzetesrendeknek II. József császár által elrendelt feloszlatásakor újra eltűnt. A két világháború közötti időben került újra elő a bécsi császári levéltárból Szabó Adorján kutatásai eredményeként *a birtokjogi rész*, tehát a leleszi konvent által másolt részleg. Az irat másik részét (a Hoffmann Tamás által másolt, ill. kivonatolt részt, a *Liber inquisitorum*ot és a rendi krónikát pedig Fehér J. Mátyás találta meg a Kassa közelében levő *miszlókai plébánián* 1944-ben, erősen megrongált állapotban.

Schramm Ferenc beszámolója szerint, ennek a Miszlókán talált kódexnek egy részét, a *Liber Inquisitorum* részt Fehér J. Mátyás újra lemásolta és magával vitte külföldre, s ennek alapján írta meg a *Képek a magyar sámán-inkvizíciók történetéből* címen (Warren, Ohio USA) 1967-ben megjelentetett művét. A *Liber Inquisitorum* 289 per lefolytatását tartalmazza, amelyből 83 a sámánokra és a sámánok működésére vonatkozik. A fenti könyvben azonban Fehér J. Mátyás mindössze három per jegyzőkönyvét közli teljes terjedelmében, további kilencből pedig bő szemelvényeket, de sajnos, *csak magyar fordításban:* mindössze egynek áll ott a latin eredetije.

Utóbb, a Magyar Történelmi Szemle, Amerikában 1969-ben megindított folyóiratában Fehér J. Mátyás szintén csak egyetlen inkvizíciós per jegyzőkönyvét közli latinul (MTSzle 1970. I. 4—5. szám p. 135—40), amelyben egy *Hanis* (nyilván a *Johannes-Johannis* név *németes* típusú Jo-*hanis* becéző formája!) nevű „mágus" ellen lefolytatott vizsgálatról van szó.

Ezekből a Fehér J. Mátyás által eszközölt közleményekből még alig lehetett látni, hogy az általa *Kassai Kódex*nek elnevezett kódexnek egy, a domonkos rend magyarországi történetével foglalkozó olyan része is van, amelyből Fehér M. *kivonatokat* készített. A dolog lényegét illetően, természetesen, nem mindegy, hogy azok a közlemények, amelyeket Fehér M. e *Rendi Krónikából* a saját folyóiratában önkényesen kiválogatott és összefüggéseiből kiszakított részletekben közzétesz először *magyar fordításban*, s utóbb — más összefüggésben — közli a latin szöveget is, vajon a kódex szövegét közli-e, vagy a maga által készített *kivonatot?* Így történt ez a Magyar Történelmi Szemle I. évf. 1. számában (1969, p. 48—49) *Ottó páter útja a kaukázusi magyarokhoz 1232-ben* címen megjelentetett közleményében is, amelynek latin szövege a folyóirat 2. számában 1970-ben *más kontextusban* (p. 94—97) *Exodus Fratrum* címen (tehát *más címen* is!) jelent meg. Mindezek egyáltalán nem megnyugtató jelenségek a szövegközlés hitelességét illetően. Mindezt azért kellett kissé részletesebben elmondanom, mert ezen a ponton kapcsolódik bele Fehér J. Mátyás és a *Kassai Kódex* az Anonymus-problémakörbe. 1969-ben Fehér még csak Otto frater keleti, 1232-ben tett utazásával foglalkozik folyóiratában, s amikor ennek a közleménynek a *latin* forrásszövege a *Kassai Kódex* alapján 1970 februárjában megjelenik (p. 94—97), a forrásstöveg megfejelődik, és kiegészül olyan szövegekkel, amelyek a *szövegközlés sorrendjében* Otto frater 1232-ben történt keleti utazásáról szóló forrásszöveg *előtt* állanak, de *kronológiailag legalábbis* az 1237—38. évekre vonatkoznak, ti. Julianus fráternek római útjára, amely nyilván csak egyebek közt, egy Pósa nevű fráter 1238-ban bekövetkezett püspökké szentelésével *is* kapcsolatos volt, aki egyúttal Julianus fráternek — a szöveg szerint — vér szerinti testvére is; Julianus pedig aligha lehet más, mint a Keleten Magna Hungariát felfedező domonkos rendi fráter, aki éppen tapasztalatairól akar beszámolni a pápának.

Ez a kronológiai összevisszaság talán még valahogy magyarázható volna, de ezt a rendi krónikát, mint fentebb láttuk, 1227-ben kezdték írni, viszont a Pósa püspökről és Julianus római útjáról szóló rész az 1222—23. évhez van feljegyezve — holott ezek az események legkorábban — mint fentebb láttuk — 1237—38-ban történhettek —, s mégis előbb történik róluk említés a *Rendi Krónikában*, mint ama Otto frater keleti útjáról,

amelyet a krónika az 1232. évhez jegyez fel, mert legalábbis látszat szerint a *Rendi Krónika* időrendben halad tova. Az ilyen kronológiai bukfencek természetesen előfordulhatnak valamely krónikában, de csak akkor, ha a krónikás feljegyzések nem az eseményekkel egyidejűek, hanem azoknál sokkal későbbiek. Úgy látszik, ez a helyzet a szóban forgó domonkos rendi krónikánál is. Mert a fenti kronológiai bukfenc megismétlődik még ugyancsak az 1232. évhez szóló bejegyzésben, ahol a Pataki domonkos rendi kolostor alapításáról találunk híradást, amely kolostort *Szent* Erzsébet tiszteletére alapítottak „Béla és Kálmán királyok adományából", tehát IV. Béláról és Kálmán hercegről van kétségtelenül szó. A baj csak az, hogy testvérüket, Erzsébetet csak 1235-ben avatták *szentté!*, de a krónika már 1232-ben *szent*nek titulálja. Mindezek arra mutatnak, hogy a *Rendi Krónika* nem az eseményekkel egykorú bejegyzéseket tartalmaz, tehát hitelessége eleve kétséges! Ezt a körülményt a szövegközlő Fehér Mátyásnak legalábbis jeleznie kellett volna. Ehelyett csodálatos koincidenciáknak teszi ki a nyájas olvasót: Karsai Géza a Magyar Könyvszemle 1968. évfolyamában (p. 41—51) megjelentet egy meghökkentő és fantasztikus cikket az Anonymus-kódex kivakart első lapjáról, ahol ő olyan szövegeket olvas ki a mű szerzőjéről — szerinte Pósa boszniai püspökről — és azokról a személyekről, akiknek Pósa püspök egymásután ajánlotta a művét, amely szövegek el sem férnének a kivakart helyre; s olyan rajzolatokat fedez fel a lap szélein és a ki sem rajzolt nagy P iniciálé helyén, amilyeneket rajta kívül senki sem tud még halvány körvonalaiban sem kivenni. De hol van minderre a bizonyíték? Hát: a *Kassai Kódex*ben, amelyet eddig Fehér Mátyáson kívül senki nem látott és nem ismert! Ez a csodálatos kódex — Fehér Mátyás jóvoltából — már 1970 februárjában (MTSz 1970. febr. I. évf. 2. sz. 96) „igazolja" Karsai Géza igazolhatatlan kutatási „eredményeit" Anonymus *Gesta Hungarorum*ának szerzőjét, Pósa magistert illetően! Ott meg van írva az 1222—23. évhez (!), hogy az 1238-ban püspökké jelölt Pósa megírta a *Magyarok Történetét*, akár 1222-ben, akár 1238-ban, vagy a tatárjárás után, vagy amikor éppen akarjuk!

Fehér J. Mátyás a *Kassai Kódex*ből erre vonatkozóan a következő szöveget közli: „. . . frater Posa de genere clarion (!) Kalanorum fuit designatus episcopus novus Bosnie. Vir eruditus in Bononia in multis scientiis . . . mappam mundi et libros per eum scriptos et etiam de gestibus(!) hungarorum donavit. Dignitatem eppi(!) acceptare nolentem frater Jordanus ordinis magister eum obediencia obligavit . . . Litteram obediencie autem frater Julianus, germanus episcopi novi ad curiam Romanam . . . accessum habens ad Summum Pontificem . . ." (vö. Magyar Történelmi Szemle, Hung. Historical Rewiew. New York, I. 1970. 96. lap).

Az idézett szöveget közvetlenül megelőző híradás a jászóvári (ma Jassi Romániában) domonkos rendház építéséről szól, amelynek alapítását a *Rendi Krónika* — úgy látszik — az 1222. évre teszi. Ezután közvetlenül következik a fenti, Pósára vonatkozó szövegrész, amely feljegyzés azonban Pósa boszniai püspökségre való designálásának említése miatt az 1238. évnél előbb nem jöhetett létre, mivel a domonkosrendi Pósát v. Ponsát ebben az évben jelöli ki IX. Gergely pápa Bosznia püspökévé (IX. Gergely erre vonatkozó okirata kiadva Fejér CD IV/1 124., továbbá N. Pfeiffer: Die

ung. Dominikanerordensprovinz . . . Zürich, 1913. p. 171—173.). Ámde a Kassai Kódexből közölt rendi krónikában a Pósára vonatkozó fenti bejegyzés *után*, most már betűvel kiírt évszámmal, az 1232. év rendi eseményeinek a feljegyzése következik, többek között a Szent Erzsébet(!) tiszteletére épített (Sáros-) Pataki rendház alapításáról szóló hibás híradás (e rendház alapítása Pfeiffer Miklós: A domonkosrend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa, 1917. p. 106. szerint 1238-ban történt!). Majd ezután a valóban 1232-re tehető Ottó fráter keleti utazásáról szóló híradás következik, melynek során „a nagy Kur (Churim) folyó mellett megtalálta a Keleti magyarokat" (MTSZ. 1970. I. 96. lap).

E kronológiai zűrzavar és pontatlanságok láttán jogos az a feltevés, hogy a *Rendi Krónikát* az elbeszélt eseményekhez viszonyítva sokkal későbbi időkben írhatta a rendi krónikás, s így a Pósára vonatkozó feljegyzésről (amennyiben hiteles) sem lehet tudni, hogy az mikor történt, de az kétségtelennek látszik, hogy sokkal későbbi időben.

Ami a Pósára vonatkozó szövegrészt illeti, meg kell jegyeznünk, hogy kétségtelenül hibás latinsággal írt szöveg nem mondja kifejezetten azt, hogy a magyarok történetéről szóló munkát Pósa *írta* is. A szöveg úgy is érthető, hogy „a Kalánusok híres nemzetségéből származó (domonkos) fráter Bosznia új püspökévé jelöltetett. A férfiú Bolognában sok tudományban képezte magát (= sok tudományt tanult) . . . adományozott egy világtérképet és általa írt könyveket, és a magyarok tetteiről is (egy könyvet)". Eszerint tehát a *Magyarok Tetteiről* szóló könyvet — ha a szöveget pontosan fordítjuk — nem bizonyos, hogy Pósa fráter vagy püspök *írta*, mint ahogy a „mappa mundi" sem az ő műve volt a fenti szöveg szerint, hanem azt is csak „odaajándékozta".

Mindamellett megengedem, hogy e rossz latinsággal írt szöveg esetleg úgy is értelmezhető, hogy a *Gesta Hungarorumot* esetleg ő írta.

Mivel azonban Karsainak egyfelől a fentiek szerint nem sikerült bizonyítania, hogy az Anonymus „neve" alatt ismert *Gesta Hungarorum* szerzője Pósa egykori domonkos fráter, később Bosznia püspöke, másfelől a *Kassai Kódex* fenti szövege sem feltétlenül azt mondja, hogy Pósa püspök *írt* egy *Gesta Hungarorum*-ot, — de ha mégis írt volna, abban szólnia kellett volna a domonkosok (Julianus és társai) 1236-ban tett felfedező útjáról, Magna Hungariáról vagy Bascardiáról: azért a két Gesta nem lehet azonos. Anonymus műve Magna Hungariáról mitsem tud, tehát Anonymus műve nem lehet azonos a Pósa püspök által esetleg írt *Gesta Hungarorummal* — ha így értelmeznénk a *Kassai Kódex* fenti szövegét. Ha viszont Pósa püspök csak odaajándékozott (a rendháznak) egy a tulajdonában levő *Gesta Hungarorumot*, az nem állapítható meg, hogy miféle *Gesta Hungarorum* lehetett az, amit elajándékozott.

Ha tehát a *Kassai Kódex* kúsza híradása hiteles (?), akkor sem vonatkozhat Anonymus *Gestá*jára, legfeljebb abban a formában, hogy Pósa püspök (valamely rendháznak) ajándékozta azt a birtokában levő *Gesta Hungarorumot*, amelyet mi Anonymus „neve" alatt tartunk nyilván. De ez az odaajándékozott *Gesta* esetleg más mű is lehetett.

Túloldali illusztrációk:

1. Az Anonymus-kódex 1a oldalának fényképe és a látható, kiolvasható szövegrészek (Kaszala László 1960-ban készített palimpszeszt-felvétele)

2. ● Az ſ e-ből vagy o-ból javítva.
◑ Jakubovich felvételén a ráragasztott címszalag helye. Ez a két sor a címszalag-
◑ ról átnyomódott betűsorok és részben a tintával írt cím átütése miatt nem olvasható.

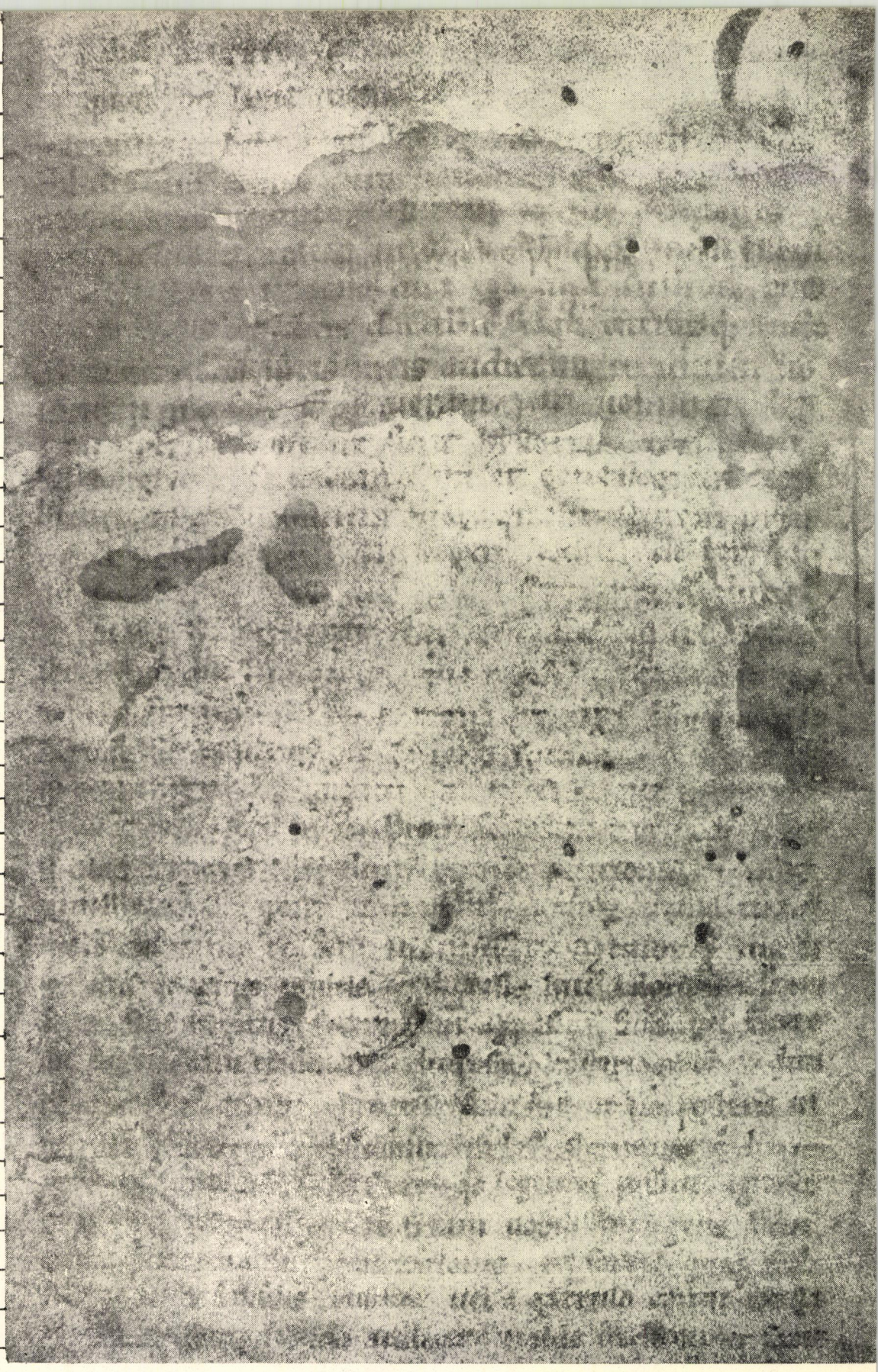

dict' ſter ac
quondam bone memorie
glorioſiſſimi bele regiſ hungarie notariuſ H ſuo
dilectißimo uiro uenerabili arte[?] . . . .
raliſ ſciencie inbuto ſalutem et ſue peticionis
◑
◑ ſummo amo
re ex libris darethiſ frigy̋ cetero4 q́:aucto
rum ſic̃ a magiſtris meis audieram in unum uo
lumen cōpilaueram , pari uoluntate lege
me ut ſicut hyſtoriam
ita et genealogiam regū
Hungarie et qualiter ſeptem ṕinci
mogor[!] de terra ſci
terra ſcithica
qui[?] uoca
quo regeſ hungarorum
regna et regeſ
hungarii,
tue peticionis . . . . mee
p̱miſſioniſ tua d i
monuiſſet. memor ğ tue d i
multis . . . diuerſis hul' laborioſi ſcl'i i m
negotiis facere tm̄ aggreſſuſ ſum que facere
diui
ne gr̄e fult' ut ne poſteris in
q̊ duxi
fimplc̃itē t ſcriberem qd legenteſ poſſint agnoſce
re. et ſj tam nobiliſſima gens hun
ṕmordia ſue generationis et fortîa queq . . . . et
fabulis ruſticor4 uel a garrulo cantu . . . . . .
ſompniando audiret: ualde in et ſatis

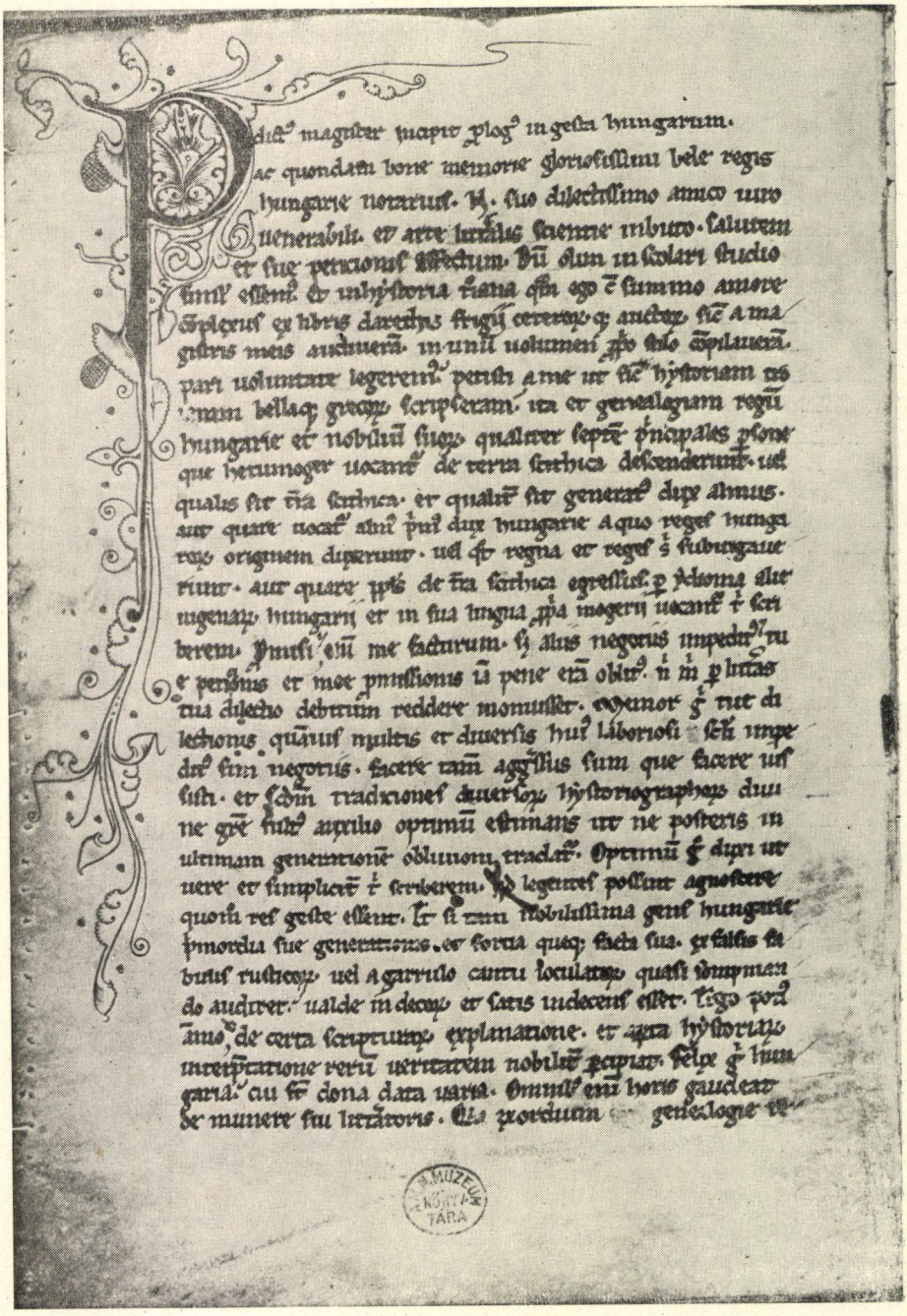

2. Az 1b oldal teljes fényképe

II.

LEGENDÁINK KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEI

GERICS JÓZSEF

KRÓNIKÁINK ÉS A SZENT LÁSZLÓ-LEGENDA SZÖVEGKAPCSOLATAI

A *Szent László-legenda*, Árpád-kori irodalmunknak ez a sajátos terméke, méltán kelti fel a középkorral foglalkozó történetírás és irodalomtörténet érdeklődését. Fontos dokumentuma XIII. századi irodalmi és jogi műveltségünk antik kapcsolatainak, és közvetlen történeti forrásként értékesíthető részletei is vannak. Igazi jelentőségét mégis inkább az a körülmény adja, hogy aránylag terjedelmes közös szövegei vannak a XIV. századi szerkesztésben ránk maradt krónikával. Ezek a krónikával közös részletek különös fontosságot kölcsönöznek a *László-legendának*, mert segítségével lehet megkísérelni a vitás keletkezésű, problematikus krónikarészek korhoz kötését és értékelését a történetírás és az irodalomtörténet számára. A *László-legendának* ezért elsősorban forráskritikai jelentősége van, és az eddigi kutatásokban nagy szerephez is jutott, mint a krónikák különféle szempontú elemzésének egyik pillére. A legenda krónikákhoz való viszonyának tisztázása, annak előkészítése, hogy a történész és az irodalomtörténész a legendát különféle szempontokból eredményesen használhassa és szintézisében biztonsággal építhessen rá, fáradságos filológus munkát, egészében még el nem végzett szövegösszehasonlítást kíván.

Az ilyen természetű elemzés elsősorban annak a tisztázására irányulhat, mennyire tekinthető önálló munkának a legenda, mennyiben támaszkodott korábbi elbeszélő forrásokra, főként a krónikára, vagy fordítva: a krónikaíró használta-e forrásául a legendát.

Ezen a ponton a kérdést az a tény is bonyolítja, hogy a legenda szintén nem egyetlen egységes szerkesztésben, hanem két kéziratcsoportban, a nagyobb és a kisebb legendáében maradt fenn, amelyeknek törzsszövege azonos ugyan, de számos, éppen forráskritikailag jelentős helyen eltérnek egymástól, sőt a kis legenda szövegét fenntartó három változat, az *A* ősnyomtatvány, valamint a *B* és *C* kódexek is a szövegbírálat szempontjából érdekes különbségeket mutatnak. E kéziratok egymáshoz való viszonyát, valamint a nagyobb és kisebb legendának a kapcsolatait Bartoniek Emma tisztázta, amikor a legendaszöveget kiadásra előkészítette és kritikai apparátussal látta el.[1] Megállapítása szerint a nagyobb és a kisebb legenda közös alapszövege ma már nem létező összerkesztményre vezetendő vissza, a kis és a nagy legenda azonos törzsszövege ebből való. Megállapította azt is, hogy a régi alapszöveget inkább a nagyobb legenda őrizte meg, de korántsem mindenkor, és hogy van a kisebb legendának nem egy olyan

[1] Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I—II. Bp. 1937—1938 (A továbbiakban: SRH.) II. 509 és köv.

helye, ahol kétségtelenül közelebb áll az elveszett alaplegendához, mint a nagy legenda. Fontos eredménye Bartonieknak annak tisztázása, hogy a legenda ránk maradt két kéziratcsoportja és azon belül az egyes változatok a szövegkritika tanúsága szerint egymásból nem vezethetők le. A további kutatás számára irányt mutat az az eredménye is, hogy a különféle legendaváltozatok és a krónika bonyolult szövegkapcsolatai, szövegegyezései mind azzal magyarázandók, hogy ezek az egyezések eredetileg *mind* a krónika és az alaplegenda között álltak fenn, és az már a legenda szövegfejlődésének és ágakra bomlásának a következménye, hogy az egyes legendaváltozatok nem azonos mértékben és nem azonos helyeken, hanem egymástól eltérően vannak rokonságban a krónikaszöveggel. Kutatásai során Bartoniek egyszer s mindenkorra érvényes argumentummal igazolta azt is, hogy a legenda és a krónika közös részletei a krónikából jutottak át a legendába, azaz a legenda ősszövege forrásul használta a krónikát.[2]

Ám eredményeinek általam adott értékelése mellett joggal lehet feltenni a kérdést: miért térek vissza a szerintem Bartoniek által megnyugtatóan tisztázott probléma tárgyalására, a krónika és a legenda szövegkapcsolatainak a vizsgálatára.

Ennek magyarázatául arra hivatkozhatom, hogy Csóka Lajos 1967-ben megjelent terjedelmes könyvében[3] éppen ellenkezőleg értékelte a két kútfő szövegkapcsolatait és a legendát kívánta bemutatni a krónika forrásaként. Ebből a forráskritikainak szánt véleménynyilvánításból azután aránylag messzemenő következtetések származtak az állítólag 1210 körül írt ún. *Nemzeti Krónika* létéről, felfogásáról, valamint a László tetteit előadó krónikarészletek keletkezésének idejéről. Utóbb arra is kísérlet történt, hogy Bartoniek megállapításainak megdöntése eszmetörténeti szempontból is értékesíttessék. A szakirodalomban tehát Csóka Lajos állásfoglalásával fordulat mutatkozott a *László-legenda* megítélésében és ennek a fordulatnak nem kis következményei lehetnek Árpád-kori forrásaink kronológiájára és a nekik tulajdonítható hitelre egyaránt. Tanulmányom megírására a vitássá vált probléma jelentőségének belátása ösztönzött, az a szándék, hogy vizsgálataimmal előmozdíthassam a krónika és a legenda szövegkapcsolatainak tisztázását.

Ismertetendő vizsgálataim eredményét abban foglalhatom össze, hogy minden tekintetben igazoltnak látom Bartoniek véleményét, vagyis szerintem a legendaíró használta fel a krónika szövegeit és nem fordítva.

A Képes Krónika Lászlóval kapcsolatos egyik helye *gestát* említ. A legenda és a krónika egymáshoz való viszonyának meghatározása szempontjából fontos szerepe van annak a kérdésnek, milyen kútfőre — legendára vagy egyébre — vonatkozik ez a hivatkozás. A *Képes Krónika* ti. befejezve László történetét, a szakirodalomban általános értelmezés szerint megnevezi forrását: „Si quem autem scire delectat, quot et quanta bona genti sue beatus Ladislaus fecit, de gestis eiusdem plenam poterit habere notitiam",[4] azaz „ha

[2] SRH II. 509—11.

[3] Csóka: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967.

[4] SRH I. 420.

valakinek örömet szerez annak ismerete, hány és mekkora jókat tett népének Szent László, gestájából teljes tudomást szerezhet''. A krónika és a legenda viszonyának megítélését nagyban befolyásolja az itt említett *gesta* értelmezése. Ha ez legendának volna tekintendő, akkor magának a krónikásnak a vallomása alapján nagyrészt el is dőlt volna az, hogy a krónika tényleg felhasználta a legendát, hiszen maga jelölné meg a legendát forrásaként.

Csóka a fontos ,,de gestis eiusdem''-nek a ,,gestájából'' értelmezés mellett nyelvi szempontból azt a magyarázatát is lehetségesnek tartotta, hogy ,,viselt dolgairól'', és ennek alapján a mondatnak ezt a fordítását is mérlegelte: ,,annak [ti. Szent Lászlónak] viselt dolgairól teljes ismeretet lehet szerezni''. Ezt a lehetőséget azonban végül mellőzte és úgy döntött: ,,helyesebb, ha a »de gestis eiusdem«-et az értelmetlenséget okozó *de* praepositio ellenére Szent László életrajzára, legendájára értelmezzük.'' Felfogását a bővebb krónikák egy másik helyének és a XIV. század közepéről származó *Zágrábi Krónika* passzusának idézésével kívánta támogatni.

A bővebb krónikák Imre hercegről:

,,Quot et quantis virtutibus floruerit, et quam fervens in Dei servitio . . . fuerit, scribere supersedimus. Quisquis enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem . . . plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit.''[5]

A *Zágrábi Krónika* Lászlóról:

,,Multis operibus meritoriis peractis migravit ad Dominum . . . Qui autem vult scire eius meritoria opera, perlegat ea, quae sunt descripta in sua legenda.''[6]

Csóka értelmezése szerint a *Képes Krónika* szerzője Szent László legendás életrajzára gondolt, mert ,,csakis az ismertette Szent Lászlónak . . . haláláig, sőt csodatettei által még azon túl is tartó sok és nagy jótéteményeit, amelyeket népe javára gyakorolt. . . A Zágrábi Krónika is . . . Szent László legendájának olvasására utalta azokat, akik Szent László »érdemes [lat. meritorius] cselekedeteit« ismerni akarják.''[7]

Csóka tehát forrásukként legendára hivatkozó, *más* krónikahelyek tanulságaira támaszkodva, valamint annak alapján, hogy olykor a gestának tényleg van ,,legenda, szent életrajza'' jelentése, a *Képes Krónikában* említett *gestát* a *László-legendával* azonosítja. Eljárása azonban nem kifogástalan, mert fontos mozzanatot hagyott figyelmen kívül. A gesta és a legenda azonosításánál ti. nem vette tekintetbe azt a sarkalatos kérdést, vajon azonos szempontból és azonos értelemben idézték-e forrásul a bemutatott szövegek a legendát és a gestát. A legenda és a gesta azonosítása attól függ, ugyanolyan értelemben használja-e a *Zágrábi Krónika* a *meritoria opera*-t, mint a *Képes Krónika* a *bona genti sue*-t, és helyettesíthetők-e ezek egymással. Ha ezek a momentumok, amelyeknek bizonyítékául legenda és gesta idéztetett, nem azonosíthatók, akkor nem fogadható el a legenda és a gesta azonosítása sem.

[5] SRH I. 312.
[6] SRH I. 209.
[7] Csóka: i. m. 670—71.

Csóka értelmezését nem helyeselhetem, elsősorban azért, mert a *Zágrábi Krónika* szerint László „sok »meritorius« cselekedet véghezvitele *után* költözött az Úrhoz" (latinul lásd feljebb), vagyis a László holta utáni, legenda zserinti csodákat a *Zágrábi Krónika* nem számította a „meritorius" cselekedetek közé. A *meritoria opera* ezenkívül a *Zágrábi Krónikában* teológiai műkifejezésnek látszik, jelentése nem egyszerűen *érdemes* (amint Csóka magyarázza), hanem *érdemszerző* cselekedetek, ami azt fejezi ki, hogy megtevőjük, a *Zágrábi Krónika* idézett helyén László, véghezvitelükkel érdemeket szerez magának a személyes üdvösséghez. Ezzel szemben László tetteinek a *Képes Krónikában* olvasható *bona genti sue* beállítása a *gens, a nép* szempontjából való, historizáló értékelés. A *Zágrábi Krónika meritoria opera*-ja és a *Képes Krónika bona genti sue*-ja László tetteinek két különböző nézőpontból való elbírálása: az egyik merőben morális-teológiai, a másik evilágibb, históriaibb. Amint a *meritoria opera* nem azonos és nem helyettesíthető a *bona genti sue*-val, ugyanúgy a gesta, amelyre a *Képes Krónika* a bona gentinél hivatkozik, nem azonos és nem helyettesíthető a *legendával*, amely a cselekedetek *László* szempontjából meritorius voltának perdöntő bizonyítékát, a szentté avatás aktusát tartalmazza.

Feltűnő, hogy amikor a *Zágrábi Krónika* Lászlóról írva nem teologizál, hanem evilági, történeti eseményeket említ róla, azaz historizál, akkor maga is krónikára hivatkozik, így Salamonnal vívott harcának és trónrajutásának ismertetésénél: „ut habet coronica Hungarorum".[8]

A *Zágrábi Krónika* tehát aszerint támaszkodott krónikára vagy legendára, hogy historizált-e vagy hagiografált. Ezért a *Zágrábi Krónika* vizsgálatából vonható tanulságok kétszeresen is támogatják azt a megállapítást, hogy a *Képes Krónika* nem legendát, hanem, ha egyáltalán írott műről van szó, akkor krónikaszerű munkát idézett *gesta* címen László király tetteiről szóló előadásának forrásaként.

Megerősíti ezt az eredményt az 1270-es években keletkezett *Margit-életrajz* Szent Lászlóra vonatkozó elbeszélésének vizsgálata is. Eszerint László „. . . gloriosa regni gubernatione et defensatione adversus invasores maxime insultus paganorum partium orientalium [coruscavit] ut scriptum continet Ungarorum. Amministrans frequentissime causam clericis iusticiis regalibus et in orationibus ac ceteris sanctis operibus vacans etiam quiete corporis relegata noctes ducebat insomnes. Cuius sanctitati usque hodie curationis beneficia crebra perhibent testimonia."[9]

A *Margit-életrajz* László tetteit szintén két szempont szerint minősíti: mint „az ország dicső kormányzását és megvédését" és mint „szent cselekedeteket". A *Margit-életrajz* forrása a „gloriosa regni gubernatio"-ként elbírált anyaghoz, amint maga írja, a *scriptum Ungarorum* volt, azaz a krónika, a „sancta opera"-nál pedig, könnyen megállapítható, a *László-legendára* támaszkodott, ti. csak ez tudósított a király virrasztásáról és éjszakai imádkozásáról,[10] nem pedig a krónika.

[8] SRH I. 208.

[9] A. F. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae..., I—III. Bp. 1937—1938. (A továbbiakban: Gombos: Catalogus.) III. 2012—13.

[10] SRH II. 519.

Ha a *Margit-életrajz* László tetteit minősítő szempontjait ama kérdés eldöntéséhez hívjuk segítségül, vajon milyen aspektusból ítélte meg a *Képes Krónika* László tetteit, amikor mint *bona genti*-re hivatkozott rájuk, a felelet — legalábbis számomra — világos. „Az ország dicsőséges kormányzása és megvédése" kifejezést ugyanis a „népe javára véghezvitt jótetemények" tökéletes körülírásának tartom. A *Margit-életrajz* tehát László történetében ugyanúgy tesz különbséget, mint a *Zágrábi Krónika*, és ugyanúgy használ két forrást. Historizálva „az ország", a „regnum", teologizálva (vagy hagiografálva) a „sancta opera" szempontjából minősít. Ezért a *Képes Krónikában* idézett *gestát*, már amennyiben írott forrást jelent, csak a *Scriptum Ungarorum* címen idézett munkával azonosíthatom, nem pedig a *László-legendával*, és olyan műre való hivatkozásnak tekintem, amelynek Lászlóra vonatkozó előadását a bővebb krónikák tekintélyes terjedelemben ránk örökítették. A *gestának* a *László-legendára* való vonatkoztatása mindenképpen lehetetlen.

Következő szempontként a krónika és a legenda közös szövegeit kell megvizsgálnunk.

A legenda és a krónika terjedelmes közös szövegei közül biztosan értékelhető összefüggés áll fenn a krónika Szent István megsiratásáról szóló elbeszélése és a legenda László meggyászoltatására vonatkozó előadása között. Ezt az összefüggést Bartoniek ismerte fel, és állapította meg belőle a krónika elsődlegességét és a legenda másodlagosságát, valamint a legendavariánsok egymáshoz való viszonyát.

Bartoniek megfigyelése elsősorban azon alapul, hogy a halott király siratására vonatkozó krónikaelbeszélés a gyászoló személyek és öltözékük leírásában („prae tristitia et merore scalidis induti per triennium choream non duxerunt")[11] sokkal közelebb áll a nagy legenda szavaihoz („lugubres indumentis squalidi continuo trium annorum spatio correas non duxerunt"),[12] mint a kisebb legenda bármelyik változatának szövegéhez. („continuo trium annorum spatio { *C:* in vestibus squalidis / *B:* in vestibus lugubribus squalidi / *A:* in vestibus squalidi } correas non duxerunt"),[13] a siratásnál elnémult hangszerek leírásában viszont a krónika („omne genus musicorum delinitiva dulcisona siluerunt")[14] a kisebb legenda elbeszéléséhez („omne genus musicorum et delinitiva dulcisona ultra tempus luctus siluerunt")[15] van sokkal közelebb, mint a nagyobb legendáéhoz („omnisque musici generis instrumenta intra tempus luctus siluerunt").[16]

Bartoniek ebből levonta azt az egyetlen lehetséges következtetést, hogy a *Képes Krónikában* fenntartott szöveg forrása volt a ma ismert kisebb és nagyobb *László-legenda* közös ősének, és hogy a *László-legendák* közös őse

[11] SRH I. 322.
[12] SRH II. 522.
[13] SRH II. 522, *) alatti jegyzet.
[14] SRH I. 322.
[15] SRH II. 522.
[16] SRH II. 522.

által átvett krónikaszöveget a legenda ma ismert különféle variánsai más-más módon változtatták el.[17]

Bartoniek megállapításaitól eltérni és azt állítani, hogy a legendáknak a László siratásáról beszámoló előadása mintául és forrásul szolgált a krónikának István siratásáról szóló szövegéhez, csak súlyos módszertani és filológiai tévedések árán lehetne.

Ilyen tévedés szerintem a szövegek eredetibb voltának a problémáját így megfogalmazni: „A kérdés az, hogy Szent László életrajzának az előadása-e a korábbi és az eredeti szöveg, vagy a Nemzeti Krónikáé? Azaz Szent Lászlót gyászolta-e három évig a magyarság vagy Szent Istvánt?"[18] Ezt a kérdésfeltevést már csak azért sem ajánlatos kiindulópontul választani a szöveg eredetiségének vizsgálatában, mert ha tudjuk is, hogy Péter uralma kedvezőtlen volt István hároméves gyászoltatásához, azt szintén tudjuk, hogy Kálmán 1097 májusában ülte meg nagy fénnyel lakodalmát,[19] tehát László hároméves országos siratásáról szintén aligha beszélhetünk.

A Bartoniek által megállapított szövegösszefüggést másként értékelni csak úgy lehet, ha olyan nem létező legendavariánst teremtünk, amely magában foglalja mind a nagy legendának a kis legendából hiányzó szavait (indumentis squalidi), mind a kis legendának a nagy legendából hiányzó variáns lekcióit („omne genus musicorum et delinitiva dulcisona"), és ezt a *fiktív* szöveget vetnénk össze a krónikával. Ilyen legendaváltozatot azonban csak véletlen elnézés hozhat létre a kis és a nagy legenda szövegének összeolvasztásával úgy, hogy elhanyagolják a SRH II. kötet 522. oldalán a $^{+++}$ jegyzetet. Ez ti. közli, hogy a kis legenda szövegének fenntartói a nagyobb legenda jellegzetes *indumentis squalidi*-ja helyett más olvasatokat hoznak.[20]

Bartoniek érdeméből ezért tisztázottnak tekinthető az a fontos körülmény, hogy a krónikának a Szent István meggyászolásáról szóló hírét a *László-legenda* szövegszerűen felhasználta, és ennek alapján fogalmazta meg saját előadását László siratásáról.

A következőkben a legendának és a krónikának olyan rokon szövegezésű elbeszélését igyekszem elemezni, amely még nem részesült az előbbihez hasonló, beható megvitatásban. Vizsgálatom tárgya a László uralkodói erényeit megörökítő kétféle szöveg összehasonlítása, forrásaik megállapítása és ennek alapján viszonyuk megvilágítása. A király erényeiről szóló részek taglalása sajátságos összefüggések nyomára vezet. A szövegek tanulmányozása két jellegzetes kérdés köré csoportosítható: mit emel ki László fő erényeként a legenda és a krónika, valamint milyen környezetben és összefüggésben foglal

[17] SRH II. 509—11.

[18] Csóka: i. m. 529—30.

[19] Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1899. I. 202.; Csóka: i. m. 163. Kálmán esküvőjének történeténél a fő forrás Gaufredus Malaterra munkája, a Historia Sicula, Gombos: Catalogus II. 976—77.

[20] Ezt a hibát Csóka követte el: i. m. 532. o. 35. sortól 533. o. 5. sorig, az alábbi, ténylegesen *nem létező* legendaszöveget közölve: „. . .indumentis squalidi, continuo trium annorum spatio correas non duxerunt et omne genus musicorum et delinitiva dulcisona ultra tempus luctus siluerunt."

helyet a két forrásban a királynak azonos módon tulajdonított „misericordiae lenitas".

A két forrásnak e szempontból jellegzetes és egymással jól értékelhetően összefüggő szövegei a következők:

Krónika	*Legenda*
Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consummatione virtutum, fide catholicum, pietate precipuum, largitate munificum, caritate conspicuum...[21] Semper enim timorem domini pre oculis habuit in omnibus iudiciis suis et maxime in causis criminalibus, ubi ultio seu pena sanguinis irrogatur. Divina quidem inspiratione illustratus sciebat, quod rex non tam regat, quam regatur. Unde in omnibus iudiciis suis mitigata legum severitate, semper utebatur misericordie lenitate...[22] A cunctis enim regnicolis mutato proprio nomino pius rex vocabatur.[23]	...regum dignitate servata, quid suum est, unicuique tribuens, dilexit deum propter se, mundi contemptibilia propter deum. Erat ergo... liberalis in extraneos, munificus in subiectos, misericors in afflictos, validissimus oppressorum liberator. Erat itaque... iustus in iudicio, serenus in corripiendo, in examinandis autem iudiciis non tam iudicare quam iudicari timuit, sibique magis terribile iudicium imminere credebat, quam hiis, qui ab eo iudicabantur. Unde rigorem iustitiae lenitate temperans misericordie, talem se erga subditos exhibebat, ut ab eis potius amaretur, quam timeretur... quasi mutato nomine ab omni gente sua pius rex vocabatur. Cum itaque ipse pius rex esset armatus humilitate, potens pietate precipuus tamen erat largitate.[24]

A két kútfő Lászlónak számos jó tulajdonságát sorolja fel; királyként való magatartása — a legenda szerint — „több, mintsem szóval ki lehessen fejezni".[25] Mégis, sokerényű volta ellenére is, mind a legenda, mind a krónika megjelöli a Lászlónak tulajdonított legjellegzetesebb erényt, csakhogy — érdekes módon — korántsem ugyanazt.

A krónika eljárásának az a sajátossága, hogy László felsorolt *virtus*ai közül a *pietas*t állítja a központba. Ezt az erényt olyan fokon látja hősében, hogy még nevét is a *pius rex* jelöléssel helyettesítteti.

Elkerüli azonban László hangsúlyozott erényei között *iustus* voltának és bíráskodásánál a *iustitiá*nak az említését. A krónikást erre a furcsa ábrázolásra történetfelfogása ösztönözte. Az író csak mellékesen nyilatkozik Lászlónak és a *iustitiá*nak a viszonyáról: ott, ahol megírja, hogy kibékült a trónjától megfosztott és legyőzött Salamonnal, és királyi ellátást biztosított neki. Tette pedig ezt László a krónikás szerint „victus . . . pietate et maxime iustitia compellente, quia ius legittimum Ladizlaus non habebat contra eum, sed omnia ex facto fecit, non de iure".[26] Kitűnik ebből a nyilatkozatból, hogy a krónikarész írója Salamonnak trónjától való megfosztását törvénytelennek látta, és megítélése szerint László uralmát éppen a iustitia szempontjából lehet kifogásolni. Ilyen alapállás mellett szinte lehetetlen

[21] SRH I. 404.
[22] SRH I. 405.
[23] SRH I. 406. — A Budai Krónika családja nem közli.
[24] SRH II. 518—519.
[25] „plus est, quam verbis queat explicari" SRH II. 518.
[26] SRH I. 407.

lett volna számára hőse kiemelt erényei között a *iustitiá*nak helyet szorítani. Mégis megtalálta a módját annak, hogy Lászlót *királyi mivoltában* is magasztalja, mégpedig olyan szokatlan módon, hogy erényei közül éppen a keresztény uralkodó egyébként közhelyszerűen hangoztatott igazságossága hiányzik. Ennek a furcsa királyképnek a készítésére és a iustitia háttérbe szorítására a krónikást kimutathatóan használt olvasmányai is bátorították. Ezekben ti. olyasmit talált, ami nagyban megkönnyítette Szent László erényei közül a *iustitiá*nak csak mintegy mellékes említését.

Közülük — hatásuk alapján — itt kettőt fontos megemlíteni: a Pseudo-Augustinustól a *Quaest. veteris et novi Testamenti* 15-t és Isidorus *Etymologiae*jának egyik helyét.

A Qu. 15. ide vonható része így hangzik: „Nimia iustitia incurrit peccatum, temperata vero iustitia facit perfectos. Non enim sine malitia est, qui multum est iustus, quia peccantibus ad singula si respondeas, non deerit, ubi pecces. Denique Dei temperata iustitia est . . . *Lex . . . a nobis mitiganda est*, ut possit prodesse sub se agentibus. Hic ergo iustus non est multum, qui Dei imitator est."[27] A szöveg utolsó mondata egyenesen bibliai hivatkozást tartalmaz: „Noli esse multum iustus" (Ecclesiastes 7, 17). A Pseudo-Augustinus használatának szövegszerűen bizonyítható nyoma a krónikában a „*mitigata legum severitate*" hely. Sokkal fontosabb azonban ennél az a hatása, hogy a krónikás László esetében a *iustitiát* csak érinti, de nem nyomatékozza a király jellemző erényeként. A Qu. 15-nek a Biblia tekintélyével támogatott intelme („nem túlságosan igazságoskodó az, aki Istent követi") és a bűnbe torkolló, túlságba vitt *iustitiára* tett megjegyzése alkalmat adott a krónikásnak arra, hogy a *iustitiát* célzatosan értelmezze és olyan tulajdonságnak magyarázza, amelynek a hősben nagy fokon való megléte éppenséggel nem kívánatos, hanem káros. A *iustitiá*nak a Lászlót jellemző, magas fokban gyakorolt erények közül való elhagyása arra vall, hogy a krónikás betű szerint megfogadta és a saját koncepciójának megfelelően alkalmazta a Pseudo-Augustinusnak a *nimia iustitiá*ról szóló tételeit. Ez a beállítás tette számára lehetővé, hogy ne kelljen László súlyos *erkölcsi* fogyatkozásának tartani a iustitia bevallottan vaskos megsértéseként elűzött Salamon trónján való uralkodását.

A krónikás ügyesen kikerülte a számára kényes kérdést: László *iustitiá*jának a bolygatását, és forrása erre csak bátoríthatta. De ő nemcsak a Pseudo-Augustinusnál kárhoztatott *nimia iustitiát* mellőzte, hanem szintúgy elhallgatta a forrásában nagyon is kiemelt *temperata iustitiát*. Márpedig a király erényeinek felsorolásából nem maradhatott ki annak a magatartásnak az ecsetelése, amelyet a Pseudo-Augustinus *temperata iustitiá*nak nevezett. Lászlónak erről a magatartásáról számot is ad a krónikás, de nem a veszélyes *iustitiá*val, hanem más nevezetekkel, *pietas*szal és *misericordiae lenitas*szal jelölve a hőse javára írt jó tulajdonságot. Ilyen módon, e két másik erény előtérbe állításával és túlhangsúlyozásával,

[27] CSEL 50. Ed. Souter 1908, 41 és köv. o. Idézi: Eugen Ewig: Zum christlichen Königsgedanke im Frühmittelalter, a Das Königtum (Vorträge und Forschungen Bd. III. Lindau—Konstanz 1956) c. tanulmánykötetben, 61. o. 243. jegyzet.

igyekszik pótolni a keresztény király portréjából elmaradhatatlan *iustitia* kiemelésének mellőzését. A *pietas*nak a háttérbe szorított iustitia rovására való hangsúlyozását nagyban elősegítette másik forrásának, az *Etymologiae*-nak említett helye (9, 3, 5), amely szövegszerűen is hatott a krónikarészletre: „Regiae virtutes precipue duae, iustitia et pietas; plus autem in regibus laudatur pietas, nam iustitia per se severa est."[28] A krónikában az Etym. (9, 3, 5) szövegszerű hatása mellett László „pietate precipuus" jelzője tanúskodik, motiválás szempontjából pedig a László-ábrázolás egyik fő forrása volt. A krónikás László *pius* voltának a bizonyítását az ítélkezésben szinte megkoronázta azzal az állítással, hogy *misericordiae lenitas*t tulajdonított neki, vagyis egyenesen papi erénnyel ruházta fel. (L. erről alább.)

Lényegesen különbözik ettől a képtől László erényeinek rangsorolása a legendában. Igaz, itt is olvasható az az állítás, mint a krónikában, hogy ti. „*pius rex*"-nek nevezték. Kitűnik viszont az is, hogy a legenda mégsem *pius rex* voltát tartotta legjellemzőbb tulajdonságának. Mindenekelőtt igazságos voltát emelte ki feltűnően, kettős értelemben is. *Isten-szeretetének* ecsetelése közben ugyanis előadja róla, hogy „kinek-kinek megadta, ami az övé". A középkori latinságnak ez a közhelye az igazságosság egyik közkeletű meghatározásának része.[29] Az igazságosságnak az Isten szeretetével való kapcsolatba állítása sarkalatos keresztény erényként való bemutatását jelenti.[30] A legendaíró azonban ezzel nem elégedett meg, hanem hősét „*iustus in iudicio*"-nak is nyilvánította és a perben a *rigor iustitiae* enyhítését tulajdonította neki.[31] Ezzel nyilván más képét és rangsorolását adta László erényeinek, mint a krónika.

Csakhogy a legenda nem pusztán a sarkalatos erényként és bírói igazságosságként is felsorakoztatott iustitiát tette meg László krónikabeli legfőbb erényének, a *pietas*nak a versenytársává, hanem a *largitas*t, *munificus* voltát még elébe is helyezte. Forráskritikai szempontból éppen ennek tulajdoníthatunk jelentőséget. A legendaíró ti. nyíltan vitába bocsátkozik e helyt a krónika beállításával: „Jóllehet a kegyes király fel volt fegyverezve alázatossággal, és nagy volt a pietasban, mégis bőkezűségben volt kiemelkedő." („Cum itaque ipse pius rex esset armatus humilitate, potens pietate, precipuus erat tamen largitate.") Tagadhatatlanul cáfolja tehát a krónika előadását, amely szerint László „pietasban kiemelkedő, bőkezűségben adakozó kedvű" („pietate precipuum, largitate munificum"). Ez nehezen kétségbe vonható bizonyítéka a krónika elsőbbségének, amit a krónika for-

[28] Idézi Ewig: i. m. 33. o. 105. jegyz.

[29] A meghatározás végső forrásaként részben a Rhetor ad Herennium III, 2, 10-re vezethető vissza: „Iustitia est aequitas ius suum uni cuique tribuens pro dignitate cuiusque", részben pedig a Digesta I. 10-re: „Ulpianus libro primo regularum: Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi". L. az egészre Heinrich Fichtenau, Arenga MIÖG Ergänzungsband XVIII (1957) 53 és köv.

[30] Ez természetesen nem a László-legenda specialitása, hiszen már Isidorus a Diff. II. 158-ban azonosítja a iustitiát a „dilectio dei et proximi"-vel, Migne: PL 83. col. 95.

[31] SRH II. 518: „Rigorem iustitiae lenitate temperans misericordio."

rásául kimutatott Isidorus *Etymolog.* 9,3,5-höz való viszonya bizonyossággá emel.

Isidorus	*Krónika*	*Legenda*
Regiae virtutes precipue... iustitia et pietas	pietate precipuum largitate munificum	potens pietate, precipuus tamen erat largitate

A legenda- és a krónikaszöveg viszonya szempontjából a jogtörténet tekintetben jellegzetes, közös *misericordiar lenitas* eredete is sarkalatos kérdés. A megoldás érdekében vizsgáljuk tovább ama mondatok forrásait, amelyek a két szövegben a misericordiae lenitas említését környezik. Az eredeti szövegkörnyezet megtalálását a jogtörténeti elemzés segítheti elő.

Az a legendamondat, amely szerint László „a perek megvizsgálásakor attól félt, hogy nem annyira ő ítél, mint inkább felette ítélnek, és azt hitte, hogy reá félelmetesebb ítélet vár, mint akik fölött bíráskodik" („non tam iudicare quam iudicari timuit sibique magis terribile iudicium imminere credebat, quam his qui ab eo iudicabantur"), szöveg- és műveltségtörténeti szempontból jelentős többletet tartalmaz a krónikához képest. Terjedelmes *római jogi* részletet rejt ti. magában. Az idézet a *Cod. Iust. III. 1. 14*-ből való. Ez a lex emlékezteti a bírákat: „non magis alios iudicant quam ipsi iudicantur, cum ipsis magis, quam partibus terribile iudicium est". A legenda ezt a *lex*et szó szerint alkalmazta Lászlóra, ami önmagában is cáfolhatatlan bizonyítéka a legendaíró római jogi ismereteinek. A legendaíró eme *lex*szel indokolta, miért tanúsított László *misericordiae lenitas*t. A krónika egészen másként jár el: benne római jogi idézet helyett sokkal markánsabban középkori érvelés szerepel: „László tudta, hogy a király nem annyira másokat irányít, mint inkább irányítás alatt áll [vagy: önmagát irányítja]" („non tam regat, quam regatur"). Az évezredes középkori közhely krónikabeli fogalmazásához az igen sok lehetséges mintából az általam ismertek közül a X. századi veronai *Ratherius* püspök munkájának, a *Praeloquiorum libri VI.* egyik részlete áll a legközelebb,[32] bár korántsem bizonyos, hogy a krónikás Ratherius művét használta.

Forrása lehet továbbá a krónika szövegének („mindig . . . minden ítéletében az Úr félelmét tartotta szem előtt", „semper . . . timorem domini pre oculis habuit in omnibus iudiciis"). Sedulius Scottus *De rectoribus Christianis*ának második fejezetéből egy részlet („dei timorem semper pre occulis habens . . . iusta perpensans iudicia").[33] A krónikaíró eljárását legjobban jellemző körülménynek azonban azt tartom, hogy László istenfélő ítélkezésénél a vérbíráskodás alkalmával tanúsított magatartását emelte ki („maxime in causis criminalibus, ubi ultio seu pena sanguinis irrogatur"), és a krónikában ez a magatartás szolgál a *misericordiae lenitas* magyarázatául. Ezzel

[32] „Quicumque proprium corpus subegerit nec eius passionibus turbari animam suam rector sui congrua vivacitate permiserit, is bene regia potestate se cohibens rex dicitur quod se regere noverit... Alius autem tanto lautius quanto succinctius inquit: »Tu si animo regeris rex es, si corpore, servus...« Hinc etiam est, ut usu locutionis communi ea, que antiqua et recta est, regia dicitur via, et regia vocatur porta, qua intratur in aulam..." (IV, 32; MIGNE: PL 136. col. 283.) A verssort I. Disticha Catonis, Poetae Latini minores III. ed. E. BAEHRENS Leipzig 1887. 237.

[33] MIGNE: PL 103. col. 296.

a probléma gyökeréhez is jutottunk. Jogtörténeti szempontból a legérdekesebb az, hogy a krónikás ama *causae criminalest* emeli ki, amelyekben vérontással járó ítéletet hoznak, szinte azonosítja a *causae criminalest* a vérontási ítélettel, és Lászlónak ezeknél *misericordiae lenitast*, azaz erényeként kifejezetten papoktól követelt magatartást tulajdonít. A római jog álláspontja a *lenitas* alkalmazásáról egészen más volt: „Plane in *levioribus* causis proniores ad lenitatem iudices esse debent". (Dig. 48, 19, 11.) A dolog lényegét, a *causae criminales* és a *misericordiae lenitas* összetartozásának eredetiségét a következő áttekintéssel igyekszem megvilágítani.

A középkori *causa criminalis* mibenlétét a legvilágosabban Heinrich Brunner fejtette ki. Szerinte „a büntetés neme határozza meg a crimen, a causa criminalis fogalmát. Ezek a kifejezések római befolyás alatt jutottak be a frank kori jogi nyelvbe, anélkül, hogy római értelemben vették volna őket. A késői római nyelvhasználattal ellentétben ti. *causae criminales*on csak a *causae maiorest* értették úgy, hogy ezekkel a kevésbé súlyosan büntethető bűncselekményeket mint *causae minorest* vagy *leviorest* állították szembe."[34] A bűncselekményeknek ez a büntetések nemei szerinti osztályozása már a frank korban a causae criminales fogalmának a vérontásos büntetéssel megtorolt cselekményekkel való részbeni azonosulásához vezetett. Beszédes példa erre I. Lothárnak a novalese-i monostor részére 845-ben adott privilégiuma. Eszerint a monostor népe felett az apát elnyer „omnem districtionem et iudicium providendum *exceptis illis culpis criminalibus, de quibus sacerdotibus et monachis non est licitum iudicare*".[35] Ez a tilalom, amelyre Lothár császár hivatkozott, a középkori egyházjog egyik fontos intézménye. A 633-ban tartott toledói zsinat papoknak csak azzal a feltétellel engedélyezte az uralkodótól bírói megbizatás elfogadását, ha előzőleg esküvel kötötték ki a halálbüntetés kiszabásának mellőzését. A 675. évi toledói zsinat még tovább ment, mert hivatalvesztés és életfogytig tartó fogság fenyegetésével tiltotta meg papnak a *iudicium sanguinis*nál való közreműködést. Ezek a zsinati rendelkezések nem maradtak hispániai partikularitások, hanem mértékadóan befolyásolták a következő évszázadok egyházi jogfejlődését. Bejutott ugyanis mindkettő egy sereg XI—XII. századi egyházi joggyűjteménybe, pl. a wormsi Burckhardus 1008 és 1012 között keletkezett *Decretumá*ba (1.2 c. 149 és 1.1 c. 201) az 1115 és 1117 közt meghalt Chartres-i Ivo *Decretum*ába (p. 6, c. 222. és p. 5, c. 315), valamint teljes terjedelmükben Gratianus művébe is (c. 29 és c. 30, C. XXIII. qu. 8).

A X—XI. századi német jogfejlődés a vérbíráskodással részben azonosult *causa criminalis*nak a frank kori fogalmát megőrizte, annak ellenére, hogy ekkoriban az anyagi jóvátételen alapuló kompozíciós rendszer uralma a kriminális bíráskodást a tettenérés esetére korlátozta. A XII. század elején kezdődött Landfrieden-törvényhozás szankcióiban viszont a vérontással járó büntetőbíráskodás nagyarányú elterjedése és fellendülése állapítható meg. Ez a század folyamán Barbarossa Frigyes jogalkotásában érte el a

[34] Deutsche Rechtsgeschichte, II. 1892. Leipzig 538—39.
[35] Uo. 300. o. 65. jegyzet.

tetőpontját.[36] A felsőbíráskodás ezzel igazi mivoltát tekintve vérbíráskodássá alakult. Különleges fejlődés figyelhető meg ebben a vonatkozásban a birodalomban ott, ahol a felső bíráskodás egyházi úr jogosítványa volt. Ők az egyházjog tilalmai következtében se maguk nem gyakorolhatták a vérbíráskodást, se nem ruházhatták át ezt a jogot (Blutbann) grófjaikra és advocatusaikra (*Vogt*okra). Ez utóbbiaknak ezért, miután a bíráskodást az egyházi úr rájuk ruházta, a vérbíráskodási jogot a királytól kellett megszerezniük. Ilyen módon a monostorok és a kolostori Vogtságok bíráskodása egészen 1298-ig szoros kapcsolatban maradt a birodalommal, amikor a pápa megszüntette az egyházi tartományurak bíráskodási jogosítványainak ezt az egyházjogi korlátozását.[37] A püspökök azonban elég hamar megtalálták a módját annak, hogy a tilalmat kijátszhassák, amint erről a Reichersperg-i Gerhoh apát (1132—1169) szemrehányása tanúskodik.[38]

A *crimen* fogalmát és a vérbíráskodásban való részvétel papok számára tilalmas mivoltát a XII. századi Magyarországon is ismerték. A Kálmán korában tartott zsinat ugyanis elrendelte, hogy minden archidiakonusnak legyen meg a *Breviarium Canonum*, ezen pedig (a papi vérbíráskodás tilalmát is tartalmazó) bármelyik korabeli kézikönyvet (pl. Ivóét) értették. Ugyanez a zsinat egy másik rendelkezése szerint felszentelt papot hivatalából csak „super certis criminibus, ordine canonico" lehet eltávolítani. Fontos, közvetett bizonyítéka a XII. századi magyarországi kriminális bíráskodásnak III. Lucius pápa (1181—1185) ama rendelkezése, hogy *a magyarországi gyakorlattal ellentétben* a papokra vonatkozó büntető ügyekben („in rebus criminalibus") ne világi, hanem egyházi bíróság járjon el.[39]

Röviden áttekintve, ez a jogtörténeti háttere annak a *misericordiae lenitas*nak, amelyet László király a krónika szerint kriminális ügyekben tanúsított. Ez a *misericordiae lenitas* a középkori bíráskodásban egyenesen a papoktól megkívánt magatartás volt. Szövegkörnyezete a krónikában ágyazza bele a kifejezést természetes történelmi és jogintézményi kereteibe, ahonnét a legenda a jellegzetes „causae criminales" elhagyásával nézetem szerint kiragadta és római jogi idézettel ékesített, tudóskodó kontextusba foglalta. Ezen a helyen ezért többszörösen: jogtörténeti és műveltségtörténeti összefüggések alapján is a krónika előadását kell eredetinek és régebbinek tartanunk.

[36] Heinrich Mitteis: Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar 1962[7]. 162—64 és 242—43; Hermann Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte. Karlsruhe 1962[2]. I. 348—49 és 438.

[37] H. Conrad: i. m. 376.

[38] „. . . quamvis legali, tamen seculari praesumant interesse iudicio sanguinis. Sed infine quando iudicialis sententia datur, ad hoc se per momentum unius horae subtrahunt, ut sic videantur canonum scita servare, quae prohibent episcopos iudicio sanguinis interesse." Idézi: Georg Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte. Kiel 1878. VIII. 21. o. 1. jegyzet.

[39] Az esztergomi zsinat két idézett kánonját lásd: Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 200 és 205. Lucius pápa rendelkezését l. X, 2, 1, 8. Idézi és értelmezi mindezeket Bónis György: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. ZRG Kan. Abt. Bd. LXXX (1963) 186—87.

Annak a körülménynek a megállapítása, hogy a legenda László bőkezűségének a középpontba állításával megmásította a krónika eredeti szövegét és beállítását, hozzásegít a László név etimológiáját is tartalmazó közös legenda- és krónikaszöveg eredetének tisztázásához is.

Krónika	*Kisebb legenda*	*Nagyobb legenda*
		2. fejezet
Erat enim magnus, secundum nomen suum maximum. Nam si ethymologie nominis eius alludamus, Ladizlaus quasi laus divinitus data populo dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datio sive datum. Prima enim sillaba nominis eius laus est per paragogen.[40]	Erat enim magnus et munificus secundum nomen suum gloriosum. Nam si ethymologie nominis eius alludamus, Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datum sive datio. Prima vero sillaba nominis eius laus est per paragogen.[41]	Nam si ethymologie nominis eius alludamus, Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datum sive datio. Prima vero sillaba nominis eius laus est per paragogen. Ipse quidem laus erat data populis...[42]
		5. fejezet
		Erat enim magnus et munificus secundum nomen suum gloriosum.[43]

A szöveg három variánsának az az érdekessége, hogy itt a krónikához a legenda minor két helyen lényegesen közelebb áll, mint a maior: 1. az „erat enim magnus" kezdetű mondatot a nagyobb legenda a krónikabeli és a minor-beli helyétől, a László név etimológiájának bevezetésétől több oldalnyi és fejezetnyi távolságban közli, 2. a krónikában és a kisebb legendában azonos terjedelmű és azonosan végződő, etimologizáló szakaszt a maior még tovább szövi egy a részlet közepe táján olvasható mondat ismétlésével („ipse quidem laus data erat populis").

Azt természetesen nem állíthatjuk, hogy a minor szövege teljesen azonos a krónikáéval, hanem ki kell emelni, hogy a két legendának a szövegszármaztatás szempontjából fontos, közös sajátosságai is vannak a krónikával szemben: 1. mindkettő azonos módon igyekszik gördülékenyebbé tenni a krónikának az egyik helyen meglehetősen nehézkes elbeszélését, mégpedig a krónika *enim* szavának *vero*ra változtatásával, 2. a név etimológiáját bevezető krónikamondathoz képest a legendák a *bőkezű (munificus)* jelzőt tartalmazzák jellegzetes többletként. Ez a két különbség, főként a *munificus* jelző perdöntő a leszármazás megítélésében: a *bőkezűség*nek az előtérbe állítása a legendaíróra jellemző változtatásnak bizonyult az Isidorus-hellyel való összevetésnél, tehát a jelzőnek a legendákban a krónikával szembeni többletként való előfordulása biztos jele annak, hogy a legendák itt is átalakították a krónika eredetibb szövegét.

A következőkben nemcsak szövegkritikai szempontból tanulságos érintkező pontokat szeretnék bemutatni a legenda és a krónika között, hanem

[40] SRH I. 404.
[41] SRH II. 516, *) alatti jegyzet, 519, *) alatti jegyzet, 520, *** alatti jegyzet
[42] SRH II. 516.
[43] SRH II. 519.

a legendaszöveg sajátosságai alapján felhívni a figyelmet arra a nagyon fontos további pluszra, amely a legendaíró klasszikus műveltségében a krónikáséhoz képest a római jog ismeretén túl is mutatkozik.
Itt I. Béla királynak (1060—1063), László apjának krónikabeli és nagyobb legendabeli jellemzésére lehet hivatkozni.

Legenda	*Krónika*
1. fejezet	*94. fejezet*
per cuius [sc. Belae] industriam ingenii annis, quibus regnavit... Pannonia ita... floruit, ut post tempora beati Stephani regis legibus, libertate, opulentia nunquam tam egregie enituit. In cuius quoque tempore *Ungaria magis ditior, quam antea cepit libertatis caput plenis copie cornibus extollere super ethera cunctasque fere regiones evincere divitiis, honore et gloria.*[44]	Hungaria quamplurimum locupletata super omnes circumadiacentes regiones caput extulit, vincens eas divitiis et gloria. Tunc... pauperes locupletabantur et divites gloriabantur.[45]

A *László-legenda* ehelyt szövegkritikai és műveltségtörténeti szempontból perdöntő, kétszeres klasszikus többletet tartalmaz a krónikával szemben. Ezek közül a horatiusi reminiszcenciát a kutatás már régebben megállapította: a „plenis copie cornibus" a *Carmen Saeculare* 59—60. sorából származik („apparetque beata pleno copia cornu"). A legenda ugyanezen mondatában azonban egyéb klasszikus nyom is kimutatható: az „Ungaria magis ditior quam antea cepit libertatis caput . . . extollere" passzusban ugyanis a cicerói „*antiqua libertas*, quae . . . *extollere iam caput* . . . debebat" (*Pro Cn. Plancio* 33.) mondat hatását keresem.

A krónika sokkal egyszerűbb szavainak mintáját legközelebbről a *Zsoltárok Könyvé*ben jelölhetnénk meg, pl. a 82. zsoltár 3—4. versében: „*extulerunt caput super populum* tuum".

A krónika mondata a klasszikus szövegekből mit sem tartalmaz, a legendaszöveghez való viszonyát tehát nem ítélhetjük meg úgy, hogy a krónikás elrontotta vagy kiirtotta a legenda antik reminiszcenciáit. Az ókori többleteknek ugyanis egyszerűen nincs nyomuk a krónika zsoltárrészleten alapuló, puritán mondatában. Sokkal inkább azt kell mondanunk, hogy a krónikás aránylag egyszerű szavait a legendaíró díszítette fel a horatiusi és cicerói ékítményekkel, ilyen módon adva az antik irodalomban való jártasságának csattanós bizonyítékát.

*

Szakirodalmunk egységes felfogása szerint a *Szent László-legenda* a XII—XIII. század fordulóján keletkezett.[46] Minden okunk megvan arra, hogy ezt

[44] SRH II. 515. — A kisebb legenda nem közli.
[45] SRH I. 359.
[46] Pl. Bartoniek bevezető tanulmánya, SRH II. 511. Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 188. Csóka arra támaszkodva, hogy a legenda I. András királyt említi (SRH II. 515), a legendaíró számára — joggal — II. András uralmát is ismertnek gondolja és a legenda keletkezését II. András királyságának (1205—1235) első évtizedére teszi. i. m. 259.

a véleményt helyeseljük. A kisebb legenda ti. kifejezetten utal arra, hogy szerzője (vagy szerkesztője) kortársként élte meg László 1192. évi szentté avatását: „Nostris quoque temporibus deus multis mirabilibus sanctum confessorem suum Ladislaum glorificavit. Nam anno domini millesimo centesimo nonagesimo secundo sanctum corpus eius canonizatum est. Tunc itaque ex causis superioribus lege nature mutata prevaricationem ordine regressibili sequi cepit habitus."[47] Bartoniek megállapítása szerint a kisebb legenda semmiképpen sem keletkezhetett a maior előtt. Akár önálló betoldása a „nostris temporibus" történt szentté avatásra való hivatkozás, akár esetleg az alaplegendából vette át, mindenképpen indokoltnak mutatja a legenda megíratásának a XII—XIII. század fordulója körüli időre tételét.

Ez az időmeghatározás további fontos következtetéseket foglal magában mindazoknak a krónikahelyeknek a keletkezési idejére nézve, amelyek a legendával érintkeznek. Tanulmányomban áttekintettem több olyan rokon krónika- és legendarészlet viszonyát, amelyeknél a kapcsolatok természete lehetővé tette a szövegátadás és -átvétel tényének biztos megítélését. Vizsgálatom az elemzés tárgyává tett minden szövegkapcsolat esetében arra az eredményre vezetett, hogy a rokon részletek a krónikából kerültek át a legendába, és nem fordítva. Emellett kitűnt az is, hogy mindazok az érvek, amelyeket az ellentétes álláspont vagyis a legenda átadó és a krónika átvevő szerepe mellett felhoztak, egytől-egyig félreértésekre, tárgyi és szövegkritikai tévedésekre épülnek. A megvizsgált szövegkapcsolatok elemzésének eredményei eléggé szilárdak ahhoz, hogy általánosíthatók legyenek, és ki lehessen őket terjeszteni azoknak a szövegkapcsolatoknak a megítélésére is, amelyek önmagukban nem adnak közvetlen fölvilágosítást eredetükről. Ezért a krónika és a *László-legenda* között megállapítható *valamennyi* rokon részlet meglétét szerintem a szövegeknek a krónikából a legendába való átvételével kell magyarázni. Minden ellenkező kísérlet megkerülhetetlen szövegkritikai akadályokba ütközik.

Éppen ezért — legalábbis a *László-legenda* szövegkapcsolatai szempontjából — téves az a feltevés, hogy a XIII. század második évtizedében a legenda felhasználásával krónikát szerkesztettek.[48] Kiváltképpen alaptalanok, és mind az irodalomtörténetet, mind az eszmetörténetet járhatatlan ösvényre terelhetik az olyan megfogalmazások, amelyek szerint „a víziókkal és jelenésekkel kapcsolatos legendás történetek . . . az 1192-ben történt szentté avatás után fonódtak László király alakja köré" a krónikában,[49] és „Salamon, Géza és László uralkodásának az előadását lényegében egy író készítette . . . a XIII. század elején".[50]

A krónikának a *László-legendá*val szövegszerűen nem érintkező, de László tetteivel foglalkozó részletei közül az egyik módszertani szempontból is fontos elbeszélés az 1074. évi mogyoródi csata előtti látomásra és megfej-

[47] SRH II. 525 és uo. **) alatti, v. és w. jegyzetek.
[48] Csóka: i. m. 527—62.
[49] Uo. 557.
[50] Uo. 549.

tésére vonatkozó szöveg.[51] Csóka ezt kettős okból is XIII. századi eredetűnek tartja: azért is, mert ez Lászlónak csodás szerepet juttat, és azért is, mert a XII—XIII. század fordulóján végbement pártharcok alkotmányjogi vetületét keresi benne. Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a két szempontot.

A szentként való tiszteletet a csodahit kialakulása általában meg szokta előzni, és a szentté avatáshoz megkívánt „fama sanctitatis"-nak fontos elemét alkották a szentté avatandónak már előzetesen tulajdonított csodajelek. Éppen ezért a szentté avatás szorgalmazói már az eljárás megindításakor birtokában kellett, hogy legyenek olyan rendkívüli tettekről szóló híreknek is, amelyeket alkalmasnak tartottak a tiszteletben részesítendő személy szent voltának az alátámasztására. A szentként való elismertetés esélyei annál nagyobbak voltak, minél több és rendkívülibb cselekedetre vonatkozó hírt produkáltak. A szentté avatási eljárás egyik feladata volt azután az ilyen információk egyházi szempontból való hitelre méltóságának az elbírálása, megrostálásuk, a köztük való válogatás. A szentté avatás ténye természetesen még szélesebb körökben és most már hivatalosan terjesztette a kanonizált személy tiszteletét, és ilyen módon a neki tulajdonított csodák hírét meg is sokszorozhatta, de a tiszteletnek és a csodák hírének *nem* a szentté avatás szokott a kiindulópontja lenni. A szentté avatás rendszerint csak hivatalos elismertetése volt a bizonyos keretek között már meglevő kultusznak. Ebben a tekintetben maga a kisebb legenda is eligazít, amikor világosan megkülönbözteti a László szentté avatása előtt és után keletkezett csodahíreket. A Lászlóról a krónikában olvasható csodás történeteket ezért nem lehet egyszerűen csak „csodás" voltukra hivatkozva, a priori a kanonizálás utáni eredetűnek nyilvánítani.

Ezenkívül az isteni kinyilatkoztatás nyerésének, jövendölési képesség birtoklásának, látomásoknak vagy akár keresztény erények magas fokon való gyakorlásának híre korántsem volt a középkorban a szentként tiszteltek kiváltsága. Az ilyesmi bizonyos körülmények között vezethetett „fama sanctitatis" kialakulásához is, de korántsem szükségképpen. Beszédes példája ennek István király Hartviktól fogalmazott életrajzában Karitas remetenő története. Neki Hartvik szerint igen fontos szerep jutott István király szentté avatásánál, mert a „neki mennyei úton történt kinyilatkoztatásra" („revelatione sibi celitus facta") hivatkozva ő közölte Szent Lászlóval István teste felemelhetésének feltételeként Salamon szabadon bocsátását.[52] Ugyancsak Hartvik művéből megemlíthetjük István anyjának álombeli vízióját is.[53] Hartvik ennek ellenére sem tulajdonított *szentséget* Karitasnak, csak rögzítette a róla, illetve tekintélyéről 1083-ban állítólag élt

[51] 120. fejezet: „...clara die vidit beatus Ladizlaus visionem de celo et ait ad Geysam ducem fratrem suum: »Vidisti aliqid?« Qui respondit: »Nichil.« Tunc Beatus Ladizlaus subiunxit: »Dum staremus hic in consilio, ecce angelus Domini descendit de celo portans coronam auream in manu sua et impressit capiti tuo, unde certus sum, quod nobis victoria donabitur et Salomon exul fugiet debellatus extra regnum. Regnum vero et corona tibi tradetur a Domino.«" SRH I. 388.

[52] SRH II. 434.

[53] SRH II. 406.

felfogást: „cuius vite percelebris tunc temporis opinio ferebatur",[54] sem pedig István anyját nem kívánta szentté nyilvánítani.

Különösképpen óvakodni kell a királyoknak és a királyi család tagjainak esetében attól, hogy a nekik tulajdonított csodás, emberi erőt meghaladó tettek hagyományát minden további nélkül a kortársak vagy az utókor előtti szent hír bizonyítékainak tekintsük.

Személy szerint Lászlóról a XII. század első évtizedeiben kialakult ilyen felfogásnak fontos dokumentuma van az Anonymus Gallus munkájában. Eszerint Salamont elűzve, Lászlót lengyel nagybátyja, Boleszlav segítette trónra. László „eminens corpore" és „affluens pietate" király volt, és a szerző tudomása szerint „dicunt talem numquam regem Ungariam habuisse, neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse".[55]

Fontos kérdés, tekinthető-e ez az adat a Lászlóra vonatkozó *magyar* felfogás dokumentumának. Bizonyos, hogy László „eminens corpore" és „affluens pietate" voltát a hazai hagyomány is kiemeli, és a föld neki tulajdonított termékenysége mindenekelőtt a magyar földé. Így a rá vonatkozó hiedelem forrása is elsősorban a magyar föld művelői vagy urai között keresendő. Az Anonymus Gallus híre ezért nyilván nemcsak lengyel, hanem magyar tradíciót is őriz.

A Lászlóra vonatkozó hagyományok közt a hír helyének és jellegének meghatározását nagyban elősegítheti a nem Lászlóról szóló, hasonló természetű adatokkal való összevetés.

Ilyenféle XII. századi szász hagyományt tartott fenn Lothar királyról az *Annales Patherbrunnenses* elbeszélése: „Cuius regis tempora iocunda fuere. Nam bona aeris temperie, omnigena terrae fertilitate, cunctarum rerum copia non solum per regnum, set et paene per totum mundum exuberabat."[56] Nagy Károly hívének, Alkuinnak egyik levele szerint „regis bonitas totius est gentis prosperitas, victoria exercitus, aeris temperies, terrae habundantia, filiorum benedictio, sanitas plebis".[57] VII—VIII. századi egyházi szerzők részletezik a *rex bonus* és a *rex iniquus* uralmából fakadó áldásos és kárhozatos következményeket.[58]

[54] SRH II. 434.

[55] Gombos: Catalogus... I. 488.

[56] Idézi Walter Schlesinger: Die Anfänge der deutschen Königswahlen. Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters. Göttingen 1963. I. 157—58, 87. jegyzet.

[57] Idézi Schlesinger uo.

[58] Így pl. a Pseudo-Cyprianustól származó „De XII abusivis saeculi" szerint a király: „Pax populorum est, tutamen patriae... munimentum gentis, cura languorum gaudium hominum, temperies aëris, serenitas maris, terrae fecunditas, solacium pauperum, hereditas filiorum et sibimet ipsi spes futurae beatitudinis." (S. Hellmann kiadásából: Leipzig, 1910. Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 3. Reihe IV. 53. oldalról idézi Ewig: i. m. 38. o. 131. jegyzet. A Pseudo-Cyprianus szerint a *rex iniquus* számos *adversitast* is idéz fel. Pl. „servitia populorum prepediuntur... hostium incursus provincias undique vastant... regis iniustitia non solum presentis imperii faciem fuscat sed etiam filios suos et nepotes, ne post se regni hereditatem teneant." (Id. Ewig: uo. 38. o. 134. jegyzet.) A *rex iniquus* következtében különféle természeti csapások is sújtanak: „terrarum quoque fructus diminuuntur... multi et varii dolores prosperitatem regni inficiunt, carorum et liberorum mortes tistitiam conferunt... bestiae armentorum et pecorum greges

Mindezek a forráshelyek világosan mutatják, hogy a Lászlónak tulajdonított, jó termést biztosító képességet egyáltalán nem tekintették a szentség jelének, mint ahogyan például Lothar király esetében sem. Ez rendkívüli adománynak számított ugyan, de nem a *szentség*, hanem csak a „jó király"-mivolt, a *bonitas regis* következményének. A jó termést hozó jó király képzete kereszténység előtti, mágikus felfogásból öröklődött át mind az egyházi írók, mind a keresztény laikusok gondolatvilágába, és hatott tovább, most már keresztény elemekkel színezve. A nép jólétének és szerencséjének előmozdítását a kereszténység előtti periódusban gyakran mintegy elvárták a királytól, mint a burgundok is. Ők — a IV—V. század fordulóján meghalt Ammianus Marcellinus adata szerint (28,5,14) — a hadiszerencse elmaradása vagy rossz termés esetén a királyt letették.[59] 1214-ben a francia király a bouvines-i csata előtt katonáit kérésükre *áldásban* is részesítette.[60]

Szentté egyáltalán nem avatott uralkodóknak gyakran *gyógyító képességet* is tulajdonítottak, csak a képesség eredetéről alkotott vélemények oszlottak meg. XI—XII. századi, de későbbi francia királyokról is jegyeztek fel ilyesmit személyes tapasztalatként kortársaik: pl. I. Fülöpről (1060—1108) és VI. Lajosról (1108—1137) Guibert de Nogent.[61] Ő a király

---

dilacerant, tempestates aeris et hiemisperia turbata terrarum fecunditatem et maris ministeria prohibent et aliquando fulminum ictus segetes et arborum flores et pampinos exurunt." (Id. Ewig: uo. 38. o.)

[59] Schlesinger: i. h. uo.

[60] Helmut Kämpf: Pierre Duobis und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalbewusstseins um 1300. Beiträge Z. Kulturgesch. des MA-s u. d. Renaissance Bd. 54. Leipzig—Berlin 1933. 32.

[61] „Quid, quod dominum nostrum Ludovicum [VI] regem consuetudinario uti videmus prodigio? Hos plane, qui scrophas circa iugulum aut uspiam in corpore patiuntur, ad tactum eius, superadito crucis signo, vidi catervatim me cohaerente et etiam prohibente concurrere. Quos tamen ille ingenita liberalitate serena ad se manu obuncans humillime consignabat. Cuius gloriam miraculi, cum Philippus pater eius alacriter exerceret, nescio quibus incidentibus culpis amisit." (Migne: PL 156, col. 616, idézi: P. E. Schramm, ZRG Kan. Abt. (1936) Bd. XXV. 317. o. 1. jegyzet.) IX. (Szent) Lajosról szentsége különös jeleként jegyezte fel kb. kortárs életrajzírója, Beaulieui Gottfried, hogy a többi francia királytól eltérően a kereszt jelével gyógyított: „In tangendis infirmitatibus, quae vulgo scrophae vocantur, super quibus curandis Franciae regibus Dominus contulit gratiam singularem, pius rex modum hunc praeter reges caeteros voluit observare: Cum alii reges praedecessores sui tangendo sullommodo locum morbi, verba ad hoc appropriata et consueta proferrent, quae quidem verba sancta sunt atque catholica, nec facere consuevissent aliquod signum crucis, ipse super consuetudinem aliorum hoc addit, quod — dicendo verba super locum morbi — sanctae crucis signaturam imprimebat, ut sequens curatio virtuti crucis attribuereter potius, quam regiae maiestati." (Idézi: Hellmut Kämpf: i. m. 37.)

Guillaume de Sauqueville egyik XIII. század végi prédikációja szerint „quilibet heres Francie ex quo inunctus et coronatus habet specialem gratiam et virtutem a deo, quod tactu manus sue curat infirmos. Propter quod habentes infirmitatem regiam veniunt ad regem de multis locis et terris diversis." (Idézi: H. Kämpf: i. m. 34.)

Nagyon érdekes adatok tudósítanak IV. (Szép) Fülöp (1285—1314) gyógyító tevékenységéről. Fennmaradtak ti. a Rainald de Roye királyi pénzügyi tisztviselő által készített feljegyzések azokról az adományokról, amelyeket a gyógyulást keresők hazatérésük előtt kaptak, a gyógyult személyek hazájának feltüntetésével. (Kämpf: i. m. 37.) Amikor Fülöp haldoklott, fiát St. Denis-i Ivo szerint így avatta be a csodás gyógyítások titkába: „primogenitum iterum ad se vocatum secretius, presente scilicet

skrofulózis-gyógyításait egyenesen „szokványos csodajel"-nek („consuetudinarium prodigium") nevezte, megszűnésüket „nem tudni, miféle bűnök elkövetésének" („nescio, quibus incidentibus culpis") tudta be. Blois-i Péter, a II. Henrik angol király (1154—1189) udvarában élt pap szerint az, hogy a király kézrátétellel képes a skrofulózist és a lágyéktáji gyulladást megszüntetni, a felkenés hatásának a bizonyítéka, amiről mindenki meg is győződhet, mert a király a felkenés szentsége által az Úr fölkentje.[62]

A szentként való tisztelet megítélése szempontjából érdekes a Hitvalló Eduard angol királynak tulajdonított skrofulózis-gyógyítás többféle magyarázata. Kanonizációs bulláját 1161-ben állították ki, translatiója 1163-ban történt. Csodáit már a XII. század elején emlegették. 1125 körül Malmesbury Vilmos megrótta azoknak a tájékozatlanságát, akik Eduard skrofulózis-gyógyító erejét nem szentségével, hanem a királyi család öröklődő képességével indokolták.[63] Ez az adat tanulságos példája annak, hogyan „minősítenek át" a szentség bizonyítékává olyan hagyománymotívumot utólag, amely kétségtelenül meglevő csodahithez fűződött, de a csodásnak tartott jelenséget éppen nem egyházias értelemben magyarázta.

Ezekben az összefüggésekben vizsgálva Anonymus Gallusnak Szent Lászlóra vonatkozó hírét, azt mondhatjuk, hogy eszerint Lászlót szentté avatása előtt már vagy 60—70 évvel nemcsak rendkívüli uralkodónak tekintették, hanem emberfeletti, mágikus képességekkel is felruházták. Fontos és korai dokumentuma ez a Lászlóra vonatkozó Kálmán és II. István (1116—1131) korabeli hiedelemkörnek, és ennek olyan elemét tartotta fenn, amelyet még nem értékeltek át László szent voltának a bizonyítékává, bár csodásnak is minősíthető mozzanat. Lászlónak ezek szerint már Kálmán és II. István idején emberfeletti képességeket tulajdonítottak. A róla szóló csodás, „legendás" krónikaelbeszélések írásba foglalását, így a mogyoródi csata előtti koronalátomását és megfejtéséét is, ezért indokolatlan lenne pusztán „legendás" tartalmukra hivatkozva a szentté avatás utáni időre tenni.

Vizsgáljuk meg ezután, van-e ennek a krónikafejezetnek eszmetörténeti vagy alkotmánytörténeti vonatkozásban olyan jellemző sajátossága, amelynek alapján biztonsággal a XIII. század első vagy második évtizedéhez lehetne kötni. Csóka ebből a szempontból kettős értelemben is korjelző értéket juttat a elbeszélés „Regnum . . . et corona tibi tradetur a domino" mondatának. Nézete szerint a koronának itt tulajdonított szerep az Imre király (1196—1204) és öccse, András közti harcok alkotmányjogi vetülete-

confessore instruxit de modo tangendi infirmos, dicens ei sancta et devota verba, quae in tangendo infirmos dicere fuerat assuetus. Similiter docuit eum, quod cum magna reverentia sanctitate et puritate deberet illum contactum infirmorum et mundis a peccato manibus exercere." (KÄMPF: i. m. 38.)

Luccai Tholomeus († 1326/27) a francia királyokon kívül Anjou Károlyról és az angol királyról is feljegyzett hasonló hagyományt: „. . . ex speciali divina infruentia super eos ex ampliori participatione entis singularem habeant virtutem super populum egritudine laborantem, ut sunt reges Francie, dominus noster rex Carolus, et de rege Anglie fertur." (KÄMPF: i. m. 34.)

[62] P. E. SCHRAMM: Die Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung. Weimar 1937. 126.

[63] SCHRAMM: i. m. 125.

ként szilárdult meg a köztudatban, e felfogás tantörténeti és motívumbeli előzményének pedig a Hartvik-legenda egyik részletét jelöli meg, amely szerinte bizonyosan a krónikaelbeszélés forrása volt.

Csóka érvelésének helyessége igazában a Hartvik-legendának szánt forrásjelleg megítélésén múlik, ez pedig szükségképpen felveti a bizonyítás kiindulópontjául választott Hartvik-elbeszélés felfogásbeli eredetiségének és megállapítható előzményeihez való viszonyának kérdését.

A krónikafejezet „regnum . . . et corona" részletében Csóka azért keresi Hartvik hatását, mert szerinte Hartvik „a koronázásnak és a királyságnak, az ország birtoklásának tényét kölcsönös, lényeges kapcsolatba hozta egymással: »cui . . . corona debetur et regnum« a regnum, a királyság, a királyi hatalom birtoklása tehát a *coronát*ól, a koronázás tényétől függött. Szent István a koronázás által lett Magyarország királya: Hartvik csak azután adta meg neki a *rex* nevet."[64] „Közjogi szempontból Hartvik ott alkotott újat és jelentőset, ahol ezt a felfogást visszavetítette Szent István korába, és úgy adta elő, hogy Magyarország csak azóta »regnum« és Szent István is csak azóta »rex«, amióta őt a pápától kapott koronával megkoronázták."[65] A Hartvikénál Csóka szerint jellemzően korábbi, ellentétes „felfogás és szóhasználat látható Szent István kisebb legendájában, ahol nemcsak a még meg nem koronázott István fejedelem, hanem atyja, Géza is következetesen »rex«-ként szerepel. (SRH II. $394_{13,22}$; $395_{20,23}$), s a nagyobb legenda szerzője is állította, hogy Szent István »regali nutritus educatu« volt (381_{5})."[66]

A kardinális kérdés itt az, vajon tényleg Hartvik leleménye-e a művében a koronázás királlyá avató hatásáról olvasható felfogás, hogyan viszonylik ez a korábbi források beállításához és terminológiájához, valamint mi ezekhez képest Hartvik igazi újítása. Az a mérleg, amelyet Csóka készített, nem elég pontos. A közfelfogás szerint szintén Kálmán-kori kisebb István-életrajzzal a Bartoniek alapján történt szembesítés helyes. Ebből kitűnik, hogy a koronázás jelentőségének megítélésében a Kálmán-kori nézetek sem voltak egységesek.

Az 1080 körül írt, és Hartvik által forrásul használt ún. nagyobb István-életrajzzal való összehasonlítás eredménye azonban ebben a tekintetben elfogadhatatlan. Csóka ti. figyelmen kívül hagyta a nagyobb István-életrajz több fontos olyan helyét, amelyekből biztonsággal megállapítható, mi is volt az 1080 körül író, tehát Hartviknál korábbi szerző véleménye a koronázás, a rex és a királyság értelmű *regnum* kapcsolatáról.

Géza fejedelem († 997) uralmának természetéről a legenda maior az alábbi, egészen „hartvikias" megnyilatkozásokat tartalmazza: „Erat . . . princeps quartus ab illo, qui ingressionis Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geiza."[67] Ezután Gézát *dux*nak és *princeps*nek nevezi,[68] de *rex*nek sehol, országát pedig *principatus*nak írja.[69]

[64] Csóka: i. m. 423 és 557.
[65] Csóka: i. m. 195.
[66] Csóka: i. m. 194.
[67] SRH II. 378—79.
[68] SRH II. 380.
[69] Uo.

Hartvik eredetiségének megítélése szempontjából még érdekesebb a legenda maior alábbi helye: „Quinto post patris obitum anno . . . benedictionis apostolice litteris allatis presulibus cum clero, comitibus cum populo laudes congruas acclamantibus dilectus deo Stephanus rex apellatur et unctione crismali perunctus, diademate regalis dignitatis feliciter coronatur . . . ad consortium vero regni. . . Gillam nomine sibi in matrimonio sociavit, quam unctione crismali perunctam gestamine coronae sociam esse notificavit."[70] Mintha koronázási ordo rubrumaiból másolta volna a szerző!

A nagyobb legenda mindezen megfogalmazásai annyira megegyeztek Hartviknak a koronázásról és *a koronázás királlyá avató hatásáról* vallott elgondolásaival, hogy átvette őket a maga munkájába, és saját leleményét, Asztrik római útjának részletes leírását a nagyobb legenda most idézett részleteibe ágyazta.[71]

Vannak-e a nagyobb *István-legendá*nak olyan szövegei, amelyeknek tanúsága szerint a nagyobb legenda írója mégsem a koronázás alapján tekintette volna királynak az uralkodót? Ilyenfajta vizsgálódásra a nagyobb legendának elsősorban azok a kifejezései adhatnak alapot, amelyeknél Hartvik forráskezelő magatartása jól megállapítható. Tekintsük át ezeket Bartoniek útmutatására támaszkodva.

a) Géza fejedelem biztonságot és vendégszeretetet nyújtott „Christianis *regnum* [Hartviknál: *ducatum*] suum intrare volentibus".[72]

b) István „*regali* [Hartviknál: *diligenti*] nutritus edicatu" nőtt fel.[73]

c) Miután István felserdült, apja őt „post se *regnaturum* populo prefecit [Hartviknál: *ugyanígy*]".[74]

d) Géza halála után István szilárd békét teremtett a szomszédokkal „*regno* denique Pannonico beati iuvenis nutu adtendente [Hartvik *mellőzi*]".[75]

e) „Et quoniam Pannonia beati pontificis Martini nativitate gloriatur, cuius etiam patrocinantibus meritis *rex* [Hartviknál: *vir*] Christo fidelis . . . de hostibus victoriam reportaverat . . . iuxta fundum sancti presulis . . . sub titulo ipsius monasterium construens, possessionibus et reditibus cunctisque sufficientiis ditavit."[76]

Kezdjük az *e)* alatt idézett, legsúlyosabbnak látszó mondattal. Az igaz, hogy István Koppányt még nem királyként győzte le, de a pannonhalmi apátság alapítólevelének tanúsága szerint a monostor kiváltságainak végső megállapításakor már az volt. Erről szól az idézett mondat főmondata, amelynek cselekményekor, a monostor kiváltságainak részletezése során az író joggal mondja Istvánt királynak. Ő közös alanya a már királyként végzett aktusokról beszámoló főmondatnak és a Koppány felett még *fejedelemként* aratott győzelemről szóló alárendelt mondatnak. Ezért jogosan

[70] SRH II. 384.
[71] SRH II. 414—15.
[72] SRH II. 379 Hartviknál SRH II. 404.
[73] SRH II. 381. Hartviknál SRH II. 407.
[74] SRH II. 381. Hartviknál SRH II. 407.
[75] SRH II. 381.
[76] SRH II. 383—84.

aligha lehet „rossz néven venni" a legendaírótól, hogy ezen a helyen nem tett különbséget hősének a főmondat és a mellékmondat más-más időpontban történt cselekményei során viselt két méltósága között, és nem magyarázhatjuk a dolgot úgy, hogy a legendaíró szerint István már a koronázás előtt király volt.

Ami István „regalis" neveltetését illeti, ezt „királyhoz illő" jelentésben magyarázhatjuk, annál is inkább, mert a szöveg szerint Géza szent látomásból tudta, hogy fia *király* lesz.[77] A legendaszerző itt azt hangsúlyozza, hogy hőse neveltetésénél fogva is megfelelően felkészült a királyságra.

Az *a)*, *c)* és *d)* alatti adatok helyes értelmét a *c)* felől közelíthetjük meg a legjobban. Eszerint Istvánt apja állította a nép élére, hogy utána „regnáljon". A helyet Hartvik változtatás nélkül átvette, tehát a kifejezésben még ő sem fedezett fel *királykénti uralomra* utaló tartalmat, megfelelően semlegesnek találta. A *regnar*énak az ittenivel rokon jelentésével az 1055. évi tihanyi alapítólevél egyik részletében is találkozunk: „regnante prefato victoriosissimo principe [Andrea] anno regni sui VIIII et cum eo nobilissimo duce B[ela]".[78] Az alapítólevél szóhasználata bizonyítja, hogy a XI. századi Magyarország felfogása szerint nemcsak a király, hanem a *dux* is „regnat", ezen a ponton tehát egészen bizonyosan nem tulajdoníthatjuk a legenda maior szerzőjének a rex és a dux közti különbség összezavarását. Azon az alapon azonban, hogy nemcsak a király, hanem a dux is *regnat*, a legendaszerző jogosan beszélhetett Géza *fejedelem regnum*áról és István királlyá koronázása előtt *regnum Pannonicum*ról is, de nem *királyság* jelentésben. *Regnum*a tehát a nagyobb legenda szerint nemcsak a királynak van, hanem a fejedelemnek is, vagyis a szerző a *regnum-ot nemcsak „királyság", „királyi hatalom" értelemben*, hanem a példák szerint általánosságban, a *rex*től elvonatkoztatva, a területet és lakosságát egyaránt jelölő *ország* jelentésben is használta.

A nagyobbik *István-legenda rex*, *regnum* és *corona* fogalmának vizsgálatát lezárva, azt mondhatjuk, hogy szerzője szerint István *felkenéssel és koronázással lesz király*. Ezt megelőzően ő maga, apja pedig mindvégig *dux*, illetve *princeps*, Gizella „unctione crismali peruncta, gestamine corona" jut a „consortium regni"-hez. A regnum a legendában nemcsak *királyság* értelemben szerepel, viszont a *királyság értelmű regnum* a legenda maiorban is a koronázással és a felkenéssel áll szoros kapcsolatban. Nem kerülheti el tehát figyelmünket, hogy a *legenda maior a regnumot különféle jelentésekben alkalmazza, különbséget tesz egyes jelentései között.*

Ennek alapján a nagyobb *István-legenda* felfogását jól meg lehet különböztetni a kisebb István-életrajzétól, amely hangsúlyozza Gézáról: „rex quidem, sed primum gentilis".[79] Szembetűnő Hartvik és a legenda minor éles szembenállása is, de Hartvik eredetisége és a legenda maior beállításától való eltérése éppen a rex — regnum — corona viszony szempontjából szerény: annyi, hogy a *regnum*ot pusztán a királlyal kapcsolatban alkalmazza, egyes jelentései között — a legenda maiortól eltérően — *nem* tesz különbséget,

[77] SRH II. 379.
[78] Jakubovich Emil—Pais Dezső: Ómagyar olvasókönyv. Pécs 1925. 25.
[79] SRH II. 394.

használatát szűkíti. A legenda maior beállítását Hartvik a regnum királytól elvonatkoztatott használatának kivételével teljesen a magáévá tette.

Hartvik újítása tehát — Csóka értékelésével ellentétben — nem a rex, a királyság értelmű regnum és a corona kapcsolatának kidolgozásában keresendő, hiszen ez megtalálható már a legenda maiorban is, hanem egészen másutt. Az ábrázolás *nyersanyagában* Hartvik újítása Aszkrik apát római követjárásának és II. Szilveszter pápa álombeli látomásának beiktatása, ez a formailag tökéletesen ,,gregoriánus'' mozzanat és még inkább Hartvik leleménye annak a felhatalmazásnak a kimódolása, amelyet a pápa Istvánnak állítólag adott az egyházszervezésre ,,utroque iure''.[80] Ez az állítólagos felhatalmazás viszont ,,legbensőbb lényegében . . . burkolt és alattomos támadás VII. Gergely egyházi reformirányzata ellenében''.[81] A Kálmán király utasítására készült Hartvik-legendának szinte a szíve ennek az állítólagos felhatalmazásnak a bemutatása, amely a korona pápai eredetének tiszteletteljes elismerése és hangsúlyozása mellett biztosítani akarja a magyar király egyházakkal kapcsolatos jogosítványait. Ezt a szándékot és a római kúria szempontjaival gyökeresen ellentétes törekvést tisztán felismerte III. Ince, a nagy jogtudós pápa, amikor a kalocsai egyházmegye részére a XIII. század elején *lectió*ként engedélyezte ugyan Szent István Hartvik által írt életrajzának a használatát, de annak a részletnek az elhagyásával, amely szerint István ,,utroque iure'' intézkedhetett az egyházak felől.[82]

Szent Lászlónak a krónikában leírt, Csóka szerint korjellemző értékű látomásából éppen a jellegzetesen hartviki elem hiányzik!

A krónikaelbeszélés ,,regnum et corona'' motívumának a Hartvik-legendából feltett származása ezért minden valószínűséget nélkülöz. Bizonyos ti., hogy itt a két fogalomnak olyan közhelyszerű kapcsolatáról van szó, amelyet dokumentálhatóan már a legenda maior is ismert, amelyet a hazai irodalomban *nem* Hartvik honosított meg, nem is Hartvik sajátossága, és amely legkésőbben 1080 tájától (a legenda maior keletkezésének elfogadott korától) már megszakítatlanul eleme a hazai ideológiának. A ,,regnum et corona'' motívum felhasználása tehát nélkülözi a korjelölő értéket, felhasználása alapján a krónikafejezet forrásai között sem a Hartvik-legendának, sem az Imre és András küzdelmei során állítólag kikristályosodott alkotmányjogi felfogásnak helyet szorítani nem lehet, sem pedig erre közvetlen kronológiai megfontolásokat nem építhetünk. Ezért a László-, Géza-, Salamon-történet XIII. század eleji átdolgozásának — szövegkritikai szempontból egyébként is tarthatatlan — elmélete ,,eszmetörténeti'' bázisát szintén elveszti.

Tárgyi tekintetben ugyanilyen hibásak mindazon eszmefuttatások, amelyek bizonyos forráshelyeket az *astur* (austur) = héja, sólyom szó

[80] ,,Dispositioni eiusdem (Stephani), prout divina ipsum gratia instruit ecclesias simul Cum populis utroque iure ordinandas reliquimus.'' SRH II. 414.

[81] Tóth Zoltán: A Hartvik legenda kritikájához. Bp. 1942. 90. — A XI. századi egyházpolitika alakulásáról l. Székely Gy. megállapításait: Gemeinsame Züge der ung. u. poln. Kirchengesch. d. XI. Jhr. Annales Univ. Sc. de R. Eötvös nominatae, Sectio Hist. Bp. 1962. Tom. IV. Ugyanitt részletes további irodalom.

[82] Tóth Z.: i. m. 10. o. 8. jegyzet.

bennük való előfordulására hivatkozva minősítenek XIII. századi eredetűeknek vagy XIII. században átdolgozottaknak.[83] Az ilyen gondolatmenetek kiindulópontja az az elképzelés, hogy az *astur* mint neolatin szó, csak a XIII. században fordul elő Itáliában. Ez azonban téves állítás, mert az Asztúriában 880 körül készült, ún. Profétikus Krónika szerint „Sarazani . . . austrorum signis . . . interitum, suum . . . predicunt", Itáliában pedig Donizo presbyternek 1114 körül írt munkájában, a *Vita Mathildis*ban, ez a sor olvasható:

„Astures pulchros regi simul obtulit ultro."[84]

A szó előfordulása eszerint már korán dokumentálható, ezért a szövegekben való feltűnése semmiféle XIII. századra hivatkozó kronológiai magyarázatot nem tesz szükségessé.

Géza, László és Salamon története terjedelemben is tekintélyes részét teszi ki krónikáink szövegének. Keletkezési korának legalább hozzávetőleges pontosságú megállapítása forráskritikai, irodalomtörténeti és számos más szempontból is sarkalatos kérdése és feladata a kutatásnak. A megoldást, legalábbis a terminus ante quem-et, támadhatatlan bizonyossággal adja kezünkbe a valóban a XII—XIII. század fordulóján keletkezett Szent László-legenda. A legendaszövegnek a krónikához való viszonya ugyanis eldöntött kérdés. Bizonyos, hogy a legenda forrásul használta a krónikát. Többszörösen igazolódott, hogy a szövegek viszonya másként nem értékelhető. Ez a körülmény határt szab az említett krónikarészek keletkezési idejéről folytatható viták lehetőségeinek. Az könnyen lehetséges, hogy a krónikának Gézáról, Lászlóról és Salamonról szóló részleteiben különféle korú rétegek, más-más időben készült szerkesztések különböztetendők meg. A ma ismert krónikaszöveghez az említett rétegek szétválasztásának szándékával azonban csak annak tudatában közelíthetünk, hogy a ránk maradt szövegek szinte egészükben már a *László-legenda* szerzőjének rendelkezésére álltak, éppen ezért az említett krónikarészletek lényeges bővítésével László szentté avatása után már nem számolhatunk.

[83] Ilyen szövegrészletek: Emese álma, Anonymus 3. és a bővebb krónikák 26. fejezetében: SRH I. 38 és 284, László és Salamon harcában uo. 409, Kálmán és Álmos történetében uo. 428. Az *astur*nak ilyen értelmű bizonyítékul való felhasználásától Horváth János már 1954-ben óvott: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái 323. o. 24. jegyzet.

[84] A Profétikus Krónikát idézi H. Löwe, Deutsches Archiv, XIV (1958) 351. o. 22. jegyzet. A „Vita Mathildis" sora: Ed. Luigi Simeoni, Bologna, Rerum Italicarum Scriptores, Tom. V. Part. 2. 40. o.

CSÓKA J. LAJOS

SZENT GELLÉRT KISEBB ÉS NAGYOBB LEGENDÁJÁNAK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE

Rögtön ki kell jelentenünk, hogy ez alkalommal igazában csak a két legenda viszonyával, azok egymásutánjának kérdésével szándékszunk foglalkozni.[1]

Sokan és sokat írtak már erről a témáról. Ebből az irodalomból mi csak a legjelentősebb alkotásokat emeljük ki. Karácsonyi János a nagyobb legendát lényegében hitelesnek, a XI. századból, sőt kortárstól származottnak tekintette, s annak alapján írta meg Szt. Gellért életét, mely két kiadásban 1887, 1926) is megjelent. Madzsar Imre korábbi kutatásainak eredményeit is felhasználva 1938-ban azt mondotta, hogy a kisebb legenda a XII. század elején vagy legalábbis első felében készült, a nagyobb legenda pedig egy XIII. századi hagiografikus és egy XIV. századi történeti rész összefonásából jött létre. Ehhez később, Erzsébet királyné 1381-ben bekövetkezett halála után csatolták az utolsó fejezetet. Felfogását a két legenda szövegkritikai kiadása elé írt tanulmányában tette közzé.[2]

Utána Horváth János foglalkozott a kérdéssel az *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stíluspróblémái*ban (1954), majd *A Gellért-legendák forrásértéké*ben (1958). Első művében főleg formális, stiláris, a másodikban inkább tárgyi, tartalmi szempontból elemezte a két legenda szövegét. Mindkét irányú vizsgálódásának az lett az eredménye, hogy a nagyobb legenda a XII. század első feléből való, amihez a XIV. században betoldások, interpolációk kerültek. A kisebb legenda viszont az előbbinek a XIII. században készült kivonata. Mivel azonban a két legenda azonos részeinél vannak stiláris és tartalmi eltérések, feltehető, hogy a két legenda egy korábbi, ma már nem ismert közös forrásból merített. De ettől függetlenül is valószínűnek tartotta Horváth, hogy a nagyobb legenda használt Szt. Gellért környezetében, esetleg Valter mester által készített feljegyzéseket is.[3]

A két legenda keletkezésének és egymásutánjának ez a felfogása azóta már *szinte tudományos közvéleménnyé vált irodalmunkban* — amivel azonban *mi* nem tudunk egyetérteni. Saját elgondolásunk kifejtése és indokolása előtt a következőben mindenekelőtt Horváth gondolatmenetét és bizonyítékait kívánjuk kissé szemügyre venni.

A kisebb legenda tekintetében Horváth a Szent István halálát jelölő „*microchosmum solvens*" kifejezést (476,8) „kormeghatározó" jellegűnek

[1] A legendák szövegét l. SRH II. 471—79, 480—506. Idézeteinkben ennek oldalait és sorait közöljük zárójelben.

[2] SRH II. 463—70.

[3] Vö. különösen: A Gellért-legendák forrásértéke (a továbbiakban: Gellért-legendák) 81, 58—61.

minősítette, mert az szerinte csak a XIII. század óta került a nyugati latin irodalomba. Ezért az azt használó legenda is legkorábban a XIII. század elején keletkezhetett.[4] Vele szemben *mi* viszont utalunk arra, hogy a közismert VII. századi Isidorus egyik művében szerepel annak magyarázata: „Graece mundus kosmos, homo autem *mikrokosmos*"[5] —, s lehet, hogy „Isidorus" név alatt Isidorusnak éppen ez a műve volt meg a XI. századi pannonhalmi könyvtárban.[6] S azt is megjegyezhetjük, hogy a kifejezés második része is megtalálható Szt. István kisebb legendájában, mely szerint Géza is „debitum *solvens*" halt meg (394,22).

Ott sem fogadjuk el Horváth érvelését, ahol azt állította, hogy „*nem hisz csodákban* a szerző" s a csodákkal szemben megnyilvánuló ezen szkepszis abból a racionalista áramlatból fakadt, mely szintén a XIII. században jelentkezett.[7] Ámde Gellért kisebb legendája a csodák tekintetében is azonos felfogást vall az 1100 tájáról való Szt. István kisebb legendájával. Ott is csupán egy látomást lehet csodának minősíteni, amikor ti. István király látomásból tudta meg, hogy besenyők törtek a távoli Erdélyre (397,4—11). Gellért szintén csodálatos módon látta előre Aba Sámuel bukását, amit meg is jövendölt neki (476,28—30). Hogy egyéb csodák egyik legendában sem találhatók, az nem a szerzők hitetlenségének, racionalizmusának a bizonyítéka, hanem annak, hogy ismerték Szt. Ágoston tanítását. Szerinte a csodák inkább a szentek halála után történnek, amikor általuk az Isten meg akarja dicsőíteni őket.[8]

Bár a kisebb legenda Horváth szerint sem tartalmaz anakronizmusokat, ami magában véve annak korszerűségét és hitelességét bizonyítaná — szerinte azonban ez úgy sikerülhetett, hogy egyrészt azok még az író vagy kivonatoló előtt fekvő nagy legendában sem voltak benn, másrészt pedig a kisebb legenda nem is tartalmaz „egyetlen kronológiailag vagy történetileg ellenőrizhető" adatot.[9] Ámde *mi* találunk a kisebb legendában olyan „történetileg ellenőrizhető" adatokat, melyek egyrészt hitelesek, másrészt ellentmondanak a nagyobb legendának. Így a kisebb legenda szerint Szt. Gellért vértanúságakor „*duo* pontifices interempti sunt", a nagyobb szerint *három* püspök halt meg (478, 12, 503,5—7). A XI. századból származó *Annales Posonienses*ből megtudjuk, hogy „interficiuntur episcopi Gerardus et Modestus" (SRH I. 125, 16). S Gellért halálának módjára vonatkozólag is a kisebb legenda közli a hitelesebb adatot: Gellért püspököt a pogányok „*lapidare* conantur" s végül szívét is átdöfték lándzsával (478,6,9). S íme: Szt. István nagyobb legendája és utána Hartvik is úgy tudta, hogy Gellért „*lapidatus est*" (388,20,422,18). A kisebb legendában még hiányzik a *bigán* való letaszítás mozzanata, mely csak később, Kézainál tűnt fel (SRH I. 178, 22).

[4] Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái (a továbbiakban: Stílusproblémák) 183.

[5] De rerum natura. Cap. IX. 2. (MIGNE: PL 83, 978.)

[6] ERDÉLYI—SÖRÖS: A pannonhalmi Szt. Benedek-rend története (a továbbiakban: PRT) I. 591.

[7] Stílusproblémák 183.

[8] Vö. CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI.—XIV. században. Bp. 1967. 127—28, 144—45.

[9] Stílusproblémák 184; Gellért-legendák 51.

Horváth említette, hogy Madzsar is szinte megütközött azon, hogy a „szent" király ravaszul, titokban, „clam" küldte haza Gellért kísérőit. De ehhez hasonlóan Quertfurti Szt. Brunó is megírta, hogy Szt. Adalbert szintén „clam" küldött levelet az Esztergomban tartózkodó Radlának, nem akarván, hogy arról Géza és Sarolt tudomást szerezzenek.[10]

Horváth azt is kijelentette, hogy „azt, amit a legenda késői eredetére vonatkozólag mondottunk, a legnagyobb mértékben igazolja a legenda *stílusa* is".[11]

Ahelyett, hogy itt részletekre menően vizsgálnánk Horváth eljárását, inkább annak eredményeit ismertetjük. Egészen feltűnő az a *hasonlóság, szinte azonosság*, mely Horváthnak *Szt. István és Szt. Gellért kisebb legendájának stiláris jellemzése között* látható, s ő mégis az előbbit 1100 tájáról, az utóbbit a XIII. századból eredezteti. Szt. István kisebb legendája „stílus szempontjából is a kor legkitűnőbb művei közé állítható annak ellenére, hogy aránylag nem sok rímes rész található benne". Gellért kisebb legendája hasonlóképpen „nyelvi szempontból . . . méltán állítható a középkor leghibátlanabb írásművei mellé", írója „ha nem kerülte is szándékosan, de nem is törekedett különösebb módon a prózarím alkalmazására".[12] A rímes próza bőséges alkalmazása tehát nem föltétlen követelménye a XI. századi műveknek — hisz az 1083 előtt készült Szt. István-féle nagyobb legenda „stílusának (is) egyetlen dísze az itt-ott megszólaló rímes próza".[13]

Ám a két kisebb legendának nemcsak a stílusa, hanem felfogása is annyira azonos, hogy mi azokat nemcsak azonos időből, hanem *azonos szerzőtől is szeretnénk származtatni.*[14]

Tartalmi, felfogásbeli azonosságról már szóltunk a csodákkal kapcsolatban. De a hősök *reális ábrázolásában* is megegyezik a két életrajz. Közismert az István-féle kisebb legenda ábrázolásának nemegyszer kemény, szinte nyers tónusa, melyet aztán Hartvik szelídített (399,22—25; 430,26—27). Ám ezek a kemény vonások Gellért alakján is feltűnnek. Nála is előfordult, hogy hibázó emberét haragjában túlságos szigorúsággal büntette, ami a hagiografiában szokatlan jelenség. Gellért püspök „iram incurrebat ac protinus hominem culpabilem flagellis aggravari ac duris vinculis precipiebat" (474,23—24). De ugyanő Aba királlyal is keményen szembeszállt: „intrepidus alloquitur . . . nil hodie indulgentie mereris" (476,23,27).

Amikor tehát Horváth úgy fogalmazta meg ítéletét, hogy Gellért kisebb legendája „konkrétumokat nem tartalmazó előadása éppen történeti szempontból szinte teljesen értéktelen . . . s annak önálló forrásértéke nincs",[15] akkor *mi* úgy látjuk, hogy legendánk kitűnő stílussal készített *élet- és jellemrajz*, mely röviden tartalmazza hőse életének keretét születésétől haláláig, megemlíti irodalmi és főpapi működését, jellemzi temperamentumát és vallásos lelkületét. Igaz, a kronológiai adatok hiányoznak belőle, de Szt. István kisebb legendája is hőse életének egyetlen dátumát közölte: a halálét.

[10] F. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1938. 2297.
[11] Stílusproblémák 185.
[12] Uo. 148, 181, 187.
[13] Uo. 138.
[14] Csóka: i. m. 143—51.
[15] Gellért-legendák 51, 81.

S azt is meg kell mondanunk, hogy a bencés legendák őse és mintája, a Nagy Szt. Gergely pápa által készített *Szt. Benedek-életrajz* sem tartalmaz konkrét dátumokat.[16]

A mondottak alapján *mi Szt. Gellért kisebb legendáját* önálló és *történetileg hiteles, megbízható műnek tartjuk.* Születési idejét Szt. István kisebb és Hartvik-féle legendája közé, *1100 tájára* tesszük.

*

Szt. Gellért nagyobb legendáját nagyon késői, XIV. századi műnek, viszont — az utolsó fejezetet nem számítva — *egyöntetű, interpolálatlan* alkotásnak tekintjük. Felfogásunkat a következőkben igyekszünk indokolni.

Mikor Horváth stilisztikailag vizsgálta a művet, úgy találta, hogy sok rímes rész van benne — az interpolációnak minősített anakronizmusok viszont mind rímtelenek. Bár ezzel az általános megállapítással szemben lehet hivatkozni pl. arra, hogy a kétségtelenül XIV. századi „Chanadinus" ismételten megtalálható rímes szövegrészben is — a lényeges nehézséget Horváth módszerével szemben mégis az okozza, hogy saját megállapítása szerint „a rímes próza . . . a legendairodalomban tovább él még a XIII—XIV. században is". Ezek alapján tehát *a rímes próza feltűnését vagy hiányát nem tarthatjuk* olyan *választó víznek,* melynek segítségével a legendairodalom egyes műveit vagy azok részleteit kronológiai szempontból biztosan el tudnánk választani egymástól.

Mi úgy véljük, hogy a nagyobb legendánkban látható *anakronizmusokat* nem kell interpolációknak tekinteni, hanem a *XIV. századi írótól kell eredeztetni,* aki későbbi viszonyokat, eseményeket, rendelkezéseket „költői szabadsággal" vetített vissza Gellért korába és életébe.

Témánk szempontjából bennünket most nem az elszórtan található anakronizmusok (pl. a márka, Kreenfeld) érdekelnek, hanem azok, melyek *az előadás szövedékébe szervesen beépítve* olvashatók.

Ilyennek látjuk Szt. *Gellért beszédeinek esetét.* Szerzőnk szerint Gellért Pécsett, Pécsváradon és Fehérvárott is *„tételes" beszédet* intézett hallgatóságához. Ám a XI. század elején az egyházi beszédek formája még az egyszerűbb felépítésű *„homilia"* volt. Azt csak a disztingválásokra, a tételek bizonyítására törekvő skolasztika szorította ki a XIII. század második felétől kezdve. S az is feltűnő, hogy az augusztus 15-én Fehérvárott mondott beszédének *témája és mottója is megegyezett* azzal az augusztus 15-i beszédével, melyet az 1367-ben létesített pécsi egyetem számára készítettek. A tétel mindkét beszédben a „Mulier amicta sole", a Napba öltözött asszony, Szűz Mária dicsőítése volt.[17]

A skolasztika hatását szemléljük továbbá abban az élénk, eleven *vitában* is, mely Rasina apát és Gellért között alakult ki a *dialektika teljes fegyverzetében.* A támadó természetesen Rasina volt: *„Fuitne* aliquis tecum in hoc consilio? Cui ille: Nemo. — Et dixit: *Si nemo, ergo* minime prodest. *Ideo*

[16] Szt. Benedek életrajzának modern kiadása U. Moricca: Gregorii Magni Dialogi. Roma 1924. 71—134.

[17] Békefi R.: A pécsi egyetem története. Bp. 1909. 79.

tecum confero, ut animadvertas et mente pertractes, *utrum* bene egeris, *an* non . . . *Si* divisum est [sc. cor], *ergo* infirmum. *Quamobrem* . . . crede mihi, *domine* Gerharde, . . . *si* veritatem dico." (484,13—24, 485,2—5.)

Ezt az utolsó mondatot egyébként is „korjellemző"-nek tarthatjuk. Korábbi, román kori legendáink nem címezték szereplőiket, hanem Gellértet egyszerűen „monachus"-nak, Asztrikot „abbas"-nak mondották (388,17; 382,27—411,8; 422,13). A mi szereplőink azonban már gondosan *megtitulálják*, „*urazzák*" egymást (484,5,28; 485,16,27,29; 486,4,26,33; 487,1,16), és Gellért apja is a velencei „*domicellá*"-k közül választott magának feleséget (480,11). A legenda „*reverendi patres* mei et *domini*" kifejezés teljesen megegyezik az egyik, 1342-ből való pannonhalmi oklevél szövegével, ahol „*venerabiles . . . patres domini*" megjelölés található.[18]

Ugyanerre az időre utal *Csanád* vezér és város nevének formája is. Anonymus még *Sunad* formában használta azokat (SRH I. 50,3,89,15; 50,9); Rogerius már *Chanadiensis* episcopus-ról beszélt (567,27,29), a mi legendánk viszont következetesen *Chanadinus*-t, *Chanadina*-t emlegetett (490-493). Szerzőnk ezt a formát nyilvánvalóan *Telegdi Csanadinra* való tekintettel alkalmazta, aki 1330-tól 1346-ig ült az esztergomi érseki széken.

Bár egyéb nyomok is vannak, melyek arra vallanak, hogy szerzőnk a XIV. század közepének gondolatvilágában élt és írt — az erre vonatkozó legfontosabb bizonyítékot mégis a *Summa Magistri* kezdetű bulla felhasználásában látjuk. A bullát XII. Benedek 1336-ban adta ki, s Magyarországon 1337-ben publikálták.[19] A pápa célja a bencések megreformálása volt, s ebben fontos szerepet szánt az egyetemi tanulmányok: a szabad művészetek, a teológia és a kánonjog buzgó művelésének. Bennünket ez alkalommal a bullának csak az utóbbi részei érdekelnek.[20]

Azt, hogy szerzőnk ezt a bullát alaposan tanulmányozta, abból látjuk, hogy annak nemcsak *rendelkezései*, de sokszor még *kifejezései is* feltűnnek művében. Elrendelte a pápa, hogy az apátságok minden 20 tag után 1 otthoni tanulmányait már elvégzett fiatal bencést küldjenek egyetemi tanulmányokra. Az illetőt azonban nem az apát, hanem a konvent fogja kiválasztani, ahol az apátnak is csak 1 szavazata lesz. A konventek tehát egy-egy tagjukat „*aptum pro fructu* maioris *scientiae aquirendo ad* generalia . . . *studia mittere* teneantur". Az apátok szabadságolják „*ad* praedicta *studia transmittendos*". — A velencei apát teljesen ebben a szokatlan, demokratikus formában fordult konventjéhez, „ut ex vobis, quos inveneritis *aptiores pro adipiscendo fructu scientie, ad studium transmittamus*, ne ordo patris nostri Sancti Benedicti *in scientiis liberalibus* detrimentum patiatur" (183,8—11).

Jól tudta a pápa, hogy az egyetemi tanulmányok kiadásokkal járnak: „prosecutiones liberalium studiorum praecipue *in generalibus . . . studiis* requirent onera *expensarum*", s ezeket az apátságokat terhelő kiadásokat, „*expensas*" meg is állapította. A velencei konvent is így küldte az általa

[18] PRT II. 396.
[19] Uo. 384—85.
[20] A bulla kiadása CHERUBINI: Magnum Bullarium Romanum. Lugduni 1655. 241—59.

kiválasztott Gellértet és Sirdianust Bolognába: „quibus datis *expensarum* necessariis Bononiam *transmiserunt*" (483,12—13).

Az apát tanulmányaik befejezése előtt ne hívja vissza őket, „*non revocet*", kivéve ha azt valami különleges ok javallja: „suaserit eos a studio *revocari*". Gellért és társa 5 év után „*revocati sunt*" (483,16).

A pápa lelkükre kötötte a bencés egyetemistáknak, hogy a konventjük pénzéből vásárolt tankönyveiket őrizzék meg s vigyék vissza monostorukba: „ne *libri* per eos alienantur . . . volumus, quod *libri* ad monasteria revertantur". Gellért és társa valóban így „ipsarum scientiarum *libros* secum apportantes" tértek vissza Velencébe (483, 16—17).

Az egyetemi tanulmányok célját abban jelölte meg a bulla, hogy ezek a studensek otthonosak legyenek „*in scientiis primitivis*, videlicet *Grammatica*, Logica et *Philosophia*", hogy megszerezzék „*magisterium in Theologia*", s törekedjenek „*doctor* fieri *Decretorum*". Gellérték is „*in scientiis grammatice, phylozophie*, musice et *decreti* omniumque *liberalium scientiarum artibus* instructi" tértek haza (483, 14—16). Szerzőnk végül azt is megírta, hogy Gellért „erat *doctor decretorum, magister sacre theologie*" (503,13—14).

Legendánkban azonban nemcsak Gellért tanulmányaival kapcsolatban található meg a bulla jellegzetes frazeológiája, hanem *más vonatkozásokban is*. Ez a tény viszont *ellentmond* nemcsak *az interpolációs elméletnek*, hanem annak a Madzsar által felvetett gondolatnak is, hogy *a mű egy XIII. századi hagiografikus és egy XIV. századi történeti részből szövődött össze.*

A bulla azt is előírta ugyanis, hogy a magyar bencés apátságok közös gyűléseit, káptalanjait „apud *unum* de monasteriis *ad hoc aptum*" tartsák. Gellért püspök is ilyen házat bocsátott Valter magister rendelkezésére iskola céljára: „*unam* domum *ad hec aptam* . . . ad *instruendos* [sc. discipulos] *pro adipiscendo fructu scientie* artis liberalis" (494,21—22). Valter később segítséget kért maga mellé „*doctorem* seu *informatorem*" (495,35). A bulla ilyen vonatkozású szavai: informatur, informandi, informatus, illetőleg: instructores, instruendos.

S amint a pápa elrendelte, hogy a bencések az alkalmasabbakat válasszák ki egyetemi tanulmányokra — „*eligantur* . . . , [qui] *aptiores poterunt inveniri*" —, éppúgy szólította fel István király is vezéreit: „*eligite* e vobis talem virum. . .", mire ők azt felelték: „quis *aptior inveniri potest* Chanadino?" (490, 23—25). Így választották ki „*constituerunt*" a velenceiek Gellértet az egyetemi tanulmányokra, s így állították, „*constituerunt*" a király és vezérei Csanádot a sereg élére (483,12; 490,26).

Főleg az eddig mondottak alapján alakult ki az a meggyőződésünk, hogy *Szt. Gellért nagyobb legendája egységes alkotás, mely az 1336 utáni években jött létre.*

A következőkben azt szeretnénk vázolni, hogy bencés szerzőnk *miként alkotta meg művét* — noha a krónikákkal való kapcsolatát ez alkalommal nem kívánjuk tárgyalni.

Az *író fő forrása* a kisebb legenda volt, melyet éppúgy másolt, módosított, „explanált", mint Hartvik a két *Szt. István-legendát* vagy Ransanus Hartvik előadását.[21] Ezekből az átdolgozott részletekből a következőkben csak néhány jellegzeteset emelünk ki.

[21] Vö. Csóka: i. m. 185—87, 190—98; 624—40.

A *kisebb legenda* utalt arra, hogy Gellért Velencében született, ahol bencés lett, majd a Szentföldre kívánkozva Magyarországra érkezett és Szt. Istvánhoz jutott. A jó stílusú és bőséges fantáziával rendelkező *szerző* ennek alapján élénk színekkel festette meg Gellért családi környezetét, melyből az apa a Szentföldre, a fiú pedig kolostorba került. Később azonban az apáttá lett Gellért is a Szentföldre kívánkozott, de mégis Magyarországra jutott. A bencések — Rasina szentmártoni, Anasztáz pécsváradi apát és Mór pécsi püspök — a királyhoz vitték, aki fia, Imre herceg nevelését bízta rá.

Ám ezek az érdekes és kerek elbeszélések hemzsegnek *a történeti valótlanságoktól*. Ilyenek a keresztes hadak, az egyetemi tanulmányok emlegetése s a bencések szerepeltetése is. Nem tudunk ugyanis arról és nem is hisszük, hogy Szentmártonnak, azaz Pannonhalmának akkortájt *Rasina* nevű apátja lett volna; *Anasztáz*, illetőleg a Hartvik által vele azonosított Asztrik pécsváradi apát 1007-ben, illetve 1012-ben *már* érseki székben ült. *Mór* pedig csak 1036-ban lett püspök. Sajnos, azt a köztudatba átment állítását sem látjuk igazoltnak, hogy *Gellért volt Imre herceg nevelője*, magistere. Ezt a kapcsolatot ugyanis nem említette Szt. Istvánnak sem a nagyobb, sem a Hartvik-féle életrajza, noha mindkettőben feltűnik Gellértnek is, Imrének is az alakja; de nem szólt róla Szt. Gellért kisebb és Szt. Imre legendája sem.

Szerzőnk *fejlesztő*, *explanáló* ténykedését a legvilágosabban mégis a *Symphonia Ungarorum*-részletnél szemléljük. A kisebb legenda elmondotta, hogy István király kemény ítéletét nemegyszer Gellért püspök szelídítette. Ilyen ügyben járt akkor is, amikor útközben egy karámnál (usui *pecudum*, 475,21) kellett éjszakáznia, s közben hallotta a kézi malmon őrlő leány énekét. A püspököt meghatotta, hogy a leány milyen kedélyesen végezte nehéz munkáját. Ezt az egyszerű és bájos történetet dolgozta át szerzőnk a *Symphonia Ungarorum* híres jelenetévé, melyben a hangsúly jórészt már a magyar dal magyarázatára jutott (497,24—498,18). Szerzőnk sokat merített Szt. Benedek regulájából és Szt. Lukács evangéliumából is. Ez utóbbiból vette a *Symphonia*, a *villa* szót és az „usui *porcorum*" kifejezést is.[22] A villa a középkori magyar latinságban mindig falut jelent ugyan[23], ebben az esetben azonban, akárcsak az említett evangéliumi helyen is, majort, tanyát, szállást kell rajta értenünk. Nem osztjuk tehát Horváth felfogását, mely szerint ez az epizód csakis a nagyobb legendában eredeti, hiteles és befejezett kompozíció, mivelhogy a szerző azt is megírta, hogy a püspök reggel folytatta az útját. Ámde a kisebb legendában ez az elbeszélés egy önálló, lezárt epizód, mely egyik közbenjáró útja alkalmával (quotiens . . . 475,16) történt Gellért püspökkel.

A kitűnő elbeszélő szerző más alkalmakkor is szívesen szőtt előadásába *idillikus* jeleneteket. Ilyen volt Gellért remete találkozása és megbarátkozása a szarvasborjúval s az azzal békésen együttélő farkassal. Miként a *Symphonia*, úgy ez utóbbi jelenet kialakításakor is felhasználta a bencés *Regula* frazeológiáját is.

[22] Lk XV. 25—26.

[23] Szabó István: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem köréből. Bp. 1963. 2.

De nemcsak az érdekesség, hanem a *humor* iránt is fejlett érzéke volt szerzőnknek. A sebesült farkas úgy feküdt Gellért kunyhója küszöbén, mint a megsértett előjáró előtt leboruló bencés.[24] Rasina szerint, ha Gellért a tengerbe süllyedt volna, aligha tudott volna Jónás módjára 3 napig kitartani a cethal gyomrában (485,7—10). S amikor az akasztani vitt ember útközben beugrott a csanádi templom asylumába, ahol aztán egész életére harangozó maradt, az egész nép kacagott a váratlan fordulaton, „factus est risus magnus in populo" (499,19).

A legenda ilyen és hasonló részleteinek szemlélése alapján mondotta Madzsar, hogy az „magis lectori, quam pietati", vagyis inkább szórakoztatásra, mint lelki épülésre akart szolgálni. Mi ezt a gondolatot úgy fogalmazzuk meg, hogy az már nem annyira „épületes" legenda, mint inkább szórakoztató regény, azaz „*hagiografikus regény*" kívánt lenni.

Ez a regényszerűség látható abból is, hogy az író *túlságosan is jól ismerte szereplőit*, kiket rendszerint nevükön is nevezett. Tudta, hogy Gellért velencei diáktársát Sirdianusnak, apátját Gwillerinusnak, marosvári magistereit Valternek és Mórnak, püspöktársait Budinak, Bistridusnak és Benetának hívták. Név szerint ismerte azt a 10 bencést is, akik a 4 nyugati apátságból mentek Gellért püspök Tisza—Maros vidéki missziójába. Hogy mindebben a *fantázia* vezette a szerzőt, abból is látjuk, hogy az egyéb forrásokban is szereplő személyekkel nem volt nagy szerencséje. Így Anasztázt és Mórt lehetetlen időben léptette fel, s Gellért vértanútársai sem a nevezettek voltak, hanem Modestus püspök.

Azt, hogy legendánkat *bencés* írta, Madzsar is, Horváth is vallják. Mi ezen túlmenőleg azt is igyekeztünk bizonyítani, hogy a szerző *pannonhalmi bencés* volt. Gellért velencei apátjának, *Gwillerinus*nak a nevét ugyanis könnyen lehet azonosítani a Pannonhalmát 1333-tól 1354-ig kormányzó Hamer Vilmos apát nevével. Hogy a Gwiller*in*us alak szerepelt-e az eredeti kéziratban vagy egy későbbi másoló rontotta azzá, nem tudjuk. De világos, hogy az azonos a *Willermus* névvel, melyet a királyi kancellária nemcsak Hamer Vilmossal, hanem Drugeth Vilmos nádorral kapcsolatban is következetesen használt.[25]

Hamer Vilmosról tudjuk, hogy domonkosból lett ciszterci, majd bencés szerzetes, végül pannonhalmi apát, s Károly Róbert „fidelis capellanus noster"-nek mondotta.[26] Hamer túlságosan is mozgalmas és változatos életpályáját szemlélve, el tudjuk képzelni, hogy a *cinizmus* iránt is érzékkel bíró szerző reá is gondolva adta Gellért püspök ajkára a korholó szavakat, melyekkel a jövő szerzeteseit illette, akik „különböző színű ruhákban járnak s különböző összejöveteleken vesznek részt, akik a magányt kerülik, s az elvonult életet nem szeretik. Sokan a hiú dicsőség vágyától vezettetve az emberi dicséreteket keresik, s állhatatlanságuk miatt nevetségessé válnak a nép előtt" (499,33—37).

[24] Csóka: i. m. 269—70.

[25] PRT II. 379—82. — Az *m* → *in*, illetőleg az *in* → *m* változására jó példa Álmos (Al*in*o. MGH XXII. 746) és Bonipert (Bomperto. SRH I. 125, 13) esete. A téves olvasás könnyen megtörténhetett akkor, amikor az „i"-re nem tettek pontot.

[26] PRT II. 375, 379.

Szent Gellért nagyobb legendájának írójára és keletkezési idejére vonatkozó véleményünket abban foglaljuk össze, hogy a *bencés szerző az 1336 utáni években* alkotta meg művét. Nemcsak ismerte az 1336-ban megjelent bullát, hanem az is valószínű, hogy annak alapján — miként hőséről állította —, valamelyik egyetemre is elkerült, ahol főleg a hét szabad művészetet tanulmányozta. Nemcsak a grammatika volt erőssége, hanem a dialektika vagy logika is, aminek a Rasina és Gellért disputájában adta bizonyságát. Az „ars musicae"-val való kapcsolatát a Symphoniáról tartott zenei eszmefuttatásában szemlélhetjük. Az írásművek szerkesztésének szabályait, az „ars dictandi"-t a *retorika* keretében ismertették, s szerzőnk annak szabályait is jól ismerte és jól alkalmazta, amikor megírta „hagiografikus regény"-ét.[27]

A mű megalkotásának egyéb körülményeit tekintve utalnunk kell arra, hogy az 1336. évi reformbulla nemcsak valláserkölcsi téren hozott új lendületet a magyar bencés apátságok életébe, hanem kulturális és irodalmi tekintetben is. Ennek jelét láthatjuk Szt. Gellért újabb legendájának elkészítésében, s abban is, hogy 1345-ben Szigfrid — akkor még garamszentbenedeki, majd pannonhalmi — apát Avignonból hazafelé jövet betért az osztrák Garstenbe, s ott lemásoltatta az alapító apát, Szt. Bertold XII. századi legendáját.[28]

[27] A hagiografikus regényről l. H. Delehaye: Les légendes hagiographiques. Bruxelles 1905. 4.

[28] Csóka J. Lajos: Szt. Benedek fiainak világtörténete. Bp. 1971. II. 589.

HORVÁTH JÁNOS

A GELLÉRT-LEGENDÁK KELETKEZÉSE ÉS KORA

Csóka Lajos professzornak a Gellért-legendák történetéről tartott előadása[1] elsősorban az általam,[2] továbbá részben Karácsonyi János[3] és McCartney[4] által a Gellért-legendák keletkezésére és korára vonatkozóan kifejtett nézeteket kritizálja, ill. alapvetően tévesnek állítja be. Az erre vonatkozó érveit már 1967-ben felsorakoztatta a *Latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században* című könyvében. Tételei a következők: 1. Mindkét *Gellért-legenda* szerzője pannonhalmi bencés szerzetes. 2. A két *Gellért-legenda* közül a Gellért kisebb legendája a régibb: a XI. század végén szerezte ugyanaz a pannonhalmi bencés, aki István király kisebb legendáját is írta. 3. A kisebb *Gellért-legenda* adatai lényegében hiteleseknek tekinthetők. 4. A nagy legenda a kis legendából bővült valamely, pontosabban meg nem határozható krónikából és főként hitelt nem érdemlő mesés-regényes elemekkel. 5. A nagy legenda forrása a kis legendán kívül a bencés *Regula* és a „Summa Magistri" kezdetű, a bencés rend megreformálását célzó, 1336-ban kiadott pápai bulla. 6. Ennek értelmében Gellért nagy legendája az 1336—1340-es években készült regényes életrajz, melynek forrásértéke vajmi csekély.

Ezekkel a tételekkel kapcsolatban legyen szabad mindenekelőtt azt leszögeznem, hogy ami a Gellért nagy legendáját illeti, magam is hangsúlyoztam, hogy a legenda magán viseli a késői kéz torzító vonásait, amikor Gellért püspökkel kapcsolatban a „doctor decretorum, magister sacre theologie" (SRH II. 503) kétségtelenül késői időkre mutató, egyetemi végzettségre utaló titulusokat emlegeti. Hogy Gellért püspök nagy legendája a *mai* formájában késői, talán a XIII. vagy XIV. századra mutat, azt egy percig sem vontam kétségbe. Azt azonban igen, hogy a nagy legenda a maga egészében — ahogy Csóka Lajos állítja, és előtte már rendtársa, Erdélyi

[1] Csóka J. Lajos: Szent Gellért Kisebb és Nagyobb Legendájának története címen a MTA. Középkori Munkabizottsága által 1971. nov 4—9-én rendezett tudományos ülésszakán elhangzott előadás, amelynek tételei nagyrészt már az 1967-ben megjelent A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században (Bp. 1967) c. könyvében is megtalálhatók.

[2] Ifj. Horváth J.: A Gellért Legendák forrásértéke. MTA I. OK XIII. 21—82. — Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 158—87. — Joh. Horváth: Die Entstehungszeit der Grossen Legende des Bischofs Gerhard. Acta Antiqua 1960. 185—219. — Joh. Horváth Jun.: Quellenzusammenhänge der beiden Gerhard Legenden. Acta Antiqua 1960. 439—54. — Jean Horváth: La Légende Majeure de l'évêque Gérard et les débuts de notre historiographie médiévale. Annales Universitatis Budapestiensis. Sectio Philologica, III. 3—22.

[3] Karácsonyi János: Szent Gellért... élete. Bp. 1887.

[4] McCartney: Studies 5—7; The medieval Hungarian historians. Cambridge 1953.

László,[5] továbbá részben Madzsar Imre is[6] — mindenestől késői idők terméke volna. Ezt valóban kétségbe vontam. A kérdés eldöntésénél természetesen nagy súllyal esik latba a két Gellért-legenda egymáshoz való viszonyának problémája, tehát e tisztán filológiai kérdés. Az eddigi vizsgálódások azonban többnyire arra irányultak, hogy vagy a kis legenda prioritását akarták vele igazolni — mint jelen esetben Csóka is —, vagy a nagy legenda elsőségét a kis legenda előtt — kronológiailag —, vagy forrásértékelés szempontjából: fölött. Egyöntetű eredmények híján ez a kérdés ezen a módon aligha dönthető el megnyugtatóan, s éppen ezért én, a magam részéről a nagy *Gellért-legendá*ról írt dolgozatomban arra az eredményre jutottam — és itt, úgy látszik, Csóka professzor újabb vizsgálatai, talán a szerző szándékai ellenére, engem látszanak igazolni —, hogy maradéktalanul sem a nagy legenda nem származtatható a kis legendából, sem fordítva: a kis legenda nem tekinthető a nagy legenda egyszerű kivonatának. Mindkettőnek ellene mondanak bizonyos szövegkritikai jelenségek éppúgy, mint bizonyos tartalmi mozzanatok. Ebből logikusan csak egyet lehet levonni következésképpen: ti. azt, hogy mindkét legenda *egy* közös ősforrásra vezethető vissza, amely ma már nem áll rendelkezésünkre. Ezt fejtettem ki régebben is, és ezen az álláspontomon változtatni sem Csóka könyvének a megjelenése után, sem jelenlegi előadása után nem látom szükségesnek: mert a két legenda *egymásból* nem vezethető le.

Ugyanis a kis legenda is tartalmaz helyenként többletet a nagy legendával szemben, tehát egyszerű *kivonata* nem lehet a nagy legendának, a nagy legenda viszont — amellett, hogy eléggé bőbeszédű — nem értékesíti a kis legenda *minden* mozzanatát: tehát a nagy legenda sem tekinthető a kis legenda mesés elemekkel történt kibővítésének, kiszínezésének.

A részletekbe itt nem óhajtok belebocsátkozni, de arra az ismert körülményre itt is rá kell mutatnom, hogy a kis legenda — *műfaja szerint* — egy szentbeszéd, azaz prédikáció, amelyet éppen Gellért mártíriumának ünnepnapján mondtak el. Ez mindjárt a kis legenda *első* szavaiból kiderül: „Gaudia, que Christi participibus *dies hodierna* contulit, etc."[7] Az ilyen beszédek pedig rendszerint egy teljesebb *Vitá*ra, vagy legendára támaszkodnak.

Hogy *ez* a beszéd is egy teljesebb *Vitá*ra megy vissza, azt mutatják a kivonatolás által keletkezett kézzelfogható sebhelyek a mai kis legendában. A szakirodalom ezeket túlnyomórészt már felfedte, s ezért én ez alkalommal csupán a kis legenda elejéről szeretnék néhányat említeni.

Miután a kis legenda megemlíti, hogy Gellért Velencében született, továbbá, hogy ott szerzetbe lépett, a második fejezetben arról szól, hogy Gellért a *Szentföldre* akart zarándokolni. Ámde *Velencéből* a Szentföldre zarándokolni *Pannonián* keresztül teljesen szokatlan, sőt értelmetlen dolog lett volna még István király idejében is. A zarándoklásoknak megvolt

[5] Erdélyi L.: Legendák. Szeged 1944. 71.

[6] Madzsar Imre az SRH II. kötetében a legendákhoz írt előszavában és a legendák szövegéhez írt jegyzeteiben.

[7] Vö. SRH II. 471.

ugyanis a szokásos itinerariuma. Ennek ellenére a kis legenda írója egy szót sem veszteget e szokatlan és ésszerűtlen útirány megindoklására. Nem így a nagy legenda, amely szerint Gellért Velencében hajóra szállt, és hajón akarta elérni a Szentföldet, de a vihar partra vetette a dalmát partokon: *ezért* — no meg Rasina apát rábeszélésére — folytatta Gellért zarándokútját szárazföldön, Pannonián, István király országán keresztül.[8] Mindezeket a kérdéseket a kis legenda, mint egy *Vitán* alapuló szentbeszéd, nyugodtan mellőzhette.

De éppen ezért nem is lehetett a nagy legenda forrása sem.

Ami viszont Rasina apát érvelését illeti, hogy ti. szerzetes ne menjen a Szentföldre: ennek forrására rámutattam; ez a rész végső fokon II. Orbán pápa rendelkezésére megy vissza. (Vö. Horváth J.: *A Gellért-legendák forrásértéke*. I. h. 28—29: Goffridus abbas Vindocinensis, Migne: PL tom. 157. col. 162.) Erre a rendelkezésre a XIV. század közepe táján, amikor a keresztes hadaknak már régen vége szakadt, aligha emlékezhettek. Egy ilyenféle érvelés azonban a XII. század első felében nagyon is elképzelhető, és helyénvaló.

Még feltűnőbb, hogy Gellért — a kis legenda szerint — Pannoniába érve, *egyenesen* István királyhoz megy — azt nem lehet azonban megtudni, *hol* keresi fel István királyt: *valahol Pannoniában* —, ennek ellenére a kis legenda szövege itt úgy folytatódik, mintha előbb pontosan megmondta volna, hol is találkozott Gellért István királlyal: ti. Székesfehérváron, ahogy a nagy legenda mondja.[9] A kis legenda szövege ugyanis ezután úgy folytatódik, hogy István király: „dimissis itineris sui [sc. Gerhardi] comitibus *hunc solum* [sc. Gerhardum] invitum retinuit, custodiamque adhibuit . . . [Gellért ezután:] tumultum populi devitans *in eadem regione* heremum, que vulgo Bel vocitatur, petivit. . . Az „*in eadem regione*" kifejezés a kis legenda szövegében nyilvánvaló sérülés nyoma, amely úgy állhatott elő, hogy egy *teljesebb* szöveg megjelölte a király és Gellért előbbi találkozási helyét, *Székesfehérvárt*, s így *Bakonybél*t valóban lehetett *in eadem regione* terminussal földrajzilag meghatározni, egyébként azonban nem![10]

Ugyanitt említendő, hogy a kis legenda a nagy legendával ellentétben Gellért zarándokútjáról úgy számol be, mintha Gellért egyedül indult volna útra: „Egressus itaque de cognatione sua tendebat ad orientem". Pár sorral alább mégis — a nagy legendával egyezően — útitársairól beszél: „Dimissis itineris sui comitibus" (SRH II. 471—72). Másfelől viszont a nagy legenda írója nem tud arról, hogy Gellért bakonybéli remeteségében egy Maurus nevű szerzetes is vele tartott (kis leg. SRH II. 472: „Heremum . . . petiit, ubi per septem annos ieiuniis dictaminumque exercitiis deditus excepto Mauro monacho solus habitavit". Vö. nagy legenda, SRH II. 488: „Heremum petiit . . . ubi continuis septem annis ieiuniis et orationibus et vigiliarum exercitiis deditus, immobilis permansit, edificans sibi cellam, in qua dictabat libros, quos propria manu scribebat.")

[8] SRH II. 483—84.
[9] SRH II. 472.
[10] Bakonybél megjelölése a két legendában: SRH II. 472 és 488.

A kis legendának ugyanez a fejezete Gellért tanulmányairól és jelleméről mindössze *két szóval* emlékezik meg: „Quem ubi rex moribus atque disciplinarum documentis bonum Christi odorem fore intellexit. . .[11] És itt is erősen képes kifejezésekkel! Ez annál feltűnőbb, mivel az egykorú vagy közel egykorú *Vitae Sanctorum*ban szinte kötelező *topos* az illető szent tanulmányairól beszámolni, annyira, hogy pl. István király kisebbik legendájának az írója — aki Csóka professzor szerint azonos volna éppen a Gellért kis legendájának az írójával[12] — kötelességszerűen beszámol István király gyermekkori *grammatikai* stúdiumairól.[13]

Természetesen, Gellért kis legendájának az írója ebben a műfajban, vagyis a szentről szóló prédikációban, mellőzheti a *Vitá*ban kötelező schémát, mivel nem *Vitát* ír, hanem szentbeszédet, mégpedig olyat, amelynek van vagy *volt* egy bővebb *írott* forrása.

Hogy ez a bővebb forrás milyen volt, pontosan nem tudjuk megmondani, de annak feltétlenül foglalkoznia kellett Gellért tanulmányaival is, meg azzal is, hogyan vetődött Pannoniába Gellért, mivel *Velencéből* a Szentföldre *nem* Pannonián keresztül vezetett a szokásos út, bár egyes források kiemelik, hogy István király egyházszervezői tevékenysége után sok nyugati zarándok Pannonián keresztül akarta megközelíteni a Szentföldet. De — hangsúlyozzuk — nem Velencéből!

Gellért nagy legendájának első fejezetei éppen ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak. Hogy Gellértnek, a velencei ifjú szerzetesnek a jellemzése a bencés *Regula* erénytana alapján történik a nagy legendában, azt már Madzsar Imre is regisztrálta a *Scriptores* kiadásában, 1938-ban. Hogy azonban ennek alapján feltétlenül az *egész* legenda egy késői bencés szerzetesnek tulajdonítandó, arra valóban nem gondoltunk — én sem, Madzsar sem —, mivel *az első fejezetektől eltekintve, a legendának semmi bencés vonatkozása nincs.* Ellenkezőleg, a legenda törzsanyaga arról szól — a történeti mozzanatokat most nem véve figyelembe —, hogy hogyan rendezi be Gellért püspök a maga egyházmegyéjét, hogyan szabályozza a papok és kanonokok életét, hogyan szervezi meg a püspökség mellett a káptalan iskoláját, melyben az olvasáson kívül az énekoktatáson van a hangsúly, továbbá, hogy hogyan tart Gellért „canonica visitatio"-t,[14] sőt arról is beszámol a legenda

[11] SRH II. 472.

[12] Csóka L.: A latin nyelvű tört. irodalom, i. m. 143.

[13] Legenda Minor S. Stephani c. 2. SRH II. 394: „Puer adhuc scientia grammatice artis ad plene imbutus."

[14] A püspökség megszervezésének ábrázolása során feltűnően nagy helyet foglal el a nagy legendában a káptalani iskolák megszervezése, és ezen belül az olvasás és éneklés tanításának kérdése csaknem 2 fejezeten keresztül (c. 10—11,SRH II. 494—96). Ez nyilván Chrodegang „Regula Canonicorum"-ának hatása, amely a papi utánpótlás biztosítására szintén nagy gondot fordít a gyermekek és ifjak oktatására (vö. S. Chrodegangi Mettensis episcopi Regula Canonicorum c. 48: „De pueris nutriendis custodiendisque" és c. 50: „De cantoribus." Migne: PL tom. 89.) A „canonica visitatio"-nak megfelelő rész a nagy legendában a 11. fejezet (SRH II. 495.) eleje. A Chrodegang-féle Regula Canonicorum ismeretét egyébként az I. Esztergomi Zsinat is előírja Kálmán király korában: Syn. Strig. I. 59: „Ut canonici regulam canonicam sciant et intelligant."

feltűnő részletességgel, hogy hogyan végzi Gellért püspök a maga ünnep-ájtatosságát. Ennek során kiderül, hogy Gellért püspök még a *saját ünnepi officiumát sem bencés módra végezte*, hanem a világi papok számára előírt módon. Ugyanis mind a nagy legenda, mind a kis legenda szerint *közös* szövegezésben azt olvassuk, hogy Gellért az *ünnepi officiumot 9 lectio-val végezte.*[15] A bencés Zalán Menyhért állapította meg a *Pray-kódex* egyik vitatott passzusával kapcsolatban, hogy „*a bencéseknél sohasem volt az ünnepi officiumban 9 lectio*, hanem 12".[16] Mivel Gellért püspök ünnepi officiumáról szóló beszámoló mindkét *Gellért-legendá*ban azonos szövegezésben olvasható, bajosan gondolhatunk *bencés* szerzőre akár a kisebb, akár a nagyobb *Gellért-legendá*val kapcsolatban.

Csóka professzor azonban a nagy legenda első fejezeteinek vizsgálata során, éppen Gellért bolognai (!) tanulmányait illetően, II. Benedek pápa 1336-ban a bencés rend megreformálása céljából kiadott „*Summi Magistri*"-bullájának a hatását állapítja meg. A *bulla* és a legenda között a *szövegszerű* érintkezés — ha egyáltalán fennáll — elég laza és távoli, korántsem szó szerinti:

A legendában	*A bullában*
aptiores *pro* a d i p i s c e n d o *fructu scientie ad studium* trans*mittamus*... (SRH II. 483.)	aptum *pro fructu* maioris *scientie* a c q u i r e n d o *ad* generalia seu sollemnia *studia mittere* teneantur.
Walthero ad instruendum *pro* a d i p i s c e n d o *fructu scientie* artis liberalis... *(SRH II. 494.)*	*(Magnum Bullarium Romanum. Luxemburgii, 1742. 223.)*

E szövegpárhuzam alapján igaza lehet Csóka professzornak abban, ha a nagy legendában e bulla hatását keresi. Ami a párhuzam jogosultságát illeti, részünkről mégis némi bizonytalanság és fenntartás onnan ered, hogy a legenda írója a bullának kétségtelenül a magasabb: egyetemi tanulmányokra vonatkozó rendelkezését („ad generalia seu sollemnia studia mittere") a legenda mindkét helyén (SRH II. 483 és 494) az *artes liberalesnek*, hogy úgy mondjuk: elemi fokú tárgyaira, a *grammaticára* és a *musicára* alkalmazza, ami a legenda utóbbi helyén (SRH II. 494) kimondottan is az egyszerű *olvasni tudást* és *az éneklést* jelenti, míg az első előfordulási helyén (SRH II. 483) Gellért tanulmányaira vonatkoztatva az olvasáshoz és az énekléshez nem éppen logikusan a filozófiát és a *decretumot*, tehát az egyházjog tanulmányozását párosítja a szerző. A fennálló szövegpárhuzam tehát aligha jelentheti azt, hogy a nagy legendát a maga egészében 1336 és 1340 között írta, fogalmazta volna egy bencés szerzetes.

Ellenkezőleg szinte kézzelfoghatóan elárulja a késői interpolációt az a mondat (SRH II. 483), amely Gellért bolognai tanulmányairól számol be: ... Bononiam transmittamus [sc. Gerhardum], ubi notabiliter egregieque

[15] SRH II. 496. = SRH II. 473.
[16] Zalán Menyhért: A Pray-kódex írásának helye és további sorsa. MKsz 1927. 272.

in scientiis *grammatice*, p h y l o z o p h i e, *musice* et d e c r e t i omniumque liberalium scientiarum artibus instructus. — A *grammatica* és a *musica* (= írás-olvasás és éneklés) ugyanis csakugyan az *artes liberales*ek közé tartozott, s ez szerepelhetett az eredeti szövegben is — a f i l o z ó f i a és a d e c r e t u m azonban sohasem. A f i l o z ó f i a terminus egészen szokatlan a középkorban; helyette a középkor korábbi szakaszaiban a *dialectica* (= logika) szó volt használatos, az egyetemek megalakulása után pedig *theologia* a neve, a kánonjogé viszont valóban d e c r e t u m vagy ius canonicum. Ezek közül azonban egyik sem tartozik a középkori „*artes*"-ek közé. A philosophia terminust a *Summi Magistri*-bulla sem használja az ajánlott egyetemi tanulmányok során. A legjellemzőbb azonban erre a késői interpolátorra, hogy még azt sem tudja, hogy a *bolognai egyetemen 1360-ig nem tanítottak* — pápai tilalom következtében — *theologiát*. (Vö. Heinr. Denifle: *Die Universitäten des Mittelalters*. Berlin 1885. I. 27.) Az interpolátor eszerint legjobb esetben 1360 *után* hagyhatta keze nyomát a már legalább 200 év óta meglevő *Ős Gellért-legendán*, ill. csak ekkor írhatta volna a nagy *Gellért-legendát*. Csóka datálása tehát még ezen a ponton sem sikerült, mert szerinte „legendánk csakis az 1342 körüli években keletkezhetett, annál is inkább — hogy Csókát idézzem —, „mert 1345-ben már készen volt az a krónika, melynek szerzője, egy budai minorita, egyéb források mellett Szt. Gellért nagyobb legendáját is tanulmányozta és hasznosította" (Csóka: i. m. 308—10).

A fenti bolognai theológiai-filozófiai (SRH II. 503: „doctor decretorum, *magister sacre theologie*": hol szerezte ezt a titulust Gellért, ha nem Bolognában?) tanulmányok kezdetére vonatkozó adat mindezeket a kombinációkat halomra dönti.

Sokkal inkább lehet arra gondolni a fenti jelenség láttán és a fentebb adott rövid tartalmi elemzés nyomán — amely szerint a legendában nem bencésekről, hanem egy egyházmegye megszervezéséről és a világi papság életének és intézményének a Chrodegang-féle *Regula Canonicorum* szerint való szabályozásáról van szó —, hogy egy későbbi szerkesztő éppen a XIV. században, talán éppen a *Summi Magistri*-bulla nyomán, nem is valami szerencsésen, *beleszúrta*, *interpolálta* a fenti kifejezéseket a *decretorum doctor* és *magister sacre theologie* (SRH II. 503) korszerűtlen titulusokkal együtt egy olyan, *régi* nagy *Gellért-legendába*, amelyben már szó volt Gellért tanulmányairól és Pannoniába jövetelének körülményeiről is, amely mozzanatokról a kis legenda teljességgel hallgat.

Rámutattam fentebb, hogy a kis legenda éppen ezen a helyen kétségbevonhatatlanul a sérülés nyomait viseli magán, tehát maga is egy teljesebb szövegre enged következtetni, éppen azokon a helyeken, ill. fejezetekben, amelyeket régebbi kutatók (Kaindl, Müller Frigyes)[17] a nagy legenda késői toldalékainak tartottak már Csóka megállapításai előtt. Mindehhez itt még csak egy megjegyzést tennék. Hiába ironizált Csóka professzor a stíluskritika megállapításain: Gellért nagy legendájának a stílusa a XIV. század közepén a *legnagyobb mértékben korszerűtlen!* Ebből ismét csak az vonható

[17] Kaindl: Studien zu den ung. Geschichtsquellen XIII. 1902. — Müller Frigyes, Száz. 1913.

le, hogy a nagy legendában a késői időkre utaló egyes kitételek vagy vonatkozások csak beszúrt *interpolációk* lehetnek és nem egy teljesen új fogalmazás ismérvei. Hogy ez valóban így van, azt bizonyítottnak vehetjük abból a kétségtelen tényből, hogy az 1330—40 között működő Anjou-kori krónikás szigorú szabályokhoz kötött ritmikus prózában írta meg művét,[18] és az Anjou-kor többi történetírójára ugyanezt állapították meg fiatalabb kutatóink: Kurcz Ágnes,[19] Kristó Gyula[20] és mások is. Ezeket a megállapításokat negligálni aligha lehet Gellért nagy legendájának a vizsgálatakor. Csóka professzor maga mondja a könyvében,[21] hogy Gellért nagy legendájának az íratási idejét illetően megállapításai igen közel kerültek egykori rendtársának, Erdélyi Lászlónak eredményeihez, aki Gellért nagy legendájának az íróját krónikáink Anjou-kori részének írójában,[22] a minorita barát János provinciálisban[23] jelölte meg. Ennek tarthatatlanságára éppen a stílusvizsgálataim mutattak rá: a minorita barát ritmikus prózában írt, Gellért nagy legendájának az írója viszont nem ismeri a ritmikus próza szabályait.

Ama hol kimondott, hol meg csak burkoltan kifejezésre jutó váddal szemben pedig, hogy én mindent a stílus alapján akarok, vagy akartam eldönteni: ezt éppen a Gellért-legendákról írt dolgozatom cáfolja, ahol — talán elsőként — én próbáltam éppen a nagy legenda egyes mozzanatait részint magyarországi, részint külföldi egyházi és világi törvényekkel konfrontálni, és ezek alapján — meg természetesen a stílusjegyek vallomása alapján — próbáltam a legenda íratási idejét megállapítani.[24]

A legenda késői, XIV. századi íratása mellett szól Csóka professzor szerint az a körülmény is, hogy a legendaíró ábrázolása szerint Gellért püspök prédikációi nem a XI. században szokásos analitikus *homiliák* voltak, hanem tételes, szintetikus beszédek, *sermók*, amelyek sokkal később, a skolasztika korában jöttek divatba.[25] Valóban, a késő antik és a kora középkor prédikációinak formája rendszerint egy-egy bibliai szakaszhoz fűzött analitikus magyarázatból, *expositió*ból álló homiletika volt. Emellett azonban már a kezdetektől fogva ismeretes volt az egyházi irodalomban az ún. tételes beszédek műfaja is,[26] mint ahogy Augustinus *sermói* is túlnyomórészt a tételes beszédek műfajába sorolandók. Hogy azonban Gellérthez közelebb eső példára is hivatkozzunk, a X. század elején Franciaországban működő Abbo (Cernuus) St. German-i szerzetes egy 37 sermóból álló prédikációs kötetet írt, amelyek szintén nem homiletikus beszédek.[27] Ellenkezőleg, Abbo a prédikációi elé írt prológusban kifejti, hogy az egyszerű emberek a tudósok Biblia-kommentárjait és homiliáit nem értik, s őt éppen ezért

[18] Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 260.
[19] Kurcz Ágnes: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. ItK 1964. 358.
[20] Kristó Gy.: Anjou-kori krónikáink. Száz. 1967. 457—504.
[21] Csóka L.: i. m. 308—09.
[22] Erdélyi L.: Legendák. Szeged 1944. 71.
[23] A minorita barát személyét Mályusz Elemérnek sikerült meghatároznia: A Thuróczy krónika és forrásai. Bp. 1967. 59—60.
[24] L. a 2. sz. jegyzet alatt felsorolt szakirodalmat.
[25] Csóka L.: i. m. 317.
[26] Vö. Buchberger, Lexikon f. Theologie u. Kirche. „Predigt" címszó.
[27] Abbo (Cernuus) Santi Germani monachus 37 beszéde közül, sajnos csak 5 van kiadva, Migne: PL tom. 132. col. 761.

Froterius, Poitiers püspöke, továbbá Fulradus, Párizs püspöke arra kényszerítette, hogy egyszerű stílusban írjon magyarázatokat és beszédeket (expositiones et sermunculos) az egyszerű klerikusok használatára, hogy ezekből merítve prédikáljanak.[28] A több lehetséges példán kívül Abbo prédikációs kötete is bizonyság arra, hogy a X—XI. században nemcsak homiletikus Biblia-magyarázó prédikációk voltak ismeretesek, hanem művelték a szintetikus-tételes beszédek műfaját is. Sőt, valójában, bár magasabb szinten, Gellért a *Deliberatió*ban is ezt a tételes beszédtípust valósítja meg igen sokszor, noha e művében bibliai szöveget, a három ifjú canticumát (Dan. III. 26—90) magyarázza. Miközben azonban a *Canticum* egy-egy sorát, egy-egy kifejezését más bibliai helyek felsorakoztatásával értelmezi és megvilágítja: egy-egy fejezete egész értekezéssé duzzad, amely önmagában is egy bizonyos tartalmi egységet alkot. Ilyenek lehettek azok a prédikációi is, amelyekről a legendaíró — talán kissé korszerűsítve is a beszédek idézésének a módját — így emlékezik meg: „fecit sermonem ad populum *super verbo:* Hii sunt viri misericordie etc."

A tételes beszédek tehát aligha összeegyeztethetetlenek Gellért korával, és a legendaíró nyilván még ismert ilyen, Gellérttől származó vagy neki tulajdonított prédikációs kötetet. Emellett *általában* természetesen megáll az a Csóka professzor által hangoztatott állítás, hogy a tételes beszédek divatja valóban a skolasztika korában éli virágkorát. Gellért azonban — és ezt éppen a ránkmaradt *Deliberatió*ja alapján biztosan megállapíthatjuk — éppen irodalmi tevékenységének speciális irányával nem mindennapi jelenség volt a maga korában.[29]

Ha elfogadva Csóka professzor bizonyítékait, Gellért nagy legendájának késői, XIV. századi eredete mellett foglalnánk állást, akkor e legenda eddig hitelesnek tartott történeti és egyháztörténeti adatai egyszerre értéktelenekké válnak, mivel ami benne hiteltérdemlő adat, azt forrásából, a kis legendából vette át. Ám a kis legenda éppen történeti adatokban roppant szegényes, és Gellért korára vonatkozólag jóformán semmit sem tud mondani. Ezzel szemben a nagy legendában egy sereg értékes és más forrásokkal többnyire ellenőrizhető és valószínűsíthető történeti adalék található a magyarországi görög egyház tiszántúli berendezkedéséről és e vidék bizánci, esetleg bolgár, egyházi és politikai kapcsolatairól éppen a X—XI. század fordulóján. Elképzelhetetlen, hogy ezekre a fontos történeti kapcsolatokra vonatkozó adatok és részletek a legendában egy XIV. századi író fantáziájából kerültek volna elő. Azok a bizánci és bolgár egyházi és politikai kapcsolatok, amelyekről a nagy legenda eléggé részletesen beszámol, nem lehet

[28] Abbo: Sermones. MIGNE: PL tom. 132. col. 761. Prologus: „Noveris, lecto sive auditor... hoc opusculum tibi nudo nuditer factum, ut qui *per obscura doctorum commenta et homilias non intelligis Evangelia*, saltem huic libello ab illis mutuato intendas vel legendo vel audiendo. In hoc quippe codicillo omnia quaecumque legeris, invenies patefacta tuae saluti... evangelicas videlicet expositiones, simulque *sermunculos rebus temporibusque aptissimos*. Re vera, Abbonem scilicet monachum... coagerunt [!] episcopi, Froterius videlicet Pictavae sedis, et maxime Fulradus Parisiacae illud tenui stylo cudere negotium, ad utilitatem simplicium clericorum..."

[29] Vö. IBRÁNYI FERENC: Szent Gellért theológiája. Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938. I. 493.

egyszerű kitalálás, amikor a *veszprémvölgyi görög apácák alapítólevele* hitelesen dokumentálja, hogy István király korában, és Gellért egyházmegyéjének a megszervezése idején még a Dunántúlon is voltak görög monostorok. Ezeknek azonban a XIV. század közepén már hírük sem volt! Honnan vette tehát az állítólagos XIV. századi legendaíró ezeket a hitelesnek vehető adatokat? Moravcsik Gyula,[30] Gyóni Mátyás,[31] Váczy Péter,[32] Györffy György[33] és mások kutatásaira utalok itt, akik valamennyien, a *Gellért-legendától* függetlenül is, a bizánci egyház magyarországi szerepét bizonyítják a X—XI. század fordulóján. Ezeket a kutatási eredményeket Csóka professzor ignorálta, semmisnek vette akkor, amikor azt állítja, hogy Gellért nagy legendája hitelt nem érdemlő XIV. századi regényes szerkesztmény.

Ha Csóka Lajos fenti előadásának hitelt adnánk, arra sem találunk magyarázatot, hogy ez a XIV. századi, Anjou-kori legendaíró Gellért püspök már meglevő kis legendáját miért nem a XIV. századi krónikakompozíció történeti adataival „egészítette ki", holott ez a krónikakompozíció feltétlenül már 1336 *előtt*[34] rendelkezésére állott volna — tehát a Csóka által terminus post quem-ként kezelt „Summi Magistri dignatio" kezdetű pápai bulla megjelenése előtt? Ám ehelyett a tüzetesebb vizsgálatok azt is kiderítették, hogy e feltételezett XIV. századi legendaíró még a XIII. századi krónikákat (Ákos mester, ill. az V. István-kori krónikás és Kézai Simon krónikáit) sem használta, hanem ezek helyett egy olyan régi krónikaváltozatot, amelynek — ha nem jóval előbb —, akkor mindenesetre a XII. század közepe táján már meg kellett lennie.[35]

Minthogy részletekbe itt nem bocsátkozhatok, még csupán egy szempontból venném szemügyre a Gellért-legendákat: keletkezési sorrendjüket és az ebből önként adódó egymáshoz való viszonyukat illetően. Azokat a formulákat állítom egymás mellé, amelyek legendáinkban a szentté avatás körülményeit akarják megvilágítani. Ezek a formulák — bizonyos határok között — legendáink kronológiai és filiációs problémáinak az eldöntéséhez is hathatósan hozzájárulnak.

A magyarországi első szentté avatások az *Annales Posonienses* 1083. évéhez írt bejegyzése szerint I. László király idejében mentek végbe, amikor is a bejegyzés szerint: „. . . dominus rex Stephanus et Heinricus filius eius

[30] Moravcsik Gy.: Görögnyelvű monostorok Szt. István korában. Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938. I. 389—422. — Ua. Bizánc és a magyarság. Bp. 1958.

[31] Gyóni M.: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szt. István korában. MNy 1946. 43—49.

[32] Váczy P.: Gyula és Ajtony. Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1937. 502.

[33] Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTA. II. OK 1952. II. 335. — Továbbá vö. Fehér Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Száz. 1927—28. 8.

[34] Vö. Horváth J.: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. Acta Linguistica Acad Scient. Hung. Tom. 21 (1971) 350—51.

[35] Ezekre vonatkozóan továbbra is lásd A Gellért Legendák forrásértéke (p. 65—66) című és a fentebb már jelzett dolgozataimat, különösen: La légende Majeure de l'évêque Gérard et les débuts de notre historiographie médiévale. Annal. Univ. Bp. Sectio Philologica Tom. III. 6—7 és ugyanott a kérdés története és bibliográfiája.

et Gerardus episcopus revelantur [= elevantur?] et Salomon rex fugit".[36] Ezt a bejegyzést a krónika már csak csonkán hozza, mivel csak „Szent István király és Boldog Imre hitvalló testének a felemeléséről" szól, Gellért püspököt nem is említve.[37] Hogy ezek a szentté avatások milyen előzmények után, milyen hivatalos egyházi és világi személyiségek közreműködésével és milyen körülmények között mentek végbe, azt, sajnos, pontosan nem ismerjük. Az egyes legendák ugyanis ezekről meglehetősen ellentmondásos híradásokat tartalmaznak. Mivel azonban az első szentté avatások nagyjából egyidőben mentek végbe I. László király uralkodása alatt, jogos az a feltevés, hogy nagyjából azonos előzmények és körülmények között folytak le. Ha tehát az egyes magyarországi legendák ennek ellenére mégis egymástól lényegesen eltérően számolnak be a szentté avatások előzményeiről és azok lefolyásáról, az ebben az esetben *az illető legenda íratási idejére lesz majd jellemző és kormeghatározó*, ha megfelelő történeti keretben tudjuk elhelyezni és értelmezni az egyes legendák által használt formulákat. Éppen ezért alább párhuzamba állítottam legendáinknak a szentté avatás körülményeire vonatkozó adalékait, de ezeknek a formuláknak történeti-kronológiai kiértékeléséhez a szentté avatások történeti fejlődését kell legalább röviden áttekintenem.

A szentté avatások fejlődéstörténetének vázolása előtt azonban hadd szóljak röviden — már csak azért is, hogy világossá váljék, melyek is azok a szempontok, amelyekre mind a táblázatos szövegpárhuzamokkal, mind majd történeti áttekintésemben a figyelmet irányítani akarom — I. László király szentté avatásának körülményeiről. Erről — szerencsére hiteles forrás számol be. Ez a hiteles forrás azonban nem László király legendája, hanem Spalatói Tamás *Historia pontificum Salonitarum atque Spalatensium* című (1266 után befejezett) művének 23. fejezetében található. Mivel I. László királyt 1192-ben, III. Béla király uralkodásának a vége felé, avatták szentté, Spalatói Tamásnak az erről szóló beszámolója még a szentté avatás kortársaira és hivatalos iratokra megy vissza, úgyhogy feltétlenül megbízható. A fejezet ugyanis arról a Bernát spalatói érsekről szól, aki III. Béla

[36] Ann. Pos. SRH I. 126. Ezzel a híradással szemben aligha állhat meg Erdélyi László nézete, aki Gellért kis legendájának (SRH II. 478) és a nagy legendának is ezzel lényegében egyező (SRH II. 503—04) ama híradása alapján, hogy Gellért halála után hét évvel Gellért holttestét Szűz Mária pesti kápolnájából I. András király engedélyével Csanádvárra szállították, arra következtetett, hogy Gellért kanonizációja már *ez* átszállítás alkalmával végbement volna I. András király alatt, 1054-ben. (Vö. Erdélyi L.: I. István magyar király, Imre herceg és Gellért püspök szentté-avatása. Szt. István Emlékkönyv. Bp. 1938. I. 570.) Erdélyi feltevése annál kevésbé állhat meg, mivel Gellért kis legendájának írója közvetlenül a fenti híradás után (SRH II. 479) azt mondja, hogy Gellért marosvári eltemetése után sírjánál „sok kegyelemben részesültek a katolikus emberek (= azaz csodák történetk a sírjánál), de nem félreérthetetlen módon (non evidenter) egészen László király idejéig..." Mivel a szentté avatás előfeltétele volt — mint alább látni fogjuk — a csodatétel, s ez a legendaíró szerint „félreérthetetlen módon" csak László király idejében következett be, Gellért szentté avatási processusa is csak László király uralkodása alatt mehetett végbe.

[37] Chron. comp. saec. XIV. c. 134. (SRH I. 408): „Salomon rex dimissus de carcere in elevatione corporis sancti regis Stephani et Beati Emerici confessoris astitit regi [sc. Ladislao] paucis diebus et tandem fugiens adiit ducem Cunorum..."

3.

Leg. S. Stephani a Hartvico conscripta

...ex Romane sedis institutione apostolicis litteris sanctium est, ut eorum corpora elevari deberent, qui in Pannonia Christiane *fidei* semina iacientes, *sua* eam *predicatione* vel institutione ad deum *convertissent*. Adveniente vero tempore declarationis eius et laudabilis gratie eius, quam per ipsum gens Hungarica promeruit in mundo divulgande, *rex Ladislaus, qui tunc* rem publicam administrabat... spiritus paracliti perlustratione tactus, habito colloquio cum *episcopis et* primatibus et totius Pannonie sapientibus, *triduanum cunctis indixit ieiunium*, ut communi catholicorum utilitati spiritus sancti donis animarum et corporum salutem operantibus, videretur fore proficuum, communi cunctorum deprecatione *ieiuniis* et helemosynis fundata, per manifestationem signorum a Christo deberet esse querendum.

(SRH II. 433.)

1.

Leg. S. Stephani Minor

Presidente in regni solio *Ladislauo* pie memorie *rege*,

episcopi et abbates et qui preerant sancte ecclesie, animadvertentes sanctitatem eius signis testantibus communi decreto *triduani ieiunii indixerunt* afflictionem, ipsi orationibus vacantes, visitationem superne clementie in plebem expectabant... Postea venerunt ad locum, ubi... corpus claudebatur... Quem solventes aperuerunt... Assumpto inestimabilis pretii pondere... gratias egerunt... deferentesque in theca argentea signaverunt.

(SRH II. 400.)

4.

Leg. S. Gerhardi Maior

Prefati autem sancti *regis tempore a* sacrosancta *Romana* ecclesia constitutum est, ut sanctorum *corpora, qui Pannoniam* ad Christum

predicatione sua converterunt, deberent summo honore venerari.

Veniente ergo *sedis apostolice legato, facta* est *conventio nobilium Pannonie, corpus sancti* martiris *canonizatum est*, per sanctum regem Ladislaum... portatumque est regis ac ducum manibus, decenterque collocatum...

(SRH II. 506.)

2.

Leg. S. Emerici ducis

...regi Ladislavo, qui tunc temporis Pannonie prefuit universisque *episcopis et* principibus regni... notificaverunt. Rex itaque Ladislavus... convocato *concilio* et *indicto triduano ieiunio* in Nonis Novembris corpus beati Henrici cum honore elevavit.

(SRH II. 460.)

6.

Leg. S. Gerhardi Minor

prefati denique *regis tempore a* sancte *Romane* ecclesie sinodo inventum est, *ut corpora eorum, qui Pannoniam* in dei *(fidei)*

predicatione rigaverant, *deberent* summo honore venerari et ea dignis laudibus (sedibus) colocari.

Veniente quoque *apostolice (sedis) legato factoque nobilium Pannonie conventu* sanctum corpus elevatum est regis ac ducum humeris portantibus translatum decenterque relocatum.

(SRH II. 479.)

5.

Leg. S. Ladislai

igitur *auctoritate summi pontificis impetrata*, sanctorum corpora, videlicet beati Stephani regis, qui primus Ungaris viam salutis eterne demonstravit, et filii eius... sancti Hemerici... corpora sancti Gerhardi martyris et beatorum Andree et Benedicti mirabiliter *fecit canonizari*.

(SRH II. 520.)

liának, a későbbi Imre királynak (1198—1205) volt a nevelője, s akit éppen Imre király tett meg Spalato érsekének, s mint ilyet, a történetíró Spalatói Tamás is személyesen ismert. Ez a beszámoló éppen ezért jól rávilágít egyes szentté avatások politikai rugóira és hátterére. Ez I. László király szentté avatása alkalmával is kiderül.

Spalatói Tamás beszámolója a következőképpen hangzik: „Ebben az időben a felséges férfiú, Béla (III.), Magyarország királya elküldötte bizalmas notáriusait az Apostoli Székhez és azt kérte Innocentius pápa úrtól, hogy rendelje el a megboldogult László király maradványainak felemeltetését (= elevatio), hogy azokat illőbb helyen lehessen elhelyezni, s rendelje el, hogy őt (Lászlót) a szentek sorába iktassák. Kérésébe a pápa beléegyezett és elküldött egy Főtisztelendő férfiút, Gregorius de Chrescencio kardinálist, hogy a király kívánságának illő módon tegyen eleget. Ekkor a kardinális — elvállalva az apostoli követséget — áthajózott, és Dalmácia vidékére jött, és Trau-ban kötött ki. . . Volt a kíséretében egy klerikus, a káplánja, név szerint Bernát, Toscana tartományból, Perugia volt a hazája, egy tudós és ékesszóló férfiú, magas termettel. . . Amikor azután mint (pápai) követ, Gregorius Magyarországra utazott, és ott küldetési feladatának eleget tett (= azaz a szentté avatást mint apostoli követ lefolytatta, végrehajtotta), visszatért hazájába."[38]

A fenti beszámoló szerint tehát I. László király szentté avatását III. Béla király szorgalmazta és indította el, s kérésével azért fordult a pápához, III. Innocentiushoz, mivel III. Innocentius pápa — mint majd alább látni fogjuk — valóban a maga számára tartotta fenn a szentté avatás jogát, de ezt a jogot át is ruházhatta egy apostoli legátusra, aki azután a helyszínre utazva a pápa nevében végrehajtotta a szentté avatást. A szentté avatások történetében azonban ez az eljárás már egy késői fokozat, amely hosszú fejlődési útra tekint vissza. A szentté, vagy boldoggá avatásnak ugyanis idők folyamán különböző formái és rítusai fejlődtek ki.[39]

[38] Thomas Spalatensis: Historia Salonitanorum. c. 23. (Gombos: Catalogus III. p. 2227. nr. 4781: „De Bernardo archiepiscopo. Eo tempore illustris vir Bella [III.] Hungarie rex missis apochrisariis ad apostolicam sedem supplicavit domino pape Innocencio [!], ut iuberet reliquias beati Vladislavi regis sublevari et in loco decentiori componi ac ipsum in sanctorum cathalogo decerneret ascribendum. Cuius petitioni summus pontifex annuit et misit (a. 1192) quendam virum reverentissimum Gregorium de Chrescencio cardinalem, ut voluntati regie satisfaceret condecenter. Tunc cardinalis *apostolica legatione suscepta* transfretavit et venit in partes Dalmacie applicuitque Tragurium. Et quia yemis adhuc asperitas imminebat, voluit ibidem per totam quadragesimam commorari. Erat autem in comitatu eius clericus quidam, capelanus ipsius, Bernardus nomine de provincia Thuscie, patria Perusinus, vir litteratus et eloquens, statura procerus. . . Cum ergo legatus in Hungariam profectus legationis sue peregisset officium, ad propria reversus est."

[39] A kérdésnek igen nagy irodalma van, mivel a szentté avatásoknak számos egyházjogi és kultikus vonatkozása van. Vö. G. Oesterle: „Heilsprechung. Lex. f. Theologie u. Kirche (Buchberger), 2. Aufl. Hannover 1960. Bd. V. col. 143. A sort XIV. Benedek pápa nyitja meg: De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione, I—IV. Prato 1839—42. — J. Brosch: Der Heilsprechung-Prozess per viam cultus. Roma 1938. — St. Kuttner: La réserve papale du droit de canonisation. Revue Historique de droit français et étranger, 17. (Paris 1938) 172—228. — S. Indelicato: Il processo di beatificazione. Roma 1945. — Alapvető fontosságú: E. W. Kemp: Canonization and Authority in the Western Church. London 1948. — Renate

A fejlődés menetét R. Klauser 1954-ben megjelent *Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert* című, adatokban rendkívül gazdag cikke nyomán ismertetem.

Klauser szerint a római egyházban a szentek kultusza visszanyúlik a kora keresztény mártírkultuszig, s így minden különösebb eljárás nélkül létrejöhetett kezdetben a spontán tisztelet: *elevatio per viam cultus*. A kultusz egyetlen kiváltó tényezője: a halandó maradványok, ereklyék jelenléte, azaz a kultuszhely. Ehhez a spontán tisztelethez azonban a legtöbbször párosult egy mágikus elem is, pl. a csodás gyógyulásokban való hit, amelynek a következménye a különös tisztelet lett, amennyiben vagy *translatio*, vagy *elevatio* útján a sírból kiemelték (elevatio) vagy más, díszesebb, megtisztelőbb helyre átvitték (translatio) a maradványokat, esetleg az oltárra helyezték azokat.

Egy ilyen szentté avatási processus megvilágítására jó példa Szt. Otmár szentgalleni apát elevatiójának esete.

Szt. Otmár szentgalleni apát elevatióját és szentté avatását 864-ben a konstanzi egyházmegye akkori püspöke végezte, miután a szentgalleni kolostor konventje egy életrajzot állított össze Szt. Otmár életéről. Az életrajz adatait megtárgyalta az egyházmegyei (de nem római!) zsinat, és ezután került sor Szt. Otmár elevatiójára.

Ennek az eljárásnak az ismerete fontos István király nagyobb legendája keletkezési körülményeinek és idejének a megvilágításához. Ez a legenda még István király szentté avatása *előtt* íródott, tehát 1083 előtt — nyilván éppen a szentté avatási processus megindítása céljából. Benne egyetlen szó sincs még a szentté avatásról. Nyilván erre az *István király legendára* hivatkozik a szentté avatás *után* írt István kisebb legendájának a prológusa, mint „autentikus" iratra.

Az elevatio előtt gyakran 3 napos böjtöt rendeltek el. Ezt a böjtöt említi a *Legenda Minor S. Stephani*, a *Legenda S. Emerici* és a Hartvik-féle *István-legenda*. Nem említi viszont a két *Gellért-legenda* és *László király legendája* sem.

Egyházmegyei, ill. országos gyűlésről (concilium, colloquium, conventus, conventio) minden legendánk említést tesz a szentté avatásokkal kapcsolatban, kivéve a *László-legendát*.

A pápa részvétele a szentté avatásokban teljesen szabályozatlan volt a X. század végéig. A *translatiós* iratokban előfordul ugyan itt-ott olyan fordulat, nyelvi kifejezés, ami pápai részvételt sejtet, de ezeket nem lehet szó szerinti értelmükben venni, mondja Klauser (p. 90), hanem olyan kifejezéseknek kell felfognunk, pl. az *auctoritas apostolicát*, amelyek a pápától átruházott püspöki hatalmat jelentik általában.

Ilyen eset a X. század második felében történt trieri szentté avatás a trieri Szt. Celsus esetében, amikor a trieri Egbert püspök az *auctoritas apostolicára* hivatkozva, tehát *püspöki mivoltára*, nyilvánította szentnek Szt. Celsust (vö. *Acta Sanctorum*. Febr. III. p. 398). Hivatkozhatunk a *Passio S. Kilianira* is, amely 843 táján íratott, ahol a szentté avatást végző Burkard

---

Klauser: Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert. Zeitschrift der Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte. Kanon. Abt. 40. 1954. — Főként ez utóbbi műre támaszkodom.

püspök „cum consilio et praecepto Zachariae papae, mediante Bonifatio archiepiscopo" végzi a szentté avatási teendőket (vö. Script. Rer. Merov. V. 728.).

A X. század végén történik először, hogy a szentté avatásban a pápának is része van. 993-ban XV. János pápa avatja szentté azt az augsburgi Uldarik püspököt (923—973), aki a kalandozó magyarok ellen megvédelmezte Augsburg városát 926-ban (?). Ennél a szentté avatásnál 3 aktus van: 1. Petitio és ezzel egyidejűleg a Vita bemutatása; 2. Informatio: a Vita megvizsgálása; 3. Ünnepélyes kihirdetés.

Ilyen ünnepélyes kihirdetés a korai magyar szentek esetében *egyszer sem történt.*

Szent Uldarik szentté avatásakor történik először említés egy római zsinatról, melyen a pápa is részt vesz. Itt a zsinat szerepe a fontos, állapítja meg Klauser (p. 91) és nem a *pápa auctoritása.* A későbbi szentté avatásoknál is a zsinat szerepe válik fontossá, és nem a *pápa auctoritása.*

Hivatkozhatunk II. Urbán pápa 1088/89 nyilatkozatára, amelyet Gurloesius bretagne-i apáthoz intézett, amely szerint a szentté avatás az *egyetemes zsinat* állásfoglalásától függ: „Non eadem facilitate potuit concedi . . . nisi . . . plenariae synodi firmetur assensu" (vö. Jaffé—Löwenfeld: *Regesta pontif. Roman.* nr. 5732). Részben talán ennek a nyilatkozatnak a hatását kereshetjük Hartvik püspök szándékoltan elmosódó és homályos formulájában, amely a Római Szent Szék rendelkezésére hivatkozik: ez a Hartvik-féle bizonytalan formula azután *lényeges módosításokkal* tovább öröklődik a két *Gellért-legendá*ban.

Lényeges mozzanat a szentté avatások történetében III. Eugen pápa állásfoglalása II. Henrik német császár — István király sógora — szentté avatásakor 1146-ban. III. Eugen pápa különbséget tesz a zsinat *illetékessége* és a pápa *auctoritása* között, s a szentté avatás ügyében a *pápai auctoritás*nak tulajdonít nagyobb súlyt: „tametsi huiusmodi petitio nisi in generalibus conciliis admitti non soleat, auctoritate tamen Sanctae Romanae Ecclesiae, quae omnium conciliorum firmamentum est, petitionibus vestris acquiescimus" (Jaffé—Löwenfeld, nr. 8882., idézi Klauser: i. m. 93).

Hasonlóképpen hangsúlyozza III. Sándor pápa (1159—1181) Hitvalló Eduard szentté avatása alkalmából, hogy *a szentté avatást csak ünnepélyes zsinat engedélyezheti* („in sollempnibus conciliis soleat de more concedi"), mégis kivételképpen ebben az esetben saját teljhatalmánál fogva intézkedik (vö. Jaffé—Löwenfeld, nr. 7160, idézi Klauser: i. m. 93).

A római, ill. egyetemes zsinatnak ez a kifejezett említése („Sancte Romane Ecclesie sinodo") csak és kizárólag Gellért kis legendájában van említve, s ezért legendáink közül — leszámítva a *László-legendát*, amely semmilyen formulát nem tartalmaz László király szentté avatását illetően —, a *Gellért kis legendája a legkésőbbi fogalmazás a mai alakjában, az általa közölt fenti formula szerint.*

II. Urbán pápa (1088/89) fentebb említett bullája Gurloesius Qimperlé-i (Normandia) apát számára hangsúlyozza először az Informatio fontosságát a szentté avatási processusokban: „Non eadem facilitate potuit concedi. Non enim Sanctorum quisque debet canonibus admiscere, *nisi testes adsint, qui eius miracula visa suis oculis testentur*". A szentté avatáshoz ettől

kezdve elengedhetetlenül fontos a szemtanúk által tanúsított csoda. Ilyesmiről nincs szó sem István király nagy legendájában, sem kis legendájában, de nagy nyomatékkal említi ezeket az *Imre-legenda:* Konrád lovag csodatörténetét és ennek a csodának a tanúit, Farkas kancellárt, az egykori székesfehérvári prépostot. Ez a legenda tehát szintén magán hordozza a korszerűség bélyegét, és a XI. század vége előtt nem is keletkezhetett, de sokkal később sem. Ezzel szemben a Gellért kis legendájának az írója, bár már ismerheti ezt a követelményt, részben kitér azoknak az elmondása elől (SRH II. 477: „Noli . . . humana prudentia a me discere, utrum iste sanctus corporalia miracula, que sunt communia cum reprobis, in vita sua gesserit, aut cecis visum seu surdis auditum prestiterit . . . Nihil horum a te requirit deus. . ."), másrészt meg nem is igen tud ilyesmiről (vö. II. 479: „. . . ad Morisenam sedem tulerunt [sc. Gerhardum], magnaque reverentia sepelierunt, ubi multe gracie a catholicis viris experte sunt, *tamen non evidenter usque ad tempora Ladislai regis*. . ."). Ide tartozik a római zsinat emlegetése is a kis *Gellért-legendá*ban, ami a nagy *Gellért-legendá*ból hiányzik. Ez a körülmény a kis legenda viszonylag késői keletkezésére mutat.

Ugyancsak a szemtanúk fontosságát hangsúlyozza II. Calixtus pápa is (1118—1124) Cluny Hugo kanonizációja alkalmából. Az irat szerint (*Acta Sanctorum*. Oct. 16. p. 1125) a szentté avatás alkalmával a pápa: „Non quorumlibet *chartulas* super his profusius exaratas attendit, sed *personas authenticas* in medio Cluniacensis capituli presentatas de sancto que viderant et audierant validius attestatas gratanter accepit. . .").

Legendáink íratási idejének megállapítása szempontjából igen fontos helyet foglal el a Hildesheimi Godehard kanonizációs processusa 1130-ban (vö. Klauser: i. m. 93). Itt történik ugyanis először említés az *apostolica auctoritas*ról, amely itt pápai felhatalmazást jelent, továbbá a szentté avatásra itt fordul elő először a *canonizare* kifejezés. A magyar legendák közül a *canonizatum* kifejezés először Gellért nagy legendájában fordul elő, másodszor a kétségtelenül késői *László-legendá*ban István királyra, Imre hercegre és Gellértre vonatkoztatva: *fecit canonizari* (SRH II. 520). Ugyancsak a *László-legendá*ban fordul elő „auctoritas Summi Pontificis impetrata" kifejezés: legendáinkban ez az egyetlen említés.

Kronológiai támpontot ad II. Henrik szentté avatása is, amely 1146-ban ment ugyan végbe, de már 1145-ben, a szentté avatás előtt két pápai követ, *(legatus)* folytatta le a vizsgálatot a szentté avatás igazolása céljából. Nem lehet véletlen tehát, hogy a pápai követ jelenlétének említése csupán a két *Gellért-legendá*ban fordul elő. Mindkettő szövegezése — e formula alkalmazása miatt — viszonylag késői, ill. nem tehető 1145 elé. (Ahogy Csóka tette a kis *Gellért-legendát*.)

A legátusok által történő kanonizálás a XII. század végén válik szabállyá, III. Clemens pápa (1187—1191) Bambergi Otto püspököt legátusaival avattatja szentté, akárcsak III. Béla idején — mint fentebb láttuk — László királyt a pápai követ, Gregorius de Chescencio kardinális avatta szentté III. Béla kívánságára „*apostolica legatione suscepta*" — ahogy Spalatói Tamás beszámol erről. Ennek a vetülete a *László-legendá*ban az a fordulat, hogy László király „*auctoritate summi pontificis impetrata*" avattatta szentté István királyt, Imre herceget és Gellért püspököt. Ezeket a kanoni-

zációkat nevezi Klauser (i. m. 96) „Legatenkanonisation"-nak. A fejlődés végső fokát Klauser a szentté avatási processusokban a III. Innocentius pápa által Cunigunda császárné szentté avatása alkalmából hangoztatott pápai *plenitudo potestatis*ban látja. III. Innocentius ugyanis kimondja: „Ut ex plenitudine potestatis, quam Iesus Christus beatissimo Petro concessit, praenominatam imperatricem [sc. Cunigundam] sanctorum catalogo dignaremur ascribere, cum *hoc sublime iudicium ad eum tantum pertineat, qui est beati Petri successor et vicarius Jesu Christi*". (Vö. Klauser: i. m. p. 100—01.)

E formulák alapján tehát a *Gellért-legendák* közös őse 1145 előtt nem jöhetett létre. De nem jöhetett létre előbb — a formulák vallomása szerint — a kis *Gellért-legenda* sem. A nagy *Gellért-legenda* viszont még XI—XII. századi forrásokat is felhasznált, és mai formáját egy késői interpolátor adta meg.

*

Arról tehát az elmondottak szerint szó sem lehet, hogy Gellért püspök nagy legendája a kis legenda bővítése útján az 1336-ban kiadott „Summi Magistri dignatio" kezdetű pápai bulla után jött volna létre a maga egészében — ahogy Csóka professzor fejtegette. A szentté avatási formulák, ill. terminus technikusok vizsgálata alapján Csóka professzornak az az állítása is tarthatatlan, amely szerint Gellért kis legendája a XI. század végén jött volna létre ugyanannak a „bencés" írónak a műveként, akitől szerinte István király kisebb legendája származik. Ez ellen a két legendában a szentté avatás körülményeire alkalmazott formulák a leghatározottabban tiltakoznak.

Éppen ez alkalmazott formulák alapján bizonyos viszont, hogy a párhuzamba állított legendaszövegekben az írók által alkalmazott terminusok és formulák alapján a legrégibb — még a szentté avatás előtt írt — István király nagy legendáját nem számítva, mivel abban szentté avatásról még nincs szó, a legrégebbiek és a formulák szerint a legkorábbiak az István Minor, továbbá az *Imre-legenda;* ezek után következik a Hartvik-féle István-legenda, amely nem is nagyon rejtett politikai célok érdekében a nagy és a kis *István-legendát* összeolvasztotta, és egy szándékoltan homályos fogalmazású szentté avatási formulával látta el a művet, amely formulák majd fontos és korhatározó jegyekkel bővülnek a Gellért nagy és kis legendájának közös (elveszett) ősében, s tovább variálódnak a ránkmaradt Gellért nagy és kis legendájában. A Gellért nagy legenda — amely közel esik az elveszett ős *Gellért-legendá*hoz — még nem szól a római zsinatról, amit kiemel a Gellért Minor legenda. Ezzel szemben mindkét *Gellért-legenda* kiemeli az apostoli szék legátusának jelenlétét a szentté avatás alkalmával, amit Hartvik sem mulasztott volna el megemlíteni, ha ilyesmire a korábbi legendairodalomban példát talál, vagy a saját korában érvényes szentté avatási forma ezt számára lehetővé tette volna. Bizonyosnak látszik az is — Csóka Lajos, Kristó Gyula és Tóth Sarolta[40] ellenkező érveléseivel szemben —, hogy az *Imre-legendát* Hartvik püspök már felhasználta, legalábbis

[40] Magyar és lengyel Imre-Legendák. Szeged 1962. 32. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica tom. XI. 3.

egy helyen (SRH II. 428 = *Legenda Emerici* c. 6. SRH II. 456), az *Imre-legenda* három bevezetése közül pedig az *eredeti* bevezetés István király legkorábbi legendájával, a nagy legendával tart szoros kapcsolatot (vö. *Legenda Maior S. Stephani* c. 11. és c. 4.), s így az *Imre-legendát* Hartvik püspök minden kronológiai akadály nélkül felhasználhatta az általa írt politikai célú *István-legendájában*.

Ezek a szentté avatási formulák kronológiai vallomásai, amelyek a régebbi kutatási eredményeket túlnyomórészt igazolják — Csóka Lajos és az újabb kutatók kronológiai nézeteit azonban nem támasztják alá.

III.

KRÓNIKASZERKESZTÉSEK – KRÓNIKAÉRTELMEZÉSEK

MÁLYUSZ ELEMÉR

A KÉPES KRÓNIKA KIADÁSAI

Történeti forrásainkat szakemberekhez és nagyközönséghez egyaránt közel hozó munkásságára a koronát Toldy Ferenc 1867-ben a *Képes Krónika* megjelentetésével tette fel.[1] „Irodalomtörténetírásunk atyja" rendkívül gondosan vette számba krónikavariánsainkat: az egyetlen Thuróczy-kódex kivételével valamennyit felkutatta. Ezért is adhatott elsőnek hírt oly jelentős kódexről, mint az *Acephalus*, értékelésével meggyőző biztonsággal figyelmeztetve fontosságára. Elismerésünkre méltó az a törekvése is, hogy a variánsok segítségével igyekezett a krónika legjobb, mert legvalószínűbb szövegét megállapítani. Nem teljes sikerrel, de ez érthető, hiszen három évtizednek kellett elmúlnia, amíg Domanovszky Sándor a *Dubnici Krónika* elemzésével,[2] megtette az első lépést a szövegváltozatok összefüggésének megállapítására, s további négy évtizednek, amíg ugyanő mintaszerű publikációjával ráhelyezve a zárókövet életművére, szövegkiadásával minden további vizsgálódáshoz a biztos alapot megteremtette. Az elektronikus számológépek pontosságára emlékeztető ily előmunkálatok hiányában Toldy még kénytelen volt esetenként azt a szöveget tekinteni hitelesnek, amely számára szubjektív mérlegelés alapján ilyen gyanánt tűnt fel. Alig elkerülhető következetlenségei ellenére az a 177 szövegkritikai jegyzet, amelyekben Toldy filológiai módszerrel indokolta eljárását, és igazolni törekedett, hogy választása valóban a legvalószínűbb változatra esett, nemcsak beszédesen jellemzi történeti érzékét és kutatói felfogását, hanem azt is tanúsítja, hogy a tudományos követelményeknek kora színvonalán törekedett megfelelni.

A mindenképpen figyelmet érdemlő munkát, amely Árpád-kori kútfőink kitűnő tolmácsolójának, Szabó Károlynak tollából a magyar fordítást is tartalmazta, a kiadó költséget nem kímélve jelentette meg. A rézveretekkel és csatokkal ékesített bőrkötés minden magyarázatot feleslegessé téve adta értésére a vásárlónak, hogy a díszműt ne próbálja könyvszekrénybe elzárni, hanem helyezze fogadószobája asztalára, gyönyörködtetni vendégeit, amíg várakoznak a ház urának megjelenésére. A XIX—XX. század fordulóján divatos bútorkönyvek korai példánya volt tehát a *Krónika*, s éppen ez a jellege segít megérteni, elsősorban kikre számított a kiadó mint vásárlókra. Nem az egykori megyei táblabírákra és gazdálkodó utódaikra, akikre a cím-

[1] Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum 1330 producta. E codice omnium, qui exstant, antiquissimo Bibliothecae Palatinae Vindob. picto, adhibitis in usum ceteris tam mss. quam impressis chronicis genuino nunc primum restituto textu recensuit, varias lectiones annotavit, praefatus est FRANCISCUS TOLDY. Versionem Hungaricam adiecit Carolus Szabó. Pestini 1867.

[2] A Dubnici Krónika. Száz. 33 (1899) 226 sk.

lap és az összes magyarázatok latin nyelvűsége alapján gondolhatnánk, mert a praktikus beosztású falusi kúriák tágas szobáinak egyikében sem volt oly meghitt szöglet, amelyet egyedül a látogatók számára tartottak volna fenn. Szalonnak a városi lakások egyik szobáját volt szokás berendezni, ezzel is utánozva a párizsi és bécsi divatot. Ezek a lakások nem mind polgári hajlékok. Egyre növekvő számban a városba kényszerülő, hivatalnokoskodó dzsentri menedékei. A földjét elveszített s a külsőségekben — minél szegényebb lett, annál inkább — kielégülést kereső értelmiségiekre számíthatott tehát mint vásárlókra a kiadó, Emich Gusztáv. Az ő szívük, fogékonyan az ősi dicsőség iránt, valóban feldoboghatott a könyvet lapozva és nézegetve a képeket, amelyek az Arany-eposzokban megelevenített világot a kor tollával és ecsetjével egyaránt megörökítették. Emich vagyont fektetett be a kiadványba. Ámuldozva emlegették, hogy 14 000 forintot. Oly szokatlanul nagy összeg volt ez, hogy még a század végén is érdemesnek találta a *Pallas Lexikon* feljegyezni. Ahhoz azonban kevés, hogy valamennyi miniatúra fakszimiléjének közlésére lehessen gondolni. Így a kiadvány mindössze kilenc lapot mutatott be, azokat azonban teljesen, a szövegrészekkel együtt, továbbá egy iniciálét, amelynek írót ábrázoló alakjában egyesek Mózest, mások a kódex szerzőjét vélték felismerni. Ma már csak mosolyognunk lehet az illusztrációk kivitelén. Nem ismerjük a festő nevét, aki Bécsben a lapokat lemásolta, Knöfler Henrikét azonban, aki a képeket itthon fába metszette, Toldy megörökítette előszavában. Úgy látszik, az ő munkáját találta nehezebbnek. A szöveges részt olvasva könnyű megállapítani, mily bizonytalan volt a festő látása. A gótikus betűk szárai összefolytak előtte, a rövidítési jeleket pedig általában elhagyta, nyilván mert csak felesleges vonalakat látott bennük. Ugyanakkor a színezés egyszersmind kiegészítést is jelentett. Az olvasó úgy vélhette, hogy a kódex teljesen ép, mintha csak tegnap fejezték volna be illuminálását. Bármily kezdetlegesnek tűnjön is fel ma a kiadvány technikai színvonala, akkor a legmagasabb volt. Sőt maradt is jó ideig. Úgyannyira, hogy a *Millenáris Történet* III. kötete, bemutatni óhajtván a *Krónika* első lapját, régi dúcról készült levonatot közölt.

A díszmunka több szempontból is jellegzetes kiadványnak bizonyult. Toldy számára utolsó forráspublikációja lett, Emichnek bizonyára segítségére volt, hogy Emőkei előnévvel nemességet kapjon, amihez az utat egyébként azzal is egyengette, hogy az ajánlás I. Ferenc Józsefet mint a magyar szabadság visszaállítóját dicsőítette, a megjelenés éve, 1867 pedig az új minisztériumok és központi hivatalok kapuit megnyitva a dzsentri előtt, a remélhető vásárlók számát tetemesen növelte. De abban is jellegzetes, hogy történetírásunknak az olvasóközönséggel való kapcsolata vizsgálatához alkalmas kiindulópontul kínálkozik, a hazai forráskritikai irodalom alakulását pedig fáradság nélkül megfigyelhetően tükrözi.

A krónikának időrendben következő kiadása a szakkörök számára készült. A puritán egyszerűségű *Fontes domestici* II. kötetébe Mátyás Flórián egyéb középkori kútfőinkkel együtt osztotta be.[3] Ő Toldy kiadásában sok hibát vett észre, elgondolásával pedig, hogy valamennyi krónikát figyelembe

[3] M. Florianus: Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Volumen II. Chronica Hungarorum. Lipsiae 1883. 100—245.

véve kell a szöveget megállapítani, nem értett egyet. Beérte tehát azzal, hogy egyes-egyedül a *Képes Krónika* szövegét tegye közzé, s egyedül az *Acephalus-kódex* eltéréseit tüntette fel.[4] Ezzel eltért a *Monumeant Germaniae historica* gyakorlatától, ugyanakkor mégsem valami egyedül álló felfogást képviselt. A cári Oroszország *Évkönyv*-sorozata és a *Chronicles of London* kötetei egyaránt egyes kódexváltozatok szövegeit tartalmazzák, mintegy szabad kezet hagyva az olvasónak, hogy egybevetésükből következtetését levonja. Az ilyesféle időtrabló keresgélésektől egyszer s mindenkorra Domanovszky mentesítette a magyar forráskutatókat, amidőn (1937) bölcsen és mégis merészen kialakította módszerét, amellyel szövegkritikai jegyzeteit úgy csoportosította, hogy a két alapvető kódex — *Zsámboki* és *Képes* — azonnal az olvasó szeme elé tűnik, bármely kódexvariáns teljes szövegének rekonstruálása pedig könnyen megoldható, szinte egyszerű gépírói feladat lett.[5] Úttörő és iránytmutató Domanovszky eljárása abban is, hogy — akár mint Pais Dezső tette Anonymus gestájával — a szöveget magyarázó jegyzetekkel kísérte. Ezek a forrásul szolgáló auktorokat éppen úgy felderíteni törekszenek, mint ahogyan történetírásunk eredményeit lépten-nyomon mintegy szembesítve a krónika előadásával, figyelmeztetik a kutatót, hazait és külföldit egyaránt, mily mértékben bízhatja magát arra.

A kutatásnak a *Scriptores* megjelenése óta eltelt három évtizedét a *Képes Krónika* kódexének művészettörténeti vizsgálata és értékelése jellemzi. Az érdeklődés ily irányba fordulása kétségtelenül a kézirat Budapestre kerülésének (1933) a következménye. Amint a kódexet akadálytalanul kézbe lehetett venni, az értékelésre váró képanyag gazdagsága önként a korábbinál pontosabb meghatározásokra ösztönzött. Az iniciálék és miniatúrák eddig sem voltak ismeretlenek, mert a *Millenáris Történet* illusztrációi közt három köteten keresztül sorra az olvasó szeme elé kerültek. Azonban nem a fényképezőgép lencséje, hanem rajzolók ceruzája által megörökítve. Mennyire szárazak az ily módon készült ábrák és hiányzik róluk a hamvasság, mindez egyszerre szembetűnő lett, amint a budapesti fényképfelvételekkel az olvasók megismerkedtek. Pedig a kezdet nem volt biztató. A kódex legelső, Lajos királyt környezetével ábrázoló képe, amikor (1934) Hóman—Szekfű *Magyar Történet*ének III. kötetében megjelent, csalódást okozott. A fénykép könyörtelenül megmutatta, hol pattogzott le a festék, hol sötétedett el a pergamen, s mert ugyanakkor a színekből semmit sem érzékeltetett, magát a lapot pedig alaposan lekicsinyítette, a laikus egyszerűen nem értette, miért illik elragadtatva lennie, s idegenkedése csak akkor oszlott el, amikor a Dercsényi Dezső szintézisében[6] közölt képek a művésznek a kor hangulatát, levegőjét visszaadó tehetsége felől meggyőzték.

[4] Még kevésbé emendált szöveget nyújtott, mellőzve a legcsekélyebb utalást is a kódexvariánsokra, F. A. Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi 800 usque ad annum 1301. Tomus I. Budapestini 1937. 595—666.

[5] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Volumen I. Budapestini 1937. (A továbbiakban: SRH.) 219—505.

[6] Nagy Lajos kora. Bp. 1942.

Ha netán ezek után is maradt volna valakiben kétely, annak számára a kódex rendkívüli jelentőségét bizonyossá tehette a Magyar Helikon sorozatának, a *Monumenta Hungaricá*nak 1959-ben megjelent III. kötete.[7] Ez a krónika magyar fordítását (49—224) tartalmazza Kardos Tibor bevezetésével (7—27) és Berkovits Ilona művészettörténeti méltatásával (29—45), valamint, ugyancsak Berkovitstól, a kódex illusztrált lapjainak leírásával (239—248). Mindkét szerző általuk már korábban és ismételten vizsgált témakört tekintett át, felfogásukat, nézeteiket most is sziporkázó szellemességgel és ideológiai problémák iránti érzékeny figyelemmel ismertetve. A kutatókat különösen a kódex illusztrációinak lapról lapra haladó jegyzéke kötelezte hálára, velük együtt az olvasókat pedig a kiadó bőkezűsége, amellyel a kódex lapjai közül 22-t, köztük két színeset, a miniatúrák közül pedig hetet, valamennyit színes változatban, kinyomatott. A 3200 példányban napvilágot látott kiadvány sikere ösztönözhette a Corvina Kiadót, hogy a könyvet két év múlva németül is megjelentesse.[8] A bevezető tanulmányok közül Berkovitsét némi bővítéssel, amennyiben helyet adott az illuminátor nápolyi származását hangoztató olasz vélemény helyreigazításának (51—61), ugyanakkor az egész terjedelmükben közölt lapok számát is eggyel megtoldotta (261).

Bizonyára nem alaptalanul tesszük fel, hogy a vállalkozás nem bizonyult ráfizetésesnek. Ez a körülmény és nyomdaiparunk örvendetes fejlődése egyaránt közrejátszhatott, hogy 1964-ben a Magyar Helikon hatalmas fába vágta fejszéjét: fakszimilében kiadta a teljes kódexet. Felesleges méltatnunk a vállalkozás jelentőségét, annyira nyilvánvalóak az előnyök, amelyek abból adódnak, hogy a kutatóknak egy-egy vitás szövegrész kedvéért többé nem kell az eredeti kéziratot megnézniük, a kodikográfusok és művészettörténészek pedig állandóan kezük ügyében levő teljes anyagot vehetnek összehasonlításaikhoz alapul. Egyáltalán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a kiadvány megjelentetése felülmúlta legvérmesebb reményeinket. Ugyanakkor kulturális forradalmunk sikere a szakembert is büszkeséggel tölti el, hiszen arról értesülhetett, hogy az éppen nem alacsony bolti áru munka 4500 példányban látott napvilágot. Két kötetben, tegyük hozzá, amelyek közül az első a fakszimilét tartalmazza, míg a második a kódex megértéséhez szükséges felvilágosításokat.[9] *A Képes Krónika miniatúrái* címen ezúttal Csapodiné Gárdonyi Klára írta le a kódexet (45—64), míg *A Képes Krónika és kora* problémái felől Dercsényi Dezső tájékoztatta az olvasót (5—44). Tehát művészettörténész foglalta össze mindazt, amit, saját szavai szerint, a *Képes Krónikáv*al kapcsolatban „a hazai, elvétve a külföldi kutatás napvilágra hozott", a kiadványtól pedig ugyancsak a művészettörténeti kutatás fellendülését várta (40).

A hazai bibliofilek vágyának teljesítése után mint az előbbi kiadás esetében, most is hamarosan (1968) sor került a német olvasók igényeinek ki-

[7] Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Chronicon Pictum. Marci de Kalt Chronica de gestis Hungarorum. (Budapest) 1959.

[8] Die ungarische Bilderchronik. Chronica de gestis Hungarorum. Budapest 1961. Corvina Verlag.

[9] Képes Krónika. — Chronicon Pictum, I—II. Budapest 1964. Magyar Helikon Könyvkiadó.

elégítésére.[10] Az I. kötet nem okozott problémát, ez változatlanul a fakszimile, lényegesen nem módosult azonban a II. kötet két bevezető tanulmánya sem. Dercsényi az egész kiadvány elé előszót illesztett ugyan, Csapodiné Gárdonyi Klára dolgozata pedig két önálló részre bomlott, mindez azonban nem lényegbevágó. A kérdéssel, mennyiben bővítette vagy módosította a két szerző korábbi előadását, nem foglalkozunk tehát, mert a mi meggyőződésünk is az, hogy ugyanazon kutatási eredményeket más érveléssel és adatcsoportosítással tanácsos a bennünket kevéssé ismerő külföldnek elmondani, mint idehaza azoknak, akiknél eleve joggal feltételezhetünk bizonyos előismereteket. Figyelmünket inkább annak a kérdésnek a megválaszolására fordítjuk, hogy vajon szaktudományunk hogyan tett eleget azoknak a követelményeknek, amelyek joggal támaszthatók vele szemben.

Az igény, hogy négy egymást követő kiadás folytonos előrehaladást jelentsen, s az olvasók vagy kutatók minden újabb változattal egyre pontosabb felvilágosításokhoz jussanak, indokoltnak mondható. Ugyanakkor el kell ismernünk, eleve nem kis feladat a kiinduló pontul szolgáló Domanovszky-kiadáson túlhaladni, az általa jelzett színvonalon felül emelkedni. Két irányban lehet próbálkozni: egyrészt a latin szöveg helyesbítésével, másrészt a magyarázó jegyzeteknek az újabb kutatások eredményeit értékesítő tökéletesebbé tételével.

Sem a magyar, sem a német fordítások nem teszik lehetővé, hogy a latin szövegen változás történjék. A fordító, amikor nehezen leküzdhető akadály elé kerül, megérezheti ugyan, hogy valami nincs rendben a textus körül, arra azonban nem is gondolhat, hogy a kritika által legjobbnak ítélt szövegen változtasson. A nehézséget tehát kénytelen-kelletlen saját nyelvismeretei fogyatékosságának tulajdonítja, elhárításához pedig a szótárak segítségét veszi igénybe, hogy mindaddig próbálkozzék a kifejezés átültetésével, amíg az egész mondat értelmével jól-rosszul, de mégis sikerül összhangba hoznia. Geréb László 1959-i magyar és 1961-i német fordításai, amelyek egyaránt Domanovszky kiadásán alapszanak, mivel eleve sem adhattak módot a szövegváltoztatásra, szempontunkból figyelmen kívül hagyhatók. Annál nagyobb várakozással és reménykedéssel vettük kezünkbe az 1964-i kiadás II. kötetét. Magától értetődő kötelességének, hogy a fakszimile olvasását a paleografiában járatlan érdeklődőnek könnyítse meg, a kiadó azzal igyekezett eleget tenni, hogy a kísérő nyomtatott szöveg gondozását szakemberre, Mezey Lászlóra bízta. Mivel hasonló kiadások esetében az a meggondolás érvényesült, hogy az olvasó a fakszimile mellé helyezve a nyomtatott szöveget, próbálja a kódex betűit megfigyelni, az átirat csak az eredeti hű lenyomata lehet, annak hibáival együtt. Ezek kijavítása, a helyes szöveg megállapítása így a szöveg alatti jegyzetekben történhet. Itt viszont korlátozatlanul. Mezey a lehetőségekkel vonakodva élt. Nem utasította ugyan vissza az alkalmat, amely a kiadónak a tudományos érdekek iránti megértéséről tanúskodik, de sokkal kevesebbszer ragadta meg, mint a szöveg figyel-

[10] Bilderchronik. Chronicon Pictum. Chronica de Gestis Hungarorum. Wiener Bilderchronik. Band I. Faksimiledruck, Band II. Kommentarband. Budapest 1968. Corvina Verlag.

mes átolvasása után s még inkább a szöveghez fűződő problémák ismerete alapján tehette volna.

Mily lehetőségeket hagyott kiaknázatlanul, sőt nyújtott egyes esetekben Domanovszkyénál pontatlanabb szöveget, azt a példák tömegével Juhász László hamarosan igazolta. Az ő tanulmány jellegű bírálata[11] minden polemikus él nélkül, de meggyőzően marasztalja el Mezey eljárását; ugyanakkor példát mutat a filológiai módszer eredményes alkalmazására.

A bírálat hatása egyelőre sajnos negatív. A Corvina az 1968-i német kiadás számára nem úgy értékesítette Juhász tanulmányának elvi eredményeit, ahogyan az logikus lett volna. Tehát nem az 1964-i magyar kiadásénál gondosabb átirat elkészítésére adott megbízást, hanem egyszerűen lemondott a latin szöveg közléséről. Kényelmes eljárása, hogy kitért az akadályok elől, semmiképpen sem helyeselhető. Bizonyára a külföldi kritikák is szemére fogják vetni, hogy XIV. századi kódex fakszimiléjéhez nem csatolt átiratot. Nyilván ugyanazt fogják hangoztatni, amit mi: ha az idő rövidsége miatt már nem lehetett a szövegnek Juhász igényei szerinti megállapítását biztosítani, legalább a Domanovszky-féle átiratot mellékelhette volna. Kifogásuk azért is jogosult volna, mert külföldi olvasónak nincs módjában, még ha meg is próbálná, a szakköröknek szánt *Scriptores*t megvásárolni.

Másik vonatkozásban, a magyarázó jegyzeteket illetően, nem vagyunk kénytelenek hasonló teljes törésről beszámolni. Itt is kedvezőtlen ugyan a helyzet, de mégsem annyira reménytelen, mint az imént tárgyalt esetben. A legutolsó kiadás ugyanis a három előző próbálkozás irányvonalával szakítva, rátért arra az útra, amely a magyar történetírás hagyományaihoz illő végső célhoz elvezethet.

A jegyzetelt kiadásoknak általában hátrányuk, hogy a magyarázatok szűkszavúak és a legnélkülözhetetlenebb felvilágosításokra korlátozódnak. A részletező fejtegetésektől példaképünk, Domanovszky is tartózkodott. Közismert művészi arányérzékével mintha arra vigyázott volna, hogy kiadványa minden egyes lapja a szöveg, kétféle kritikai jegyzetek és magyarázatok szerinti négyes tagolásával kellemes benyomást tegyen, azaz egyik rész se hatalmasodjék el a másik három rovására. Ily meggondolásokat mesterségünk tartósan sajnos nem hajlandó figyelembe venni. Mivel a történetkutatónak egy-egy probléma kifejtéséhez és a megoldásra tett kísérletének indokolásához térre van szüksége, sokszor lehetetlen elkerülni, hogy a magyarázatokat tartalmazó szakaszok jelentősen ki ne bővüljenek. Ily változásnak egyébként nem kellene szükségképpen a tipográfiai összhang megbomlásával együtt járnia. A *Közép- és Keleteurópa népei középkori történetének emlékei* egyik kötete[12] szemléletes példát nyújt oly megoldásra, amely a tudományos követelményekkel éppen úgy számol, mint a szép könyv után vágyódó olvasó esztétikai igényeivel. Jordanes *Getica*jának kiadásában a forrás terjedelme 52 garmond szedésű, a magyarázatoké 180

[11] A Képes Krónika szövegkritikája. Filológiai Közlöny 12 (1966) 23—52. A különnyomat címlapján a római I. reményt nyújtott, hogy a szerző folytatni fogja megfigyelései eredményeinek közlését. Ez, a halál közbelépésére, elmaradt.

[12] Е. Ч. Скржинская: Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. Москва 1960.

petit szedésű lap, a különbség azonban nem szembetűnő, mert a kommentárok a főszöveg után folyamatosan következnek.

De arra is van példa, mégpedig közeli szomszédságunkból, hogy a magyarázatok önálló kötetben, sőt kötetekben látnak napvilágot. Jan Długosz, a lengyelek nagy középkori történetírója vonta magára oly mértékben a figyelmet, hogy egyszerre három munkaközösség kezdte egyengetni az utat jobb megismerése felé. Ha az elvégzett munkára figyelve próbáljuk megállapítani, miben látta három történészcsoport feladatát, tájékozódást nyerünk, mit tekint korunk az elbeszélő kútfők megismertetése terén feladatának.

Elsőnek változatlanul a pontos szöveg közzétételét. Jan Dąbrowski krakkói egyetemi tanár, hazánk egykori melegszívű barátja irányítása alatt az egyik munkaközösség a latin szöveg megállapításához és kritikai kiadásához látott. A megbízható szöveget annyira minden kiadói munka nélkülözhetetlen feltételének tekintette, hogy 1962-ben már ahhoz a kiadáshoz is alapul vette, amely pedig mellőzve a latin textust, lengyel fordításával a széles hazai közönség felé fordult.[13] A két év múlva megjelent tisztán latin nyelvű változat[14] elsősorban külföldi kutatók érdekeit tartotta szem előtt, tehát latin bevezetéssel és *apparatus criticus*szal, egyébként az előbbivel megegyező szép kiállításban kezdte meg a szöveg közzétételét. A teljes kéziratos hagyományra, közte Długosz saját kezű marginális jegyzeteit megőrző kódexre támaszkodva V. Semkowicz—Zaremba állapította meg a szöveget, a kommentárokat pedig C. Pieradzka és B. Modelska—Strzelecka készítette el. Az utóbbiakat kb. oly célkitűzéssel, mint amelyet annak idején Domanovszky valósított meg *Scriptores*-kiadványában. Tehát megállapították a Bibliából kölcsönzött helyeket, felderítették az irodalmi átvételeket, így a Livius, Lucanus, Ovidius, Sallustius, Tacitus műveire emlékeztető stílusfordulatokat, ami mind gondos utánjárást igényelt. A kommentárok terjedelme tartózkodó, nem kívánnak minden utalást részletesen megmagyarázni. A 276 lap latin szöveghez még így is 84 lap magyarázat járul. *Scriptores*ünkre emlékeztet a névmutató is, annyiban mégis eltérően attól, hogy külön csoportosítja a személy- és földrajzi neveket (413—66). Ezt a gondos mutatót, amely a magyar vonatkozású részek felkeresését is szerfelett megkönnyíti, a latin kiadás részére A. Preissner készítette el. Az artisztikus kötet egyébként mindkét változatban Długosz munkájának csak első két könyvét tartalmazza s a lengyel milleniumi ünnepségek által indokoltatva az 1038. évvel zárul.

Ugyancsak Dąbrowski irányítása alatt egy másik munkaközösség Długosz krónikája azon éveket felölelő részének kommentálását tűzte ki célul maga elé, amelyekre a lengyel szerző többé-kevésbé kortársnak tekinthető. Ez az időszak 1385-től 1480-ig terjed. Az 1961-ben, illetőleg 1965-ben nap-

[13] Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 1—2. Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa Polskiego. Księga 1—2. Warszawa 1962. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

[14] Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae 1964. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

világot látott két kötetnyi kommentár[15] kifejezetten kutatók részére készült, de még nekik sem folyamatos olvasásra. Długosz összes művei A. Przezdziecki-féle kiadását véve alapul, ennek XII. kötetéből az utolsó másfélszáz lapot, valamint a XIII. és XIV. köteteket nem fejezetenként, hanem lapról lapra, bekezdésről bekezdésre haladva magyarázzák, mindenütt utalva a szöveget érintő modern szakirodalomra és az egykorú kútfőkre. A magyarázatok annyira a jelzett kiadáshoz fűződnek, hogy a lapszámon kívül a bekezdésekre is azok kezdő és végső szavait idézve hivatkoznak. A vállalkozás célja nyilvánvalóan ösztönözni a szakembereket a Długosz-sal való foglalkozásra, ugyanakkor munkájukat megkönnyíteni azzal, hogy mentesíti őket a párhuzamba állítható szövegek utáni időt rabló keresgéléstől. A kiadvány másnak, mint kutatói segédletnek, nem tekinthető. A kommentárok szerzői, jellemzően, tartózkodnak attól, hogy akár a legkisebb megjegyzéssel is érintsék Długosz írói magatartását és jelezzék, támadtak-e, és mily benyomásaik, stílusának aprólékos elemzése közben, vagy mit figyeltek meg, miközben forráshasználatát vizsgálták. Ezekre s hasonló kérdésekre csak Długosz egész életművének vagy legalább krónikája nagyobb összefüggő részének ismeretére támaszkodva lehet megnyugtatóan felelni, nem tagadható azonban, hogy az összbenyomásnak a részletekből kell kialakulnia, s így ezekre adandó alkalommal érdemes felhívni a figyelmet. A munkaközösség, úgy látszik, nem akar elébe vágni a pontos mérlegelésből adódó eredményeknek, erre még nem látja az időt elérkezettnek. Egyébként vállalkozásának közbülső fokát fejezi ki a két kötet tipográfiája is. Amint kötelességünknek tartottuk, hogy a teljes Długosz-kiadás, illetőleg fordítás első kötetének szép nyomdai kiállítására felhívjuk a figyelmet, a teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy a kommentárkötetek a nálunk szokásosnál szerényebb kivitelűek.

Bevalljuk, nem tudjuk megmagyarázni, mi indította a harmadik munkaközösséget vállalkozására. Ehhez ismernünk kellene a lengyel történettudomány szervezetét, talán személyi viszonyait is. Innen, a távolból, úgy látszik, mintha Łódźban a történészek valami okból elégedetlenek lettek volna krakkói kollégáik munkájával és ezért egy rövid szakasz, az 1454—1466. évek kommentárjait maguk is elkészítették.[16] Bár ez a kor, a „tizenhároméves háború" időszaka, alkalmas téma jubiláris kiadvány számára, mivel a łódźiak munkája három évvel a krakkóiak első kötete után jelent meg, nem kétséges, hogy csak követték azok példáját. Egyébként szerkezetileg és beosztásban oly hűen, hogy a két kiadvány valósággal tükörképe

[15] St. Gawęda—K. Pieradzka—J. Radziszewska—K. Stachowska: Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Dlugosza z lat 1385—1444. t. I. Wrocław—Warszawa—Kraków 1961. Ossolineum. — St. Gawęda—K. Pieradzka—J. Radziszewska: Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445—1480. t. II. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965. Ossolineum. (Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie. Prace Komisji Nauk Historycznych. Nr. 7, 12.)

[16] S. M. Kuczyński: Lata wojny trzynastoletniej w „Rocznikach, czyli kronikach" inaczej „Historii Polskiej" Jana Długosza (1454—1466). Komentarz krytyczny. Przy współudziale K. Gorskiego. Oraz: W. Dworzaczka, W. Madydy, G. Małaczyńskiej, B. Stachonia, T. Wasilewskiego, S. Zajaczkowskiego, I. Zarębskiego. Łódź 1964—1965. (Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Societas Scientiarum Lodziensis. Prace wydziału II — Nauk Historycznych i Społecznych, Nr. 57.)

egymásnak. Arról, hogy tartalmilag, tehát felfogásban és kivitelben mi a különbség közöttük, nem tudunk nyilatkozni. Bizonyára hasznos volna összevetni egymással a két munkát, párhuzamba állítva pl. a Długosz magyar vonatkozásait megtárgyaló részeket, s így eldönteni, melyik hatol mélyebbre a fejlemények tisztázásában, melyiknek forrásismerete szélesebb körű. Minderre nyelvi okokból sajnálatunkra nem vállalkozhatunk. Az első pillanatban is feltűnik azonban, hogy a łódźiak előadása a részletezőbb,[17] ami arra mutat, hogy Lengyelországban az egymással versengő történészcsoportok közt abban a vonatkozásban teljes az egyetértés, hogy középkori elbeszélő kútfő értelmezése kérdésében a minél teljesebb magyarázatos kiadás elkészítését látják a legalkalmasabb megoldásnak.[18]

Függetlenül a szovjet és lengyel vállalkozásoktól, de velük egyidejűleg, a XIX. sz. legnagyobb forráspublikációja, a *Monumenta Germaniae historica* munkatársai körében szintén érvényre jutott a meggondolás, hogy többé nem lehet beérni a forrásszövegek megállapításával és közzétételével. Az első munka, amely jegyzetelt kiadásnak tekinthető, magyar vonatkozásánál fogva is joggal kelti fel figyelmünket. A XV. századi Jakob Unrest (†1500) osztrák krónikája ez.[19] A kiadó, Karl Grossmann, ugyanaz, aki jeles, a magyar kutatók által azonban érdemtelenül mellőzött tanulmányban tárta fel a bécsi humanizmus kezdeteit,[20] bátortalanul tette meg első lépéseit: az éppen nem túlságosan hosszúra nyúlt bevezetés (VII—XLIX) után a szűkszavú magyarázó jegyzetek jobbára csak utalnak a krónikaszöveg egyes részeihez kapcsolható szakirodalomra, s tartózkodnak problémák felvetésétől. Bármily szerény legyen is kiadástechnikailag a kísérlet, mégis fordulat jele, s annak bizonysága, hogy országhatároktól függetlenül új felfogás tört magának utat. Pontosan egy évtized elég volt, hogy az eredmények megmutatkozzanak, mégpedig túlzás nélkül állítva, utólérhetetlenül és felülmúlhatatlanul. Akár úgy is mondhatnók, hogy törvényszerűen. Mindössze annyi kellett hozzá, hogy tehetséges és kitűnő képzettségű történész vállalkozzék forráskiadásra a bécsi egyetem nagynevű tanára, az 1968-ban elhunyt Alphons Lhotsky személyében, ő pedig ne sajnálja idejét egy XV. századi elbeszélő kútfő sajtó alá rendezésétől.[21] De miért is sajnálta volna, hiszen az Institut nevelte és még fiatalnak, jóformán kezdőnek számított, amidőn (1941. ápr. 7-én) megbízta a *Monumenta* központi igazgatósága Ebendorfer Tamás *Chronica Austriae* című munkájának sajtó alá rendezésével, egy hónap múlva (máj. 8.) pedig megkötötték a szerződést. Ettől fogva

[17] A Przezdziecki-féle kiadás XIV. kötetének 152—473. lapját a krakkóiak 151 lapnyi kommentárjával szemben ők 241 lap terjedelemben magyarázták.

[18] A lengyel és magyar történetirodalom eredményei kölcsönös kicserélésének fontosságára figyelmeztet a tény, hogy lengyel barátaink történelmünk részletei felől nem a magyar nyelvű szakirodalomból tájékozódnak, s még ma is kénytelenek Fessler, Csuday szintéziseire támaszkodni, amelyek mellett Fraknói német nyelvű Mátyás-életrajza szinte modernnek hat.

[19] Script. rer. Germ., N. S. Tom. XI. Weimar 1957.

[20] Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung 1497. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. N. F. 22 (1929) 152. s k.

[21] Thomas Ebendorfer: Chronica Austriae. Herausgegeben von Alphons Lhotsky. (Monumenta Germaniae historica. Script. rer. Germ. N. S. Tom. XIII.) Berlin, Zürich 1967.

negyedszázadon keresztül Lhotsky figyelme és gondoskodása — bár nem egyedül, de legfőképpen — az ugyancsak bécsi egyetemi tanár, Ebendorfer (1388—1464) humanizmustól még nem érintett, igazi középkori krónikájának megértésére irányult. Előbb a kiadás elveit tisztázta, ami azért volt szükséges, mert helyességük feltételét a kódexek összefüggésének felismerése szabta meg. Ezeket a problémákat 1943-ban és 1949-ben önálló tanulmányokban tárgyalta meg,[22] majd elöljáróban külön monográfiát írt a krónikásról.[23]

Hazai fogalmaink szerint önálló életrajz és méltatás feleslegessé tesz minden forráskiadást, mivel mai történész számára egy probléma elintézését maga a megoldás, soha sem a bizonyítás evidenssé tétele jelenti. Lhotskyt, lehet, az a tudat alatti vágy inspirálta, hogy a *Monumenta Germaniae* immár másfélszázad óta készülő épületének befejezéséhez egy oszlop felállításával maga is hozzájáruljon. Ami nyilván a legkevésbé befolyásolta, az a *Monumenta* igazgatóságának a szerződéshez való ragaszkodása volt. Az adott szó kölcsönös megtartása annyira magától értetődött, hogy nyilván rossz álmában sem jutott egyik félnek sem eszébe, hogy a másik netán semmibe veszi az egyezséget. Lhotsky ellen ürügyül fel lehetett volna éppen hozni, hogy munkája nagyon elhúzódik, de ki jutott volna józan ésszel a gondolatra, hogy kifogásolja, amiért egy szakember, miután elkészült hősének méltatásával, még további másfél évtizedig foglalkozik témájával? Ugyanakkor Lhotsky maga is érezhette, hogy részletesebben talán, művészibb érzékkel azonban semmiképpen sem tudná — túlmenően az 1957-i életrajzon — Ebendorfer pályáját és írói arcképét oly módon megrajzolni, hogy egyidejűleg szinte varázstükörben bemutatja a kor szellemiségét meghatározó tényezőket. De valóban, miért is nem tette le a tollat, miután pompás könyvével megajándékozta az osztrák történetírást? Nyilván, mert munkáját nem azután érezte befejezettnek, hogy minden állítását forrásadatokkal megindokolta, hanem amióta a vizsgált krónika szövegét oly pontosan megállapította, hogy az alkalmas lett minden más kutató további munkájához biztos alapot szolgáltatni. Egyéni dicsőségvágy helyett társadalmi érdek ösztönözhette, hogy minden erejével kedvezőbbé tegye az utána jövő kutatók helyzetét, s ezzel új, az övénél távolabbra mutató eredmények kibontakozását elősegítse.

A feladat, amelyre vállalkozott, méltó volt tehetségéhez és türelméhez. 1857 óta az egymást követő történésznemzedékek, amint Th. Birk, H. Zeissberg, H. Hirsch egymás után kifejezték meggyőződésüket, Ebendorfer krónikáját a XIX. századi kútfőkiadás mesterfogásai számára elérhetetlennek találták, a munkát egyszerűen kiadhatatlannak nyilvánították. Az elődöket ért kudarcok nyilván ösztönzően hatottak Lhotskyra, hogy megkeresse a kódexek összefüggését, és megmagyarázva az első alkalommal

[22] Studien zur Ausgabe der Österreichischen Chronik des Thomas Ebendorfer I—II, Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters 6 (1943) 188—245 és III—IV, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 57 (1949) 193—230.

[23] Thomas Ebendorfer, ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts. Schriften der Monumenta Germaniae historica 15. Stuttgart 1957.

(1725) H. Pez által kinyomatott szöveg tévedéseit, ellenmondásait, ezek kiküszöbölésével az értelmet helyreállítsa. A kéziratok leszármazásának és összefüggésének tisztázása azonban csak az első lépést jelentette. Utána merészen megvalósította Lhotsky a krónika latin írásmódjának sajátos jellegét megőrző elgondolását. Az írásmód korszerű, amennyiben nem az erazmista helyesírás szabályait követi, nem is a középkori latin oklevelekét: tipikusan XV. sz. közepi, amellett őrzi Ebendorfer egyéni vonásait. Sajátosságait Lhotsky Ebendorfer egyéb sajátkezű kéziratainak tanulmányozása során figyelte meg, mintegy beleolvasva magát azokba, hogy azután a XVI. sz.-i másolati kódexek szövegét is hozzájuk igazítsa. Természetesen ott és oly mértékben, ahol és amennyire a másolatok helyesírása megadta az alapot. A kéziratvariánsok számbavétele, mint a szövegkritikai jegyzetapparátus mutatja, a türelmet erősen próbára tevő munka volt.

Ugyanilyen, de a figyelmet lekötőbb, eredményeivel pedig távlatokba mutató Ebendorfer gondolatai eredetének vizsgálata. Itt Lhotsky az ismerttől kiindulva haladt a bizonytalan felé. Először tehát a szövegátvételeket igyekezett tisztázni, megküzdve az akadállyal, hogy ezek gyakran nem eredetiek, mert németből vannak latinra fordítva, azután a sallangoktól megtisztított, magukban maradt rövidebb-hosszabb részeket, mint a krónikaíró sajátját vizsgálta. Az irányt, hogy hol keresse Ebendorfer ismereteinek gyökereit, Lhotsky elsősorban az egyetem, általában XV. századi művelődéstörténet körében szerzett jártassága segítségével derítette fel. Itt nagy hasznára volt, hogy rekonstruálnia sikerült Ebendorfer mintegy 200 egységből álló könyvtárát. Helyesen következtette ugyanis, hogy elsősorban ezek gondolatai tükröződnek a krónikában. A közvetlenül megfogalmazott elemeknek a másodkézből származóktól elválasztása után már viszonylag könnyű volt az író világnézetét és történetszemléletét, egyszersmind módszertani elveit megismerni, majd tisztázni, hogy a kor mely követelményei tették történetíróvá, s mily benyomások hatása alatt fejlődött. A lépcső, amelyen Lhotsky feljutott a magaslatra, ahonnan Ebendorfer egész életét egyetlen pillantással átfoghatta, más medievisták által és más esetekben is járható. Egy kiegészítés lehetőségére azonban fel kell hívnunk a figyelmet. Nem elég a szövegátvételeket figyelembe venni, s azokat, mint a magyar olvasók a Szentpétery-féle *Scriptores*-kiadványban is észrevehetik, más betűtípussal, tipográfiailag is szembetűnően közölni. Ugyanilyen, sőt még fokozottabb mértékben szükség van az át nem vett, a szándékosan mellőzött részek feltüntetésére. Ezek számbavétele, a belőlük levonható tanulságok mérlegelése, azt hisszük, mélyebb betekintést enged egy író felfogásába, mint a terjedelemre esetleg sokszorta nagyobb részek összegezése, mivel az elutasításhoz, a szembehelyezkedéshez általában megfontoltabb elhatározás szükséges, mint a csendes együttérzés kifejezéséhez. Ily elmellőzött hosszabb-rövidebb részek, esetleg csak szavak teljes egészükben áttekintve, amire az apparatus criticusban akadálytalanul nyílik alkalom, az író egyéniségének, de politikai törekvéseinek megértéséhez is hozzásegíthet.[24]

[24] Lhotsky kritikai érzékét dicsérik magyar vonatkozású megjegyzései. Elsősorban az a megállapítása, hogy Ebendorfer birtokában volt a Képes Krónika-család egyik

Példáink szerint, amelyek számát tovább növelhetnénk, a világ medievistái előtt jól ismert jelentős kútfőket három nemzet történettudománya, egymástól függetlenül, azonos elvek szerint igyekezett a szakkörök előtt ismertebbé tenni, felhasználásukat megkönnyíteni. Az utak különbözhettek, a lényegben azonban teljes az egyetértés. Nehezen volna kétségbevonható, hogy a középkori krónikák közzétételének legalkalmasabb módját sikerült az érdekelteknek megtalálniok. A forráskiadásnak természetesen más módja is van. Felszínesebb, a lényeg kihangsúlyozására kevésbé törekvő. Ily módszer alkalmazását a laikus az első pillantásra a kiadvány terjedelmén veheti észre. Valóban, felületes fordításhoz fűzött néhány szűkszavú magyarázat eleve nem ébresztheti az olvasóban azt az illúziót, hogy komoly szakmunkát tart kezében. Sietünk megjegyezni, hogy a terjedelem magában semmiképpen sem döntő. Ha így volna, nem lehetne okunk panaszra, mert részekre tagoltan a *Képes Krónika* sok mondatához terjedelmesebb magyarázat fűződik, mint amelyet akár a szovjet kiadvány 1: 3,5 aránya jelez. Valójában a Jordanes-kommentárokat az teszi értékessé, hogy a teljes forrásszöveget végig kísérik, szerzőjük pedig az irodalom beható ismerete birtokában önkéntelenül is arányosan tárgyalja a kérdéseket, a fontosakat éppen úgy, mint a kevésbé jelentőseket. Tehát mindegyiket. Mivel kétségtelenül érzék kell ahhoz, hogy valaki megsejtse, mely szavak mélyén szunnyadnak problémák, és mert a kutató tanultságától, szakismereteitől függ, miként tudja azok lényegét megragadni, ugyanakkor a forrás fogalmazványán átütő alapszövegek összefüggéseit felismerni, a kommentárok nem elégedhetnek meg lexikonokból kiollózott és jól-rosszul összetákolt felvilágosítások közlésével, ha még oly terjedelmesek is volnának. Alapvető követelmény, hogy komoly kutatómunka eredményét tartalmazzák.

Kiadóink véleménye sajnálatosan más. A magyarázó jegyzeteket egyáltalán feleslegeseknek tartják, szükséges rossznak, mintha csak valami szakmai megszokottság kívánná tőlük megjelentetésüket, nem pedig az olvasók igénye. Szemükben annyira lényegtelenek azok, hogy még lektorálásukról sem gondoskodnak. Nem elnézésből, hanem következetesen, ami egyszerre jellemző és megdöbbentő. A Magyar Helikon 1959-ben mindössze annyit közölt, hogy a jegyzeteket a fordító, Geréb László állította össze. Talán csekély terjedelmük és általános jellegük miatt vélte elhagyhatónak a mérlegelést, vajon arról kap-e bennük tájékoztatást az olvasó, amire választ vár. 176 oldal szöveghez 56 jegyezetre osztva 12 oldal terjedelemben — el kell ismernünk — nehéz, sőt talán lehetetlen is lett volna érdemlegesen megjegyzéseket tenni. A Corvina 1961-ben mintha megértette volna,

kódexének (vö. MKsz 83 [1967] 9 s k. a közelebbről meghatározható példányról mondottakkal), s ebből származnak a magyar történet eseményeit megörökítő hírei, ugyanakkor azonban, mint a Sajó folyó „Saxo alias Sana" nevéből következtethető, ismerte a kódex-család egy másik példányát is. Komoly segítséget jelent azután a magyar forráskritikai kutatás számára az az észrevétel, hogy a C. A. Macartney bizonyítgatásaiban nagy szerepet játszó feltevés, mintha Ebendorfer valamiféle elveszett magyar kútfőket használt volna, semmiképpen sem igazolható. Az osztrák krónikás írói modorának ismeretéből levont következtetés, hogy a Képes Krónika marginális jegyzete vagy szóbeli információ lehet Ebendorfer forrása (XXXI s k.), meggyőzően hat.

hogy szakszerűbb magyarázatokra van szükség, a külföldi olvasót pedig több oldalról kell tájékoztatni, mint a hazait. Nem vette tehát át Geréb jegyzeteit, hanem újak készítésére adott megbízást. Felkérésére Mezey László 473 jegyzetben fűzte mondanivalóját a 162 oldal szöveghez 38 oldal terjedelemben. Semmi kétség, az ő felvilágosításai tudományosabb igénnyel készültek, mint amelyek Geréb tolla alól kikerültek. Ez, ha szabad így mondanunk, külsejükön is meglátszik. Felszerelésük tudományosabb.

A Bibliából kölcsönzött kifejezések lelőhelyei, ha nem is mindenütt, gyakran vannak jelezve, olykor az általánosan dívó szokástól eltérően. Pl. a 293. jegyzetben kétszer *Siracht* olvasunk, noha a *Scriptores* (404 a közkeletű Eccli. megjelölést használja, folytatólag viszont az értelmetlen *No. 47.8*-ra bukkanunk, holott ugyancsak a *Scriptores* szerint ez is Eccli. 47.8. Általában ahol Mezeynek a bibliai helyekre utalása eltér a *Scriptores* szövegétől, ott az utóbbi bizonyul kifogástalannak. Pl. a 3. jegyzetben vagy Ps. 67,36 vagy 67 (68), 36 a helyes, a 121. jegyzethez IV. Mos. 32.33 helyett Ps. 134,11 illik, a 224.-ben I. Mos. 37.5 téves I. Mos. 27,29 helyett, a 357. j.-nek pedig mindhárom tagja hibás, amennyiben nem Ps. 145.73, hanem Is. 9,20, nem Ier. 17.6, hanem 17,5, nem Ps. 17.18, hanem Ps. 90,9 a helyes. Bevalljuk, nem értjük, miért fáradozott annyit Mezey a bibliai helyek agnoszkálásával. Igaz, kitűnő konkordanciák könnyítik meg a kutató munkáját, s így csak türelem dolga sorra megfejteni a rejtélyeket, mivel azonban Iványi I. már a *Scriptores* részére összevetette krónikáinkat a Bibliával, hozzá oly gondosan, hogy megállapításai soha nem hagyták cserben a kutatót, őszintén sajnáljuk Mezeyt, amiért magára vette a munka megismétlésének terhét. Mivel próbálkozását nem kísérte mindenütt siker, s még az az elégtétele sem lehet meg, hogy az ő megállapításai a helyesek, célravezetőbb lett volna Iványi meghatározásait egyszerűen átvennie, természetesen az előszóban vagy a magyarázatok élén megjegyezve, hogy érdem és felelősség egyaránt elődjéé.

Ugyanez az észrevételünk a magyarázó jegyzetekre vonatkozóan. Ezek hivatkozásai a forráskiadásokra és szakmunkákra szerfelett alkalmasak szerzőjük tudós hírnevét öregbíteni. Nem vonjuk kétségbe, hogy mindazok körében, akiket érdekel történelmünk, kedvező benyomás támadhat kutatásunk magas színvonalát illetően, ha ilyen pompás utalásokon akad meg szemünk: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Neuausgabe Olgier Górka; Krakau 1916, S. 44, (27. j.); Duchesne, *Historiae Francorum Scriptores*, Paris 1636 (28. j.); Gottfried von Viterbo, *Pantheon*, MGH, SS. XXII. (70. j.). Ez a hangulatuk azonban, félünk, csak addig fog tartani, amíg Domanovszky kiadásával összehasonlítva rá nem jönnek, hogy a hivatkozások hiányosak vagy pontatlanok. Sorra véve az idézett helyeket: Górka forráskiadványa nem „új kiadás", hanem az első és 1937-ig egyetlen. Meglepő lehet, hogy egy XIV. századi elbeszélő kútfő csak 1916-ban lett ismeretes, de — nincs mit tennünk — így van. A Duchesne corpusára hivatkozásnál kimaradt a kötet- és lapszám, holott Domanovszky (SRH I. 246) mindkettőt közli. Mezey tehát sokat kíván olvasójától, amidőn elvárja tőle, hogy a Lutetia — lutum etimológia kedvéért mindkét, 1636-ban megjelent kötetben keresgélni fogja Iohannes Parisiensis szójátékát. Viterboi Attila jellemzése MGH, SS. XXII. 188. lapján (SRH I. 261) található.

Elnézés és pontatlanság egyébként nemcsak lap-, hanem évszámok idézését is jellemzik. A következőkben csak azokról a jegyzetekről szólunk, amelyek úgy térnek el Domanovszky magyarázataitól, hogy rontanak azokon. Ettől az elhatározástól csak egy-két esetben és ott térünk el, ahol Domanovszky fejtegetései teljesebbekké tehetők. Meggyőződésünk szerint így járva el úttörő tudósunk emlékét becsüljük meg, ha az általa kijelölt irányban egy-egy további lépést próbálunk tenni. Távol áll tehát tőlünk, hogy Domanovszkyénál mélyebbre hatoló megállapításokat keressünk Mezeynél. Nagyközönségnek szóló népszerű munka ilyenek közlésére eleve nem vállalkozhat s előző kifogásainkban sem a könyvcímeket és lapszámokat kértük számon, hanem azt kifogásoltuk, hogy, ha már ilyeneket — bár felesleges módon — közöl Mezey, azokat nem hibátlanul írja át. Azt valljuk, hogy bármennyire nem érintik a lényeget az elírások, amelyek akár toll-, sőt sajtóhibák is lehetnek, azzal, hogy pontatlan adatokat terjesztenek, kedvezőtlen fényt vetnek történettudomá-

nyunkra. Forrásokkal foglalkozó kutatásunknak van egyfajta filológiai része, amely parancsolólag megköveteli az apparatus criticus tisztaságát, s az elemi kívánalom, hogy az adatok, amelyek nem kutatás, hanem egyszerű átvétel eredményei, kifogástalanul pontosak legyenek és egyezzenek az alapul vett szöveggel.

Megjegyzéseink a következők. Amíg Domanovszky szerint a vereséget, amely hét ember híján az egész magyar sereg pusztulását eredményezte, a krónika valószínűleg Regino 932-i és 934-i híreiből rekonstruálta (SRH I. 293), a 134. jegyzet szerint az a 931-i és 932-i feljegyzéseken alapulna. Az állítás, hogy a Becse-Gergely nemzetséget az Árpád-kori oklevelek nem említik (147. j.) téves, Domanovszkynál sem található (SRH I. 298). Nem 1258—1276-i, hanem 1258-i és 1276-i oklevelek szólnak Keled fiairól (154. j.), de ezek névsora nem a *Képes Krónikának*, hanem Kézainak ad igazat, amint azt egyébként Domanovszky is világosan megmondja (SRH I. 301). Imre király II. Endre fiának csak nagyfokú szórakozottságból nevezhető (156. j.). Vratislav nem unokája volt Bořivoj hercegnek (158. j.), hanem fia (SRH I. 304). Domanovszky *Continuatio Reginonis* kijelentését elnézésből a frankok helyett a magyarokra vonatkoztatta (SRH I. 305). A szöveg teljesen világos: „Franci in confinio Bawariae et Franciae Ungariis congressi miserabiliter aut victi aut fugati sunt" (Gombos: Catalogus 1. 781). Mezey azonban azon kívül, hogy megismétli a kijelentést (163. j.), abban is téved, hogy a Dümmler és Pauler segítségével 910-re rögzíthető eseményt minden alap nélkül 900-ra helyezi (162. j.). Continuator Reginonisnak nem 907—912-i (165. j.), hanem 907—910- és 912-i híreit foglalja össze egy hadjárat részeivé a *Képes Krónika* (SRH I. 306). A *Krónika* a 955-i csatavesztést megbosszuló hadjárat leírásánál Continuator Reginonisnak 915-i híradásait is felhasználta (169. j., SRH I. 309). Abát az *Altaichi Évkönyvek* nem nevezik Sámuelnek (193. j.); ezt Domanovszky határozottan — és helyesen — állítja, ugyanígy Pais Dezső is (SRH I. 74., 325). A magyarázat, hogy Gottfried lotharingiai herceg kevéssel 1042 után élt, az *Altaichi Évkönyvek* pedig halála évéül 1069-et adják meg (195. j.), Domanovszky szavait ismétli ugyan (SRH I. 328), azonban félreérthető, sőt, mert a lényegről hallgat, megtévesztő. A *Krónika* szövege, amelyet a jegyzet magyarázni kíván, III. Henrik 1042-i magyarországi hadjáratának félbeszakítását annak tulajdonítja, hogy Gozelo lotharingiai herceg fia, Gottfried pártot ütött a császár ellen. Az események egymásutánja tisztázott, s így játszva megállapítható, hogy azok nincsenek összefüggésben a magyarországi fejleményekkel, de nem is lehetnek, mert az 1044-i hadjárat után következtek be: 1044. ápr. 19-én halt meg I. Gozelo, Alsó- és Felső-Lotharingia hercege s idősebb fia, Szakállas Gottfried csak ezután kelt fel III. Henrik ellen, rossz néven véve tőle, hogy Alsó-Lotharingiát nem neki, hanem öccsének juttatta. Egyébként a herceg 1045. júliusában meghódolt, 1046. májusában pedig visszakapta hercegségét (A. Cartellieri: Die *Weltstellung des deutschen Reiches 911—1047*. München u. Berlin 1932. 433 s k., 443 s k. E. Steindorff: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III.* Leipzig 1874. I. 215 s k., 237, 295). Az epizód, bár nincs hazai vonatkozása, mégis figyelemre méltó, mert abból, ahogyan az *Altaichi Évkönyvek* adatait a *Krónika* összevonja, megismerhető az író magatartása. Oly határozottan, hogy minden magyarázat felesleges. Az *Évkönyvek* mondatai: „1044. Gozzilo dux Luthareorum obiit ... Duos ... filios habuerat, quorum alteri Godefrido ducatum ... tradi permiserat ... dux Gotefridus ... coniuravit ... adversus regem dominum suum" — „1045. Rex ... tractans cum optimatibus, ut obviam iret conatibus Gotefridi" (MGH, SS XX. 799, 801). Ezek a részletek, amelyeket Domanovszky forráskiadványában ugyan nem idéz, de amelyeket Kézai-monografiájában megtalálhatunk (102) és a *Krónikának* belőlük merített indokolása: „cesar rediit festinanter contra insultus Gothfridi ducis Lotoringorum filii ducis Gozzilonis" (SRH I. 328) arról tanúskodnak, hogy az író nem ragaszkodott a forrásából megismert tényekhez, ezek összefüggésein pedig szabadon változtatott, ha a valóságosnál hatásosabb magyarázatra nyílott alkalma. Túlzás I. Béla által összehívott országgyűlésről s ennek városrendezéséről beszélni (234. j.). Helyesebb lett volna Domanovszkyval csak a pénzügyi intézkedések valószerűségét kiemelni (SRH I. 358). Domanovszky elírását, hogy Novum Castrum (Abaújvár) a XVI. században épült Szamosújvárral azonos (SRH I. 367), kár volt megismételni (246. j.). VII. Michael Dukasz 1071—1078, nem 1065-től volt császár (256. j.). Kemej meghatározásához (265. j.) a Zagyva folyó torkolatának említése tartozik (SRH I. 383). Magnus Gézának keresztneve (SRH I. 400), nem pedig „der Grosse" jelentésű tulajdonneve (290. j.).

A zárai püspököt, aki Kálmánnak álmában megjelent, Donatussal, nem Simeonnal azonosítja (323. j.) Farlati óta valamennyi kutatónk (SRH I. 426. Pauler Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* Budapest 1899². I. 207). Egyébként az a Simeon, akire valószínűleg ereklyéje alapján gondol Mezey, a város védszentjének nevezve őt, a Bibliában szereplő Simeonnal azonos, nem pedig valamiféle zárai püspökkel. (Mellesleg megjegyezve Pauler keresztneve sem Ákos, amint a 276. j. is nevezi.) Ugyancsak Pauler Róbert capuai herceg leányát II. István, nem pedig Kálmán feleségének mondja, munkájának nem 232., 233. (342. j.), hanem I. k. 231. lapján (SRH I. 437). IV. István vereségének napja nem 1163. júl. 19. (377. j.), hanem jún. 19. (SRH I. 462), Erzsébetnek, II. Endre leányának házasságkötése Eisenachban 1221-ben (SRH I. 466), nem 1224-ben ment végbe (386. j.). A kroissenbrunni csata napja 1260. júl. 13. (SRH I. 469), nem júl. 12. (395. j.). Pozsega megye nem Horvátországban volt (464. j.), hanem a Dráva—Száva-közének (SRH I. 499) az anyaországhoz tartozó részében.

A kiadványnak kétségtelenül javára szolgál, ha Mezey figyelmét előzetesen lektor hívja fel a hibák kijavítására. A pontatlanságok és elírások annyira szembetűnőek, hogy felismerésük egy medievistánknak sem okozott volna problémát. Kijavításuk szintén nem, hiszen elég lett volna a jegyzetek kéziratát Domanovszky kiadásának apparátusával még egyszer összevetni.

Bármily érthetetlen és megmagyarázhatatlan, a két kiadó a továbbiakban sem változtatott állásfoglalásán. Korántsem azért, mintha általában feleslegesnek tartanának minden lektorálást. A sorrendben következő 1964-i kiadás bevezetésének kéziratát a Magyar Helikon több szakemberrel is felülvizsgáltatta. Dercsényi Dezső tanulmányát J. Hajdu Helga és Székely György, Csapodiné Gárdonyi Kláráét Dercsényi és J. Hajdu lektorálták, sőt a forrásszöveg sem maradt ellenőrzés nélkül: a latint Borzsák István és Györffy György ellenőrizte, a magyar fordítást pedig az eredetivel Borzsák és Mezey vetette egybe. Éppen csak a jegyzetekre nem futotta már a kiadók türelméből. Pedig a magyarázatok készítője — ismét Mezey — egészen más jellegű munkát adott át a nyomdának, mint 1961-ben: a 115 hasábnyi magyar szöveghez most (1964) 12 hasáb terjedelemben 86 jegyzetet fűzött. Munkája előnyösen különbözik a korábbitól. Mindazok az elvi kifogásaink, amelyeknek az imént hangot adtunk, itt tárgytalanok. Megnyugodva olvassuk bejelentését, hogy „első sorban természetesen a kritikai kiadás jegyzetanyagát" használta, egyetértünk azzal, hogy a kor történetét tárgyaló alapvető munkákat, főleg amelyek Domanovszky kiadása után jelentek meg, mint amilyenek Györffy György tanulmányai is, általánosságban sorolja fel, egyaránt tartózkodva egyenkénti, lapszám szerinti idézésüktől és a szaktanulmányokra, valamint forrásszövegekre való hivatkozástól. Bár a szűk terjedelem eleve nem is adott volna erre módot, mégis dicsérnünk kell elhatározását, hogy kezdettől számolt a korlátokkal, nem úgy, mint 1961-ben, amikor csak fokozatosan, amint a jegyzetekre felhasználható lapszám csökkent, tette ugyanezt. Azt sem kifogásolhatjuk, hogy Mezey rövid, lexikonszerű felvilágosítások helyett hosszabb, korjellemző magyarázatokban igyekezett az olvasókat tájékoztatni, elmondva ezekben nézeteit a régibb magyar történet oly mozzanatairól, amelyek valami módon felébresztették érdeklődését. Nem lehet azt mondani, hogy talán a társadalmi fejlődés vagy az ideológia alakulása áll érdeklődése homlokterében, ugyanígy a kulturális jelenségekre utalásai sem kapcsolódnak össze lánccá. A *Krónika*

legkülönbözőbb szövegrészei kapják meg egymás után hátterüket. Oly medievistát ismerünk meg belőlük, aki az irodalom jelenségei felől kiindulva próbálja a történelmi élet sokszínűségét megismerni és megérteni. Tanulságos képet nyújtva arról is, hogy történettudományunkat napjainkban általában milyen irányú érdeklődés jellemzi, s mi iránt nincs érzéke.

A következőkben nem szándékozunk Mezey magyarázataival részletesen foglalkozni. Két okból sem. Egyrészt, mert „a magyar őstörténet egyik legvitatottabb kérdését, a csodaszarvas történetét" tárgyaló okfejtését, amelyet itt a 7. jegyzetben foglalt össze, a közelmúltban[25] adatszerűen elemeztük, részletesen ismertetve érveinket, amelyek a szerző felfogásának elutasítására kényszerítettek. Mivel egyetlen kutató sem igényelheti, hogy tudósi egyéniségének jellemzésére valamennyi állítását mérlegre tegye a bíráló, mi is beérjük azzal, hogy ott elhangzott kifogásainkat általánosítva, azokra most csak utalunk. De jórészt azért sem, mert a kritikai munkát helyettünk már elvégezte a negyedik, az 1968-i kiadás magyarázó jegyzeteinek szerzője, Hervay Ferenc. Nem ugyan ad personam szóló érveléssel, azonban nem kevésbé hatásosan és meggyőzően, egy-egy lakonikus utalás formájában. Pl. nem veszteget sok szót Mezey imént idézett fejtegetésére sem, hanem csak határozottan megmondja, hogy a csodaszarvas-monda krisztianizált változatának nem tekinthető az Eustachius-legenda.[26] A figyelmes olvasó, ha összevetné a két kiadás jegyzetanyagát, ismételten észrevenné, hogy Hervay lényeges pontokban eltér Mezeytől. Ezt felismerve bizonyára egyetértene velünk, hogy Hervay megfontolt állásfoglalása voltaképpen színes szappanbuborékokat pattant szét máshol is s velünk együtt sajnálkozna kiadóink szűkkeblűségén, amiért annyira lebecsülték a magyarázatokat, hogy ellenőrzésüket elhanyagolhatónak találták.

Befejezésül két példával próbáljuk illusztrálni, mily előnyök származnának abból, ha a Jordanes-, Długosz- és Ebendorfer-kiadványokban érvényesült módszertani elvek a *Képes Krónika* szövegének vizsgálata során alkalmazást nyernének.

Első példánk szerint olykor még látszólag problémamentes szövegen sem lehet egyszerűen átsiklani. A mondat, amelyet idézünk, az I. László és a leányrabló „kun" közti párviadal elbeszélését zárja le: „Sanctus autem dux diu cum eo luctando et absciso nervo illum interfecit". Mint Szabó Károly fordította: „A szent herceg azonban sokáig küzdvén véle, s inát elmetszvén, megölé".[27] Geréb László szerint pedig: „A szent herceg azután sokáig mérkőzött a férfiúval, majd elvágta inát és megölte".[28] A fordítók tehát mindhárom mozzanat (küzdés ~ mérkőzés, in elvágása, halál) cselekvő tényezőjéül a herceget tekintik. Hozzátehetjük: az egész fejezet elbeszélésébe illően. Az előzőkben ugyanis arról értesülünk, hogy a kunt László üldözőbe veszi, de lándzsájával nem tudja elérni, amidőn pedig biztatására a leány a földre rántja elrablóját, ezt a herceg megint lándzsával akarja átszúrni. Itt törés következik mind az események logikájában, ami a krónikásból a női áll-

[25] Levéltári Közlemények 40 (1969) 271—77.
[26] 1968: 40. j. 166. l.
[27] 1867: LVIII.
[28] 1959: 131; 1964: 124. s k.

hatatlanság miatti moralizáló megjegyzést vált ki, kárhoztatva, hogy a leány elrablójának életben hagyását kéri, mind az elbeszélésben, amely, az általunk fentebb idézett mondatból következtetve, a küzdelem tovább folyásáról értesít. A párviadalt ugyanis az olvasó magától értetődően mint fegyveres küzdelmet képzeli el, már csak azért is, mert a herceg másképp nem vághatná le ellenfelének lábidegét.

A szűkszavú leírás valódi értelmét két ábrázolás fejti meg: a *Képes Krónika* miniatúrája és a *Thuróczy-krónika* 1488-i augsburgi kiadásának fametszete. Mindkét kép lovukról leszállott, fegyvertelen ellenfeleket ábrázol, amint birkóznak egymással. Tehát nem lovagi bajviadal résztvevőit. A megszabadított leány a miniatúrán a kun mögött áll, a beszédesebb fametszeten szintén, de itt karddal elrablójának bal alsó lábszárába vág. Fegyvertelen birkózók egyikének megsebesülését tehát harmadik személy beavatkozása okozza. Arra, hogy ennek közbelépésére gondoljunk, a krónika idézett rövid mondata nyelvtanilag is megadja a lehetőséget, éppen csak az ablativus absolutusnak szenvedő értelemben való feloldását kívánja („az ín elvágatván"). Ugyancsak a képek figyelmeztetnek arra is, hogy a luctari igét ne átvitt, hanem eredeti értelmében vegyük, 'birkózni' jelentéssel. Mivel a mai olvasó számára a fordító kénytelen magyarázatképpen a küzdelembe beavatkozót is érzékeltetni, a magyar szöveg így hangozhatna: „A szent herceg azután sokáig birkózva vele, megölte, miután a leány elvágta inát." Ily kiegészítésre és magyarázatra nemcsak a XIV. században, de még a XV. sz. végén sem volt szükség. Többes számban mondhatjuk: az olvasók tudták, hogyan értelmezzék a szűkszavú előadást. Korántsem azért, mert oly kitűnő latinisták, hogy tisztában voltak az absciso nervo és abscidens nervum szerkezetek közti különbséggel. Maga a jelenet volt közismert. Ennek értelmét László Gyula fedte fel, negyedszázad előtt. Az ő kutatásai nyomán tudjuk, hogy a messzi múltba, a szkíta aranylemezek koráig nyúlik vissza a hagyomány, amely a küzdőket fegyverüket letéve ábrázolja, amint birkózva igyekeznek vetélytársuk fölé kerekedni. S az is néphagyomány, hogy az ellenfelet lábán kell megsebezni. A mondahősök ugyanis sérthetetlenek, egyedül lábuk idegének elvágásával győzhetők le, így a vogul *Jávorcsillag-ének*ben, a valóságban pedig a magyar pásztorok is a szilaj marhát úgy zabolázták meg, hogy megvágták inukat.[29] A hagyomány erejét mutatja, hogy elemei a XVI. sz.-ban is feltűnnek. A Toldi-monda Ilosvai Selymes Péter által feljegyzett változata szerint a monda hőse a Dunaszigeten nem bajt vív fegyveresen a cseh lovaggal, noha gyermekeit sirató özvegyért, tehát lovagi indítékból akar bosszút állani, tollküldéssel megtartja a párbajra hívás szokását, sőt csónakjában fegyvereit is magával viszi, hanem ölre megy ellenfelével, s azt „szörnyű rángatással" fárasztja, epeszti.[30]

Ugyanezek az archaikus vonások a XII. sz. elején, amikor a *Képes Krónika* I. Lászlóról szóló része keletkezett, életszerűbbek és maguktól értetődőek. Akkor a lovagi élet jelenségei még újak. A lovagi etikára jel-

[29] László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 421 s k., 428 s k. — Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében, II. Ethnographia 71 (1960) 494, 499 s k.

[30] RMKT IV. Bp. 1883. 245.

lemző a jelenet motiválása, hogy a herceg, sebesülten is, rabul ejtett nő megszabadítása érdekében bocsátkozik harcba. Valószínű, hogy az epizóddal az író célja az eszményi lovagot megtestesítő szent király jellemének fennkölt és példamutató voltát bizonyítani. Ugyanakkor a fogoly még nem tudja, hogy neki szintén a hőshöz illően kell viselkednie, ezért az írótól dorgálásban is részesül; csak utóbb eszmél kötelességére, és segít a hercegnek a kun legyőzésében. A jelenet keresztény szereplői tehát követésre méltó példát mutatnak, korszerű etikai felfogást képviselnek, ezt azonban csak kevesen értik meg. A többség szemében a régi mesevilág kapcsolódik a király személyéhez, annak motívumai változnak történeti mondává. A meglepő az ősi keleti elemek hosszú élete. Mintha a XII. századi udvar felfogását csak szűk csoport értette és vallotta volna. Mivel éppen ez az utalás viheti előbbre a kutatást, nem egyszerűen a latin szöveg pontosabb megértése lesz a mondat vizsgálatának eredménye, hanem annak megállapítása is, hogy évezredes hagyomány felelevenülhet új környezetben egész a XVI. század derekáig.

Másik példánk egyszerre mutatja a *Képes Krónika* szövegének a másolatok során bekövetkezett romlását s a módot, mint lehet még a tulajdonnevek helyes alakjának megállapítását is megkísérelni. A név, Cusem viselőjét a *Krónika* a kunok (kománok) 1091-i betörésének elbeszélése során dicsérőleg említi, kiemelve, hogy ő, akiben a király bizalma megrendült, aznap az ütközetben hűségesen és férfiasan harcolt.[31] Az Árpád-kor legalaposabb ismerőjének, Paulernek nem sikerült hősünkről közelebbit megállapítani. „Ki az a Cuzem — kérdezte —, kiről a krónikás mint ismert emberről beszél? nem tudom; emlékeinkben semmi más nyomát nem találom."[32] Mindez elég reménytelenül hangzik. Nem sokat segít a *Béldi-kódex* eltérő névalakja: *ensem* sem. Mégis, ez nem annyira használhatatlan, mint az első pillanatban gondolnók, mert nemcsak azt árulja el, hogy a másoló közszót látott benne, hanem arra is figyelmeztet, hogy a név kezdőbetűje E is lehet. Így pedig mindjárt bizalmunk támad a coniectura iránt, amelyet Schwandtner, a *Thuróczy-krónikát* kiadva, ennek szövegéhez a *Képes Krónika* alapján fűzött ilyen formán: „Cusem alibi Euzem"[33], Marczali pedig bővebben így írt körül: „A krónika Cusem-et ír, de én ezt a vitézt azonosítom a később Kálmán orosz hadjáratában szereplő Euzem-mel."[34] Az említett háború 1099-ben zajlott le, Kálmán kudarcával és a kunok győzelmével végződött, aminek megfelelően a *Képes Krónika* is csak veszteségekről és elesettekről számol be, köztük az Almási nemből származó Euzem ispánról, akit ismét mint valami közismert embert szerepeltet, vitéz és serény férfiúnak nevezve.[35] A két Euzem, úgy érezzük, joggal azonosítható, a Cusem név romlott alakját pedig kijavíthatjuk.

[31] SRH I. 414.
[32] I. m.[2] I. 448.
[33] Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, I. Vindobonae 1766. 164.
[34] A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi S. II. Bp. 1896. 168.
[35] SRH I. 424.

Sőt tovább is mehetünk: Euzen, Euzin, Euze, Euzi a XII—XIII. századi oklevelekben előforduló személynevek,[36] ami a Cusem névalak hibás voltát még kétségtelenebbé teszi, ugyanakkor az Euzen nevet valószínűsíti. Ennek mai kiejtéssel Karácsonyi szerint Őze felelne meg,[37] Pauler szerint Eszény[38] — s ez is a valószínű. Mivel Almási nemzetségről okleveles adat, mint éppen Karácsonyi tisztázta, nem ismeretes, a *Krónika* hősének családi körülményeit körülvevő homályt nem is tudjuk eloszlatni. Egy feltevést mégis megkockáztathatunk. Elfogadva az Euzem—Eszény egyeztetést, Eszényt mint helynevet összekapcsolhatjuk az Almás helynévvel s mert Székesfehérvártól nyugatra a középkorban egymás közelében volt Eszény és Almás falu,[39] a nemzetség bölcsőjét Fejér megyében kereshetjük. Nem alaptalanul tételezve fel a két település közt kapcsolatot, hiszen az Almási nemzetség világosan hely, nem pedig személy után kapta nevét, ami ugyan ritka, de nem példátlan jelenség.[40]

Bármennyire nem tekinthetők véglegesnek az Eszénnyel kapcsolatban előadottak, bizonyára nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy mai ismereteinknél, amelyeket a következő megállapítások jellemeznek: Alibi nusquam reperitur,[41] Dieser Name kommt, weder als Personen-noch als Geschlechtsname anderswo vor,[42] egy lépéssel tovább visznek. Ha pedig így van, akkor érdemes a fáradságot magunkra venni és elbeszélő kútfők kiadásánál máshol is, általában is a magyarázatok teljességére törekedni.

A Jordanes-, Długosz- és Ebendorfer-kommentárok tanúsága szerint egy szövegkiadás akkor tölti be hivatását, ha nem egyszerűen csak tájékoztat a kutatás eredményeiről, annak tényleges helyzetéről, hanem rámutat a még elintézetlen problémákra is, s azok megoldására ösztönöz. Azt mondhatná most az olvasó, hogy a *Képes Krónika* már régibb kiadásaiban is a legkülönbözőbb érdeklődésű kutatóknak bőségesen nyújtott alkalmat szaktudományuk gazdagítására, amióta pedig Domanovszky fáradozása eredményéül a krónikavariánsok kapcsolata akadálytalanul megfigyelhető, s ezt oly úttörő munka könnyíti meg, mint Horváth János *Stílusproblémái*, semmi szükség sincs követelményünket egy új kiadás alapjává tenni. Az ellenvetést azzal az érvvel véljük elhárítani, hogy lényegesen különbözik az eredmény, ha forrásunkat azért keressük fel, hogy belőle anyagot merítsünk egy probléma vizsgálatához, mintha ugyanezt a kútfőt mondatról mondatra haladva tüzetes vizsgálat alá vetjük; az utóbbi esetben ugyanis, ha állandóan az egész munkával mint írói alkotással összefüggésben mérlegeljük a forráshelyeket, ezek vallomása egyébként észrevétlenül maradó vonatkozásokra is fényt vethet.

[36] Kovács N.: Betűrendes névmutató Wenzel Gusztáv Árpádkori Új Okmánytárához. Bp. 1889. 231.

[37] A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bp. 1900. 122.

[38] I. m.[2] I. 461.

[39] Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, III. Bp. 1897. 316, 327.

[40] Vö. Karácsonyi: i. m. II. 397. — A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy az Eszény név hangalakjának más megállapítását nyújtja Gombocz Z.—Melich J.: Magyar etymologiai szótár, II. Bp. 1944. 62 s k.

[41] Domanovszky. SRH I. 424. l. 3. j.

[42] Hervay. 1968: 182. l. 434. j.

Ugyancsak a teljességre törekvést indokolja a meggondolás, hogy ellenkező esetben le kellene mondanunk forrásunknak hatás és visszahatás szerinti vizsgálatáról. A dialektikus szemléletre valószínűleg nincs szükség minden alkalommal, ha kommentárokat állítunk össze, éppen a *Képes Krónika* esetében azonban mellőzhetetlennek látszik. Nélküle nehéz, talán lehetetlen is volna érzékeltetni, hogy a *Krónika* egyes alkotórészei különböző időben keletkeztek, új meg új átdolgozások során egyre módosultak, miközben a fiatalabb szerkesztmény — nemcsak stilárisan — hozzásimult a korábbi fogalmazványhoz. Mivel pedig a végső cél éppen az volna, hogy az egyes részek keletkezésének idejét a lehető legpontosabban állapítsuk meg, s mert ennél a munkánál események tisztázása, személy- és helynevek megállapítása, társadalmi és egyéb terminus technicusok korszerűségének eldöntése egyaránt csak a segédeszköz szerepét játsszák, a lényegről feledkeznénk meg, ha a sokoldalú történeti vizsgálódás módszerének alkalmazásáról lemondanánk. Ugyanakkor az előnyök, amelyekkel főleg Domanovszky és Horváth vizsgálódásai a *Krónika* alkotórészeinek szétválasztása terén jártak, oly nyilvánvalóak, hogy meg kell kísérelnünk, az általuk tört úton tovább haladva, megállapításaikat, erőnkhöz mérten tökéletesíteni. Csak dicsérhetjük, hogy Hervay, eltérően a *Krónika* korábbi kiadóitól, kötelességének tartotta, hogy — bár a kérdés fontosságához mérten szűkszavúan, de mégis önálló fejezetben (70—75. l. Quellen und Gliederung des Textes) összefoglalva az eredményeket —, feltüntesse: a *Krónika* nagyjában mely alkotórészekből s ezek mely fejezetekből állanak.

SZŰCS JENŐ

KÉZAI-PROBLÉMÁK*

A magyar krónikairodalom első századainak közismert adottsága — s bizonyos értelemben vizsgálatának tehertétele —, hogy alapvető szövegkritikai és filológiai problémák megoldása nélkül a szövegek lényegi tartalmi vonatkozásaihoz lehetetlen közelebb férkőzni. Tehertételről annyiban beszélhetünk, amennyiben a szövegek szétválasztásának, filiációs viszonyuk, keletkezési idejük vagy a szerzőség megállapításának komplex műveletében benne rejlik egyfajta nehézkedés, hogy maga a művelet hovatovább valami bonyolult, ám már-már öncélú rejtvényfejtéssé váljék, amelyben immár csak szövegek állnak szemben szövegekkel, s nem művek az őket létrehozó társadalmi közeggel; más szóval: a *szöveg* mintegy elfedi a *művet*. Korai lenne a krónikaproblémák e nehézkedéséről múlt időben beszélni. De a kutatásban évtizedek óta benne rejlik egy másfajta nehézkedés is, amely éppen mikrofilológiai vizsgálatok révén vág csapásokat a problémák egy mélyebb szintje: a művek belső eszmei szerkezete és a társadalmi valósággal való funkcionális viszonya felé. Ilyen értelemben az említett adottság már nem tehertétel, sőt akár előnynek is felfogható, hiszen szinte kikényszeríti olyan vonatkozások elemzését, amelyek egyébként talán észrevétlen maradnának.

Szakemberek előtt szükségtelen lenne részletezni, hogy Kézai Simon mester 1282—1285 közt írt *Gesta Hungaroruma* mögött hol húzódik ama bizonyos mélyebb szint, amelyet a kutatás már eddig is — hol csak kontúrjaiban, hol részleteiben is — feltérképezett. A hun történet sajátos konstrukciója (amiről itt elsődlegesen szó van) nemcsak krónikairodalmunk ama jellegzetes formális szerkezeti tagolását alapozta meg, amely már a címekben is kifejezésre jut *(Hunnorum gesta — Secundus liber de reditu; Prima,* ill. *Secunda cronica* stb.), hanem a kései középkori és korai újkori történeti tudatnak azt a belső szerkezeti sajátosságát is, hogy a hun—magyar történelem e két alapkorszakra tagolódó szemléleti dualizmusát olyan értelmű eszmei kontinuitás hidalja át, hogy az elsőben — a hun régmúltban — rejlő teoretikus elemekből az ősiség legitimáló ereje révén történeti jogok, következésképpen közvetlen társadalmi-politikai követelmények eredeztethetők a jelenre és a jövőre nézve; abban benne rejlik egyebek közt a nemesség és a királyi hatalom viszonyának kívánatos modellje. Amiben viszont egy még mélyebb strukturális jellegzetesség fejeződik ki: a politikai

* E szöveg egy terjedelmesebb tanulmány némely következtetéseinek vázlatos összefoglalása; eredetileg előadásként hangzott el az 1971. novemberében megrendezett középkori ülésszakon. Maga a tanulmány, dokumentált formában, a Századok hasábjain jelent meg: 1973. 3—4. sz.

gondolkodás sajátosan historizált lényege, az a jelenség, hogy a társadalmi és politikai elmélet a XIX. századig elsősorban nem traktátusokban, elméleti művekben és aktuális kategóriákban, hanem jórészt epikus keretbe és történeti argumentumrendszerbe ágyazottan jelenik meg.

Mindezt megelőzőleg azonban a Kézai-kérdés közvetlenebb szintjén a problémák szövegkritikai és filológiai síkon jelentkeznek. Szinte a sors fintora, hogy kivételesen birtokunkban van egy mű, amelynek szerzőjét név szerint ismerjük, keletkezési idejét is megközelítő pontossággal rögzíthetjük, ám ezzel szemben kétes, hogy csakugyan eredeti szellemi termékkel állunk-e szemben vagy csupán másodlagos kivonattal. Anélkül, hogy a kérdés historiográfiai fejlődését (és zsákutcáit) ezúttal részletezném, elegendő, ha a kutatás két sarkalatos és kétségbevonhatatlan eredményére emlékeztetek, amelyek egyrészt a krónikaproblémák modern kori nagymestere, Domanovszky S. következtetéseinek megerősítésében, másrészt azonban cáfolatában állnak. Egyrészt tehát kétségtelen, hogy V. István korában, 1272 körül egy író átdolgozta és kibővítette a korábbi krónikaszerkesztményeket; e redakció viszonylag épen a XIV. sz. derekán létrejött ún. bővebb krónikákban maradt fenn, míg a Kézai neve alatt ismert *Gesta*, legalábbis *magyar történeti* részében (a *Secundus liber*ben) nem egyéb, mint ennek helyenként bővítményekkel, a IV. László korát tárgyaló folytatással és önálló függelékkel ellátott kivonata. (E mű szerzője, karaktere főként Györffy Gy., Horváth J., Mályusz E. újabb vizsgálódásai nyomán egyre markánsabban áll előttünk.) Másrészt azonban korábbi kezdemények (L. Heinemann, Madzsar I.) után újabban Horváth J. ugyancsak kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy a XIII. sz. utolsó harmadának elején nem *egy* szerkesztménnyel kell számolnunk, sőt a *magyar* történet átdolgozása és a *hun* történet keletkezése két mozzanat, amelyek időben is, írójuk felfogását, törekvéseit illetőleg is határozottan elkülönülnek. Ám a hun történetnek melyik szövegvariánsa az eredeti: Kézaié vagy az, amelyet a bővebb krónikák (egyébként két további alapváltozatban) tartottak fenn? A kérdés nem mellékes, mert bár egyazon elbeszélés variánsairól van szó, az eltérések — közelebbről tekintve — nemcsak némely epikai mozzanatokban, hanem éppen politikai-teoretikus vonatkozásokban lényegesek. Továbbá: ha a hun történetben Kézai szövege bizonyul is eredetibbnek, Kézai volt-e a *szerzője* a hun-teóriának, vagy *Gestá*ja e téren csupán viszonylag jobb változatát tartotta fenn egy korábban keletkezett, elveszett műnek? E vonatkozásokban a kételyek mindmáig nem oszlottak el teljesen.

Az elöljáróban említett adottságból következik a követelmény, hogy filológia és eszmetörténet ez esetben is szorosan egymásra van utalva, sőt — magát a kutatást tekintve — voltaképpen egyazon művelet kettős megközelítési módja — már amennyiben ügyelünk arra, hogy a filológia csakugyan nem arra szolgál, hogy általa újra csak a filológiához jussunk el, ahogy Váczy P. egyébként éppen a Kézai-kérdés eszmetörténeti aspektusát elsőként megnyitó tanulmányában (1933) találóan mondta; s e tanulmány akkor is úttörő jelentőségű, ha következtetéseit több vonatkozásban főként Horváth J. és Gerics J. újabban részben korrigálta, részben továbbfejlesztette.

A jelenlegi keretek közt természetesen többre nem vállalkozhatom, mint hogy a hun történetben rejlő társadalomelméleti, politikai-teoretikus és

történetszemléleti vonatkozások közül három egymással összefüggő elemet emelek ki, amelyek egy-egy ponton bepillantást engednek a mű keletkezésének tágabb európai hátterébe, s egyidejűleg a szerzőség kérdésében is újabb támpontokat nyújtanak; a részletezésről azonban le kell mondanom, ahogy a részletes bizonyítást is más alkalomra kell halasztanom.

*

Még tulajdonképpeni mondandóm előtt röviden vázolni szeretném egy megfigyelésemet, amely újabb adalékként szolgálhat a hun történet keletkezésének szellemi-geográfiai feltérképezéséhez.

Az eddigi kutatás számos részlettel igazolta, hogy Kézai *Prologus*ának kitétele, miszerint művét Itáliában, Franciaországban és Németországban szétszórt forrásokból szerkesztette egybe, komolyan veendő, sőt magának a hun történetnek számos eleme csakis e háttérrel magyarázható. Ily módon a prológust és Kézai kétségtelenül önálló szövegrészeit szoros belső rokonság fűzi össze magával az egész hun-konstrukcióval. Elég itt csak utalni arra, hogy Eckhardt S. megtalálta velencei forrásának, a *Cronica Venetorum*nak nyomait; olasz vagy olaszos latin szavak egész kis szótára állítható össze Kézai művéből (és sajátosan csakis a hun történet Kézai-féle változatából); Padovára vagy Bolognára mutat a szerző műveltségének egyik legfontosabb alaprétege, újabban számos részletében feltárt római jogi képzettsége. Másfelől a catalaunumi ütközetet helyettesítő *campus Belvider*, a franciául leírt *Chalon*, Burgundia fogalmának a bővebb szövegekkel szembeni korrekciója francia helyismeretre, sőt alighanem egy Beauvoir (Belveoir, Bellovidere) helységhez fűződő helyi hagyomány felhasználására mutat (amivel szemben a krónikák *Beuinde*, *Beuind*, *Wcwin* stb. alakjai nyilvánvalóan mind romlottak).

Nem rejlik-e magában a műben további útmutatás e vonatkozásban? Induljunk ki abból, hogy Attila három hadjáratának útvonala ugyanannak a sajátos szinkretikus szerkesztésmódnak köszönheti létrejöttét, amelyet a pannoniai hun történet számos mozzanata és szereplője vonatkozásában éppen Eckhardt S. elemzett ki. A szerző számára az útmutatást Jordanes és Viterboi Gottfried adta meg, de minthogy itt kevés támpontot talált (s azokat részben félre is értette), mindhárom esetben kiegészítette azokat olyan útvonalakkal, amelyeket a X. századi magyar kalandozásokra nézve a magyar krónikában talált. Ily módon Attila a műben részben a magyar kalandozók útjain vezeti hadát. De csak részben, mert ezen túl szerepelnek itt helynevek, egész útvonalak, amelyek semmiféle írott forrásból nem igazolhatók. Ilyen mindjárt az első hadjáratban a *Luxoviumtól* (Luxeuil) Lyonig húzódó hat város sora (a bővebb szövegek romlottságát e helyütt a szövegkritika már régen igazolta); ilyen a második hadjáratban a Spalatótól Aquileiáig, a dalmát tengerparton délről észak felé, Itáliáig húzódó tizenkét városnév, szabályos itinerárium (ahol is a bővebb szövegek két helyen is felcserélik a helyes sorrendet), végül a harmadik hadjáratban tíz lombardiai városnév szerepel, amelyeknek csak részben vannak — egyébként bizonytalan — forráskapcsolatai.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: nem úgy segített-e magán az író a hun történet európai színterén, mint a pannoniai színtérnél, amelyet a *terra Keza* és a Duna vonala közt, a Dunántúl északkeleti szögletében a jól ismert helységekhez lokalizált?

A választ Kézai *magyar* történetéből kapjuk meg, éspedig azokból a helyekből, ahol Kézai független és önálló szöveget hoz a krónikákkal szemben. Kézai a 41. fejezetben egy magyar kalandozást ír le, ahol a magyarok francia földről Susa és Torinó érintésével a lombard síkság felé vonulnak. Ez a végső fokon Reginóra visszamenő útvonal megvan a krónikák 61. és Anonymus 56. fejezetében is; Kézainál azonban az útvonal részletesebb: Franciaországból „autem egressi usque *fluvium Rodani Ragusium* venientes" haladtak tovább Susa és Torinó felé, „*per Alpes Italiae sibi viam praeparando*". A Rhône-nak egy másik, Lyontól délre eső szakasza már a hun történetben is szerepet játszott; de mit keres e helyütt a Rhône, s mi ez a rejtélyes *Ragusium*, amellyel a kiadások és a kutatás nem tudott mit kezdeni (kétségtelenül szövegromlásról lévén szó)? Nos, *Ragusium* hevű helység valóban nem létezett, de létezett egy *Raconisium* (olaszul Racconigi) városka, amely az első település Franciaországból jövet az Alpok hágója után, ahol az út Susa és Torinó felé vezet tovább. Lyont Milanóval a középkorban két kereskedelmi főút kötötte össze; az egyik északabbra haladt, a másik, a délibb Lyonból egy darabig a Rhône völgyében vezetett felfelé, azaz keleti irányban, majd attól délnek kanyarodva, Chambéryn át, az Alpokat áthágva, Racconigi—Susa—Torinó-n át vezetett Lombardia felé. Amikor tehát Kézai e jelentéktelen, elrejtett városkán át vezette a magyar kalandozókat, nemcsak azt árulja el, hogy maga is járt ezen az úton, hanem azt is, hogy Attilát odáig, tehát Luxeiltől Lyonig (Chalon sur Saône-on át) egy maga által járt útvonalon vezette a Catalaunumból félreértett *Katalonia* felé!

De menjünk tovább. Kézainál (és csakis nála) figyelhető meg az a jellegzetesség, hogy mind hun, mind magyar történetében, minden esetben, szinte mániákus precizitással jelöli meg, hogy a seregek valamely folyón hol keltek át. Ahol forrásaiban az áll, hogy pl. a magyar kalandozók *Rhenum transierunt*, ő feltétlenül azt írja: *Reno circa Maguntiam transpassato, cum Renum in Constantia* (*Coloniae* stb. stb.) *pertransissent*. Így vezeti Attila hadjáratait is. Tehát pl. az első hadjáratban Attila *Konstanznál* kelt át a Rajnán (a bővebb szövegekben ez hiányzik, ezzel szemben itt található a jellegzetes, máshol is előforduló *Renum—regnum* szövegromlás); majd: „*abinde vero Renum inferius descendendo*" vonult Bázel és Strassburg felé. Az előbbi részlet a bővebb szövegekben ugyancsak hiányzik; viszont aki ilyen részletet, mintegy önkéntelenül leír, hogy a Rajna Konstanzból Bázel felé (tehát nyugati irányban, majd északnak kanyarodva) *lefelé* folyik, az feltétlenül utazott is ott. Ez pedig Kézai volt (megjegyzem, hogy Konstanz, Bázel, valamint Mainz, Kézain kívül krónikáinkban sehol sem fordul elő). Strassburgnál azután csak el kell hagyni a Rajna folyását, hogy nyugat felé, francia nyelvterületre lépve Luxeuil-ön át Burgundiában folytassa útját az utazó.

De a — Magyarországról jövet — ezt megelőző útvonalszakaszra is találunk támpontokat. A Kézaira jellemző *transitus*ok e Duna-menti sza-

kasza az ő önálló Lél—Bulcsu elbeszélésében (c. 40—41) található meg: *in transitu Ratisponae; Danubii fluvium in Ulma transierunt.* Ha most már ehhez hozzávesszük a hun történetben ismert szerepet játszó Tulln és Cezunmaur római romvárosokat, Kézai egész művéből (s csakis onnan) a következő itinerárium olvasható ki: A Duna mentén Tulln—Zeiselmauer—Regensburg—Ulm; innen át Svábföldre (mellékesen: *Svevia* gyakori bővítmény Kézainál), majd: Konstanz—Bázel—Strassburg a Rajna mentén; onnan át francia nyelvterületre Luxeuil—Besançon—Chalon—Mâcon—Langres—Lyon; innen tovább a kereskedelmi úton a Rhône felső folyásán, majd az Alpokon, Racconigin át Torinó, ill. Lombardia felé, ahol — a harmadik hun hadjáratban — Padováig és Trevisóig (Velence környékéig) sorakoznak a városok. S a másik itinerárium? Salonából és Spalatóból kiindulva Trau, Sebenico, Scardona, Zara, Nona, Zengg, Pola, Parenzo, Capo d'Istria, Trieszt, Aquileia útvonalon a 17. fejezetben említett Concordián át ugyanerre a tájra érkeztünk.

Ezek után aligha kétséges, hogy Kézai utazásainak nyomában járunk (a bővebb szövegek, hangsúlyozom, ezeket az útvonalakat vagy egyáltalán nem ismerik, vagy tévelyegnek rajtuk). Ezek azok a tájak, ahol a hun történetnek nemcsak epikai anyagát (longobárd, velencei vonatkozások, a catalaunumi ütközet francia hagyománya stb.), hanem teoretikus elemeit (jogi műveltségét, a *communitas*-elméletet, a skolasztika „racionalizmusát" stb.) is összegyűjtötte szerzője, aki — e vázolt megfigyelés értelmében is — csakis Kézai lehetett.

*

Kövessük tehát őt ezen az úton, társadalomelméletének egyik legfontosabb — s egyszersmind egyik legrejtélyesebb — vonatkozásának nyomában. Ez pedig a historizált őseredeti hun *communitas* felbomlásának, a nemesség és nemtelen állapot, *ignobilitas* keletkezésének a 7. fejezetben adott sajátos teóriája.

Csupán emlékeztetésül: e levezetés lényege, hogy az ősidőkben „isten és a nép" nevében az egész communitas parancsára, *edictum*ára mindenki köteles volt fegyverben hadba szállni; akadtak azonban olyanok, akik a rendeletet megtagadták „megvetették" *(edictum contempsissent);* az ilyeneket a *lex Scitica* értelmében kivégezték, *in causas desperatas* helyezték vagy közönséges szolgaságra vetették. Vétek és kihágás, *vitia et excessus*, alább még pontosabban: bűntény; *casus criminis* okozta tehát, hogy bár minden magyar egy atyától és egy anyától származott, mégis egyik nemes, másik nemtelen — összegződik a fejtegetés.

Mint ismeretes, e magyarázat határozottan különbözik azoktól a nézetektől, amelyek részben a patrisztika, részben a római jog forrásaiból az emberi egyenlőtlenség eredetére nézve e korban egész Európában — nálunk is — közkézen forogtak, s az oklevelek arengáiban is gyakoriak (ti. az eredendő bűn, ill. *ius gentium*). Ez utóbbit jól ismerte Kézai is, hiszen ebből fejtette ki műve függelékében az *idegen* eredetű szolgáltatónépek keletkezéséről elméletét. A hun—magyar őskorban azonban félreérthetetlenül egy meghatározott „bűnténven", hadba hívó parancs megtagadásán fordul meg a dolog.

Kikapcsolva egyelőre a büntetésmódok kérdését, e különös történeti-jogi levezetéssel a kutatás lényegileg nem tudott mit kezdeni; jobb híján a hun történet szerzője sajátos ötletének tartotta, vagy meglehetősen erőszakolt magyarázatokkal kísérletezett.

Holott e motívum — előbb mint epikai mozzanat, később mint a teória szintjére emelt argumentum — ismeretes volt éppen e korban, éspedig egyetlen helyen, ahová az imént követhettük Kézait: Franciaországban. Amikor 1315-ben X. Lajos biztosokat küldött ki egész királyságában a *serf*-ek jogállapotainak kivizsgálására (maga a vizsgálat évekig tartott), az egész akciót elindító oklevél arengája hosszabb fejtegetés keretében elmondja, hogy noha eredetileg a természetjog értelmében e királyságban is mindenki szabad volt, ám idők folyamán igen sokan *par le méfait de leurs predecesseurs*, „elődeik bűntette (gonosztette) következtében" különféle szolgáltatásokra vettettek. E *méfait*, „gonosztett, bűntett" kétségtelenül nem az eredendő bűnre vonatkozik, s különösképpen nem hozható összefüggésbe a *ius gentium*mal, amelyből egyébként a XIII. századi francia oklevelek, manumissiók stb. többnyire a *serf*ek kondícióját eredeztetik. Már Marc Bloch megállapította, hogy ez az általános érvényű, de igen szűkszavúan összevont indoklás éppen azt jelzi, hogy a „bűntett" mibenléte köztudott volt, nem szorult bővebb magyarázatra.

S csakugyan, előtörténete mintegy egy évszázadra visszamenően nyomozható ki, s jellegzetes módon az egységesülő francia tudat héroszával és szimbólumával, a Nagy Károly-hagyomány alakulásával függ össze. Először az 1211 után keletkezett *Chanson de Gui de Bourgogne* szövegében bukkan fel a motívum, hogy midőn Nagy Károly már több mint két évtizede harcolt a mórok ellen, embereinek egy része otthagyta a hadat; büntetésük az lett, hogy ők és ivadékaik szolgaságra vettettek; ezek voltak az első *serf*ek. E motívum a XIII. század folyamán olyan értelemben alakul tovább, hogy immár nem a hadat cserbenhagyókról van szó, hanem renitensekről és „gyávákról", akik midőn Nagy Károly összes szabadjait összehívta, megtagadták a hadba vonulást. E „gyávák", *couards d'Apremont* visszatérő motívumává válik a XIII. századi lovagi epikának, majd a XIV. század elején szerkesztett *Renart le Contrefait*, e népies hangvételű pamflet tanúsága szerint már közbeszéd tárgya. (Mellékesen megjegyezve: az elbeszélésnek történeti hitele nincs; mint Henri Lemaitre megállapította, XIII. századi teóriáról van szó.)

E motívum nem maradt meg az epikában, hanem bevonult a jogtudományba is, így a XIII. századi francia jogszokásgyűjtemények egyik legnevezetesebbjébe, Philippe de Beaumanoir művébe *(Coutumes de Beauvaisis)*, oly módon, hogy elszakadt konkrét epikai kontextusától és általános elmélet szintjére emelkedett. E művet szerzője — egyébként neves udvari költő — 1280 táján szerkesztette Clermont grófja megbízásából, s nevezetessége, hogy a tartományi szokásjogon túlemelkedve, a római jog elemeit is felhasználva, korának egyik legeredetibb jogelméleti traktátusa is. E mű részletes történeti-elméleti levezetést ad a hatalom és a társadalmi egyenlőtlenség keletkezéséről. Eszerint eredetileg mindenki szabad volt; ám ahogy az emberek megsokasodtak, háborúk és viszályok törtek ki, a nép kommunitásai *(la communetés* [var.: *la commune*] *du peuple)* elöljárókat

és királyokat választottak, rájuk bízták a bíráskodás, a hadvezetés és rendeletek *(establissemens)* kiadásának jogát; azokból, akik a népet megvédték az ellenség és a „rossz bírák" ellenében, lettek a nemesek. A *serf*ek eredete többféle. Egyesek hadifogságba estek, mások szegénységük miatt önként alávetették magukat stb., voltak továbbá olyanok — olvassuk —, akik „midőn a királyok idegen sereg ellen indultak és elrendelték, hogy minden fegyverforgató jelenjék meg, megtagadták ezt; mindazok, akik így vonakodtak, szolgaállapotra vettettek. . ."

Ami itt különösképpen figyelemre méltó, hogy a következő motívumok jelennek meg egymással szerves kapcsolatban: 1. Az emberi *communitas*ok eredeti szabadsága. 2. Az emberek „megsokasodása" és választás (l. Kézai: *multiplicati Huni in Scitia habitando; capitanei scilicet duces* választása). 3. Az igazságszolgáltatás (l. Kézai: *rector* hatásköre) és hadvezetés kiemelése, a „rossz bírák" letétele (l. Kézai: az *immoderata sententia* érvénytelenítése, kapitányok, rector letétele). 4. A szolgaság keletkezése, mint a hadba hívó parancs megtagadása: csupa olyan elem, amelyek Kézainál — noha sokkal határozottabban a *communitas*-koncepcióra felfűzve — éppígy szerves egységet alkotnak.

Mindazonáltal nem állítható határozottan, hogy közvetlenül Philippe de Beaumanoir lett volna e téren Kézai forrása; az azonban már feltétlenül, hogy forrása az a gondolati anyag volt, amelynek 1280 körül maga a *Coutumes de Beauvaisis* is kompilációja. Hiszen az említett *Renart le Contrefait*-ben olvashatjuk, hogy „manapság" — a keletkezés idején — beszélik Párizsban, hogy a városban mintegy ezer ilyen eredetű *serf* él. Tudva, hogy Kézai egyéb vonatkozásokban is milyen hajlékonysággal olvasztotta be művébe ismeretanyagát, semmi különös nincs benne, hogy a Nagy Károly-hagyományalakulás e lovagi, majd jogászi veretű eleme egy historizált hun *communitas*-teóriába ágyazódott bele.

Ami most már a *lex Scitica* hármas büntetésmódját illeti, annak római jogi eredetére (tehát az elöljáróban vázolt szellemi-geográfiai háttér másik pontjára) Gerics József találóan rámutatott. Ehhez csak némi kiegészítést. Kétségtelen, hogy Kézai itt a római jogi *capitalia iudicia* három nemét viszi át a hun őstörténetbe: halál *(mors naturalis)* és a *mors civilis* két esete: a száműzetés és a bányarabszolgaság. Az utóbbit illetően azonban nem is kellett sokat módosítania, hiszen már a Digesta könyveiben (pl. 48,19,2, pr.) egyszerűen csak *servitus* áll (vagy: *servi poenae*), s Accursius glosszái is ezt hangsúlyozzák, a specifikus *opus metalli*, *in metallum dati* stb. helyett. Továbbá egy szövegkritikailag fontos mozzanat: Kézainál a szöveg: *detrudi in communium servitutem*, ami jellegzetes római jogi kifejezés. Pl. *in carcerem*, *in metallum detrudi* (Dig. 4,2,22; Cod. 5,5,3); *in servilem conditionem detrudi* (Cod. 8,51,2). Ennek párhuzamos helyén a bővebb szövegekben a *tradebatur* nyilvánvalóan másodlagos. — Hasonló megjegyzés a második büntetéshez: a római jogi *deportatio* fogalmát nagyjából kifejező *exponi in causas desperatas* kitételben a *causa* „jogállapot, conditio, status" jelentése jellegzetesen római jogi terminus technicus (pl. *in meliorem causam*, *in servilem causam* stb. Dig. 2,9,5, pr.; 4,5,3,1). — Ezzel szemben a *mors naturalis* feloldása esetében *(per medium cultro detruncare*, azaz karddal kettébe vágni, lekaszabolni) alighanem Horváth János megfigyelése helyt-

álló, a Verancsicsnál fenntartott székely büntetésnek idevonásával. Viszont a *per medium* („par moitié") gallicizmus, a *detruncare* pedig Kézai jellegzetes szava, amit ott is használ (c. 40, 75) *(caput detruncare)*, ahol magyar krónikabeli forrásában más kifejezés áll. A 7. fejezet bővebb szövegeiben a *cultro dividi* (Sambucus) nyilvánvalóan eltávolodás, nem szólva a BKK egészen eltorzult *cultu divino*(!) formájáról — újabb bizonyítékaként, hogy Kézaié itt az eredeti szöveg.

Nem haladva tovább a filológiai részletek felé, szögezzük le, hogy e nagy hatású elmélet genezisében (amelyre Thuróczyn és Werbőczyn át még nagy jövő vár a kései feudalizmusban) csakugyan jelen van a Kézai *Prologus*ában bejelentett *Francia* és *Italia*. Teoretikus szintre emelkedett egy szemléletmód, az a sajátságos dualista felosztása a társadalomnak, amelyben a fegyverképesség a választóvonal (legalábbis eszmeileg) nemes és jobbágy közt, s amely éppen ebben az évtizedben több forrásban is jelentkezik, igen pregnánsan pl. Benedek esztergomi prépost egy levelében (1285), amely az ország lakosságát e fogalmi kettősségben szemléli: *de nobilibus et armis uti valentibus*, másrészt: *de humilibus personis, puta rusticis, debilibus et infirmis.*

*

A nemesség és nemtelen állapot keletkezése történeti-jogi tisztázásának (éspedig oly módon, hogy az a *virtus*, s ezáltal az „erkölcs" szférájában is jelentőséget nyerjen) fontos kettős funkciója volt a hun történetben, éspedig ama két alapvető koncepcionális vonatkozásban, amelyek magát az epikai cselekményt mintegy eszmei mederben tartották. Egyrészt tehát logikai magyarázatot igényelt az ősidőktől kontinuus keretként szemlélt *natio* társadalmi-jogi *separatió*ja (maga a mű használja e szót), másrészt már egy „szeparált" *communitas*ra volt szüksége a szerzőnek már a hun ősidőkben, hiszen a mű e centrális politikai-ideológiai gondolatából lényeges következtetések háramlottak a jelenre. Sőt, maga a tulajdonképpeni hun történet (a 7. fejezettel) a középkori időszemlélet kategóriáiban bizonyos értelemben már a „jelen", az *aetas sexta saeculi*. A középkori történetelméletben a „hatodik világkorszak" valami olyasmi, amit modern kategóriában azonos „struktúrának" mondanánk; az már a „ma", a „most", ahogy már előbb (c. 3) világosan kifejezésre jut: *nunc sub aetate saeculi;* azon belül a „történetiség" már csak események láncolata. Ezért szükséges, hogy belépve e korszakba, *Igitur in aetate sexta saeculi* kezdettel a *communitas* és annak *separatió*ja egy valóságos kis értekezés formájában tisztázást nyerjen. Már a hun korszakban létezik ugyanis a nemesség, *Hunorum nobilitas* (c. 22).

A *communitas*-teória jelentőségét, funkcióját, összefüggéseit a kutatás sok szempontból taglalta; ezúttal e kérdéskört csak egy bizonyos aspektusból kívánom érinteni.

Kezdeném azzal az itt bővebben nem bizonyítható állítással, hogy nincs okunk feltételezni, hogy e fogalmat — mintegy oligarchikus tartalommal — a magyar történet 1272 körüli átdolgozója hozta volna be a történeti irodalomba és politikai tudatba. A hun történettől függetlenül, a bővebb krónikák magyar történeti részében mindössze három ízben bukkan elő e foga-

lom, ezek közül is kettő (c. 52, 62) Kézaival párhuzamos helyen, s — ami fő — Kézaira jellemző terminológia kíséretében! Hogy a XIV. századi szerkesztők magukévá tették a gondolatot, miután (mint 1330-ban igazolható) a *communitas* már az okleveles gyakorlatba is bevonult, arra éppen a 7. fejezet jó példa. Itt ugyanis a Kézai-féle változatban *Vox Dei et populi Hungarici* nevében történik a hadba hívás, a bővebb krónikákban viszont *communitatis universe* áll; mégis *ez esetben* Kézai formulája az eredetibb. A homályos eredetű — de mindenesetre a középkorban már Alcuinnál feltűnő — szállóige, mely 1200 táján a királyi hatalom teokratikus elmélete oppozíciójának jelszava lett (így szerepel már William of Malmesbury-nél, majd a XIII. századi forrásokban) ugyanis *Vox populi, vox Dei* volt. Aki itt — mintegy „neofita" buzgalommal — *communitas*t írt, az nem a koncepció szülője, hanem tudákos kompilátor volt.

Ám végül is mi a forrása a *communitas* fogalmának — mely itt jó fél évszázaddal megelőzi magyarországi elterjedését —, s magának az eszmekörnek? Ez esetben nem mondható, hogy pl. Aquinói Szt. Tamás helyett a római jog, mert a római jogban nincs *communitas*-tan.

Kiindulópontul itt is a filológia kínálkozik. Egy helyen (c. 8) a hun *communitas* mint *caetus* szerepel. De közelebbről tekintve észrevehetjük, hogy a szerző fikciójában nemcsak a hunok egyeteme képez elöljárókat választó, önigazgató testületet, hanem annak részegységei is, az egyes *exercitus*ok. Más vonatkozásban előfordul (Prol.) a *consortium exercitus*, máshol *communitas militae*. Különösképpen figyelemre méltó egy mozzanat. A 11. fejezetben Attila seregének egyharmadát a marokkói szultán ellen rendelte *(destinavit) — cum electis capitaneis*. Hogy mi az *electio* értelme, az a további összefüggésekből és terminológiai támpontokból derül ki. Ugyanez a seregrész alább (c. 12) — csakis Kézainál — mint *tertia exercitus societas* lép elő (ezzel szemben a bővebb krónikákban: *tertia pars)*. Még alább (c. 13) az Attila birodalmát őrző határőregységek neve — csakis Kézainál — *prima* (altera, tertia, quarta) *societas speculatorum* (a krónikákban: *prima societas*, de: altera, tertia *pars*, quarta *statio)*. Az egyik író — Kézai — számára tehát valamilyen okból a *societas*nak jelentősége van, a másik nem igen érti, miféle „társaságról" van szó.

Holott a *societas* a XIII. század második felében egy bizonyos eszmekör ismerője számára valóban nem valami elmosódó „társaság", hanem a *communitas, universitas, coetus, consortium* szinonimája, minősített fogalom; mindezek együtt a korporációs tan jellegzetes terminus technicusai, éppúgy mint pl. a 19. fejezetben a *pars sanior* (mely egyébként szinonimáival: *maior*, ill. *valentior pars*-szal együtt majd a XIV. században Bartolusnál, Baldusnál, Marsiglio de Padovánál centrális államelméleti kategóriává válik).

Otto Gierke alapvető kutatásai óta tudjuk, hogy a korporációs elmélet a középkori társadalmi-politikai teóriának az a sajátos hajtása, amely római jogi gyökerekből, de mégis attól idegen módon, mint specifikus középkori jelenség alakul ki a XII—XIII. század folyamán — a kanonisztika számottevő hozzájárulásával —, egyesítve valamit az antik *populus* és a középkori privilegizált autonóm testület elemeiből; úgy is mondhatnánk, a társadalomszemlélet új modellje, mintegy „szuverén és autonóm társadalom", *societas proprie* — mint Odofredus meghatározta — *plurium ad communio-*

nem facta coitio, melynek lényegéhez tartozik az autonómia, képviseleti elv, elöljáró-választás és egyéb önigazgatási jogok; kifejlett formájában *persona ficta* (vagy *repraesentata*), konkrét összetevőitől elvonatkoztatott *identitas*, mely *nunquam moritur*. A középkori gondolkodás ideálsémájában *(omnis multitudo derivatur ab uno et ad unum reducitur)* az emberi társadalom a legkisebb egységektől az univerzális egyházig belsőleg analóg principiumokon épül fel. E principium a kanonisták és civilisták tanaiból a XIII. század derekára egységesülő korporációs tan értelmében: maga a korporáció, amely hamarosan beemelkedve az államelmélet szférájába, a rendi államfelfogás kiindulópontjává válik, hiszen már Hugolinus (megh. 1233 után) leszögezte: az *universitas*, ill. *communitas* első válfaja a *populus*.

Az imént jelzett terminológiai sajátosságok, a rész és egész jellegzetes analóg szemlélete már önmagában is amellett tanúskodik, hogy Kézai *communitas*-gondolatának forrásvidékeként az eddigieknél biztosabban jelölhetjük meg a glosszátorok korporációs teóriáját (amellyel jogi tanulmányai során szükségképpen megismerkedett) — főként, ha erre további támpontjaink is vannak.

Vannak-e további támpontjaink? A korporációs tan — mint mondottam — egyik fontos alkotóeleme a XIII. században átformálódó államteóriának, éspedig azáltal, hogy összeolvad a hatalomátruházás antik-sztoikus eredetű (közvetlenül a római jogból megismert) elméletével. Kézainál sem önmagában az az új, hogy a jog és hatalom forrása a *populus* (ez a *Digesta* és *Institutiones* közismert axiomái nyomán a XIII. század első felében már általános európai közhely a bolognai iskola XII. századi tevékenysége nyomán), hanem az, hogy e *populus* egy korporatív entitás, *communitas*. Csak közbevetőleg: megtévesztő népfelségről, népszuverenitásról beszélni e korban; a középkor tulajdonképpen a „szuverenitás" fogalmát nem ismerte, csak a *translatio potestatis* elvét és a hatalom bizonyos értelmű megoszlásának eszméjét, amely természetesen sokféleképpen volt interpretálható. Mint a kérdés egyik legújabb kutatója találóan írta (Michael Wilks: *The Problem of Sovereignity in the Later Middle Ages*. 1963): a szuverenitás a középkori teóriában mindig bizonyos értelemben a királyi hatalom és a „nép" (azaz a társadalom „reprezentatív" politikai testként felfogott része) között lebeg; a teoretikus balance egyikhez sem engedi kötődni.

Hogy Kézai sem volt valami kisnemesi-szittya republikánus ideológia őse, azt a kutatás kielégítően tisztázta. Nála a *pro communi* kormányzat állapota (a hun ősidőktől — Attila kora kivételével — Gézáig) történeti érv és korlátozott jogforrás a későbbiekre nézve: amikor ti. a számára is „természetes" és pozitívan szemlélt keresztény-monarchikus államforma létrejött. Má felől viszont — éppen ezzel összefüggésben — többen rámutattak, hogy a *communitas* az ő teóriájában nem hal el a keresztény monarchia cezúrájánál, sőt — történetietlenül, de elméletben következetesen —, valamilyen mértékben részesedik a hatalomban Géza, István korában, s attól fogva töretlenül a maga idejéig. Ez nemcsak az ún. második *Appendix*ben jut kifejezésre, hanem egész magyar történetében, ahol a szűkszavú kivonatolás közben is ügyel arra, hogy jellegzetes interpolációkkal érvényesítse felfogását. Nála pl. (c. 47) a *principes et nobiles* (a krónikák eredeti

szövegében csak *principes*) voltak, akik Aba Sámuelt *super se regem praefecerunt*. Ez ugyanaz, ahogy annak idején Attilát (c. 10) a hunok *Romano more super se regem praeficiunt*. A *Romano more* kitétel pedig korántsem azt jelenti, hogy a királyságot mintegy „idegen intézménynek" tekinti; e fogalom mögött egészen más húzódik meg. Az, amit a historizált *Romani principes* választásáról a 8. fejezetben emel ki: Veronai Detrét *super se praefecerant voluntarie*. Ebben pedig az önkéntes és szabad hatalomátruházás, a római jogi *lex regia* ismerete, s ennek a szerződéses jelleggel bővített középkori teóriája tükröződik, amelynek centrális műszava a XIII. század óta a *subiectio voluntaria*.

Anélkül, hogy *a magyar* történelem ilyen értelmű átértelmezésének — eddig korántsem maradéktalanul számba vett — részleteit itt sorra vehetném, legyen elég még csak egyetlen párhuzamot kiemelni. A krónikákban (c. 71), végső fokon valószínűleg a XI. századi szerkesztésre visszamenően, az áll, hogy *principes Vngarie* Péter tirannizmusát mint *contra Deum* cselekedetet szemlélték; Kézainál a párhuzamos helyen (c. 46) *principes et nobiles regni* viselték szívükön népük romlását, *quae fiebat contra legem*. Hogy a *lex* hordozói, interpretálói a keresztény királyság korai szakaszában is a XIII. század törekvéseiből visszavetített bárók és nemesek egyeteme (az *universitas* ilyen értelemben először 1287-ből adatolható), amögött az ez idő tájt formálódó *rex sub lege* maxima ismerete sejthető.

De Kézai historizált elméletéből nemcsak az következtethető ki, hogy ismerte a glosszátorok korporációs elméletét, hanem az is, hogy a hatalomátruházás tekintetében megoszló két irányzat közül melyiknek volt a híve. A glosszátorok (s részben a kánonisták) egyik csoportja ugyanis azt vallotta (ide tartozott pl. a koraiak közül Irnerius, Placentinus), hogy a *populus* eredeti hatalomátruházása puszta egyszeri történeti eset, visszavonhatatlan és politikai következmények nélküli. Pl. Placentinus (*Summa Institutionum* I, 2): „. . . populus in principem transferendo communem potestatem, *nullam sibi reservavit*". Ezzel szemben már pl. Azo (*Summa Codicis*) azt vallotta, hogy: „Dicitur enim translata, id est concessa [ti. potestas], *non quod populus omnino a se abdicaverit eam*. . . Ideo — írja másutt — *singuli excluduntur, non universitas sive populus*". Emellett szállt síkra már Bulgarus, Bassianus, majd Odofredus is; Hugolinus (*Distinctiones*), éppen Placentinusszal vitatkozva írta: „*Sed certe non transtulit* ([ti. populus] potestatem), *sic, ut non remaneret apud eum* . . ."

A Kézaival való szövegszerű egybevetésre természetesen nincs mód, mert a szerző minden teoretikus célzatát sűrűn beleszőtte a maga epikai texturájába, úgyhogy a jogász és politikai teoretikus csak fordulataival, terminológiájával, műve belső logikai vonalvezetésével tűnik elő minduntalan. Nem kétséges azonban, hogy egész *communitas*-elméletének végső célzata, hogy az eredeti hatalomból a múltat a jelennel összekötő kontinuitás erejénél fogva, a keresztény *regnum* idején is — Hugolinus szavaival — „aliquid remansit apud eam", s ezáltal művének teoretikus célzata határozottan kapcsolódik a kor iurisprudentiájának és egyre differenciáltabb politikai elméletének egy meghatározott irányzatához.

Mindazonáltal a legnagyobb félreértés lenne az elmondottakból azt a következtetést leszűrni, hogy Kézai a kor európai színvonalán mozgó teoreti-

kus lett volna. Végső fokon e téren is ugyanannak az ötletdús, találékony, de félművelt és kissé fantaszta írónak bizonyul, mint a hun történet epikai szövedéke képtelenségeinek összehordásában, amelytől azonban a zsenialitásnak egyfajta neme nem tagadható meg. Egyébként teóriája aligha is találhatott volna utat azokhoz, akiknek intellektuális teherbírása többet nem is viselt el: a magyar nemességhez.

*

Végezetül egészen összevontan még egy kérdéskörről.

Kézai társadalmi-politikai teóriája egy jóval tágabb társadalmi és történetszemléleti keretben nyeri el értelmét és funkcióját: a *communitas* újszerű koncepciója a *natio* ugyancsak egészen újszerű koncepciójával összefüggésben képez organikus egységet, éspedig egy olyan sajátságos eszmei szerkezetben, amely — minden *couleur local* ellenére — megint csak szélesebb európai áramlatokhoz fűzi ezt a művet.

Némi kis visszapillantást: a történetírás a középkor hajnalán egy műfajjal indul, melyet *origo* (vagy *historiae*) *gentis* megjelöléssel foglalhatunk egységbe, s Jordanes, Tours-i Gergely stb. munkáitól nagyjából Paulus Diaconusig számítható termő korszaka, hogy a VIII. század után Widukind X. századi szász története már inkább csak kivételes utóhangnak számítson. Nyugat-Európában több évszázados szünet után a XII. század második felében támad fel e műfaj, de már egészen új tartalommal (a Saint-Denis-i történetírás, Angliában Geoffrey of Monmouth, a dán Saxo Grammaticus stb.). Forma szerint ugyan a XI. században meginduló magyar krónikairodalom is „néptörténet, Volksgeschichte" volt *(Gesta Ungarorum)*, valójában azonban tárgya a dinasztiára és a társadalomnak a dinasztikus bonyodalmakban aktív előkelőire korlátozódott; szemléletében a „nép", *gens* elsőrendűen ugyanaz volt, mint az oklevelek és törvények aktuális jogi-politikai kategóriáiban: *gens regis*, *populus regni*, a keresztény monarchia aspektusából szemlélt *populus subiectus*, ahogy történeti vetületben is „igazi" léte a megtéréssel kezdődött; a pogány régmúlt csak afféle mellékes genealógiai „előtörténetnek" számított, mintegy a bibliai és patrisztikus felfogás analógiájára: a keresztség misztériuma értelmében (már Pál apostol szavaival) az ember *nova creatura; renascitur homo ex aqua*, s emberi mivoltát — *humanitas*át — egyedül *fidelis Christianus* minőségében nyeri el, *homo animalis* (vagy *naturalis*) minőségével szemben. Ennek laikus vetülete — mint újabban Walter Ullmann plasztikusan kimutatta *(The Individual and Society in the Middle Ages)*, egyrészt a *homo politicus* kirekesztése a kategóriákból a *fidelis subditus* mögül, másrészt minden *naturalis* és *civilis* kötelék (tehát, egyebek közt, az eredet- és történeti közösségként felfogott népkötelék, továbbá az autonóm politikai *communio*, társulás, ill. „társadalom") negligálása az embertömegek valamilyen egyházi vagy világi auktoritás szemszögéből felfogott egységével szemben. Ugyanez áll történeti vetületben. Hogy a magyar történeti irodalomban Anonymus műve mennyiben feszegeti szét itt-ott e merev szemléletet, arra most nincs mód kitérni; de a *gens* még nála sem más, mint egy fogalmi keret historizálása: *dux et sui milites*.

E szemlélet teljes szétfeszítését azonban a Kézai *Prologus*a után következő *Hunnorum gesta* végezte el. A bábeli népgenezishez fűzött Hunor—Magyar monda nemcsak „racionális" argumentáció egy tétel mellett, hogy ti. „sicut mundi nationes alias, de viro et faemina Hungaros originem assumpsisse", s a *Hunor—hun* egybecsengés révén a hun származás axiomatikus bizonyítéka, hanem egy szemlélet polgárjogot nyerése, mely szerint a *natio* az ősidőktől kontinuus történeti keret. Ennek nyomán mintegy radikálisan átalakul a történeti tudat súlyelosztása, belső szerkezete: a kereszténység korszakváltó cezúrája fennmarad, de ami korábban jelentéktelen „előtörténet" volt, oda sűrűsödik minden lényeges teoretikus elem. (Mellesleg: ebben az irányban is Anonymus tette meg az első elhatározó lépéseket.)

Nem mutattak még rá, hogy Kézai műve (s csakis ez, nem a bővebb krónikák) milyen „racionálisan" és logikusan e koncepció jegyében épül fel szerkezetileg. Kézai *Gesta*ját úgy szokás szemlélni — főként Domanovszky nyomán —, hogy az két könyvből áll (a hun történetből és egy IV. László korával kiegészített magyar történeti kivonatból), melyhez két „függelék", *Appendix* csatlakozik. Csakhogy ez önkényes, s nem is forrásszerű. Kézai ugyanis a nemes advenákról szóló részt is *liber*nek nevezi, akárcsak az előző kettőt (az egész *opusculum*on belül), amelyhez egy *Tractatus* csatlakozik (l. *Ex illis captivis* hic . . . *tractatur* . . .) és zárja azt le; egy olyan jellegű teoretikus traktátus az *idegen* népelemek — nemesek és jobbágyok — tárgyalása *lezárásaként*, mint amilyen a „*tiszta*" hun—magyar *natio* történetét bevezeti. Az egész mű szerkezetének kulcsa a 6. fejezet végén található meg (amely hiányzik a bővebb szövegben), ahol Kézai kifejti: már Hunor és Magyar fiai 108 tartományra osztották fel Szkítiát az ősi 108 nemzetség szerint, „mert 108 nemzetségből áll *pura Hungaria*, nem többől. A többiek pedig, még ha tán hozzájuk is kapcsolódtak, *advenae* sunt vel ex *captivis oriundi*". Mert — egészíti ki a további precizitás okából — e 108 nemzetség származott a maeotiszi mocsarakban Hunortól és Magyartól *absque omni missitalia*. Nos, itt áll előttünk a mű szerkezete: az ősidőktől a jelenig kontinuitásban szemlélt *pura Hungaria* — vele szemben fogalmilag a *missitalia* („keverék" népség), melyek társadalmilag részben nemesekre oszlanak (ez a harmadik *liber: De nobilibus advenis)*, részben szolgáltatóelemekre (ez a negyedik könyv: *conditionarii . . . ex captivis oriundi*). Azaz az első két *liber* a *pura Hungaria* története. Hogy ezt Kézai pontosan így is gondolta, az egy másik helyből nyilvánvaló.

Kézai *Gesta*jának szerkesztésmódját megfigyelve egy szabályszerű ritmus állapítható meg. Mielőtt valami új tárgyba kezd, előbb mindig valamilyen formában visszautal az előzőre *(Dimissis ergo . . . , Digestis igitur . . .* stb. kezdettel*)*, majd *volens igitur, redeundum est, videndum est* stb. kezdettel pontosan (olykor két, három, öt pontba szedve) vázolja kifejtendő tárgyát. Így utal vissza pl. a második könyv, a magyar történet elején, az első könyv lényegére (c. 24); ugyanilyen a harmadik *liber*, az advenák bevezetése is (c. 76): „Minthogy — írja — *pura Hungaria* nem tartalmaz többet, mint 108 nemzetséget, *videndum est*, honnan származnak azoknak nemzetségei, akik. . ." idegen földről jöttek. Azaz nem „függeléket" ír, hanem a „tiszta" magyarok történetének két könyvéhez még kettőt csatol a „keverékekről",

missitalia; e szemlélet mintegy „rendező elve" és egyidejűleg szerkesztési alapelve a *Gestá*nak.

E *missitalius* sajátosan Kézai terminusa; összesen három ízben fordul elő a műben. Fogalmi tartalma a szövegből fogalmi ellentétei révén világos: egyszer tehát (c. 6) *pura Hungaria*, egy másik helyen (c. 22) *missitalius exterae nationis — verus alumnus regni Scitiae*, végül (c. 55) *missitalia — de Scitia oriundi.* Amiből fogalmilag logikusan következik, hogy a *missitalius exterae nationis* ellentétpárja **vera* (vagy *pura*) *natio Hunorum sive Hungarorum.*

(Az már aztán csak filológiai részletkérdés, hogy a *miscitare* „kever, vegyít" szónak ez a különös származéka, melynek középkori olasz *mischiare, meschiare* alapszava ismeretes, e különös *sz*-ező formájában ugyanazt a nyelvi sajátságot mutatja, mint pl. *Vecca Venesia*, tehát a Kézai által ismert *Venetica lingua*, velencei nyelvjárás.)

Távol áll tőlem, hogy most az egész idetartozó kérdéskört, a középkori „nacionalizmus" genezisének bonyolult problémáját idevonjam. A megkezdett csapáson továbbhaladva mindössze egy olyan aspektusból szeretném felvillantani e kérdést, melyben filológia és eszmetörténet megint csak találkozik.

A *natio* nemcsak tág szemléleti és szerkezeti „rendező elv" Kézainál, hanem rendező elv a hun történet epikai anyagában is. De csakis a Kézaiféle variánsban! Kézai ugyanis gondosan ügyel arra, hogy miután kivezette a „tiszta" hun *natiót* Scythiából Pannoniába, ahol a „keveredés" veszélye fenyegeti, politikai-katonai szervezeteiben és intézményeiben is elkülönítse az *extera natiótól*, mely nem „külföldiekre" vonatkozik, hanem a hun birodalmon belül élő idegenekre. Így pl. Buda *super diversas exteras nationes* neveztetik ki princepsszé és rektorrá a Tiszától a Donig; a sereglétszámot mindig *praeter exteras nationes* adja meg; Attila halála után a *pars sanior* (értelemszerűen: a hun *communitas*) Csabát támogatta, az *extera natio* Aladárt, és így tovább. Összesen hét ilyen hely van Kézai szövegében, ahol is az a figyelemre méltó, hogy a bővebb szövegekben a párhuzamos helyek vagy hiányoznak, vagy más szavak állnak helyettük, vagy értelmileg eltorzultak. (A részletezésről persze le kell mondanom.)

Emögött egy mélyebb, fogalomtörténetileg fontos jelenség húzódik meg. Kézai ugyanis az első, aki a magyarországi latin írásbeliségben a *natio* szót a saját népre vonatkoztatva, értéket kifejező fogalomként, s következetesen leírja. A fogalomtörténeti háttért csak röviden villanthatom fel. Az antikvitásban s hosszú időn át a középkor századaiban is, a *natio* (híven eredeti etimológiai és szemantikai gyökereihez: *nascor, natus*, összefügg a *natura*val) egyszerűen mintegy a „természetes" eredetet jelölte, szűkebb és tágabb értelemben, territoriális, vérségi vagy szociális metszetben, nemcsak csoportra, hanem egyes emberre vonatkoztatva („fajzat, sarj" stb.). Minthogy pedig a politikailag szervezett közösség neve — az antikvitásban a barbárokra, a korai középkor óta általában a népekre értve — *gens* volt, a *natio* szóban benne rejlett egyfajta pejoratív árnyalat is: az ilyen nép mintegy csak „természeti" értelemben egység, „Naturvolk". Ezért alkalmazzák előszeretettel idegenekre, barbárokra, pogányokra, különféle „fajzatokra" (a magyar XI—XIII. századi források is). A *natio* értékemelke-

dése a XIII. században kezdődik, fogalmi vetületeként a származásgondolat reneszánszának; a *natio regni Angliae* először 1250 körül tűnik fel, 1300 k. az *english nacion;* a francia *nascion, nacion* története az 1260-as években kezdődik; az olasz *nazione* — egyelőre városi keretek közt — a XIII. sz. derekán stb.

Kézai már a *Prologus*ban bejelenti, hogy e *natio* történetét, ill. eredetét óhajtja megírni, majd következetesen — egész művében összesen 20 ízben — mindig „nép" értelemben használja e terminust. Tanulságos most már e szempontból összevetni szövegét a bővebb krónikák hun történetével. Itt természetesen csak végeredményeket közölhetek. A krónikákban a *natio* csak ott szerepel, ahol — összesen 7 esetben — az primer „origo", ill. „fajzat, szülött" értelemben *is* felfogható. A többi esetben e kitétel vagy hiányzik, meg van kerülve, vagy értelmileg torz megoldás születik.

Legyen elég csak egyetlen példán illusztrálni ez utóbbit, ahol végső fokon az epikai cselekmény torzulásához vezetett. Az Attila halála utáni időben (c. 19) Kézai szövegében világos a helyzet: a más összefüggésben már említett *pars sanior* Csabához húzott, az *extera natio* (azaz a birodalmon belüli idegenek) Aladárhoz; kitört a testvérharc, melyet a háttérben Veronai Detre „ravaszsága" bátorított, aki azonban közvetlenül nem vesz részt a bonyodalmakban, hiszen nincs is Pannoniában, nem szerepel Krimhild csatájában sem. Nos, mint már utaltam rá, a másik író (írók) nem ismeri, nem is érti ezt az *extera natiót*, ő e szót csakis „külső (idegen) fajzat" értelemben tudja felfogni, s a hun történet idegen cselszövőjére, Detrére érti. Szövegében tehát létrejön a *Detricus autem extera natio* (mintegy: Detre, az idegen fajzat, vagy ahogy a régi magyarban hangzott: idegen *nemzet, nemzetség*) forma, s a félreértés félreértést szül. Itt tehát Detre nem *favebat*, hanem *adhaerebat Aladario*, egyszerre csak odakerül Sicambriába (erről Kézainál szó sincs), s részt vesz Krimhild csatájában is. E csata egyéb logikai zavarairól a bővebb szövegekben Madzsar I. már részletesen írt; Horváth J. mutatott rá az *in partitas diversas* meg nem értése következtében létrejött zavarra. Ahogy a másoló a szerző olasz *partita* „párt" szavát nem értette, éppúgy szokatlan volt számára a *natio* új tartalma és értéke. Ez ugyanis ekkor még csakis Kézai sajátja; a szó a XIV. század dereka után nyeri el itthon a késő középkorban általános értékét.

Számos párhuzammal lehetne igazolni, hogy Kézai e vonatkozásban is egy tágabb európai áramlatba kapcsolódott be (a francia *nation* középkori fogalomtörténete pl. mintaszerű feldolgozásból ismert). Mégsem úgy képzeljük, hogy Kézai egyszerűen mintegy „megtanulta" volna a szóhasználatot. *Francia* és *Italia* annyiban — sokkal mélyebben — van jelen e jelenségben, hogy egy egyébként is formálódó tudattartalmat analógiákkal és teoretikus elemekkel segített. A lényeg ugyanis éppen abban áll, hogy egyáltalán „nacionalizmusról" a középkorban attól fogva jogosult beszélni, mióta a *natio* bizonyos értelemben a teória szintjére emelkedik és helyet kap a politikai kategóriák közt; ennek feltétele viszont, hogy a politikai gondolkodás eljusson a „társadalom" mint autonóm politikai közösség koncepciójához. E folyamat szükségképpeni velejárója, hogy a kialakuló rendi gondolati mechanizmus mintegy *pars pro toto* kisajátítja a „nemzet" fogalmát. Alighogy polgárjogot nyer az ófranciában a *nation (nacion,*

nascion), máris — már 1261, majd 1277 körül — egyidejűleg leszűkül a nemesség kereteire. Hogy Kézai művében (majd 1300 után egyéb forrásokban is) az emberi történelem kezdeteitől egységben szemlélt *natio* s a „hatodik világkorszakban" érvényre jutó társadalom- és politikai szemléleti modell (a *communitas* s egyszersmind annak „szeparációja") — amiről itt csak egy-egy összefüggést mutathattam be — miféle sajátos ideológiai szerkezetben indul meg afelé, hogy a társadalmi tudat része legyen: az bővebb kifejtést érdemel.

TARNAI ANDOR

A KÉPES KRÓNIKA FORRÁSAIHOZ

Dolgozatom alig lesz több, mint egyszerű bejelentés a XIV. századi krónikakompozíció egy eddig fel nem ismert forrásáról, amely közvetlenül ahhoz a helyhez és ahhoz a másik forráshoz kapcsolódik, amit Mályusz Elemér 1966-ban mutatott ki *Krónika-problémák* c. kitűnő tanulmányában.[1] Ebben áll egyebek között az a megállapítás, hogy a *Képes Krónka* 3. fejezetének elején idézett „magister ystoriarum" Petrus Comestorral azonos, és az ő *Historia scholastica* c. művéből a magyar történetíró néhány mondatot olyan szó szerinti hűséggel vett át, ami mellett a szövegében név szerint és forrásként említett Josephus Flavius „közvetlen használata fel sem tételezhető".

Kritikán felül áll, hogy a két szöveg pontosan fedi egymást:

Comestor

Redit Moyses ad principium genealogiae Noe dicens: „Hae sunt generationes filiorum Noe" (Gen. X.), et incipit a Japhet minori, ut ultimo loco ponatur Sem, cujus successionem texere intendit. *Texuntur* autem ex eis septuaginta duae generationes, quindecim de Japhet, triginta de Cham, viginti septem de Sem. Hi Tres disseminati sunt in tribus partibus orbis secundum Alcuinum. Sem Asiam, Cham Africam, Japheth Europam sortitus est. Vel expressius dicitur secundum Josephum: Filii Japhet *tenuerunt* septentrionalem regionem, a Tauro et Amano montibus Ciliciae et Syriae, usque ad fluvium Tanaim, in Europa vero usque ad Gadira.

(Migne: PL 198. 1087–88.)

Képes Krónika

Sicut scribit magister ystoriarum Genesis decimo capitulo: „Iste sunt generationes filiorum Noe", et de istis tribus filiis eius, scilicet, „Sem, Cam et Iaphet" *exorte sunt* post diluvium septuagintadue generationes, de Iaphet XV, de Cam XXX, de Sem vero XXVII. Isti disseminati sunt in tribus partibus orbis, Sem Asyam, Cham Affricam, Iaphet Europam sortitus est. Nam secundum Iosephum filii Iaphet *possederunt* septemtrionalem regionem a Tauro et Amano montibus Sycilie et Syrie usque ad fluvium Tanay, qui est in Scytia.

(SRH I. 243–44.)

Teljesen helytálló az a megállapítás is, hogy a Cilicia—Szicília félreértés „az Anjou-kori Magyarország nápolyi tájékozódásának jeléül fogható fel"; a magyar krónikás „önállóságának . . . bizonyítéka viszont", hogy az író Szkítiában, a magyar őshazában helyezi el a Tanaist. Ha most a *Képes Krónika* egy másik, közvetlenül Comestor után felhasznált forrásának bejelentésekor mégis a szóban forgó, kétségbevonhatatlan szövegegyezésből indulok ki, azért teszem, mert véleményem szerint már ezen kimutatható,

[1] MÁLYUSZ ELEMÉR: Krónika-problémák. Száz. 1966. 713—62; Comestor krónikába átkerült részletéről: 747—49.

hogy mikor a krónikás a *Historia scholasticá*ból való részletet kiemelte, már előtte feküdt egy másik kódex, egy *Glossa ordinariá*val és Nicolaus de Lyra expositiójával ellátott s a Genesis X. fejezeténél felütött Biblia: az a forrás, amelyből a 3. fejezet további része és a 4. fejezet zöme, a népek egész genealógiája kikerült, s melyet az író — néhány önállóan fogalmazott betoldástól és az egész fejtegetésből levont következtetésektől eltekintve — éppoly szó szerinti hűséggel követett, mint Comestort.

A *Historia scholastica* és a krónika két eltérésére hívom fel a figyelmet. Mindjárt a szöveg elején azt írja a magyar történetíró, hogy *exorte sunt generationes*, Comestor viszont úgy fejezi ki magát, hogy *texuntur generationes;* az átemelt rész vége felé a krónika szerint Jáfet fiai *possederunt septemtrionalem regionem*, a *Historia scholastica* ellenben azt mondja, hogy *tenuerunt septentrionalem regionem.* Szóról szóra kimásoló írónál feltűnő és nehezen érthető e szócsere. Könnyen megmagyarázható azonban, ha az 1169 és 1173 között író Comestor e helyét forrásával, a kb. fél századdal korábbi, Anselmus Laudunensistől[2] és körétől származó *Glossa ordinariá*val vetjük egybe:

Glossa ordinaria	*Comestor*	*Képes Krónika*
„Hae sunt generationes." Benedictis duobus filijs noe, et medio maledicto, generationes eorum texuntur, ex quibus septuaginta due generationes *sunt orte:* quindecim de iaphet, triginta de cham, viginitiseptem de sem.	„Hae sunt generationes filiorum Noe"... et incipit [Moyses] a Japhet minori, ut ultimo loco ponatur Sem, cujus successionem texere intendit. Texuntur autem ex eis septuaginta duae generationes, quindecim de Japhet, triginta de Cham, viginti septem de Sem. *(I. h.)*	„Iste sunt generationes filiorum Noe", et de istis tribus filiis eius, scilicet „Sem, Cam et Iaphet" *exorte sunt* post diluvium septuagintadue generationes, de Iaphet XV, de Cam XXX, de Sem vero XXVII *(I. h.)*

Kiviláglik ugyanis, hogy a *Képes Krónika (ex)orte sunt* szavai a *Glossá*ban vannak meg, s úgy látszik innen származik az is, hogy Noe három fiáról beszél a történetíró.

A második eltérésre (tenuerunt—possederunt) azért is érdemes figyelmet fordítani, mert a krónikás szava Nicolaus de Lyrának a Genesis X. fejezetéhez írott expositiójában található meg; abban a forrásban, amelyből a magyar író a népek genealógiáját vette.

Comestor	*Nicolaus de Lyra*	*Képes Krónika*
dicitur secundum Josephum: Filii Japhet tenuerunt septentrionalem regionem, a Tauro et Amano montibus Ciliciae et Syriae, usque ad fluvium Tanaim, in Europa vero usque ad Gadira. *(I. h.)*	dicit beatus Hieronymus lib. de hebrai[cis] questioni[bus]: Filij iaphet *possederunt* in asia terram ab amano et thauro montibus vsque ad tanai fluuium. In europa vero vsque ad gadiram. *(I. h.)*	secundum Iosephum filii Iaphet *possederunt* septemtrionalem regionem a Tauro et Amano montibus Sycilie et Syrie usque ad fluvium Tanay, qui est in Scytia. *(I. h.)*

[2] Arno Borst: Der Turmbau von Babel II/2. Stuttgart 1959. 624—26, 724—25.

A *Glossa ordinaria* a „sunt ortae" kivételével tartalmilag és nyelvileg ugyanazt mondja, mint Comestor; Nicolaus de Lyra a *possederunt*tól eltekintve pontosan azt, amit elődje: ha már most a magyar író felcserélte az említett szavakat, ez arra vall, hogy írás közben teljesen világosan látta az előtte fekvő szövegek összefüggését. Az egybeeső passzusokról vallott véleménye aztán azon a ponton deríthető ki, ahol Comestor és Nicolaus de Lyra szövegeit egymáshoz illesztette. A krónikás Jáfet fiainak szálláshelyeit először Comestor nyomán Josephus Flaviusra, másodszor a Jeromosra hivatkozó Lyrát követve egészen hasonlóan, magyarán megmondva önmagát ismételve adja elő:

filii Iaphet possederunt septemtrionalem regionem a *Tauro et Amano montibus* Sycilie et Syrie *usque ad fluvium Tanay.* qui est in Scythia.

filii Iaphet possederunt in Asya [terram ab] *Amano et Tauro montibus usque ad fluvium Tanay*

Pusztán formális szemszögből nézve eljárását, arra a véleményre lehet jutni, hogy Josephus Flavius és Jeromos azonos nézete azért ismétlődik, mert a forrásait éppen itt cserélő író a két szöveget ügyetlenül illesztette össze, s még a két auktoritást összekapcsoló, és a környezettől eltérően eredeti *idem asserit* szavakat is lehet az önismétlést eltakarni hivatott flosculusnak minősíteni. Azt hiszem azonban, hogy az a szerző, aki világosan látta, hol és hogyan vágnak egybe Comestor szövege és az előtte fekvő Biblia kommentárjai, Josephus Flavius és Jeromos megegyező véleményét úgy fogta fel, hogy azok kölcsönösen erősítik egymást, és szándékosan idézte mindkettőjüket. A szándékosság feltételezését megerősíti, hogy az önállóan nem sokat fogalmazó krónikás szövegében éppen itt található a betoldás, amely szerint a Tanais a magyar őshazában folyik, és éppen a Jáfet-ivadékok területének határát jelzi. A nyomatékosító ismétlés szándékolt voltát az teszi kétségtelenné, hogy a népek genealógiájának végén — mégpedig újból Comestor alapján — Nimród leszármazottainak óceán melletti földjeiről olvasunk:

Comestor

Filii vero Cham... cunctas terras o b t i n u e r u n t, quaecunque *ad mare* sunt positae, apprehendentes etiam eas, quae usque ad *Oceanum* sunt.

(Migne: PL 198. 1088.)

Képes Krónika

et eius posteritas o b t i n u i t regiones *ad mare oceanum.*

(SRH I. 248.)

Ez a földrajzból vett érv pedig — Josephus Flavius és Jeromos nyomatékosított kijelentései után — újabb fontos indok az írónál annak igazolására, hogy a magyarok kétségtelenül az Európában őshonos jafetiták családjába tartoznak.

A krónikaíró szándéka ugyanis a 3. és 4. fejezetben nem más, mint hogy éppen ezt a nézetet igazolja, s meg kell vallani, logikusan jár el: bevezetésképpen — Comestor szavaival — bejelenti, hogy Noé fiaitól 72 nép származa-

zott, majd Nicolaus de Lyra alapján részletezi a genealógiát, hogy aztán a befejezésben saját szavaival cáfolja elődei nézetét és megfogalmazza az újat. A Biblia-kommentárból átvett genealógia eme új funkciójára és a bizonyításban ráruházott szerepre mindenképpen tekintettel kell lenni, ha most Lyra és a krónika szövegének kisebb-nagyobb eltéréseit vesszük számba. — A Lyrából való sorok tehát, mint már említettem, Jeromos véleményével kezdődnek:

Nicolaus de Lyra

sicut dicit *beatus Hieronymus* [*in*] *lib*[*ro*] *de hebrai*[*cis*] *questioni*[*bus*]: *Filij iaphet possederunt in asia terram ab amano et thauro montibus vsque ad tanai fluuium. In europa vero vsque ad gadiram, nomina locis et gentibus relinquentes ex quibus postea mutata sunt plurima, cetera permanent in se vel in aliquo simili vel propinquo.* „*Gomer*", *a quo nominate sunt galathe, et postea gallici,* vt dicunt aliqui.

Képes Krónika

idem asserit *beatus Ieronimus in libro de Ebraicis questionibus,* quod *filii Iaphet possederunt in Asya* [*terram ab*] *Amano et Tauro montibus usque ad fluvium Tanay, in Europa vero usque ad Gadyra, nomina locis et gentibus relinquentes, ex quibus postea mutata sunt plurima. Cetera permanent in se vel in aliquo simili vel propinquo.* „Filii Iaphet: *Gomer*", *a quo nominati sunt Galathe et postea Gallici*

A frank Trója-monda, amit a magyar történetíró szükségesnek tart elmondani, Nicolaus de Lyránál nincsen meg. Erre a tényre és a monda krónikabeli szerepére még visszatérek. Megtalálható viszont a népek genealógiájának további része a 3. fejezet végéig.

Nicolaus de Lyra

„Et *magog*", *a quo descenderunt scyhte secundum Hieronymum.* „*Et madai*", *a quo dicti sunt medi.* „Et *ianan*", *a quo greci, vnde in hebreo Grecia nominatur ianan* et greci iones, inde quarta lingua eorum dicta est ionica, inde etiam et mare ionicum. „*Et tubal*", *a quo descenderunt hispani.* „*Et mosoch*", *a quo capadoces descenderunt, vnde et apud eos adhuc mazecab ciuitas nominatur.* „*Et thyras*", *a quo nominati sunt thraces.* „*Porro filij gomer asseneth*" vel aschenez „et riphat" etc. Sequitur: „*Filij autem ianan* [*elisa*]", *a quo dicti sunt elizei primo, et post eolides,* vnde et lingua quinta grecorum eolis grece nominatur. „*Et tharsis*", *a quo descenderunt cilices, vnde et ciuitas metropolis eorum vocata est tharsis, vnde natus* fuit *Paulus apostolus vt habetur in Actibus apostolorum* XII [!]. ca. *Sequitur:* „*Ab his diuise sunt insule gentium in regionibus suis*" etc. *Hoc dicitur hic per anticipationem, quia factum fuit postea tempore diuisionis linguarum,* de qua habetur ca. sequenti. „Filii autem cham." Hic consequenter agitur de multiplicatione generationis i-

Képes Krónika

Secundus filius Iaphet: „*Magog*", *a quo descenderunt Scyte secundum Ieronimum;* „*et Maday*", *a quo dicti sunt Medi;* „*Ianan*", *a quo Greci, unde in Ebreo* adhuc *Grecia nominatur Ianan;* „*et Tubal*", a *quo descenderunt Hyspani;* „*et Mosoch*", *a quo Capadoces descenderunt, unde et apud eos adhuc Mazecab civitas nominatur;* „*et Tyras*", *a quo nominati sunt Traces.* „*Porro filii Gomer: Assenech*", a quo Troyani; „*filii* [*autem*] *Ianan: Elyza*", *a quo dicti sunt Elysei primo et post Eolides;* „*et Tarsis*", *a quo descenderunt Cylices, unde et civitas metropolis eorum vocata est Tharsus. Unde natus Paulus apostolus, ut habetur in Actibus apostolorum* XXI-o [!] *capitulo.* Et *sequitur:* „*ab hiis divise insule gentium in regionibus suis,* unusquisque secundum linguam suam". *Hoc dicitur hic per anticipationem, quia factum fuit postea, tempore divisionis linguarum.* „*Filii autem Cam: Chus*", *a quo dicti sunt Etyopes, unde in Ebreo Etyopia Chus nominatur;* „*et Mezarim*", *a quo Egipcii, unde et in Ebreo Egyptus Mezarim dicitur;* „*Phut*", *a quo Sibies, qui tamen*

psius cham, cum dicitur: „*Filij autem cham chus*" *a quo dicti sunt ethiopes, vnde* et *in hebreo ethiopia chus nominatur.*" „*Et mesraim,*" *a quo egyptij, vnde et in hebreo egyptus mesraim dicitur.*" „*Phuth*", *a quo libyes, qui tamen primo vocati sunt phutei, vnde ibidem* scilicet in mauritania *est fluuius qui* vsque *nunc phuth dicitur.*" „*Et chanaan*", *a quo dicti sunt chananei, quorum terra postea filijs israel data est.*" „*Filij autem chus saba*", *a quo dicti sunt sabei,* hi et arabes sunt. „*Euila*", *a quo dicti sunt getuli.* „*Et sabatha*", *a quo sabatheni.*

primo vocati sunt Phutei, unde ibidem est fluvius, qui nunc Phut dicitur; „*et Chanaan*", *a quo dicti sunt Chananei, quorum terra postea filiis Israel data est.* „*Filii autem Chus: Saba*", a quo dicti sunt Sabei: „*Cuila*" [!], *a quo descenderunt Gentil* [!]; „*et Sabatha*", *a quo Sabateni.*

(SRH I. 245—47.)

A krónika 4. fejezetének eleje hasonlóképpen Nicolaus de Lyra expositiójából való.

Nicolaus de Lyra

Sequitur: „*Porro chus genuit nemroth*", *iste fuit qui induxit posteritatem noe ad faciendum ciuitatem et turrim contra dominum, de qua dicitur* sequenti ca. *Ideo dicitur:* „*Ipse cepit esse potens in terra*", *quia per potentiam alios sibi submittebat et nolentes ad opus predictum compellebat. Ideo sequitur:* „*Et erat robustus venator*", *id est oppressor hominum.* „*Coram domino*", *quia nihil latet eius aspectum.* „*Ab hoc exiuit prouerbium*", *id est verbum commune vel vulgatum:* „*Quasi nemroth* robostus ve[nator]" etc. *Quando enim postea videbatur aliquis oppressor hominum, vocabatur alter nemroth, vel similis* ipsi *nemroth.* „*Fuit autem principium regni eius babylon*"

Képes Krónika

„*Porro Chus genuit Nemproth.*" *Iste fuit, qui induxit posteritatem Noe ad faciendam civitatem et turrim contra Dominum, de qua dicitur* Genesis XI-o capitulo. *Ideo dicitur:* „*Ipse cepit esse potens in terra*"; *quia per potentiam alios sibi submittebat et nolentes ad opus predictum compellebat. Ideo sequitur:* „*Et erat robustus venator*", *id est oppressor hominum*" „*coram Domino*", *quia nichil latet eius aspectui.* „*Ob hoc exivit proverbium*" *id est verbum commune vel vulgatum:* „*quasi Nemproth.*" *Quando enim postea videbatur aliquis oppressor hominum, vocabatur alter Nemproth vel similis Nemproth.* „*Fuit autem principium regni eius Babilon.*"

(SRH I. 247—48.)

A két szöveget egybevetve mindenekelőtt a nagyfokú azonosság tűnik szembe. Olyan mérvű ez, hogy a krónika egyes romlott helyei könnyen javíthatók az eredetiből. További forrást éppoly felesleges lenne itt keresni, mint a 3. fejezet elején álló, Comestorból vett sorok esetében. Még kihagyás is kevés akad. A legjelentősebbek között említem, hogy a krónikában Ianan és Elyza kapcsán nem kerül szóba a görögök negyedik és ötödik nyelve; — a történetíró szempontjából teljesen indokoltan, mert a többi háromról Lyra sem beszél, és a két adat csak zavarta vagy terhelte volna az előadást, amely nélkülük célratörőbben haladhat előre a 4. fejezet végén álló tétel felé.

Mikor az író az átvett részletre új funkciót ruházott, egyszersmind egy irodalmi problémával is meg kellett küzdenie. Nicolaus de Lyra expositiója ugyanis eredeti rendeltetése szerint nem önálló szöveg: kíséri csupán a Genesis X. fejezetét, nélküle el sem képzelhető, s emellett elbeszélő jellege is csak másodlagosan és csak annyiban van, amennyiben a Genesis egész X. fejezetének. A kommentátor mondja a Biblia soron következő szavaira vonat-

koztatva több alkalommal, hogy *sequitur*, ő hivatkozik a Genesis XI. fejezetére, és ugyanő jelenti ki, hogy a X. fejezet egy passzusa *per anticipationem* áll a Genesisben. A magyar krónikás annyit kétségtelenül megérzett, hogy Nicolaus de Lyra expositiója nála teljesen új funkcióba került, de az eredeti előadási módját az új összefüggéshez hozzáidomítani nem tudta egészen. Igyekezetnek nyoma kétségtelenül van: a *Porro Chus* előtt elmaradt a sequitur; mikor Lyra a következő fejezetre utalt, a magyar író kitette, hogy a XI-ről van szó; elhagyta a kommentárból azt az egyébként felesleges figyelmeztető mondatot, hogy a továbbiakban Cham családfája következik; bennmaradt azonban egy tipikusan szövegmagyarázó kifejezés, a *per anticipationem*, noha az előzetesen említett eseményről, magáról a (bábeli toronyépítést követő) nyelvzavarról, a magyar író nem beszél. Úgy látszik, hogy a mi szerzőnkben több volt a bizonyító kedv, mint az irodalmi igényesség és a folyamatos narráció iránti érzék.

A magyarok eredeztetésének keretén belül a frankok Trója-mondája különösen érdekelte a krónikást. Magánál a francia Nicolaus de Lyránál csak annyit talált, hogy „egyesek szerint" Gomertől származnak; a *Képes Krónika* írója kétségtelenül azon egyesek közé tartozott, akik igaznak tartották e véleményt, és el is mondta, amit tudott róla. Még azt sem felejtette el, hogy Lyrát egy másik helyen is kibővítve jegyezze meg: a trójaiak az ugyancsak Jáfet-utód Assenach leszármazottai.

A betoldások e sorozata (ideértve a Tanaisról szólót is), alighanem úgy értelmezhető, mint a történetíró sajátos alkotási módjának megnyilvánulása. Ha korábban azt lehetett megfigyelni nála, hogy céljának megfelelően és tagadhatatlanul ügyesen szerkeszti össze forrásait, ezúttal azt mondhatjuk még el róla, hogy saját közlendőjét mentorának szövegébe ékelve adja elő. — Ami a frank Trója-mondát illeti, annak elbeszéléséből az Anjou-kori magyar—francia kapcsolatok szoros voltára lehetett már eddig is következtetni; most a két francia, Comestor és Nicolaus de Lyra, erős befolyásának láttán azt állapíthatjuk meg kiegészítésképpen, hogy a XIV. század közepén a francia hatás domináns volt, s ezen túl még azt is, hogy akkoriban nálunk a párizsi szellemi életet minimális késéssel lehetett nyomon követni: Nicolaus de Lyra expositiójának adaptációja ugyanis 1358-ban, kerek kilenc esztendővel a nagy hatású szerző halála után már megtörtént.

Azt hiszem azonban, a frank-monda beiktatásának tényén át a magyar nép nagy nyomatékkal kifejtett új genealógiájának értelmezéséhez is közelebb juthatunk. A Genesisből levezetett leszármazási táblázat bizonyító ereje mellett földrajzi érvekkel is dolgozó írónak egyáltalán nem lehetett közömbös, hogy az európai kultúra legbelső körében élő franciák egykor Pannóniában, a későbbi Magyarországon laktak. Ha elmondta, bizonyára nevezetes dolgot, talán egyenesen dicsőséget látott benne, és alkalmasint argumentumot is, hogy az Óbudával azonosított egykori frank Sicambria nem esik messze a francia Párizstól, a magyar krónikás szellemi orientációjának középpontjától. A francia—magyar kapcsolatok e közös történeti és földrajzi pontjának határozott kijelölése és a francia kapcsolat előtérbe állítása a gondolkodás ama rétegére utal ugyanis, amelybe az új genealógia a maga egészében beleilleszthető.

Mikor az író az elmélettel a bibliai Genesisre támaszkodva népének genezisét tisztázza, voltaképpen egy szűk csoport véleményét fejti ki, hogy az hogyan értelmezi ama tágabb közösséget, amelyhez hozzátartozónak tudja magát. E szűk csoport véleménye optimista, hangulata elégedett: mikor a krónikás a megátkozott Chamtól és Nimródtól való leszármazást cáfolja, a csoport önbecsülésének növekedését adja tudtul; mikor pedig az őshazát Európába helyezi el és a magyarságnak a kontinens népeivel közös leszármazását deklarálja, azt hiszem, teljes jogú tagságra vonatkozó igényt nyújt be az Európában őshonos jafetitáknak. E határozott gesztust könnyű lenne általánosságban összefüggésbe hozni a kor politikai eseményeivel, egyebek között az Anjouk külpolitikájából összegezhető kollektív tapasztalatokkal, vagy legalábbis azzal, amit ma ebből összegezhetőnek gondolunk. Nehéz, sőt egyelőre elsietett vállalkozás lenne azonban, az akkori nemzeti és történeti önértelmezést korhűen és az akkori uralkodó elmélet síkján összekapcsolni az író politikai szemlélethez tartozó nyilatkozataival (a *Képes Krónika* 2. fejezetében), mert ezek forrását ez idő szerint nem ismerjük, és csak sejthetjük pl., hogy mikor az író Nimródot kihagyta a magyarok genealógiájából, vele nemcsak a chamita, hanem az oppressor hominum, az első tirannus is kimaradt az ősök közül, kinek puszta történeti léte ellentében állt volna a zsarnokokat legyőző s a boldog békét és gazdag nyugalmat biztosító magyar királyok eszményített képével. Feltehető ugyanis, hogy az író ebben a részben is a Lyra-expositió átvételénél alkalmazott módon járt el, vagyis sokat átkölcsönzött forrásából és betoldások formájában írta meg saját nézeteit, csak éppen a szöveg két rétegét nem tudjuk elkülöníteni egymástól.

A politikai gondolkodás történetének szempontjából az új forrásszöveg tehát egyelőre több eredményt ígér, mint amennyit ténylegesen nyújtani tud; más vonatkozásban azonban, nevezetesen a *Képes Krónika* újból időszerűvé vált szerzőségének kérdésében eredményeket erősít meg. Karsai Géza 1963-ban megjelent cikke óta[3] Toldy Ferenc Márkjáról és Jakubovich Emil Kálti Márkjáról szerzői vagy szerkesztői minőségben nem beszélhetünk, mert a *Szepesszombati Krónika* és leszármazottai nem egy magyar Márkra, hanem a cseh Martinus Oppaviensisre utalnak, csak éppen azt nem tudjuk határozottan, hogy Baranyai Decsi János honnan vette annak a Márknak a nevét, akitől Thuróczy egész anyagát kölcsönözte szerinte; nem tudjuk továbbá azt sem, hogy milyen krónikakéziratot ismert, amit az említett névvel jónak látott összekapcsolni. Úgy látom ugyanis, hogy Karsai Géza nem fejti fel a szálakat, amelyek Baranyai Decsihez közvetítették a Márk nevet, és nem mutat rá arra, mi tette a magyar historikust a szepességi hagyomány átvételére fogékonnyá.

A szászok XVI. század végi fejlődése, s ezen belül közösségi tudatuk ekkorra időzíthető fordulata külön tanulmány tárgya lehet egyszer; könnyebben megközelíthető Baranyai Decsi érdeklődési köre, ki tudvalevő-

[3] Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Száz. 1963. 666—77; Márkról: 671—76. Vele szemben Kristó Gyula (Anjou-kori krónikáink. Száz. 1967. 480—84) Kálti Márkot fenntartja szerzői és szerkesztői minőségben, s a Képes Krónika bevezető fejezeteit is neki tulajdonítja.

leg — XVI. századi értelemben — „tüzes magyar" volt: a rovásírás első méltatói és a magyar nyelv irodalmi használatának jeles harcosai közé tartozott, s talán egyedül, Istvánffyval és a nyugat-magyarországiakkal mindenesetre ellentétben, állt azzal a nézettel, hogy nem Bonfini folytatása a legfőbb historiográfusi cél, hanem teljesen új magyar történelmet kell írni. Elégedetlen volt ugyanis az idegenek, hangsúlyozom: az idegenek, Bonfini és Ranzanus műveivel, mivel a nemzeti történelmet vénasszonyos mesékkel és külföldi eseményekkel tömték tele, és elégedetlen Zsámbokival is, akit meg pártszempont vezetett.[4] Az erdélyi humanista az egész magyar történelmet akarta újra feldolgozni, a kezdetektől saját koráig: ha valami, hát ez az akkoriban igen ritka középkor iránti érdeklődés tette fogékonnyá a Márk nevű krónikást ismerő szepességi hagyomány iránt, — csak mondom, az összekötő szálakat kellene még felkutatni.

A Baranyai Decsi kezében megfordult krónikapéldány pedig bízvást lehetett a *Képes Krónika* valamelyik másolata, sőt talán maga az illuminált kódex is, ami, mint megírták, csak 1608 után került Magyarországról Bécsbe. Címlapjára, ez is ismeretes,[5] egy „török írásban nem közönségesen gyakorlott magyar ember" arab betűkkel, de magyar nyelven ezt jegyezte fel: „Turóds János krónikája". Akár azonosította az ismeretlen a krónikát Thuróczy művével, akár csak a két szöveg kapcsolatára kívánta felhívni a figyelmet, szavaiból egészen nyilvánvaló, hogy összefüggést látott a két mű között; ha meg a kapcsolatot más is észrevette, egyáltalán nem lehetett nehéz a középkori történelem iránt valóban érdeklődő Baranyai Decsinek abban a formában megfogalmaznia az összefüggést, hogy a krónika Thuróczy forrása volt.

[4] A többször idézett Syntagma institvtionvm jvris imperialis ac Vngarisi, Claudiopoli Transyluanie 1593 (RMK II. 241) előszavának idevágó teljes szövege a következő: „Si vnus quidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in aduersaria non retulisset: peregrini certe ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Thurocius materiam scribendi sumpsit omnem, sed ita horrido, barbaro ac poetico sermonis genere vsus, vt tenebras potius historiae, quam patriae gloriam suo studio conciliare voluisse videatur. Eius vestigia secuti fuere Petrus Ranzanus, et Antonius Bonfinius, homines peregrini, qui tot anilibus fabulis ac rebus exoticis obscurarunt veritatem historiae nostrae, vt dolendum sit, aliquem e nostris, qui curam eius rei suscepisset, hactenus inuentum non esse. Praesertim cum Ioannes Sambucus, homo, vt nihil aliud dicam, de Historia Vngarica male meritus etiam ea, quae ab illis peregrinis alioqui authoribus vere ac simpliciter memoriae posteritatis commendata fuerant, tam turpiter fauore partis alterius corruperit. Quo magis laudanda, et omnibus praeconijs celebranda est liberalitas, opera, ac industria eorum, qui Paralipomena rerum Vngaricarum Bonfinio attexere conantur. Sed, vt mea quidem fert opinio, ad perfectionem antiquitatis nostrae hoc desideratur, vt collatis omnibus omnium in hoc genere scriptorum monimentis ac fragmentis vniuersa rerum Vngaricarum historia vere, breuiter, ac pure inde vsque a primordio ad hanc nostram memoriam, in vnum quoddam corpus ac breue compendium redigatur, et quidem redigatur a nostratibus, ne semper accersita peregrinorum industria, nostram Orbis accuset infantiam ac negligentiam plusquam certe barbaram. Hoc si aut mihi vnquam facere licuerit, quod iamdiu cogito, et non exiguis laboribus molior, aut alius quispam me vel impedito occuparit, vel mortuo effecerit, is certe non solum studijs eorum, qui Sapientiae doctrinis delectantur, sed etiam vniuersae patriae rem summe necessariam atque gloriosam praestiterit."

[5] Zsinka Ferenc: A Bécsi Képes Krónika török bejegyzései. MKsz 1923. 248—50.

Ha pedig ezek után a megüresedett szerzői tisztre jelöltet keresünk, annak eredendően franciás műveltségűnek kell lennie, vagy pedig a legszorosabb kapcsolatban állnia a királyi udvar ama köreivel, amelyek késedelem nélkül képesek voltak Párizs szellemi életének legújabb eseményeit követni, s emellett a nemzeti önszemlélet átfogalmazói és a politikai gondolkodás elveinek hordozói voltak. E kör és személy meghatározása azonban csak a jövő kutatásának feladata lehet.

KARÁCSONYI BÉLA

NÉHÁNY KRONOLÓGIAI PROBLÉMA KÖZÉPKORI ELBESZÉLŐ FORRÁSAINK SZÖVEGÉBEN

Jóllehet medievalisztikánk — úgy tűnik — túljutott azon az időszakon, amikor a középkor századai szinte „*tempora non grata*"-nak minősültek (s amikor nemcsak a kutatás és a publikáció, de a szakmai utánpótlás nevelése is nehézségekbe ütközött), mégis meg kell említeni, hogy a korábbi hátrányos helyzet felszámolásával nem tűntek el maguktól sem a régebbi, sem az újonnan keletkezett *belső* aránytalanságok, melyekért nem volna helyes csak az általános nehézségeket okolnunk. Az elfogultság esetleges vádjával is szembenézve utalnék itt két — általam fontosnak ítélt — terület viszonylagos elmaradottságára. Az egyik: a Mohács előtti szövegek, források publikálása. Közismert, hogy fontos és nagy korszakok (pl. a Hunyadi- és a Jagello-kor) okleveles anyaga máig sincs gyűjteményesen kiadva. Megkezdett nagy sorozatok félbemaradtak. Vannak köztük olyanok, melyeknél a megindulás centenáriuma is hamarosan elmúlik — a továbbfolytatás minden reménye nélkül. De az egyedi művek kiadása terén is sok a tennivaló. Van olyan, hazai földön készült és a magyarországi viszonyokat is megvilágító szellemi alkotásunk, amely a XI. század első felében máris európai színvonalon íródott. Gellért *Deliberatió*jára gondolok, melynek szerzőjét Manitius, a korabeli európai irodalom egyik legsajátosabb egyéniségének értékelte.[1] Ezt a jelentős munkát még mindig az egyetlen, XVIII. századi közlésből[2] olvashatjuk csak. Ellentmondva Gabriel Silagi nézetének,[3] a mű modern kiadását, amihez nemcsak szellemi, de anyagi áldozatok is szükségeltetnek, igen fontosnak vélném. De nem minden esetben lehetünk megelégedve azon munkák állapotával sem, amelyek viszonylag új kiadásban is napvilágot láttak. Példaként egyet idéznék. Aki már rákényszerült arra, hogy a kisebb krónikákat — a Toldy-, a Knauz-krónika, illetve a párizsi, müncheni és bécsi kódex szövegét — a *Scriptores*-beli, Bartoniek-féle kiadásban[4] használja, tapasztalhatta: annyira rendszertelen,

[1] MAX MANITIUS: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, II. (= Handbuch der Altertumswissenschaft IX. II. 2.) München 1923. 74: „Mit Gerard von Czanád berühren wir einen der sonderbarsten Schriftsteller des 11. Jahrhunderts."

[2] IGNATIUS DE BATTHYANY: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenvs inedita. Albo-Carolinae MDCCXC.

[3] GABRIEL SILAGI: Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum" des Gerhard von Csanád (= Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 1.) München 1967. 19: „Die Bedeutung von Gerhards Werk ist verhältnismässig gering... So wird man wohl zu dem Schluss kommen dürfen, dass eine kritische Neuausgabe von Gerhards Deliberatio nicht zu den vordringlichsten Aufgaben der lateinischen Philologie des Mittelalters gehört."

[4] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I—II. Bp. 1937—38. (A továbbiakban: SRH.) II. 327—34.

áttekinthetetlen és logikátlan az apparátusa, hogy majdnem képtelenség a változatokat szétválasztani és rekonstruálni belőle. Bár természetes, mégsem árt hangsúlyozni, hogy a szövegpublikációs feladatkörbe tartozik a nagyközönség szélesebb érdeklődésével számoló fordításkiadás is; főleg két könyvkiadónk, a Gondolat és a Magyar Helikon dicséretes kezdeményezéseinek minél energikusabb továbbvitele a kívánatos. Itt is illenék még olyan adósságokat törlesztenünk, mint Rogerius döbbenetes erejű élménybeszámolójának korszerű, az eredeti hatásával adekvát fordításának elkészítése, de számos más példát is fel lehetne sorakoztatni. Olykor még a szűkebb szakmai körökhöz szóló munkák esetében is szükség lehet a fordítás mankójára a szöveg nehézségi fokától függően.

A másik szféra, ahol viszonylagos elmaradást érzékelek, a szorosabban vett segédtudományi kutatás. A Turul megszűnése[5] óta ennek a területnek alig van saját orgánuma, s túlterhelt többi folyóiratunk is csak ritkán jöhet közlési fórumként számításba. Erre a kissé háttérbe szorult, de gyakran nélkülözhetetlen területre szerettem volna valamelyest ráirányítani a figyelmet.

*

Elbeszélő forrásainkban sok száz olyan adat van, amelyik valamiféle időmeghatározással kapcsolódik össze. Ezek típusukat tekintve — azaz szerkezetük, információgazdagságuk (kibernetikai kifejezéssel élve: bit-számuk), megbízhatóságuk, lejegyzési idejük és céljuk, valamint számos más szempont alapján — sokféleképpen klasszifikálhatók. Közelebbi vizsgálatuk során előbb-utóbb kiderül, hogy osztályozásuk szinte önként adódik, vagyis egy-egy csoport a maga jellegzetes formai és tartalmi jegyeivel mintegy kihívja az együttes kezelés és elbírálás, a közös származtatás igényét. Az abszolút és relatív kronológiai adatok e látszólagos bőségéből könnyen levonhatnánk azt a következtetést, hogy az elbeszélő források alapján középkori történetünk időváza problémamentesen tisztázható. Ám — mint ez köztudott — a helyzet korántsem ilyen kielégítő. A külföldi adatokkal, valamint a hazai okleveles forrásokkal történő egybevetés az esetek nem elhanyagolható százalékánál olyan nehézségeket tár fel, amelyek csak igen alapos kritikával hidalhatók át. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy az adatok meglehetős része párhuzamos vagy egymást felhasználó forrásokban fordul elő, tehát ugyanazokra az eseményekre vonatkozik. Mármost ha egyeznek, akkor adataink megbízhatósága nőtt ugyan, de számuk csökken; ha nem egyeznek, akkor csak a problémák számát gyarapítják. Nehezíti helyzetünket továbbá, hogy az adatok nem csekély hányada áladat, eleve használhatatlan „információt" tartalmaz. Amikor például a magyar—lengyel krónikában (a *Hartvik-legendá*hoz viszonyítva „többletként") azt olvassuk, hogy Imre herceg „csakhamar" súlyosan megbetegedett, „nyolc napon át" szenvedett, „a kilencedik napon pedig a kilencedik órában" kilehelte lelkét,[6] vagy hogy István királynak második „házassága után

[5] 1946.

[6] Béla Karácsonyi: Chronica Hungaro—Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum) Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XXVI. Szeged 1969. 53_{31}—54_{2}.

a tizedik hónapban'' egy látomás jelent meg, mire ,,a kilencedik órában'' lázroham támadta meg, ágynak esett, s csakhamar meghalt,[7] tipikusan ilyen tartalmatlan, fiktív információval van dolgunk, mert hiába árul el a kompilátor szinte intim pontosságú részleteket, mintha személyesen nézte volna végig hősei haláltusáját, ,,adatainak'' koholt volta, konstruált jellege rögtön kitűnik abból a tényből, hogy az órákat ugyan tudni véli, de az esemény esztendejéről nem ad tájékoztatást. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a középkori szerző csak jólértesültségét akarja fitogtatni, műve hitelét kívánja emelni ezekkel a naiv fogásokkal. Lehet vele művészi célja, hangulatteremtő szándéka, szinte gondolatritmussal felhívhatja olvasói figyelmét az analógiákra. A középkor is ismerte azt az antik gondolatot, hogy a számokban a mindenség harmóniája tükröződik, és felhasználta a világot teremtő princípium dicsőítésére. Író és olvasó közös kincse volt a számmisztika: a művelt emberek számára közérthető szimbólumrendszerek egyikének tekintették. Ha e sajátos nyelvet meg tudjuk fejteni, közelebb kerülünk annak megértéséhez, hogyan képzelte el ama korok embere a földi mikrokozmosz és a világot mozgató Törvény kapcsolatát, s miképp juttatta ezt kifejezésre mind az irodalom, mind a tudomány síkján. Mivel az idő számokban fejezhető ki, szimbolikus jelentőséggel is bírhat. A lengyel—magyar krónika szerzője például azt akarta kifejezni az imént ismertetett s a mi számunkra üres játéknak tűnő ,,pontossággal'', hogy István és Imre *valóban szent volt*, s ez nemcsak életükben, de halálukban is manifesztálódott, hiszen az isteni kegyelem végzéséből megadatott nékik a halálnak ugyanazon órája, amelyikben Krisztus kiszenvedett.[8] Az olvasó ezt meg is értette. Ami nekünk üres, lehet, hogy neki tartalmas volt.

Nem mindig kell a használhatatlan tudósítások sorába számítanunk azokat a relatív kronológiával dolgozó közléseket sem, amelyeknél hiányzik a viszonyítási alap. Ennek a látszólagos ,,pontosságnak'' nálunk Anonymus az egyik legnagyobb mestere. ,,In secunda ebdomada'',[9] ,,per tres ebdomadas. . . , in tertia vero ebdomada'',[10] ,,in quarta ebdomada'',[11] ,,per mensem unum'',[12] ,,XL dies permanserunt'', [13],,quarto autem die'',[14] ,,in eisdem temporibus'',[15] ,,XXXIIII-or diebus'',[16] ,,a mense Aprilis usque ad mensem Octobris'',[17] ,,XXI-o die'',[18] ,,in secunda autem ebdomada, feria IIII-ta'',[19] ,,eodem anno'',[20] ,,transactis quibusdam temporibus, dux Zulta cum esset XIII-cim annorum''[21] stb. stb. Ezeknek az időmegjelöléseknek is vehetjük

[7] Uo. 56_{6-27}, 58_{20-21}.
[8] Vö. Matth. 27, 46—50; Marci 15, 34—37; Lucae 23, 44—46.
[9] SRH I. 44_{35-36}.
[10] Uo. 47_{14-15}.
[11] Uo. 47_{21}.
[12] Uo. 48_{1}.
[13] Uo. 51_{7-8}.
[14] Uo. 52_{7}.
[15] Uo. 74_{1}.
[16] Uo. 83_{12}.
[17] Uo. 89_{7-8}.
[18] Uo. 95_{13}.
[19] Uo. 97_{12}.
[20] Uo. 101_{8}.
[21] Uo. 107_{2-4}.

használt olykor, persze nem a kronológia terén, hanem például a kultúrtörténetben: megtudhatjuk, hány napig tartott Anonymus korában egy-egy derekasabb lakoma, vagy mikor „nyaraltak" (azaz vadásztak heteken át) a XIII. századi nagyurak. Az említett, áprilistól októberig tartó időszakot Árpád és „nemesei" feleségükkel, szolgáikkal a Csepel-szigeten töltötték, ahol minden „nemesnek" „curia"-ja és „villa"-ja volt, Árpád pedig „egregias domos ducales", azaz pazar fejedelmi lakokat építtetett.[22] Ha megvizsgáljuk a Csepel-szigeten kiadott és datált királyi okleveleket, ezek május 4 és október 19 közti határokkal megerősítik Anonymus tanúságát; a tömeges adatok 1257-tel kezdődnek.[23] A szerző tehát itt is *saját kora* viszonyait vetítette vissza.

Meddő, de tanulságos relatív adat fordul elő az István-legendákban a besenyő betörés elhárításával kapcsolatos epizódban. A kisebbik legenda tartalmazza a történet legrészletesebb elbeszélését. Az egyházszervezés ügyeinek elintézése után a király az isten háta mögött vadászgatott („in remotis partibus venatui insistebat"[24]), hogy a reá nehezedő gondok köze-

[22] Uo. 88_{20}—89_{1}.

[23] IV. Béla: (1257) október 19. = SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (I. kötet 1. füzet Bp. Akadémia, 1923; 2. füzet 1927; 3. füzet 1930; II. kötet 1. füzet 1943, — a továbbiakban: SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. a hivatkozások az oklevelek sorszámára történnek) 1165; 1259. szeptember 1. = uo. 1220; 1263. augusztus 1. = uo. 1345.; (1267.) szeptember 29. = uo. 1533. — V. István: (1270.) szeptember 25. = uo. 1974.; (1270.) október 1. = uo. 1977. — IV. László: 1276. július 8. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 2—3. füzet, Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette BORSA IVÁN. Bp. Akadémia, 1961. (a továbbiakban: BORSA: Krit. jegyz.) 2713.; 1277. május 23. = uo. 2778.; 1285. május 4. = uo. 3357.; 1285. május 8. = uo. 3358.; (1289.) május 22. = uo. 3517. — Egyetlen alkalommal, 1259-ben még november 18-án is a Csepel-szigeten találjuk IV. Bélát, mert Lórévről keltez oklevelet (= SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 1227.).

A Margitszigeten, ahol a premontreiek, majd az apácák kolostora védettebb szállást biztosított, szintén tavasztól őszig tartózkodtak királyaink. IV. Béla: 1243. június 5. = SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 744.; (1253.) május 11. = uo. 991.; 1263. szeptember 30. = uo. 1353. — V. István: (ifjabb király): 1266. március 23. = uo. 1848.; (király): 1272. július 17. = uo. 2219. — IV. László: (1272.) szeptember 19. = BORSA: Krit. jegyz. 2305.; (1272.) október 31. = uo. 2312.; 1279. augusztus 18. = uo. 3001.; 1283. június 24. = uo. 3240.; év nélkül, szeptember 7. = uo. 3593. — Az egyedüli kivétel V. István ifjabb király 1258. február 24-i keltű oklevele (= SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 1753.), valamint IV. László (1272.) november 21-i, „in insula Set..." kiadott dalmát vonatkozású oklevele (= BORSA: Krit. jegyz. 2326.).

II. András király (1232.) május 16-án „a bivalyok szigetén" keltez oklevelet (= SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 485.), IV. Béla 1240. szeptember 10-én pedig „in insula" (uo. 692.); V. István a Helemba szigeten 1270. július 26-án (= uo. 1941.). — Végül, bár nem hagyjuk figyelmen kívül MÁLYUSZ ELEMÉR megszívlelendő intését (= A „csúti főesperesség", Levéltári Közlemények 40 [1969] 271—77), sorakoztassuk fel a csúti (in Chuth) adatokat is, ahol IV. Béla (1266?) május 4-én (= SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 1484.), majd (1269?) szeptember 8-án (= uo. 1612.), végül (1269?) szeptember 22-én (= uo. 1613.) datál okmányt, IV. László pedig (1279?) július 25-én (= BORSA: Krit. jegyz. 2995.); 1279. július 20-i oklevele „in insula Cheth" kelt (= uo. 2993.). — Említésre méltó, hogy 1257 előtt az egész Árpád-kort tekintetbe véve csak III. Bélának egy gyanús hitelű oklevele (1183-as évvel = SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 138.) lett „in insula" kiadva (SZENTPÉTERYnél tévesen: a Csepel-szigeten)

[24] SRH II. 397_{6-7}.

pette kissé felüdüljön.[25] Elszenderedik, s égi látomás közli vele a besenyő támadás közeledtét. A király felriad álmából, és tüsténT futárt hívat. Egymás után kettőt is visszautasít, mert nem találja őket alkalmasnak a megbízatásra.[26] Végül a harmadikat elküldi az ország *túlsó végébe* a határőrök parancsnokához.[27] A futár lóhalálában elvágtat, célhoz ér, átadja a parancsot,[28] az ellenséget megsemmisítik. Ugyanezt az eseményt tömörebben, de két vonatkozásban konkrétabban mondja el a nagyobbik legenda, Hartvik s nyomában a magyar—lengyel krónika. Ebben a változatban nincs szó a király vadászatáról, a látomás részleteiről, a futárok közti válogatásról, ellenben megtudjuk belőle, hogy a hírnök Gyulafehérvárra ment, s egy nap—egy éjjel vágtatva abszolválta az utat.[29] Megvan tehát az úticél, a teljesített idő, csak a kiindulópontot nem ismerjük, ahol a király tartózkodott. Mindenesetre, az elbeszélés azt sejteti, hogy a hírnök a szent király érdeméből *csodálatos* gyorsasággal ért el rendeltetési helyére. Van azonban egy másik adatunk, amely minden földöntúli elem kikapcsolásával nyújt felvilágosítást arról, szükség esetén milyen sebességgel lovagoltak középkori elődeink. Rogerius elmondja, hogy karácsony táján (azaz 1240. december 25. körül) megérkezett a hír: a tatárok Oroszország és Magyarország határán portyáznak.[30] Mivel tudjuk, hogy a mongolok december 6-án vették be és égették fel Kievet, közel 20 napba tellett, amíg egyrészt előőrseik eljutottak a magyar határra, másrészt ennek híre elért az ország szívébe. Miután IV. Béla saját hírnökei révén is meggyőződött a szóbeszéd („fama") állításának valódiságáról, elküldte a nádort, a Tomaj-nembeli Dénes fia Dénest az orosz kapu, más néven hegyi kapu, tehát a Vereckei szoros megerősítésére és védelmére.[31] A király 1241. február 17-e táján[32] kíséretével együtt Budára ment. Március 6-a körül befutott a nádor lovas hírnöke, s közölte: a tatárok elérték az orosz kaput, lebontották a gyepűt, s ha a király nem küld segítséget, a nádor aligha tudja őket feltartóztatni.[33] Március 15-én megérkezett a nádor is — egymagában —, s elmondotta, hogy március 12-én a kapuban megütközött a mongolokkal, akik megsemmisítő vereséget mértek seregére, nyíllal, karddal szinte mindenkit lemészároltak; maga is csak néhány ember-

[25] Uo. 397_{7-8}: „ut saltim post multas curas, quibus opprimebatur, aliquantisper infirma membra laxarentur."

[26] Uo. 397_{18-20}: „non mee... legationis causas explere poteris, sed alius, qui fidelior inveniatur, accedat." Mit jelenthet itt a „fidelior"? Aligha vonatkozik a megbízhatóságra, hiszen valamennyi, futárszolgálatra beosztott vitézben ennek a kritériumnak meg kellett lennie; inkább arra lehet gondolni, hogy a király megszabta, mennyi idő alatt kell a futárnak céljához érnie, ám az első két jelölt kishitű volt, nem bízott annyira a szent férfiúban, hogy elhiggye: a feladat megoldható a szent érdeméből, csoda révén.

[27] Uo. 397_{22}: „tribuno plebis in ulterioribus moranti..."

[28] „Ascendit ille velociter, ad locum pervolavit, quod acceperat, indicavit" (uo. 397_{24-25}); a rövid, rímes kólonok a gyorsaságot festik alá.

[29] Uo. 389_{9-10}, 423_{9-10} és KARÁCSONYI: i. m. 47_{15-17}: „infra diem et noctem Albam Transsilvanam precepit festinare..."

[30] SRH II. 560_{6-8}.

[31] Uo. 560_{9-10}: „ad custodiendum portam Ruscie, que Montana dicitur, per quam in Hungariam patebat aditus..."

[32] Uo. 561_{11-13}.

[33] Uo. 561_{25-29}.

rel menekült meg, s éjjel-nappal vágtatva „quarto die" ért a királyhoz.[34] E rekordteljesítménnyel sem előzte meg a tatár előőrsöket, mert aznap, március 15-én már maga Batu is fél napnyira megközelítette Pestet.[35] Ezeket az ismert példákat csak annak hangsúlyozására idéztem, hogy még a kronológiailag értéktelennek látszó időmegjelölések is tartalmazhatnak néha hasznos információt. Persze, nem mind. Akad köztük jócskán toldalék, naiv „hitelesítő" kellék is.

A kronológia a középkorban az intenzíven művelt tudományágak közé tartozott annak ellenére, hogy az amúgy is szűk körű szellemi elitnek viszonylag kevés képviselője foglalkozott vele. A történelmi viszontagságok során alaposan megritkult forrásanyagunk azt bizonyítja, hogy hazánkban is voltak, akik akkor korszerű alapokon és módszerekkel ápolták ezt a tudományt.

A következőkben — korántsem a teljesség igényével, mindössze egyetlen, ha úgy tetszik, mintaként bemutatott részlet erejéig — egy olyan kronológiai rendszerezéssel szeretnék foglalkozni, amely középkori elbeszélő forrásaink közül leginkább tűzte ki célul a tökéletes abszolút kronológia következetes érvényesítését. Ez a munka mai formájában a *Zágrábi* és a *Váradi Krónika* szövegében maradt ránk, és Szent Istvántól Károly Róbertig egyetlen határozott séma alapján közli adatait. Ettől a sablontól csak ritkán tér el — feltételezhetőleg adathiány, de véleményünk szerint sokkal inkább szövegromlás miatt. A séma az anyagot az uralkodók személye köré csoportosítja, és a következő mozzanatokat tartalmazza: ezután B uralkodott, A fia x évig, y hónapig és z napig; meghalt pedig az Úr n. esztendejében, római számítás és feria szerint adott napon; itt és itt temették el; fiai voltak: C, aki követte őt a trónon, D, E stb. A szerző igyekszik ebbe a sémába beletölteni egyéb, közlendőnek vélt adatait is. Mivel terünk szűkre szabott, válasszunk ki egy olyan királyportrét, amely lehetőleg a problematika sokoldalú megközelítésére nyújt alkalmat.

A szerző Szent Istvánról a 3. fejezetben elmondja, hogy ő volt a magyarok első királya. Előzőleg 8 éven át a fejedelmi címet (ducatus) viselte. Ezután 33 évig, 7 hónapig, 14 napig uralkodott. Fia Szent Imre volt, aki még őelőtte szűzen, a szentség teljében elhalálozott. Maga a szent király az Úr 1034. évében, augusztus 15-én, csütörtökön, Nagyboldogasszony napján hunyt el. Teste a fehérvári egyházban nyugszik, és örvend tisztelteknek, melyet ő építtetett, és ajándékozott meg dúsan. Ha valaki bővebben kíván tetteiről értesülni, olvassa el legendáját.[36]

Első közelítésre is kitűnik, hogy ebben a sommás elbeszélésben több problematikus mozzanat rejlik.[37] Engedtessék meg, hogy ezek kifejtéséhez

[34] Uo. 561_{30-34}: „quarto die postea venit idem solus, qui nocte dieque cursitaverat, palatinus dicens, quod duodecimo die intrante Martio in porta congressum habuerat cum eisdem, et suis pene omnibus sagittis et gladiis crudeliter trucidatis cum paucis evaserat..."

[35] Uo. 564_{30}—565_{3}.

[36] SRH I. 207_{7-18}.

[37] A fenti portréban a szerző egy tekintetben tér el az általam ismertetett sablontól: a király gyermekéről nem a végén, hanem közben emlékezik meg. Ezt azonban egyrészt az indokolja, hogy Imre még apja életében meghalt, másrészt hogy forrásai ebben a sorrendben tárgyalták István életrajzát.

a magam logikája szerint válasszam meg a sorrendet. Először azt tenném vizsgálat tárgyává, hogy a három István-legenda közül melyikhez kívánta a szerző utasítani bővebb információra szomjas olvasóit. De mivel már korábban, a 2. fejezetben is hivatkozik a legendára, célszerű lesz ezt a részletet is bevonni vizsgálódásunk körébe.

Itt elmondja, hogy Géza fejedelem, az általa már előbb tárgyalt Taksony fia, az Úr 963. esztendejében isteni sugallatra fejébe vette a pogány szertartások kiirtását. Isten tiszteletének gyarapítását, megkeresztelkedett, végül pedig szent szándékban és állapotban („in sancto proposito et statu") halt meg, mint ez bővebben meg van írva fiának, Szent István királynak a legendájában.[38] Eddig a *Zágrábi Krónika*. A *Váradi Krónika* két lényeges mozzanatban tér el az imént ismertetett szövegtől. Másolója először is túl erősnek érezte (s ez ideológiai érzékenységéről vall) az „in sancto proposito et statu mortuus est" kifejezést Géza fejedelemmel kapcsolatban, ezért így enyhítette: „in huiusmodi sancto proposito mortuus est."[39] Másodszor pedig a bővebb krónikákkal egybehangzóan hozzáfűzi a tudósítás végéhez, hogy István 969-ben született.[40] Lényegében a többi hazai forrás is ezt az évszámot hozza, legfeljebb könnyen felismerhető és korrigálható tévesztésekkel.[41] Egyedül Kézai teszi 967-re.[42]

Ennek a két helynek a bővebb krónikákban a 63., ill. 70. fejezet egyik passzusa felel meg. Érdemes párhuzamba állítani a két elbeszélést, elhagyva az egyes kódexek számunkra most lényegtelen többnyire ortográfiai eltéréseit.

Zágrábi Krónika Váradi Krónika	XIV. századi krónikakompozíció
(c. 2.)	*(c. 63.)*
Dux *Geycha* filius Thoxon, de quo supra,	...*Geycha* vero
anno ab incarnatione Domini nongentesimo LX° III°	*divino* premonitus oraculo *anno* dominice incarnationis *nongentesimo sexagesimo nono*,
nutu tactus *divino* cepit cogitare de ritibus paganismi destruendis et de cultu divino	
augmentando, ampliando,	
seque fecit baptizari, et tandem in huiusmodi	
sancto proposito	
et statu	

[38] SRH I. 207_{1-6}.
[39] Uo. a megfelelő jegyzetekben.
[40] Vö. uo. 207_{23-26}.
[41] Így a XIV. századi krónikakompozíció (= SRH I. 312_{1-2}; a Sambucus- és a vatikáni kódexben ugyan CCCCLXIX szerepel, de ez nyilván elírás, az elejéről elmaradt a D; ezt a típushibát tetézte a pozsonyi krónika CCCCXLIX-es évszáma (= SRH II. 36_2), ahol az X az L elé került), a Toldy-krónika (uo. 329_{24-25}) és a müncheni krónika két helyen is (uo. 57_{3-4}, 66_{13-14}; mindkét alkalommal Mihály fiának nevezve Szent Istvánt).
[42] SRH I. 172_{9-10}.

mortuus est, prout hec plenius *in legenda beati regis Stephani,*		quemadmodum *in legenda beati Stephani regis*
eius filii sunt descripta.	filii sui continentur, qui scilicet sanctus rex Stephanus natus est ei *anno* Domini *nongentesimo sexagesimo nono.*	scriptum est, genuit sanctum Stephanum regem ex Sarolth, filia Gyula.
(SRH I. 207$_{1-6, 23-25}$.)		*(SRH I. 311$_{26}$–312$_{4}$.)*

Zágrábi Krónika	Váradi Krónika	XIV. századi krónika-kompozíció
(c. 3.)		*(c. 70.)*
Beatissimus igitur primus Hungarie *rex Stephanus* ducatum Hungarie, antequam nomen regis acciperet, optinuit	Sanctus *Stephanus* primus *rex* Hungarie priusquam in regem coronaretur, tenuit	Beatus autem *rex Stephanus* *sanctitate et gratia plenus*
annis octo, regnavit autem post hec annis triginta tribus, mensibus septem, diebus quatuordecim;		XL-o VI-o anno regni sui
habuitque filium sanctum Emericum ducem, qui eo vivente transivit de hoc mundo virgo existens, plenus sanctitate.	Hic habuit vivente adhuc sancto Stephano sublatus est de medio *sanctitate et gratia plenus.*	
Obiit autem iste beatissimus rex anno dominice incarnationis M° tricesimo IIII° die XVIII. Kalendas Septembris feria quinta, *in* die videlicet *Assumptionis virginis* gloriose.	domini scilicet *beatissime virginis Marie.*	*in* festo *Assumptionis beatissime Marie* semper *virginis* a presenti seculo nequam eripitur, et sanctorum angelorum consortio adiungitur.
Cuius corpus Albe in ecclesia maiori reconditum veneratur, *quam ipse*		Sepultus est autem in basilica Albensi, *quam ipse* in honore santissime genitricis Dei semper virginis Marie

fecit fabricari et laute dotari.	fundavit, et uberrime dotavit.
Hic beatissimus rex quantis gratiis a Deo fuit insignitus, et quanta meritoria opera exercuit, in sua legenda apparent.	a Deo gratiis opera exercuit meritoria, vide in sua legenda.

construxerat...

(SRH I. 207$_{1-18}$.) *(SRH I. 321$_{14}$—322$_{4}$.)*

Az egybevetésből világosan kitűnik, hogy a *Zágrábi Krónika* és a XIV. századi krónikakompozíció vonatkozó elbeszélése közt nincs szoros kapcsolat, ezzel szemben a váradi krónika mindkettőjüktől függ. A *Váradi Krónika* e sajátos elhelyezkedésére Domanovszky[43] és Szentpétery[44] már rámutattak, de ezt a részletet bővebben nem vizsgálták.

Mivel István születési éve egyik legendában sem szerepel, a bővebb krónikák „quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est, genuit sanctum Stephanum" megjegyzése nem vonatkozhat az előtte álló 969-es évszámra, és hasonló okfejtés alapján az utána következő „ex Sarolth, filia Gyula" részre sem: a legendák ugyanis Saroltot nem nevezik István anyjának. Ilyenformán az idézett részt önállónak kell tekintenünk, két felét pedig egymásra vonatkozónak, azaz: a krónikás megállapítja egyfelől (a legendáktól függetlenül), hogy István Géza és Sarolt fia volt, és 969-ben született, másfelől a legendára hivatkozva utal születésének körülményeire. A „quemadmodum" tehát világosan az előrevetett „divino premonitus oraculo" passzusra vonatkozik.[45] Egészen elütő azonban ettől a helyzet a másik két krónikában. Először is válasszuk le a *Váradi Krónika* végtoldalékát, amely a születési évet veszi át a bővebb krónikáktól. Azután mellőznünk kell most a 963-as évszámot, amely sem a legendákban nem szerepel, sem István születési évének nem tekinthető: a szöveg nem is akarja ekként feltüntetni. A legendában bővebben olvasható mozzanatokként tehát a következők maradnak: Géza isteni sugallata, elhatározása a pogányság kiirtására, a kereszténység befolyásának megnövelésére, megkeresztelkedése, végül szinte szentként bekövetkezett elhalálozása, amit a *Váradi Krónika* szándékosan semmitmondóvá tompít. (Ez a mozzanat világosan elárulja, hogy mindkét krónika szerkesztőjének, tehát a váradi kompilátornak *is* határozott felfogása, értékelése volt a vázolt eseményekről.)

[43] Domanovszky Sándor: A pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű szerkesztések. Száz. 39 [1905] 539—44. A váradi krónika forrásaként a zágrábi krónikát és a Budai krónika családjának valamely, az Acephalus és Sambucus-kódexhez közel állt tagját feltételezi.

[44] Szentpétery Imre: A Zágrábi és a Váradi Krónika egymáshoz való viszonya. Száz. 68 (1934) 410—25. Szerinte a váradi krónikához a nagyobbik krónikák családjából a vatikáni kódex áll legközelebb, bár nem ezt használta (uo. 425. o. és 1. jegyz.). Okfejtését röviden összefoglalva a kritikai kiadás előszavában (SRH I. 197—202) megismételte.

[45] Lásd Dőry Ferenc: Szent István családi története (Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp. 1938.) 563.

A 3. caput ismét az *István-legendára* hivatkozik. Válasszuk le itt is azokat a motívumokat, amelyek *nem* eredhetnek a legendából. Ilyent egyet találunk, az Imrére vonatkozó „virgo existens" kifejezést. Az *István-legendák* ugyanis nem említik Imre szűzi életét. Nem szerepel a nagyobb krónikákban sem. Ezt a tulajdonságát az *Imre-legenda* emeli először a szent legfőbb attribútumává. Ennek nyomán szerepel a *László-* és a *Margit-legendában*, mint erre már Tóth Sarolta rámutatott.[46] A kisebb krónikák közül a *Zágrábi* és *Váradi Krónikán* kívül csak a Knauz- és Toldy-krónikában, illetve a párizsi, bécsi és müncheni kódexekben fordul elő — ugyancsak az *Imre-legenda* felhasználásával.[47] Továbbá megemlíti a magyar—lengyel krónika is, Imre feleségének halálával kapcsolatosan.[48] Itt most egyáltalán nem esetlegesen szeretném szerzőnk kapcsolatát hangsúlyozni az *Imre-legendával*, mert a szálak határozott irányba látszanak vezetni. Ugyanis nem az Árpád-házi herceg szűzi erényére utaló megjegyzés az egyedüli kapocs szerzőnk műve és az *Imre-legenda* között. Ismeretes, hogy ennek a legendának három, egymástól eltérő bevezetése van. Bartoniek Emma[49] és Tóth Sarolta[50] nemigen tudott mit kezdeni a kritikai kiadás által L-lel jelölt kódexben található ún. harmadik bevezetéssel: „Gloriosus rex primus Stephanus ducatum Ungarie tenuit annis octo. Regnavit autem triginta tribus annis, mensibus septem, diebus XIIII. Migravit autem ad dominum anno incarnationis domini M CCC (!) IIII, decimo octavo Kal. Septembres feria quinta, cuius venerabile corpus Albe reconditum est. . ."[51] (Hogy a „M CCC IIII" egyszerű elírás „M XXX IIII" helyett, arra példaként említhetjük a *Hartvik-legenda* B_3 jelzésű, XV. századi *Batthyány-kódexét*, amely István halálát „MCCCVIII"-ra teszi.[52] Mármost az *Imre-legenda* ún. harmadik bevezetése ugyanabban a wrocławi *Ossoliński-kódex*ben található, amely a magyar—lengyel krónika rövidebb változatát is tartalmazza.[53] E változatban olvashatjuk — igaz, nem a fehérvári templom, hanem a római zarándokház alapításával kapcsolatban — a „laute dotauit" frázist,[54] amely a *Zágrábi Krónika* most elemzett szövegében is előfordul István temetésénél („quam ipse fecit fabricari et laute dotari").[55] Úgy vélem, talán sikerült valószínűsíteni, hogy a *Zágrábi Krónika* és a részben róla másolt *Váradi Krónika*, valamint az Ossoliński-kódex *Imre-legendája* és magyar—lengyel krónikája nem függetlenek egymástól. A kérdés további kifejtésére, sajnos, itt nincs mód.

[46] Tóth Sarolta: Magyar és lengyel Imre-legendák (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, tom. XI. Szeged 1962.) 35. l. és 135—36. jegyz.

[47] Uo. 42—43.

[48] Karácsonyi: i. m. 54_{6-19}.

[49] Az Imre-legenda kritikai kiadásának előszavában (= SRH II. 444_{12-21}).

[50] Tóth Sarolta: i. m. 5. és 29.

[51] SRH II. 449_{3-19}.

[52] Uo. 431_{50}.

[53] Lásd Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról (= Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, tom. XVI. Szeged 1964.) 33—39, a kódex tartalmára különösen: 36.

[54] Karácsonyi: Chronica Hungaro—Polonica 45_{27}. — A Hartvik-legendában a fehérvári egyházzal kapcsolatban a „tali eam libertate dotavit" kifejezés olvasható (SRH II. 418_6).

[55] SRH I. 207_{16}.

Ezután térjünk vissza annak vizsgálatára, hogy a *Zágrábi—Váradi Krónika* többi, eddig itt még nem eredeztetett motívuma melyik *István-legendá*ból származhat. Elsőnek a *Hartvik-legendát* kell szemügyre vennünk, hiszen ez örvendett a legszélesebb körű elterjedtségnek; a magyar—lengyel krónika igazolja, hogy külföldön is ismerték, felhasználták; némi kihagyással ezt a változatot ismerte el autentikusnak III. Ince, a középkor egyik legnagyobb tekintélyű pápája. Az első mozzanat, Géza isteni látomása, egyaránt jöhetett bármelyik változatból, hiszen csak a legenda minor siklik át e motívum felett. A „de ritibus paganismi destruendis" másfelé mutat: a „ritus paganismi" és „ritus paganorum" a krónikák, illetve a nagyobbik *Gellért-legenda* jellegzetes kifejezése. És valóban, a *Hartvik-legendá*ban csak a „de . . . ritibus sacrilegis destruendis"[56] kifejezést találjuk (amely a legenda maiorban[57] és a magyar—lengyel krónikában[58] szintén felbukkan). A „de cultu divino augmentando"-gondolat inkább a kisebbik legenda megfogalmazásaira emlékeztet.[59] A Hartvik- és a nagyobbik legenda, valamint a magyar—lengyel krónika felfogásával egyezőleg szerzőnk Gézát „dux"-nak nevezi — ellentétben a legenda minor „rex" titulusával —, mert ez illik bele koncepciójába: ha ugyanis már Géza „rex" lett volna, akkor nincs értelme annak, hogy István nyolc évi ducatus után vegye fel a királyi címet (a kisebbik legenda valóban mellőzi is István fejedelemségét és a koronakérés mozzanatát).[60] Teljesen egyetért viszont a zágrábi krónika és a kis legenda szerzője abban, hogy Géza örök üdvösségét szinte biztosra veszik.[61] Minthogy a nagy és a kis legenda minden kódexben együtt fordul elő, valószínűnek tartom, hogy a *Zágrábi Krónika* írója mindhárom *István-legendát* ismerte, olvasta. Miért utal mégis Szent István legendájára egyesszámban? Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy az előtte fekvő krónikás forrásban is így fordult elő a hivatkozás. Amennyiben azonban ezt a magyarázatot elfogadjuk, fel kell tételeznünk, hogy forrása *kétszer* is hivatkozott az *István-legendá*ra, s ennek megfelelően utal rá szerzőnk is kétszer: Géza és István halálánál. Másrészt ez a forrás Imre említésekor *nem* utalt legendájára, ezért maradt volna el szerzőnknél is az allúzió. Egyelőre azonban nincs olyan krónikaszövegünk, amely a fenti kritériumoknak eleget tenne. Éppen ezért azt a feltevést kockáztatjuk meg, hogy szerzőnk — bár valamennyi említett legendát ismerte —, a 2. fejezetben, Géza szentséggel teljes halálánál a kisebbik legendára utal, e fejezet elején és a 3. fejezetben viszont, István halálánál és az általa alapított, gazdagított fehérvári egyházba történt eltemetésével kapcsolatban a *Hartvik-legendá*ra céloz. Ezt látszik alátámasztani az elhalálozás datálása is. Az 1034-es évszám ugyanis a

[56] SRH II. 404_{12-14}.
[57] Uo. 379_{17-18}.
[58] Karácsonyi: i. m. 23_{5-7}.
[59] SRH II. 394_{17}: „ad veri dei culturam"; 396_3: „dei cultores multiplicarentur" stb.
[60] Apja halála után „Stephanus adhuc puer favore principum et plebis in regni solium laudabiliter provectus . . ." (uo. 394_{24-26}).
[61] Uo. 394_{23-24}: „qui, ut credimus, per confessionem deitatis gloriam eterne felicitatis consecutus est."

Hartvik-legenda egyik tekintélyes családjában, a kritikai kiadás V_2 M_1 C B_2 jelzésű kódexeiben, illetve az A jelzésű Apponyi-ősnyomtatványban fordul elő.[62] E kéziratok XV. századiak, tehát ezek valamelyik korábbi őséből vehette a *Zágrábi Krónika* szerzője ezt az évszámot. A külföldi kölcsönzés lehetőségét egyelőre kizárhatjuk, mivel mindössze két olyan távol eső forrás tartotta fenn, amelyeknek magyarországi felhasználására eddig semmi nyom nem utal.[63] Azt sem tudom elképzelni, hogy az *Ossolińki-kódex* valamelyik elődje, tehát az *Imre-legenda* ún. harmadik bevezetése volna a forrás: minden meggondolás arra vall, hogy a kapcsolat ugyan kézenfekvő, de fordított irányú. (Vizsgált példánkban egyébként in statu nascendi láthatjuk azt az eleven, lüktető folyamatot, ahogyan a történeti forrásanyag árad a legendákból a krónikákba, majd a krónikákból vissza a legendákba.)

A *Zágrábi Krónika* szerzője kétségtelenül kronológiai megfontolások kapcsán emelte át az 1034-es adatot a *Hartvik-legenda* említett változatából saját művébe. Az alábbiakban ezeket az indítékokat próbálom rekonstruálni.

Szent István halálának helyes és pontos dátuma, 1038. augusztus 15-e, meglepően kevés hazai elbeszélő forrásunkban van meg. Az igazat megvallva, teljesen korrekt alakban csak egyetlen helyen: a *Hartvik-legenda* B_1 jelzésű ún. pesti kódexében[64] fordul csak elő.[65] Minden más szöveg eltérő vagy hiányos adatot közöl. A legismertebb az a tény, hogy Istvánt Fehérvárott temették el: ez a legtöbb kéziratban megemlítést nyer.[66] Már kevesebb helyen olvasható az augusztus 15-e, illetve egyházi jelöléssel „Assumptio Virginis".[67] Az évmegjelölés a legnagyobb változatosságot mutatja, de

[62] Uo. 431_{50}; (a kódexekre l. a bevezetést uo. 372_{1-24}).

[63] Az egyik a Chronicon S. Bavonis Gandensis (= Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae, I. Bp. MCMXXXVII. 523), amely csak a szent király haláláról tudósít. Ennek ismerete hazánkban már csak a következő mozzanat miatt is roppant valószínűtlen: az 1095-ös esztendőnél Salamon magyar király haláláról tudósít, márpedig krónikáink nem ismerik Salamon halálozási évét, tehát ha ilyen adathoz hozzájutottak volna, bizonnyal átveszik. A másik Gerhard von Riechenberg (1163—1209) steterburgi prépost munkája, a Chronicon Stederburgense (= uo. 684), amelyben azonban mindössze két magyar vonatkozású adat található. Ezek egyike az 1034-es hír: „Stephanus rex Ungrorum obiit."

[64] Széchényi Könyvtár „Cod. Lat. medii aevi 17." a XII—XIII. század fordulójáról, vö. Emma Bartoniek: Codices manu scripti Latini vol. I. Codices Latini medii aevi (= A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.) Bp. 1940. 17.

[65] SRH II. 431_{50}.

[66] Ezt csak a két Gellért-legenda, a pozsonyi évkönyv és a szepesszombati krónika nem közli. A legenda minor szerint István „in basilica virginis Marie, quam precioso opere consummaverat, sepultus est" (= uo. 399_{29-30}); mivel korábban a szerző már elmondotta, hogy a fehérvári Mária-templomot István alapította (= uo. 396_{5-7}), az információt teljesnek vehetjük. — A legenda maior nem jut el István haláláig.

[67] A kisebb krónikák kéziratai közül csak a párizsi hozza (= uo. 329_{16-18}), tehát kimaradt a Knauz- és Toldy-krónikából, a müncheni és a bécsi kéziratból; nem közli Mügeln, az Annales Posonienses, a szepesszombati és a pozsonyi krónika és István kisebbik legendája. A Chronicon Monacense csak augusztust említ nap nélkül.

az említett B_1 sziglájú kódex mellett csak Mügeln hozza az 1038-as évszámot.[68]

Számos *krónika* közli, hogy István 46 esztendeig uralkodott;[69] ettől eltérő adat csak két helyen fordul elő. A *Pray-kódex* egyik bejegyzése ugyanis 44 évet hoz,[70] Hartvik pesti kódexéből pedig 45 év következtethető ki,[71] míg a többi forrás — beleértve a legendákat is — nem feszegeti ezt a kérdést. A pesti kódex bővítménye tehát itt is egyedülálló. Érdemes ezt a helyet közelebbről szemügyre venni. A *Hartvik-legenda* 24. fejezete ugyanis elmondja, hogy István halála után teste 45 esztendeig vallásos tisztelet nélkül pihent sírjában, mígnem az isteni gondviselés elérkezettnek látta az időt szentségének manifesztálására. Hartvik ehhez indokolásképpen alább hozzáfűzi azt a vélekedését, hogy ez valószínűleg azért történt így, mert a földi uralkodás során aligha vagy egyáltalán nem kerülhető el a lélek beszennyeződése, melytől csak a tisztítótűz szabadíthatja meg. A pesti kódex Hartvik elbeszélését két helyen toldja meg. Az első bővítmény szerint ezen 45 év alatt István sírjánál nem történtek nyilvános csodák. A második szerint Istvánnak az égi korona elnyeréséhez *pontosan annyi ideig* kellett a földben nyugodnia, ahány évig a földi uralkodás koronáját viselte. E rész *után* a B_1 kódex is hozza Hartviknak a tisztítótűzre vonatkozó megjegyzését, amely azonban ezt a gondolatot csak a bűn és megtisztulás *általános* elvi megfogalmazásával tartalmazza anélkül, hogy a két jelenség *időtartama közé* egyenlőségi jelet tenne. A hartviki gondolat mennyiségi formulába öntése — hogy ti. István pontosan annyi évig uralkodott, ahány esztendő eltelt a depositio és az elevatio között — ezek szerint a pesti kódex szövegének megfogalmazójától ered, az ő spekulációjának eredménye azáltal, hogy a hartviki gondolatcsírát következetesen kibontotta:

Hartvik c. 24.	B_1
Quievit itaque corpus	beatum eodem in loco
annis XL^{ta} V^{que} miro dispositionis ipsius est mirabilis, ut	non apertis declaratum signorum inditiis secreto, qui in sanctis suis predicatur, et

[68] Az 1033-as évszámot tartalmazza a Hartvik-legenda reuni kézirata (R. lásd SRH II. 431_{24}); 1034-et a zágrábi és váradi krónikán (= SRH I. 207_{13}) kívül Hartvik említett V_2 M_1 A C B_2 sziglájú variánsai (= SRH II. 431_{50}); 1037-et a V_1 sziglájú (uo.) és a pozsonyi évkönyv (SRH I. 125_{10-11}), de ez tévesztés 1038 helyett (vö. uo. 6. jegyzet); 1038-at Mügeln (SRH II. 152_{18-19}) és Hartvik pesti kódexe (B_1), de a B_3 már fentebb említett 1308-as adata is nyilván ebből torzult (uo. 431_{50}); 1040 körülre teszi a szepesszombati krónika, mely István halála évét ugyan nem közli, de megjegyzi: „Anno domini MXL noch sand Steffans tod ward czu einem konig ofgenomen Petrus . . .” (uo. 279_{28-29}); 1047 szerepel a kisebb krónikák közül a Knauz-, a Toldy-krónikában, a bécsi és a müncheni kéziratban (uo. 329_{18-20}, 330_{28-30}), és ez következtethető ki a párizsi kódex adataiból is (uo. 329_{8-18}). Egyáltalán nem közöl évszámot a nagyobbik István-legenda, a két Gellért-legenda, a XIV. századi krónikakompozíció. Kézai, a pozsonyi és a müncheni krónika. A kisebbik István-legenda kéziratait újra meg kellene vizsgálni, mert a kiadások nem egyértelműen adják belőle a dátumot.

[69] Így a XIV. századi krónikakompozíció (SRH I. 321_{15}), Kézai (uo. 173_{16}), Mügeln (SRH II. 152_{19-20}), a kisebb krónikák (uo. 329_{15-18}, 330_{28-30}), a pozsonyi (uo. 37_{20}) és a müncheni krónika (uo. 68_2).

[70] SRH I. 121_{30-31}.

[71] M. Florianus: Historiae Hungaricae fontes domestici, IV. Bp. 1885. 296.

quot annos spiritus mole carnis indutus terreni coronam imperii per donum gratie spiritualis gestare merebatur, tot corpus humi gravedine pressum et in pulvere redactum et hic tempore predestinato declarari dignius et in resurectionis die gloriosius revocari mereretur...

...Forsitan quedam in ipso terreni pulveris aspers<i>o igne divine examinationis purificanda remanserat, sine qua regnantes quasi quodam iure potentiali vitam presentem vix aut nullatenus ducere queunt.[72]

A források másik csoportja — a nagyobbik legenda, Hartvik és a szepesszombati krónika[73] — közli Géza fejedelem halála, illetve István fejedelmi trónralépése esztendejét (997); ettől csak az *Annales Posonienses* 998-as adata tér el kissé.[74] Végül a nagy legenda megmondja, hogy Istvánt az apja halálát követő ötödik esztendőben (vagyis 1001-ben) királlyá koronázták;[75] Hartvik és Mügeln az eseményt a negyedik évre (tehát 1000-re) helyezi.[76] Az adatokat táblázatba foglalva a túloldalon közöljük.

Mármost összegezve: feltűnő, hogy azok a krónikák hozzák az uralkodói éveket, amelyek nem közlik István trónralépésének időpontját, tehát csak relatív kronológiát adnak. Ezzel szemben az abszolút kronológiát nyújtó legendák csak a fejedelmi periódust lezáró koronázás időpontjára térnek ki, de mivel (a nagy legenda kivételével) a halálozás dátumát is megírják, kronológiájuk teljes, ha nem is mindig hibátlan. Miután arra az eredményre jutottunk, hogy a *Zágrábi Krónika* szerzője a maga kronográfiai spekulációjában a legendák közül a *Hartvik-legenda* V_2 M_1 A C B_2 sziglájú variánsainak hagyományára támaszkodott, amely csoportra tehát Géza halálának (997), István fejedelmi uralkodásának (4 év), halálának (1034. augusztus 15.) és temetkezési helyének (Székesfehérvár) a közlése jellemző, meg kell válaszolnunk arra is, hogy miért tért el ettől a rendszertől?

Fejtegetésem kiinduló pontja a „feria quinta" precizírozás. Ezzel szerzőnk minden kétséget kizáró módon kívánta leszögezni, hogy az 1034-es esztendő *nem tollhiba* nála, hiszen bárki ellenőrizhette, hogy 1034-be augusztus 15-e valóban csütörtökre esett.[77] Az uralkodási idő napra való meghatározásával kifejezésre juttatta azt a nézetét, hogy Istvánt 1001-ben, az új évezred első napján koronázták meg.[78] De miért hosszabbította meg István fejedelemségét 4-ről 8 évre? Miért éppen ebben tért el a *Hartvik-legenda* általa ismert variánsától? Ennek — úgy vélem — két oka van. Az egyik a krónikás hagyomány, amely szinte egyértelműen 46 esztendőre

[72] SRH II. 432_{17-21} és 433_{2-5}, a B_1 kódex szövege uo. 432_{26-28}.

[73] Legenda maior: uo. 381_{10-11}; Hartvik: uo. 407_{13-14} (nyomában hasonlóképp a magyar—lengyel krónika is, vö. KARÁCSONYI: i. m. 27_{5-8}); a szepesszombati krónika szerint István rögtön a királyi (!) trónra lépett (SRH II. 279_{15-18}).

[74] SRH I. 125_3.

[75] SRH II. 384_{3-7}.

[76] Uo. 412_6 és 414_{19-24}, ill. 147_{7-8} és 148_{21-23}; ez áll a magyar—lengyel krónikában is (KARÁCSONYI: i. m. 27_{15-17} és 38_{23-32}).

[77] A többi forrás által említett esztendőkben augusztus 15. az alábbi napokra esett: 1033: szerda, 1037: hétfő, 1038: kedd, 1040: péntek, 1047: szombat, tehát egyikben sem csütörtökre.

[78] Vö. MÁTYÁS FLÓRIÁN: Chronologiai megállapítások hazánk XI. és XII. századi történeteihez (Értekezések a történeti tudományok köréből, MTA II. Oszt., XVIII/5 [1899] 7.) — A koronázást 1000-re helyezik az Annales Posonienses (SRH I. 125_4) és Mügeln (SRH II. 147_{7-12}), míg 1001-re a kisebb krónikák (uo. 329_{8-10}).

		SZENT ISTVÁN						
		fejedelmi		halálának			temetési helye	uralkodói évei
		trónralépése	uralkodása	éve	hónapja	napja		
Legenda maior		997	5					
Hartvik-legenda	R	997	4	1033	aug.	15	Alba	
	B_1	997	4	1038	aug.	15	Alba	(45)
	B_3	997	4	1308 (= 1038)	aug.	15	Alba	
	V_1	997	4	1037	aug.	15	Alba	
	V_2 M_1 A C B_2	997	4	1034	aug.	15	Alba	
Gellért-legendák					aug.	15		
Pray-kódex								44
XIV. századi krónika komp.					aug.	15	Alba	46
Kézai					aug.	15	Alba	46
Mügeln			4	1038			Alba	46
Szepesszombati Krónika		(997)		(1040)				
Kisebb krónikák	Knauz-, Toldy-krónika, müncheni és bécsi kódex			1047			Alba	46
	párizsi kódex			(1047)	aug.	15	Alba	46
Pozsonyi Krónika							Alba	46
Müncheni Krónika					aug.		Alba	46
Pozsonyi Évkönyv		998		1037 (= 1038)				
Zágrábi és Váradi Krónika		(993)	8	1034	aug.	15	Alba	8 + 33 év + 7 hónap +14 nap

tette István uralmát. Szerzőnk e számítás *hibájával polemizál*, ugyanis ha a szent király 1038-ban halt meg, csakis úgy kormányozhatott 46 esztendeig, ha 993-ban lépett a fejedelmi trónra. Szerzőnk tehát egybeötvözte a krónikahagyomány 46 évét és a Hartvik-legenda 1034-es halálozási dátumát, s így jutott arra a következtetésre, hogy Géza 993-ban halt meg, s ekkor vette át fia az uralmat. Ez azonban csak az egyik magyarázat, vagy ha úgy tetszik, a magyarázat egyik fele. A másik messze túlvezet a szorosan vett magyar történelem keretein, és összefügg azzal a bonyolult problémával, hogy miért tette meg krónikásunk a magyar térítés kezdetének éppen a 963-as esztendőt.[79] E kérdések fejtegetésére azonban más alkalmat kell keresnünk.

A *Zágrábi Krónika* szerzője következetesen dolgozott. Miután István halálát 1034-re datálta, át kellett hidalnia az utána keletkezett űrt. Ezt olyképpen oldotta meg, hogy az ún. „interregnumot" 11 évben, 4½ hónapban szabta meg, ezen belül Péter uralmát több mint 7 évre duzzasztotta,[80] így azután pontosan megérkezett I. Andrással 1046-hoz.

A *Zágrábi Krónika* szerzőjének most tárgyalt kronológiai adattömbje tehát konstruált építmény. Mégsem tekinthetjük üres, tartalmatlan álinformációnak, hiszen valós adatokból szerkesztette össze kombinációját. Túlzott pontossága, hiperegzaktsága azonban joggal kelt gyanút. Elhamarkodott volna mindebből azt a következtetést levonni, hogy munkássága haszon nélkül való. Művében számos értékes adat is található. Legfőbb érdeme azonban éppen az a kronográfiai érdeklődés, amellyel a különböző források adatainak ellentmondásait vizsgálva feloldásukra, hiányaik kitöltése érdekében pedig nemegyszer komoly számításokra, bonyolult kutatómunkára vállalkozik. A *Zágrábi Krónika* mestere érdekes színfolttal gazdagította középkori elbeszélő forrásaink tablóját, s megérdemli további figyelmünket.

[79] SRH I. 207_{1-4}.
[80] Uo. $207_{19}-208_{2}$.

KRISTÓ GYULA

EGY 1235 KÖRÜLI GESTA UNGARORUM KÖRVONALAIRÓL

(Riccardus és Albericus tanúsága)

Riccardus barátnak Julianus és társai 1235—1236. évi keleti utazásáról beszámoló egykorú jelentése e mondatokkal kezdődik: „A keresztény Magyarok Történetében *(in Gestis Ungarorum Christianorum)* azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország *(Ungaria maior)*, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, mivel földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak, és azokat elpusztították, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak *(Ungaria)* neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondottak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek előtt, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az elő-magyarok *(prioribus Ungaris)*, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében *(in Gestis Ungarorum)* megtalálták, megszánták a magyarokat, akiktől származtak, hogy mind ez ideig hitetlenségben tévelygenek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy isten segedelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból *(per scripta antiquorum)*, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették."[1] E bevezető mondatok után tér rá a Riccardus-jelentés előbb Ottó és társai útjának igen rövid összegzésére, majd Julianusék vállalkozásának részletesebb kifejtésére.

A szakirodalom véleménye a Riccardusnál említett két írott mű *(a Gesta Ungarorum* és a *scripta antiquorum)* eredeztetése kérdésében megoszlott. Egyes darabjai a Riccardus-jelentésben megnevezett forrásokat tizenegyedik századi ősgestával,[2] mások Anonymus *Gesta*jával azonosították.[3] Tudtunkkal

[1] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. (A továbbiakban: SRH.) Vol. II. Budapestini 1938. 535—36. A Riccardus-jelentés teljes szövegét l. uo. 535—42. — Magyar fordítását l. Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja Györffy György. Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet. Bp. 1965. 40—44.

[2] Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp. 1906. 82, 128—29; Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet, I. Kolozsvár 1915. 39; Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 33—34; Deér József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. MKsz 1930. 259; Iosephus Deér: Quis fuerit fons primigenius Gestorum Chronicorumque Hungaricorum medii aevi ex saeculo XI-o oriundus at post deperditus. SRH I. 4—6; ua.: Relatio fratris Ricardi („De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni"). Praefatio. SRH II. 532; Czeglédy Károly: Magna Hungaria. Száz. 1943. 281; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 5, 54, 69—70, 97, 108 (uo.

Csóka J. Lajos utalt első ízben arra, hogy a *Gesta Ungarorum* és a *scripta antiquorum* két különböző forrást takar.[4] Ilyen módon nem is egy, hanem két írásművet kell elhelyeznünk a magyar krónikák „családfáján", illetve kell megkísérelnünk azonosítani a feltételezett vagy ránk maradt krónikás anyag egyikével-másikával. Az idézett riccardusi passzus Hóman Bálint által összeállított szövegmegfelelései[5] könnyen meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a riccardusi források Anonymus és a XIV. századi krónikakompozíció textusai közül inkább az előbbivel mutatnak mind tartalmi, mind nyelvi rokonságot. Ám az azonosításnál Anonymus műve semmiképpen sem jöhet szóba.[6] Nemcsak azért nem, mert ma ismert formájában aligha minősülhet a *keresztény* Magyarok Történetének, hanem azért sem, mert a névtelen jegyző nem tud *Ungaria maior*ról.[7]

Ha a Riccardusnál említett két munkát krónikáink leszármazási rendjébe akarjuk illeszteni, részint megnevezésükre, részint Riccardus által kivonatolt tartalmukra támaszkodhatunk. A *Gesta Ungarorum* az őshazának tekintett *Ungaria maior*tól kezdve Szent Istvánig a magyarok őstörténetének legalábbis a vázáról adhatott tájékoztatást, míg a *scripta antiquorum*ból csak annyit tudhattak meg: a magyarok elei valahol keleten keresendők.

Mivel a Riccardus-jelentés két magyar expedíció — Ottóék[8] és Julianusék — útjáról is tudósít, nem érdektelen annak megvizsgálása: melyik csoport melyik írásművet tanulmányozhatta? Sajnos, e tekintetben az idézett

---

54 lehetségesnek tartja a Gesta Ungarorum valamelyik későbbi folytatását); ua.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, Száz. 1958. 21; ua.: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia 1965. 418; ua.: Napkelet felfedezése 223. o. 4. jegyz.

[3] Pauler Gyula: A magyarok megtelepedéséről. Száz. 1877. 379; ua.: Julián útja Nagy-Magyarországba. Jegyzetek. Pauler Gyula—Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900. 466. o. 1—2. jegyz.; Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái, I. Bp. 1904. 249; Mészáros Gyula: Magna Ungaria (A baskir—magyar kérdés). Bp. 1910. 9; Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Nyelvtudományi Közlemények 1923—1927. 4; Farkas László: Kézai és a magyar krónikák. Kolozsvári—szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 28. szám. Szeged 1935. 55; Bendefy László: Az ismeretlen Juliánusz. A legelső magyar ázsiakutató életrajza és kritikai méltatása. Bp. 1936. 23—24; Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz. 1937. 202. o. 1. jegyz.; Melich János: Anonymus Gestájáról. Dolgozatok II. Nyelvtudományi Értekezések 41 (Bp. 1963) 4; ifj. Horváth János: P. mester és műve. ItK 1966. 282. — Erdélyi László (Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma. Szeged 1941. 18) a riccardusi két forrást Anonymushoz hasonló régibb írással azonosítja.

[4] Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 668.

[5] L. Hóman Bálint: i. m. 33—34.

[6] Vö. másként Csóka J. Lajos: i. m. 668.

[7] L. Iosephus Deér: SRH I. 6; ua.: SRH II. 532; Gerics József: Gesztáink. Élet és Tudomány 1964. április 10. 677; Györffy György, Ethnographia 1965. 418; ua.: Napkelet felfedezése 223. o. 4. jegyz.; Kristó Gyula: Napkelet felfedezése [ismertetés]. ItK 1967. 353.

[8] A dokumentáltság nem kielégítő volta, a fejtegetés több alapos tévedése miatt nem támaszkodhattunk Fehér Mátyás J. (Ottó fráter útja a kaukázusi magyarokhoz 1232-ben. Magyar Történelmi Szemle. Hungarian Historical Review. New York 1969. I. évf. 1. szám 48—57) tanulmányára.

szöveg cserbenhagy bennünket. Mert bár a passzus azt sugallja, hogy a domonkos szerzetesek már Ottóék útja előtt ismerték a *Gesta Ungarorumot*, sőt, annak közlése nyomán küldtek négy barátot (Ottót és társait) a keleti magyarok keresésére, Ottóék mégsem a *Gesta Ungarorumból* próbáltak a keleti magyarok hollétére következtetni (amelyik pedig a honfoglaló magyarok útjába esett több, a XIII. században már bizonnyal nehezen azonosítható országot — *multa regna* — nyilván név szerint is felsorolt), hanem a *scripta antiquorumot* tanulmányozták; ez pedig a magyar őshaza, azaz a pogány magyarok lakhelye vonatkozásában a keleti irány megjelölésén túl semmit sem mondott. Végső fokon iménti kérdésünkre nem lehet egyértelműen válaszolni. A Riccardus-passzusból valószínűnek látszik, hogy az Ottót és társait útnak indító domonkosok, valamint maguk Ottóék mind a *Gesta Ungarorumot*, mind a *scripta antiquorumot* ismerték, tehát mindkét forrás Ottóék útját (kb. 1232) megelőzően keletkezett. Ugyanakkor nem egészen kizárt annak lehetősége sem, hogy Ottóék csak a *scriptában* tájékozódtak, amely ilyen módon 1232-nél korábbi lenne, míg az Ottóék expedíciója után, annak hatására létrejött *Gestát* Riccardusék tanulmányozták, amely tehát 1232—1237 között írottnak minősülne. Ez utóbbi esetben a Riccardus-szöveget ártatlan anakronizmus terheli: úgy tünteti fel a dolgot, mintha a *Gesta* adta volna meg az indítást Ottóék útjára, jóllehet az — a jelen alternatíva szerint — akkor még nem is létezett.

A riccardusi két forrás közül a *scripta antiquorummal* van könnyebb dolgunk. Ezt már Csóka J. Lajos összevetette a XIV. századi krónikakompozíció 82. fejezetében előforduló *Est autem scriptum in antiquis libris de gestis Hungarorum*[9] forráshivatkozással, és XI. századi történeti irodalmunkra vonatkoztatta.[10] E *scriptából* Riccardus jelentése csak egyetlen mozzanatot közöl, azt ti., hogy a pogány magyarok keleten laknak. Ez biztos identifikációhoz aligha elégséges a tartalom oldaláról, bár a magyar őshazát — akár Dentümogyer, akár Szkítia néven — mind Anonymus, mind Kézai és a XIV. századi krónikakompozíció keletre *(versus orientem)* helyezi,[11] így ez közös forrásra visszamenő régi híradás lehet. A keleten elterülő őshaza átváltozása keleten lakó ősmagyarokká Riccardus kivonatolásának rovására írható.

Sokkal nehezebb problémát jelent a riccardusi *Gesta Ungarorum* azonosítása, korhoz kötése. Mindössze egy dolog kétségtelen: nincs a ma ismertek között egyetlen magyar krónikás alkotás sem, amely említést tenne *Ungaria maiorról*. Ám hogy ilyen 1237 előtt létezett, s azt *Gesta Ungarorumnak* nevezték, a Riccardus-jelentés koronatanúként igazolja. A riccardusi *Gesta* tehát elveszett, ránk nem maradt mű volt, amely konkrét ismeretekkel rendelkezhetett a keleti magyarokat illetően, mert tudta róluk, hogy „ma is pogányok" *(et hodie sunt pagani)*.

Lehet-e ezt a *Gesta Ungarorumot* a régi, XI. századi gestával azonosítani? Mindaddig, amíg a szakemberek *communis opiniója* alapján nem alakul ki nagy vonalaiban azonos álláspont az ősgesta tartalmát illetően, természe-

[9] SRH I. 338.
[10] Csóka J. Lajos: i. m. 668.
[11] SRH I. 34, 145, 252.

tesen abszolút érvénnyel nem zárható ki ez az eshetőség. Aligha vitás, hogy az idézett riccardusi passzus egyedi és karakterisztikus tudósítása *Ungaria maior*ral és főleg a keleten pogány módra élő magyarokkal kapcsolatos. Bizonyos, hogy a magyarság még a X. század közepén is ápolta kapcsolatait a perzsiai szavárd magyarokkal;[12] a perzsiai őshaza tudatának hagyományban gyökerező voltáról tanúskodhat Anonymus,[13] akinek Zuard-történetében a szavárdok keletre költözésének emléke kereshető.[14] A korai magyar történeti emlékezet számon tarthatta a magyarság keleti eredetének tudatát, hiszen — mint említettük — krónikaírásunk egybehangzóan kelet felé *(versus orientem)* jelölte meg a magyar őshazát, bár a belső kölcsönzésen túlmenőleg a kifejezésen Regino iránymeghatározása *(in oriente)* is nyomot hagyhatott.[15] A keleti őshaza tehát — akár Dentümogyernek nevezték, akár csak megnevezetlenül *versus orientem* lokalizálták — ősi hagyomány lehetett, ugyanakkor passzív kincs, nem rendelkezhetett későbbi tartalmával. Kérdés: a XI—XIII. század folyamán mikor aktivizálódott a keleti őshaza hagyománya, mikor fordult a Kárpát-medencében élő magyarok érdeklődése keleti testvéreik felé, azaz mikor építették a magyar őstörténet épületét a keleti haza és a keleten maradt magyarokkal való rokonság alapjára?

Az *Ungaria maior*-probléma kulcskérdésének Viterbói Gottfried XII. század végi tudósítása látszik. „Arról olvastunk *(legimus)* — írja a krónikás —, hogy a magyaroknak két országuk *(regna)* van, egy régi *(antiquum)* a meótiszi mocsaraknál Ázsia és Európa határán, és egy másik új, amely az első országtól *(a primo regno)* származott át Pannoniába, amely Pannoniát sokan új Magyarországnak nevezik... A régi Magyarország *(Ungariam veterem)* Ázsia és Európa határán, a meótiszi mocsarak között van."[16] A szakirodalom általában úgy foglalt állást, hogy Gottfried (írott) magyar forrásból merített,[17] méghozzá az ősgestából.[18] Ezzel szemben Eckhardt Sándor arra hívta fel a figyelmet, hogy Gottfried, aki történeti műveinek megírása végett megfordult az egyes országokban, így valószínűleg Magyarországon is, itt hallhatta az *Ungaria vetus* létezését, és a francia *Gesta* kompilálása során betette azt a Hungariával szinonimának tartott Pannonia helyébe. A 727-ből való *Gesta (Gesta regum Francorum)* már említi a meótiszi mocsarakat, s azt Pannoniával mondja szomszédosnak. Gottfried tehát e módon kísérelte meg a francia *Gesta* földrajzi adatának lehetetlenségét meg-

[12] Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 172—75.

[13] SRH I. 92—93.

[14] Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Száz. 1945—1946. 15; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 31—33, 56; ua.: Napkelet felfedezése 16.

[15] Fridericus Kurze: Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1890. 131.

[16] Georgivs Heinricvs Pertz: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, tomvs XXII. Hannoverae 103—04.

[17] Czeglédy Károly, Száz. 1943. 282.

[18] Hóman Bálint: i. m. 34—35; Iosephus Deér, SRH I. 4, 6; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 53—54; ua.: Napkelet felfedezése 223. o. 4. jegyz.

magyarázni.[19] Eckhardt szellemes feltevése azonban nem gondol Gottfried *legimus* szavával. A kérdést — legalábbis számunkra megnyugtató eredménnyel — Csóka J. Lajos oldotta meg. Szerinte Gottfried a két — ó- és új — haza fogalmát nem szimultán, hanem szukcesszív értelemben vette. Arról ugyanis magyar szerzők sem szóltak — s tegyük hozzá: Gottfried sem szól —, hogy a magyarság egy része éppen Meótiszben maradt volna, ami nem is felel meg a történeti igazságnak. Arról viszont, hogy a magyaroknak két hazájuk van, illetve volt, számos nyugati szerzőnél olvashatott, hiszen a keleti (ős)haza elhagyása után a pannoniai haza megszerzéséről a legtöbb középkori auktor tudott, így már a magyarokról a legelsők között tudósító Regino is.[20] Márpedig Gottfried — sok egyéb nyugati szerző mellett — Regino szövegét ismerte és használta.[21] S hogy mennyire téves messzemenő következtetéseket levonni Gottfried *Memoria Seculorum*ából, azt egy másik munkája, a *Pantheon* támasztja alá, ahol így nyilatkozik a kérdésről: „a szkíták és avarok, azaz az *elő*magyarok *(Ungarorum priorum)* országa Ázsia és Európa határán, a meótiszi legelők felett."[22] Világos tehát: Viterbói Gottfried a XII. század végén a magyaroknak csak keleti őshazájáról tudott (melyet új, második hazájukkal cseréltek fel), de nem rendelkezett ismeretekkel — s ez a lényeg — saját korában keleten élő magyarokról. Feltétlenül igaza van Csóka J. Lajosnak: Gottfried nem tanulmányozott olyan *Gesta Ungarorum*ot vagy más magyar történeti művet, melyből a meótiszi kivándorlásról világos és egységes képet kaphatott volna; különböző nyugati szerzők adatait összefüggés nélkül szőtte műveibe.[23] Viterbói Gottfried tehát aligha használt írott magyar forrást. A *Memoria Seculorum* legfeljebb amellett tanúskodhat, hogy a XII. század végi Magyarországon pontos földrajzi helymegjelölés nélkül, egyre halványodó emléktöredékek alapján a magyarok még tudhattak egykor volt keleti őshazájukról, saját keleti eredetükről, egy nagyon körvonalazatlan *Ungaria vetus*-fogalomról.[24]

E fogalom — a szakirodalom megállapítása szerint — az 1230-as években nyert reális tartalmat. Gombocz Zoltán így ír: „A XIII. század közepe táján

[19] Eckhardt Sándor: Sicambria. Egy középkori monda életrajza. Minerva 1927. 158, 182.

[20] Fridericus Kurze: i. m. 131—32.

[21] L. Csóka J. Lajos: i. m. 660—61.

[22] Georgivs Heinricus Pertz: i. m. 133.

[23] Csóka J. Lajos: i. m. 661.

[24] Egészen más elbírálás alá esik az 1264-ben meghalt Vincentius Bellovacensis (Vincent de Beauvais) tudósítása: „Pannonia Európa tartománya, melyet egykor a hunok foglaltak el, és ugyanazon nép Hungariának nevezett, amelyből — Orosius szerint — nagyobb *(Maior)* és kisebb *(Minor)* van. A nagyobb a tulsó *Syriá*ban *(~ Scytia)*, a meótiszi mocsarakon túl van." Vincentius a XIII. század közepén már akár külföldi, akár magyar forrásból értesülhetett *Hungaria Maior*ról. L. Czeglédy Károly, Száz. 1943. 280—82; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 53—54. — Szegfű László hívta fel figyelmünket az 1250 körül meghalt Bartholomaeus Anglicus (l. Repertorium fontium historiae medii aevi II. Fontes A—B. Roma 1967. 451—52) ama szövegegységére (kiadva: Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae, I. Budapestini 1937. [A továbbiakban: Gombos: Catalogus I.] 390), amellyel pontosan egyezik Vincent de Beavaius itt idézett passzusa.

Julianus utazásaival kapcsolatban a magyar őshazára vonatkozó nemzeti és európai hagyomány középpontjába új név s egy földrajzilag is pontosabban meghatározott terület kerül: *Magna Hungaria, Hungaria Maior, Hungaria Vetus*, szemben a magyarság mai hazájával: *Hungaria Minor, Hungaria Nova* sive *Pannonia.*"[25] Ligeti Lajos is úgy vélekedett, hogy Julianusszal kezdődik az a nagyméretű érdeklődés a kelet-európai *Hungaria Magna* iránt, amely teljesen átragad a többi mongol kori utazóra is, s amelynek eredményeképpen a *Magna Hungaria*-kérdés teljes egészében kibontakozik.[26] Úgy véljük, eme megalapozott vélemények, illetve végső fokon maguk a tények alapján kimondható: *Ungaria maior* vonatkozásában az 1230-as években indult el és lendült fel a kutatás.

Hogyan került felszínre az *Ungaria maior* kérdés? Lehet, hogy meghatározott célzattal aktivizálódott ekkor a régi hagyomány, de még valószínűbb, hogy hallomás, esetleg tapasztalás révén. Nem kívánjuk részletesen exponálni a problémát, nehezen tartoznék feladatunkhoz, így csupán utalunk IV. Béla ifjabb király keleti terveire,[27] a domonkosok térítő tevékenységére, s e két tényező (nyomatékosan hangsúlyoznánk, hogy mindkettőben a feudális terjeszkedés, hódítás kísérletét kell látnunk) együttműködésének a kun térítésben testet öltő eredményeire.[28] A kun térítést (talán eközben szerezhettek tudomást a domonkosok a kunoktól még keletebbre lakó magyarokról) a keleti magyarok keresése követte. A két akció — a kunok megvalósult és a keleti magyarok tervezett térítése — teljesen hasonló képletet mutat. A misszió terveinek kikovácsolója a pápai udvar, kivitelezői a domonkosok, magyarországi politikai vezére pedig Béla ifjabb király.

A keleti magyarok létének felfedezése aktuálissá tette a magyar krónika őstörténeti fejezeteinek korszerűsítését. Mert bár — mutatott rá Györffy György — „a magyar királyi udvar földrajzi tájékozottsága messze felülmúlta a kor latin nyelvű tudományosságának földrajzi ismereteit", mégis „amikor a királyi jegyzők tollat fogtak kezükbe, hogy leírják a magyarok származáshelyét, a realitásoktól elfordulva, szinte görcsösen az írott betűhöz ragaszkodva az antik Szkítia-képpel ábrázolták Keletet . . . a senki által nem ismert Rifei hegyekkel és az Ithasis folyóval."[29] Riccardus a koronatanú, hogy volt a magyar krónikaírásnak egy olyan, *Gesta Ungarorum* nevű terméke, amely szakított az antik Szkítia-kép sémájával, s a magyar őstörténetet — korszerű ismeretanyag közvetítésével — az éppen felfedezett keleti Magyarország és keleti magyarok problematikájára építette. Az előbbiek alapján megkockáztathatjuk, hogy a riccardusi *Gesta Ungarorum* az 1230-as

[25] Gombocz Zoltán: Nyelvtudományi Közlemények 1923—1927. 1 (kiemelés ott).
[26] Ligeti Lajos: Prodenonei Odoricus budapesti kézirata. Magyar Nyelv 1936. 165—66. — Itt említjük meg, hogy IV. Béla király 1241-ben Konrád német királyhoz intézett levelében a tatárok által elpusztított országok sorában *maior Ungariát* is említi. L. Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár, II. Magyar történelmi emlékek VII. Pest 1861. 126. (Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. [A továbbiakban: Szentpétery: Krit. jegyz.] 707. szám.)
[27] Györffy György: Napkelet felfedezése 16.
[28] Makkai László: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen 1940. 10—18; Györffy György: Napkelet felfedezése 16.
[29] Uo. 10—11.

évek közepe táján és legalábbis egy lényeges ponton Béla ifjabb király politikájához közel álló nézőpont alapján készülhetett.

A kun térítés a korabeli Európa jelentős eseménye lehetett, arról az 1227. és az 1228. évek alatt Albericus troisfontaines-i apát is megemlékezett világkrónikájában.[30] Kérdés: Albericus 1241 táján készített munkájában *írott* magyar forrást hasznosított-e,[31] avagy *szóbeli* magyarországi értesülésekre támaszkodott?[32] Az írott kútfő kiaknázását vallók általában az ősgestát jelölték meg Albericus forrásául, velük szemben Csóka J. Lajos mutatta ki, hogy Albericus magyar forrásmunkája szemléleténél fogva nem lehet XI. századi, tehát nem lehet a Hóman-féle Szent László kori *Gesta Ungarorum* sem, hanem szerinte egy XIII. század eleji magyar mű — az ún. Nemzeti Krónika — volt.[33] A XIII. század eleje mint az Albericusnál olvasható magyar hírek keletkezésének egyik lehetséges határa, mint *terminus post quem* feltétlenül helytálló, de ugyanakkor nyitva hagyja, egészen Albericus művének megírásáig (1241), a *terminus ante quem* kérdését.

Magunk úgy látjuk, hogy Albericus világkrónikáját illetően írott magyar krónikás forrás feltevésére kényszerítő körülmény nincs. Albericus és a magyar krónika közötti, állítólag szó szerinti egyezésekről már Latzkovits László érdemtelenül elfeledett tanulmánya kimutatta, hogy pusztán nevekre, legfeljebb egy-két szó azonosságára szorítkoznak, s e megfelelések sem rendszeresek.[34] Érdekes lehet megemlíteni: Albericus alig 4—5, *részletesebben* tárgyalt magyar vonatkozású hírt közöl a 893—1041, míg 15-öt az 1192—1241 közti időre, azaz másfél századra csak 4—5 információt

[30] Albericusra l. Repertorium fontium historiae medii aevi II. 167—68. — Magyar vonatkozású szövege kiadva: Gombos: Catalogus I. 23—34.

[31] E véleményt l. Marczali Henrik: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 83—85; Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája 82—83, 128—29; ua.: A kútfők. Csánki Dezső (szerk.): Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Bp. é. n. [1907] 6; Hóman Bálint: i. m. 7—30; Iosephus Deér, SRHI. 6; Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények (1940—1941) 315; Győry János: Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Az Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványai XXIX. Bp. 1948. 72; Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet 5; Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 308; Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961. 53—56.

[32] E véleményt l. Pauler Gyula: A Képes Krónika Árpád-kori részeiről. A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt II.[2] Bp. 1899. 605; Sebestyén Gyula: „Gyászmagyarok." Adalékok a középkori énekmondók történetéhez. Ethnographia (1900) 49; Gombos F. Albin: Történetünk első századaiból. Észrevételek az „Ostarrichi" 976-iki keleti határvonalához, az 1030-iki német—magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához. Száz. (1911) 571. o. 1. jegyz.; Latzkovits László: Alberik világkrónikájának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged 1934. 87—92; Dőry Ferenc: Szent István családi története. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp. 1938. 576—77; Gárdonyi Albert: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Tallózás Budapest és környéke múltjából 1. Bp. 1941. 7; Erdélyi László: Ötven historicus szentistváni emlékművei 18; ua.: Krónikáink kritikai ismertetése. Szeged 1943. 13.

[33] Csóka J. Lajos: i. m. 649—59. — Mindazonáltal Csóka (uo. 653, 658—59) is számol Albericusnál szóbeli információk felhasználásával.

[34] Latzkovits László: i. m. 89—91.

vett át feltett írott magyar forrásából, abból a fél évszázadból pedig, amelyre vonatkozóan nem lehetett írott magyar forrása, ennek a többszörösét. Albericus magyar tárgyú híreinek saját kora felé bővülő jellege szintén bizonyítéka az általa használt magyarországi forrás szóbeliségének.

A XIV. századi krónikakompozíció minden korai — mind hazai, mind külföldi — hagyománnyal ellentétben szörnyetegként ábrázolja Gizellát, Szent István király német származású feleségét. Elmondja a szöveg Gizelláról: kezdeményezője volt Vazul megvakításának, a német Pétert akarta trónra helyezni, célja az volt, hogy kénye-kedve szerint cselekedhessék, és Magyarországot — szabadsága elveszejtésével — a németeknek vesse alá.[35] Vagyis krónikánk szerint a német Gizella Magyarországon „német uralom" megteremtésére törekedett. Másutt[36] valószínűsítettük, hogy a Gizella alakját besötétítő tendenciák a XIII. század első harmadának politikai légkörével kapcsolatosak. II. András felesége, Gertrud királyné német volt, s ő valóban mintegy a „német uralom" magyarországi megalapozásán fáradozott, tulajdonképpen persze azon, hogy a vezető tisztségek, az udvari méltóságok német hívei kezébe kerüljenek. Gertrud vonásait azért kellett a német származás alapján modellként kínálkozó Gizella alakjára vetíteni,[37] mert a krónikásnak és sugalmazóinak nem lehetett bátorságuk, hogy nyíltan diszkreditálják a trónörökös anyját, a király néhai feleségét.

E feltevést szinte perdöntő módon erősíti Albericus egyik, magyar információiból eredő adata: „Gizella királyné, mint mondják *(ut dicunt)*, sok rosszat tett azon a földön [ti. Magyarországon], és végül a szent király halála után érdemei szerint megölték."[38] Itt Albericus — a magyar krónikával szemben mutatkozó tartalmi többletként — Gizella megöléséről is tudósít, ami természetesen nem igaz, viszont Gertrudot valóban megölték. A Gizella erőszakos haláláról szóló mesét azonban Magyarországon — nyilván a szent királyra dehonesztáló jellege miatt — nem írták le.

A magyar krónika elmondja még Gizelláról — tévesen persze —, hogy a német dühvel kegyetlenkedő Péternek a testvére volt.[39] Albericus is testvérinek ismeri a Gizella és Péter közti viszonyt *(Petrus . . . frater dicitur fuisse . . . regine Gisle)*.[40] Mindenképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Albericus, illetve annak magyarországi informátorai nagy pontossággal tükrözték a korukbeli magyar urak egy csoportjának a magyar közelmúltról alkotott véleményét. Bizonyos mértékig véletlenszerűnek tűnhet, ugyanakkor azonban e csoport hangjának erejére is irányadó, hogy ugyanezek a vélekedések — csekély eltéréssel — a magyar krónikába is bekerültek. E vélemények az 1230-as évek Magyarországán friss, korszerű gondolatok voltak. Marczali Henrik vetette fel, hogy a magyar krónika

[35] SRH I. 320, 322—23.

[36] Kristó Gyula: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XL. Szeged 1972. 68—72.

[37] Erre l. Erdélyi László: Krónikáink atyja Kézai. Szeged 1933. 15; Latzkovits László: i. m. 81; Erdélyi László: Ötven historicus szentistváni emlékművei 157.

[38] Gombos: Catalogus I. 26.

[39] SRH I. 322.

[40] Gombos: Catalogus I. 26.

Péter-képe „későbbi benyomások alapján készült, tán II. Endre korában, midőn először lehetett szó nálunk németek uralmáról és zsarnokságáról".[41] Úgy gondoljuk, Péter alakját — legalábbis részben — II. András ellenzéke színezte sötétre az általuk gyűlölt uralkodó vonásainak visszavetítésével.[42] Eme Gizella- és Péter-kép a döntően német előkelők által a hatalomból kiszorított magyar világi nagybirtokosok tiltakozásának, elégedetlenségének eredményeként formálódott meg. Feltehető, hogy ezek az előkelők Béla környezetét alkothatták, hiszen az ifjabb király II. András alatt háttérbe szorított hívei panaszkodhattak András zsarnokságára és Gertrud német uralmára.

Riccardus és Albericus tanúsága alapján talán feltételezhető egy 1235 körül Béla ifjabb király környezetében készült, a rex iunior és nagybirtokos hívei törekvéseit egyaránt tükröző, a maga idejében korszerű *Gesta Ungarorum* léte.

Vajon azonban egyáltalán jogosult-e számolni egy újabb XIII. századi krónikával, amikor a XIV. századi krónikakompozíció szerkezete arra mutat, hogy az eseménymenet aprólékos tárgyalása a XII. század harmadik harmadának kezdete táján, III. István—III. Béla koránál megszakadt,[43] s csak 1272-t követően olvashatunk ismét részletezőbb előadást? Mályusz Elemér fejtette ki, hogy Magyarországon az oklevél — elsősorban annak narratiója — betölti az elbeszélő forrás funkcióját; a kancellária minden oklevelében a király a középpont, összességükben az okleveleknek az egyes történeti szereplőket dicsérő jellemzései az uralkodót emelik ki, az okmányok nap mint nap az ő hatalmát magasztalják. A királyokat ez szemmel láthatóan kielégítette, nem érezték szükségesnek, hogy uralkodásuk lefolyá-

[41] Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 11. — L. még Gombos F. Albin: Száz. 1911. 575, 579, 589.

[42] A krónikában megrajzolt Péter-kép hatásával XIII. század közepi oklevelekben már találkozunk. — Egy 1235. évi (hamis) okmány — Péter és Aba Sámuel mellőzésével — I. Andrást Magyarország második királyának nevezi. L. Georgivs Fejér: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis (a továbbiakban: Fejér: CD) III. 2. Budae 1829. 423. (Szentpétery: Krit. jegyz. 544. szám.) — Egyik 1245. évi (hamis) diplománk arról tudósít, hogy I. Béla király Péter miatt tartózkodott Lengyelországban, s Péter a Magyarország királya nevet hatalmaskodva magának vindikálta. Fejér: CD IV. 1. Budae 1829. 393. (Szentpétery Krit. jegyz. 824. szám.) Karácsonyi János (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 315.) 1265-i kelettel valódinak tartja. — 1246. évi (hamis) oklevél szerint „Péter... az ország vezetését hatalmaskodva a kezében tartván, a király nevet magának bitorolta". Wenzel Gusztáv: i. m. VII. Magyar történelmi emlékek XII. Pest 1869. 207. (Szentpétery: Krit. jegyz. 843. szám.) Jakubovich Emil [Viska, Stojszló és Pécel. Magyar Nyelv (1927) 239—40] szerint e diplomát a krónikák és talán az élő szájhagyomány célzatos felhasználásával hamisították. — Az a tény, hogy a álláspontunk igazolására csupa hamis oklevelet tudtunk felsorakoztatni, megállapításunkat aligha zavarja (l. Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XVIII. Szeged 1965. 44. o. 280. jegyz.), hiszen a negatív Péter-kép ismeretére (és elterjedtségére) a szintén XIII. századi Kézai a koronatanú (SRH I. 173—74, 177—78).

[43] A szakirodalomból Győry János (i. m. 21) és Mezey László (A magyar szöveg jegyzetei. Képes Krónika. Bp. 1964. 191. o. 75. jegyz.) látszik ellenkező véleményen lenni.

sát egységes feldolgozású munkák örökítsék meg.[44] Mindehhez hozzá kell még venni, hogy éppen a XIII. század elejével indul a magyarországi oklevelezés nagymérvű fellendülése.[45] Egyrészről tehát ez a tény adhatja magyarázatát a magyar krónikatörzs XII. század végével történt megszakadásának. Másrészről a bizonyítottan XIII. századi szerzők sem tartották általában feladatuknak a megszakadt eseménymenet saját korukig történő folytatását. Anonymus — a jelenlegi szöveg alapján — a magyarok regényes őstörténetét írta meg, az V. István korinak minősített, némely kutatók által Ákos mesternek nevezett szerző pedig az úri családok genealógiáját dolgozta fel. Lehetetlen nem észrevenni: a világi magánnagybirtok gazdasági és politikai előretörése szükségszerűen életre hívta a világias szemléletű történetírást, amely korlátozta a korábbi dinasztikus, illetve erősen egyházias historiográfia uralmát. Az anciennitás, a régiség jogforrás jellege alapján megírják a nagyurak történetét, igazolják „történeti" jogukat a földhöz, a hatalomhoz, ennek érdekében a szóbeliségből az írásbeliségbe kerülnek át a nagyúri nemzetségek tényleges vagy koholt hagyományai. A krónikás kora a XIII. század elejétől nem úgy van benne a krónikában, hogy a szerző részletesen elbeszéli az *eseményeket*, hanem úgy, hogy a *problémákat*, saját kora problémáit a régiségbe, a múltba vetíti vissza. A feltételezett 1235 körüli *Gesta Ungarorum* a magyar őstörténet gerincévé saját kora modern keletkutatásának eredményét, a keleti őshaza és a keleten maradt pogány magyarok kérdését tehette, Gizella és Péter történetét is saját kora problematikájának képére formálta. Végső fokon tehát a vázolt szegényes adatokon túl a krónikaíró metodikája is gyámolíthatja talán a Riccardusnál említett, Albericus magyarországi információival nagyjából egykorú, 1230-as évekbeli *Gesta Ungarorum* létét.[46]

[44] Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája és a Corvina. Filológiai Közlöny 1966. 299—300. — Ugyancsak Mályusz Elemér emelte ki, hogy efféle történeti narratio az oklevelekben Magyarországon kívül sehol nem található. Mezey László arra mutatott rá, hogy a narratio-szerkesztést iskolában tanították. L. Tarnai Andor—Rigó László—Varga Rózsa: Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről. ItK 1967. 367.

[45] Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 77—78.

[46] Az 1235 körül keletkezhetett krónika feltételezésével a más utakon járt A. Huber (Marczali Heinrich: Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden. Berlin 1882. [ismertetés]. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung 1883 [IV. Band] 133) és Nagy Géza [Szent István vérsége és a magyar kútforrások. Turul 1908. 116—17] filiációs felfogásához kerültünk közel.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

SAROLTA

A Kárpát-medencét megszálló magyarság gazdasági és társadalmi struktúrájában gyökeres belső átalakulás következett be a X. század végére. A növekvő vagyoni differenciáció következtében az alávetettek száma egyre gyarapodott, míg a gazdaság, a hatalom a mind kisebb létszámú vezető réteg kezében összpontosult. A kalandozások kényszerű lezárulásával a termelésből kiszorult szegény szabadok helyzete is kilátástalanná vált. A pásztortársadalom válsága nyilvánvalóvá lett; e társadalom megoldhatatlan ellentmondásba bonyolódott önmagával: a törzsi-nemzetségi kötelékek fellazultak, felbomlottak, és a társadalom ellentétes érdekű osztályokra szakadt: a régi törzsszövetségi közhatalom már nem volt alkalmas a létszámukban megnövekedett alávetettek fékentartására. A belső feszültség növekedésével egyidőben külső veszély is fenyegetett: a magyarság szállásterülete mind az időközben megerősödött német-római császárság, mind az új erőre kapott bizánci birodalom feudális expanziójának hatósugarába került. Ugyanakkor a törzsfők egyenetlenségei, hatalmi villongásai vagy szeparálódási kísérletei a totális belső anarchia veszélyét rejtették magukban. A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményei — összhangban a belés külpolitikai körülményekkel — egyaránt kényszerítő szükséggel követelték meg az erős központi hatalom által irányított új államszervezet létrehozását.

A magyar államszervezés gigászi műve Géza nagyfejedelem és utóda, I. István király nevéhez kapcsolható. A XI. század köztudatában talán még magától értetődőnek tűnt: mindkettejüknek egyaránt érdeme, hogy kedvező politikai feltételeket teremtettek a gazdasági-társadalmi fejlődés új tendenciáinak kibontakoztatásához. Az írásbeliség térhódításával azonban a szentté avatott I. István életműve lényegesen nagyobb publicitást kapott; legendáinak szerzői minden igyekezetükkel arra törekedtek, hogy alakját a lehető legtökéletesebbnek ábrázolják, bebizonyítsák, hogy szellemiekben, erkölcsiekben, cselekedeteiben egyaránt messze kortársai fölé emelkedett, és valóban érdemes a felmagasztalásra. Ez természetesen együtt járt a korábbi Géza-kép elhomályosításával: érdemeit Istvánra ruházták, negatív vonásait — zömükben — elhallgatták, s egy közhelyeknél egyebet alig tartalmazó portrét festettek róla.[1] Krónikáink aztán ezt a képet tovább sematizálták.[2] Történészeink nem kis erőfeszítésébe került, amíg részint

[1] EMERICUS SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, I—II. Bp. 1937—38. (A továbbiakban SRH.) Idézett helyek: SRH II. 378—79, 394, 403—06.

[2] SRH I. 116, 125, 172, 188, 207, 291, 295; II. 33—34, 66, 132—33, 249—50, 279; TÓTH ZOLTÁN: Szent István legrégibb életirata nyomán. Száz. 81 (1947) 25—27.

az írásos források tudósításainak egybevetésével, részint egyéb emlékeink tanúbizonyságára építve revideálhatták az említett felfogást, és rámutatva Géza tevékenységének rendkívüli jelentőségére egy valósághűbb Géza-képet körvonalazhattak.[3] Probléma azonban így is maradt bőségesen.

Jelen tanulmányunk szerény kísérlet ezen — véleményünk szerint mind ez ideig nem eléggé tisztázott — kérdések egyikének megoldására. Célunk, hogy néhány — általunk fontosnak ítélt — adattal járuljunk hozzá Géza fejedelem házassági kapcsolatainak tisztázásához. A téma jelentőségét aligha kell hangsúlyoznunk, hiszen köztudott, hogy a tárgyalt korszakban a fejedelmi családok tagjainak frigye meghatározó helyet foglalt el az uralkodók diplomáciai kapcsolatainak egészében. Egy házasság létrejötte vagy felbomlása esetén állandóan számolnunk kell a kül- vagy belpolitikai tényezők változásával. Kétségtelenül hasznos dolog tehát Géza fejedelem házassági kapcsolatainak szemügyre vétele is. A források Géza két feleségéről tesznek említést: hazai hagyományaink Saroltát, az erdélyi Gyula leányát tartják Szent István anyjának,[4] más híradásokban viszont a lengyel Adelhaid szerepel.[5]

E kérdésben történészeink állásfoglalása is aszerint polarizálódott, hogy a kétféle tudósítás egyikét vagy másikát tartották-e hitelesebbnek. A probléma kiélezésére tulajdonképpen a századforduló táján került sor, amikor a Géza—Sarolta nász autentikusságát hirdető Pauler Gyulával[6] szemben Karácsonyi János a lengyel forrásokra építve Adelhaid személyében jelölte meg Szent István anyját. Munkáiban rámutatva a hazai elbeszélő források ellentmondásaira kétségbe vonta azok hitelét. Anonymus tudósítását szembesítve nemzeti krónikáink adataival arra a megállapításra jutott, hogy P. mester „meseköltő", a krónikás pedig „tudatlan", így „Sarolt mellett egyetlen szavahihető, komolyan számbavehető tanú sincs." A hamis adatok „kiagyalójának" kezdetben a Névtelen jegyzőt tartotta, aki — szerinte — az egész „Sarolta-féle otromba mesét" „az ujjából szopta", majd korábbi nézetét módosítva úgy vélte, hogy P. mester művének XIII. századvégi interpolátorában kell keresnünk e koholmány szerzőjét. A krónika azon adatából kiindulva, hogy Géza a Kulan földjét birtokló Beliud tanácsára vette feleségül Saroltát, a tévedés magvát I. Istvánnak III. Istvánnal való felcserélésében vélte felfedezni.[7]

[3] Vö. László Gyula: A magyar pénzverés kezdeteiről. Száz. 97 (1963) 382—97.

[4] SRH I. 69, 291, 312; II. 33, 36, 66, 132—33, 145, 329; Franciscus Albinus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI, I—III. Bp. 1937—1938. (A továbbiakban: Gombos: Catalogus.) 980.

[5] Gombos: Catalogus 117, 145, 202, 453, 476, 568, 996, 2061; Karácsonyi Béla: Chronica Hungaro—Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum.). Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, tom. 26. Szeged 1969. 25.

[6] Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt,[2] I. Bp. 1899. 381—82. 33. jegyz.

[7] Karácsonyi János: Szent Adalbert védelme. Katholikus Szemle 18 (1904) 461—62; Szent István király élete. Bp. 1904. 6, 117; Szent István anyja. I. András atyja. Új eredmények. Turul 24 (1906) 98—99; A Szent-István anyjáról szóló adatok új megrostálása. Turul 27 (1909) 4, 10.

Bár érvei nyomósnak tűntek, mégsem talált elképzelése osztatlan lelkesedésre történettudósaink körében. Néhány évvel később Nagy Géza az *Annales Hildesheimenses* tudósításának hitelében bízva[8] elvetette Karácsonyi álláspontját, hogy ti. I. Miciszlav (Mesko) nővére lett volna Szent István anyja. Filológiai megállapításokkal bizonyította, hogy a XIII. század közepe előtt keletkezett lengyel krónikákban és évkönyvekben még nem történik említés Meskó azon nővéréről, aki Gézával lépett volna frigyre. Csak akkor kezdenek róla megemlékezni, mikor — IV. Béla lengyel kapcsolatai révén — a Hartvik-legenda ismertté válik Krakkóban, ahol — szerinte — az „Adelhaid-monda" keletkezett.[9] Véleményéhez később Hóman Bálint is csatlakozott. Megállapította, hogy a magyar dolgokban meglehetősen tájékozatlan kései lengyel források adatai a XII—XIII. század fordulóján kompilált lengyel—magyar krónika tudósítására vezethetők vissza. A szóban forgó krónika szerzőjének pedig számtalan genealógiai tévedése közül az egyik, hogy „megtette I. Bélát . . . I. Géza király helyett Géza fejedelem apjának, s az apa és fiú lengyel és görög feleségét összecserélve II. Miciszláv leányát I. Miciszláv nővérének. A magyar fejedelem megtérítésének történetét azután I. Miciszláv megtérítésének mintájára, sőt azonos szavakkal, de Adelhaid és Géza nevének behelyettesítésével mondta el."[10] Jóllehet mindketten „irodalmi koholmánynak" minősítették a Géza—Adelhaid nászt, Nagy Géza mégsem veti el teljes egészében annak lehetőségét, hogy Adelhaid valóban létező személy volt. Arra a tényre támaszkodva, hogy az Árpád-házban gyakori e név előfordulása (I. András és Álmos herceg leányát — újabb adatok szerint I. Béla leányát is[11] — e névre keresztelték), megkockáztatta azt a hipotézist, hogy a lengyel hercegnő esetleg Mihálynak, Géza testvéröccsének felesége lehetett.[12]

E két szélsőséges nézetnél korábbi megfogalmazású ugyan, de munkánk szerkezete szempontjából ide kívánkozik a Wertner Mór által képviselt álláspont. Eszerint Géza kétszer házasodott: első felesége Sarolta, István anyja nem sokkal gyermeke születése után meghalt, ekkor Ottó császár összeházasította a megözvegyült fejedelmet az immár keresztény lengyel hercegnővel.[13] Ennek a hipotézisnek azonban két gyenge pontja is volt: egyrészt egyetlen forrásunk sem említi a két feleséget — Saroltát és Adelhaidet — egyszerre, így belőlük csak egyik vagy másik kizárólagossága nyerhet megerősítést; másrészt Sarolta korai halálának ellentmond krónikáink azon tudósítása, hogy Koppány Géza fejedelem halála után István anyját, Saroltát vérfertőző násszal akarta magához kapcsolni.[14]

[8] Gombos: Catalogus 141.

[9] Nagy Géza: Szent István király családi összeköttetései. Turul 24 (1906) 55, 60—61; Szent István vérsége és a magyar kútforrások. Turul 25 (1907) 139.

[10] Hóman Bálint: A szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 90—91.

[11] Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. Székesfehérvár Évszázadai I. Székesfehérvár 1967. 77.

[12] Nagy Géza: Szent István király családi összeköttetései. 61—65.

[13] Wertner Mór: Az Árpádok házassági összeköttetései. Turul 3 (1885) 151; Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek 1892. 25—31.

[14] SRH I. 312—14.

A vita továbbgyűrűzése új értelmezési szempontot nem adott, s nem került sor a problematikának a hazai és külföldi kutatás által felhalmozott új eredmények tükrében való felülvizsgálatára, mígnem Vajay Szabolcs 1962-ben vállalkozott egy, számos új eredményt felvonultató összefoglalás megírására a Südost-Forschungen hasábjain. Munkája — mely merőben új koncepcióval lép fel — 1967-ben bővített formában magyarul is megjelent.[15] A szerző szorgos munkával felülvizsgálta elődei elképzeléseit, lenyesegette azok szélsőségeit, korrigálta tévedéseiket, megpróbálta kiküszöbölni gyengeségeiket, s arra a megállapításra jutott, hogy az első pillantásra merőben eltérő képet mutató, egymásnak ellentmondó forrástudósítások és interpretációk olyan szépen kiegészítik egymást, mintha egyazon — Géza fejedelem politikai éleslátását, államférfiúi nagyságát bemutató — monumentális tabló mozaikdarabkái lennének. „Az »igazi« Géza — foglalja össze nézetét Vajay Szabolcs — valódi pogány nagyúr, aki érdekei szerint mérlegeli és gyurmálja mind a kereszténység, mind a pogányság előnyeit. A lehetőségeket tetszése szerint állítja bel- és külpolitikai érdekeinek szolgálatába. Keresztény lesz, hogy békén élhessen hatalmas német szomszédjával. *E kereszténységet azonban felhasználja egy német-ellenes magyar—lengyel szövetséget célzó családi kapocs létesítésére. Első,* pogány *feleségével* magához láncolja leghatalmasabb magyar alattvalóit, a gyulák törzsét. Ezzel szabad kezet nyer a dunántúli Árpádfiak ellen, s mikor hatalmukat kellőképpen *megtörte* — beleértve tulajdon öccsét, *Mihályt is*[16] — *nem habozik erdélyi nejét eltaszítani.*"[17] „Ez az erőszakos belpolitika szolgál alapjául a Gézáról fennmaradt »véreskezű« hagyománynak. Talán *Mihály* herceggel sem történt kivétel, akinek *özvegye mint Géza második felesége*, egyben a magyar—lengyel viszony elmélyítésének is zálogává lett."[18] Az eltaszított Sarolta politikai aktivitása Géza halálakor bontakozott ismét ki, amikor a Koppánnyal kötendő házasság révén lehetősége nyílott volna arra, hogy — esetleg István félreállításával is — újból a főhatalom részese legyen.[19]

Úgy tűnik, Vajay ezzel a zseniálisan kikövetkeztetett eredménnyel egyszer s mindenkorra megoldotta Géza házassági kapcsolatainak rejtélyét,

[15] Vajay Szabolcs: Grossfürst Geysa von Ungarn Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen 21 (1962) 45—101; lásd még a 11. jegyzetet. (A továbbiakban az 1967. évi cikkre hivatkozunk.)

[16] Vö. Vajay: i. m. 80—81. „Vajjon gondolnunk kell-e arra is, hogy ...Géza tulajdon öccsét is erőszakkal küszöbölte volt ki, s nejévé téve annak özvegyét, két kiskorú fián a *patria potestas*-t is gyakorolta a levirátus értelmében?... Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Krónika Szár Lászlót Szt. István *patruus*ának mondja [SRH I. 321], ami koránt sem felel meg elsőfokú unokatestvérség jelzésére. Ha azonban Szár László ugyanakkor István mostohaanyjának édesfia, vagyis ugyanazon *patria potestas* alatt álló idősebb születésű férfi rokon, így e bonyolult nemzedékrendi viszony indokolhatja a »patruus« szó használatát." Szerintünk a krónikának a rokonsági fok megállapítása tekintetében mutatkozó ingadozását a Vajay által is jól ismert más krónikahelyek (SRH I. 311, 320 etc.) egyértelművé teszik. A fenti értelmezés a több lehetőség közül csak egyféle — és valljuk be, a leglabilisabb alapokon nyugvó — interpretáció. Elfogadhatóvá csak az tenné, ha bizonyítható lenne, amit Vajay éppen általa akar sugallni, hogy ti. Adelhaid valóban Géza fejedelem második felesége volt.

[17] Vajay: i. m. 75.

[18] Vajay: i. m. 81. (Kiemelések tőlem: Sz. L.)

[19] Vajay: i. m. 74—75.

bár — és lehet, hogy ez szőrszálhasogatásnak tűnik — van néhány szépséghibája érvelésének. Géza és Adelhaid házasságának bizonyítására hipotetikus kronológiai megfontolásokat sorakoztat fel,[20] „későbbi személynevekből utólag következtet",[21] homályos legendabeli megfogalmazásokra támaszkodik,[22] és egykorú híradásokkal egyenértékűnek vesz kései — kellően nem igazolt — adatokat is.[23]

Végső soron ő is kénytelen a korabeli tudósítások közül Thietmar tanúbizonyságára hagyatkozni s az általa említett, Géza nejére utaló *Beleknegini* nevet elképzelése szerint interpretálni,[24] de értelmezésének magyarázatát nem adja, hacsak a kései utódok feltehetőleg világos hajzatára történő utalás nem éppen evégett került a műbe.[25] Szerintünk tehát ahhoz, hogy Vajay hipotézise minden szempontból kielégítő legyen, megnyugtatóan kellene bizonyítani, hogy a szóban forgó név — *Beleknegini* — a lengyel Adelhaidra és csakis őrá vonatkozik. A közel egykorú tanú e családi kapcsolatra vonatkozó szűkszavú közlése a következő: [Boleszláv], „a lengyelek hercege birtokolt egy bizonyos — a saját országa és a magyaroké határán fekvő — várost, amelynek parancsnoka Prokuj senior volt, a pannonok királyának anyai nagybátyja (avunculus), akit ez [István] akárcsak most, már előzőleg is elűzött székeiből. Amikor a fogságból nem volt képes feleségét kiváltani, unokaöccsének — jóllehet ellenségek voltak — a jóindulatából visszakapta őt ajándékképpen. Sohasem hallottam senkiről, aki ennyire megkönyörült volna a legyőzötteken; ezért a fent említett városon — miként a többin is — Isten igaz győzelmet adott neki. Apját Gézának (Deviux) hívták, szerfelett kegyetlen volt és hirtelen haragjában sokakat megölt. Midőn kereszténnyé lett, e vallás megszilárdítása érdekében az ellenszegülő alattvalóival szemben kegyetlen megtorlást alkalmazott, és az ősi gonoszságot az Isten iránti szeretettől felbuzdulva kiirtotta. A mindenható Isten mellett hamis isteneknek is áldozott; mikor ezt egyik főpapja a szemére vetette, kijelentette, hogy gazdag, és megvan a kellő hatalma ahhoz, hogy így cselekedjék. Felesége — szlávul mondva *Beleknegini*, azaz *Szépasszony* (Beleknegini id est pulchra domina) — módfelett ivott, és katonásan ülte meg a lovat, s egy alkalommal így kilovagolva annyira fejébe szállt a harag, hogy megölt egy férfit. Illőbb lett volna, ha kezét nem vérrel szennyezi, hanem orsót pörget vele, és alázat zabolázza szertelen indulatát."[26]

[20] VAJAY: i. m. 71. — Az ilyen következtetések labilitására más téma kapcsán Györffy György is rámutatott lektori véleményében. (Uo. 85. l. 78. jegyz.)

[21] Ezt Nagy Géza szemére vetette már KARÁCSONYI JÁNOS is. (Vö. Turul 24 [1906] 104.)

[22] VAJAY ugyan itt Ransanusra hivatkozik (i. m. 80), de az szóról szóra átveszi itt az István-legendák szövegét. Vö.: SRH II. 379 és 404; lásd még Kézai utalását: SRH I. 188.

[23] VAJAY: i. m. 77. l. 52. jegyz.

[24] VAJAY: i. m. 75. l. 47. jegyz.; Vajay következetlenségére mutat, hogy a Beleknegini nevet különválasztja a Géza feleségéről elmondottaktól. A „szilaj természetű", iszákos és haragjában emberölésre is képes, eltaszításra méltó nő *Sarolta* — a szép asszony *Beleknegini-Adelhaid*. Úgy érezzük, hogy Thietmar közlésének ez a fekete-fehér képletre bontása célzatos, erőszakolt és minden alapot nélkülöz. A merseburgi püspök Géza egyetlen nejéről beszél, lett légyen az Sarolta vagy Adelhaid.

[25] VAJAY: i. m. 78—79.

[26] GOMBOS: Catalogus 2203—204.

E textus interpretációjának alapvető feltétele — mint látjuk — a Beleknegini név helyes értelmezése. Mivel Thietmar műve az etimológián kívül más fogódzót nem nyújt, kétségkívül jogosultnak tűnik az az eljárás, amely az identifikációhoz külső támpontot keres, és így kívánja a problémát megoldani.

Megfontolandó Karácsonyi állítása, hogy Belekneginek Adelhaid hercegnőt nevezték keresztelkedése előtt. Ez a lehetőség Saroltánál eleve kizárt, mivel neve eredendően pogány, tehát ha esetében lehet szó kettős elnevezésről, úgy várnók, hogy másodikként keresztény névvel illessék. És ezzel máris megjelent hipotézisünk önmagában hordott cáfolata. Ugyanis amennyire nem bizonyítható, hogy Adelhaidnak pogány neve volt, s ez Beleknegini lett volna, ugyanannyira az sem bizonyítható, hogy Sarolta keresztény neve nem éppen Adelhaid volt-e.

Hasonlóképp figyelmet érdemel a Nagy Gézától felvetett és Vajay által is adatokkal támogatott érv: az Adelhaid név igen gyakori az Árpádoknál. Ha bármiféle szabályos rendszert vagy ismétlődést fel lehetne mutatni az Árpádok névadásában, bizonyára nyomós bizonyíték lenne ez is a lengyel hercegnő mellett. De ilyen rendet felfedezni mind ez ideig nem sikerült, aligha valószínű tehát, hogy Mihály dux feltételezett felesége lenne az egyetlen, akinek révén e név kedveltté válhatott a fejedelmi családban.

A fenti érveknél jóval gyengébb az utódok hajszínére való hivatkozás, bár kétségtelen, hogy a lengyel Adelhaid révén valószínűbb bizonyos szláv beütések jelentkezése az unokákon, mint egy nem szláv feleség leszármazottai esetében. Ámde a magyar—szláv etnikai keveredés nem Mihály vezérrel jelentkezik első ízben — mint ezt Vajay is jól tudja —, hiszen már Konsztantinosz Porphürogennétosz is fontosnak tartotta megemlíteni a türkök és a fehér horvátok házassági kapcsolatait.[27] (Csak paradoxonként jegyezzük meg: egyes kutatók szerint Sarolta nevének is van bizonyos „fehér" vagy „sárga" jelentése,[28] ebből azonban bajos lenne arra következtetni, hogy ő hozta szívességből a világra Mihály gyermekeit is, Adelhaid helyett.) A hercegek hajszínét tehát nem lehet kizárólag feltételezett nagyanyjukra utaló atavisztikus jelenségnek tekinteni.

Hasonlóképp nem oldja meg a problémát az sem, ha feltételezzük, hogy ragadványnévvel állunk szemben.[29] Sarolta szépségéről írnak ugyan krónikásaink,[30] de semmi sem bizonyítja, hogy Adelhaid csúf lett volna, s így bajos lenne ezen az alapon választani kettejük közül. Ugyancsak ellentmond e hipotézisnek Melich János azon megállapítása, hogy Saroltát Beleknegini névvel a Gyulafehérvár—Küküllő—Zalatna vidékén élő X. századi dél-

[27] Moravcsik Gyula: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 142—43; lásd még: Vajay: i. m. 73—74. A fejedelmi család tagjainak „fehér színezetére" lásd még: ifj. Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján. Székesfehérvár Évszázadai. I. Székesfehérvár 1967. 101—13, különösen: 101—05.

[28] Szinnyei József: Saroltu és az á>o hangváltozás. Magyar Nyelv 21 (1925) 62—63.

[29] Dőry Ferenc: Szent István családi története. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Bp. 1938. 560.

[30] SRH I. 291; II. 33, 132—33.

szlávok illették.[31] Mivel Sarolta ekkor még hajadon volt, aligha lehet szó esetében egy olyan ragadványnévről, amelynek elnyeréséhez, értelemszerűen, már asszonynak kellett lennie. Önmagától kínálkozik a lehetőség annak feltételezésére, hogy Sarolta esetleg már a Gézával kötött frigy előtt „asszony" volt, talán valamely előkelőség özvegye vagy politikai megfontolásokból eltaszított felesége. Ezzel kiküszöbölődik ugyan a korábbi ragadványnév és a későbbi házasság ellentmondása, de egy újabb bizonyíthatatlan láncszem bukkanna elő a bizonyság igényével ebben a nagyon is labilis hipotéziskonstrukcióban.

Felmerült annak lehetősége is, hogy esetleg valamelyik név fordítását kell keresnünk a Beleknegini szóban.[32] Ez Adelhaid esetében kizárt. Sarolta nevével Melich több művében is foglalkozik. Véleménye szerint e név etimológiai szempontból *Sar* és *oltu* részekre tagolható. Mivel török eredetű jövevényszavainkban a magyar „o" eredhet egy eredetibb etimologikus „a"-ból, az értelmezendő név *Šar-aldu*. A török nyelvekben pedig van egy *alda* névszó, amely jelzős összetételekben is előfordul, így a szagai „akaldy" és a sor „aχ-aldy" is annyit jelent, mint „fehér menyét", hölgymenyét, hermelin. Ha pedig a magyar nyelvben a X—XI. században is Š-nek hangzott a Sarolta név kezdő hangja, akkor jelen esetben egy bolgár—török „*Šar-aldy*" átvételével kell számolnunk, melynek jelentése: „fehér vadállat: hölgy, hermelin, menyét, nyest, nyuszt". Melich megítélése szerint kétségtelen, hogy a Beleknegini név a szláv „belъ, běla, bělo, fehér" melléknév és a szláv „kъnegyńi=uxor principis" főnév összetétele. Tekintve, hogy az óoroszban előfordul a „běla" „evet, mókus" jelentésben (ma: belka), feltételezi a Sarolta és a Beleknegini nevek között a jelentésbeli hasonlóságot.[33] Ennek a tetszetős okfejtésnek csak egy adatközlő mond ellent: Thietmar, aki világosan megírta: „Beleknegini id est pulchra domina slavonice dicta." Melich megkísérli ugyan a magyarázatot mondván, hogy a merseburgi püspök szorb nyelvében a közszláv bělъ = fehér melléknévnek volt „szép, pulcher" jelentése is.[34] De szerintünk ez éppen azt igazolja, hogy Thietmar tudta mit ír, és el kell fogadnunk a „szép asszony" fordítást egy esetleges „fehér úrnő" vagy „mókusasszony" helyett.

Marad tehát a „*pulchra domina*" mint etimológia, és — szerintünk — ebből kell kiindulnia minden megfejtési kísérletnek. Népünk hiedelemvilágában ugyanis fellelhető a „*szépasszony*": valamiféle *tündér-boszorkány* meg-

[31] Melich János: Beleknegini és Prokui. Magyar Nyelv 23 (1927) 493. — Melich gondolatához fűzött eszmefuttatást magunk sem gondoljuk komolyan, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy a tárgyalt korszakban az „asszony" szavunk nemcsak "férjes nő", hanem elsősorban „úrnő, fejedelemasszony, domina" értelemben használatos. [Jól példázzák ezt a Margit-legendák. Pl. „domina Anna" (Gombos: Catalogus 2519) a magyar változatban „Anna azzon" (uo. 1536), de „zent Margyt azzon" címében is ezt találjuk. (Uo.)] A kérdés irodalmát lásd: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. Bp. 1967. 189, „asszony" címszó.

[32] Dőry: i. m. 560.

[33] Melich János: Sarolt. Magyar Nyelv 20 (1924) 110—15; Beleknegini és Prokui 488—96.

[34] Melich: Beleknegini és Prokui 493.

jelölésre szolgál.[35] Hatalma nagyobb, mint a boszorkányoknak, akik csak kíséretét alkothatják.[36] Míg a boszorkány átváltozásra képes, a szépasszony nem változik át. A boszorkány elfogható, megköthető, megcsonkítható, megölhető, mindez nem mondható el a szépasszonyról. A boszorkány tanulja a bűbájosságot, ezzel vele születik. A tündér — ha ruháját sikerül megszereznie egy ifjúnak — feleségül vehető, a szépasszony nem. Szépasszonyok erőtlenítik el azt, aki úrnapján szánt, barázdába ül vagy Szent György nap előtt kinn fekszik;[37] aki pénteken mosott ingben jár, annak a száját félre húzzák,[38] hidegrázást[39] és gyulladásos sebet okozhatnak.[40] Szüléskor a szépasszony ólálkodik a ház körül, és ha meg tudja kaparintani az újszülöttet, felcseréli azt egy beteges, satnya „váltott gyermekkel".[41] Éjszaka jár bort inni, táncolni boszorkánykíséretével.[42] A rontás, ha valaki boldogsága ellen irányul, a szépasszony vizével történik; szépasszony ágyában születik a gyermek, ha szüléskor az anya vagy az újszülött károsodik; szépasszony kötőjébe esik, aki nagyon megüti magát; szépasszony táljába hágott, akinek valami baja esett;[43] köpködésétől náthát lehet kapni; szépasszony szele a gutaütés; szépasszony pohara a hasogatás; szépasszonyok tánca a forgószél;[44] szépasszony kanala a vaskanál (bűbájosságnál szerepe van!); szépasszony vászna a tejút csillagkép; Eger mellett található a „Szépasszony völgye", Borsovában „Szépasszony-halom", „Szépasszony lika" egy barlang neve Háromszékben;[45] szépasszony kútjáról tudnak Bukovinában is;[46] szépasszony tenyerének nevezik a bolyhos csillagfüvet, de más növények nevében is előfordul említése: szépasszony füve vagy kalácsa (Carla acaulis), szépasszony reszketője (Scabiosa antropurpurea), szépasszony kósa (Festuca fluitans). A mezőn, erdők mellett mulatoznak e höl-

[35] Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia.[2] Bp. 1929. II. 203—05; Szendrey Zsigmond: A nép élő hitvilága. Ethnographia 49 (1938) 267.

[36] Az alábbi fejtegetések a „szépasszony"-ról Kálmány Lajos [Gyermekijesztők és -rablók nyelvhagyományainkban. Ethnographia 4 (1893) 225—47] cikkére épülnek, ezért az alább következő jegyzetekben azokra a cikkekre hivatkozunk, amelyek ehhez adalékokat szolgáltatnak. [Vö. még: Kálmány Lajos: Szépasszony nyelvhagyományainkban. Az ősi magyar hitvilág (szerk. Diószegi Vilmos) Bp. 1971. 339—52.]

[37] Benkő András: Háromszéki babonák. Ethnographia 2 (1891) 360; Kolumbán Samu: Babonás hiedelmek a dévai csángóknál. Ethnographia 15 (1904) 38—39.

[38] Benkő: i. m. 360.

[39] Kolumbán Samu: Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez Ethnographia 6 (1895) 301.

[40] Kovács János: A kuruzslás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben. Ethnographia 10 (1899) 35.

[41] Wlislockiné Dörfler Fanni: A gyermek a magyar néphitben. Ethnographia 4 (1893) 211; Kolumbán: Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez 300; Kovács: i. m. 35, 43; Gönczi Ferencz: A gyermek születése körül való szokások Göcsejben. Ethnographia 17 (1906) 50—51.

[42] Szendrey: i. m. 267; Kolumbán: Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez 301.

[43] Kovács: i. m. 43.

[44] Kolumbán: Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez 301; Hegedűs Lajos: Adalékok a nyelvi tabu és névmágia kérdéséhez. Magyar Nyelvőr 80 (1956) 109.

[45] Szilágyi Gyula: Székely emlékek. Ethnographia 37 (1926) 91.

[46] Gunda Béla: Szépasszonyok kútja. Ethnographia 58 (1947) 281—82.

gyek, s az arra járó férfit kaláccsal, borral kínálják, s táncolni invitálják; ha kötélnek áll, halálra táncoltatják.[47]

Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy ebben az összképben sokféle hiedelemvilág képzetei ötvöződnek, de az tagadhatatlan, hogy tartalmaz olyan elemeket is, amelyek pogány korból fennmaradt magyar hagyományok lehetnek.[48] Kálmány Lajosnak — e témakör jeles kutatójának — köszönhetjük, hogy a fenti kusza halmazban rendet teremtett szétválasztva az egyes hiedelmeket eredetük szerint. Kimutatta, hogy az apokrif zsidó hagyomány Lilithjének (Ádám apánk vélt szeretője!) hatása, a szláv Vilák tulajdonságainak átvétele, a gót, illetőleg skandináv alvilág királynéjának, Hella vagy Hel vonásainak átruházása figyelhető meg egy alapvetően pogány, magyar ősvallásbeli figurára, melynek „felesleges csontja" (foggal születik) és fekete—fehér, ellentétes funkciójú szerepkörben való megjelenése is samanisztikus vonásokat mutat.[49] Kálmány úgy véli, hogy a Boldogasszony és szépasszony képzetünk hajdan egy személyhez fűződött, amely mindkettő tulajdonságaival rendelkezett (rontó és segítő hatalmával), de a kereszténység hatására e szerepkörök egyikét átvette Szűz Mária: a segítő Szűzanya lett a Boldogasszony, s a rontó hatalom az immár „ördög cimborájává" vedlett szépasszony hatáskörébe csúszott.

Tekintve, hogy a szépasszony az újszülött és a szülő nő körül ólálkodik,[50] az öregekre nincs hatása,[51] általában lázzal járó (izzasztással, fürdetéssel többnyire gyógyítható) nyavalyát okoz[52] — úgy véljük —, hogy talán a szerelemmel és házassággal kapcsolatos varázslásokkal hozható kapcsolatba funkciója (ti. népünk olykor a szerelmet is lázas nyavalyának tartja[53]).

Házassági szokásainkban és hiedelmeinkben azonban nemcsak a szépasszonynak, hanem a menyétnek is jut szerep. Meny, menyasszony, menyecske szavaink az ősi asszonyvásárlás szokásának emlékét őrzik, amikor az eladó leány vételárát prémekben határozták meg.[54] Egy finn lakodalmas versike erről így vall:

> Apámnak hiúzprémet, hogy kenyérrel etetett,
> anyámnak nyest prémet, hogy csecsével szoptatott.[55]

[47] KOLUMBÁN: Adatok az udvarhelymegyei székely néphithez 301; SZENDREY: i. m. 267; HEGEDŰS: i. m. 108—09.

[48] DÖMÖTÖR SÁNDOR: A boszorkányok gyűlése a magyar néphitben. Ethnographia 50 (1939) 220.

[49] Vö. még: HARASZTI GYULA: A táltos vagy a váltott gyerek. Magyar Nyelvőr 7 (1878) 86—87.

[50] KÁLMÁNY LAJOS: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. Bp. 1885. 8; KATONA LAJOS: A kedd asszonya. Ethnographia 16 (1905) 3.

[51] KÁLMÁNY LAJOS: Gyermekijesztők és -rablók nyelvhagyományainkban 239.

[52] Gyermekágyi láz (KÁLMÁNY: i. m. 234; KOVÁCS: i. m. 34), rossz nyavalya (KÁLMÁNY: i. m. 236), nátha (KÁLMÁNY: i. m. 240), elerőtlenítés (SZENDREY: i. m. 267; KOLUMBÁN: Babonás hiedelmek... 39, Adatok... 301), gyulladásos seb (KOVÁCS: i. m. 35), hidegrázás (KOLUMBÁN: Adatok... 301). A váltott gyermeket izzasztással gyógyítják (KOLUMBÁN: Adatok... 300; KOVÁCS: i. m. 35 és 43).

[53] O. NAGY GÁBOR: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 637: „823. Kilelte a szerelemhideg".

[54] A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára [szerk.: BENKŐ LORÁND], II. Bp. 1970. 155—56. *(hölgy* címszó!)

[55] LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. 1944. 278. [A menyét+meny-

Hasonló szokás élhetett őseinknél is, bár Gardizi leírása szerint a vőlegény apja már állatokat és más értéktárgyakat ad a leányért, s a leány apjának jegyajándéka áll prémekből.[56] (Ez a szerepcsere feltehetően az állattenyésztő életmódra való áttérés következtében ment végbe.) A menyasszonyért érkező násznép néhol még a századfordulón is vadászcsapatnak adta ki magát, amely az eltűnt menyét nyomát keresve, a lányos házat tüzetesen átkutatva végül is meglelte a menyasszonyt.[57]

A csángók, székelyek több olyan rontásról, bajról tudnak, amelynek előidézője egyaránt lehet a szépasszony és a menyét is. Ha a tehén tőgye megdagad, azt hiszik, hogy a menyét marta meg, vagy a szépasszonyok megfejték.[58] A szépasszonnyal kapcsolatba hozott „váltott gyermek" hiedelmére utal egy kalotaszegi babona, mely szerint ha terhes asszony menyéttel találkozik „czudar, gyenge, beteges gyereket szül".[59] Ha beteg ember látja meg, az nehezen fog „új egészségre szert tenni".[60] A Somló vidékiek szerint a boszorkányok különféle állatok alakját képesek magukra ölteni; kutya, macska, kotlóstyúk — éjszakánként pedig menyét képében jelennek meg. Láthatatlanná is válhatnak és ilyenkor a gyermekágyas nőkre hozhatnak nagy bajt, mert a gyermekeket kicserélik (!). Az ilyen váltott gyermekekből lesznek aztán a hibás gyermekek (süketnémák, vakok, gonosztevők stb.).[61]

A hasonló hiedelmek mellett gyakoriak a kettős elnevezések is. A menyét Göcsejben „mënyedasszony, sziepasszon", Zalahásságyon „csecse mënyedasszon, szép asszo" a neve, s a következő mondókával csalogatják: „Csecse mënyedasszo, gyere be mihozzánk, patká van, egér va, vidd el őket."[62] Csíkban is szépasszonynak hívják a menyétet.[63]

Kérdés csupán az, hogy a menyét szinonimája lehetett-e már a X. században is a szépasszony.

Ennek tisztázásához ismét Thietmar fent idézett szakasza nyújt segítséget, aki befejezvén megemlékezését Belekneginiről egy moralizációval zárja témáját: „*Illőbb lett volna, ha kezét nem vérrel szennyezi, hanem orsót pörget vele*, és alázat zabolázza szertelen indulatát." Első pillantásra úgy

---

asszony összekapcsolása nagy régiségre mutat, mivel számos egymástól függetlennek tekinthető nyelvben hasonló fejlődés mutatható ki. Vö. Munkácsi Bernát: Menyét, mint a menyasszony jelképe. Ethnographia 11 (1900) 45—47; Hegedűs: i. m. 109.]

[56] László: i. m. 277—78; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (szerk. Györffy György) Bp. 1958. 54.

[57] Munkácsi: i. m. 45—47.

[58] Balásy Dénes: Udvarhely-megyei babonák. Ethnographia 6 (1895) 54; Kolumbán: Adatok... 300; Gönczi: i. m. 97; Györffy István: Babonás hiedelmek és szokások a feketekörösvölgyi magyaroknál. Ethnographia 27 (1916) 85; Az állat, mint betegségokozó démon l.: M. Kossa Gyula: Egér és szeménvaló. Magyar Nyelv 22 (1926) 128—29, ill. Ebagos. Magyar Nyelv 22 (1926) 283—84.

[59] Wlislocki Henrikné: Jósló állatok a kalotaszegi néphitben. Ethnographia 3 (1892) 49.

[60] Uo.

[61] Relkovič Davorka: Adalékok a Somlóvidék folklorejához. Ethnographia 39 (1928) 96.

[62] Gönczi Ferenc: Az állatbetegségek elhárításai s gyógyításai a göcseji és hetési népnél. Ethnographia 18 (1907) 94; Hegedűs: i. m. 105.

[63] Magyar Tájszótár (szerk. Szinnyei József), II. Bp. 1897—1901. col. 537.

tűnhet, hogy az egyáltalán nem nőies viselkedésű fejedelemasszonynak hölgyekhez jobban illő megnyilvánulásait szívesebben látta volna a szerző.[64] Csakhogy az *orsó*hoz is kapcsolódnak e témakörbe vágó hiedelmek. Szatmárban — Ilken, Gacsályban, Tiszabecsen és Tiszacsécsén —, ha menyét jár az udvaron, orsót szúrkálnak az ól köré, mert a „menyét nem szeret fonni", így aztán nem megy oda többé.[65] Erdélyben a tehenet a pajtában tartott guzsallyal óvják a menyéttől. Zalahásságyon a gyerekek „csecse mënyedasszo, forog a rokkája" mondókával csúfolják a menyétet.[66] Diószegi Kiss István prédikációiban (1679) ördöngösség számba megy a „menyétnek rokkát kötni".[67] Bukovinában pedig a befészkelésével járó veszély elhárítására fonóeszközökkel felszerelkezve a következő mondókát mondják: „It van mönyed a guzsaj és az orsó! Tehát akár fonny, akár szüj, csináj amit akarsz, de ne báncst többé a csirkéket!"[68]

A magyar névadásban egyébként gyakori női testvérpároknak a Gyula leányaihoz hasonló elnevezése. Találkozunk egy családon belül Nyuszt (Nusz) és Nyest (Neste) névre hallgató leányokkal.[69] A vasvári káptalan előtt pedig 1394 januárjában Herbortya János (Johannis Herborthya) leányai lemondanak örökrészükről atyai nagybátyjuk, Osth javára; a két leány neve: *Hölgyasszony* (Hewlgazzon) és *Szépasszony* (Zypazzon).[70]

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *szépasszony* a *menyét* elnevezéseinek egyike. Mivel pedig a *Sarolta* etimológiája *fehér menyét*, így őt l. ell azonosítanunk *Belekneginivel*, Thietmar „pulchra domina"-jával. Az elnevezés gyökere valószínűleg még az őstársadalomba nyúlik vissza, és a vérségi alapon összetartozó és magukat mitikus, emberfeletti képességekkel felruházott állatősöktől származtató totemisztikus nemzetségekkel egykorúnak kell tekintenünk. A totemizmussal jár az a szokás, hogy az azonos nemzetségbe tartozók — de legalább az előkelőbbek — személynévül a közös totem nevét viselik, mely a nemzetség őse és egyben védőállata is.[71]

[64] Az orsónak ilyen összefüggésben való említésére lásd Moravcsik Gyula: i. m. 114—15; az orsó, mint a próba eszköze: Az Béla királyrul és az Bankó leányáról szép história. Régi Magyar Költők Tára VIII. (ed. Dézsi Lajos) Bp. 1930. 175.

[65] Szendrey Zsigmond: Szatmár megye néphagyományai. Ethnographia 39 (1928) 33.

[66] Kozma Ferencz: Mythológiai elemek a székely népköltészet és népéletben. Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből 10 (1883) 6. sz. 37; Hegedűs: i. m. 105.

[67] [Sebesty]-én [Gyula]: Régi prédikáció az ördögökről. Ethnographia 9 (1898) 404.

[68] Hegedűs: i. m. 105—06.

[69] Jakubovich Emil: Neste. Magyar Nyelv 11 (1915) 386.

[70] Sopron vármegye története. Oklevéltár I. (szerk. Nagy Imre) Sopron 1889. 518—19; vö. még: Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. Magyar Nyelv 18 (1922) 94.

[71] Gombocz Zoltán: Árpádkori török személyneveink. Magyar Nyelv 10 (1914) 246; Benkő Loránd: Árpádkori személyneveink. Magyar Nyelvőr 74 (1950) 19—20; — Az, hogy egy X. századi *név* értelmezéséhez XVII—XX. századi néprajzi anyagot használunk fel, mindenképp kifogásolható lenne módszertanilag, ha nem tudnánk igazolni a hozzá fűződő hiedelem korabeli vagy közel egykorú meglétét. Szerencsés helyzetben vagyunk: a *XIV. századi krónikakompozíció* egyik — a mogyoródi csatát tárgyaló — elbeszélésében ezt olvashatjuk: „László herceg magas lovon ült serege előtt, és körbelovagolt, hogy buzdítsa és lelkesítse embereit. Mikor lándzsájával megzörrentett egy bozótot, csodálatosképpen *egy fehér hölgymenyét (hermelina albis-*

Minden félreértési lehetőség kiküszöbölése érdekében meg kell említenünk Querfurti Bruno feljegyzését Szent Adalbert lengyelországi tevékenységéről. A szent püspök 997-ben érkezett a lengyelekhez, ahol nagyszabású térítő tevékenységet akart kifejteni, s ezért segítőtársakat toborzott. Ennek a célnak akarta megnyerni a magyar királyi udvarban tartózkodó Radlát.[72] Ezért „ezekben a napokban a magyarok nagyfejedelméhez [követeket] küldött, helyesebben az ő *feleségéhez, aki az egész birodalmat kézben tartotta, férjét és mindazt, ami a férjéé volt, maga igazgatta, az ő vezetésével kezdődött a kereszténység* [*Magyarországon*], de ez a pogánysággal megfertőzött vallás megzavarosodott, és a lanyha és megfélemlített kereszténység rosszabb kezdett lenni a barbárságnál."[73] A fenti idézet megerősíti Thietmar textusát azzal, hogy az igen szilaj temperamentumú feleség nemcsak uralkodótársa férjének, de rajta is uralkodik.[74] Ennél sokkal fontosabb azonban az az állítás, hogy az „*ő vezetésével kezdődött a kereszténység*" Magyarországon. Ezzel azt igazolja, hogy 997-ben ugyanazon fejedelemnő elé járult a követség, aki 20—25 évvel azelőtt, a kereszténység terjesztése kezdetén is fejedelemasszony volt. Tehát Szent István anyja, Sarolta még férje halála évében is Géza felesége volt. Ezt megerősítik krónikáink is, amikor előadják, hogy Koppány Géza halála után annak feleségét, Saroltát vérfertőző násszal akarta magához kötni.[75]

---

sima) ugrott lándzsájára, végigfutott rajta, és a herceg kebelébe menekült." [SRH I. 390. — Geréb László fordítása szerint (Képes Krónika. Bp. 1964. 133).] Ez a történet Bonfininél is megvan. Ő még azt is tudja, hogy a lándzsára ugró menyét (mustela candidissima) a győzelem hírnöke (imminentis victorie nuncia); sőt szerinte László herceg is tudta ezt, mivel így biztatta harcosait: „Nézzétek, bajtársaim, ez az a jel, amely által a közeli győzelmet hírül adják nekünk!" [Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades (ed. Fogel I.—Iványi B.—Juhász L.; II. Lipsiae 1936. 68—69) D. 2., L. 3., s. 284—85; — Bonfini itt Thuróczi elbeszélését (ed. Ioannes Georgius Schwandtner: Scriptores Rervm Hvngaricarvm. Bécs 1746. 124) bővítette ki. Vö. Kulcsár Péter: Bonfini Magyar Történetének forrásai (kand. ért.; kézirat) Szeged 1969. 187, 530.] Más mozzanatok is utalnak arra, hogy a Lászlóhoz fűződő mondakör felhasználja a menyéttel kapcsolatos hiedelemvilág elemeit. A szépasszonyok — a néphit szerint — annak, aki *pénteken* mosott ingben jár, a *száját félrehúzzák*. [Benkő András: Háromszéki babonák. Ethnographia 2 (1891) 360.] A péntek babonás szerepe a mogyoródi csata krónikabeli előadásában is megjelenik: a hercegek és Salamon csapatai pénteki napon akarnak megütközni, de sűrű köd száll le, amely megakadályozza őket a csatározásban. (SRH I. 388.) A László-mondakör egy másik epizódja szerint pedig, midőn a szent király tetemét Váradra vitték, a koporsót csodás illat lebegte körül. Egy ember mégis azt találta mondani, hogy a holttest büdös. E kijelentés után nyomban *kicsavarodott az állkapcája*. (SRH II. 523—24.)

Fejtegetésünk végső soron megerősíti Melich János említett feltevését (l. 32. jegyz.), hogy ti. *Sarolta* azonos *Belekneginivel*. Mi azonban a *Beleknegini* alakban nem a *Sarolta* név szó szerinti fordítását kerestük, hanem benne a menyéthez fűződő azon hiedelemvilág egészének tükröződését véltük fellelni, amelyet a *Sarolta* (fehér menyét, hermelin) név takarhat.

[72] Csóka J. Lajos: A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján, I. 1938. 288—89.

[73] Gombos: Catalogus 2297.

[74] Németh Gyula: A magyar kereszténység kezdete. Budapesti Szemle 256 (1940) 746. sz. 24—25.

[75] Lásd a 14. jegyzetet. — Megjegyzendőnek tartjuk: bármennyire is tetszik Vajay Szabolcs elmés hipotézise, nem látjuk a fentiek alapján bizonyítva Sarolta eltaszításáról, Géza második házasságáról, Mihály esetleges erőszakos likvidálásáról vallott

Jelen tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy földrajzilag és időrendileg meghatározza a szépasszonnyal kapcsolatos babonás hit egyes elemeinek beépülését a magyar hiedelemvilágba. Ez különben is az etnográfia feladata. Mi csupán arra szorítkozunk, hogy a szóban forgó mitikus képzet X. századi meglétét igazoljuk hazánkban. Fejtegetéseinket tehát azzal zárhatjuk le, hogy a tárgyalt témát illetően *az egykorú* források tanúbizonysága a később keletkezett művek közül azok hitelét igazolta, amelyek szerint Szent István anyja, Géza fejedelem hitvese Sarolta (Beleknegini, Szépasszony), az erdélyi Gyula leánya, Gyula (Prokuj senior) testvére volt. Anonymus és krónikásaink — úgy érezzük — e téren jól kiállják a próbát, s talán az általuk megőrzött hagyomány is van olyan ékesszóló és megbízható tanúja a régmúlt idők eseményeinek — ha néha körülményesebb is megfejteni utalásaikat, ha olykor komplex módszerrel kell is szóra bírni őket —, mint más, első pillantásra talán autentikusabbnak tűnő források.

nézeteit, sem a „nagyfejedelem" kül- és belpolitikai fejlemények bölcs előrelátásából eredő cselekvéseinek a fentiekből következő tudatosságát. Úgy érezzük, semmit sem von le Géza fejedelem nagyságából, ha feltételezzük, hogy csak a kényszerítő gazdasági-társadalmi-politikai követelményeknek igyekezett jól-rosszul eleget tenni, s „ha talán nem is sejté egész nagyságában a veszélyt, mely nemzetét fenyegette, felfogta és pártfogolta a bekövetkező egészséges fejlődés eszméit." (PAULER: i. m. 16.)

MAKK FERENC

MEGJEGYZÉSEK II. ISTVÁN TÖRTÉNETÉHEZ

A XIV. századi magyar krónikakompozíció 159. fejezete a következőket tartalmazza:

„István király pedig abban az időben jobban szerette a kunokat, mint illett volna. Ezeknek Tatár nevű vezére, aki a császár öldöklése elől kevesekkel együtt a királyhoz menekült, a királynál tartózkodott. A király pedig vérhasba esett. De a kunok, akik a király engedélyei folytán bűnös cselekedetekhez szoktak hozzá, ekkor sem kevésbé dühöngtek a magyarokkal szemben. A magyar falusiak azonban, miután meghallották, hogy a király halálán van, leöldösték a kunokat, akik javaikat fosztogatták. Tatár, a kunok vezére, panaszt tett a királynál övéi legyilkolása miatt. A király úgy vélte, hogy valamelyest alábbhagyott betegsége; s midőn meglátta, hogy Tatár sír, és a többi kun zokogva veszi őt körül, mivel módfelett szerette őket, felkiáltott és azt mondta: »Ha egészségem helyreáll, minden egyesért, akit közületek megöltek, tízet fogok megölni. Életemet illetően pedig ne essetek kétségbe, hiszen jobban vagyok.« E szavakkal kinyújtotta kezét a kunok felé. Ezek hanyatt-homlok rohantak, hogy kezét megcsókolják, s a túlságos szorongatással kifárasztották a királyt. Amiért is korábbi fájdalma kiújult és meghalt. Amikor pedig a halálán volt, elhagyván az uralkodást, szerzetesi ruhát öltött uralkodása 18. évében, és Váradon temették el."[1]

A II. István uralkodása alatt Magyarországra menekült s a magyar krónika által *Kuni*nak nevezett népelem etnikai hovatartozása nem teljesen tisztázott. A legelterjedtebb felfogás szerint ezek a „kunok" az 1122. évi berrhoéi csatában[2] Ióannész Komnénosz bizánci császártól súlyos vereséget

[1] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I—II. Budapestini 1937—1938. (A továbbiakban: SRH.) I. 444—45.

[2] L. Augustus Meineke: Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae 1836. (a továbbiakban: Kinnamosz) 7—8; Immanuel Bekker: Nicetae Choniatae Historia. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae 1835 (a továbbiakban: Nikétasz Khóniatész) 19—21. — Az ütközet 1122. évi datálása mellett foglalnak állást többek között: Д. А. Расовскій: Печенѣги, Торки и Берендѣи на Руси и въ Угріи. Seminarium Kondakovianum VI. Praha 1933. 18—19; N. Bănescu: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavion) et de Bulgarie. Bucarest 1946. 102—03; Gyula Moravcsik: Byzantinoturcica I.[2] Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958. 88; Georg Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München 1963.[3] 312.

szenvedett *besenyők* voltak.[3] Más vélemény szerint viszont a II. István által befogadott menekülők lehettek *kománok* is, minthogy a XI. század végétől besenyőkkel együtt komán csapatok is harcoltak a bizánci birodalom ellen.[4] Itt most az etnikum meghatározását nem tartjuk elsőrendű feladatunknak, de valószínűnek tűnik — más példák alapján[5] —, hogy a berrhoéi ütközetben nem egyetlen nomád nép csapott össze a bizánci sereggel. A berrhoéi csatára vonatkozó legfontosabb bizánci források egyike megjegyzi, hogy a győzelem emlékére a császár „besenyő ünnepet" rendelt el, s ezt még a XII. század végén is megtartották Bizáncban.[6] Ez viszont azt jelenti, hogy a berrhoéi veszteseknek s ebből következően a Magyarországra menekülteknek is, karakterisztikus etnikuma feltehetően a besenyő lehetett.

Ismeretes, hogy besenyők már az 1122-t megelőző időkben is kisebb-nagyobb csoportokban érkeztek Magyarországra.[7] Többek között erről tanúskodhat a magyar krónika 153. fejezetének egyik kitétele, mely szerint — ha hitelt adhatunk e tudósításnak — II. István seregében a székelyek mellett besenyők is harcoltak 1116-ban az olšavai csatában a csehek ellen mint „sagittarii".[8] Krónikásunk azonban nem ekkor, hanem néhány évvel későbbi időben tartja jelentősnek a besenyők II. István alatti szereplését, hiszen az 1122 után Magyarországra jött besenyőkkel kapcsolatban jegyzi meg: „István király pedig *abban az időben* jobban szerette a kunokat [ti. a besenyőket], mint illett volna".[9] Ugyanakkor a 159. fejezetből egyértelműen kiderül, hogy a besenyők is ragaszkodtak uralkodójukhoz. Vajon mi lehet a magyarázata a Magyarországra menekült s itt befogadott besenyők és a magyar király egymásra találásának? A kérdés megválaszolásához szükséges a II. István uralkodása alatti bel- és külpolitikai helyzet néhány vonásának a felvázolása.

II. Istvánt már trónra kerülésekor sem támogatta az uralkodó osztály egésze. A Kálmán által oly drasztikusan félreállított s Dömösre száműzött

[3] Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI—XIII. században. Had történelmi Közlemények 1888. 507 o. 1. jegyz.; uő.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, I.[2] Bp. 1899. (a továbbiakban: Pauler Gy.: MNTört. I.[2]) 233; Д. А. Расовский: i. m. 18—19; Györffy György: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica 1948. 171.

[4] Kossányi Béla: Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században. Száz. 1923—1924. 532. o. 3. jegyz. — Legújabban ifj. Horváth János [Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. Ethnographia (1970) 269] érinti ezt a problémát, s a krónika kunjait kománoknak tartja.

[5] Így pl. 1078-ban a besenyők komán segítséggel támadtak Bizáncra, s ostrom alá vették Adrianupoliszt. A Magyarországról elmenekült Salamon pedig 1087 tavaszán magyar, besenyő és úz csapatokkal harcolt a bizánciak ellen. L. Gyóni Mátyás: A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Bp. 1942. 153, 157—58; Petre Diaconu: Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest 1970. 117.

[6] Nikétasz Khóniatész 23.

[7] L. pl. Д. А. Расовский: i. m.; Györffy György: Besenyők és magyarok. Kőrösi Csoma-Archivum I. kiegészítő kötet. Bp. 1939; uő.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Száz. 1958. 72; Petre Diaconu: i. m. 133.

[8] SRH I. 436.

[9] Uo. 444, 445.

Álmos, valamint hívei egy ideig ugyan háttérben maradtak, de 1125 körül ismét szervezkedni kezdtek. Valószínűleg a király 1123. évi halicsi és 1125. évi dalmáciai kudarcai kiváltotta elégedetlenséget akarták kihasználni a trón, a hatalom megszerzése érdekében. Az uralkodó és pártja azonban gyorsan és kegyetlenül lesújtott rájuk, s ennek következtében Álmos — „a haláltól félve" — és sok magyar híve — „István király kegyetlenkedése miatt" — Bizáncba menekült.[10] Álmosék emigrálásával azonban nemhogy alábbhagyott volna a belpolitikai élet feszültsége, hanem éppen ellenkezőleg, még inkább fokozódott az. Egyrészt ugyanis amiatt, hogy — a Magyarország és Bizánc közötti kiéleződött helyzetben — Ioannész Komnénosz császár befogadta és II. Istvánnal szemben védelmébe vette Álmosékat, a két birodalom között 1127 nyarán háború tört ki.[11] Másrészt pedig ezekben az években a belpolitikai élet központi problémájává a trónutódlás, a hatalom sorsa további alakulásának kérdése vált. Ezt jelzi, hogy a krónika 158. fejezete négy trónaspiráns — a király jelöltje: Saul, valamint az apjával együtt Bizáncba emigrált Vak Béla mellett Iván és Bors comes — fellépéséről tudósít bennünket.[12] A krónikákból megtudjuk, hogy bizonyos *árulók* Ivánt és Bors comest királlyá választották. Ez kétségtelenül arra enged következtetni, hogy a királyi udvar embereinek egy része is már szembefordult II. Istvánnal. Ezek minden bizonnyal az 1128. évi katasztrofális harámi vereség nyomán támadt elégedetlenséget, a király súlyos betegségét, hívei egy részének halálát, illetve bizánci fogságba esését akarták felhasználni terveik kivitelezéséhez. Iván és Bors comes akcióit II. István ugyan véresen elfojtotta, de ezek a hatalommegszerzési kísérletek azt jelzik, hogy a király bázisa ezekben az években tovább szűkült. Ugyanakkor a királyi udvarból száműzött Bors comes Bizáncba menekülésében jogosan következtethetünk arra, hogy Vak Béla tábora viszont erősödött.[13]

A belpolitikai élet növekvő feszültségének egy másik jele: a királyi terror állandósulása. Így a 157. krónikafejezetből arról értesülünk, hogy a király megégettetett egy Christiana nevű úrnőt,[14] akit talán azonosíthatunk azzal a gazdag, olasz származású előkelő nővel, aki 1129-ben elárulta a magyarok haditervét a bizánciaknak.[15] Ugyanez a krónikapasszus emlékezik meg — István király gonosztettei között — ismeretlen társadalmi állású emberek szörnyű megkínzatásáról is.[16] S végül hadd utaljunk ismét ama krónikahelyre, melyben az uralkodó — életének utolsó heteiben vagy talán napjaiban — azzal fenyegetőzött, hogy egy legyilkolt besenyő hívéért tíz magyart fog megöletni.[17]

[10] Az 1125 körüli események részletes elemzésére l. Makk Ferenc: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XL. Szeged 1972. 33–36.

[11] Kinnamosz 9–10; Nikétasz Khóniatész 24; Pauler Gy.: MNTört. I.² 234; Gyula Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. (a továbbiakban: Gy. Moravcsik: Byzantium) 78–79.

[12] SRH I. 444.

[13] Iván és Bors comes 1128-ra datálható hatalomátvételi kísérleteinek értékelését l. Makk F.: i. m. 36–38, 44.

[14] SRH I. 442.

[15] Kinnamosz 12; Pauler Gy.: MNTört. I.² 475. o. 432. jegyz.

[16] SRH I. 442.

[17] Uo. 445.

Véleményünk szerint a vázolt mozzanatok mellett más tényezők is fontos szerepet játszottak abban, hogy II. Istvánnal és környezetével szemben a király híveinek egyes csoportjai is tevékenyen felléptek. Itt egy kissé vissza kell nyúlnunk korábbi eseményekhez. Ismeretes, hogy II. István apja, Kálmán komoly erőfeszítéseket tett a központi királyi hatalom erősítése érdekében. Ezek sorába illeszkedik az ország területi, politikai és gazdasági hatalmának megosztását jelentő dukátus felszámolása. Ugyanilyen jellegű birtokvisszavételi politikája is, melynek nyíltan kimondott célja: erősíteni a királyi hatalom gazdasági alapját. Az 1100 körüli törvények közül néhány jogilag szentesítette bizonyos eladományozott királyi birtokok visszavételét.[18] Az egyik ilyen törvénycikk pl. húsba vágóan sértette az egyház érdekeit, mert kimondotta, hogy az egyház birtokában levő fölös halászóhelyeket a király visszaveszi magának.[19] Okleveles adataink vannak, hogy e törvény a gyakorlatban is realizálódott.[20] Véleményünk szerint bizonyos pontokon jól kitapintható, hogy II. István kísérletet tett apja politikájának folytatására. Így a magyar krónikában két helyütt is annak nyomára bukkanunk, hogy II. István fontos országos ügyekben hívei véleményének figyelembe vétele nélkül járt el. Az első alkalommal a krónikás annak tulajdonítja az 1116-ban Olšava mellett lejátszódott eseményeket, ti. a cseh fejedelem és a magyar uralkodó tervezett találkozójának kudarcát, hogy a király övéi megkérdezése nélkül cselekedett.[21] A második esetben a legnagyobb főurak egyike, Kozma azt vetette II. István szemére a királyi tanácsban, hogy a halicsi hadjárat során az uralkodó semmiben sem kérte ki főembereinek tanácsát.[22] A krónikának e két adatából arra következtethetünk, hogy II. István korlátozni akarta a legfőbb előkelőket magában foglaló királyi tanácsnak[23] az országos politikára gyakorolt befolyását.[24]

[18] Minderre l. Pauler Gy.: MNTört. I.[2] 178—80; Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301). Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története, II. Bp. 1896. 216; Acsády Ignác: A magyar birodalom története, I. Bp. 1903. 191; Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949.[2] 314—15; uő. (főszerk.): Magyarország története, I.[3] Bp. 1971. (a vonatkozó részt Székely György írta; továbbiakban: Székely Gy.: MOT I.[3]) 73—74.

[19] Závodszky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bp. 1904. 185.

[20] Az egyik oklevélből megtudjuk, hogy II. Géza visszaadja a pannonhalmi apátságnak a győri vizahalászat jogát, melyet attól Kálmán és II. István királyok megfosztottak. Erdélyi László (szerk.): A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, I. Bp. 1902. 597. Vö. Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. 1001—1270. Bp. 1923—1930. (A továbbiakban: Szentpétery: Krit. jegyz.) 76. szám.] Más helyről pedig arról értesülünk, hogy Kálmán király megszüntette a szentjobbi egyházat, s birtokait világiaknak adományozta. L. Kristó Gyula: Megjegyzések a dukátus és kora történetéhez. Kézirat.

[21] SRH I. 435.

[22] Uo. 438.

[23] A királyi tanácsra l. Szilágyi Loránd: A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények 1940—1941. 166—67; Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásig. Bp. 1964. 58; Székely Gy.: MOT I.[3] 61.

[24] Ennek alapján tekintette Marczali H. (i. m. 267) II. Istvánt „törvénytelen zsarnoknak", aki „tanácsra nem hallgatott". Hasonló meggondolások miatt írta Molnár E. (i. m. 317), hogy „II. István valódi kényúr módjára lépett fel".

Van adatunk arra vonatkozóan is, hogy II. István nem engedett apjának az egyházi javak és birtokok visszavételére irányuló politikájából sem.[25] Nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy eme törekvések a király pártján belül is elégedetlenséget és ellenkezést váltottak ki, mert nem egyeztek az egyházi és világi nagybirtokosoknak a saját hatalmuk növelésére irányuló politikájával, s hozzájárultak a király társadalmi bázisa csökkenéséhez.

Az szintén kimutatható, hogy II. István külpolitikai téren — a feudális hódítást illetően — is Kálmán nyomdokain igyekezett haladni. Így már uralkodása első évében támadóan lépett fel a Kálmán dalmáciai hódításait visszaszerezni akaró Velencével szemben. A magyar király és hívei azonban nem érték el céljukat, minthogy a hosszabb-rövidebb szünetekkel 1125-ig elhúzódott harcok Velence győzelmével végződtek.[26] Ugyancsak folytatta II. István a Kálmán által 1099-ben megkezdett feudális expanziót az orosz területek irányában.[27] A magyar krónikából tudjuk, hogy az 1123-ban megindított hadjárat végül a király közvetlen környezetének ellenállásán bukott el.[28] Ami pedig a Lengyelországhoz való viszonyt illeti, a Kálmán-ági királyok 1106-tól ugyanazt a szövetségi politikát folytatták.[29] Kálmán külpolitikájától azonban egyetlen ponton lényegesen eltért II. István. Felhagyva ugyanis az 1104—1105 körül kialakult magyar—bizánci szövetséggel, új frontot nyitott déli irányban azzal, hogy 1127 és 1129 között súlyos háborús konfliktusba keveredett Bizánccal.[30] E főbb külpolitikai események mellett II. István alatt kisebb-nagyobb, gyakran megismétlődő határvillongásokra is sor került a cseh, az osztrák és a lengyel határokon.[31] Kudarcaik ellenére ezek a hadjáratok és háborúk annak kifejező bizonyítékai, hogy a feudális magyar uralkodó osztály terjeszkedési vágya II. István uralkodása alatt a korábbihoz képest tovább fokozódott. Érthető, hogy ilyen körülmények között megnőtt az idegen katonáskodó elemek jelentősége II. István udvarában.[32]

Már utaltunk arra, hogy krónikánk szerint 1116-ban a magyar seregben besenyő íjászok is harcoltak. Tudjuk, hogy 1127-ben II. István oldalán nyugati (francia?) zsoldosok is részt vettek a Bizánc elleni katonai akcióban.[33] Az 1128-ban a bizánciakkal szemben felvonult királyi haderő ve-

[25] L. 20. jegyz.

[26] Az 1124. évi traùi szabadságlevél is azt jelzi, hogy a dalmát városok irányában II. István apjához hasonló politikai gyakorlatot követett: „Et ego Stephanus, Colomani Regis filius, Rex Hungariae, Croatiae, atque Dalmatiae... *eamdem* libertatem et pacem, a patre meo vobis Tragurinis et Spalatinis civibus stabilitam... confirmo et corroboro." L. Georgivs Fejér: Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis, II. Budae 1829. 80—81. Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 29. szám.

[27] Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a magyar krónika szerint II. István „volens iniuriam patris sui, regis Colomani vindicare" indított hadat orosz földre (SRH I. 437).

[28] Uo. 438—39.

[29] Pauler Gy.: MNTört. I.² 211, 215, 231.

[30] SRH I. 439—42; Kinnamosz 9—13; Nikétasz Chóniatész 24; Gy. Moravcsik: Byzantium 78—79.

[31] L. Pauler Gy.: MNTört. I.² 227—29, 230, 233.

[32] L. Marczali H.: i. m. 263—64; Molnár E.: i. m. 276—78.

[33] SRH I. 440.

zére — Setephel — neve után ítélve német származású lehetett.[34] Alig lenne hihető, hogy a katonáskodást mintegy fő foglalkozásként űző *besenyők* kimaradtak volna annak a II. Istvánnak a hadseregéből, aki uralkodásának úgyszólván minden esztendejében hadat viselt valamelyik szomszéda ellen. Megkockáztathatjuk, hogy a besenyők nemcsak részesei, hanem talán egyik — ha nem is a legfőbb — sugalmazói lehettek a Bizánc elleni magyar támadásoknak, hiszen ők maguk alig pár évvel korábban szenvedtek megalázó vereséget a bizánciaktól. A besenyők tehát ily módon jelentősnek mondható *katonai* szerepre tehettek szert az 1120-as években Magyarországon.[35]

Véleményünk szerint ezek a besenyők nemcsak jelentős katonai, hanem igen komoly *politikai* funkciót is betölthettek II. István udvarában. A krónika fentebb idézett 159. fejezetéből kiderül kiváltságos helyzetük, hiszen például bűnös cselekedeteikre királyi engedélyek jelentettek menlevelet.[36] A II. István mellett tartózkodó Tatár — és talán még néhány más besenyő előkelő is — bekerülhetett a királyi tanácsba,[37] ahonnan fokozatosan szorulhattak és válhattak ki a II. István politikájával az említett okok miatt elégedetlen magyar urak. Nem túlzás azt sem feltételezni, hogy a király testőrségét besenyők alkották.[38] Az országban uralkodó s az előzőekben már vázolt királyi terror végrehajtásának eszközei is elsősorban besenyők lehettek. Mindenesetre az a körülmény, hogy a magyar falusiak javait fosztogatták, illetve hogy — a krónikás szavai szerint — „dühöngtek a magyarokkal szemben", erre enged következtetni.[39] Az sem elhanyagolható szempont, hogy ezek a besenyők aligha voltak keresztények.[40] Térnyerésük a királyi udvarban csak még jobban elfordíthatta a magyarországi katolikus egyházat II. István politikájának támogatásától. A birtokokat dúló, javakat fosztogató besenyők a magyar társadalom széles rétegeiben nem kölcsönözhettek vonzó jelleget II. István uralmának. Végső soron azt állapíthatjuk meg, hogy a besenyők komoly politikai szerephez jutása II. István udvarában nemcsak következménye, hanem oka is volt a király társadalmi bázisa megfogyatkozásának, s ez is előkészítette a talajt az ellenpárt győzelme: Vak Béla trónra kerülése számára.

A 159. krónikafejezetet bizonyosan valamelyik Álmos-ági király (II. Béla vagy II. Géza, esetleg III. István) alatt jegyezhették le, akkor tehát, amikor még a Kálmán-ági királyok iránti gyűlölet megkövetelte II. István politikájának minél előnytelenebb színben való feltüntetését.[41] A leírás

[34] L. Pauler Gy.: MNTört. I.[2] 235.

[35] Uo. 233; Molnár E.: i. m. 276—78.

[36] SRH I. 444—45.

[37] Uo. — Feltételezhető, hogy a török etnikumú besenyő előkelők eme térhódítása szerepet játszott a királyi tanácskozás korábbitól eltérő, újszerű módjának meghonosodásában, mely szerint a királyi tanácsban a főurak a király jelenlétében *székükön ülve* tanácskoztak. L. ifj. Horváth J.: i. m. 269—70.

[38] L. Györffy Gy., Száz. 1958, 577.

[39] SRH I. 445. — L. Molnár E.: i. m. 317.

[40] Erre l. Pauler Gy.: MNTört. I.[2] 233; Györffy Gy. Száz. 1958. 68; Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Névtudományi Előadások. II. Névtudományi Konferencia. Bp. 1970. 255.

[41] L. Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 106—07.

nem egy ponton talán el is túlozza II. István bizonyos tulajdonságait. E fejezet a fentieken túl még egy tanulsággal szolgálhat. Vitathatatlanul kiérződik belőle a magyarokat ért sérelmek részletes taglalására való törekvés s e sérelmek *etnikai* jellegű indokolása. A korábbi kutatás már megállapította más eset kapcsán: „Valóban . . . csak arról van szó, hogy az úri érdekharcokban a szembenálló csoportok különböző etnikai elemek képviselői voltak, s ezért e csoportok harci ideológiájában az etnikai ellentétek is szerephez jutottak."[42] A 159. fejezet besenyőellenes tartalmát a hatalomból II. István alatt kiszorult *magyar* előkelők sugallhatták, akik helyett, a *magyar* urak helyett a *magyar* király *idegeneket: besenyőket* részesített előnyökben és választott közvetlen kíséretébe. Azonosnak tűnő jelenséggel találkozunk akkor, amikor a krónikás Péter király korának problematikáját a magyar—német,[43] vagy amikor Rogerius mester IV. Béla uralkodásának kérdéseit a magyar—kun ellentétek tükrében[44] elemzi. Vizsgálódásunk egyik eredményeképpen tehát újabb adalékot nyertünk annak igazolására, hogy az *etnikai* mozzanatok kiemelése egyáltalában nem idegen az Árpád-kori magyar történetírástól.

[42] Molnár E.: i. m. 146—47.

[43] SRH I. 323—24. — L. Kristó Gyula: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban. Szeged 1968. Kéziratos kandidátusi értekezés.

[44] SRH II. 554, 556—57, 559. — L. Turchányi Tihamér: Rogerius mester Siralmas éneke a tatárjárásról. Száz. 1903. 423.

VÁSÁRY ISTVÁN

A JEZSUITA CSELES MÁRTON ÉS A JULIANUS-JELENTÉS

(A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez)

Ki ne ismerné Julianusnak, a hős domonkosnak, első őshazakutatónknak és szerzetestársainak alakját? A magyar tatárjárás előtt pár évvel, 1235-ben vágnak neki először, hogy a régi magyar krónikák tudósítása alapján a magyarság keleten maradt töredékeit megkeressék s Krisztus hitére térítsék. A missziós szándék mellett küldetésük nyilvánvalóan politikai célú is volt, hírszerzés az immár fenyegetően közelgő mongol veszély felől. Julianus megtalálta a keleten maradt magyar testvéreket Magna Hungariában, azaz a „régi" Magyarországban, beszélt velük magyarul, s fontos értesülést szerzett a mongol hadak közelítő inváziójáról. Úti jelentését Rómában Riccardus testvér jegyezte le, s a legfrissebb hírek szélvész gyanánt terjedtek el az egykorú Európa egyházi és világi köreiben. Ez a Riccardus-jelentés, melynek jelenleg hét kéziratos másolatát ismerjük,[1] a magyar őstörténet mindmáig legalapvetőbb írott forrásai közé tartozik. A jelentés azonban a mongol kor viharainak elmúltával hamar feledésbe ment,[2] nem úgy mint Rubruk vagy Plano Carpini nagy úti beszámolói, s sok száz évig kellett várnia, míg a magyar tudomány újra felfedezte történetének e fontos emlékét. Ez az „újra felfedezés" eddigi tudtunk szerint 1745-ben történt, mikor is Desericzky Ince piarista római kutatása során az emlékre rábukkant, s 1748-ban kiadta *De initiis ac majoribus Ungarorum* c. művének II. kötetében (169—76).[3] A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában magyar őstörténeti vonatkozások után nyomozván figyelmessé lettem, hogy a Kaprinai- és Pray-gyűjteményben a Julianus-jelentésnek pár másolata lapul, melyek másolási dátumául 1695 van feltüntetve, tehát pontosan 50 évvel előzik meg Desericzky fölfedezését. Rövidesen a Riccardus-jelentésnek 5 kéziratos másolata volt kezemben, melyek, mint kiderült, Cseles Márton magyar jezsuita 1695-ös vatikáni másolatán alapulnak. Így érdekes kép

[1] A kéziratokra l. GYÖRFFY GY.: Napkelet felfedezése. Bp. 1965. 39; 3 kézirat fakszimile kiadását BENDEFY L.: Fontes authentici itinera (1235—1238) fr. Juliani illustrantes. Bp. 1937 (AECO 7.). A Julianus irodalom részletes bibliográfiáját, elemzését adja BENDEFY L.: Az ismeretlen Juliánusz. Bp. 1936. 88—117. A Riccardus-jelentés kiadásai: uo. 165—66 és H. DÖRRIE: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Göttingen 1956. 151—61.

[2] A XIII. sz. második felében még több pápai bullán szerepelnek az „Ungari Majoris Ungariae" (ezekre l. BENDEFY L.: A magyarság kaukázusi őshazája. Bp. 1942. 449—51), míg XXII. János pápa egy 1329-es bullája „Ungari Asiatici"-ről szól, de ez valamely más magyar töredékre vonatkozhatik, nem Magna Hungaria magyarjaira.

[3] Desericzkyt említi majdnem minden eddigi munka, mint a Riccardus-jelentés megtalálóját és kiadóját, így pl. JUHÁSZ V.: Desericzky Ince élete és művei. Bp. 1915. 29, 45; KOSÁRY D.: Bevezetés I.[2] 219; GYÖRFFY GY.: Napkelet felfedezése 39; CZEGLÉDY K., Pais Emlékkönyv 269 stb.

bontakozott ki, mely a XVII. század végi, XVIII. század első feli magyar jezsuiták őstörténeti érdeklődésére vet fényt, s a magyar őstörténet-kutatás történetét új fejezettel gazdagítja. A Julianus-kérdés irodalmát alaposan átnézve vettem észre, hogy Bendefy László már felhívta a figyelmet a Cseles-másolat létére,[4] de ez — mint Bendefy nem ritkán értékes új adataival kapcsolatban oly gyakran megtörtént — nem jutott be a magyar tudományos köztudatba. Jelen dolgozatban megkísérlem a Cseles-másolat tudománytörténeti helyét megjelölni, s a magyar őstörténet-kutatás egy érdekes kérdésére, a Magna Hungaria és Jugria-fogalmak összefüggésére, melyekre épp a Cseles-másolat irányította figyelmemet, a választ megtalálni. Mielőtt azonban a Cseles-féle másolat és leszármazottjainak történetét, hatását alaposabban szemügyre vennénk, tekintsük át futólag a magyar és külföldi őstörténeti irodalomnak a magyarok őshazájáról vallott különféle nézeteit.

A magyar eredethagyományt illetően egy biztos pontunk van: mind a magyar nemzeti hagyomány, mind a külföldi krónikás irodalom a magyarok Kárpát-medencei megjelenésétől fogva egyaránt tanúsítja, hogy *valahonnan* keletről jöttünk, a magyar őshaza *valahol* keleten volt. Ezen az alapvető tényen kívül azonban a leghomályosabb, legkaotikusabb nézetek uralkodtak az őshaza helyét illetően. Más és más korok más és más elméleteket kaptak fel, s koronként változó elnevezésekkel illették a magyar őshazát, ahonnan a magyarok kijöttek („egressi sunt"). Gombocz Zoltán máig is alapvető tanulmányában[5] szépen vázolja a magyar őshazára vonatkozó három elképzelést, melyek három egymás után következő korban jelentkeztek. A hérodotoszi Scythia-fogalom idők során egyre ködösebb lett, s krónikáinkban már földrajzilag egy megfoghatatlan, tág terminus, a keleti származás általános kifejezője. Julianusék Magna Hungariája már földrajzilag megfoghatóbb fogalom, valahol a Volga vidékén. A nagy mongol kori utazók, Plano Carpini és Rubruk később Paschatirral, azaz Baskíriával azonosítják Magna Hungariát. A mongol kor múltával Magna Hungariáról és magyarjairól hosszú ideig nem esik szó, Julianus és a domonkos missziók is feledésbe merülnek. A mongol kor viharai szétszórják Magna Hungaria magyarjait. De ez nem jelenti, hogy megszűntek volna létezni, a magyar töredékek még hosszú ideig, évszázadokig élhettek a mai Oroszország különböző részein, s róluk való híradások is szivároghattak nagyritkán Európa felé. Így hosszú, több mint két évszázados hallgatás után újabb hírek bukkannak fel a keleti magyarokról, a magyarok őshazájáról.

[4] Valamit már Hóman Bálint is tudott Cseles szerepéről, Desericzkyről szólva ugyanis ezt írja: „Számos addig ismeretlen forrást hozott nyilvánosságra, köztük a *Cseles* által már felfedezett, de ki nem adott Julián-féle jelentést." (Hóman B.: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. Történetírás és forráskritika. Bp. 1938. 406.) Hogy Hómannak honnan lehetett tudomása Cselesről, azt a 34. jegyzetben tárgyalom. De nyilvánvaló, hogy a puszta tényen kívül nem tudott mást a másolatok sorsáról. Bendefy feltehetőleg Hómantól tudott erről a tényről, s így bukkant a Cseles-másolat nyomára. (Magna Hungaria és a Liber Censuum. Bp. 1943. 190—92.)

[5] Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány, I. Scythia. NyK XLV (1917) 129—94; II. Magna Hungaria. XLVI (1923) 1—33; III. Jugria. XLVI (1923) 168—93.

Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa 1458-ban írt, de csak 1503-ban kiadott *Cosmographia* című művében (H4) érdekes híradást közöl: „Ferunt et Hungaros qui danubii ripas incolunt Scytharum genus esse: non quasi ab Hunnis ortos quod propter uerbi cognationem aliqui crediderunt: sed ab aliis Hungaris: quorum Iordanis meminit: qui nothos eos dicit suo tempore fuisse propter commercium pellium mardurmarum. fuit autem Iordanis sub imperio Iustiniani quo tempore nundum Pannoniam Hungari attigerant: longe post hunos gotthos ac longunbardos hungari scythiam egressi ad danubium peruenere. Pulsisque prioribus incolis aut sub iugum missis regnum sibi fecerunt de quibus suo loco dicemus. Noster ueronensis quem supra diximus ad ortum Thanais peruenisse retulit populos in Asiatica scythia non longe a Thanai sedes habere rudes homines et idolorum cultores: quorum eadem lingua sit cum hungaris pannoniam incolentibus: uoluisseque cum plerisque sacrarum litterarum professoribus uiris religiosis et ex ordine beati Francisci: qui linguam illam nossent eo proficisci: et sanctum Christi euangelium praedicare. Sed prohibitum a domino quem de mosca uocauit qui cum esset greca perfidia maculatus egre ferebat Asiaticos Hungaros latine coniungi ecclesie: et nostris imbuis ritibus." Majd G3: „Nos hominem allocuti sumus Verona oriundum: qui per Poloniam et Littanam ad Fontes Thanais peruenisse se affirmauit: eosque transcendisse et omnem illam Barbariae borealem perscrutatum. Is aiebat paludem esse non admodum magnam ex qua Thanais nasceretur qui duobus hostiis Meotim ingreditur." Ezt megismétli *Commentaria* c. önéletrajzában is: „Nos compertum habemus ultra Tanaim in Asiatica Scythia populos usque hodie reperiri, qui Hungari appellantur. Illi parentes se horum appellant. Deosque more gentilium ac idola colunt, rituque barbarico, ac propemodum ferino, vitam agunt. Eugenius IV. ad cultum Dei eos traducere conatus est missis ex Hungaria viris religiosis, qui verbum Dei praedicarent, et notam illis facerent gratiam. Interjacentes Rutheni transitum vetavere, qui graecanino ritu sacrificantes, perire potius in errore idolatras voluerunt, quam Romanae ritum Ecclesiae ad eos deferri." (Romae 1584, p. 324.)[6]

Rendkívül fontos Aeneas Sylviusnak ez a veronai ember tapasztalatain alapuló közlése, mivel Julianusék után 200 évvel ez az első újabb, tapasztalaton alapuló közlés a keleti magyar töredékekről. Fontos, hogy jól megértsük, mit mond a közlés, mivel a modern magyar őstörténet-kutatás, s különösen a finnugrisztika hosszú ideig félreértette és félremagyarázta Aeneas Sylviust, ugyanis a magyar—vogul-osztják nyelvrokonítás úttörőjét ünnepelték személyében.[7] Pedig ez a gondolat — mint erre először Bendefy figyelmeztetett[8] — teljesen idegen mind Aeneas Sylviustól, mind a későbbi felhozott íróktól. De lássuk sorjában a dolgokat! Az oroszság a XI. századtól kezdve érintkezik a vogulok-osztjákok őseivel, akiknek az orosz forrásokban *Jugra* nevű területe az Urál európai oldalán helyezkedett el. Az

[6] Aeneas Sylvius e két művéről l. Gombocz, NyK XLVI. 173—74.

[7] Pl. Zsirai M.: Jugria. Bp. 1930. (Finnugor népnevek I.) 61; Zsirai M.: Finnugor rokonságunk. Bp. 1937. 474 s köv.

[8] Bendefy L.: Aeneas Sylvius Piccolomini magyarjai. Turán XX – XXI (1937—38) 138—53.

oroszokat *Jugria* (a továbbiakban ezt a latinosított formát használom) préme vonzotta, s állandó harcok után éppen a XV. században sikerült a vogul-osztjákokat orosz adófizetőkké tenni; ekkor veszi fel a moszkvai nagyfejedelem címei közé a Jugria fejedelme titulust is. A XV. században tehát az országot különösen foglalkoztatta Jugria, s mivel e században a nyugat-európai országok és különösen a pápaság egyre nagyobb diplomáciai érdeklődéssel fordult Moszkva iránt, valószínű, hogy Jugriáról s annak meghódításáról értesülhettek. Ha nincs is rá pontos adatunk, de orosz hagyomány kapcsolhatta először össze Jugria lakóit és a magyarokat, mégpedig *kizárólag* a két terület lakói nevének etimológiai összekapcsolása alapján (*jugri*k a Jugria lakói, *ugri*k a Magyarföld lakói). Ez az összekapcsolás, mégegyszer hangsúlyozom, csak etimológiai alapon történt, mely történetesen tényleg helyes volt, hiszen mind a magyarok *ungar* neve, mind *Jugria* neve végső soron az *onogur* népnévre megy vissza. Ez az összekapcsolás *csak* orosz talajon történhetett, mivel az orosz nyelvben a két név etimológiai kapcsolata nyilvánvaló. Az oroszok sem a vogulok-osztjákok, sem a magyarok nyelvét nem ismerhették alaposan, úgyhogy tudatos nyelvhasonlításról szó sem lehetett. A két nyelv különben is már oly távol volt a XV. században, hogy ismervén a kor nyelvészeti ismereteit, a két nyelv rokonsága fel sem merülhetett. Eddig tehát Jugria és az oroszok Jugria-hagyománya. S mit látunk mindebből Aeneas Sylvius közlésében? Először is a Jugria-fogalom egyáltalán nincs benne megemlítve, csak *Asiatica Scythia*. A veronai szerzetes „ad ortum Thanais" ment, s „in Asiatica Scythia", nem messze „a Thanai" bálványimádó vad embereket talált, akiknek „eadem lingua sit cum hungaris pannoniam incolentibus". Tehát az ázsiai Szkítiában a magyarral *azonos* nyelvet beszélőket talált. Alig elképzelhető, hogy a veronai szerzetes, akinek az útja hitelességében nincs okunk kételkedni, a vogul-osztják nyelv hallatán a magyarra gondolt volna. E korban a vogul-osztják és a magyar nyelv oly távol áll, hogy laikus fül semmi rokonságot nem tud felfedezni köztük. Aeneas Sylvius értesülése tehát a mongol korban szétszóródott tényleges magyar töredékekre vonatkozik, s így Julianus után az első új nyom Magna Hungaria szótszóródott magyarjaira. Hogy földrajzilag hova helyezhetők, nehéz megállapítanunk, hiszen a Tanais forrásvidéke és az azon túli terület a korabeli Európában vad, ismeretlen terület volt, s pontos geográfiai meghatározást nem láthatunk benne.[9] Az *Asiatica Scythia* terminus nem jelenti, hogy a mai értelemben vett Ázsia, azaz az Urálon túl lenne. Ázsia már a Don—Tanaison túli vidék is a korabeli felfogás szerint.[10] De akár Ázsiában is találkozhatott volna a veronai szerzetes magyar töredékekkel, hiszen a mongol kor alatt és után magyar töredékek keletre is sodródhattak. Például mikor a mongolok Magyarországról visszatérőben a mordvinok, bolgárok, baskírok felé mentek, majd az osztjákok, szamojédok felé. Erről tudósít a minorita Anonymus.[11]

[9] Ellentétben Bendefyvel, aki szerint a veronai szerzetes a Volga vidékén járt.

[10] Az ioni geográfusok óta (i. e. V. sz.) a XVII. századig a Tanais (Don) folyót tartották Európa keleti határának, l. Paulys Real-Encydopädie der classischen Altertumswissenschaft IVA. Stuttgart 1932. 2165—66.

[11] Erre l. Bendefy, Földr. Közl. 68 (1940) 34—35.

Hátra van még annak a magyarázata, hogy Aeneas Sylvius miért említi a VII. századi Jordanest, aki az onogurok prémkereskedéséről szól. Itt megint etimológiai alapú összekapcsolásról van szó. A *hun*, *onogur*, *ungar* nevek a régi irodalomban teljes kaoszban voltak, mindegyik mindegyikkel azonos volt, még a XVIII. században is Bonbardi és Desericzky a Jordanes-féle onogurokban magyarokat lát.[12] Ezen az alapon érthető, hogy Aeneas Sylvius Jordanest felhozza: egyrészt hallhatta az Oroszországból lassan terjedő Jugria-beli nép prémkereskedéséről szóló hírt, mely jól ráillett Jordanes onogurjaira, akik viszont a kor felfogásában magyarok voltak. Ily módon, bár Aeneas Sylvius a Jugria nevet nem írja le, ő az első, aki a magyarok őshazáját és ott maradt töredékeit téves etimologizálás alapján Jugriába teszi. Ez az ötlet nála szinte csak lappang, homályos, ő ugyanis tényleges magyar töredékeket kapcsol Jugriához, de a csírában levő ötlet nemsokára megjelenik nyíltan, Miechowi Mátyás híres és sokat olvasott művében a *De duabus Sarmatiis*ban.[13] Itt már Jugria neve meg van említve, sőt Jugria lakóiról a vogul-osztjákokról is leírást ad. Jugria lakói azonban nem mint nyelvrokonaink jelennek meg, hanem mint őseink, mint az őshazában maradt derék magyarok. A keleten maradt magyar töredékekről való elképzelés tehát átszállt Jugriára, azaz Magna Hungariából Jugria lett, s már kész is volt a tökéletes misztifikáció a magyar őshazáról. A Jugria-kép kialakult, s ez a téveszme évszázadokig sötétben tartotta az elméket, szajkó módjára ismételték a nagy tekintélyeket, elsősorban Aeneas Sylviust, akibe utólag beleértették Jugriát, valamint Miechowi Mátyást és Herberstein Zsigmondot. Könyvből könyvbe vándorolnak az ismert adatok, melyeknek summája Herberstein 1549-es térképének felírása lehetne: *Iuhra, inde Ungaroru(m) origo.*[14] Mindezekben a magyar és az obi-ugor nyelvek hasonlításáról szó sincs, hanem Jugria mint magyar őshaza szerepel, ahol még ottmaradt magyarok élnek. Hogy mennyire mély volt ez a felfogás, jól mutatja Torkos József győri, majd soproni evangélikus lelkész kis műve 1747-ből.[15] Torkos, feltehetően Strahlenbergtől függetlenül, vogul—magyar szóhasonlításokat közöl (i. m. § 79). A nyelvhasonlítás ellenére a vogulokat nem rokonnyelvnek, hanem magyar nyelvnek tartja.

Magyarországon először Georgius Wernherusnak *Magyarország gyógyvizeiről* írt munkájában találunk Jugriára utalást.[16] Wernherus Herberstein közvetlen ismerőse volt, művét is neki ajánlja. Ünnepli Herbersteint mint aki a magyarok eredetét megtalálta Jugriában. Az eddig is kétségtelen volt — úgymond Wernherus —, hogy Szkítiából jöttünk, de a közelebbi helymegnevezéssel kapcsolatban viták voltak, s most ez Jugriával megoldó-

[12] Bonbardi: Topographia 33; Desericzky: De initiis I. 95.

[13] Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana et de contentis in eis. Cracoviae 1517.

[14] Rerum Moscoviticarum Commentarii. Viennae 1549. A külföldi és magyar Jugria-irodalmat bő idézetekkel tárgyalja Gombocz, NyK XLVI (1923) 168—93.

[15] Schediasma Geographico-Historicum Hungaros Intra, et inprimis extra Hungariam Per universum, qua terra nostra patet, orbem habitabilem Degentes VIII. Segmentis Succinte repraesentans: Calendarium Jaurinense Titulare et Politicum ad annum Jesu Christi M.DCC.XLVII.

[16] De Admirandis Hungariae Aqvis Hypomnemation. Viennae 1551.

dott. Az erdélyi szász Laurentius Toppeltinus 1667-ben megjelent művében[17] Szamosközy kéziratos munkájából idéz, melyben Szamosközy Miechow Jugria-elméletét visszautasítja, mint aki: „Critici persona indutus futili temeritate in Septentrionis nescio quas voragines ge(n)tis Vngaricae primordia intrusit." Toppeltinus is a Jugria-elmélettel szemben így vélekedik: „Verior autem mihi videtur sententia illorum, qui Asia oriundos arbitrantur Vngaros." (I. m. 33.) Johann Ferdinand Behamb *Notitiá*jában[18] Herbersteint, Ransanust stb. idézi Jugriára vonatkozóan, de semmi új mondanivalója nincsen. Inchofer Menyhért, a Rómában dolgozó osztrák jezsuita, aki a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtését kezdte meg úttörő módon, művében éppen csak megemlíti a Jugria-kérdést.[19]

Georgius Hornius, a XVII. század nagy német történésze szerint „De Vngris et Vniguris certa res: qui *Iuhri* hodie, Siberis vicini. Vnde Hugari a Slavis dicuntur quos Hungaros vocamus."[20] Új Horniusnál, hogy idevonja Plano Carpini és Rubruk adatait, melyekben Magna Hungariát Baskíriával azonosítják. De mivel Hornius a Jugria-elmélet híve, nem tudja hova tenni ezeket a tényeket, s Jugriát egyszerűen azonosítja Baskíriával. Így ír: „Eorum [jugriaiak] regionem *Rubruqvis* et *Planocarpus* vocant *Paschatir*, et dicunt, *lingva habitantium in Paschatir et Hungarorum est eadem: et Paschatir est ea terra ex qva Hunni postea Hungari dicti egressi sunt.*"[21] Hornius gondolatát a magyar Nadányi János átveszi, s teljesen nyíltan kijelenti, hogy Baskíria és Jugria ugyanaz: „Quod porro Paschatir Monachorum, et Juhuria Sarmatiae scriptorum eadem sit, Samojediae propinquitas cum utrisque arguit: item quod Magna Hungaria Juhuria et Sibiria vocetur: . . ."[22] Otrokocsi Fóris Ferenc kéziratos egyháztörténeti művében még egyértelműbben fogalmaz: „. . . alia pars (eáque satis magna) Septentrionalium in Scythia Hungarorum in Regione Jugoria (aliàs magna Hungaria) dicta subest jam à longo tempore Duci Moscoviae."[23] Íme a világos példa, hogyan lett Magna Hungariából Jugria.

Otrokocsi Fóris Ferenc, az *Origines Hungaricae* nagyhatású írója Aeneas Sylviust elemezve azt írja, hogy az „altera Hungariá"-n nyilván Jugriát érti, ez viszont messze van északra és keletre a Tanais forrásától.[24] Tehát Otrokocsi észreveszi az Aeneas Sylvius magyarázatában rejlő ellentmondást, de ezt nem tudja feloldani, mivel nem látja, hogy ez az ellentét Jugriának Aeneas Sylviusba való belemagyarázásából származik. Bár apróbb kifogásokat hoz fel Otrokocsi a Jugria-magyarázattal kapcsolatban, de lényegében elfogadja. Ezek után Herberstein leírását közli Magyarország gazdagságáról, majd kontrasztként Miechowi Mátyás leírását Jugria nyomoráról. Így

[17] Origines, et Occasvs Transsylvanorvm. Lvgdvni 1667. 34.

[18] Notitia Hungariae antiquo-modernae Berneggeriana. Argentorati 1676. 104—05.

[19] M. Inchofer: Annales Ecclesiastici. Romae 1664. Én a pozsonyi új kiadást használtam. Posonii 1795. I. 8, 12.

[20] Hornius: De originibus Americanis. Lugduni Batavorum 1652. 148. Hasonlóképpen nyilatkozik másik művében is: Dissertationes historicae et politicae. uo. 1655. 192.

[21] Hornius: Arca Noae. Lugduni Batavorum 1674. 219.

[22] J. Nadányi: Florus Hungaricus. Amstelodami 1663. 44.

[23] Egy. Ktár: Coll. kapr. in fol. XX. 247.

[24] Origines Hungaricae. Franequerae 1693. 264.

folytatja: „Haec dum in authore legerem, et inde exscriberem, non potui me continere, quin oculi in lachrymas solverentur. *d. Quid nos tibi priores dedimus*, o ineffabilis fons misericordiae? qui nos tantopere diligis, ut dum adhuc pro tuo beneplacito relinquis in suis miseriis, nos ex eadem propinquiori massa in populum tibi peculiarem assumis, nostraeque Nationi a ceteris Scythicis popularibus sequestratae, uberrime, tum in corpore, tum in anima benedicis..." (I. m. I. 273—74.) Az Istennek való hálaadás, még több mint egy oldalon át folytatódik.[25]

S Otrokocsival el is jutottunk Cseles Mártonig, hiszen Otrokocsi könyvének megjelenése (1693) után két évvel 1695-ben Cseles megtalálja a Julianus-jelentést Rómában. Nézzük meg előbb, hogyan került Cseles Rómába, hiszen római működése — bár történtek már előbb is egyes kezdeményezések — a magyar történetírásban egy új korszak, a rendszeres forráskutatások kezdetét jelzi. Az első kísérleteket a magyar történet ismeretlen forrásainak a felkutatására Bonfini és Ransano teszi. Zsámboki János (Sambucus) Bonfini *Decades*einek a kiadásával az első nyomtatott magyar történeti forrásgyűjteményt adja kézre. A XVI. század végén Szamosközy István (Zamosius), Bocskai István udvari történetírója már önálló levéltári kutatásokat folytat, nagy anyaggyűjtése azonban, melyből sok utána jövő történész merített, elveszett.[26] Inchofer Menyhért munkássága, akiről már fentebb beszéltünk, elszigetelt jelenség, nem szorosan a magyar tudományhoz, hanem a nemzetközi katolikus egyháztörténeti munkálatokhoz csatlakozik. Az egész reformáció és ellenreformáció tehát a magyar történeti forráskutatás szempontjából szinte hatástalanul zajlott le.[27] Csak a török kiűzése és az ellenreformáció hitvitáktól terhes kora után indult el jezsuita részről egy nagyméretű forráskutatás, mely gyűjtés a maga hatalmas anyagával már a modern magyar forráskritika és történetírás alapja lesz. Cseles munkája ehhez a jezsuita iskolához kapcsolódik. Az anyaggyűjtés megszervezője Kishevesi Hevenesi Gábor S. J.,[28] aki 1694 táján adta ki felhívását a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtésére. Felhívásának kéziratos példányát ismerjük csak, nyomtatásban nem valószínű, hogy megjelent: *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis a P. Gabriele Hevenesi compositus et typis datus* (Egyetemi Könyvtár: Collectio Kaprinaiana in 4-o 42, 212—26). Már a felhívás címe is (*Annales Ecclesiastici*) utal rá, hogy Inchofer elszigetelt, félbemaradt egyháztörténeti oklevélgyűjtésének folytatásáról lenne szó. Hevenesi felhívása nagy sikerrel járt. Maga gróf Kollonich Lipót bíboros, eszter-

[25] Ezek után nem tudom, hogy Gombocz miért ír így: „...az álmodozó Otrokocsi Fóris Ferenc Miechov Jugria-leírását olvasva keserű könnyeket hullat, mikor arról értesül, hogy a magyarok őshazája nem az a tejjel-mézzel folyó Kánaán, amilyennek a krónikások festették..." (Gombocz, NyK XLVI. 190.) Zsirai szintén indokolatlanul gúnyosan nyilatkozik Otrokocsiról (Finnugor rokonságunk 477).

[26] Czvittinger (Specimen Hungariae 52—53) még ismeri, látta Szamosközy ma már elveszett vagy lappangó művét.

[27] A magyar történeti forráskutatás eddig tárgyalt rövid képét l. Hóman B., Klebelsberg Emlékkönyv 453—55.

[28] Személyére l. Szinnyei: Magyar írók IV. 835—41; Stoeger, Scriptores 136—39; Sommervogel: Bibliographie IV. 340—60; Polgár: Bibliographia 114.

gomi hercegprímás, az udvari kamara elnöke lelkesen támogatta a tervet, s megnyitotta első ízben a hivatalos és egyházi levéltárakat. Az épphogy csak katolizált Otrokocsi Fóris Ferencet megbízta az esztergomi érseki és káptalani levéltárak rendezésével és az oklevelek másolásával, s a jezsuita rendfőnök beleegyezésével Rómába küldte Cseles Mártont.[29] Cseles a római Péter bazilika poenitentiariusa volt, s ebben a minőségben évekig tartózkodott Rómában, anyagokat gyűjtvén a vatikáni levéltárban.[30] A Julianus-jelentés másolatán levő dátum szerint már 1695 elején kinn volt Rómában.[31] Szorgos munkájának eredménye az a 11 kötet oklevélgyűjtemény, melyet jelenleg az Egyetemi Könyvtár Kézirattára őriz a Hevenesi-gyűjtemény önálló részeként Ab. 50 jelzet alatt.[32] A gyűjtemény minden egyes kötetének végén (én a VIII. végéről másoltam) Kollonich Lipót következő pecséttel ellátott hitelesítő, megerősítő záradéka olvasható: „Quod liber iste totus a folio primo usque ad hoc 146 sit Romae ex Archivio Summi Pontificis, cum ejusdem facultate, et Magistri Sacri Palatij Revisione et Approbatione excerptus, opera et studio R. P. Martini Czeles e Soc(ieta)te JESU, ibidem ad S. Petrum Poenitentiarij; ac inde pro continuanda Historia Ecclesiastica Regni Hungariae huc allatus; testor nomine subscripto, et sigillo appresso. Viennae 30 Septembris 1702. [L. S.] Leopoldus Cardinalis a Kollonicz Archiepiscopus Strigoniensis."[33] A Cseles-gyűjtemény tartalmát a nyomtatott katalógus elég részletesen leírja (Cat. II/1, 51—4), de a Riccardus-jelentés nincsen benne megemlítve. Hasonlóképpen megnéztem az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában a J. 128 jelzetű kötetet, mely eredetileg a Hevenesi-gyűjtemény része volt, s 1947-ben került vissza a Kegyesrend Központi Könyvtárából az Egyetemi Könyvtárba.[34] A kötet 285—315. folióin a 11 kötetes Cseles-gyűjtemény korabeli katalógusa található, de a Riccardus-jelentés itt sem szerepel. Van még egy kéziratos katalógus a Vatikáni Könyvtárban, mely a Cseles által átnézett és lemásolt műveket tartalmazza. Ezt egy korabeli, ismeretlen jezsuita készíthette, s itt szerepel már a Riccardus-jelentés,[35] de semmi közelebbit nem tudunk meg a másolat sorsáról. A Riccardus-jelentés másolata a Cseles-gyűjtemény VIII. kötetének 84—90. lapjain található. A másolat címe: *Copia | De Facto Magnae Hungariae*

[29] Hevenesi e tevékenységére l. Hóman, Klebelsberg Emlékkönyv 456—57.

[30] Személyére l. Szinnyei: Magyar írók II. 243—44; Stoeger, Scriptores 50; Sommervogel II. 1716—17.

[31] Szinnyei (Magyar írók II. 224) szerint Cseles 1701—02-ben volt Rómában, az Egyetemi Könyvtár nyomtatott katalógusa (Cat. II/1, 51) szerint pedig 1697—1698-ban tartózkodott ott. Mint láttuk, ezek téves dátumok, mert Cselesnek már 1694 végén Rómában kellett lennie ahhoz, hogy 1695. január 2-án már a Riccardus-jelentést másolja.

[32] A Hevenesi-gyűjtemény és a Cseles-anyag történetére l. Tóth A.: „Holt" kéziratgyűjtemények élete. MKsz LXXIV (1958) 42—50.

[33] Szinnyei (Magyar írók II. 224) bizonyára e záradék alapján hitte, hogy Cseles 1701—02-ben volt Rómában. L. fentebb a 30. jegyzetet.

[34] A kötet történetére l. Tóth A., MKsz LXXIV. 46.

[35] Közölte Lánczy Gy.: Vatikáni anyagok Magyarországnak Szent István király által pápai hűbérűl való felajánlásához. Száz. XXXV (1901) 920. Hóman bizonyára Lánczy cikkét ismerhette, s ebből tudhatta, hogy Cseles lemásolta a Riccardus-jelentést, de a másolat magyarországi sorsáról nem tudhatott semmit. L. még fentebb a 4. jegyzetet.

a Fratre Ricardo Ordi- | nis Fratrum Praedicatorum inventae tempore D(omi)ni Gregorij IX. (p. 84.) A másolatot Cseles saját kezével készítette. A másolat végére (p. 89) a következő megjegyzést írta: „Descripsta [eredetileg *Descripsi* volt, de egy másik kéz kijavította, s elfelejtette az *s* betűt kihúzni] in Bibliotheca Vaticana Anno 1695. Die 2 et 24 Januarij. Anno 1695. Mense Januario descripta est haec Relatio de verbo ad verbum ex libro in folio in membrana conscripto eleganti charactere veteri in Bibliotheca Vaticana, cui Titulus: In secunda parte Cronicaru(m) continentur ea, quae *sequunt(ur)*. Habet materias miscellaneas, quas inter haec praesens. Compactura Libri — est viridis cum armis Urbani VIII. ad utrumq(ue) latus, et repositus est in parte Bibliothecae Vaticanae, in qua servant(ur) Libri Palatini Rheni num. 965. Videt(ur) res acta ad an(n)um 1230u(m) ad usq(ue) 40u(m) quo tempore Gregorius IX. Summus Pontifex et Bela quartus Rex Hungariae fuerant." Ezután a következő lapon (p. 90) más kéz beírása áll: „Confirmat(ur) hui(us) Narrationis veritas ex Registris Innocentij IV. Anno Pontificat(us) 11. Salutis 1254. qui scribit Fratrib(us) Ordinis Praedicator(um) in partes Infideliu(m) ibide(m) nomino in titulo positor(um) quos inter expresse habet(ur): Hungaror(um) Magnae Hungariae. Id legi die 7 Maij 1699." A bejegyzésekből világossá válik, hogy Cseles a ma ismert hét kézirat közül ugyanazt a 965. számú vatikáni kódexet használta, melyet 50 évvel később Desericzky is. Egy másik kéz beírása arra hivatkozik, hogy pár évvel Cseles után 1699-ben, IV. Ince pápa 1254. évi egyik bulláját olvasta, melyet az a keleten működő domonkos atyákhoz intézett, s melyben Magna Hungaria neve szintén említve van, s ez a tény is a Riccardus-jelentés hitelét igazolja.[36] Hogy ki lehet ez az ismeretlen bejegyző, nem tudjuk, valószínű, hogy Cseles, Hevenesi és Kollonich ismeretségi köréből valamely magyar jezsuita, nem is feltétlenül Rómában, hiszen a kézirat ekkor már, 1699-ben Bécsben lehetett, ahol Kollonich később ellátta megerősítő záradékával. A beíró esetleg maga Hevenesi vagy köréből valaki lehetett. Hogy Hevenesi a legkésőbb 1700 elején már tudott a Riccardus-jelentésről, erre biztos adatunk van egy eddig kiadatlan bécsi kéziratból.[37] A bécsi Nationalbibliothek Handschriftensammlungjában Cod. 8681 jelzet alatt egy jezsuita missziós irat másolata található *Missio Asophiensis et Taganrokensis* címen. Egy jezsuita úti beszámolóját tartalmazza, aki 1700. március 19-én indult el Moszkvából egy velencei kapitány, két tengerész és egy kozák társaságában délre a kalmükök felé. Úti beszámolója elsősorban a kalmüköket tárgyalja szép színes rajzok kíséretében, s mint ilyen, értékes művelődéstörténeti forrás. De ezen kívül röviden pár más népet is érint a szerző. „Etilenses, Siuè ùt nunc vocant Jestilenses Tartari." cím alatt a következő rövid tudósítást adja: „Prodigiosus ille Calmukorum interpres, qui viginti linguas loquitur, inter reliquas etiam Jestilensem, quae ferè eadem est cum Hungarica: Isten DEUS, ember homo .p. Conveni eum

[36] Ennek a bullának, mely különben 1253-ban kelt, minket érdeklő részét l. BENDEFY A magyarság kaukázusi őshazája 449.

[37] A kéziratot rövidesen kiadásra készíti elő Bese Lajos, az MTA Könyvtára Keleti Osztályának vezetője, akinek szívességét, hogy a kézirat alább tárgyalandó rövid utalásával való foglalkozást számomra lehetővé tette, e helyütt is hálásan köszönöm.

Asophij, qui mihi dicebat, Estilenses esse Ethnicos, pauculos tamen Christianos inter eos, sed quantum aduertere potui, sunt Christiani Ruthenici Ritûs. Est gens ferè ad initium Siberiae propinqua ad Metropolim Tobolsko, non possum nunc ultra dubitare, quin sint illi Hungarorum origo, apud quos ante 400. annos P. quidam Dominicanus fuit uti eius relationem accepi à R. P. Heuenesi, cùm et lingua, et fluvij nomen cum relatione accordet." Nem feladatom most e rendkívül érdekes híradás őstörténeti vonatkozásainak elemzése, ezt szeretném úgyis megtenni a keleti magyar töredékek nyelvi továbbélését tárgyaló cikkemben. Ami számunkra most érdekes, az az, hogy a reláció ismeretlen jezsuita szerzője Hevenesire, a bécsi Pazmaneum rektorára utal, akitől egy bizonyos dominikánus 400 év előtti beszámolóját megkapta, melyben a magyar nyelvről és az Etil (Volga) folyóról van szó. A *relationem accepi* kifejezés azt jelentheti, hogy a beszámolót írásos formában látta, nem pedig csak szóban hallotta Hevenesitől. Ez viszont akkor nyilvánvalóan a Hevenesinél levő Cseles-másolatra vonatkozhatik, mely ez időben tehát már jezsuita körökben közkézen forgott.

De Hevenesin kívül más magyar jezsuita is ismerte Cseles Riccardus-másolatát. Erre utal még 4 kézírásos másolat az Egyetemi Könyvtárban. A Collectio Kaprinaiana in folio XIII. kötetében (p. 401—05) van a Riccardus-jelentés egy másik példánya. A kötetben elöl ez van beírva Kaprinai kezeírásával: „STEPHANI KAPRINAI Collectaneorom Msc. A Tomus XIII Complectens varia diplomata ex Msc Romanis Martini Cseles Soc. IESU et quidem ex Tomo VI. VII. VIII. excerpta, et opera Caroli Péterfi describi curata." Ez a kötet a Coll. Kapr. in fol. XII. és XIV. kötetével együtt a Cseles-gyűjtemény kivonatát alkotja, melyet Péterffy Károly S. J. (1700—1746)[38] a magyar egyházjog úttörő kutatója másoltatott, s később Kaprinai István köttette 3 kötetbe az anyagot saját gyűjteménye számára (Cat. II/3, 54). Ezenkívül a Kaprinai- és Pray-gyűjtemény 3 másolatot tartalmaz: Coll. Kapr. in folio XXXV, 451—53 és 473—76 (Cat. II/3, 79—86), Coll. Prayana XXIX, Nr. 5 (3 lap) (Cat. II/2, 800—01). Két másolaton[39] a Riccardus-jelentés utáni rövid tájékoztató szöveg meg van toldva még egy szakasszal: „Confirmatur ex Libro cui Titulus: Archontologia Cosmica Authore Joan(n)e Ludovico Gotefredi. Impressa Francofurti ad Maenu(m) 1638. Hungaria nomen ab Hunnis sive Hungaris accepisse credit(ur), Scÿthÿcis populis, profectis ab ea parte Scÿthiae, quae Juhra, sive Jugra appellatur, quae Regio hodie tributaria est Magno Ruthenorum Duci. pagin. 388. Habetur sic liber in Bibliotheca Vaticana." Tehát az ismeretlen hozzátoldó a Jugria-hagyománnyal véli megerősíthetőnek a Riccardus-jelentés keleti magyarokról szóló tudósítását. Úgy ahogyan Hornius és Nadányi azonosította Rubruk és Plano Carpini Magna Hungariáját Jugriával, ugyanez történt most is Julianus Magna Hungariájával. A régi tévedést nem tudta kiszorítani az új felfedezés, hanem kompromisszumra lépett vele. — A Kaprinai-kollekció XXXV. kötete, melyben két másolat

[38] Személyére l. Szinnyei: Magyar írók X. 866—68; Stoeger, Scriptores 262; Sommervogel VI. 617—18.

[39] Coll. Kapr. in fol. XXXV, 453 és Coll. Pray. XXIX.

is szerepel Schmitth Miklós S. J.-tól (1707—1767),[40] a jeles egyháztörténetírótól, az egri egyházmegye monográfusától, Pray György és Katona István mesterétől származik. Ez azt jelenti, hogy Schmitth is ismerhette a Riccardus-jelentést. — A Pray-kollekció XXIX. kötetében levő Riccardus másolat eredetileg négyrét volt hajtva levél gyanánt, és a címzés helyén ez áll (más kézzel írva): „Narratio Authentica de Gente Hungaror(um) residua in Scythia degente." Alatta megint más kézzel: „Melior est apud Raynaldu(m)." Az ismeretlen beíró itt nyilván Raynaldus nagy munkájában[41] közölt azon pápai bullákra céloz, melyekben Nagy Magyarországról esik szó, így pl. a fentebb említett 1254-es bullában (l. a 35. jegyzetet).

Áttekintettük a Riccardus-jelentés Cseles-féle másolatát, s az erről készült 4 egyéb másolatot, s láthattuk, hogy Cseles fölfedezése nyomán más magyar jezsuiták: Hevenesi Gábor, Péterffy Károly, Schmitth Miklós, Pray György és Kaprinai István is értesültek róla, a másolatok kézről kézre jártak.[42] Nézzük meg mármost, hogy Cseles fölfedezésének volt-e valami hatása a magyar őstörténeti irodalomban a Desericzky kiadásáig eltelt fél évszázad alatt, tudtak-e róla a fent említett jezsuitákon kívül, és hogyan értékelték a Riccardus-jelentést. Először talán lássuk magát Cselest. Nyilatkozik-e valahol máshol magyar őstörténetről, a Riccardus-jelentés lelési körülményeit leíró rövid utóiratán kívül? Nyomtatott munkáiban ennek nem találjuk nyomát, de a szerencse segítségül jött, s a Cseles-gyűjtemény (Ab. 50) ugyancsak VIII. kötetében (p. 69—78) rátaláltam Cselesnek egy 10 oldalas rövid kis magyar őstörténeti értekezésére.[43] Az értekezés címe: *Argumenta Collectanea ex varijs Authoribus Impressis et MS. eruta, quibus moraliter certum evincit(ur) extare etiamnum Gentem Hungarorum in Regionibus Scythiae, Europeae vel Asiaticae unde Maiores eorum provenerant, qui Pannoniam, Hungariam nunc dictam, occuparunt, conscripta potissimum in gratiam zelantium salutem animarum illarum pretioso Christi sangvine redemptarum, ut ad ovile Christi praedicatione Evangelica reduci queant.* A kis művet, mely 8 paragrafusból áll, itt röviden ismertetném főbb vonásaiban, csak annyira, hogy Cseles őstörténeti elképzeléseiről képet alkothassunk.[44] Az 1. § a magyarok genealógiáját adja Noétól Szent Istvánig. Szokás szerint a bibliai őstörténetbe van bekapcsolva Hunor révén a hun leszármazás tétele (p. 69). A 2. § Báthori István lengyel király gyászbeszédéből idéz, ahol a lengyel szerző a magyar nemről szól, mely Szkítiában egészen a Maeotisig terjed (p. 70). A 3. §-ban Cseles Herberstein ismert művét ismerteti, a Jugriára vonatkozó részeket kivonatolja (p. 70—71). A 4. § így kezdődik: „Ex libro cui Titulus:", de a cím helye üresen van hagyva, így nem tudjuk, miből kivonatolt Cseles. Nagyon érdekes rész pedig,

[40] L. Szinnyei: Magyar írók XII. 509—11; Stoeger: Scriptores 317—18; Sommervogel VII. 812—15.

[41] Raynaldus: Annales ecclesiastici.

[42] Ez utóbbi kettő már Desericzky kiadása alapján is ismerhette a Riccardus-jelentést, de a tulajdonunkban levő másolatok utóirata világosan mutatja, hogy azok a Cseles-másolatról készültek.

[43] Az értekezés megtalálható a Péterffy által készíttetett Cseles-kivonatok között is: Coll. Kapr. in fol. XIII. 389—97.

[44] Az értekezést külön cikkben fogom kiadni és részletesen tárgyalni.

a szkítiai magyarokról szól, akik pl. a lábat *járókának*, a szemet *látókának* hívják (p. 71—72). Az 5. § Schall könyvéből (*Historica Narratio. . .* Viennae 1665) való kivonat, melyben szintén a keleten levő magyarokról van szó (p. 72—73). A 6. § Inchofer művéből idéz (Romae 1664), a 7. § Aeneas Sylvius műveiből idéz, majd Cseles megjegyzi egy örmény szerzetessel való beszélgetését a két Magyarországról (Otta és Vas Magyar), két moszkvai görög kereskedő híradását ugyanerről, végül közli egy lengyel jezsuita, P. Conrad Terpilovski eddig ismeretlen relációját Tatárországról, melyben az Oka- és Volga-vidéki népeket ismerteti röviden. Cseles művecskéjének ismertetéséből világosan látjuk, hogy őstörténeti elképzelései teljesen a hagyományos keretek között mozogtak, melyben a Jugria-kép még dominál. Semmi nyom, hogy a Riccardus-jelentést elemezné, annak nagy fontosságát felismerné, vagy hogy ennek hatására a Jugria-koncepciót revideálná.

Timon Sámuel[45] csak annyit említ, hogy hunok voltak Juhrában is. A Hevenesi köréhez tartozó Bonbardi Mihály már hosszabban időzik a Jugria-kérdésnél.[46] A hun—magyar(ugor)—juhar azonosságot vallja: „Saeculi tandem 8.vi Anno 44.to HUNNI, seu verius UGRI, aut JUHARI ex ultimo septemtrione maximo cum apparatu sub septem Ducibus progressi regiones binis jam vicibus fortis injuria derelictas denuo sibi vendicant nunquam deinceps amittendas." (I. m. 23.) Majd Herbersteint idézi, s Ammianus Marcellinus egy adatát hozza fel megerősítésül. Ezután Hevenesi kéziratait hivatkozik, melyeket Hevenesi a rendelkezésére bocsátott, és idézi Terpilovski Konrád lengyel jezsuita úti beszámolóját, melyek szerinte szintén erősítik a Jugria-elméletet (i. m. 34). Bonbardi tehát Cseles őstörténeti értekezését forgathatta, amely ugyanabban a kötetben van, melyben a Riccardus-jelentés. Akkor viszont, ha nem is említi (talán nem tartotta elég figyelemre méltónak?), bizonyára látnia kellett Bonbardinak a Riccardus-jelentés kéziratát.

Földvári Mihály is, eddig kellő figyelemben nem méltatott és elemzett művében[47] részletesen beszél Jugriáról. Művének VI. *quaestió*jában, miután bizonygatja, hogy a hunok magyarul beszéltek, idézi Aeneas Sylviust, Aventinust, Joviust, Miechowi Mátyást és Herbersteint, tehát a Jugria-tan főbb tekintélyeit. Ezután említi, hogy Rubruk *Paschatir*nak hívja azt a területet, ahol magyarul beszélnek, s ez messze van Juhariától. Majd Behambot idézi, s Bonfinit Mátyás király terveiről (i. m. 43—49). A VII. quaestióban Horniust idézi (i. m. 47—49), ahol Hornius Jugriát és Paschatirt próbálja összeegyeztetni. De Földvári érzéketlen erre a kérdésre, nem fűz hozzá semmit, csak Hornius *Hungarus*-etimológiájához. Cseles Julianus-fölfedezéséről láthatólag nem tud.

Kazy Ferenc, Péterffy Károly, Schmitth Miklós és Adányi András nem foglalkoznak műveikben a Jugria-kérdéssel, sem a Riccardus-jelentéssel. Répszeli László *Hunniasa*[48] előszavában megemlíti, hogy egyesek merészen

[45] Imago antiquae Hungariae. Cassoviae 1733. 162.

[46] Topographia Magni Regni Hungariae. Viennae 1718.

[47] Quaestiones historicae de rebus Hunnicis, Avaricis, et Hungaricis. Tyrnaviae 1712.

[48] Repszeli: Hunnias, sive Hunnorum e Scythia Asiatica egressus. Tyrnaviae 1731. 4—5. számozatlan l.

Jugariából származtatják a hunokat: „... quando nullis, praeterquam violenta nominis contorsione, adducti argumentis, Hunnos e Jugaria, Moschoviae subdita, patria hominum, servitutis amantium, eruisse pertinaciter contendunt." Spangár András[49] szerint: „Magyar Ország pedig némellyeknél *Iuharia*, avagy *Jugarianak* neveztetett." Julianusról egyik sem tesz említést.

Az eddig áttekintett képből világosan kitetszik, hogy Cseles fölfedezéséről, az utána következő fél évszázadban vagy semmit sem tudtak, vagy ha tudtak is páran róla, esetleg lemásolták vagy lemásoltatták (Hevenesi, Bonbardi?, Péterffy, Schmitth), de magyar őstörténeti jelentőségét nem érzékelték. A magyar őstörténetírás ment tovább, vagy talán inkább topogott tovább a Jugria-elmélet útján, s a XVII. századi történetíráshoz képest semmit sem haladt előre. Desericzky Julianus-kiadása tehát tényleg szinte teljesen novumként hatott egy szűk jezsuita kört leszámítva, akik tudtak Cseles leletéről. S itt fölmerül a kérdés, hogy Desericzky tudott-e Cselesről?

Desericzky Ince[50] 1742-ben került Rómába, mivel a piarista rend az évi XVIII. egyetemes gyűlésén megválasztották a rend Rómában székelő egyetemes főnöke kormányzótanácsának tagjai közé.[51] Desericzky évekig folytatta könyvtári és levéltári búvárlatait a magyarok őstörténetét tárgyalandó munkájához. Főleg a tudós Josephus Simonius Assemanusnak, a vatikáni könyvtár prefektusának élvezte barátságát, aki munkájában sokat segítette. 1745-ben találja meg Desericzky a Riccardus-jelentést, melyet rövidesen ki is ad nagy őstörténeti munkája II. könyvének V. fejezetében.[52] A hitelesítő záradékot éppen Assemanusszal íratja: „Testimonium authenticum Legitimae transcriptionis Manuscripti. Hoc apographum ex Codice manuscripto Palatino Vaticano, 965 pagina 200 descriptum, cum suo Autographo concordare; et Autographum ipsum membranaceum, in folio esse exaratum, atque perantiquum, testor. E Bibliotheca Vaticana, die 25. Februarii Anno Domini MDCCXLVI. Joseph Simonius Assemanus Bibliothecae Vatic. Praefectus." (I. m. 176.) A megtalálás körülményeit leírván, hangsúlyozza, hogy az ottani tudós férfiak segítségével sikerült nyomra bukkannia: „Volvimus eapropter complures Indices (mox enim pro peculiari sua humanitate annuere Viri politissimi) atque en auspicato indicimus in locum, quo memorabile Manuscriptum signabatur: ..." (I. m. 169.) Lehet, hogy ez az említett index éppen az volt, mely a Cseles által kivonatolt műveket s köztük a Riccardus-jelentést is tartalmazta?[53] Könnyen elképzelhető, ha nincs is rá határozott utalásunk. Arra a kérdésre pedig, hogy római kimenetele előtt tudott-e Desericzky a Cseles-másolatról, nagy valószínűséggel nemmel válaszolhatunk. Egyrészt Desericzky semmilyen utalást nem ad erre vonatkozóan, másrészt ismervén a jezsuiták és piaristák közötti

[49] Magyar krónika. Kassa 1738. 10.
[50] Életére és működésére l. Szinnyei: Magyar írók II, 806—08; Juhász V.: Desericzky Ince élete és művei. Bp. 1915. 54 l. (Művelődéstörténeti Értelkezések 69.)
[51] Juhász V.: i. m. 28.
[52] De initiis II. 169—76.
[53] L. fentebb a 34. jegyzetet.

nem a legmelegebb viszonyt, nem nagyon gondolhatunk rá, hogy a jezsuiták kéziratos anyagait a piaristák nagyon ismerhették volna.[54] Desericzky a Riccardus-jelentés kiadásán kívül annak első elemzését is adja (i. m. II, 177—99). Kiemeli (177—78), hogy Julianusék tudták, hogy a magyarok őshazája keletre van, s nem északra, mint Jugria. De ezen a megjegyzésen kívül Desericzky egész fejezetet szentel a Jugria-kérdésnek: „An Hunni nostri primum ex Juharia alias Juhra, Jugra, Jugoria vel Jugaria Moschoviticae nunc ditionis in algido Septentrione Provincia, prodierint?" címen.[55] Sorra cáfolja a Jugriáról szóló forrásokat: Aeneas Sylviust, Miechowot, Herbersteint, Toppeltinust, Wernherust, Guagninit veszi sorra, majd az orosz híreszteléseket cáfolja (Péter cár levele Rákóczihoz). Végül Hornius kiadása alapján Rubrukot idézi, de tagadja, hogy Paschatir (azaz Baskíria) azonos lenne Jugriával. Aeneas Sylviusszal kapcsolatban találóan írja, hogy „verum, minime usquam cujusquam *Juhriae* commeminit. Atque huic coaetaneorum, anteriorumve *Scriptorum*, nemo sane vel nomen *Juhrae* aut *Jugariae* in Monumenta retulit."[56] A Jugria-elmélet tudományos cáfolásán keresztül is jól érződik az az ellenszenv, melyet vele szemben érzett Desericzky. Csak pár példát említésül: „igitur universae Hunnorum *Gentis robustissimae ac populosissimae*, Fons, Origoque misera Siberia?" (I, 99), „de miserrima illa Septentrionis *voragine* (Juhriam intelligo)" (159), „in despicabili Juharia" (160). Láthatjuk tehát, hogy Desericzkyt a Riccardus-jelentés fölfedezése tette képessé a Jugria-elmélet tudományos szétzúzására. Ő volt az első, aki nem Jugriáról fecsegett tovább, hanem felismerte a jelentés fontosságát, nem úgy mint Cseles és a jezsuiták, akiknek bár öt kéziratos másolatát ismerjük, nem értékelték azt megfelelően. Desericzky jelentősége, hogy Jugria tévhite kiszorult a magyar őstörténeti irodalomból, s Jugria lakói, a „Hungari Asiatici", azaz a vogulok és osztjákok a fokozatosan tudományossá fejlődő finnugor nyelvhasonlításban folytatták most már „tisztességes" őstörténeti pályafutásukat. Desericzky hangneme, melyben támadja a Jugria-elméletet, jelzi azt a szemléletbeli változást, amely az 1711 utáni magyar nemesi hazafiságot jellemezte. Cseles, aki pedig már ugyanannak az anyagnak birtokában volt, mint Desericzky, természetesnek veszi a Jugria-elméletet, meg sem kísérli a Magna Hungariával való konfrontációt; Desericzky azonban már egyértelműen felháborítónak tartja a Jugria-tant. Elképzelhető, hogy ebben a hangulatban, az épphogy csak kimúlt, rosszízű Jugria-elmélet után 1770-ben milyen „lelkesen" fogadták Sajnovics „nyomorúságos" lapp rokonságát.

[54] A jezsuiták és piaristák közötti viszonyra jó fényt vet egy eset, melyet Kácsor Keresztély kéziratos piarista rendtörténetében mond el, nem minden káröröm nélkül. Desericzky győri tanársága idején 1736-ban Erdődy László Ádám temetésén beszédet mond, s hallgatóit megríkatja. Szegedy János jezsuita megirigyelvén Desericzky sikerét, másnap nagy sírással kezdte prédikációját, de hallgatói kinevették: „Ím ez a jezsuita, látván, hogy mink nem sírunk, maga sírásra fakadott, amire nem volt oka." Nyitrán sokáig emlegették ezt az esetet, s ha valaki dicsőítő beszédet akart mondani, ezt mondogatták: „Íme ez is majd sírásra fakad, hogy az hallgatóit arra vonyhassa." (Juhász V.: i. m. 26—27.)

[55] Desericzky: De initiis, lib. II. cap. IV, 150—68.

[56] Desericzky: De initiis II, 158.

Desericzky után s nyomán Pray György adja ki újra a Riccardus-jelentést 1761-ben.[57] Pray — bár mint láttuk ismerte a Cseles-másolatot — Cselest nem említi, csak Desericzky kiadott szövegére hivatkozik. A Jugria-kérdés Pray számára már eldöntött, tévedésnek minősíti, nem is érti, hogyan gondolhatták egyesek, hogy a hunok Jugriából jöttek ki (i. m. 62). Azt elismeri azonban, hogy esetleg Ázsiából való kivándorlásuk során egyes hun csoportok Jugriába is eljuthattak (i. m. 63). Desericzky nem említi a Jugria-elmélettel kapcsolatban, mintha a Jugria-elmélet szétzúzása már régóta ismert volna. — Pray után két évvel Bél Károly András adja ki a Riccardus-jelentést.[58] Ezután több mint 60 évig senki sem foglalkozik Julianusszal, csak 1829-ben adja ki a Riccardus-jelentést újra Fejér György *Codex Diplomaticus*ában.[59] A Julianus-kérdésnek alapos, tudományos feldolgozása pedig csak a XIX. század második felében kezdődik meg. Érdekes és feltűnő, hogy a Julianus-kérdésnek sem Cseles fölfedezése után, s különösen Desericzky kiadása után sem volt nagyobb visszhangja, hiszen a XVIII. század közepének nagy őstörténeti eseményei: Bíborbanszületett Konstantin *De administrando imperio*jának kiadása, Anonymus megismerése, a tudományos finnugor nyelvhasonlítás mind nagyobb visszhangra találtak. Elég csak Anonymus páratlan népszerűségére, sok kiadására gondolnunk, melyhez a nemesi ősök dicső múltja iránt érzett nosztalgia nyilván nagyban hozzájárult. Még reformkori lelkes őshaza kutatóinkat is sokkal jobban megfogta szikszói hazánkfia Hatvani Turkolly Sámuel közlése a kaukázusi Magyar városáról, s megszállottan keresik a kaukázusi őshazát, míg az északibb őshazára senki sem gondol.

Vizsgálódásaink végéhez érvén összegezésként megállapíthatjuk hogy Julianusék Magna Hungariáját, a Volga-vidéki magyar őshazát a Julianus-út elfeledtével a Jugria-fogalom váltotta fel. Ezt egy etimológiai alapú magyarázat tette meg a magyarok őshazájává, ily módon Magna Hungariához, a tényleges magyar őshazához, de még a finnugor nyelvhasonlításhoz sincsen semmi köze, egyszerű őstörténeti misztifikáció. A Julianus-út Cseles általi újra felfedezésével Magna Hungaria és Jugria még egy darabig párhuzamosan létezik, majd Desericzky kiadásával méltán végleg eltűnik a magyar őstörténeti irodalomból. Mivel pedig a tudományos obi-ugor—magyar nyelvhasonlítás a Jugria-elmélettől függetlenül, XVII. századi kezdemények után Strahlenberggel (1730) indul el, konkrét nyelvi anyag vizsgálata alapján, Jugriát a finnugor nyelvhasonlítás történetéből is törölnünk kell. Jugriának a magyar őstörténet szempontjából csak egy aspektusa marad: az obi-ugoroknak és területüknek ez a régi orosz elnevezése és a magyaroknak az idegenek által használt *Hungarus* stb. elnevezése közti etimológiai kapcsolat milyen ősi történeti összefüggéseket takar, függetlenül a válasz pozitív vagy negatív tartalmától. Ennek megfelelése azonban már nem tartozik e dolgozat tárgykörébe.

[57] Annales veteres Hvnnorum, Avarvm et Hvngarorvm. Vindobonae 1761. 316—18.

[58] „Solemnia Magistrorum philosophiae et artium creandorum in diem proximum Jovis h. e. D. III. martii indicit atque ad ea concelebranda invitat ord. philosophici Decanus Car. And. Bel" című kötetben: De Avitis Hungarorum sedibus e Bibliotheca Vaticana monumentum. Lipsiae 1763. IV—XI. De Facto Vngariae Magnae.

[59] Fejér: CD. I, 50—57.

IV.

ÁRPÁD-KORI JOG- ÉS INTÉZMÉNYTÖRTÉNET

KAPITÁNFFY ISTVÁN – SZEPESSY TIBOR

PAULUS HUNGARUS KÉT NOTABILIÁJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSÚ HELYEI

Bevezetés

Magyar Pál, illetve Magyarországi Pál, latin nevén Paulus Hungarus, Paulus Hungaricus vagy Paulus de Hungaria, a bolognai egyházjogász, a kun földön, tatároktól fölkoncolt dömés szerzetes, a tudós és vértanú, az író és prédikátor-misszionárius nemcsak a magyar irodalomtörténet szempontjából jelentős egyéniség: le nem becsülhető rangja van a XIII. század első felének egyetemes európai kultúrtörténetében is.[1] Irodalmi hagyatéka mégsem kapta meg az őt megillető figyelmet. *Summa de paenitentiá*ját, igaz, nem is egyszer kiadták,[2] néhány alapvető tanulmány is napvilágot látott róla,[3] sőt, igyekeztek megállapítani helyét és szerepét az egész paenitentiale-műfaj fejlődésében[4] — annál mostohábban bánt viszont mind a hazai, mind a külföldi medievisztika kánonjogi munkásságával, a paulusi *Notabiliák*kal:[5] ezek kiadása mind a mai napig nosztalgikusan föl-fölemlegetett igény vagy teljesítetlen ígéret maradt, már csak azért is, mert velük kapcsolatban még alapvető kérdések is tisztázásra várnak.

Bármennyire kiábrándítóan hangozzék ugyanis, a *Notabiliák*kal kapcsolatos kutatás a 30-as évek derekáig úgyszólván egyhelyben topogott, a szövegek behatóbb filológiai vizsgálatához jószerivel hozzá sem kezdtek. A döntő fordulatot S. Kuttner korszakos művének[6] kiadása jelentette, amely, egyebek közt az európai könyvtárakban levő *Notabiliák*at is föltérképezve, elsőként irányította a figyelmet a vatikáni könyvtár Fond. Borghese 261 jelzetű (továbbiakban: Vaticanus) kódexére, továbbá arra, hogy a kódex 76—89. fóliói, más kánonjogi munkák közé ékelten, Paulus Hungarus két

[1] Nem véletlenül szentelt neki olyan terjedelmes szócikket R. CHABANNE a Dictionnaire de Droit Canonique hasábjain (VI. Paris 1957. 1270—1276). A szerző meglepően tájékozott és tárgyilagos szócikkében található egyébként a Paulusra vonatkozó irodalom — az ötvenes évek derekáig terjedő — legjobb összefoglalása is.

[2] Utoljára: Bibliotheca Casinensis IV. 1880. 191 s k. Ez a kiadás azonban a mintegy félszáz kéziratnak csak tört részén alapul, tehát elavultnak tekinthető.

[3] P. MANDONNET: Saint Dominique. L'idée, l'homme et l'oeuvre, I. Paris 1937. 249 s k.: La „Summa de paenitentia magistri Pauli Presbyteri S. Nicolai"; FEHÉR MÁTYÁS: Magyarországi Pál O. P. „Summa de paenitentia"-ja, 1220—1221. Bp. 1943 (= Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1941/43: Szekfű Gyula Emlékkönyv 1—23).

[4] P. MICHAUD-QUANTIN: Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge (XII—XVI siècles). Louvain 1962. 24 sk.

[5] Az említetteken kívül Fehér M. Jenő nemrég egy eleddig ismeretlen, állítása szerint szintén Paulustól származó mű, a Monita Pauli szövegének közzétételét kezdte meg az általa szerkesztett Magyar Történelmi Szemlében [1 (1970) 95—99]; erről azonban — az egyszerű regisztráláson túl — a publikáció befejeztéig korai volna véleményt nyilvánítani.

[6] Repertorium der Kanonistik (1140—1234). Prodromus Corporis Glossarum I. Città del Vaticano 1937.

Notabiliáját tartalmazzák; és különös véletlen folytán a Paulus *Notabiliára* vonatkozó újabb szakirodalom épp ezen a nyomon indult és jutott tovább. Ami gyakorlatilag annyit tesz, hogy Kuttner óta a magyar kánonjogász *Notabiliáit* tárgyaló, illetve fölhasználó művekben — jelen közlemény sem kivétel — a Vaticanusnak jutott és jut a főszerep.

Kuttner egyébként, a korábbi kutatók eredményeit összegezve és kiegészítve, igyekezett — és ez szintén nem kis érdeme — rendet teremteni a paulusi *Notabiliákra* vonatkozó, meglehetősen ellentmondásos középkori hagyományban is.[7] A Gratianus és IX. Gergely decretumai közé eső időszakban összeállított 5 pápai rescriptum-gyűjtemény, az ún. *Compilatiók* közül ugyanis Paulus Hungarus egyes források szerint az első 3 *Compilatio* mindegyikéhez, más források szerint csak kettejéhez, ismét mások szerint csupán egyikéhez írt *Notabiliát*, azaz olyan jegyzetapparátust, mely az illető pápai rescriptum jogi szempontból lényeges mondanivalóját emeli ki és önti általános érvényű formulákba. A ránk maradt számos és eltérő megfogalmazású *Notabilia* között azonban mindössze a III. *Compilatióhoz* írt „Nota quod tituli decretalium sunt autentici" kezdetű Notabilia viseli Paulus nevét (mellesleg az sem az összes, csupán három kódexben, a Vaticanust is beleértve). Viszont, mivel a kéziratokban a jelzett kezdetű *Notabilia*, valahányszor nem egymagában fordul elő, következetesen együtt szerepel a II. *Compilatióhoz* írt „Nota quod non possumus iudicare de facto . . ." kezdetű anonim *Notabiliával*, Kuttner az utóbbit is hajlandó volt Paulus művének tekinteni, vagyis a hagyomány föntebb másodjára említett ágát fogadta el autentikusnak, expressis verbis nem zárva ugyan ki egy I. *Compilatióhoz* írt Paulus-*Notabilia* létezését, de nem is próbálva meg ezt föllelni az I. *Compilatióhoz* kapcsolódó anonim *Notabiliák* sorában.

Amit Kuttner elmulasztott, megtette a magyar F. Banfi:[8] éppen Kuttner *Notabilia*-jegyzékét tanulmányozva vehette észre, hogy féltucatnyi olyan kódex ismeretes, mely a Kuttnertől Paulusnak tulajdonított, II. és III. *Compilatióhoz* írt *Notabiliákon* kívül, még egy I. *Compilatióhoz* írott *Notabiliát* is tartalmaz, s ez öt esetben, tehát egyetlen kézirat kivételével, a „Nota per exteriora deprehendi que interius sunt . . ." kezdetű *Notabilia*. A nagyon logikus következtetés most már önként adódott: a „Nota per exteriora deprehendi . . ." kezdetű anonim *Notabilia* valószínűleg szintén Paulus műve, azaz Paulus — a jelek szerint — csakugyan az első 3 *Compilatio* mindegyikéhez írt egy-egy *Notabiliát*; ami pedig az egyetlen kivételt jelentő hatodik kódexet illeti, ott, úgymond Banfi,[9] „sembra trattarsi di una coinzidenza casuale".

A II. és I. *Compilatióhoz* fűződő paulusi *Notabiliák* azonosítása azonban Kuttner és Banfi után sem maradt több nagyfokú valószínűségnél. A megfellebbezhetetlen bizonyítékot Paulus *Notabiliáinak* mindezideig legalaposabb ismerője, Dénes G. szolgáltatta doktori értekezésében[10] (csak sajnál-

[7] I. m. 412.

[8] Paolo Dalmata detto Ongaro. (A proposito del Codice Borghes. 261 e Palat. Lat. 461 della Biblioteca Vaticana.) Estratto dall'Archivio Storico per la Dalmazia. Roma 27 (1939) 11 sk.

[9] I. m. 14.

[10] I Notabili di Paolo Ungaro, Canonista Bolognese del secolo 13. Roma 1944.

hatjuk, hogy tervét, Paulus *Notabiliá*inak kiadását nem válthatta valóra): ő ugyanis a III. *Compilatió*hoz írott paulusi *Notabiliá*ban számos olyan helyre bukkant, ahol a magyar kánonjogász saját, II., illetve I. *Compilatió*hoz írt *Notabiliá*ira hivatkozik. Mivel azonban Dénes is a Vaticanusszal dolgozott, mely csupán a II. és III. *Compilatió*hoz írt Paulus-*Notabiliá*kat foglalja magában, a „belső utalások" ellenőrzése során mindössze annyit tudott, de immár nem valószínűsíteni, hanem egzaktul bizonyítani, hogy a „Nota quod non possumus iudicare de facto. . ." kezdetű *Notabilia* kétséget kizárólag Paulus műve;[11] a „Nota per exteriora deprehendi. . ." kezdetű *Notabilia* szövegén viszont ezt az ellenőrzést, nyilván a háborús nehézségek miatt, nem állt módjában elvégezni, s azóta sem végezte el senki, vagyis a „Nota per exteriora deprehendi . . ." kezdetű *Notabilia* paulusi eredetének egzakt bizonyítása még elvégzendő feladat.

Az előbbin kívül Dénes még egy, lényegesen fontosabb megfigyelést is tett, miközben a Vaticanust vizsgálta. Fölfedezte, hogy Paulus, a pápai rescriptumok velejét összegezve, sokszor hivatkozik, alighanem aktuális hazai eseményekre, illetve akkoriban vitássá vált magyar jogszokásokra, s mi több, konkrét személyekre vagy országokra vonatkozó utalásainak több mint a felét épp magyarországi utalásai teszik ki:[12] 17 ízben említi név szerint Magyarországot (Hungaria vagy Ungaria), kétszer az esztergomi érseket (Strigoniensis), egyszer általában a magyarokat (Hungari)[13]. Ez a 20 utalás újabb bizonyítéka a két *Notabilia* paulusi eredetének, s annak idején, az I. *Compilatió*hoz írt Paulus-*Notabilia* végleges azonosításában sem kis súllyal esik majd a latba.[14]

Dénes nem aknázta ki a fölfedezésében rejlő lehetőségeket: szinte meg sem kísérelte a két *Notabilia* forrásértékű utalásait egybevetni a kortárs forrásokkal, nem igyekezett hasznosítani Paulus megjegyzéseit a magyar

[11] G. M. Dénes: i. m. 36; vö. az Appendice (53—66) szövegszemelvényeihez fűzött lábjegyzeteket is.

[12] Ennek legvalószínűbb magyarázata az, hogy Paulus kánonjogi előadásait zömmel magyar hallgatóság, a Bolognában tanuló magyar diákok előtt tartotta, vö. G. M. Dénes: i. m. 14.

[13] Dénes mindössze egyetlen magyar utalást nem vett észre, bár meglehet, hogy a hely regisztrálásának hiánya nem a különben alapos és precíz szerző, hanem a nyomda rovására írandó.

[14] Az említett utalások egyébként erősen kérdésessé teszik a legutóbb F. Banfitól képviselt elméletet, mely szerint Paulus valójában dalmát születésű, s csak annyiban nevezhető magyarnak, amennyiben Dalmácia ez idő tájt a magyar koronához tartozott; erre azonban nincs más érve, mint az, hogy XVII. századi (') források „Dalmatá"-nak nevezik a bolognai kánonjogászt (i. m. 2), s az a — semmivel alá nem támasztott — föltételezés, hogy a XIII. századi dokumentumok „Paulus de Hungaria" elnevezése csupán magyarországi honosságot, nem pedig magyar eredetet jelöl (i. m. 34—36). Épp ellenkezőleg, túl a Notabiliák magyar utalásain, Paulus magyar eredete mellett szól az a körülmény is, hogy a dömések, akik elsődleges feladatuknak a prédikálást tekintették, őt küldték a magyarországi dömés provincia megszervezésére, amit aligha tettek volna meg, ha nem tud anyanyelvi fokon magyarul, és nem ismeri az ország viszonyait; másfelől talán azt a körülményt is érdemes mérlegelni, hogy Paulus, ha valóban dalmát születésű lett volna, nem hivatkoznék az esztergomi érsekre, hiszen Dalmácia egyházjogi szempontból nem Esztergomot vagy Kalocsát uralta — illetve legalábbis nem úgy hivatkoznék rá, hogy közben szűkebb pátriája egyházi főhatóságát teljesen mellőzi.

egyháztörténet, a magyar történelem számára; még a magyar vonatkozású passzusokat sem közölte mind szövegszerűen, hanem többször megelégedett a lelőhely puszta regisztrálásával, s a latin eredetiben közölt helyek java részét is jegyzetbe rejtette[15] — nem csoda, ha a tudományos közvélemény jószerivel föl sem figyelt rájuk. Fehér M. Jenő, maga is volt dömés, Paulus Hungarus régi ismerője vállalkozott első ízben a feladatra, hogy a Vaticanus két Paulus-*Notabiliá*jának hazai utalásait, nagy port fölvert könyve[16] lapjain, legalább részben beillessze a korabeli magyar történelem általános összefüggései közé. Fehér vállalkozása azonban számos ponton támadható: a *Notabilia*-helyeket sokszor hibásan adja meg,[17] s ha Paulus szövegét közli, olvasatai sem mindig kifogástalanok; továbbá, a számba jöhető helyeknek mintegy negyedét közli csak, ezek értelmezésével, esetenként fordításával szemben pedig jogos aggályokat támaszthatunk; másfelől viszont nem egy olyan gondolatot, leírást vagy véleményt tulajdonít Paulusnak, amit hiába keresnénk a Vaticanus két, Paulus írta *Notabiliá*jának szövegében, holott ő is a Vaticanusra hivatkozik.[18] De bármennyi vitánk van Fehérrel — sőt, úgylehet éppen azért —, közleményünkhöz mégiscsak az ő könyve adta a legfőbb indítékot; és végső soron munkánknak ez a polemikus eredője, a vitás kérdések mielőbbi tisztázását sürgető igény ad magyarázatot, talán mentséget is arra, hogy mi szintén csak a Vaticanusra támaszkodunk, egyelőre mellőzve a többi kódexet, s egy következő közlemény számára tartva fenn az I. *Compilatió*hoz írt paulusi *Notabilia* végleges azonosítását is.

A szövegek

Paulus II. és III. *Compilatió*hoz írott *Notabiliái* Dénes véleménye szerint[19] 1215 és 1218 között keletkeztek: terminus post quem a IV. lateráni zsinat, melyre mindkét *Notabilia* hivatkozik (bár az előbbi csupán kétszer, az utóbbi viszont számos ízben, miért is Dénes joggal föltételezi, hogy az előbbi *Notabilia* talán már a zsinat befejezése előtt elkészült, s Paulus csak utóbb, imitt-amott igyekezett beledolgozni a zsinati határozatokat); a terminus ad quem ellenben Paulusnak a dömés rendbe történt belépése volna. Ennek pontos idejére vonatkozólag azonban egyfelől nincsen biztos adat, másfelől az is kérdéses, vajon belépése egyszersmind kánonjogi munkásságának és egyetemi pályafutásának is végét jelentette-e; mindenesetre magunk részéről a két *Notabilia* elkészültének felső határát inkább 1221-re

[15] I. m. 14, 11. jegyzet.

[16] Középkori magyar inkvizíció. Buenos Aires 1956; főként 26—62.

[17] Pontatlanságainak egy része, igaz, látszólagos: egyszerűen abból fakad, hogy a Vaticanus fólióinak helyes sorrendjét az összekötés alkalmával — s épp a Paulus *Notabiliái*t tartalmazó részeknél! — megzavarták, csak valamikor az elmúlt negyedszázad folyamán állítva helyre. Amikor tehát Kuttner, Banfi, Dénes és Fehér használták a kódexet, a 80. folio után 81—82. fólióként a mai elrendezésben 89—90., utána pedig 83—90. fólióként a mai elrendezésben 81—88. folio következett. (A mai elrendezésben 90., régen 82. fólió üres.)

[18] Kritikai észrevételeinket részletesebben lásd a szövegekhez fűzött kommentárrészekben, illetve az Appendixben.

[19] I. m. 38 sk.

tolnánk ki, amikor Paulus a rend megbízásából véglegesen Magyarországra jött.

A Vaticanusban fennmaradt két *Notabiliát* Dénes a Paulus eredetijéből készített „egyik legkorábbi, ha nem éppen legelső"[20] másolatnak tartja; szövegüket viszonylag kevés rövidítéssel, oldalanként 3—3 kolumnában (A—B—C) jegyezték le, a II. *Compilatió*hoz tartozó *Notabiliát* a 76rA-tól 80rC-ig, a III. *Compilatió*hoz tartozót pedig a 80rC-től 89rA-ig terjedő fóliókra, illetve kolumnákba.[21] Paulus glosszái híven követik a *Compilatió*kat, melyek 5—5 könyvre (lib.), könyvenként változó számú titulusra (tit.), s ezeken belül szintén változó számú, de mindig egyetlen pápai rescriptumból álló capitulumra (cap.) oszlanak (legföljebb kivételes esetben hagyják a *Notabiliák* olyik pápai rescriptumot megjegyzés nélkül): így a *Notabiliák* szintén könyvekre, titulusokra és capitulumokra tagolódnak (más szóval beosztásuk gyakorlatilag megegyezik a *Compilatió*kéval), s a capitulumok élén mindig ott áll annak a pápai rescriptumnak egy vagy több kezdőszava, melyre a *Notabilia* illető capituluma vonatkozik.

A *Notabiliák* műfaji jellegéből fakad, hogy az egy-egy capitulumot alkotó glosszák-mondatok logikailag inkoherensek, hogy önmagukban sokszor nem eléggé világosak vagy többféle értelmezést is megengednek. Ezért akár a szerző álláspontját és jogi fölfogását kihüvelyezni belőlük, akár egyháztörténeti-történelmi interpretációjukat megkísérelni csak igen óvatosan, a hivatkozott pápai rescriptumok állandó figyelembe vételével szabad;[22] következésképp még a magyar vonatkozású helyekre korlátozódó közlés esetén sem tanácsos a hazai utalást tartalmazó passzusokat közzétenni másként, csak egész környezetüknek, a „Hungaricum"-okat magukban foglaló capitulumok teljes szövegének kontextusában, mindig előrebocsátva az illető capitulum alapjául szolgáló pápai rescriptumot is, csonkítatlanul, vagy legföljebb a lényeges összefüggéseket még félreérthetetlenül láttatni engedő kihagyásokkal.

Kézenfekvő lett volna a megfelelő *Compilatio*-helyeket az első négy *Compilatio* egyik legutolsó, Antonius Augustinusnál föllelhető kiadásából[23] vennünk (továbbiakban Augustinus), de Augustinus szövege tele van hibákkal; így, mivel a *Compilatiók* szövege javarészt belekerült IX. Gergely decretumába, a decretum szövegének A. E. Richter-féle, A. Friedbergtől javított második kiadását használtuk[24] (továbbiakban Richter—Friedberg), illetve, a IX. Gergely decretumába be nem került rescriptumokat illetően A. Friedbergnek az említett Gregorianum-kiadást szerencsésen kiegészítő munkáját[25] (a továbbiakban Friedberg).

[20] I. m. 34.

[21] A számozással kapcsolatban vö. a 17. jegyzetet.

[22] Fehér legnagyobb módszertani hibája, hogy a jelek szerint erre nem ügyelt.

[23] Opera Omnia IV. Lucae 1769.

[24] Corpus Iuris Canonici, editio Lipsiensis secunda. Post Aemilii Lodovici Richteri curas ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Pars Secunda. Decretalium Collectiones. Lipsiae 1881.

[25] Quinque Compilationes Antiquae nec non Collectio Canonum Lipsiensis. Ad librorum manu scriptorum fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg. Lipsiae 1882.

Általában mind a *Compilatiók*ból, mind a *Notabiliák*ból átvett capitulumok közlésében megtartottuk egyfelől a kiadók, másfelől a másoló ortográfiáját, csupán a tulajdonneveket és a belőlük képzett mellékneveket írtuk következetesen nagybetűvel; egyszerűsítettük viszont a kiadások tipográfiáját és utalásrendszerét, továbbá mellőztük, csak a legszükségesebb esetekben téve kivételt, kritikai apparátusukat.

1.

a) Richter—Friedberg p. 836: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 31, cap. 6 = Augustinus p. 375.

Illud etiam de vicariis, qui personis fide et sacramento obligati sunt, duximus statuendum, quod, si fidei et sacramenti religione contempta personatum sibi falso assumentes, contra personas se erexerint, et super hoc in iure confessi fuerint vel convicti, de cetero in eodem episcopatu ad officii sui exsecutionem nullatenus admittantur.

b) Vaticanus 77v, ad Compilationem II., lib. 2, tit. 16, cap. 1.[26]

A 20 Illud etc. *nota quod vicarius tenetur obedi-*
21 *re persone et est notandum contra vicarios H-*
22 *ungarie.* Item confessus in iure pro convic-
23 to habetur. Item convictio et confessio equiparan-
24 tur quo ad crimen probandum.

c) Azokban a templomokban, melyekben a javadalom birtokosa (tehát a tulajdonképpeni plébános, illetve templomigazgató) magasabb funkciókat látott el, vagy amelyeket valamilyen egyházi testülethez (kolostor, káptalan stb.) csatoltak, hogy annak vagyonát gyarapítsák, a lelkipásztori teendőket (cura animarum, lásd a 2b szöveget) a vicarius látta el; a templomhoz tartozó javadalom természetesen nem őt illette, csak ellátást kapott belőle. Paulus megjegyzése — itt és a 2b szövegben is — arra látszik utalni, hogy Magyarországon sem volt ritka a konfliktus a vicarius és a javadalom birtokosa között: ha ugyanis a vicariusnak sikerült megszereznie vagy elismertetnie personatusát, akkor a javadalom is őt illette.

Ugyanebben az értelemben használja Paulus a vicarius terminust a 6b szövegben is.

2.

a) Friedberg p. 82—83 = Augustinus p. 386.

Ad aures nostras E. clerico insinuante peruenit, quod V. presbiter in ecclesia beatae Mariae ante portam de Glodestria monachorum perpetuam uicariam obtinuerat, qui cum cessisset in fata, abbas et monachi illius loci diuino intuitu prescriptam ei ecclesiam concesserunt. Cum autem per prefatum abbatem et capitulum ad eandem uicariam prefatus E. diocesiano episcopo fuisset representatus, quidam I. de Constantiis nomine institutionem eius quarundam litterarum intuitu continentium, quod idem abbas ei ecclesiam, que primo uacaret, concesserat, impediuit. Inde est, quod dis-

[26] G. M. Dénes: (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

cretioni uestrae per ap. scripta mandamus, quatinus si prefatus I. a uobis super hoc requisitus, aliam causam rationabilem non pretenderit, nisi concessionem ecclesiae, que primo uacaret, pro eius contradictione uel appellatione nullatenus omittatis, quin auctoritate nostra diocesiano episcopo mandetis, ut ad presentationem predicti abbatis et monachorum, suprascriptum E. ad uicariam prescriptam recipiat et ei curam animarum committat, sicut moris et iuris est, si aliud non est, quod eius institutionem debeat impedire.

b) Vaticanus 78r, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 7, cap. 2.[27]

A 79 Ad aures etc. nota quod concessio prime va-
80 cantis non tenet nec valet. *Item pro*
B 1 *sacerdotibus Hungarie, quod ipsi habent*
2 *curam animarum, cum sint vicarii perpe-*
3 *tui.*

c) A tömör megfogalmazás miatt a szöveg értelmezése nehéz; nem világos, hogyan azonosíthatta Paulus a magyarországi papságot (sacerdotes Hungarie) a vicarius perpetuusokkal, hiszen minden vicarius fölszentelt pap is volt, viszont a sacerdosok közül bizonyára számosan nem voltak vicariusok.

Paulus valószínűleg úgy gondolkodott, hogy a magyarországi papság, mivel a lelkipásztori teendőket (cura animarum) ellátja, voltaképpen, tágabb értelemben, vicarius perpetuus-nak tekinthető. És a XIII. század elejének egyházi intézkedései — mint a IV. lateráni zsinat 32. kánonja is — kétségtelenül állandó vicariusok működését szorgalmazták, nyilván azért, hogy függetlenítsék a lelkipásztort a javadalom tulajdonosának közvetlen befolyásától: ennek továbbra is joga volt üresedés esetén megfelelő jelöltet kiválasztani és beiktatás végett az archidiaconusnak praesentálni, de vicariusa, ha vicarius perpetuus volt, a beiktatás után már nem függött tőle, nem mozdíthatta el például anyagi okokból. A magyar kánonjogász megjegyzése tehát — amennyiben értelmezésünk helyes — a lelkipásztori teendőket ellátó alsópapságot védi, ugyanúgy, mint a 3b szövegben.

Az archidiaconusokra vonatkozó szövegeknél is megfigyelhető, hogy Paulus kiemeli a decretálisok olyan vonatkozásait, melyek a főesperesek mellett (pro) vagy ellen (contra) szólnak: az itteni, és az 1b szövegbeli Hungaricum talán szintén ilyen pro—contra párt alkot. A látszólagos ellentmondásban azonban hiba volna eleve Paulus következetlen, netán zavaros jogi szemléletének bizonyítékát látnunk, lásd 14c.

3.

a) Richter—Friedberg p. 562: Decretalium Gregorii IX., lib. 3, tit. 30, cap. 18 = Augustinus p. 391.

Quum sint homines in parochia unius ecclesiae, sicut asseris, qui terras in alia parochia excolunt: tua discretio nos consuluit, cui ecclesiae de terris illis decimas solvere debeant, an ei, in cuius parochia sint constituti, an illi, in qua divina audiunt et alia ecclesiastica percipiunt sacramenta. Sane, quum huiusmodi quaestio tem-

[27] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

poribus praedecessorum nostrorum saepius mota fuerit, nec ab aliquo terminata, aliis intuitu territorii, aliis personarum obtentu asserentibus debere persolvi, non est nobis facile super hoc certum dare responsum, quum auctoritates sanctorum Patrum etiam sint diversae. Et ideo in huiusmodi dubitatione ad consuetudinem duximus recurrendum, et attendendum etiam, si illae ecclesiae in uno sint vel in diversis episcopatibus constitutae; quia difficile nimis videtur, ut una ecclesia in episcopatu alterius recipiat decimas, quum ex hoc episcopatuum fines confundi non immerito viderentur.

b) Vaticanus 78r, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 17, cap. 3.[28]

C 68 Cum sint etc. nota distinctionem utilem,
69 quia quedam decime sunt personales, quedam
70 prediales. *Item in decimis exigendis*
71 *et persolvendis consuetudo regionis*
72 *debet observari, et est notandum pro*[29] *cleri-*
73 *cis Hungarie.* Item in finibus vel limi-
74 ttibus [!] episcopatuum non currit prescriptio.

c) A kúria befolyása és tekintélye, valamint a jogi szemlélet erősödése a helyi jogszokások háttérbe szorításához vezetett, mindamellett Paulus ismételten figyelmeztet a decretálisok olyan kitételeire, melyek valamilyen vonatkozásban megengedik a helyi jog — longa consuetudo vagy consuetudo regionis — további érvényesülését, egyebek közt egy-egy magyarországi jogszokást illetőleg is (itt, az 5b és a 14b szövegben); másutt viszont szembehelyezkedik a magyar jogszokással, lásd a 7b, a 11b és a 18b szöveget.

Paulus megjegyzése — a 2b, 5b, 9b, 13b, 14b és 20b szöveg „Hungaricum"-ával együtt — a szerzőnek azt a törekvését tükrözi, hogy a magyarországi egyház sajátos jogállását, helyzetét kidomborítsa, egyes privilégiumainak jogalapjára rámutasson; s mivel mindenütt következetesen Hungaria királyairól, sacerdosairól, clericusairól stb. beszél, ez világosan bizonyítja, hogy az országot egyházjogi szempontból teljesen egységesnek tekinti.

A pápai decretális is utal arra, hogy a tizedfizetésben a consuetudo az irányadó, de az általános elvet Paulus vonatkoztatja sajátlagosan a magyarországi clericusokra. Megjegyzése ugyanúgy az alsópapság védelmének szándékából fakadt, mint a 2b szövegben: gyakorlatilag ugyanis azt sugallja, hogy a magasabb egyházi hatóságok nem követelhetnek a tizedből nagyobb részt, illetve nem követelhetik a részüket más formában (terményben vagy pénzben), miként korábban szokásos volt.

4.

a) Friedberg p. 85 = Augustinus p. 391.

Peruenit ad audientiam nostram ex conquestione B. Dolensis archidiaconi rectoris ecclesiae de N., quod cum ecclesia ipsa de frugibus quarundam terrarum, que infra fines parochiae suae positae asseruntur, decimas persoluere consueuerint, nunc ad pratorum opus remanentibus eisdem incultis decimae de feno, quod ab eis colligitur, eidem ecclesiae contra iustitiam subtrahuntur. Volentes igitur indempnitati ecclesiae

[28] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

[29] A kéziratban hibásan *per.*

eiusdem circumspectione, qua conuenit, prouidere, discretioni uestrae per ap. scripta mandamus, quatinus ecclesiae, de qua premisimus, feni decimas, quod de terra prouenit, a memoratis earum dominis per ecclesiasticam districtionem exsolui sublato appellationis obstaculo compellatis.

b) Vaticanus 78v, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 17, cap. 6.[30]

A 7 Pervenit etc. *nota quod archidiaconus potest h-*
8 *abere ecclesiam parrochialem* [!] *in bene-*
9 *ficium licet alias sit archidiaconus et est notan-*
10 *dum pro*[31] *clericis et prelatis Hunga-*
11 *rie.* Item licet modus colligendi fruc-
12 tus mutetur, tamen ius solvendi decim-
13 as salva remanet.

c) Az archidiaconusok (főesperesek) jelentős szerepet játszottak az egyházmegyék kormányzásában; fontosságukat egyebek között az is mutatja, hogy Paulus magyar vonatkozású szövegei közül nem kevesebb mint hét említi őket.

Már a III. lateráni zsinat tiltotta különböző egyházi javadalmak egy kézben történő egyesítését, s a tilalmat a IV. zsinat újra megerősítette, ennek ellenére visszaélések mindenütt, így Magyarországon is előfordultak: 1222-ben például a váci főesperest jelentették föl a pápánál amiatt, hogy több ecclesia parochialis van a birtokában „contra statuta concilii generalis" (A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I. Romae 1859 — továbbiakban: Theiner — 35). Paulus mégis olyan precedensre figyelmeztet itt, mely a kivétel lehetőségét mutatja.

Jellemző Paulus módszerére, s ez a fentebbin kívül más Hungaricumok esetében is megfigyelhető, hogy megjegyzését olykor nem a decretális lényegét alkotó jogi problémához fűzi, hanem a leiratot kiváltó jogügylet valamelyik egészen apró, esetleges mozzanatához (mint a 15b szövegben).

5.

a) Richter—Friedberg p. 617: Decretalium Gregorii IX., lib. 3, tit. 38, cap. 25 = Augustinus p. 398.

Nobis fuit ex parte tua... intimatum, quod... Praeterea quaesivisti a nobis, si aliquis efficiatur sola ecclesiae constructione patronus, vel si ad electionem plebani sit cum clericis admittendus, seu ab ipsa repellendus omnino, tametsi de longa consuetudine allegaverit se electioni interesse debere. Inquisitioni tuae tale damus responsum, quod, si quis ecclesiam cum assensu dioecesani episcopi construxit, ex eo ius patronatus acquirit. Ceterum in conventuali ecclesia non electioni praelati faciendae, sed iam factae honestius patroni postulatur assensus, nisi patronus aliter de sua iurisdictione obtineat, ut partes suas interponere debeat electioni tractandae. Secus tamen est in capella, in qua unus presbyter instituendus a patrono quandoque eligitur, et pro institutione habenda loci episcopo praesentatur. Pro fundatione quoque ecclesiae honor processionis fundatori servatur, et, si ad inopiam vergat, ab ecclesia illi modeste succurritur, sicut in sacris est canonibus institutum.

[30] Ez az egyetlen hely, melyet Dénes nem látszik ismerni, de vö. a 13. jegyzetet.
[31] A kéziratban *de pro.*

b) Vaticanus 78v, ad Compilationem II., lib. 3, tit. 24, cap. 2[32]

C 3 Nobis fuit etc. nota quod ex constructione ecclesie
4 quis efficitur patronus et est hic unus
5 modus. Item in conventuali ecclesia lai-
6 ci electioni prelatorum interesse non debent et
7 est notandum contra reges et principes. *Item la-*
8 *yci* [!] *possunt interesse tractatui electionum*
9 *in ecclesia conventuali, si hoc obtinuerunt*
10 *de longa consuetudine, et est notandum*
11 *pro regibus Hungarie, Yspanie et Sicilie.* Item
12 si patronus ad paupertatem venerit, ecclesia
13 sibi debet providere.

c) Jelentős hely a királyi főkegyúri jog szempontjából: időben első elvi megfogalmazása a magyar király erre vonatkozó jogigényének. Paulus a patronus jogainak definiálására alkalmas pápai leirathoz fűzi megjegyzését: bár a decretális — a kor egyházi törekvéseinek megfelelően — tiltja a világiak részvételét a kánoni választásoknál, s ezt a tilalmat a 2—4. sorban ő is visszhangozza, mégis azonnal hozzáfűzi, hogy a magyar király, a spanyolországi és szicilíai uralkodókkal együtt, kivételt képez. A privilégium indokolása a helyi jogszokás, vö. a 3b és 14b szöveggel.

A patrónus jogai tulajdonképpen csak az általa (vagy jogelődei által) alapított templomokra vonatkoztak. A magyar uralkodók azonban a patrónusi jogokat igen széleskörűen értelmezték, s nemcsak a királyi alapítású egyházak esetében gyakorolták: IV. Béla például 1263-ban „universarum ecclesiarum regni patronus"-nak nevezi magát (G. Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* Budae 1829—1844 — továbbiakban Fejér: CD IV/3, 145), s hasonló fordulatot használt 1271-ben V. István is (Fejér: CD V/1, 155). A választások szabályszerűségének biztosítása a XIII. század reformpápáinak, különösen III. Incének egyik fontos célkitűzése volt. Hogy a magyar viszonyokkal nem volt megelégedve, azt Imre királyhoz intézett levele (Fejér: CD II. 435) tanúsítja: „Multa gesta sunt et geruntur in regno tuo, que, si deducerentur ad limam, correctionem exposcerent graviorem, non solum de voto tuo, de captione fraterna et electionibus prelatorum, sed etiam multis aliis."

Hogy a Paulus szövegében említett királyi részvétel a választásokon miként valósult meg, nem tudjuk. A királynak mindenesetre döntő szava volt. Ezt jól mutatja az esztergomi káptalan kanonokainak nyilatkozata, melyet III. Ince idéz az 1204-es érsekválasztással kapcsolatban: „ab episcopis requisiti, quem illi sedi velletis eligi, taliter respondistis, quod nullum auderetis eligere, nisi qui plenam regis gratiam obtineret et protinus prefatum Coloc. archiepiscopum, in quem iam pridem cum rege conveneratis predicto, nominare curastis" (F. Knauz: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, I. Strigonii 1874 — továbbiakban: Knauz — 175).

[32] G. M. Dénes (i. m. 45) az egész capitulum kontextusában hozza a magyar vonatkozású mondatot. Fehér (i. m. 61) szintén hivatkozik erre a Hungaricumra, de szöveget nem közöl, és fordítást sem ad; a lelőhely nála 78v, a hasáb megjelölése nélkül. Szerinte Paulus „magyar önérzete" nyilatkozik meg abban, hogy — ha királyokat sorol föl — a magyar királyt „mindig" elsőnek említi; a két *Notabiliá*ban azonban mindössze egy olyan hely van, ahol több király szerepel együtt.

6.

a) Richter—Friedberg p. 756: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 3, cap. 21 = Augustinus p. 410[33]

Ad nostram noveris audientiam pervenisse..., quod in ecclesiis, in vestra iurisdictione constitutis, vicarios, nisi ab eis extorta pecunia, nulla ratione ministrare permittitis, et personas ecclesiarum quasi servos et censuarios singulis annis indebitis exactionibus gravare praesumitis, extorquendo ab eis pecuniam et procurationes, eas diversis nominibus aliquando auxilium episcopi, interdum eiusdem episcopi et vestras consuetudines nuncupantes. Quas si vobis forte reddere contradicunt, vos easdem personas et ecclesiarum vicarios ab officio suspenditis, et in eorum ecclesiis divina prohibetis officia celebrari, et inter cetera denarios chrismatis pro voluntate vestra ab eis in vestrae salutis periculum extorquere praesumitis, huiusmodi exactionem, ut eam liberius videamini exigere, quandoque consuetudinem episcopalem, quandoque synodalia, quandoque paschales denarios appellantes. Quia vero non decet vos ita viliter clericos et inhoneste tractare, Discretioni vestrae... mandamus, quatenus ab eis pro ministerio ecclesiastico exercendo, sive pro vicariis assignandis, seu pro chrismate nullatenus pecuniam exigatis, et eos indebitis exactionibus aut procurationibus de cetero gravare, vel personas eorum, aut ecclesias sine manifesta ratione et rationabili causa nullatenus interdicto supponere praesumatis, alioquin... vos graviter puniemus.

b) Vaticanus 79v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 2, cap. 3.[34]

A 25 Ad nostram etc. nota contra prelatos, qui viliter
26 et inhoneste tractant clericos suos. Item
27 nota quod archidiaconi possunt excomunicare [!]
28 vel interdicere. Item regula in princi-
29 pio notanda, quod honestas nominis cri-
30 minis malitiam non excusat. *Item vi-*
31 *carios instituere in ecclesia pertinet*
32 *ad archidiaconum et est notandum pro archidiaconis Hunga-*
33 *rie.*

c) Az archidiaconusokkal foglalkozó szövegek közül ez — a 12b, 14b, 15b és a 16—17b szöveggel együtt — a főesperes és a püspök jogkörét igyekszik elhatárolni egymástól; a 16b Hungaricum kivételével valamennyi az egyházi javadalmak betöltésével foglalkozik, mert anyagi vonatkozásai miatt nyilván ezen a téren adódott a legtöbb konfliktus. A „pro archidiaconis" kifejezés mellől itt hiányzik ugyan a „contra episcopos", de az összefüggés és a párhuzamos 15b szöveg, valamint a többi három hely kétségtelenné teszi, hogy ide is értődik.

[33] Richter—Friedberg szerint a rescriptumot III. Sándor pápa intézte „Herefordiensi episcopo et archidiacono". Paulus viszont a szöveghez fűzött megjegyzéseiben azt mondja, hogy az excommunicatio (27. sor) és az institutio (31. sor) az archidiaconus joga; márpedig, ha a decretális címzettje a Herefordiensis episcopus és archidiaconus együtt voltak, Paulus nem vonhatja le ezeket a következtetéseket, hiszen akkor a decretálisból nem derül ki világosan, melyik jog illeti meg a püspököt, melyik a főesperest. Éppen ezért biztosra vehetjük, hogy Paulus olyan Compilatio-kéziratot használt, amelyben egyedül az archidiaconus volt a decretális címzettje — s a Richter—Friedberg-féle kiadás kritikai apparátusa valóban több ilyen kéziratról tud.

[34] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

A két jogkör a XIII. század első felében aligha volt világosan elkülönítve egymástól, ami egyébként nem csupán a magyarországi egyházszervezetre jellemző. A főesperesek jogállása tekintetében épp a XIII. század a fordulópont; ekkor kezdődik meg jogaik korlátozása, s ez a folyamat — háttérbe szorításuk és a püspök hatalmának erősítése — a trienti zsinaton fejeződik be.

Az archidiaconus korabeli jelentőségét mutatja, hogy a szerémi püspök és a kalocsai egyházmegyéhez tartozó szerémi főesperes viszályába a pápának kellett beavatkoznia: a kalocsai érsek ugyanis 1229-ben külön szerémi püspökséget szervezett, de a szerémi főesperes az új püspökség területén továbbra is gyakorolta a iurisdikciót, „mintha ott püspök nem is léteznék", s a püspök panaszára végül a pápa utasítja a kalocsai érseket, hogy vessen véget a főesperes túlkapásainak (Theiner 103).

7.

a) Richter—Friedberg p. 305: Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 18, cap. 1 = Augustinus p. 414.

Quum monasterium in Pellicia... ad eam dissolutionem devenerit..., quod fratres eiusdem domus... ad eligendum sibi abbatem de ipsius ecclesiae gremio non potuerunt hactenus convenire..., tamen... in unum convenientes, in quendam, qui... in eremo sat laudabiliter conversatus, ...unanimiter consenserunt, ... eum in abbatem totis desideriis postulantes... Tu vero postulationi eorum... praebuisti assensum, et humiliter postulasti eandem ordinationem a sede apostolica confirmari. Nos autem petitioni tuae favorem... impertientes ordinationem ipsam... confirmamus... Super eo vero..., quid tibi faciendum sit de quodam eiusdem monasterii sacerdote, qui diabolo instigante quendam ex fratribus, sicut eum publice proposuisti confessum, occidit, hoc fraternitati tuae... mandamus, quatenus eum solenniter ab omni officio divino non differas degradare, et in monasterium aliquod... recludere, in quo... digne lugeat quod commisit. Eos autem, de quorum suggestione scelus homicidii presbyter se perpetrasse proponit, nisi tibi aliis modis et iustis rationibus verum esse constiterit, nulli censemus poenae subdendos, quum secundum utriusque iuris statuta de se confessi super aliorum conscientiis interrogari non debent, et, crimine laesae maiestatis excepto, de reatu proprio confitentis periculosa confessio non est adversus quemlibet admittenda...

b) Vaticanus 79v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 6, cap. 2.[35]

B 30 Cum monasterium etc. nota quod confessus
31 in iure pro convicto habetur. Item pena
32 clerici homicide est degradatio. *Item cri-*
33 *minoso non est credendum si dicat aliquos*
34 *suos socios fuisse, et est notandum contra*
35 *consuetudinem Hungarie, quia credi-*
36 *tur latronibus et furibus, si dicant a-*
37 *liquos socios fuisse et illi ad con-*
38 *fessionem illorum puniuntur.*

c) Paulus a *Notabiliák* számos helyén tesz megjegyzéseket a perjogra vonatkozóan, így szemelvényeinkben is (vö. 1b 22—23, 10b 42, 12b 72—76,

[35] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

13b 2—3, 5—7, 8—9, 14b 7—11, 15b 66—68, 69—72, 19b 20—23, 20b 77—80); magyar vonatkozást azonban csak ezen az egy helyen emel ki, elvetve a consuetudo Hungariae-t. A magyarországi jogszokás elutasítása még a 11b és 18b szöveg Hungaricumában is előfordul, míg másutt a helyi jogszokás éppen egyes privilégiumok indokolásaként szerepel, mint a 3b és 14b szövegben.

Paulusnak ez a megjegyzése egyébként egyedülállónak tűnik; legalábbis Árpád-kori törvényeinkben és a nagyszámú — éppen tolvajlással kapcsolatos — pert tartalmazó váradi regestrumban nem találtunk olyan jogszabályt vagy esetet, mely megjegyzésével kapcsolatba hozható volna vagy analógiát szolgáltatna hozzá.

8.

a) Friedberg p. 100 = Augustinus p. 414.

Inspectis litteris, quas bonae memoriae Urbano predecessori nostro misisti, plene cognouimus, quod presentium lator C. subdiaconus, dum olim in minori etate positus cum quodam puero ludum exercens iactu lapidis uteretur, ipsum puerum non studiose sed casualiter uulnerauit. De quo uulnere uix fuit cura medicorum agente infra breue temporis spatium, sicut credebatur, plene curatus, tamen elapso anno uulnus fecit postmodum aperturam; sed quia medicus, qui fuit adhibitus ad curandum circa ipsum, negligentia seu ignorantia uel etiam alia culpa minus necessariam sollicitudinem creditur habuisse, puer occasione ipsius uulneris expirauit. Respondentes igitur ad hoc fraternitati tuae mandamus, quatinus cum res ita processerit, eundem in minoribus ordinibus ministrare permittas, acturus circa eundem de benefitio, quod per te illi postulas conferendum, sicut eius merita postulant et tuae melius insederit uoluntati. Ad altaris uero offitium non accedat, qui occasionem mortis eiusdem pueri dedisse uidetur.

b) Vaticanus 79v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 6, cap. 5.[36]

B 47 Inspectis etc. nota quod negligentia vel
48 culpa medico inputatur. Item re-
49 gula: qui occasionem dampni dat, damp-
50 num dedisse videtur. *Item in benefi-*
51 *ciis conferendis merita personarum episcopo* [!][37]
52 *debet attendere et etiam sequi propriam vo-*
53 *luntatem et est notandum pro episcopis Hun-*
54 *garie et Yspanie* [!], *qui dant prestimo-*
55 *nia ut volunt.*

c) A Hungaricum érdekessége, hogy a praestimonium szó a magyarországi latinságban ritkán és csak későn fordul elő, adataink szerint először 1384-ben: Demetrius bíboros, esztergomi kormányzó, az általa alapított capella Corpus Christi számára „redditus infrascriptos duximus donandum... Primo videlicet quartas decimarum districtus Boymocz, quartas villarum infrascriptarum, videlicet Marchal..., quas quidem quartas decimarum reverendissimi in Christo patres et domini Strigoniensis Ecclesie Archi-

[36] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

[37] Az 51—52. sorban az *episcopo* dativus talán hungarizmus a *debet* mellett.

episcopi, tamquam personales praestimonias pro suo consueverunt conferre beneplacito voluntatis" (Fejér: CD X/1. 161). Mindamellett a Paulus-adat hitelességét látszik bizonyítani Du Cange megjegyzése (VI. 473, s. v.), mely szerint a praestimonium elsősorban Hispaniában volt elterjedve.

Magyarországon a XIII. században (és később is) az intézmény neve magistratus volt, amint ezt egy 1216-ban írott, a kalocsai érseknek szóló pápai irat bizonyítja: „cum . . . quedam beneficia, que magistratus ecclesiarum vulgariter nuncupantur, non habentia curam animarum annexam, illis consueveris hactenus clericis exhibere, quorum tibi merita per conversionem familiaritatis assidue nota erant, nos gratum gerentes et firmum, quod eis provide duxeris concedendum, auctoritate tibi presentium indulgemus, ut secundum quod consuevisse dinosceris, beneficia supradicta personis possis idoneis assignare (Theiner 4).

9.

a) Richter—Friedberg p. 826: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 25, cap. 4 = Augustinus p. 416.

Continentia literarum vestrarum inspecta, qua significastis nobis, quod, quum P. acolythus praesentium lator cum quibusdam hominibus ad resistendum praedonibus arma sumpsisset, in conflictu illo tres fuerunt ab aliis vulnerati ad mortem, ita tamen, quod illa homicidia neque facto eius neque consilio perpetrata fuerunt. Consultationi tuae taliter respondemus, quod, quum praedictum acolythum ad frugem melioris vitae transivisse dicatis, et in monachali religione fere per annos octo laudabiliter huc usque vixisse, meritis eius alias non repugnantibus, poterit ipse ad subdiaconatus ordinem promoveri, et merito altaris ministerium exercere.

b) Vaticanus 79v, ad Compilationem II., lib. 5, tit. 10, cap. 1[38]

C 6 Continencia etc. *nota quod clericus predonibus*
7 *et violentis potest resistere etiam arma su-*
8 *mendo, et est notandum pro clericis Hunga-*
9 *rie.* Item potest sumi regula: vim vi repelle-
10 re licet. Item si vi conflicto aliquo
11 interficitur aliquis, licet ibi clerici inter-
12 sint, non tamen ipsi procurant mortem il-
13 lorum, non debet eorum promotio impediri.

c) A IV. lateráni zsinat nem tiltja a papoknak a fegyverviselést, csupán a vérontásban való közvetlen vagy közvetett részvételt; ezzel Paulus szövege

[38] G. M. Dénes (i. m. 47, 15. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza. Fehér szintén foglalkozik a szöveggel (i. m. 42), melynek lelőhelyéül a 70v-t jelöli meg: latinul is idézi, bár nem végig, a magyar vonatkozású mondatot (a 8—9. sor *Hungarie*-je helyett nála hibásan *hungaris* áll), majd le is fordítja, de fordítása legjobb esetben bő parafrázisnak nevezhető. Utóbb (i. m. 61) még egyszer visszatér rá, úgy értelmezve a helyet, hogy Paulus szembefordul a IV. lateráni zsinat ama rendelkezésével, mely a magyar alsópapságot eltiltja a fegyverviseléstől. Interpretációja azonban légből kapott, mert a zsinat nem tárgyalta, tehát nem is tilthatta a papság fegyverviselési jogát, még kevésbé a magyar papságét; ha pedig Fehér a IV. lateráni zsinatot netán az 1279. évi budai zsinattal tévesztette össze, melyen csakugyan szóba került a papok fegyverviselésének ügye (lásd 9c), akkor értelmezésének a kronológia mond ellent.

sem került ellentmondásba, mivel ő sem a vérontás, csak a fegyveres védekezés jogosságát hangsúlyozza. Egyébként az 1279. évi budai zsinat, bár a fegyverviselést egyedül „manifestus timor" esetén, és „praelati licentia" engedélyezi (c. 11), Paulushoz hasonlóan jogosnak nyilvánítja a fegyveres védekezést „pro ecclesiarum suarum et patriae defensione", azzal a megszorítással, hogy „in propriis personis non pugnent" (c. 7).

10.

a) Richter—Friedberg p. 97—98: Decretalium Gregorii IX., lib. 1, tit. 7, cap. 2 = Augustinus p. 434—36.

Inter corporalia et spiritualia eam cognovimus esse differentiam, quod corporalia facilius destruuntur quam construantur, spiritualia vero facilius construuntur quam destruantur. Unde iuxta canonicas sanctiones episcopus solus honorem dare potest, solus autem auferre non potest. Episcopi quoque a metropolitanis suis munus consecrationis accipiunt, qui tamen non possunt nisi per Romanum Pontificem condamnari. Quum ergo fortius sit spirituale vinculum quam carnale, dubitari non debet, quin omnipotens Deus spirituale coniugium, quod est inter episcopum et ecclesiam, suo tantum iudicio reservaverit dissolvendum... Non enim humana, sed potius divina potestate coniugium spirituale dissolvitur, quum per translationem, vel depositionem, aut etiam cessionem auctoritate Romani Pontificis, quem constat esse vicarium Iesu Christi, episcopus ab ecclesia removetur: et ideo tria haec... institutione divina soli sunt Romano Pontifici reservata. ...non debeat in dubium revocari, quin post electionem et confirmationem canonicam inter personas eligentium et electi coniugium sit spirituale contractum, cui profecto episcopalis dignitas nihil addit, quum quis episcopali praeditus dignitate nullius tamen ecclesiae possit esse episcopus, quemadmodum de illo contingit, qui oneri pontificali renunciat, non honori.... Sicut ergo episcoporum translatio, vel etiam depositio et cessio, sic et electorum... soli est Romano Pontifici reservata. Licet usque ad tempora ista quod cautum fuerat de episcopis expressum non fuerat de electis, propter expressam tamen similitudinem..., nemini poterat videri dubium..., quum de similibus idem iudicium sit habendum. § 1. Sed neque illud, quod in canone legitur de electo, ut, si ultra sex menses per suam negligentiam retinuerit ecclesiam viduatam, nec ibi, nec alibi donum consecrationis accipiat, immo metropolitani sui cedat iudicio, aliter intelligentibus poterat suffragari, quum non intelligatur ecclesia viduata, quasi sponsum non habeat, sed quia, quum sponsus eius nondum sit consecratus, adhuc quoad quaedam quasi viri maneat solatio destituta, sicut iuxta communem modum loquendi illa dicitur ecclesia viduata, quae, licet episcopum habeat, inutilem tamen perhibetur habere. Nec quod de cessione subsequitur, et statutum fuit ad poenam, trahi debet ad gratiam, ut, sicut metropolitani iudicio electus deiicitur, ita etiam ad aliam ecclesiam possit transferri, praesertim quum nec sine auctoritate Romani Pontificis fiat cessio vel deiectio memorata, qui, ut haec possent, ex illo canone metropolitanis indulsit. Unde, si circa translationem idem fieri voluisset, quod de cessione dixerat, et de translatione poterat expressisse, et quod non est sanctorum Patrum decreto sancitum superstitiosis non est adinventionibus praesumendum, praesertim quum nonnunquam intelligatur prohibitum quod non invenitur concessum. § 2. Sane (nos, qui sacra docente scriptura monemur, ne nostrum alii demus honorem,)[39] quoniam (apostolatui nostro ...innotuerat, quod...)[39] Turonensis archiepiscopus electum Abricensem, per metropolitanum suum postea confirmatum, in ecclesiam vestram praeter auctoritatem sedis apostolicae transferre praesumpsit et in episcopum consecrare, quem etiam... Rothomagensis archiepiscopus citra mandatum nostrum

[39] A kiadás a zárójelbe foglalt szövegrészeket kritikai apparátusban közli; Paulus — mint megjegyzései mutatják — mindenesetre olyan kéziratot használt, mely ezeket is tartalmazta.

absolvit, et ei licentiam tribuit transeundi: praedictos archiepiscopos... a consecratione pariter et confirmatione pontificum, episcopum vero ab exsecutione pontificalis officii, Biturícensis archiepiscopus iuxta mandati nostri tenorem suspendit....

b) Vaticanus 80v, ad Compilationem III., lib. 1, tit. 5, cap. 2.[40]

C 37 Inter corporalia etc. nota differenciam inter
38 corporalia et spiritualia. Item fallit re-
39 gula, quod non omnis qui dat auferre idem
40 possit. Item post electionem et confirma-
41 tionem episcopalis dignitas nichil addit[41].
42 Item idem iudicium de similibus est abendum [!].
43 Item qui inutilis est, nullus est. Item re-
44 gula: quod non invenitur expressum, prohi-
45 bitum intelligitur. *Item honorem*
46 *nostrum aliis dare non debemus, et est contra*
47 *Hungaros, qui libentius promovent*
48 *alienos, quam suos.*

c) A honor szó a pápai decretumban „a méltósággal járó jog" jelentésben szerepel: a pápa nem tűri, hogy az avranches-i választott (de még föl nem szentelt) püspököt a rouen-i érsek hozzájárulásával a tours-i érsek az angers-i püspöki székre átvigye és ott püspökké szentelje, mivel ehhez csak neki, a pápának van joga. Paulusnál azonban a mondat folytatásából úgy tűnik, hogy a *honor* szót másként, egyszerűen „méltóság" értelemben használja, tehát a *honorem dare* kifejezés ugyanannyit jelent, mint *promovere*, azaz „(egyházi) méltóságra emelni". Ez esetben viszont a Hungaricum kapcsolata a pápai decretálissal nem világos, legföljebb akkor, ha a Paulus szövegében előforduló *alienus* szót „más érseki tartományból való" értelemben fogjuk föl; így a megjegyzés azt jelentené, hogy az érseknek nem szabad a saját provinciájához tartozó egyházi méltóságokat átadnia (amiképpen a rouen-i érsek a tours-i érseknek engedte az avranches-i electust), s ez megjegyzendő a magyarok ellenében, akik szívesebben emelnek egyházi méltóságra más érsekségből származó jelöltet, mint saját érsekségükbe valót.

Ennek az értelemezésnek azonban számos nehézsége van. Egyfelől az *alienus* szó nem is fordul elő a pápai decretális szövegében, másfelől a decretális semmi célzást sem tesz arra, hogy itt az érseki tartományok különbözőségének bármi szerepe lett volna: az érseknek ugyanis eleve nem volt joga — a maga tartományában sem! — püspököt vagy electust egyik székről a másikra áthelyeznie, Paulus szövegében pedig a *suos—alienos* ellentétpár, a megelőző *Hungaros* miatt, igen valószínűen nem a magyar érseki tartományokat állítja szembe egymással, hanem a magyarokat általában az idegenekkel, vagyis a nem magyarokkal.

A megoldás kulcsa az lehet, hogy a decretális *ne nostrum alii demus honorem* szavai szerzőnknek eszébe juttattak két másik pápai leiratot,

[40] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza. Fehér (i. m. 30) — lelőhelyül 83rA-t adva meg — ugyancsak idézi, ezúttal teljes terjedelmében, a Hungaricum latin szövegét (a 46. sor *aliis*-a helyett azonban nála hibásan *alienis* áll), majd lefordítja, és fordítását, mely egyébként inkább parafrázis, utóbb (i. m. 60) némi változtatásokkal megismétli.

[41] A kéziratban jellegzetes dittográfiai hibával *additit*.

melyek a III. *Compilatió*ban szinte közvetlenül az itt kommentált „Inter corporalia. . .” kezdetű elé kerültek (csupán egy decretális esik közbe). A két irat annál is inkább megragadhatta a figyelmét, mivel címzettjük — viszonylag ritka eset a *Compilatió*kban — történetesen magyar papi testület volt: mindkettőt az esztergomi káptalan prépostjának és tagjainak írta III. Ince, mégpedig az esztergomi szék 1204—1205. évi betöltésével kapcsolatban — mellesleg egyikük az imént még hiányolt *alienus* szót is tartalmazza.

Az esztergomi káptalan ugyanis 1204 őszén, az érseki szék megürültével, Imre király határozott kívánságának engedve, János kalocsai érseket postulálta érseknek, de választásukat az esztergomi provincia suffraganeus püspökei nem fogadták el. A pápa ekkor a felek képviselőit 1204. nov. 22-én kelt levelében (Richter—Friedberg p. 47—48 = *Compilatio* III., lib. 1, tit 4, cap. 5) Rómába rendelte. Közben Imre meghalt, s a káptalan egy része Calanus pécsi püspököt választotta érsekké. Ezt a választást a pápa szabálytalannak minősítette, utasítva a káptalant, hogy egy hónapon belül tartsanak szabályszerű választást. János párthíveinek sikerült megnyerniük a suffraganeusokat, viszont Calanus hívei sem engedtek: mivel így érvényes választás nem jött létre, a széket végül is III. Incének kellett odaítélnie. Döntése János javára szólt, amit 1205. okt. 6-án kelt leiratában (Richter—Friedberg p. 45—47 = *Compilatio* III., lib. 1, tit. 4, cap. 4) hozott a káptalan tudomására. Döntését a következőképpen indokolta: „Quia vero non plenam de personis ipsius regni notitiam habebamus, ideoque non poteramus salva conscientia nostra eidem ecclesiae [ti. az esztergominak] in alia persona, quae de regno Hungariae originem duceret, congrue providere, nec vellemus ei preficere alienum, quamvis regularius et honestius videretur, si suffraganeus ad metropolim suam accederet, quam archiepiscopus a metropoli ad metropolim transferretur; partem tamen elegimus potiorem, et eundem archiepiscopum [ti. János kalocsai érseket] . . . ad metropolim Strigoniensem transferimus.” Ilyen esetekben — amikor két különböző személyt választottak meg, s mindkét választás érvénytelen volt — a pápa többnyire egy harmadik személyt emelt a vitatott méltóságra. Ebben az esetben nem volt erre lehetősége, mint írja, mert nem ismeri kellőképpen a szóba jöhető egyházi személyeket, idegent *(alienum)* pedig nem akart kinevezni. A *quamvis*-szal kezdődő szakasz azután azt indokolja, hogy az előbbiek alapján fennmaradó két személy (ti. a kalocsai érsek és a pécsi püspök) közül miért esett választása az előbbire.

Az idézett pápai leirat minden bizonnyal befolyásolta Paulust 10. Hungaricája megszövegezésében. Itteni megjegyzésének egyébként fokozott aktualitást és polemikus hangsúlyt adott az a körülmény, hogy Imre politikájával (vö. például Fejér: CD II. 446—47) éles ellentétben II. András igen sok külföldit segített Magyarországon magas állami vagy egyházi méltóságba, köztük teljesen méltatlanokat, így Berthold kalocsai érseket is.

11.

a) Richter—Friedberg p. 101—02: Decretalium Gregorii IX. lib. 1, tit. 8, cap. 5 = Augustinus p. 450.

Ex tuarum tenore literarum accepimus, quod, quum fuerit in concessione pallii tibi dictum, ut ipso infra ecclesiam tuam utaris, et tibi tam de mandato regio, quam

etiam pro ecclesiae tuae negotiis procurandis frequenter extra tuam provinciam commoranti verecundum sit absque pallio ministrare, quum consuetudo sit, sicut asseris, in Hispania generalis, quod archiepiscopi extra suas provincias pallio indifferenter utantur, ut extra tuam provinciam uti pallio valeas, indulgeri tibi a sede apostolica postulasti. Licet autem usus huiusmodi sit abusus, et talis consuetudo dicenda sit potius corruptela, et ii graviter offendere dignoscantur, qui utuntur palliis extra suas provincias absque licentia sedis apostolicae speciali, nos tamen de speciali gratia indulgemus tibi, ut, si quando necessitate aliqua praepeditus ad ecclesiam tibi subiectam accedere forte nequiveris pro consecrandis suffraganeis tuis vel clericis ordinandis, et ad ecclesiam alineam propter hoc te contigerit declinare, dummodo is, ad quem ecclesia pertinet, id permittat, utendi pallio in iam dictis casibus liberam habeas facultatem.

b) Vaticanus 81r, ad Compilationem III., lib. 1, tit. 7, cap. 3.[42]

C 68 Ex tuarum etc. *nota quod archiepiscopus extra provinci-*
69 *am suam pallio uti non debet, etiamsi sit con-*
70 *suetudo regionis, et est notandum contra*
71 *Strigoniensem.* Item etsi habet[43] privi-
72 legium, ut utatur quis extra provinciam
73 suam pallio, non contra voluntatem tamen episcopi,
74 in cuius celebrabat ecclesia. Item si ille per-
75 mittat, non utitur nisi in duobus casibus
76 hic contentis, scilicet in consecratione suf-
77 fraganei, et in ordinatione clericorum.

c) A 71. sorban szereplő *Strigoniensis*, vagyis az éppen funkcióban levő esztergomi érsek, számításba véve a *Notabiliák* keletkezési idejét, aligha lehetett más, mint János, aki 1205-től 1223-ig töltötte be ezt a tisztet; kérdés csak az, találunk-e olyan aktuális vonatkozásokat, melyek Paulust elítélő megjegyzésére késztették.

Mindenekelőtt: hogy az esztergomi érsek palliumviselése netán egyik püspökének jogait sértette volna, jogi képtelenség, mert, amint szövegünkből is kiderül, az érsek saját provinciájában korlátlanul viselhette a palliumot. Az így nyert következtetést egyébként más adatok is megerősítik: János érsek és a veszprémi püspök — Róbert — között a tízes évek elején valószínűleg erősen megromlott a viszony (vö. 19c); mikor aztán a IV. lateráni zsinatra Rómába utaztak, ott 1216 elején Pelagius és István bíborosok jelenlétében számos vitás kérdést rendeztek egymás között, melyeket az egyezségről beszámoló irat (*Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* I. Budapestini 1896, 35) részletesen és aprólékosan föl is sorol — a palliumviselés kérdése azonban nem fordul elő benne.

A magyarországi viszonyokat figyelembe véve, az esztergomi érsek palliumviselési joga egyedül a kalocsai érsek jogaival ütközhetett. S valóban, 1219-ben III. Honorius megrója az esztergomi érseket amiatt, hogy a kalo-

[42] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja és szövegszerűen is hozza a magyar vonatkozású mondatot, sőt utóbb (i. m. 54) az egész capitulum szövegét közli. Fehér szintén idézi, latinul és hiánytalanul, a Hungaricumot (i. m. 30), melynek lelőhelyéül előbb helyesen 83rC-t, utóbb viszont (i. m. 60) 92r-t tüntet föl; értelmezése — hogy ti. a 71. sorban szereplő „esztergomi érsek" Róbert lett volna — megint kronológiai tévedésen alapul (lásd bővebben az 55. jegyzetben).

[43] A kéziratban *habent*, alápontozott n-nel, vagyis a hibát már a másoló észrevette.

csai dioecesis területén palliumban misézik; ezt a jövőre nézve megtiltja neki (Knauz 220). Paulus megjegyzése alighanem erre az esetre vonatkozik: az ügyről akár maga a kalocsai érsek, Ugolinus is tudósíthatta, aki 1219-ben személyesen járt a pápánál, s bizonyára átutazott Bolognán is; római tartózkodását az imént idézettel egy napon kiadott másik két pápai irat tanúsítja, melyek egyébként szintén a kalocsai érsek palliumviselési jogát erősítik meg (Fejér: CD III/1. 280, 281). Ha viszont az itteni Hungaricum mögött csakugyan a János és Ugolinus közti jogvita húzódik meg, ez arra is bizonyíték, hogy Paulus a *Notabiliá*kon még 1219-ben is dolgozott.

12.

a) Richter—Friedberg p. 389—91: Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 26, cap. 18 = Augustinus p. 501—02.

Quum olim, frater episcope, cum... abbate et monachis sancti Salvatoris de Ficheto super plebe Salamazanae et adiacentibus capellis ipsius in nostra praesentia litigando, institutionem clericorum in eis et alia ad ius episcopale pertinentia vendicares, ad fundandam intentionem tuam ius commune principaliter allegabas, cuius auctoritate dicebas, universa spiritualia in praedictis locis, quae sunt in dioecesi tua consituta, ad te tanquam ad dioecesanum episcopum pertinere, arbitrium praeterea super hoc promulgatum a bonae memoriae Pistoriensi episcopo... allegans... Ad elidendam autem intentionem tuam abbas praedictus felicis recordationis Gregorii VII. Papae praedecessoris nostri privilegium exhibuit, quod praedictum arbitrium multo videbatur tempore praecessisse, per quod tam Ficheclense monasterium, quam plebs et capellae praedictae videbantur libertati donatae.... Aliorum quoque Romanorum Pontificum... dictus abbas privilegiis utebatur post arbitrium promulgatum obtentis, qui libertatis privilegia sibi concedere videbantur. ...Quia praedictus abbas sufficienter ostendit, monasterium suum super institutionibus, destitutionibus, et ordinationibus plebani et clericorum, baptismo, penitentia in levioribus culpis, sepultura, decimarum perceptione ac divinis officiis celebrandis tam in plebe quam in capellis etiam praedictis, in excommunicando atque interdicendo, et etiam absolvendo legitima praescriptione munitum, abbatem ipsum ab impetitione tua super iam dictis articulis... duximus absolvendum, super illis tibi perpetuum silentium imponendo, super aliis omnibus, quae ad ius episcopale spectare noscuntur, iuxta tenorem arbitrii eundem abbatem quoad plebem et capellas praedictas sententialiter condemnantes.

b) Vaticanus 84v, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 17, cap. 8.[43a]

A 66 Cum olim etc. *nota quod instituere ple-*
67 *banum in baptismali ecclesia et presbiterum in ca-*
68 *pellis spectat ad episcopum et non* [!] *est notandum*
69 *contra archidiaconos Hungarie.* Item ius comune [!] est,
70 quod quelibet ecclesia subsit episcopo, ex quo in
71 ipsius est diocesi constituta. Item nota mira-
72 bile, quod post arbitrium et privilegium po-
73 test quis prescribere. Item abbas potest pres-
74 cribere iura episcopalia. Item gravioris cul-
75 pe penitencia ad episcopum spectat, nec illo
76 potest prescribi, ut videtur.

[43a] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

c) Több más helyhez hasonlóan Paulus itt is a püspök és az archidiaconus jogait igyekszik elhatárolni. A presbyter institutiójára vonatkozó Hungaricumok egyébként ellentmondanak egymásnak: 14b szerint ez az archidiaconus joga (bár Paulus siet hozzáfűzni, hogy ennél a megállapításánál a helyi jogszokást is figyelembe veszi), a 17b Hungaricum szerint viszont a püspöké. A 68. sorban előforduló *non* értelmetlen. A hiba létrejöttét úgy magyarázhatjuk, hogy a másoló a *spectat ad episcopum* után mechanikusan folytatni akarta a gondolatot: *et non ad archidiaconum*, s bár a *non* leírása után észrevette, hogy a másolt szöveg másképp folytatódik, elmulasztotta a tévesen beírt szó törlését. Egyébként a lipcsei egyetemi könyvtár 975 sz. kódexében a szöveg *non* nélkül található. (A *non* természetesen csak a presbyter institutiójára vonatkozhatott, a plebanus institutiója nem lévén vitás: az egyértelműen a püspököt illette meg, az archidiaconusnak még a visitatióhoz sem volt joga, lásd például Fejér: CD IV/3. 95, V/1. 176, V/2. 196 — valamennyi a XIII. század második feléből.) Ami pedig a presbyter institutiójával kapcsolatos két Hungaricum ellentmondását illeti, ezek is a Paulusra jellemző pro—contra párok közé tartoznak, vö. 14c.

13.

a) Friedberg p. 115—17 = Augustinus p. 502.

Cum illius (uicem... geramus in terris cuius uirga regni uirga esse dignoscitur equitatis, delatas ad apostolatus nostri notitiam questiones... nos conuenit... iusto iudicio diffinire...)[44] Sane licet tempore... predecessoris nostri questio inter ...uxorem quondam Philippi Comitis Flandriae, et capitulum Sicliniensis ecclesiae super electione prepositi fuerit diutius agitata, ...utriusque partis nuntii... suas proposuerunt in nostro auditorio questiones. Et primo quidem... prefatae comitissae procurator... pro ea taliter allegauit, quod cum obeunte G. quondam Sicliniensi preposito Sicliniensis prepositura uacaret, ipsa, ad quam terra illa iure dotalicii ex dono predicti comitis fuerat deuoluta..., uti iure suo cupiens, uirum ydoneum... in prepositum Sicliniensem elegit... Quem cum in ecclesia canonici residentes admittere penitus recusassent, ipsa comitissa ius suum et electionem, quam fecerat, sub apostolica protectione constituit, et ad Romanam ecclesiam appellauit. Postea uero de communi assensu capituli ecclesiae memoratae fuerit interposita appellatione prohibitum, ne quis ab eis nominaretur in prepositum, nisi communi deliberato consilio, ...quinque tamen canonicorum... Iohannem de Bitunia... aliorum assensu minime requisito... in prepositum elegerunt, et installauerunt eundem, contra cuius installationem ex parte comitissae iterato fuit ad sedem apostolicam appellatum. Uerum cum causa eadem tibi, frater Attrebatensis episcope, et tuis coniudicibus fuisset ab apostolica sede commissa, et ab examine uestro neutra partium appellasset, predictus Iohannes de Bitunia ignorante parte altera nuntium suum latenter ad sedem apostolicam destinauit, et se simplicem clericum Iohannem scilicet de Bitunia dolose faciens appellari, et falso significans uiolentiam per comitissam Sicliniensibus canonicis irrogatam, et de interpositis appellationibus ab eadem comitissa mentione non habita se asserens electum canonice in prepositum a prefato predecessore nostro ad... episcopum et... decanum et prepositum Suessionensem litteras impetrauit, quibus datum est in mandatis, ut eandem comitissam denuntiarent excommunicationis uinculo detineri, et... donec canonicis Sicliniensis ecclesiae passis iniuriam... ...satisfaceret competenter et de speciali esset mandato sedis apostolicae absoluta. ...Nos igitur, quibus ex susceptae incumbit administrationis offitio diligere iustitiam et odire iniquitatem, ...utriusque partis allegationes et rescripta diligentius intuentes,

[44] A zárójelbe foglalt szövegrészt a kiadás kritikai apparátusban közli.

cognouimus euidenter, commissionem ad Suessionenses iudices per precum mendacia impetratam, cum ipsius Iohannis supressum fuerit nomen cuiuslibet dignitatis, et interpositae appellationis a comitissa uel ab alio nulla in eis mentio haberetur, et mendax precator carere debeat impetratis. Preterea non est... credendum, quod idem predecessor noster sine causae cognitione prefatam comitissam uoluerit excommunicatione notari, ...cum merita causarum partium assertione pandantur. ...Ex premissis itaque ...iudicum inordinatas sententias cognoscentes, quidquid super causa ipsa... ordinatum dignoscitur uel statutum, ...decernimus non tenere, ad illum statum idem negotium reducentes, quem ante commissionem primam dignoscitur habuisse.

b) Vaticanus 84v, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 18, cap. 1.[45]

A 77 Cum illius etc. *nota quod*
78 *ius eligendi cadit in laicum*[46]*, eti-*
79 *am in mulierem, ut hic, et est notandum*
80 *pro regibus Ungarie.* Item excomunicatus [!] a papa
B 1 a nemine potest absolvi, nisi de speciali
2 eius mandato. Item officium iudicis est diligere
3 iusticiam et odire [!] iniquitatem. Item in
4 litteris quicquid nocet debet exprimi ab
5 inpetrante, quod videtur mirum. Item
6 non valent littere si de toto processu cause non
7 faciant mentionem. Item regula, quod mendax
8 precator careat inpetratis. Item regula: merita causa-
9 rum partium assertione panduntur. Item littere
10 per falsam subgestionem inpetrate non dant iu-
11 risdictionem, et quicquid per eas factum est, totum ir-
12 ritatur.

c) A pápai leirat egy magánalapítású, ún. társaskáptalan prépostjának megválasztására vonatkozik, s Paulus a magyar király kegyúri jogának alátámasztását látja abban, hogy a pápai rescriptum világi személy — ráadásul nő — ius eligendi-jéről beszél. Úgy tűnik azonban, hogy szerzőnk jelen esetben nemcsak a kánoni választásokon való részvételt tekinti a magyar király privilégiumának (mint az 5b Hungaricumában), hanem annál lényegesen többet: azt ti., hogy kánoni electio nélkül, egymaga választhatja ki és úgy praesentálhatja jelöltjét — persze, bár erről a szöveg expressis verbis nem szól, nyilván csak a királyi alapítású társaskáptalanokban.

A XIII. század elején számos királyi alapítású társaskáptalan működött Magyarországon, Paulus megjegyzésének tehát bizonyára megvolt az aktuális háttere: kétségkívül előfordultak esetek, amikor a magyar király ius eligendi-jét korlátozni vagy éppen megszüntetni igyekeztek. Igaz, a korabeli adatok tanúsága szerint általában a királyi társaskáptalanok prépostjait is szabályos kánoni választással jelölték ki, vagyis a király, akármilyen döntő volt is szava az electióban, formailag korántsem egyedül választotta meg az új prépostot, mégis, van olyan adat, mely az adatok többségével — s egyszersmind az ezekre támaszkodó közfelfogással — ellentétben legalábbis indirekt bizonyítékot szolgáltat arra nézve, hogy egynémely királyi társas-

[45] G. M. Dénes (i. m. 14. 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

[46] A kéziratban *cadit inl l in laicum* áll, az *inl* és *l* alápontozva, annak jeléül, hogy a hibát már a másoló észrevette.

káptalanban a kánoni választást csakugyan az egyszemélyi királyi electio és praesentatio helyettesítette: az — alighanem II. Béla alapította — aradi társaskáptalan prépostságának betöltésével kapcsolatos jogvitára gondolunk, mely 1225-től 1227-ig húzódott.

Az egész ügyről mindössze három pápai rescriptum tájékoztat (Theiner 62—63, illetve 72), de belőlük a vita főbb mozzanatait rekonstruálni tudjuk. 1225-ben ugyanis, amikor István prépost a zágrábi püspöki székre ment át, II. András, patrónusi jogaival élve, Albertet választotta meg utódául, a pápa viszont, meg sem várva a királyi praesentálást, Capucius pápai subdiaconust nevezte ki. A király azonban, noha a pápa Capuciuson kívül bárki mást eleve elutasított, továbbra is Albertet tekintette a prépositi szék jogos birtokosának, s nem is hiába, mert végül, miután Albert és Capucius Rómában kiegyeztek egymással, a pápa a király jelöltjét erősítette meg az aradi prépostságban.

Nem tudjuk biztosan, de okkal tételezhetjük föl, hogy az események alakulásában jelentős szerep jutott a király longa consuetudo megerősítette ius eligendi-jének, melyet András nyilván nem habozott érvként használni Albert érdekében. Az viszont vitathatatlan tény, hogy a pápai rescriptumokban sehol sincs utalás kánoni választásra, pedig, ha ilyen lett volna, a pápa aligha mulasztaná el hivatkozni rá: ha Capucius mellett szólt volna, Capucius jelölésének megtámogatása, ha meg ellene, a választás érvénytelenítése céljából; a leiratok hallgatása nézetünk szerint csak azzal magyarázható, hogy az aradi káptalanban a prépostot valóban nem kánoni electióval választották.

Egyébként, még egyszer visszatérve Hungaricumunk szövegére, a pápai irat nem foglal állást abban a kérdésben, vajon a kegyurat, azaz a flandriai őrgrófnét, csakugyan megilleti-e a ius eligendi, hiszen nem rendeli el az őrgrófné által választott személy beiktatását, csupán az ügy újratárgyalását; Paulust tehát szemlátomást megint nem a jogvita kimenetele érdekelte elsősorban, hanem, a többször említett pro—contra párokhoz hasonlóan, itt is csak érveket gyűjtött az adott jogi problémára vonatkozólag (még jobban megfigyelhető ez a 15b szövegnél).

14.

a) Richter—Friedberg p. 402—03: Decretalium Gregorii, IX., lib. 2, tit. 27, cap. 18 = Augustinus p. 504—05.

Quum Bertholdus miles curiam suam sive fundum in Westhusen quondam P. militi pignori obligasset, eodem P. sublato de medio A. nepos eius, qui successit eidem, Argentinensis dioeceseos, vacante ecclesia eiusdem loci in Westhusen, asserens, quod ius patronatus cum universitate transisset in eum, D. clericum eiusdem dioecesis ad preces bonae memoriae C. Argentinensis episcopi eiusdem loci archidiacono ad supra dictam ecclesiam praesentavit, qui de consensu et voluntate episcopi ipsum instituit in eadem, in possessionem eum induci faciens corporalem. Praedictus vero B. dominus fundi, asserens, quod sibi retinuerat ius patronatus expresse, quum fundum obligaverat creditori, T. sacerdotem memorato episcopo praesentavit, sed ipsum episcopus non admisit pro suae arbitrio voluntatis. Quum autem praefatus episcopus viam fuisset universae carnis ingressus, dictus T. adversus memoratum D. super praedicta ecclesia coram substituto electo deposuerit quaestionem, Remensis episcopus apostolicae sedis legatus iudicibus negotium delegavit. Ad quem quum

attestationes utrinque receptas per partes postmodum remisissent, et, praefato D. cum suis attestationibus accedente, dictus T. nec per se, nec per responsalem idoneum comparere curaret, ipse attestationibus... diligenter inspectis clerici memorati, ipsum ab impetitione saepe dicti T. sententialiter reddidit absolutum, eidem T. imponens silentium super ecclesia memorata. Postmodum autem idem presbyter ad eiusdem archiepiscopi praesentiam cum attestationibus suis infra breve tempus accedens, iustam causam absentiae allegavit; archiepiscopus vero, praedicto Argentino electo et... abbatibus dedit suis literis in mandatis, ut, si iustam absentiae causam ille ostenderet coram eis, praedictam sententiam nullius decernerent esse valoris...; alioquin facerent sententiam, quam ipse tulerat, firmiter observari. Verum... dictus clericus vocem ad nos appellationis emisit. Licet autem... iustam causam absentiae minus sufficienter presbyter probavisset, ne tamen praeiudicaret opinio veritati, ...R. S. Mariae in Dominica diaconum cardinalem eis concessimus auditorem. Qui quum nobis omnia... retulisset, nos... sententiam ipsam duximus irritandam, memorato T. adiudicantes ecclesiam supra dictam..., quocirca discretioni vestrae... mandamus, quatenus... sententiam nostram faciatis inviolabiliter observari praefatum T. in corporalem possessionem eiusdem ecclesiae inducentes et tuentes inductum.

b) Vaticanus 84v, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 18, cap. 8.[47]

B 77 Cum Bertholdus etc. nota quod transit ius patronatus
78 in obligatione predii cum universitate, nisi
79 specialiter excipiatur. *Item institutio presbiterorum spe-*
80 *ctat ad archidiaconum, et est notandum pro archidiaconis*
C 1 *Hungarie, tamen in hoc casu specto consu-*
2 *etudinem regionis.* Item electus nondum
3 consecratus potest causas clericorum suorum
4 audire. Item nota speciale in legato, quod sen-
5 tenciam propriam etiam diffinitivam potest
6 retractare forte vel per in integrum restitutionem,
7 quod tamen hic factum non videtur. Item re-
8 gula, quod oppinio [!] veritati non preiudicat.
9 Item officium iudicis est non solum ferre sententiam,
10 sed etiam in possessionem inducere et tueri induc-
11 tum ac defendere.

c) Több más Hungaricumhoz hasonlóan (lásd 5c) ez is a főesperes és a püspök jogainak szétválasztásával foglalkozik: tartalmilag a 17b (és talán a 12b) Hungaricum pro—contra párja. Hogy a consuetudo Hungariae csakugyan biztosította a szövegben említett jogot az archidiaconusoknak, az egy 1233-ból keltezett pápai decretalisból is kiderül: „ex consuetudine sicut intelleximus regni Hungariae generali archidiaconi in capellis archidiaconatus sui instituunt... sacerdotes" (Fejér: CD III/2. 337).

Paulus már idézett ellentmondásai — a pro—contra párok — egyébként föltehetőleg a korabeli kánonjogi oktatással és az abból kinőtt műfajokkal magyarázhatók. Az egyetemen ugyanis az elméleti oktatás mellett rendszeresen folytattak nyilvános disputákat (ezekhez kapcsolódik a quaestiones és a brocarda műfaj), melyek során egy-egy elméleti vagy gyakorlati jogi problémát vetettek föl, számba vették a megoldásnál latra teendő érveket, az egyik vitázó fél pro, a másik contra, végül pedig következett a solutio, azaz az ellentmondások feloldása és egyben a kérdés végleges lezárása.

[47] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza.

Nem lehetetlen tehát, hogy Paulus a *Notabiliák*ban mellesleg azokat a helyeket is jelölni akarta, melyek valamely kérdés megoldásánál akár pro, akár contra fölhasználhatók voltak.

15.

a) Richter—Friedberg p. 429—31: Decretalium Gregorii IX., lib. 2, tit. 28, cap. 51 = Augustinus p. 510.

Bonae memoriae O. de Camera persona ecclesiae... viam universae carnis ingresso, ...abbas sancti Augustini Cantuariensis eiusdem ecclesiae, quam ad se asserit pertinere, ...possessionem ingressus, ad nos pluries vocem appellationis emisit, ne quis eum super possessione ipsius ecclesiae praesumeret indebite molestare. ...quidam laici... in ipsum abbatem et monachos... manibus iniectis..., eos de possessione ipsius ecclesiae... eiecerunt. ...Interim autem decano loci per inductionem laicorum, qui monachos eiecerant violenter, possessionem ipsius ecclesiae nanciscente, ...archidiaconus Cantuariensis incepit postmodum eandem ecclesiam possidere, et fructus in proprium utilitatem convertens adhuc in eadem possessione... perseverat. ...monacho procuratore abbatis et monachorum... statuto termino ad sedem apostolicam accedente ac... fere per tres menses procuratorem partis alterius exspectante, tandem utroque in praesentia nostra constituto, monachus proposuit antedictus, quod... Procurator vero archidiaconi... proposuit ex adverso, quod... eodem O. sublato de medio, apud archidiaconum animi possessio dignoscitur remansisse, quae non perditur, nisi archidiaconus se putaret posse repelli, vel nisi veniens non fuisset admissus. Sic ergo monachorum possessio potius detentio clandestina debet dici, quoniam archidiaconus ipsam possessionem non perdidit. Et sic eam monachi non potuerunt habere, quum duo in solidum quicquam possidere non possint. Quum igitur archidiaconus potuerit suo iure possessionem intrare, ac tenentes de facto eiicere, fortius potuit, nullo ibi exsistente, nec nullatenus resistente, sibi ius proprium reservare, quum iuris exsecutio nullam habere iniuriam dignoscatur. ...Appellatio quoque, quam monachi se interposuisse proponunt, penitus nulla fuit, quum non nisi a gravamine praesenti, praeterito vel futuro debeat appellari. ...Denique appellationi monachorum non fuit ullatenus deferendum..., praesertim quum scierint vel scire potius debuerint, quod custodia ecclesiarum vacantium ad archidiaconum pertinebat... Quum autem clandestina fuerit eorum possessio, non potuerunt vere possessores haberi, quum super possessione nequeat iniuria fieri clandestino possessori. Praemissis igitur diligenter inspectis, praedictos abbatem et monachos in eum statum, in quo tempore appellationis factae... fuisse noscuntur, proprietatis parti utrilibet salvo iure, decernimus reducendos... Quocirca... per apostolica scripta mandamus, quatenus... in eum statum, in quo tempore appellationis fuisse noscuntur, praefatos abbatem et monachos reducatis...; contradictores... ...per censuram ecclesiasticam... compescendo.

b) Vaticanus 85r, ad Compilationem III., lib. 2, tit. 19, cap. 9.[48]

A 60 Bone memorie O. etc. *nota quod custodia vacan-*
61 *cium ecclesarium spectat ad archidiaconum et est*
62 *notandum pro archidiaconis Hungarie contra episcopos.*
63 Item nota quot modis amitatur [!] possessio.
64 Item nota regulam[49] quod duo eandem in solidum
65 possidere non possunt. Item regula, quod iuris ex-
66 ecutio non habet iniuriam. Item potest ap-
67 pellari a gravamine presenti, preterito et

[48] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

[49] A kéziratban hibásan *regula*.

futuro. Item clandestino possessori non fit
iniuria, si a possessione expellatur. Item
in causa possessionis fertur sententia salvo iure
proprietatis. Item iudex resistentes sue sententie
potest penali iuditio [!] compescere.

c) Ez a Hungaricum szintén a főesperes és a püspök jogkörét igyekszik tisztázni, míg azonban a 6b, 12b, 14b és 17b szöveg az institutióról és destitutióról szól, Paulus megjegyzése itt, mint a pápai leirat tanúsítja, némileg más problémakört érint: az ugyanis, hogy az üresedésben levő templomról az archidiaconus joga és kötelessége gondoskodni, gyakorlatilag az illető templom jövedelmeinek élvezetét jelentette.

Paulus magyar vonatkozású mondata egyébként megint nem a decretalis lényegét alkotó jogi kérdésre vonatkozik: püspök és főesperes közti vitáról a pápai leiratban szó sincs, szerzőnk az egész ügynek azt a mozzanatát sarkítja a püspök és főesperes jogait elhatároló formulává, hogy a decretalis elbeszélése szerint a vacans ecclesia-t ténylegesen az archidiaconus vette gondjaiba.

De érdemes a rescriptum és a paulusi megjegyzések összevetésében még tovább mennünk. A pápai leirat, mindkét fél érvelését tüzetesen ismertetve, végül (szinte indokolás nélkül) közli a pápai döntést, melyből kiderül, hogy III. Ince az apát álláspontját fogadta el, az ő kívánságának megfelelően ítélt: elrendelte, hogy helyezzék vissza birtokába és fizessék ki neki a közbeeső idő után járó jövedelmet. Mármost: Paulus a decretalisból összesen 8 jogi szabályt emel ki, s közülük az első 6 épp a főesperes procuratorának érveléséből való, melyet a pápa nem fogadott el; tehát, mint annyiszor, itt is kitűnik, hogy Paulust elsősorban a jogi szempontok érdekelték, korántsem volt egyszerű kivonatolója a *Compilatio*knak.

16—17.

a) Richter—Friedberg p. 784—87: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 7, cap. 12 = Augustinus p. 577—78.

Quum ex iniuncto nobis apostolatus officio facti simus... sapientibus et insipientibus debitores, pro universorum salute nos oportet esse sollicitos... Sane, significavit nobis... episcopus Metensis..., quod tam in dioecesi quam in urbe Metensi laicorum et mulierum multitudo... evangelia... et plures alios libros sibi fecit in gallico sermone transferri..., intendens, ut secretis quaestionibus talia inter se laici et mulieres eructare praesumant et sibi invicem praedicare... Quidam etiam ex eis simplicitatem sacerdotum suorum fastidiunt, et, quum ipsis per eos verbum salutis proponitur, se melius habere in libellis suis, et prudentius se posse id eloqui, submurmurant in occulto. Licet autem desiderium intelligendi divinas scripturas... reprehendendum non sit...: in eo tamen apparent quidam laici merito arguendi, quod tales occulta conventicula sua celebrant, officium praedicationis Christi sibi usurpant... Nam iuxta testimonium veritatis omnis, qui male agit, odit lucem... Arcana vero fidei sacramenta non sunt passim omnibus exponenda, quum non passim ab omnibus possint intelligi, sed eis tantum, qui ea fideli possunt concipere intellectu... Propter quod dicit scriptura: „Quia multi defecerunt scrutantes scrutinio". ...Quum igitur doctorum ordo sit quasi praecipuus in ecclesia, non debet sibi quisquam indifferenter praedicationis officium usurpare. Nam secundum Apostolum: „quomodo praedicabunt, nisi mittantur?" ...Quodsi forte quis argute respondeat, quia tales invisibiliter mittuntur a Deo..., potest et debet utique rationabiliter responderi,

quod, quum interior illa missio sit occulta, non sufficit cuiquam nude tantum asserere, quod ipse sit missus a Deo, quum hoc quilibet haereticus asseveret: sed oportet, quod adstruat illam invisibilem missionem per operationem miraculi, vel per scripturae testimonium speciale. ...Ioannes quoque Baptista speciale suae missionis testimonium protulit de scriptura, dicens...: „Ego vox clamantis in deserto, dirigite viam Domino, sicut ait Esaias Propheta". ...Licet autem scientia sit valde necessaria sacerdotibus ad doctrinam..., non est tamen simplicibus sacerdotibus... detrahendum, quum in eis sacerdotale officium debeat honorari... Quum enim iuxta verbum Apostoli servus suo domino stet aut cadat, profecto sacerdos ab episcopo, cuius correctioni est subiectus, debet in mansuetudinis spiritu castigari, non autem a populo..., quum aliud sit fratrem in se peccantem occulte corripere, quod utique quisque tenetur efficere secundum regulam evangelicam..., et aliud est patrem suum etiam delinquentem reprehendere manifeste, ac praecipue fatuum pro simplici appellare... Quodsi forte necessitas postularet, ut sacerdos tanquam inutilis et indignus a cura gregis debeat removeri: agendum est ordinate apud episcopum, ad cuius officium tam institutio quam destitutio sacerdotum noscitur pertinere. ...

b) Vaticanus 87v, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 4, cap. 3.[50]

C 59 Cum ex iniuncto ⟨etc.⟩ nota quod sit offitium [!] pre-
60 lati, quia pro universorum salute subditorum
61 debet esse sollicitus. Item qui male agit,
62 odit lucem. Item nota contra illos, qui plus
63 investigant quam intelligant. Item
64 nullus debet predicare nisi sit missus. Item
65 nota contra hereticos qui allegant interi-
66 orem missionem, quia eis credi non debet,
67 nisi probent per miracula vel scripture testi-
68 monium, sicut fecit Johannes: ego sum vox
69 etc. *Item sacerdotis correptio spectat ad*
70 *episcopum et est contra archidiaconos Hungarie.* Item
71 quilibet tenetur ad denuntiationem et
72 pro oppinione [!] multorum. *Item institutio et*
73 *destitutio presbiteri spectat ad episcopum et est contra ar-*
74 *chidiaconos Hungarie.*

c) Szövegünk első Hungaricuma és a 6b szöveg 3—4. sorában olvasható megjegyzés a jellegzetes paulusi pro—contra párok egyike: míg itt Paulus jelentősen korlátozza a főesperes egyházfegyelmi jogkörét, amott, Magyarországra ugyan nem utalva, minden korlátozás nélkül megengedi az archidiaconusnak az interdictiót, sőt az excommunicatiót is, ráadásul, mint a 6a-ból kiviláglik, az archidiaconusnak ez a joga papokra is vonatkozott. Az egyébként, hogy a főesperes papi személyeket kiközösítéssel sújthatott, Magyarországon sem volt ismeretlen: József szentendrei főesperes 1297-ben a kerületéhez tartozó papokat excommunikálta (*Hazai Okmánytár*, V., Győr 1873. 82).

A második Hungaricumával kapcsolatban lásd 6c, 12c és 14c.

18.

a) Richter—Friedberg p. 819—20: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 20, cap. 6 = Augustinus p. 581—82.

Quam gravi poenae subiaceant, qui literas apostolicas falsare non timent, ...fraternitatem tuam credimus non latere. Ad audientiam siquidem nostram... noveris

[50] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

pervenisse, quod quum Dominicus, quondam Suacensis episcopus... fuerat de homicidio accusatus, et in concilio apud Antivarum pontificalem resignaverat dignitatem, ad nostram olim praesentiam accessisset, a nobis rediens quasdam tibi literas praesentavit,... quibus asserebat sibi a nobis pontificale officium restitutum. Tu vero, literis illis fidem adhibens, venerabilem fratrem nostrum, quem in Suacensem episcopum electum diceris canonice consecrasse, ab eadem ecclesia removisti, praefato Dominico occasione literarum falsarum in ipsa ecclesia restituto. ...Ac in hoc fuimus non modicum admirati, quia tu tales literas a nobis credideras emanasse, quum praesertim scire debeas, apostolicam sedem consuetudinem in suis literis hanc tenere, ut universos patriarchas, archiepiscopos et episcopos „fratres", ceteros autem, sive reges sint, sive principes vel alios homines cuiuscunque ordinis, „filios" in nostris literis appellemus. Et quum uni tantum personae nostrae literae diriguntur, nunquam ei loquimur in plurali, ut „vos" sive „vester" et his similia in ipsis literis apponamus. ...Propter quod sic te esse volumus in consimilibus circumspectum, ut... sic literas apostolicas studeas diligentius intueri, tam in bulla, filo et charta, quam in stilo, quod veras pro falsis, vel falsas pro veris literis modo aliquo non admittas.

b) Vaticanus 88r, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 11, cap. 3.[51]

B 3 Quam gravi ⟨etc.⟩ nota quod episcopus accusatus de ho-
4 micidio et convictus debet deponi. Item
5 consecratio episcopi spectat ad archiepiscopum.[52] *Item*
6 *episcopus qui removetur a dignitate vel qui-*
7 *cumque aliquis de cetero non debet episcopus vo-*
8 *cari, sed proprio nomine appellari, et est contra*
9 *consuetudinem Hungarie.* Item episcopi
10 et aliqui superiores vocantur fratres a papa, alii
11 autem filii, quicunque sint illi. Item
12 nulli loquitur papa in plurali et valet no-
13 tare ad deprehendendam litterarum
14 falsitatem. Item falsitas deprehendi-
15 tur in bulla, filo, carta et stilo.

c) A pápák több ízben beavatkoztak a püspökök megválasztásába, s a megválasztott és fölszentelt püspököt, ha nem felelt meg a kánoni követelményeknek, megakadályozták hatalma gyakorlásában (Magyarországon például 1206-ban Berthold kalocsai érsek, 1219-ben Bertalan pécsi püspök, s — valószínűleg 1220-ban — Kozma győri püspök ügyében léptek közbe); arra azonban tudomásunk szerint nem került sor a XIII. század elején, hogy egy magyar püspököt megfosztottak volna méltóságától. Hogy azonban Paulus megjegyzése nem volt alaptalan, azt egy későbbi eset bizonyítja: 1232-ben a pápa jelöltjével szemben Benedeket választották váradi püs-

[51] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot, de szövegét nem hozza.

[52] A pápai rescriptum arról beszél, hogy az irat címzettje fölszentelt valakit „in Suacensem episcopum electum": ehhez a kitételhez kapcsolódik Paulus megjegyzése az 5. sorban, mely szerint a püspökszentelés az érsek joga. Bár a kiadás a decretális címzettjéül az Antivarensis (vagy Attinacensis) episcopust adja meg, Paulus Compilatio-kéziratában a leirat címzettje nyilván az archiepiscopus címet viselte és föltehetőleg az antivarii érsek lehetett: Antivarit (ma Bar, Jugoszlávia) ugyanis III. Kelemen ellenpápa tette püspökségből érsekséggé, amit a kúria eleinte nem, csak jóval később, némileg módosított formában ismert el, s így érthető, hogy a széket betöltő főpap címzése ingadozott.

pökké, s noha a választást a pápa nem ismerte el, az 1240-ig tartó pereskedés során még a Rómába címzett levelekben is püspöki titulussal illették.

Az üggyel foglalkozó pápai leirat (Theiner 148—49) elmondja, hogy az érvényes választás Primogenitusra esett; néhányan viszont utólag Benedeket választották meg, s bár jelöltjük excommunikált lévén alkalmatlan volt a püspökségre „per quasdam litteras surrepticias", rábírták a kalocsai érseket, hogy szentelje föl. A pápai irat csakugyan egyszerű „B." szigláva l említi Benedeket, az episcopus címet következetesen elhagyva neve mellől, ellenben a korabeli hazai oklevelek (Fejér: CD III/2. 329, 334, 354—55) valóban mindenütt episcopusnak nevezik — Paulus tehát az adott helyen okkal kárhoztatja a magyar jogszokást.

19.

a) Richter—Friedberg p. 853—54: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 33, cap. 12 = Augustinus p. 586.

Quum olim essemus apud Perusium constituti, et tu, fili abbas, privilegium bonae memoriae Lucii Papae praedecessoris nostri nobis humiliter praesentans, postulaveris innovari: propter contradictionem venerabilis fratris nostri Marci Eugubini episcopi, qui tunc temporis supervenit, asserentis hoc in suum praeiudicium redundare, non fuit effectui mancipatum. . . . Sed quia pendente iudicio Iohannes monachus privilegia, chartas alias et thesaurum monasterii vestri rapuit, te, abbas, ad nostram oportuit praesentiam iterum laborare, ubi literas impetrasti, quod per excommunicationis sententiam, qui de amissione privilegii scirent aliquid, cogerentur dicere veritatem. Sed quoniam neque sic amissa potuisti privilegia reperire, ad nos denuo es reversus. Te igitur cum testibus tuis et praefati episcopi Eugubini procuratoribus in nostra praesentia constitutis . . . B . . . presbytero cardinali dedimus in mandatis, ut super amissione ac tenore privilegiorum testes reciperet diligenter, quos duceres producendos, qui . . . redegit in scriptis depositiones X. testium iuratorum, quorum depositionibus publicatis iam dicti procuratores ad producendos testes episcopi, per quos inductos a parte adversa repellerent, inducias postularunt; quas . . . sub eo tenore illis duximus concedendas, ut apud sedem apostolicam probarent quae vellent, ubi onus probationis pars altera subiisset. Nos vero . . . cognoscentes, talem dicti privilegii fuisse tenorem, quod . . . coenobium . . . nullo mediante ad Romanam ecclesiam pertineret, et quod non liceret alicui episcopo eidem monasterio et eius ecclesiis excommunicationem indicere, . . . illud etiam nihilominus attendentes, quod . . . quum tu, fili abbas, tempore . . . praedecessoris nostri ad ipsius praesentiam accessisses, ipse, inspectis ecclesiae tuae privilegiis, te, licet excommunicatus ab Eugubino episcopo dicereris, tanquam non ligatum admisit ad osculum, . . . pronunciandum decernimus, privilegium illud bonae memoriae Lucii Papae . . . quod sine reprehensione bullae, chartae vel literae apparebat, quando fuit nobis ostensum, illius fuisse tenoris, cuius per depositiones testium et assertiones fratrum nostrorum noscitur extitisse.

b) Vaticanus 88v, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 16, cap. 2.[53]

A 14 Cum olim ⟨etc.⟩ nota quod innovatio privilegii fieri
15 non debet, si contradictio sequatur, licet

[53] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) a magyar vonatkozású mondatot regisztrálja, sőt szövegét is hozza. Fehér, aki (i. m. 30) lelőhelyül 90vB-t jelöl meg, szintén idézi a Hungaricum eredetijét (a 27. sor *recepit*-je helyett *decipit*-tel), értelmezése azonban, csakúgy mint később (i. m. 60), kronológiai okokból elfogadhatatlan: a 27. sor *Strigoniensis*-e nem lehetett Róbert, lásd 11 b—c, illetve 55. jegyzet.

per eam nichil novi iuris acquiratur. Item nota pro legato, delegato, nuntio, procuratore, pro clerico peregrino et pro privilegiato vel exempto, quod si litteras suas amiserint, si probent ammissionem [!] et tenorem, eis credi debet. Item post publicatas attestationes testes possunt induci ad reprobationem testium inductorum forte obiciendo in personas. *Item si prelatus excomunicatum* [!] *recipit ad osculum, per hoc presumitur, quod non sit ille excomunicatus* [!], *et est notandum contra Strigoniensem, qui recepit excomunicatum* [!] *a se ad osculum pacis, quem tamen postea nichilominus dicebat excomunicatum* [!].

c) Az eseményt, mely Paulus megjegyzését kiválthatta, nagy valószínűséggel azonosítani lehet. 1214. május 2-án ugyanis III. Ince a pannonhalmi apátság és János esztergomi érsek közti perben Róbert veszprémi püspököt jelölte ki bírának (*Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* I. Budapestini 1896 — továbbiakban MREV — 29), de az érsek nem volt hajlandó megjelenni a püspök előtt, arra hivatkozva, hogy Róbert kiközösítés alatt áll (MREV 30). Viszont még ugyanebből az évből, esetleg a következő év elejéről, fennmaradt kivonatban egy pápai irat, mely Róbert püspököt fölmenti a kiközösítés következménye alól: „Episcopo Vesprimiensi conceditur, quod sibi et ecclesie sue, quia archiepiscopus Strigoniensis ipsum tamquam excommunicatum vitaverit, nullum possit imposterum preiudicium generari" (MREV 34).

Nem tudjuk, mik lehettek Róbert kiközösítésének körülményei, azt sem, miért helyezte hatályon kívül a pápa a Róbertet sújtó érseki végzést, s hogy ezt egyáltalán jogosnak tartotta-e vagy jogtalannak: a decretalisból készült rövid compendium mindenesetre arra mutat, hogy a pápa nem annyira föloldozást akart adni, inkább egy indokolatlan kiközösítést érvénytelenített leiratában. Ha csakugyan így volt, az események menetébe annál könnyebben illeszthetjük be az esztergomi érsek békecsókját, melyről különben a hazai források hallgatnak, csupán Paulus itteni Hungaricuma tudósít: a békecsók tényét, mint ami formailag a kiközösítés ellen szólt, Róbert nyilván nem habozott — egyéb érvei mellett — a kúria tudomására hozni, s a pápa ezért, illetve ezért is erősíthette meg őt jogainak háborítatlan élvezésében és gyakorlásában.

Mindez természetesen hipotézis, de valószínűségét nagyban növeli az a körülmény, hogy a század első negyedéből viszonylag kevés kiközösítést ismerünk, s Paulus leírása kétségkívül János és Róbert említett esetére illik leginkább; az pedig kevéssé hihető, hogy Paulus olyan ügyre utalna, melyben ugyan az egyik magyar érsek is szerepet játszott, melyről Itáliában is tudtak, s amelyről máshonnan mindamellett semmi értesülésünk ne volna.

Az egyébként bizonyos, hogy az excommunicatio kiváltotta ellentétek 1216 elejére már elsimultak: 1216. február 1-én ugyanis Pelagius és István kardinálisok előtt Rómában átfogó megegyezés jött létre a viszálykodó János és Róbert között (lásd 11c), s az egyezséget rögzítő okirat halvány célzást sem tesz a kiközösítésre (MREV 35—36).

20.

a) Richter—Friedberg p. 862: Decretalium Gregorii IX., lib. 5, tit. 33, cap. 16 = Augustinus p. 589.

Quum capella nobilis viri ducis Burgundiae gaudere dicatur huiusmodi privilegio, quod nullus archiepiscopus vel episcopus in personas canonicorum eiusdem capellae suspensionis vel excommunicationis aut etiam interdicti sententias audeat promulgare, decanus Christianitatis et quidam alii capellae supradictae canonici, qui parochiales ecclesias a te tenent, occasione privilegii praelibati in his etiam, quarum iurisdictio ad te pertinet, ita se dicunt exemptos, ut quantuncumque graviter interdum excedant, tuae correctioni recusant et sententiae subiacere. Unde a nobis doceri humiliter postulasti, qualiter tibi sit erga rebelles huiusmodi procedendum. Quocirca fraternitati tuae praesentium auctoritate mandamus, quatenus, in quantum exempti sunt eiusdem ratione capellae, apostolicis privilegiis deferas reverenter; sed, in quantum ratione parochialium ecclesiarum vel alias iurisdictionem tuam respicere dignoscuntur, officii tui debitum in eosdem libere prosequaris.

b) Vaticanus 88v, ad Compilationem III., lib. 5, tit. 16, cap. 6.[54]

A 72 Cum capella ⟨etc.⟩ nota quod in capellis possunt esse ca-
73 nonici et est notandum pro canonicis Sancti
74 Marci, qui sunt capellani ducis Veneto-
75 rum. *Item canonici possunt habere ecclesias*
76 *parrochiales* [!] *et est notandum pro canonicis*
77 *Hungarie.* Item aliquis potest esse liber pro
78 parte et pro parte non, et est notandum pro sen-
79 tenciis, que in parte sunt absolutorie, in
80 parte condempnatorie. Item nota contra
B 1 privilegiatos vel subdiaconos curie Ro-
2 mane, quod si tenent beneficium ab aliqui-
3 bus episcopis, ab eis possunt excomunicari [!] vel
4 iudicari.

c) Bár a III. lateráni zsinat 13. és 14. kánonja tiltotta, hogy ecclesia parochialist olyan személy kapjon, aki az ecclesiától távol lakik és nem látja el a lelkipásztori teendőket, utóbb pedig a IV. lateráni zsinat 29. és 32. kánonja megerősítette, sőt még szigorította is ezt a tilalmat, Paulus megint a kivétel lehetőségére utal, jellemző módon úgy, hogy a III. Incétől 1206-ban kibocsátott decretalis egyik mellékes mozzanatából kovácsol jogi érvet. Kétségtelen: a pápai leirat tiltakozás nélkül veszi tudomásul, hogy a dux Burgundiae capellájának egynémely kanonokja ecclesia parochialist kapott a területileg illetékes püspöktől, tehát maga III. Ince is szembekerül a III. lateráni zsinat határozataival; mégis, abban, hogy Paulus a decretalis egyik apró, tényszerű megállapítását magyarországi vonatkozásban fölhasználható jogi érvvé formálja, lehetetlen nem valamilyen aktuális esemény hatását látnunk.

Csakugyan, a *Notabiliák* megírásának idején Róbert veszprémi püspök éppen azt kérte a pápától, hogy káptalanjának elszegényedett kanonokjait ecclesia parochialisok juttatásával segíthesse. Az ügyről III. Honorius hozzá

[54] G. M. Dénes (i. m. 14, 11. jegyz.) regisztrálja a magyar vonatkozású mondatot de szövegét nem hozza.

intézett leirata tájékoztat: „Sane cum olim te nobis humiliter supplicante, ut providendi ecclesie tue canonicis, qui erant paupertate gravati, de parrochialibus ecclesiis tue diocesis vel de redditibus episcopalibus tibi facultatem concedere dignaremur, nos tibi nostris dedissemus litteris in mandatis, ut super hoc faceres, quod secundum Deum et generalis statuta concilii nosceres faciendum: tu de tuis redditibus ad sustentationem canonicorum ipsorum centum marcarum annuos redditus assignasti" (Theiner 30—31), azaz III. Honorius nem engedélyezte, hogy Róbert ecclesia parochialisokkal növelhesse káptalanja jövedelmét. (Igaz, a decretalis 1221 novemberéből, vagyis — szerintünk — a *Notabiliák* keletkezésének terminus ad quem-jéről kelt, de az idézett szöveg elején álló *olim* bizonyítja, hogy Róbert eredeti kérése évekkel korábbi lehetett, annál is inkább, mert a pápa egy előző levélváltást foglal össze.)

Mindent egybevetve, úgy tűnik, mintha Paulus szinte Róbert jogi szószólójaként fogalmazta volna meg jelen Hungaricumát, s hogy ez korántsem elhamarkodott következtetés, azt Paulus és Róbert viszonyának tüzetesebb végignyomozása is alátámasztja, lásd az 55. jegyzetet.

Egyébként, hogy a kanonokok sanyarú helyzete mennyire szívén feküdt Róbertnak, az abból is kitetszik, hogy később, 1225-ben személyesen utazott a pápához, ismét hathatós intézkedések engedélyezését kérve a szentszéktől: és ezúttal valóban fölhatalmazást nyert, hogy — ha nem is ecclesia parochialisokat — capellákat juttasson kanonokjainak (Theiner 63). Csak jóval utóbb, 1255-ben kapott magyar főpap — az erdélyi püspök — engedélyt arra, hogy „duas ecclesias seu capellas" csatoljon a káptalanhoz (Theiner 235); a korábbi engedélyek egyértelműen capellákra vonatkoztak.

Appendix

Magunk részéről a két *Notabiliá*nak csak azokat a helyeit tekintettük vitathatatlanul magyar vonatkozásúaknak és tettük következésképp közzé, melyekben Paulus expressis verbis utal Magyarországra vagy a magyarokra (Hungaria, Hungari, Strigoniensis), de elvileg természetesen elképzelhetőnek tartjuk, hogy az általunk közölt 20 ilyen helyen kívül vannak a két *Notabiliá*nak rejtett magyar vonatkozásai is: Paulus megfogalmazásait egy-egy pápai rescriptum összegezésében akár akaratlanul is hazai problematika befolyásolhatta. A „rejtett" magyar vonatkozások fölfedése azonban bonyolult, nagy körültekintést igénylő feladat, erre vállalkozni csupán a *Notabiliák* teljes szövegének az összes kódex konfrontálásával elkészített kritikai kiadása birtokában tanácsos. Fehér viszont, aki többször idézett, *Középkori magyar inkvizíció* c. könyvében az általunk közölt 20 helyből mindössze 5-re hivatkozik, magyar vonatkozásokat vél fölfedezni a két *Notabilia* további 13 helyén, olyikat kétszer-háromszor idézve; a teljesség kedvéért és befejezésül tehát szükségesnek tartjuk ezekről is szólni néhány szót, mindjárt előrebocsátva, hogy a föltételezett magyar vonatkozású helyek közül csupán 6-ot találtunk meg a Vaticanus két *Notabiliát* tartalmazó folióin, a másik 7-et ellenben nem tudtuk azonosítani.

Hogy az egyszerűbbön, az azonosíthatatlan szövegrészek fölsorolásán kezdjük:

1. p. 29 (31. jegyz.): Fehér szerint 90rA;

2. p. 33 (40. jegyz.) = p. 48 (84. jegyz.) = p. 60 (116. jegyz.): Fehér lelőhelyül első ízben 82r-t, másodjára 89r-t, harmadszor viszont már 92r-t ad meg — az utóbbi valójában nem is szerepelhet a Vaticanus egyik *Notabiliá*jában sem;

3. p. 48 (83. jegyz.): Fehér szerint 92r, ami szintén kívülesik a *Notabiliá*kon;

4. p. 59 (109—110—111. jegyz.): Fehér szerint 85—90;

5. p. 60 (113. jegyz.) = p. 155 (310. jegyz.) = p. 172 (360. jegyz.): Fehér először 82v-t ad meg (ez a — ma 90. — folio a Vaticanus általa ismert elrendezésében üres volt), másodiknak 90r-t, harmadszorra 90-et;

6. p. 60 (114. jegyz.): Fehér szerint 92r, megint csak a *Notabiliá*kon kívül eső hely, akár a

7. p. 61 (119. jegyz.): Fehér szerint 64r.

A Vaticanus két *Notabiliá*jában tehát semmi nyoma sincs annak, hogy Paulus „Strigoniensis natus Anglicus"-nak nevezné az előbb veszprémi püspök, utóbb esztergomi érsek Róbertet (5), vagy, hogy megróná őt, mert nem tud magyarul (1);[55] Fehér hivatkozásaival ellentétben Paulus egyetlen

[55] A *Notabiliá*k szövegének tüzetesebb vizsgálata és a korabeli dokumentumok áttekintése nemhogy nem támogatja Fehér konstrukcióját (i. m. 30, 60), hanem épp az ellenkezőjét látszik bizonyítani: azt, hogy Paulus és Róbert között a viszony igen jó és szoros volt. Egyfelől ugyanis a Fehér szerint Róbertet „Anglicus érsek" néven említő szöveghelyeket nem találtuk a Vaticanus hivatkozott folióin (és tegyük hozzá, nem is találhattuk volna, egyszerűen azért, mert a Notabiliák megírásának idején Róbert még nem volt, csak 1226-ban lett esztergomi érsek, utólag beszúrt megjegyzésekről pedig nem lehet szó, lévén hogy Paulus 1221-ben Magyarországra jött, ami egyetemi karrierjének és kánonjogi tevékenységének egyként végét jelentette); másfelől, mint láttuk, az a két hely, ahol a magyar kánonjogász *Strigoniensis* néven említi — és csakugyan bírálja is — az esztergomi érseket, nem Róbertre, hanem János érsekre vonatkozik, s a ránk maradt forrásokból meg is tudtuk állapítani, hogy János mely cselekedetei váltották ki Paulus bírálatát (vö. 11b—c, illetve 19b—c), míg viszont két olyan hely van a *Notabiliá*kban, melyek Róbert 1215—1219 közötti tevékenységéhez kapcsolódnak, és annak mintegy jogi igazolásául foghatók föl (vö. 19b—c és 20b—c). Már ennyi is cáfolja Fehért, sőt mintha tézisének fordítottját mutatná valószínűbbnek. De tovább mehetünk: aligha lehet véletlen, hogy a magyarországi dömés provincia alapítására induló Paulus 1221-ben egyenest Veszprémbe — Róbert akkori püspöki székhelyére — igyekszik (talán Győr érintésével, bár a beszámoló szövegében szereplő *Laurinum* olvasatot *Jaurinum*-ra változtatni enyhén szólva önkényes eljárás), s hogy az első dömés zárdát Székesfehérvárt alapítja meg, nyilván a megyéspüspök, Róbert hozzájárulásával és segítségével (vö. N. Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242. Zürich 1913. 24, illetve 144), továbbá, hogy amikor Róbert az esztergomi székre megy át, a dömések hamarosan Esztergomban is megjelennek (a zárda alapításának évét nem ismerjük, első említése 1231, vö. N. Pfeiffer: i. m. 31). És, úgy tűnik, a kapcsolat később sem lazult kettőjük közt. Tudjuk, hogy Róbert 1227—1228-ban hatalmas lendülettel vetette magát a kunországi misszióba, s mint ennek pápai legatusi minőségben legfőbb irányítója, egy ideig személyesen is ott tartózkodott a helyszínen; tudjuk, hogy az újonnan szervezett kun püspökség élére domonkos rendi frátert nevezett ki, s hogy általában, a missziós munkában főként a dömésekre támaszkodott (vö. Knauz: i. m. 263—64, 274—75) — márpedig Paulus, a rá vonatkozó életrajzi hagyomány nehezen kétségbe vonható tanúsága szerint szintén a kunföldi misszióban töltötte élete utolsó éveit.

utalást sem tesz II. András szentföldi hadjáratának epizódjaira (4), szót sem szól Göncöl érsekről (6) és seholsem illeti az egyházi és világi előkelőségeket „asini coronati" elnevezéssel (7);[56] nem említi a pannonhalmi apátot, még kevésbé hányja szemére, hogy jogtalanul követel tizedet a pogányoktól (2);[57] s bár két ízben leszögezi, hogy a papok és általában a klérus tagjai pénzsóvárak,[58] az a — fordításnak föltüntetett — szöveg, melyet ezzel kapcsolatban Fehér Paulus szájába ad (3), szintén nem található a Vaticanus Paulus-*Notabiliá*kat tartalmazó folióin.

Az azonosítható szövegekre áttérve: a bennünket egyedül érdeklő kérdés most csak az, hogy valóban magyar vonatkozásúak-e, mint Fehér föltételezi.

1. p. 55 (99. jegyz.) = p. 393 (609. jegyz.): Fehér előbb helyesen 90rC-t (mostani elrendezésben 88rC) ad meg lelőhelyül, másodjára viszont 85r-t. A 393. lapon a latin szöveget is közli, lényegében kifogástalanul, csupán a *nota* szót hagyva el: *Item nota contra Lombardos, qui amittunt uxorem ideo quod aliquis dicit eam cucurbitam* (*ad Compilationem* III., lib. 5, tit. 14, cap. 2 = Richter—Friedberg p. 837, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 5, tit. 31, cap. 9).

Fehér úgy gondolja, hogy Paulus mind a lombardokon, mind a cucurbitákon egy-egy korabeli eretnekcsoportot ért, és Anonymus kifejezésére (*tonsa capita Cumanorum Almi ducis milites mactabant tamquam crudas cucurbitas*, c. 8) hivatkozva hozzáfűzi, hogy a cucurbiták olyan eretnekség képviselői, mely „a balkáni, bogumillá lett kunoktól szivárgott hazánkba". A *cucurbita* szó azonban egyszerűen „házasságtörő"-t jelent — amit Fehér mellesleg tud is —, mégpedig éppen lombard területen,[59] tehát az adott helyen nemcsak legsajátabb földrajzi környezetéhez kapcsolva, hitelesen bukkan föl, hanem ezzel a jelentésével egyszersmind az idézett szövegnek is kifogástalan értelmet ad; következésképp indokolatlan és önkényes eljárás Fehér részéről, hogy Paulus *cucurbita* szavát minden bizonyító anyag nélkül a kunok *cucurbita* „gúnynevével" hozza összefüggésbe, és még inkább, hogy sommásan eretnekségnek minősíti, megint csak mellőzve az állítását alátámasztó adatokat, holott ilyen eretnekségről más forrásból nincs tudomásunk. Viszont ha a *cucurbita* szó itt sem a kunokkal, sem valamiféle eretnekséggel nem áll kapcsolatban, akkor a Fehér idézte *Notabilia*-szöveg magyar vonatkozásai is elesnek, amin az sem változtat, hogy a *Lombardi* alighanem valóban a Lombardiában meghonosodott eretnekségek egyikét, talán a „lombard szegények" néven ismert mozgalmat jelöli:[60] azt ugyanis

[56] Az azonosíthatatlan szövegek esetén FEHÉR ezen kívül csak a Róberttel kapcsolatban idézett kifejezést (5) közli latinul, egyébként fordítást vagy tartalmi kivonatot ad.

[57] A pannonhalmi apát említése nélkül mondja egyhelyt (87vA): „Item pagani constitutionibus canonicis non subiacent."

[58] 78rC: „Item nota quod sacerdotes et clerici sunt avari"; 79vA: „Nota quod clerici sunt avari".

[59] Lásd DU CANGE: Glossarium mediae et infimae latinitatis, II. s. v. cucurbita 1. és főként cucurbitare 2. Elhanyagolható körülmény, hogy a Du Cange idézte helyek Paulus szövegével ellentétben mind házasságtörő férfiakra vonatkoznak.

[60] G. M. DÉNES: i. m. 50: „Quanto ai »lombardi«..., saranno probabilmente... gli eretici catari della Lombardia." Dénes megfogalmazása tehát óvatosabb Fehérénél;

Fehér szintén nem bizonyítja, hogy ezek kontaktust teremtettek volna Magyarországgal, vagy hogy befolyásuk egyáltalán érezhető lett volna magyar földön.

2. p. 266 (554. jegyz.): Fehér ezúttal is közli — egyetlen *et* híján — a latin szöveget, de nem utal a lelőhelyére, csupán azt jelöli meg (helyesen, bár nem tüntetve föl az illető *Compilatio*, könyv és capitulum számát), hogy idézete a 11. titulusban található: *Item cum arta non potest contrahi matrimonium. Item si aliqua sit arta viro suo, et ita quod nullo modo possit deflorari, si alii non sit arta, non est matrimonium cum primo* (87rC, a régi elrendezésben 89rC, *ad Compilationem* III., lib. 4, tit. 11, cap. 1 = Richter—Friedberg p. 706—07, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 4, tit. 15, cap. 6).

Fehér azt állítja, hogy az *arta* jelentése ,,meddő", hogy ,,kutatásai szerint" a szó ,,a magyar nyelvből került" a középkori kánonjog kifejezéstárába, s az ,,ártány" szóra hivatkozik: ,,a mai magyar használat — fűzi hozzá — a mesterségesen meddővé tett anyasertések megjelölésére szolgál". Mindjárt ellene vethetnénk, hogy a ,,mai magyar használat" elsősorban a herélt kan megjelölésére alkalmazza a szót, mondhatni ez az általános; ennél fontosabb azonban, hogy az idézett szövegnek semmi köze sincs a meddőséghez. Világosan beszél a titulus címe is: *De impotencia coeundi*, még világosabban a *deflorari* ige; az *arta* az adott összefüggésben épp a koitus-képtelenség okát adja meg, és ,,szűk" jelentéssel bármilyen latin szótárban föllelhető: a hely értelme tehát egyszerűen az, hogy elhálás nélkül — nem pedig meddőség miatt! — a házasság érvényét veszti. S mivel Paulus ezúttal történetesen ragaszkodik a pápai rescriptum sztereotip, hagyományos terminológiájához (a rescriptum egyébként *arcta* alakot használ), végképp semmi okunk sincs föltételezni, hogy a közönséges és jól értelmezhető *arta* magyar kölcsönszó volna a középkori kánonjogi szaknyelvben.

A soron következő (3, 4, 5—6) helyek tematikailag szorosan kapcsolódnak egymáshoz, ugyanis valamennyi diákokra *(scolares)* vonatkozik: hogy tanácsosabb — mert olcsóbb — együtt élniük (3); hogy ne menjenek más, kevésbé színvonalas ,,stúdiumok"-ba (4); hogy jogukban áll a rektorokhoz folyamodniuk (5), s hogy tartoznak részt venni elhunyt társaik temetésén (6). Fehér maga is együvé vonja a négy helyet, úgyszintén a latin szövegek közlését is egységesen mellőzi — kézenfekvő tehát, hogy az adatokat és a szövegeket szokásos módon előrebocsátva, mi is összefüggően foglalkozzunk velük.

3. p. 61 (121. jegyz.): Fehérnél a lelőhely 86r, precízebben és a Vaticanus mostani elrendezésében 84rC: *Nota quod quanto plures sunt scolares in societate, tanto facilius vivunt et minus expendunt* (*ad Compilationem* III., lib. 2, tit. 17, cap. 1 = Richter—Friedberg p. 385, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 2, tit. 26, cap. 11).

4. p. 61 (122. jegyz.): Fehérnél a lelőhely 87r, precízebben és a kódex jelenlegi elrendezésében 85rC: *Nota contra scolares, qui ibi student, ubi nul-*

---

egyébként a vonatkozó pápai leirat lombardokról nem beszél, a rescriptum jogi tanulságát Paulus ,,aktualizálja" a lombard eretnekekre, ami már csak azért is érthető, mert Bologna Lombardia tőszomszédságában feküdt.

lum est studium vel minus bonum; et est contra Mutinenses, Vicentinos[61] *et pro Bononiensibus* (*ad Compilationem* III., lib. 3, tit. 4, cap. 4 = Richter—Friedberg p. 463, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 3, tit. 4, cap. 12).

5—6. p. 61 (123—124. jegyz.): Fehér lelőhelyül első ízben 86r-t, másodjára viszont 84v-t ad meg; valójában mindkettő mai elrendezésben a 84. folio rectóján, a B columnában található, egyazon capitulumban, közvetlenül egymás mellett: *Item scolares possunt citare rectores*[62] *et eis inobedientes privare beneficio societatis. Item scolares debent ire ad exequias scolarium et sociorum suorum* (*ad Compilationem* III., lib. 2, tit. 15, cap. 12 = Richter—Friedberg p. 14—15, *Decretalium Gregorii IX.*, lib. 1, tit. 2, cap. 11).

Fehér véleménye szerint a fölsorolt helyeken Paulus nem általában a diákokról, hanem a bolognai egyetem magyar hallgatóiról beszél, nekik ad tanácsot, őket óvja, őket figyelmezteti jogaikra és kötelességeikre. Annyiban kétségkívül igaza van, hogy a magyar kánonjogász, amikor a *Notabiliák* idézett passzusait írta, a bolognai egyetemi hallgatókra gondolt: ez kiderül nemcsak abból, hogy egyhelyt expressis verbis *Bononiensest*, vagyis, mint a szövegösszefüggés félreérthetetlenül tanúsítja, „bolognai diákok"-at említ, hanem abból is, hogy a vonatkozó pápai rescriptumok egyikében sincs a legcsekélyebb utalás sem diákokra, a rescriptumok tanulságait tehát Paulus csakugyan egyetemi tanárként, a diákéletet érintő vonatkozásaiban összegzi. Mindennek ellenére, bármennyire valószínűnek tartjuk is, hogy Paulus diákjai (akik egyébként szabadon választhatták meg,

[61] A két városra nem ok nélkül hivatkozik Paulus: a bolognai egyetem történetében többször is előfordult, hogy a helyzetükkel elégedetlen tanárok és diákok csoportosan hagyták el a várost, és másutt alapítottak „studium"-ot, így 1182-ben Modenában, 1204-ben Vicenzában, 1215-ben Arezzóban, 1222-ben Padovában. (Érdekes, hogy Paulus az arezzói „kirajzást" nem említi, holott már Bolognában, minden bizonnyal egyetemi tanárként élte át, s *Notabiliái* — a IV. lateráni zsinatra tett utalások bizonyítják — csak 1215 után nyerték el végső formájukat: hallgatása tehát a *Notabiliák* keletkezési körülményeinek szempontjából is figyelemre méltó.)

[62] Fehér megfogalmazása („bármi ügyben kérhettek személyes találkozást a rektorral") félrevezető: hadd jegyezzük meg, hogy a *rectores* nem a mai értelemben vett egyetemi rektort, hanem a diákság saját kebeléből választott vezetőit jelenti, valószínűleg a hallgatókat tömörítő két „universitas", a külföldi („ultramontana") és a belföldi („citramontana") vezetőit. A kétszer is (3, 5—6) idézett *societas* kifejezés viszont föltehetőleg az egy-egy tanárból és a hozzá csatlakozott diákokból álló csoportokra vonatkozik, ami azért föltűnő, mert a rendelkezésünkre álló adatok szerint (lásd S. Stelling-Michaud: L'université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles. Genève 1955. 26 sk.) a hallgatók „egyetemét" tanáraikkal és a városi hatóságokkal szemben érdekeik védelmére egyesítő két „universitas", majd ezeken belül a natiók, épp a korábban tanárt és hallgatóit külön szervezetekbe összefogó societasokat váltották föl, tehát Paulus szövege — ha a *rectores* fönti értelmezése helyes — látszólag ellentmondást tartalmaz; csakhogy egyfelől az egyetem története épp a XIII. század első évtizedeiben kevéssé ismert, másfelől az előző jegyzetben említett „kirajzások" mintha az egyetem válságáról árulkodnának, melynek szükségszerű következménye lehetett az egyetem szervezetének megváltozása, s ez esetben Paulus szövege egy forrongó, átmeneti időszaknak volna tanúja, amikor a régi és új szervezeti formák még egymás mellett élhettek. Bárhogy legyen is, egy bizonyos: a két *Notabilia* néhány tucatnyi *scolares*-helyének tüzetes átvizsgálása alighanem a bolognai egyetem történetének ezekre a homályos évtizedeire is több fényt deríthetne.

kinél akarnak tanulni),[63] zömmel a Bolognában tanuló magyarok közül kerültek ki, az idézett helyeket mégsem minősíthetjük egyértelműen magyar vonatkozásúaknak: Paulus megfogalmazásai ugyanis általánosságban mozognak, és semmi sem mutatja, hogy egyedül az egyetem magyar hallgatóira, a magyar diákok sajátos problémáira vonatkoznának, márpedig, ha Paulus valóban csak honfitársaihoz intézte volna szavait, nyilván nem mulasztaná el ezt félreérthetetlenül jelezni, esetleg épp a *Hungaria*, vagy *Hungari* szavakkal, mint két *Notabiliá*jában annyiszor.

[63] Lásd az első jegyzetet.

MEZEY LÁSZLÓ

A HITELESHELY A KÖZHITELŰSÉG FEJLŐDÉSÉBEN ÉS III. BÉLA SZEREPE

A hiteleshely a régi Magyarország írásbeliségének talán legjellegzetesebb intézménye, egész Európában sem talál párjára. Magyarországi volt és maradt a locus credibilis, vagy locus authenticus, mely a XII. sz. legvégétől, egészen a kiegyezés utáni évtized elejéig szolgálta az országlakosok írásos közhitelűség iránti igényét.[1] Értékelő véleményt legutoljára Mályusz Elemér alkotott róla a Thuróczy-krónikáról és forrásairól megjelent munkájában. „A világi papság testületei, a káptalanok és a szerzetesi, valamint a Johannita lovagrendi konventek, mint hiteleshelyek azt az írásos munkát végezték Magyarországon, amely más, polgári jellegű országokban, mint Itáliában, főleg a közjegyzők feladata volt. Amíg a fejlettebb gazdasági viszonyok közt élő társadalmakban az emberek, az ügyes-bajos dolgaikat jogilag érvényesíteni kívánták, megrögzíttetni, a közjegyzőkhöz vagy városi hatóságokhoz fordultak esetleg saját nevükben maguk állítottak ki oklevelet, az agrárjellegű Magyarországon az oklevélírás funkcióját túlnyomórészt az egyházi testületek látták el. A rendszer a XII—XIII. századi Magyarország viszonyaihoz illően alakult így, s bár a XV. sz.-ban már meghaladottnak volt tekinthető, a viszonyok konzervatív jellege változatlanul életben tartotta."[2] Ha Mályusz eddig idézett vélekedését helyesen fogjuk föl, a hiteleshely egy fejletlenebb ország, fejletlen gazdasági és társadalmi viszonyai közt kialakult jogi intézmény, mely elmaradottabb pótléka a haladást képviselő közhitelűségi formának, a közjegyzőségnek. Ami pedig kezdeteinek idejét illeti, a XII—XIII. századi Magyarország viszonyaihoz illően alakult ki intézményünk. A fentebb idézett és most lényegében összefoglalt kijelentés — minden körülményessége ellenére — sommás, s irodalmi hivatkozás nélkül így leírva, a szerző tekintélyén alapszik. Mivel azonban legjellegzetesebb írásbeliségi intézményünk létének magyarázatáról van szó, ez állítás — indokolás mellőzésével — a további vizsgálódás jogosultságát még nem zárja ki.

*

[1] F. ECKHART: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, IX Ergänzungsband (1913), 395—558; ÉRDÚJHELYI M.: A közjegyzőség és hiteleshelyek története Magyarországon. Bp. 1890. 75—98; SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan, Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3. Bp. 1930. 44; MEZEY L.: A pécsi egyetemalapítás előzményei (A deákság és hiteleshely kezdeteihez) — Jubileumi Tanulmányok I. Pécs 1967. 53—84; ua.: Anfänge der Privaturkunde in Ungarn und der glaubwürdigen Orte (Internat. Kongress für Diplomatik 1969) 18 (1972) 290—302. Archiv für Diplomatik 1973. — Újkori továbbélése: PAPP L.: Hiteleshelyek az újkorban. Bp. 1936 és ÉRDÚJHELYI: i. m.

[2] MÁLYUSZ ELEMÉR: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 84.

A hiteleshely olyan közhitelűségi intézmény volt, melynek gyakorlatában egy testület előtt magánfelek jogi kötelemre lépnek egymással és erről jogbiztosító eszközként (instrumentum), a testület a saját tekintélyével és e tekintélyt kifejező pecsét alatt, oklevelet ad ki. Jogbiztosító eszközhöz a XII. századtól kezdve másként is lehetett jutni, Európa hazánkon kívül lassanként minden országában, és ez *publica auctoritas*sal felruházott jegyző, notarius, ezért közjegyző közbejöttével történt. Mindkét írásbeliségi eljárásnak a célja, a jogképes személyek között létrejött megállapodásoknak jogbiztosítékká emelése. *A különbség tehát nem az intézmények tartalmában, hanem formájában keresendő.* A formai különbség *a testületi, ill. személyi,* egyedi jelleg megléte az egyikben és a másikban. Ez alapvető különbséghez járul még *az instrumentum szerkezetét* tekintve a *levélforma a hiteleshelyi kiadványnál* és az *acta-szerű* jelleg *a közjegyzői oklevélben.* Az autenticitas kifejezése, materializációja is más a hiteleshelyi kiadvány *pecsétjében* és más a közjegyzői kézjegyben, *signetben.*

Hiteleshelyeink működésének produktuma a közjegyzői oklevéllel formailag valóban nem egyezik, de Nyugat-Európa egyes részein (Észak-Franciaország, Flandria, Vallónia) megvolt az igen ősi eredetű városi oklevél, mely szintén egy testület, az èchevinek, vagy scabinusok testülete által kibocsátva, a polgárok összességének pecsétje alatt, foglalt írásba jogokat és kötelezettségeket.[3] A testületi jelleg és a testületi pecsét mint a közhitelűségi bizonyítás eszköze és formája tehát nemcsak az elmaradt magyar viszonyok között alakult ki, pedig hiteleshelyeink kiadványainak oklevéltani hovátartozását e fő sajátosság segítségével tudjuk elsősorban megkísérelni. Azonban való igaz, amit Mályusz mond, hogy a credibilitas egyházi testületek — legyenek azok, hogy pontosabban fejezzük ki magunkat, székesegyházi, vagy királyi egyházi káptalanok avagy konventek — tehát egyháziak közhitelűségi testületét jelenti. Ha tehát a magyar hiteleshelynek az írásbeliségi intézmények történetében való elhelyezésével megpróbálkozunk, a magyarországi helyzetből ugyan könnyen adódó, de az intézményt sem kialakulásában, sem belső tartalmában meg nem magyarázó interpretálástól el kell vonatkoztatnunk. Amit vizsgálódásunkban figyelembe kell vennünk, az a következő néhány dolog: 1. a hiteleshely egyházi testületek által magánfelek részére ad ki közhitelű írást, oklevelet; 2. következésképpen a magánjogi oklevéladás, a magánoklevél fejlődéstörténetében kell kialakulásának előzményeit megkeresni, 3. ezek az előzmények a testületi jellegű magánoklevélnek, testület, őrzési hely és esetleg pecsét által történő együttes hitelesítését jelentik. A kérdés továbbra is az, mindezek a jellegzetességek csak Magyarországon, csak a XII—XIII. századi viszonyaink között, és csak hiteleshelyeinken fedezhetők-e fel? Vagy pedig a locus credibilisben, *az említett két közhitelűségi megoldás közül az*

[3] O. Redlich: Die Privaturkunden des Mittelalters. Below—Meinecke: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte IV/3. München—Berlin 1911. 181—86 (Nullum donum nulla venditio... tenebit, nisi facta fuerit coram scabinis" mondja 1194-ben Arras városjoga, uo. 182); A. de Boüard: Manuel de diplomatique française et pontificale II L'acte privé. Paris 1948. 229—46.

egyiknek, a másikkal szemben való előnyben részesítését láthatjuk, a történelmi rangon való vitatkozás mellőzésével.

Vizsgálódásainkat ott kell elkezdeni, ahol az egymással jogi kötelemre lépő személyeknek a jogbiztosító eszközök birtokába juttatása legelőször rendszereződött, a római törvényben. Majd azután meglátjuk, hogy az európai és nem csupán a magyar történelem előrehaladásával hogyan és miként juthatott el egy közhitelűségi forma Magyarországra, és miért vehetett föl sajátos, de végül is elég hosszú időnek teherpróbáját kibíró alakot.

*

A lex Romana története kezdeteinek idejében, a per tárgyát képező ügylet, vagyonátruházás, adósság, csak szóbeli megállapodásban jött létre.[4] Ennek formaságait, sőt formulázását, a jog pontosan rögzítette, s mert (állítólag) egy szimbolikus gesztus, szalmaszál (stipula) átnyújtását is hozzáfűzte — stipulatiónak nevezte.[5] Ez az ünnepélyes szóbeliség — sollemnitas — melyet még tanúk is támogattak, a korai római társadalom és állam paraszti egyszerűségű igényei szerint, az ügylet jogerejéhez elegendő is volt. Vagyonjogi kérdések csaknem kizárólagosan fekvő birtokok tekintetében, azokon lakó emberek között merültek fel, akik egymás között, az ügylet kötéséhez személyesen megjelenve kötelezték el magukat. Ezért mondja Paulus: „Verborum obligatio inter praesentes, non inter absentes contrahitur." (A szóbeli kötelem jelenlevők, nem távollevők között jön létre.[6])

Karthágó és a keleti földközi-tengeri provinciák meghódítása után olyan jogrendszerek váltak a rómaiak és jogászaik előtt ismertté, amelyek azok kereskedő, távolsági, tengeri kereskedelemmel foglalkozó lakosainak igényei szerint, e nem együtt jelenlevő, sőt egymástól nagy távolságban élő felek közötti obligatiókat, kötelmeket is sokszor kényszerültek rögzíteni. Erre, a szóbeliség egyáltalán alkalmatlan volt, és ezért lépett mindinkább előtérbe a kötelmek létesítésének Caius által emlegetett esetei közül („aut enim re contrahitur obligatio, aut verbis, aut litteris, aut consensu"[7]), az írásban stipulálás. Jellemző mindenesetre, hogy a klasszikus római jog szerint az írásos kötelem (litterarum obligatio) csak a szóbeli megszűnte után („cessante verborum obligatione") következhetett,[8] ha a felek közül az egyik, vagy mindkettő nem volt jelen.[9] Ezzel szemben a hellenisztikus

[4] Franz Wiacker: Vulgarismus und Klassicizmus im Recht der Spätantike. Sitzber. der Heidelberger Akademie der Wiss. 1955. ...Abhdl. Riccobono S., La università... 10—11; Max Kaser: Das römische Privatrecht, I. Handbuch der Altertumswissenschaft X /3/3/1. — Heinrich Mitteis: Reichsrecht und Volksrecht; Ernst Levy: Vulgarisation of roman law in the early middle ages. Medievalia et Humanistica 1 (1943).

[5] „Est verborum conceptio — mondja Paulus — ad quam congrue interrogatus respondet velut: Spondes? Spondeo. Dabis? Dabo. Promittis? Promitto. Fidei tuae erit? Fidei meae erit." Pauli Sententiarum 2, 3, 1; Ernst Levy: Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationsrecht. Forschungen zum römischen Recht. Weimar 1956. 34.

[6] Pauli Sent. 2, 3, 1 és 5, 7, 2; Levy: Weström. Vulgarrecht. 34.

[7] Caius III. 89; Levy: Weström. Vulg. 19.

[8] Inst. 3.21; Levy: 54—55.

[9] Levy: i. m. 54.

felfogás szerint, a szóbeli megállapodást azonnal követnie kellett az írásba foglalásnak *(ταυτα λεγειν καί γράφειν τα ῥηματα).*

H. Siber, B. Levy, M. Kaser,[10] és különösebben a két utóbbi, erőteljesen hangsúlyozza a római jogi írásbeliség hellén vagy inkább hellenisztikus eredetét.[11] Tény az, hogy a hellenisztikus jogok hatására a szóbeli stipulálás mindinkább visszaszorul, vagy írásbelivé alakul. Paulus ennek következményét már így vonja le: hogy az írásos kötelem maga annyit ért, mintha az előírt és ünnepélyes kérdés—felelet tényleg megtörtént volna. („Quod si scriptum fuerit instrumento promisisse aliqua perinde habetur, adque si interrogatione praecedente responsum sit.")[12] Caius epitomátora már a „verborum solemnitast" nem ismeri.[13] Kétségtelen, az írásbeli szerződés a „litteralis contractus" akkor jut be a római törvény gyakorlatába és lesz általánossá, amikor az klasszikus fegyelmezettségét elvesztve vulgarizálódik. De talán — gondolhatja a kívülálló — a dominatus középszerű törvénytudói, a közjogi és államjogi konstitucióban kimerülő, birodalmi jogalkotás által következetesen mellőzött, magánjogi gyakorlatban,[14] a nagyon elasztikus, ötletes, hellenisztikus megoldások bázisán állva, több segítségben is részesültek a vulgáris, mint a Tyrannis érdekeit szolgáló birodalmi jog részéről. Ilyen segítség volt a magánjogi írásbeliség, mely már a Iustinianus előtti *(Codex Theodosianus* 7,18; *Novellák* 3,45) jogalkotásban is háttérbe szorítja a szóbeli obligatiót, s a stipulatio terminus helyét elfoglalja a cautio, scriptura, instrumentum, documentum, chirographum.[15]

Az írásnak a klasszikus római jogban importált jellegét mutatja a magánjogi írásbeliség, a római magánoklevél bizonytalan fejlődése. Caius idézett szavai („. . . contrahitur obligatio . . . litteris. . .") kezdetben nem is szükségképpen oklevélre értendők, míg a görög gyakorlatban a „chirographum" és társai a „syngraphon", vagy a „symboleion" mindig ezt jelenti. Írásbeli kötelem létrejöhetett a számadáskönyvbe, kiadási naplóba (tabulae rationum domesticarum, codex accepti et expensi) történő bevezetése útján.[16] Bizonyításhoz ez az írásos dokumentum ugyan elég volt, de a jogot mégsem ez alapozta meg, hanem a verbalis contractus vagy obligatio. Változást ezen a téren is a görög-hellenisztikus gyakorlat lassan végbemenő befogadása hozott. Az adósságlevél, a kötelezvény bizonyította, sőt néha már megtestesítette a jogot. Ez bizonyosan áll a chyrographumra, mely már nevében mutatja az adós kézírásával tanúsított kötelezettséget. Ugyanezt kell mondanunk a syngrapharól, mely a két szerződő fél részére külön-külön példányban készült, sőt a rationes domesticae bizonyító erejét Kaser a görög-hellenisztikus banküggyel hozza vonatkozásba.[17] Az ókori pénzgazdálkodás

[10] Heinrich Siber: Römisches Recht, II. Römisches Privatrecht. Berlin 1928. 180—83; Kaser: i. m.; Levy: i. m.

[11] Siber: i. m. 183, 107; E. Levy: Weström. Vulg. 20. 35—37.

[12] Pauli Sent. 5, 7, 2.

[13] G. Ep.: 2, 9, 12.

[14] Levy: Das Privatrecht... ein Stiefkind der Epoche. 13.

[15] Uo. 42.

[16] Kaser: i. m. 160—61, 113.

[17] Siber: i. m. 181; Kaser: i. m. 203; u. i. A. Steinacker: Die antiken Grundlagen der Mittelalterlichen Privaturkunde. Leipzig—Berlin 1927.

valóban nem lehetett meg írásos bizonyítékok és biztosítékok nélkül. Sőt a földbirtokviszonyokban bekövetkezett változások: a gensek és a falu-közösségek közös birtoklásának felbomlása, a korábbi, szóbeli solemnitások helyett, még a fekvő vagyon jogi kezelésében is — mint A. Steinwenter egy szép tanulmányban kimutatta — a magánjogi írásbeliség teljes elfogadását segítette elő.[18] Ennek a folyamatnak diplomatikai következtetéseit Giry egészen a hellén hatás számbavételéig terjedő határozottsággal vonta le.[19] Az antik oklevél diplomatikai sajátosságait Oswald Redlich máig használatos kézikönyvében röviden összefoglalta,[20] Harold Steinacker pedig az antik magánokleveles gyakorlatnak a kora középkorba átnyúló, bár módosuló képét tárgyalja meg, igen részletesen.[21]

Az antik vagy késő római charta diszpozitív jellege eléggé nyilvánvaló volt. Kérdéses maradt az, hogy a jogot valóban annyira megtestesíti-e, hogy valaminek jogos birtoklását önmagában mindenestől bizonyítja. Ha igen, az oklevél átadása — traditio cartae — a chartába foglalt rendelkezéssel érintett vagyon átadását is jelenti, legalább a fekvő birtok esetében. Heinrich Brunner, O. Redlich,[22] Salvatore Riccobono igenlő felfogásával ellentétben Francesco Brandileone, Giannino Ferrari, Ernst Levy[23] és Alain de Boüard[24] határozottan tagadja az írás, oklevél átadása (traditio chartae) vagy az írás által történő átadás, átruházás (traditio per chartam) önmagában vagyonátruházó erejét. Az A. de Boüard által idézett notariusi formula: „post traditam chartam complevi et absolvi"[25] és a hozzá hasonlók, valóban csak egy konklúziót tesznek lehetővé: „negotium s' identifie avec la charte".[26] Hasonló értelmű egy longobárd oklevél záradékolása: „én, aki fentebb, híres férfiú, e kis írás írója az átadás után ezt befejeztem és kiadtam" („ego qui supra vir clarissimus scriptor huius chartule post tradita complevi et dedi") (758).[27] Értelmezéséhez hozzásegítenek a de Boüard-nál található formulákban olvasható fordulatok: „me praesente tradita est donatio, traditione chartae".[28] A birtokba bocsátás (corporalis immissio) még a korábbi római jog felfogása szerint, más aktusokat is megkívánt. Így, ha házeladásról volt szó, nem maradhatott el a kulcsok átadása (traditio clavium aedium venditorum . . .), és ami minket még közelebbről

[18] Arthur Steinwenter: Fundus cum instrumento. Akad. der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Kl. Sitz. Bericht. 221/1. Wien—Leipzig 1942. 100—02.

[19] Manuel de diplomatique, II. 27; „Une influence patente de la pratique hellenique. . ."

[20] Die Privaturkunden des Mittelalters. München—Berlin 1911. 2—8.

[21] Harold Steinacker: Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde. A. Meister: Grundriss. Erggbd. 1. Leipzig—Berlin 1927.

[22] Így Redlich: Die Privaturkunden. 5: „Das Vulgarrecht der römischen Provincialen: Die Übergabung des Grundeigentums durch die Begebung der Urkunde allein durch die blosse Traditio cartae."

[23] Ernst Levy: West Roman Vulgar Law. The Law of Property. Philadelphia 1951. 146—48.

[24] Manuel 5—54.

[25] Uo. 46.

[26] Uo. 81.

[27] Codex Diplomaticus Langob. I. n. 129, p. 14.

[28] Boüard: Manuel 46, 47.

érdekelhet: „ki a fundust birtokba akarja venni, határait járja be" („ut qui fundum possidere velit, omnes glebas circumambulet . . .").[29]

A charta, a magánoklevél jelentősége — akárhogyan is értelmezik a „traditio chartaet" — nagy volt. Keletkezése, kiállítása ennek a jelentőségnek megfelelő gondosságot igényelt. Csak olyan személyre lehetett az ilyen dokumentum kiállítását bízni, aki a szükséges tudnivalókkal és gyakorlattal rendelkezik. Ilyenek voltak a tabelliók, tabellariusok, tabulariusok, kiknek neve a kézírásos oklevelek, a chirographumok legrégibb formáját, a viasztáblákat idézi emlékezetbe. A latin név különben az Oriensben is meghonosodott tabularius, vagy tabellarios formában. A *tabellio által kiállított charta önmagában magánjellegű volt*, a közhitelűség — publica fides — még nem volt sajátja. Steinwenter a római magánoklevél közhitelűvé válását az acta és gesta sajátosságainak és gyakorlatának segítségével mutatta be.[30]

Az acta a római hatóságok, testületek, bíróságok, tárgyalásairól, intézkedéseiről készült feljegyzések, jegyzőkönyvek, de intézkedések és határozatok elnevezése. (Acta senatus, ordinis.) Gesta más, nem állami pl. egyházi testületek, városi kúriák hasonló jellegű írásainak, jegyzőkönyveinek (gesta ecclesiastica) vagy főhivatalnokok hivatali naplójának, emlékeztető feljegyzéseknek *(ὑπομνήμα)* elnevezése. Az acta jegyzőkönyv értelemben véve közhitelű akkor lett, amikor letisztázták, majd megpecsételték, záradékolták, az archeionban vagy tabulariumban elhelyezték, vagy az érdekelt félnek kiadták.[31] Így már a publica monumenta gyűjtőnév alá került. Közhitelűségük tehát a hatósági, közhivatali actáknak volt; azoknak az iratoknak, melyeket az acták őrzési helyén szerkesztettek (testamentum ad acta conditum), vagy közéjük helyeztek (gesta translata in publica monumenta).[32] A iustinianusi kodifikáció idejére a hatóságokat már általában megillette a közhitelű iratszerkesztés joga: („magistratus conficiendorum actorum ius habeant"). „Acta conficere" itt már nem egyszerűen csak jegyzékek készítése, hanem a tisztázat elkészítése és kiadása. Ezért egyértelműek a „*καθαρά*" és az „*ἀνθεντίκα*".[33] De, ha tabellio állította ki az oklevelet, az közhitelűvé lehetett pl. a városi hatóság irattárába helyezése által (gestis municipalibus allegatio).

Egészében, a birodalom görög nyelvű prefektúrájában (praefectura per Orientem) alakult ki differenciáltabb formában ez a gyakorlat, s a terminológia is változatosabb a görögben, mint a latinban. Ezt a közhitelűvé tételt nevezték démosiósisnak a hatósági helyeket démisiosis toposnak vagy démosion archeionnak.[34] Steinwenter és Lewald a démosiosis topos alatt a ta-

[29] Boas Cohen: Traditio clavium in Jewish and Roman La. Studi Koschacker II. Milano 1954. 573—92.

[30] Arthur Steinwenter: Beiträge zum öffentlichen Urkundenwesen der Römer. Graz 1915. 127.

[31] Steinwenter: Beiträge 5—8.

[32] Uo. 9; Cod. Just. 7.52 (De re iudicata) 6. „Impp. Honorius et Theodosius AA Iuliano proconsuli Africae. Gesta quae sunt translata in publica monumenta, habere volumus perpetuam firmitatem, neque enim morte cognitoris perire debet publica fides." 414. aug. 30. Cod. Just. 1, 56, 2: „Magistratus actorum conficiendorum ius habeant."

[33] Steinwenter: Beiträge 14.

[34] Uo. 8: „démosioi chartai".

bellarios statióját, azaz irodáját érti,[35] és így a démosion archeion mintegy a mai olasz archivio notarile elődje lenne. Ferrari a közhitelű helyek hatósági vagy testületi jellege mellett nyilatkozik.[36] Különben maga Steinwenter hoz fel egyiptomi görög okleveleket, melyekből kitűnik, hogy az egyházi levéltárak (chartulária) és azok őrzője (chartophylax) saját ügyeken kívül, magánfelek részére is írtak és őriztek magánokleveleket. Így tehát valamiféle közhitelűség megillette a legszentebb egyház levéltárait *(τα αρχεία τῆς ἁγ. ἐκκλησίας)*. Hogy ott, az egyházi archeionban megírt *(γεγράμμενη)* oklevelet, mindjárt megillette-e a közhitelűség, a démosiosis, Steinwenter nem tárgyalja, Ferrari azonban az általános gyakorlatból következtet rá.[37]

Végezetül meg kell még említeni, hogy a késő római törvényhozás a most ismertetett — testületi jellegű — közhitelűségi gyakorlat terjedését azzal is elősegítette, hogy az ingatlanok átadásánál (Konstantin 316) és ajándékozásnál (Nagy Theodosius), a traditio érvényességéhez a „confectio gestorumot" előírta.[38]

*

A római világ igazi sejtje a civitas volt, és ez a birodalommal nem bomlott szét, ha egy longobárd főtisztviselő vagy katonai méltóság: dux, marchio, comes katonáival a közigazgatás és a kamara ügyeinek intézésére megtelepedett benne. A helyőrség ismét védhető állapotba helyezte az omladozó falakat. Az újra biztonságot nyújtó falak közé visszaszállingóztak az elmenekült lakosok, vagy az ottmaradásra nagyobb bátorságot nyertek. Ennek a városi lakosságnak, bármily kicsiny volt és bármennyire a legyőzöttek tették többségét, léte bonyolultabb alapokon nyugodott, mint a longobárd uraié. Nem a föld tartotta el. Megélhetést lakóinak kezük és értelmük munkája biztosított. Vagyonukat nem a föld, legalább nem főként az, alapozta meg. Árujuk és a pénz, amit az áruért és munkáért kaptak, jelentette létalapjukat. Az ilyen mozgó, elhasználódó, fogyó vagyonnak biztosítása, ha jogi garancia kellett, a germán jog lehetőségei szerint megoldható nem volt. A germánok egyik törvénykönyve sem ismert más — mint szinte kizárólag a földdel kapcsolatos — magánjogi problémát. Adott esetben eskü, vallomás, a birtokostársak, szomszédok vagy rokonok részé-

[35] Steinwenter 71—73, vö. Lewald, Saw. Zsch. 33 (1912) 626.

[36] Giannino Ferrari: I documenti graeci meridionali di diritto privato dell'Italia meridionale... Byzant. Archiv. 4. Leipzig 1910. 122: „Il chirografo redatto dal tabellione non diveniva per questo autentico in senso moderno.. in theoria per emeno l'autenticità si raggiungiasso solo in seguito alla demosiosis paragonabile in un certo qual modo alla gestis allegatio..." különben Steinwendtner maga idézi Paulust: (testamentum ad acta conditum) „signo publico obsignatum in archivum redigatur, ut si quando exemplum eius interciderit, sit unde peti possit." Beiträge, 59. 2. j. Bizonyosnak látszik továbbá, hogy a közhitelű (démosioi) helyek, mint bibliothéké démosión legón Egyiptomban, egyáltalán, mint archeia grammatón phylakin, csak a Birodalom keleti (görög) felében léteztek megtűrve, mint a hellenista, vulgáris jogok intézményei, uo. 20—26, 60.

[37] Steinwenter: Beiträge 80—82; Ferrari: i. m. 102.

[38] Uo. 53.

ről, a vitát lényegében már el is dönthette.[39] A jogi élőszó jogot szerzett vagy biztosított az új urak, a longobárdok, de nem így az iparos vagy a kereskedő „római" polgárok szemében. Ez utóbbiak vagyonuk biztosítására kész jogi rendszert csak a római törvényben találtak. Hogy valamelyes törvényes biztonság között létezhessenek, ezzel a joggal kellett élniük. Ezek a városlakó rómaiak nemcsak származásuk, hanem munkájuk eredményének biztosítása érdekében is, ragaszkodtak a római joghoz. De magával hozta ez a jog azt is, hogy igénybevétele esetén bizonyítás, követelés behajtása, csak írásos bizonyítékok alapján volt lehetséges.[40]

A római város életének olyan sajátossága volt ez, mely az egész római birodalomra és annak jogéletére rányomta bélyegét. Az imént láttuk ennek a ténynek következményét is. A város, a városlakók, a hajdani Róma társadalmának utolsó maradványa, most sem nélkülözhette a jogban, fogalmazásban, jogi tények írásba foglalásában járatos személyeket. Tudjuk, hogy ezeket a rómaiak tabellióknak nevezték. A közhitelűség igazi letéteményese azonban a municipium és publica *fides*ének látható megnyilvánulása a *gesta*, melynek leírója, olykor szerkesztője, a városi exceptor.[41]

Antonio Muratori már a XVIII. században meggyökereztette azt a felfogást, hogy a notariusok rendje a barbár századokban, azaz a longobárdok itáliai királyságának egész ideje alatt is, mint valami nélkülözhetetlen tisztség — munus — változatlanul megmaradt. Ez a felfogás szinte napjainkig tartotta magát. Igaz marad továbbra is, ha a „notáriusok rendjét" — *notariorum ordo* — egyszerűen, mint a kor *jogi értelmiségét* tekintjük. Azóta azonban, hogy a notárius mesterségével az írástörténet is foglalkozott, merültek fel kétségek a római tabellio és a longobárd kori notarius azonossága tekintetében.[42] A notarius írástudásával és társadalmi szolgálataiva az írásgyakorlatnak ama tudásához kapcsolódik, melyet a *notare* igéve

[39] A tulajdon bizonyítása Rothari törvénykönyvében (343): „Si quis Caballum invenerit... ducat eum in iudicem, qui in loco ordinatus est, aut certe ante ecclesiam in conuento usque quarta et quintam vicem..." Ed. BLUHMEL, 63.

[40] „sentita esigenza di garantire la firmitas delle norme con l'ausilio della scrittura in membranam..." Calasso Il problema, i. h. 84, ezzel találják szemben magukat a longobardok „il fatto nuovo per la coscienza barbarica non fu soltanto l'iniziativa legislativa di un rex gentis, ma altresi *la scrittura* e per giunto in lingua non propria..." uo.

[41] A városi írásbeliség intézője az exceptor, később notarius civitatis, kinek eredeti dolga az insinuatio gestis municipalibus, s akit a polgárság választ meg. Bár nem tabellio, de egy városban annak funkcióját is ellátja, mint magánoklevelek szerkesztője és leírója. LUIGI SCHIAPARELLI: Note diplomatiche sulle carte longobarde. Archivio Storico Italiano Ser. 7. 17 (1932) 5.

[42] A notarius, mint generikus megjelölés, használatát Muratori így magyarázza: „passò anche il titolo di Notarius in chiunque esercità l'uffizio, di mettere in iscritto ogni determinazione che spettasse alla fede pubblica". Diss. 12. Dissertazioni sopre le antichità italiano III. Roma 1755. 140—41. Azonban Schiapparelli megjegyzi: „tra i due vocaboli la differenza è sostanziale. Tabellio: ufficio riconosciuto dallo Stato... organizzati nell'una schola... notarius (territorio longobardo) è scrittore privato e non fa parte di una organizzazione riconosciuta dalle leggi" Note... 5. Vö. E. DURANDO: Il tabellionato e notariato, Torino 1897. 64—66. Teljes áttekintés: R. PETRUCCI: Notarii. Documenti per la storia del notariato italiano. Milano 1958.

jelöltek.[43] Már az antik örökség számbavételénél fel kell figyelni a notarius mesterségbeli tudására és annak társadalmi hasznára. Kétségtelen, hogy Itáliában az új barbár királyság berendezkedésének ideje alatt sem szünetelhetett a notariusok tevékenysége.[44] A notariusok mesterségük igazi értelme szerint, csak elszigetelve működhettek egy-egy olyan személyhez kötve, aki szolgálataikat közvetlenül vette igénybe. Igazában, mint már említettük, miként római elődeik, ők is titkárok voltak bizalmas, egészen személyes jellegű munkakörben.[45] A longobárd időkben tehát nem lehet beszélni notariusok testületeiről, miként azt sokáig tették. Nem is lehetett arról szó, hogy ezek a *minden hivatalos jelleg nélküli*, miként hangsúlyoztuk, erősen személyes kapcsolatban élő írástudók, valamiféle közös szervezetben egyesüljenek. A félreértés nyilván onnan származik, hogy később valóban feltűnnek a notariusi testületek, kollégiumok, vagy ahogyan eleinte szerették ezeket nevezni: *scholák*. Mivel a tabelliók is — mint tudjuk — ilyen testületekbe szerveződtek, kézenfekvő volt a feltevés, amiből hamarosan biztos állítás lett, hogy a középkori notariusok a tabelliók utódai. A dolog azonban nem így áll. Amikor a longobárd királyság határai állandósultak, és pontosabban körülírták már Bizánc itáliai birtokainak területét is — beleértve Szent Péter örökségét, a pápai birtokokat — a notariusok és a tabelliók tevékenykedése is, területileg elkülönül. A longobárd területen nincsenek tabelliók; a bizánci és pápai birtokok területén viszont csak tabelliók működnek, a notariusoktól megkülönböztethető személyek, sajátos munkakörökben.[46] Az antik közhitelű írásbeliség tehát nem jelenik meg a longobárd királyság területén abban a formában, amelyben azt a császárkorban és a bizánci Itáliában is ismerték.

A római jog szerződéseinek, a kontraktusoknak írásba foglalásánál a közhitelű személy szereplése elmellőzhetetlen volt. Az írástudók, a tabelliók közbenjötte a megállapodás kívánt jogi hatása érdekében — *a magistratus előtt* — feltétlenül szükséges. Nem így a germánoknál. Az írás, a notariusi oklevél elkészítése, csak azt a célt szolgálta, hogy a jogi aktusnak kellő szóbeli és más formaságok betartásával történt végbemenetelét bizonyítsa, és hogy erre a tényre emlékeztessen.[47] Ennek az emlékeztető jellegű iratnak

[43] A kettős írásgyakorlat institutionalitását a legtalálóbban G. Moschetti jellemzi: „I due tipi di sorittura, le due scuole, l'una laica, cittadina e forse comitale, *l'altra ecclesistica* sotto la guida della schola sacerdotum della capitolare veronese potrebbro postulare *due indirizzi, due metodi* del tutto diversi, e poiche sopratutto ci occupiamo di scienza giuridica, applicata alla pratica delle formule notarili e giudiziarie, due tipi di formule diverse." Primordi esegetici sulla legislazione longobarda nel sec. IX. a *Verona*. Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. 1. Spoleto 1954. 74—75. A gyorsírás és a notarum laterculi sorsát már HÖRLE a profán művelődés emlékéhez kötötte: i. m. 14—15, 44, 59—60. „La tradizione latina confermata di giorno in giorno nella prassi notarile..." CALASSÒ: Citramontani, ultramontani e il problema storico del diritto comune. L'Europa e. il diritto romano. Studi P. Koschaker. II. Milano 1954. 41.

[44] SCHIAPARELLI: Note 18—19.

[45] „il longobardo si ricollega al notaio privato romano", SCHIAPARELLI: Note 32.

[46] „Il territorio del tabellio nell'Italia settentrionale e il romano — ravennato; quello del notarius è il longobardo..." SCHIAPARELLI: Note 5.

[47] „Tra i notarii senz'altra indicazione, si possono avere notai di chiese, di duchi e della regia potestà": SCHIAPARELLI: Note 24, alább már ezt mondja: „i notarii civitatis, regiae potestatis, ducis, si possono considerare notai pubblici..."

leggyakoribb elnevezése notitia, recordatio. Nem is volt ez igazi oklevél: charta. (A notitia szó, még mindig csak a notare, azaz a jegyzetelő írás fogalomkörén belül mozog.) Mindazonáltal az itáliai-longobárd tartós együttélés, már a VII. században nyilvánvalóvá tette a barbár jövevények előtt a közhitelű írásbeliség hasznát, a most említett lényegében még magánjellegű feljegyzésgyakorlat keretein túlmenően.[48] Természetesen következik e változásból az államhatalom megfelelő állásfoglalása. Rothari törvényében már intézkedik az oklevélhamisítás ellen. A büntetés: kézlevágás.[49] Ugyanekkor már az adásvétel, még a földvásárlás is, csak írás közbenjöttével jöhet szabályszerűen létre, de még megmarad a szóbeli bizonyítás, az eskü, megközelítő egyenjogúsága.[50] A beneventói hercegségben Adelchis (866) így rendelkezik: korábban bárki, aki írni tudott, oklevelet (breve) állíthatott ki, most azonban már csak a notariusok (értsd a hercegi jegyzők) állíthatnak ki breve-t vagy legalább azt (hitelesítően) alá kell írniuk.[51] Rothari ediktuma már kijelenti, hogy csak az ő jegyzője, Anschald által írt vagy ellenőrzött (recognitum) oklevelet szabad elfogadni.

A közhitelűség a longobárd államokban a király vagy a herceg írástudóinak kezében volt letéve. Az udvari írásbeliség intézménye ezért szükségszerűen számban növekedett, tevékenységben differenciálódott. Megkülönböztethető a referendarius, aki az írásba foglalandó anyagot átvette és a fogalmazás lényeges elemeinek megjelölésével továbbadta a notariusnak, aki a diktátumot elkészítette és a scriptorral leíratta.[52] Az udvari notariusok nem álltak sokáig magánfelek rendelkezésére, és nemcsak a királyságban, de a két hercegségben (Spoleto és Benevento) a hercegi jegyző mellett

[48] Calassò már a hetedik századi viszonyokkal kapcsolatban így ír: „accettazione da parte della coscienza barbarica, dell'uso del documento nella conclusione di atti e di negozi privati..." Il problema istituzionale... 84.

[49] Rothari: 243: „De cartola falsa: Si quis cartolam falsam scripserit, aut quodlibet membranum, manus ei incidatur". Ed. Bluhme 50, Beyerle 64.

[50] Rothari 227: De emptionibus et vinditionibus si quis comparuerit terram... ostendat libellus scriptus, ubi rogatus fuisset praestandi. Et si libellus non habuerit, nihil aliud facit emptor, nisi praebeat, sacramentum, secundum qualitatem pecuniae". Ed. Bluhme, 47.

[51] A fejlődés végpontján Adelchis (c. 8. a. 866): „Inconveniens usque modo consuetudo extitit, ut quisquam voluisset si nosset scribere brevem, undecumque oportunitas exegisset. A modo autem decernimus, ut soli notarii brevem scribant, sicut et cetera munimina. Et quiscumque deinceps brevis fuerint absque notarii subscriptionem ostensus nullam retineat firmitatem; quoniam multos ex illis deprehendimus fuisse falsos..." Ed. Bluhme, 179.

[52] Rothari, 247: „nullo alio exemplari credatur, nisi quod per manus Anscaldi notarii nostri scriptum aut recognitum..." a kancelláriai személyzetről: Schiaparelli: Note 22; az Anton Chroust által összeállított oklevéljegyzékben többször megkülönböztethető: a recognitiót végző (datarius), akit a „per" jelöl, a dictator (sokszor referendarius) és a scriptor (néha notarius). Pl.: 751. VII. 4. Aistulf: (Farfa) per Tisinnium illustrem notarium, ex dicto Andreatis, scriptor Radvaldus: 762, XII. 27. Farfa Desiderius: „per Tisinnum illustrem referendarium et ex dicto Radvaldi notarii Hautilmus notarius (scriptor)"; 766, I. 20, „Adelchis: S. Salvatore Brescia; per Auseriundum notarium et ex ipsius dictatu Petrus notarius (scriptor)". Untersuchungen über die langobardischen Königs- und Herzogsurkunden. Graz 1888. 188—89.

feltűnnek az önálló és magánoklevél-kiállítással foglalkozó notariusok.[53] Érdekes megjegyezni, hogy a notariusok társadalmi súlyának növekedése a magánjegyzői szerepkörből elindulva éppen barbár környezetben ment végbe.[54] De mégis elég gyakori még az az eset, hogy a notarius egyszerűen csak írnok.[55] A notarius munusának két ágra szakadása, helyesebben megvalósulása, a diploma (királyi, hercegi oklevél) és a charta (magánoklevél), eltérő technikájában is megmutatkozik.[56] A notariusok között — akár udvari jegyzők, akár „közjegyzők" — világi és egyházi személyeket egyaránt lehet találni, de ez utóbbiak mégis ritkábban fordulnak elő. S ha éppen egyházi notariussal van dolgunk, nem tudhatjuk, hogy esetleg nem valamely püspöki egyház notariusa került-e a szemünk elé. Különben nem ritka eset volt az, hogy közhitelűségre igényt tartó okleveleik megírásánál a püspökök is világi jegyzők közreműködését vették igénybe.[57]

Az itáliai egyházi írásbeliség természetesen leghatározottabb vonásokkal, a pápai írásbeliségi intézmények szervezetében és gyakorlatában áll előttünk.[58] Még az üldözések idején, a hét diakónus működési kerülete szerint hét notariusi körzetre (regio) osztották Rómát. A kerületi notarius foglalatoskodott a szükséges hivatalos feljegyzések elkészítésével, a szociális, karitatív és gazdasági ügyeket intéző diakónus mellett, de az ő és az aldiakónus dolga volt még a vértanúk törvényszéki kihallgatásainak lejegyzése is (acta vagy gesta martyrum). A pápa közvetlen közelében is működtek notariusok, akiket a IV. századtól kezdve ugyanúgy neveznek, mint a régi császári palota-jegyzőket: „a szent palota notariusai". Ezek a pápai notariusok azonban ugyanúgy titkári, tehát magánjellegű, a közhitelűséget nélkülöző szerepkörben működtek, mint az előbb említett longobárd királyi jegyzők: „notarii regis" és nem „regia potestate". Fontosabb és közhitelűséget igénylő okiratok készítésénél a pápa és kúriája nagyon sokáig, egészen a XI. század végéig a római városi tabelliók intézményének, ahogyan ott őket nevezték, a soriniariusoknak fogalmazási, iratszerkesztési tudását vette igénybe. Jóval szerényebb volt természetesen a többi egyház írásbeliségi szervezete. A kisebb-nagyobb püspökségekben mindenütt megtaláljuk a püspök környezetében a notariusokat, akik mindenekelőtt püspökeik szolgálatára álltak.[59] Ha valóban egyháziak ezek a jegyzők, akkor is rendszerint csak kisebb rendek birtokában levő klerikusoknak mondhatjuk őket. Élükön az ún. primicerius állott.

[53] „A Spoleto ed a Benevento il notaio del duca, si distingue invece del notaio di carte private." SCHIAPARELLI: Note 14.

[54] SCHIAPARELLI: Note. 13.

[55] „notai semplicemente scrittori". Note 24.

[56] „notai dei diplomi [a kancelláriában] e notai regi della regie potestà, delle carte [közjegyzők]" uo.

[57] „figurano tra i notai persone laiche ed ecclesiastiche; queste ultime sono rare, e si ha sempre il dubbio (hogy nem-e csak) notai di chiese..." SCHIAPARELLI: Note 24.

[58] A következőkhöz: L. SCHMITZ-KALLENBERG: Die Lehre von den Papsturkunden; Meister Alois, Grundriss der Geschichtswissenschaft. I. Leipzig 1906. 193—210.

[59] ERNST MAYER: Der Ursprung der Domkapitel zugleich ein Wort zu den Urkunden Drogonis. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Kan. Abt. 38 (1917) 10, 25.

A latin egyházi notariátus — ellentétben a bizáncival — semmi különösebb erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy a közhitelűség rangját elérje. Nagyon könnyen érthető ez, hiszen a római egyház ekkor még igyekezett általában a római törvényben világosan megfogalmazott működési hatáskörén belül maradni. A magánjogi írásbeliség intézése pedig teljesen „res civilis" volt. Ennek szervezésébe az egyház nem szólhatott bele, annál kevésbé irányításába. Meg azután a római kereszténység és a longobárd királyság viszonya sohasem volt tartósan rendezett vagy éppen barátságos.

Amikor Nagy Károly a longobárdok itáliai királyságát is birtokába veszi, új országának hivatalos írásbeliségét is, bizonyos mértékig rendezni kívánta. Így történt, hogy longobárd kapituláréjában határozott tilalmat olvashattunk a tekintetben, hogy papok milyen mértékben szerepelhetnek notariusi vagy egyáltalán törvény előtti képviselő minőségében: egy pap se írjon oklevelet földesurának (senior), sem annak megbízottja (conductor) ne legyen.[60] A locus authenticus tehát Itália lassan határozott arculatot öltő notariusával, a persona authenticával sem történeti fejlődésében, sem elvben, sem gyakorlatban hasonlóságot nem mutat, de nem is mutathat.

*

A XI. századi Bizáncban, a törvénytanulás iskolájának helye a Szt. György kolostorban volt, s az iskola élén a törvények őre, a nomophylax állott.[61] Segítségére elsősorban a könyvtáros (bibliophylax) volt. Az első nomophylax Psellos barátja Ióannés Kiphilinos, a későbbi pátriárka lett. Az újjászervezett jogi oktatás célja a jogi antikvitás *(των νομων ἀρχαιοτης)* feltárása és elsajátítása volt.[62] Mivel ez a latin nyelv ismerete nélkül lehetetlen, ezért a bevezetés a latinba *(ἑρμενεια της 'Ιταλιδος)* az oktatásból nem hiányozhat. A szerzett ismeretek hatásos közlése vagy érvényesítése — természetesen — a rhétoriké techné segítségével történik. Ezért az új törvénytudók — nomikoi nemzedékének az ékesen szóló rétorok közé kell számítódni *(τοις λογιωτατοις ἐναπογραφεσθαι ῥητορσι)*. Így felkészülve két pályára válnak alkalmassá: jegyzők vagy ügyvédek lehetnek. Alkalmas voltukat vizsga állapítja meg.[63]

Konsztantinosz Monomakhosz és humanistáinak intézkedései, amiket a császári „novella constitutio" tartalmaz, nem elsőnek rendezik a tabellários- és ügyvédképzést.[64] VI. Leó *Basilikái*ban is (VIII., 1,26) találhatók már vonatkozó előírások. A legrégibb rendelkezés I. Leó császár A. Vivianus praefectus praetoriohoz intézett rendelete (460). Ebben megtiltja, hogy az eminentissima praefectura 150 advocatusa között foglaljon helyet olyan, akit a jurisperitusok eskü alatt — s ez oklevélbe foglaltassék — a szükséges

[60] Muratori: Dissertazioni I. 12, 141.

[61] Novella constitutio saec. XI medii, quae est de schola iuris constituenda et legum custode creando... ed. Antonin Šalac. — Textus breves graeci et latini I. Praga 1954. Šalac szerint a szerző Ióannés Mauropus (6—7. l.).

[62] Novella const. 3a. ed. Šalac 19.

[63] „*Τους συμβολαιογράφους τους συνήγορους ἀνακρίνουσι*". Uo. 4.

[64] Fuchs. 7.

ismeretekkel rendelkezőnek nem mondanak: „Juris peritos etiam doctores, eorum jubemus juratos *sub gestorum testimonio* depromere esse eum qui posthac subrogari voluerit, peritia juris instructum."[65]

A notariusi rend tudásának ellenőrzése, az utánpótlás színvonalának rendszeres biztosítása, a késő római társadalom és állam, meg az írásbeliség szoros kapcsolatából következik. Ez a kapcsolat a bonyolult állami szervezettel igen szoros és szükségszerű is volt. Így érthető a legfelsőbb szintű államvezetés gondja az írásbeliség emberei körül: „Praecipua est nostrae pietatis intentio circa notariorum nomen. . ." (Gratianus, Valentinianus és Theodosius, 380. jún. 15.);[66] „Praeclaram nobilemque militiam spectabilium tribunorum notariorum, qui gloriosis obsequiis nonnihil rei publicae commoditatis adferunt et decoris. . ." (Zeno).[67]

Írástudókra természetesen nemcsak a császári hivatalokban (Sacra Scrinia) meg a különböző fokozatú adminisztrációban volt szükség, hanem a magánosok vagyonjogi ügyleteinek írásba foglalásánál is. Ez utóbbi feladat ellátása a *symbolaiographoi*t illette, akiket latinul *tabulariinek* mondottak (görögösen: *ταβουλαριοι*, vagy *ταβελλαριοι*). Már Konstantin egy kollégiumba fogta őket össze, s ez a testület ellenőrizte egyúttal szaktudásukat is.[68] A bizánci korban VI. Leó egyik rendeletével (*διατάξις*) 24 tabullariosból álló közjegyzői kollégiumot létesít, egy primikérios vezetése alatt. Erre bízta a jegyzőmesterség oktatását is, amit a jelöltek gyakorlati jellegű magántanulás útján a didaskaloi nomikoi mellett sajátíthattak el.[69] Ugyancsak bölcs Leó 50. novellájában 500 nomismánál nagyobb értékű szerződés levélbe foglalásához még három tanút is megkívánt. Jóval korábban 500 solidus fölött már az insinuatio ad actát is előírták.[70] Általában a magán oklevélnek és a hivatalos írásbeliségnek, a *ius actorum*mal felruházott magistratusnak közbenjötte, mint a közhitelűvé tétel, a démósiósis kelléke, a kora bizánci korban is megmarad, s ez az egész írásbeliséget, az írástudó réteget, a társadalmi gyakorlat nagyobb részét tekintve, világi jellege megóvásában segítette. Igaz azonban, hogy mind a latin, mind a görög provinciákban püspökök, egyházak és kolostorok mellett is találhatunk tabulariusokat, notariusokat, grammatikusokat.[71] A közép-bizánci korig még nem változik meg a bizánci írásbeliségnek, irányítóinak, intézményeinek lényegük szerint világi vagy (ha egyházi intézményről van szó) világias jellege. Más lesz a helyzet a skizma és a Komnenosok trónra jutása után. I. Manuél a filozófiai hypatos és a nomophylax tisztségeinek ellátását a Hagia Sophia diakonusainak juttatja.[72] Ez a császári intézkedés nem jelentette azt, hogy a bizánci felső oktatás a pátriárka és az egyház felügyelete alá került.[73]

[65] Cod. Iust. II, 7, 11.
[66] Cod. Iust. XII, 7, 1.
[67] Uo. 2.
[68] ZACHARIAE C. E. VON LINDENTHAL: Geschichte des griechisch-römischen Rechts. Berlin 1892. 296—97.
[69] BRÉHIER II. 230.
[70] ZACHARIAE 304.
[71] MITTEIS: i. m. 171; ZACHARIAE 297.
[72] BRÉHIER III. 497.
[73] A *ὑπατος των φιλοσόφων* nem hivatala szerint, csak mint egyházi személy tartozott a pátriárka alá.

Alkalmas viszont említése arra, hogy az egyháziak és kifejezetten a diakónusok, meg az írásbeliség és általában a művelődés kapcsolatának szoros voltára — a XI. és XII. századi Bizánc kultúrájában — figyelmeztessen. De tévedés lenne azt hinni, hogy ez a kapcsolat a keleti egyház és a műveltség viszonyából természetesen következik. A Komnenos-kor nagy pátriárkája Michaél Ankhialos, még inti az egyháziakat, nevezetesen az áldozópapokat, diakónusokat és lektorokat, hogy világi tisztségek viselésétől, világi szolgálat vállalásától tartózkodjanak.[74] A *κόσμικα ὀφφίκια*, a világi tisztségek közé nem számítódik be már az ügyvédkedés *(συνηγόρειν)*. Kezdetben ugyanis zárt, teljesen világi jellegű testület volt az ügyvédeké, világi elöljárók alatt *(ὑπο κοσμικων ἀρχόντων)*, most azonban szabad mesterség (eleutherion spudasma), tehát egyháziak által is gyakorolható. A most hallott vélemény már nem a pátriárkától származik, hanem egy császári bíróságtól, hová egy ügyvédkedő pap, akit Lukács pátriárka perbe fogott, fellebbezett.[75] Ez utóbbi döntés — úgy látszik — nem annyira lehetővé tette a jogi írásbeliségnek egyháziak által történő gyakorlását, mint inkább legalizálta azt.

Giannino Ferrari a görög nyelvű és Bizánchoz tartozott dél-itáliai területek magánoklevél-adására vonatkozó adatok elemzése nyomán megállapítja, hogy az oklevél kiállításával megbízott személy a bizánci időkben csaknem mindig az egyháziak közül kerül ki.[76] Sőt, a két fázisú, a fogalmazást és a levélírást elkülönítő gyakorlatban, a tisztázás munkáját is pap végezheti. Így 1058-ban: *διά χειρός Χρησαφίου ἱερέως ἐκ προστάξεως Χρυσωιωάννου καί ταβουλαρίου*" („Chrésaphios pap keze által Chrysoióannés tabularios fogalmazásából").[77] De még a későbbi normann, majd Hohenstaufen-uralom alatt sem változik a helyzet.[78] A vidéki tabularios tisztségét sokszor a helyileg illetékes prótopapas (esperes) viselte. Törvénytudó voltát még külön is hangsúlyozta a nomikos jelző. A notarius ugyanis — minden jelző nélkül — egyszerűen csak írnokot jelöl. A tabularios-pap oklevélkiállító jogát szinte már intézményszerűnek látjuk, ha az egy püspökséggel áll kapcsolatban: „*Ἱερεὺς καί κληρικός καί ταβουλάριος ἐπισκοπῆς Νικωτέρων*" „nicoterai püspökség papja és klérikusa és tabulariosa", vagy a város plébánosi hivatalához kötve találkozunk vele: „B. *πρωτοπάπας τῆς μεγάλης καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ταβουλάριος πόλεως Λουκίδου.—*" („Lukidos város nagy plébánia egyházának esperese és a város jegyzője, tabulariosa").[79] A kisázsiai görög partvidék XII. és XIII. századi okleveles anyagá-

[74] „*ἀπέχεσται τῆς ἐνεργείας τῶν κοσμικων ὀφφίκιων καί δουλείων*". Nomocanon, Tit. 8. c. 13, PG. 104, 1090; 119. 787—88.

[75] Nomocanon, i. h. MIGNE: PG 104, 1091; *περι συνήγορων* címmel MIGNE: PG 119, 783—86.

[76] GIANNINO FERRARI: I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli byzantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii-Byzantinisches Archiv. 4. Leipzig 1910. 8.

[77] Számolnunk kell a *ἱερέως καί ταβουλαρίου* összetartozásával és ez esetben az oklevél szerkesztését *(προστάξις)* végző Chrysoióannés hivatal megjelölése nélkül marad.

[78] FERRARI: i. m. 9.

[79] FERRARI: i. m. 9—10, ugyanígy Sziciliában a XII—XV. században.

ból is hasonló tényekre figyelmeztető adatokat közöl Ferrari. 1257-ben Argyropolisban egy smyrnai diakónus az Argyropolis főjegyzője, a logothetés: *(„διά χείρος διάκονου νομίκου Σμυρνῆς καί λογοθετου του 'Αργυροπόλου")*. De, hogy a tabulariosi gyakorlat egyházi hatóság mellé is szervezve lehetett mint Nikotériában, Smyrna is bizonyítja: *(„ὁ ταπεινος διάκονος λογοθέτης καί ταβουλάριος τῆς μητροπόλεως Σμύρνης")*. A diakonos nomikos, a jogtudós diakónus mint tabellio nem egyházi feladatot látott el. A polgári élet, a civitas, a polis szükségleteinek érdekében hasznosította jogi és fogalmazási ismereteit. Egy bizánci jogi glossa a tabelliót, szinte klasszikusan, így határozta meg: az aki a polis okleveleit írja, kit többen nomikosnak mondanak *(„ταβελλιων ὁ τα τῆς πόλεως γραφῶν συμβολαία, ὁ παρα τοις πολλοις νομικός λεγουμενός")*.[80] Tevékenységük különben leginkább vagyonátruházási (paradósis) ügyekben nyilvánul meg. Az általuk létrehozott oklevélfajták leggyakoribb minősítései ezért a carta traditionis és traditio per cartam-nak megfelelően: *παραδωτικα γράμματα, γραμμά χαριστικον, δωρεάτικον* vagy *παραδῶσις δι' ἐγγράφου*.[81]

Erősen tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy a tabularios nomikos e sűrűn igénybe vett szolgálatai már önmagukban elegendők voltak a közhitelűség minden kellékének biztosítására. Ha valaki a középkor végi császári vagy pápai közjegyző, imperiali vagy pontificali auctoritate létrejövő autenticitását visszavetíti a korábbi középkorra, akár a XI. és XII. századra is és azt — Magyarországon kívül — általánosnak mondja, ezt a tévedést el nem kerülheti. A középkor végére megszilárduló, sőt véglegesedő, nyugat-európai közjegyzői gyakorlat e századokban, melyek hazai írásbeliségünk és írástudóink létének alapvetését látták, csaknem egész Európában ismeretlen.[82] De nem tud róla a római jogi írásbeliséget és annak alapját, a római törvénytudást, legnagyobb teljességében őrző bizánci jogi kultúra sem. Ellenben láttuk, hogy a római magánjogi írásbeliségnek és termékének, a magánoklevélnek létrejöttével, a tabellio *technikai* szerepe mellett, a jus actorum birtokában levő magistrátusnak, különösen a municípium kúriájának, általában a hellenisztikus jogi gyakorlat területén, a *topoi demosioi*nak, mint hitelességi helynek, az acta vagy a gesta őrzési helyiségeinek, az *archeion*nak milyen nagy szerepe van.[83] A személyi vonatkozásokat illetően pedig ugyanígy megtudhattuk, hogy a teljes jogbiztonsághoz *(εἰς πλειόναν ἀσφαλείαν)* megkívánható a topikoi archontes, a helyi előkelőségek jelenléte. *A közhitelűség, demosiosis több ember, egy intézmény hitelén (fidedignitas, axiopistia)* nyugodott. És nem volt ez másként a már velünk érintkező Bizánc történetében sem. 1040—1050 között a Bariból

[80] Ferrari: i. m. 79.

[81] Uo. 96.

[82] Ferrari is így foglalja össze az e korszakban (XI—XIII. sz.) gyűjtött tapasztalatait: „Nemmeno all'epoca della quale ci occupiamo la concezione moderna era ancor giunta a completa maturazione; non pare che in massima il notaio da solo potesse imprimere all'instrumento la fede publica, giacche probabilmente sempre ispirandosi all'antica idea romana che richiedeva la insinuatio, ossia la cooperazione di un magistrato munito del ius actorum, esigevasi come vedemmo, l'intervento di speciali magistrati e dignitari..."

[83] L. Steinwenter: Beiträge. (30. j.)

való Oristos *(δία χείρος Ὁρίστου Βαρέως)* az odahívott és alulírott előkelő tanúk *(αρχόντων μαρτύρων)* szeme előtt állítja ki az oklevelet.[84] Általában hitelre méltó tanúk jelenléte szükséges: „*ἐνωπιον καλων καί ἀξιοπιστων μαρτύρων*". A démosiosishoz megkívánt tanúskodás a helyi előkelőségek részéről, ez utóbbiak különleges kvalifikáltságát is megköveteli. Hitelt érdemlő férfiaknak kell lenniük: „*παρά των ἀξίοπιστων ἄνδρων*".[85]

A Komnenos-kortól kezdve az archonok egyházi előkelőségek, a székesegyházak klerusának első tisztségeit viselők lesznek, kiknek jelenléte *(παρουσία)* az oklevél teljesebb garantálását jelenti: „*ἐπι παρουσία τῶν θεωφιλεστἄτων κληρικῶν καί ἀρχόντων τῆς ἁγ. μητροπόλεώς Σμύρνης*". (a legszentebb szmirnai érseki egyház istenszerető klérikosainak és méltóságainak jelenlétében).[86] Hogy kik voltak közelebbről ezek az archonok, különböző oklevelek sorolják fel: a kincstartó *(σκευο-φυλαξ)*, a prokurátor *(πρωτεκδικος)*, a fő-ekonómus *(μεγα ὀικονομος)*, a főénekes *(πρωτοψαλτης)*, a *πρωτοπαπας*, sőt maga a metropolita is.[87] Az egyháziak archoni tisztségei azonosak az egyházi hivatalok fogalmával, mondja tehát Theodoros Balsamon, a nagy bizánci kánonista („*Ὀφφικία μεντοι ἐκκλεσιάστικα λέγονται τα ἀρχοντίκια*").[88]

I. Manuél idejében, amikor a basileus rokona *Béla herceg*, Alexiosz néven trónörökösként nevelődött, lett nomophylax a Hagia Sophia diakónusai közül való Theodoros Balsamon. Akkor már a patriárkátus chartophylaxa volt, a XII. században igen virágzó bizánci kanonisztika három fejedelmének — Ióannész Zonarasz, Alexiosz Arisztonosz mellett — egyike, de még két társát is felülmúlta.[89] Maga is betöltötte az oikumenikos pátriárka „nagy egyházában" a chartophylaxi tisztet. Teljesen illetékesen tájékoztathat tehát minket e hivatal (ophikion) természetéről.[90] Az elnevezés a pergamen oklevelek és hivatalos könyvek őrzéséről veszi eredetét *(ἐκ του φιλάττειν μεμβράνας ἤτοι κωδίκια)*. Ezeknek ő a legjobb ismerője és a bennük foglaltaknak biztos tudója. Így azután képes a püspöki jogokat bölcsen érvényesíteni *(ἐπισκοπίκων δέ δικαίων φροντίστης ἀξιομάχος)*. Valóban ő a pátriárka szája és keze *(του πατριάρχου στῶμα καί χείρ)*.[91] Ebből következik, hogy a chartophylax áll az egész pátriárkai írásbeliségi apparátus, különösen a 12 közhitelű pátriárkai jegyző *(πατριαρχικόι νοταριόι ἀυτοπίστιαν ἐχόντες)* élén.[92] De alája tartoznak a nagy egyház 31 ophphikionjának felsorolásában a második taxist képező kancellária tisztviselői is: a protonotários, a logothetés, a kanstrisios, a repherendarios, a regisztratura vezetője, a *ὑπομνήματων γραφός* és a 31. rangot lefoglaló primikerios tón patriarchikón

[84] Ferrari: i. m. 55.
[85] Uo. 84.
[86] Uo. 83.
[87] Uo. 84.
[88] Migne: PG 137, 540.
[89] Beck: Die Kirche... 655—57; 1185-ben antiochiai pátriárka lett, de székét nem foglalta el. Művei Migne: PG. 137—38. és a 104. és 119. kötetekben.
[90] L. Meletai c. művét, Migne: PG 138, 1013—1076. Különösen 1033—1052, hol a prótekdikos és a chartophylax hivataláról van szó.
[91] Migne: PG 138, 1040.
[92] Migne: PG 138, 1044.

notarión is.[93] Fontos egyházi iratok, a synodusi levéltárból *(συνόδικον σχεδάριον)* vett másolatok a chartophylax pecsétje és aláírása által nyertek hitelesítést.[94] A pátriarkai adminisztráció élén áll és bár az első taxis negyedik helyét foglalja csak el a chartophylax (a megas oikonomos, a m. sakellarios, a m. sceuophylax is megelőzi), egészen kivételes megtiszteltetésben is lehetett része. Ha a pátriárkát képviseli, diakónus létére is a főpapok (metropoliták, püspökök) előtt ül *(„διάκονος ὤν . . . προκαθήται τῶν ἀρχιέρεων")*.[95]

Nomophylax, tehát a jogi oktatás irányítója azért lehetett a cartophylax, mert sokirányú, jogszolgáltató, igazgatási és tanácsadói tennivalói között, a nem kodifikált bizánci egyházjog sokszor hiányos anyagával kellett dolgoznia. Tételes törvény, írásba foglalt intézkedések, munkájában nem igen segíthették. A Nomokanon is mindjárt az elején felveti a consuetudo és a lex, a synetheia és a nomos egymáshoz való viszonyának kérdését. Ha nincs írott törvény *(νομός ἐγγραφός)*, akkor a szokásjog kérdezendő meg, ha ez sincs, jogi analógiát kell keresni, végül a joghoz kell fordulni, „mellyel Róma város él".[96] A „nagy egyház" chartophylaxát az írott és nem írott jog, kánonjog és római jog ismerete, valamint gyakorlata, nem közönséges jogászként állítják elénk. Bizonyára méltót arra, hogy a Szt. György kolostorban elhelyezett törvénytanító iskolát igazgassa. Ezek az ismeretek kétségkívül megvoltak Theodóros Balsamónban, I. Manuél nomophylaxában. Hogy azután Manuél két fontos intézkedésének meghozatalában része volt-e, nem tudjuk, de talán nem ok nélkül feltételezhetjük. A két intézkedés a császári kancellária jelentőségének emelésére vonatkozik. Az egyik a kancellária fejét, a prótasékrétist, polgári perekben bíráskodási joggal ruházta fel. Másik rendeletével Manuél császár előírja, hogy *a császári bíróság elé pert egy deésis (petitio) útján terjesszenek (1166)*.[97]

*

534-től 1169-ig tartott — mondja Scheltema — a jogforrások folyamatossága a kelet-római birodalomban, Justinianustól I. Manuélig.[98] 1169-ben lép a justinianusi kodifikáció teljessége helyébe, az eredetileg csak a jogi oktatás szolgálatában, Bölcs Leó rendeletére összeállított *Basilika biblia* császári könyvek hatálya.[99] Theodóros Balsamón volt ismét az, aki egy, a patriárka és az amaseiai érsek közötti jogvitában már a *Basilika* és nem a *Codex* szerint formálja szakvéleményét.[100]

[93] Migne: PG 119, 923—25 és Beck: Die Kirche... 120; Bréhier II. 505—06.
[94] Migne: PG 138, 773.
[95] Uo. 541; L. még E. Hermann: Chartophylax, DDC. III. 621—26.
[96] Migne: PG 104, 981—86. Nomocanon, Tit. I. c. 3. vö. Dig. 1, 3.
[97] Bréhier: i. m. 357.
[98] H. J. Scheltema: An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft, II. Das oströmische Reich. Institutet for sammenlignende Kulturforsning, Series A: Lectures XXIV. Oslo 1958. 128.
[99] „Formell gesehen aber endet im Jahre 1169 die Geltung des justinianischen Rechts und traten die Basiliken Leos des Weisen an seine Stelle..." uo. 131.
[100] Scheltema: i. m. 130.

Ebben, a bizánci udvart állandóan jogi kérdésekkel foglalkoztató néhány évben tartózkodott Manuel környezetében az egy ideig despotés Alexios: a későbbi *III. Béla*. Moravcsik megírta már, hogy a trónutódlásra nevelt herceg a császár megbízásából részt vett egy nomokanón megalkotásában.[101] Ilyen ismeretek, ilyen tapasztalatok birtokában látott hozzá Béla hazája trónján a jogi írásbeliség ügyeinek rendezéséhez.[102] A magánjogi kötelem és más instrumentum — quod inter legitimas contractum est personas — intézményeként nem vehette igénybe a még nyugaton — Itáliában — is csak kialakulóban levő újabb típusú notariatust.[103] *Állandósultabb, klasszikusabban római formában* volt ismert előtte az axiopistia, a fidedignitas (a gesta municipalia leszármazottja, a városi oklevél mellett). A démosioi topoi, a *loca publica* bizánci kiadványában látta, országa lakosai hiteles contractusának példáját. S mert a kor *bizánci* gyakorlata megőrizte a konstantini és még a keresztény császárság előtti idők *vallási testületben* konkretizálódó axiopistiáját, ezért — és nem a bevezetőben idézett vélemény szerinti állandó magyar elmaradottság következtében — ruházta fel *a királyi egyházakat a fidedignitas különleges előjogával, s tette őket hiteleshelyekké.*

[101] 1166-ban vett részt egy zsinaton, melynek egy nomokanónját mint a császár veje és képviselője jóváhagyta: MIGNE: PG 140, col. 252. vö. MORAVCSIK GY.: Pour une alliance byzantino—hongroise (seconde moitié du XIIe siècle) Byzantion 8 (1933) 557; Les relations outre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades. Revue des Études Hongroises 8—11 (1933) 305; új lenyomatban: Studia Byzantina. Bp. 1967, 307, ill. 317; továbbá ua.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1952. 79—83.

[102] A veszprémi káptalan 1181-i hiteles kiadványát említi SZENTPÉTERY: Magyar oklevéltan 122; ezt bizonyítja, hogy az intézmény elvi alapjai tisztán állottak már a király előtt 1181-ben és ezért rendelkezünk már ebből az évből a gyakorlati megvalósulás példájával.

[103] L. a 42. jegyzetet.

GYÖRFFY GYÖRGY

A MAGYAR KRÓNIKÁK ADATA A III. BÉLA-KORI PETÍCIÓRÓL

A magyar krónika V. István-kori folytatásában, melynek szerzőségét Ákos mester budai prépostnak tulajdonítjuk, III. Béláról, középkori történelmünk egyik legszínesebb életpályát befutott és legnagyobb uralkodójáról évadatain kívül alig olvashatunk valamit: üldözte a tolvajokat és latrokat, valamint bevezette a kérvényezést a római kúria és a császárság mintájára: (171) „Postea regnavit Bela frater eius qui fures et latrones persecutus est et petitionibus loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii."[1]

Ehhez Kézai Simon egy évtized múlva néhány konkrét adatot fűzött III. Béla görög vonatkozásairól: (69) „Sed post hunc regnavit Bela *Graecus, quem Becha et Gregor apud imperatorem Graecorum diutius tenuerunt.* Hic quidem fures et latrones persecutus est petitionibus loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii."[2]

A krónikáknak a kérvényezésre vonatkozó adatát támogatni látszott III. Béla azon írásbeli rendelkezése, melyet egyik 1181-i oklevelében szögezett le: „. . . nehogy valamilyen ügy, mely jelenlétemben zajlott és elvégeztetett, feledésbe menjen, szükségesnek tartom, hogy bármely ügy, mely felségem előtt tárgyaltatott meg, írásos bizonysággal erősíttessék meg." („. . . ne aliqua causa in mei presentia ventilata et definita in irritum redigatur, necessarium duxi, ut negotium quodlibet in audientia celsitudinis mee discussum scripti testimonio confirmetur.")[3]

Ugyanezt kiegészíti egy másik 1181-i oklevelének arengája, melyben kimondta, hogy a király és alattvalói által az egyházaknak tett adományokat királyi megerősítéssel és privilégiummal örökítsék meg: „. . . que tam a nostra regia maiestate et munificentia, quam ab illustribus viris sive quibuscunque dei fidelibus sub nostra potestate degentibus dei ecclesiis sunt collata, regia auctoritate firmare et privilegiis perpetuare proposui."[4]

Amióta az előbbi oklevél szövege 1783-ban ismertté vált,[5] történetírásunk III. Bélának az írásbeliségre vonatkozó rendelkezését párhuzamba állította az idézett krónikahellyel, s általában úgy tekintettük, mint egyazon intézkedés két vetületét.

[1] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. I—II. Budapestini 1937—1938. (A továbbiakban: SRH.) I. 462; MÁLYUSZ E.: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 13—15.

[2] Uo. I. 183.

[3] FEJÉRPATAKY L.: III. Béla király emlékezete. Szerk.: FORSTER GY. Bp. 1900. 157, 345.

[4] T. SMIČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae 1904. II. 177. Idézi: SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 73.

[5] E. SPIESZ: Archivische Nebenarbeiten. Halle 1783. I. 140.

Árnyaltabban építette be a krónikahelyet magyar történetébe Pauler Gyula, aki hivatkozik rá III. Béla törvénykezési újításáról szólva, de a petíciózást IV. Béla történetében említi. Ismertetve IV. Béla rendelkezését arról, hogy írásban kell a kérelmeket előterjeszteni, hozzáfűzi, hogy „amit III. Béla kezdett, következetesen folytatta".[6]

III. Béla okleveleinek és kancelláriájának Fejérpataky László szentelt külön tanulmányt, melyben kiemelte az 1181-i oklevél jelentőségét, és cikkét azzal fejezte be, hogy „III. Béla uralma a magyar királyi kancellária és általában a hazai oklevéladás történetében korszakot alkot", annál feltűnőbb, hogy az idézett krónikahelyről, mely a petíciók III. Béla kori bevezetésére vonatkozik, említést sem tett.[7]

Ennek oka nyilván az, hogy III. Béla okleveleiben nyoma sincs petíciónak, írásbeli kérelmezésnek, és az, ami oklevelesen igazolható, a király szóbeli döntéseinek és az adományoknak az írásba foglalása. Bár Fejérpataky észre kellett vegye a III. Béla oklevelei és a krónikahely közötti ellentmondást, nem tért ki rá.

Az ellentmondást Erdélyi László oldotta fel *Árpád kor* c. művében, hol az első 1181-i oklevélre való hivatkozással megállapította, hogy III. Béla „királyi döntésre vagy jóváhagyásra kötelezővé tette az írásbeliséget" majd a következőket fűzte hozzá a szóban forgó krónikahely magyarázatára: „Ennél többet tulajdonít neki a száz évvel később szerkesztett krónika: hogy ő kezdte meg a kérvények írásba foglalását a kancelláriánál, a római és császári udvar szokása szerint, valamint ő rendelte el a tolvajok és latrok üldözését. Ámde Rogerius emlékirataiból határozottan tudjuk, hogy ez a két újítás IV. Béla újítása volt, főleg az, hogy a kérvényezők először a kancellár elé kötelesek terjeszteni ügyüket, s a könnyebbeket a kancellár intézze el, csak a súlyosabbakat terjessze írásban a király elé. A krónika és Rogerius szavaiban pontos egyezések vannak, s világos, hogy a későbbi krónika félreértette, IV. Béláról III. Bélára tolta vissza, régiesítette az újítást, melyet IV. Béla végül kénytelen volt visszavonni a szerviens nemeseknek adott szabadságlevélben."[8]

Erdélyi észrevétele után és reá hivatkozva Szentpétery Imre *Oklevéltan*ában óvatosabban fogalmazott, mikor III. Béla kancelláriai reformjának ismertetése kapcsán idézte a két 1181-i oklevelet: „Úgy látszik, mintha ezekből a kijelentésekből egyenesen valami reformszerű intézkedés visszhangja csendülne ki. Sőt a krónika a petitiók benyújtása szokásának behozatalát is III. Bélának tulajdonítja: »... *petitionibus loqui traxit originem, ut Romana habet curia et imperii.*« (*Kép. Krón.* 74. fej.) Kétségtelen, hogy a kor követelményeit felismerve, III. Béla király rajta volt az írásbeliség elterjesztésén, s ha az írásbeli petíciózás elrendelését még korainak is látszik az ő idejére tenni, ugyanakkor más téren is hasonló törekvésének nyomait találjuk."[9]

[6] A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1893. I. 428, II. 168.
[7] I. h. (3. jegyz.) 145—68 és külön: III. Béla oklevelei. Bp. 1900. Német kivonata: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Erg. Bd. VI. 220—34.
[8] Bp. 1922. 165.
[9] Bp. 1930. 73.

A kérdést Szentpétery állásfoglalásán elindulva bővebben tárgyalta Szilágyi Loránd *Írásbeli supplicatiok a középkori magyar adminisztrációban* c. értékes tanulmányában: „A . . . Bizáncban nevelkedett III. Béla volt az első magyar király, aki szükségesnek gondolta, hogy bármely ügy, mely előtte intéztetett, »scripti testimonio confirmetur«. Sőt talán már ő megpróbálkozott az írásbeli petitiók bevezetésével is, »ut Romana habet curia et imperii«. Előbbi intézkedésének volt is eredménye, utóbbi azonban — ha a *Képes Krónika* tudósítása egyáltalán nem tévedésen alapszik — nagyon is korai volt. Ezt a második lépést csak egy fél évszázad múlva tette meg az írásbeliség — IV. Béla alatt."[10] A továbbiakban idézi Rogerius *Carmen Miserabile* c. művéből az írásbeli petíciók IV. Béla-kori bevezetéséről mondottakat, s ezt az írásbeliség európai fejlődésébe ágyazza. Megállapítja, hogy a római kúriában az írásbeli szuplikáció régen is szokásban volt, de a XIII. század elejéig nem volt kialakult formája; éppen ennek szentelte művét 1226—1227 táján Guala Bichiari bíboros *Libellus de formis petitionum secundum cursum Romane curie* c. munkájában. Egy bolognai jogtudós pedig 1215-ben megkoszorúzott művében a császárokhoz és királyokhoz benyújtandó petíciókra a pápai minta követését ajánlotta. Szilágyi Bresslau nyomán kiemeli azt a Pauler által is tudott tényt, hogy a német császári kancellárián II. Frigyes alatt indult el az írásbeli petíciózás. A IV. Béla által bevezetett írásbeli kérvényezés megszűnését IV. Béla 1267-i rendelkezésével magyarázta, de példát hoz rá 1277-ből, hogy főurak továbbra is írásban kértek levelet a kancelláriától. Végül részletesen tárgyalja a szuplikáció írás hazai gyakorlatát a XV. századdal induló adatok alapján.[11]

Szilágyi Loránd cikkének 1932-i megjelenése óta némileg módosította nézetét. 1970-ben hozzám intézett levelében kifejtette az alábbiakat: „. . . tanulmányomban némileg kételkedve írtam az írásbeli petitióknak III. Béla által való bevezetéséről. S ma ezt már teljesen lehetetlennek tartom. Ezt főleg két adattal bizonyítom. Az egyik Rogerius. . . a másik . . . az 1267. évi törvény utolsó cikkelye. . . Így tehát kétségtelen, hogy a különböző krónikaszerkesztések III. és IV. Béla személyét összetévesztették, amit az is bizonyít, hogy mind Kézai, mind a *Képes Krónika* csak a pápai és a (német) birodalmi udvar (kúria) szokására hivatkozik, Bizáncra nem. E kérdéssel kapcsolatban még meg akarom említeni, hogy tanulmányomat később ki akartam egészíteni több *supplicatio*-val, melyek közül kb. háromnak jelzetét Holub József professzortól kaptam. Azonban ezek a jelzetek is elvesztek, mint az általam az újkor elejéről kijegyzett — sok tekintetben hasonló — adatok."

Szilágyi Loránd tehát Erdélyitől függetlenül, de sokkal nagyobb felkészültség alapján eljutott arra a végkövetkeztetésre, hogy a krónikába tévesen került III. Béla neve mellé a *petíció* bevezetéséről szóló adat.

Hasonló eredményre jutott Mályusz Elemér, aki idézett művében (1971. 14) kifejtette, hogy a III. Bélának tulajdonított intézkedéseket IV. Béla tette meg. A krónikában a hibát Ákos mester követte el, aki Rogerius

[10] Levéltári Közlemények 10 (1932) 158.
[11] Uo. 157—76.

művéből merítette a IV. Bélára vonatkozó adatokat és tudatosan kapcsolta III. Bélához: „Egyrészt a kancelláriai írásos ügyintézés tekintélyét kívánta növelni a szokás előbbre hozatalával, másrészt a királyra nehezedő népszerűtlenség súlyát próbálta csökkenteni az odiumnak III. Bélára hárításával".

Erdélyi, Szilágyi és Mályusz nézetének kiegészítésére legyen szabad néhány ismert tényezőt kiemelni és néhány további adalékot hozzáfűzni.

1. Rogerius mint kortárs és fültanú számol be arról, hogy IV. Bélát trónra lépése (1235) után a magyar nemesség egyebek között azért gyűlölte meg, mert bevezette, hogy bármely nemes a királyi udvarban pert nem indíthat és személyesen nem szólhat ügyében, csak akkor, ha kérvényt nyújt be a kancellároknak és kívánja ennek elintézését („ordinavit, quod qualiscunque eminentie fuerint nobiles, in sua curia negotium movere aut sibi horetenus loqui nequirent, nisi supplicationes cancellariis porrigerent et exinde finem negotii expectarent.")[12]

Rogerius ugyanezt még egyszer tárgyalva hozzáfűzi, hogy IV. Béla ezt a *római kúria* mintájára rendelte el („duxit deliberatione provida statuendum, quod negotia suorum regnicolarum deberent *ad instar Romane curie* per petitiones in sua curia expediri").[13]

2. III. Béla és IV. Béla újítása közt jelentős fokozati különbség van. III. Béla intézkedése: a király által eldöntött ügyek és az egyházaknak tett adományok írásba foglalása a jogi írásbeliség fejlődésében sokkal kezdetlegesebb fokozatot képvisel, mint az ügyek kérvénnyel való elindítása.

3. Harry Bresslau arra nézve, hogy a XIII. század első felében világi udvarok a római kúria mintájára honosították meg az írásbeli petíciót, mint legszemléletesebb példát Rogerius adatát hozza fel.[14] IV. Béla intézkedése beilleszkedik az európai fejlődésbe; ugyanez III. Béla korában anakronisztikus.

4. A III. Bélára vonatkozó krónikaadatot Pauler nyomán úgy magyarázni, hogy amit III. Béla tervezett, IV. Béla valósította meg, reálisan nem lehet. Ha Ákos mester krónikája semmit sem tartalmaz III. Béla színes pályafutásáról, bizánci neveltetéséről, görög császárjelöltségéről, francia házassági és egyházi kapcsolatairól, ciszterci alapításairól és hadjáratairól, tehát egykor milliók által tudott történeti tényekről, irreális feltételezni, hogy a krónikás a király egyik meg nem valósult tervét, gondolatát ismerhette és feljegyezhette volna.

5. Vitatható, hogy a hiba oka tudatos ferdítés vagy véletlen elírás. Nézetem szerint arról lehet szó, hogy Ákos mester a királyok évadatait tartalmazó rövid krónikába, mellyel megtoldotta a II. Géza-kori gestát, be akarta szúrni IV. Bélához azt, hogy üldözte a latrokat és bevezette az írásbeli petíciót, de rossz helyre szúrta be. Ugyanilyen hibát követett el Ákos mester I. és II. Gézával kapcsolatban, amikor azt az 1148-i oklevélből

[12] SRH II. 556.
[13] Uo. 559.
[14] Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Leipzig 1889. I. 681; 1931. II² 2—3.

igazolható tényt, hogy II. Géza a pesti vámot a budai prépostságnak adta, I. Géza történetéhez toldotta be.[15]

Ákos mester III. Béla történetére ugyanúgy nem rendelkezett bővebb forrással, mint III. és IV. István, valamint Imre és II. Endre történetére nézve, csupán a királyok epochális adatait tartalmazó rövid krónikából meríthetett. Ha lett volna III. Béla és II. Endre-kori krónikafolytatás, abban e kor királyainak története bőven el lett volna beszélve. Ennek hiányában nincs szilárd alap a ma ismert krónikaszerkesztésben III. Béla és II. Endre kori folytatás feltételezésére.[16]

6. IV. Béla 1267. évi törvényének 10. cikkelyével tényleg eltörölte három évtizeddel korábban tett rendelkezését az írásbeli petíciók bevezetéséről („Item: causae nobilium sine petitionibus debeant expediri"),[17] ezzel azonban nem szűnt meg a petíciózás. Továbbélésére bizonyítékul felhozok egy Budán kelt 1299-i alországbírói oklevelet, amelybe átírtak egy III. Endréhez intézett petíciót; a petíció két gyűrűs pecséttel volt ellátva *(sub duobus sigillis anuleis)*. Szövege:

„Domine Rex! Conqueruntur vobis Gelyanus et Donath iudices de comitatu Wezprimyensi et petunt excellenciam vestram supplicando quod Ladizlaus filius Rusd et Dees filius Tyburchii litteras quas in vestre maiestatis presencia in octavis diey cinerum legi fecerunt contra Zoda, Bors et Nicolaum de Zurchuk super eo, ut ipsi eosdem super terra domine regine destruxissent, credere sublimatas vestra nolit, quia non nostro sigillo et nobis penitus ignorantibus fraudulenter eedem littere sunt concesse."[18]

Bár a petíciót nem magánfél, hanem két veszprémi szolgabíró intézte a királyhoz, szövege arról tanúskodik, hogy a perlekedő magánfelek is levélben fordultak a királyhoz, melyet felolvastak előtte. Igaz, hogy a szolga-

[15] Uo. 395. Vö. Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. 159. A tévedést a krónikafolytatók és -másolók akkor sem korrigálták, ha esetleg észrevették az ellentmondást, mert a régi történetírásban a leírt szövegnek sokkal nagyobb tekintélye volt, mint ma, amikor a forrásokat kritikával szemléljük.

Felvetődik az a kérdés is, hogy miként követhetett el krónikaíró ilyen tévedést. Ákos mester 1270—73 között, négy évtizedes papi pályafutás végén dolgozta át a magyar krónikát. Az idős emberek emlékezete csökken, régi dolgokról lévén szó, könnyen kapcsolnak össze nem összetartozó jelenségeket, és még könnyebben eszközölnek beszúrást rossz helyre. Olyan tévedések ezek, amelyek fiatalabbakkal ma is megesnek. Ráadásul a XIII. században nem volt szemüveg, s az írás-olvasást fiatalabb korban abba kellett hagyni. Ákos mesterről éppenséggel tudjuk, hogy notariust tartott, így idős korában alighanem neki diktált betoldandó szövegeket, s őt utasította, hogy Géza és Béla király történetéhez szúrjon be valamit. Az sem lehetetlen, hogy Ákos mester krónikája nem befejezett formában került a folytató kezébe.

[16] Ilyen krónikafolytatásokat tételez fel újabban Kristó Gy.: A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairodalmunkban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. 12—13; Ethnographia 1970. 122—28; Filológiai Közlöny 1970. 114; ItK 1972. 4, 8; MKsz 1972. 172—73; Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XL. 65. Bár Kristó e cikkeiben sok figyelemreméltó észrevételt tesz, módszere és eredményei a krónikafolytatások megállapítását illetően nem meggyőzőek. E tekintetben ma is Horváth J. nézetét tartom meggyőzőnek: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 270 kk.

[17] J. G. Kovachich: Sylloge decretorum. Pethini 1818. I. 14.

[18] Kiadva: Magyar Történelmi Tár II. 177; Wenzel G.: Árpádkori új okmánytár V. (Pest 1864.) 237; Hazai okmánytár, VI. (Bp. 1876.) 447.

bírák ezt csak akkor tartották volna jogszerűenk, ha az ő pecsétjükkel lett volna ellátva, de a megye consensusával benyújtott petíciót jogosnak ismerték volna el.

7. Az a körülmény, hogy a petíció az alországbíró *(vice-iudex curiae regis)* elé került, fényt vet az ezzel kapcsolatos jogeljárásra. Írott kérvények benyújtását elrendelni csak akkor lehet, ha van egy állandó, helyhez kötött fórum, ahová a felek a kérvényt beadhatják. Ebből következik, hogy IV. Béla a petíciók elrendelésével egyidejűleg állította fel az első állandó székhelyű bírói fórumot, az alországbírói hivatalt. Budapest történetének írása közben figyeltem fel rá, hogy az alországbíró „Budán" azaz Óbudán való rezideálása 1239-től adatolható; a század második felében minden alországbírói oklevél Budán kelt.[19] A királyi udvari bíróság korszerűsítésére eszerint 1235 és 1239 között került sor, s ez hozzájárulhatott, hogy Rogerius az 1241 előtti Óbudát *locus communior*nak, fő adminisztratív központnak mondotta.[20] Ilyen módon az írásbeli kérvényezés bevezetése szervesen illeszkedik bele a magyar hivatalтörténetbe és Budapest fővárossá alakulásának folyamatába.

[19] Budapest története. Bp. 1973. I. 335.

[20] Rogerius kifejezését Kumorovitz L. Bernát magyarázta meg kitűnő tanulmányában: Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. 1971. 9, 39–44.

VAJAY SZABOLCS

AZ ÁRPÁD-KOR URALMI SZIMBOLIKÁJA

Valamely krónikahely értelmezése nemcsak filológiai keresztrejtvény, hanem adott ténykörülmények eredője: az ismeretlen szerző eszmevilágát tükröző lelki képlet. Vetülete mentén tovább kell kutatni. A szerény sírlelettől a hatalmas palotaromig terjedő néma leltár mintegy kiegészítő fejezete a krónikának. Helyes értelmezése csak önnön elfogulatlanságunkon múlik, midőn kérdést formálunk a tárgyak adta néma válasz elé.

A tárgytörténetnek ez a komplementáris jellege problematikáját is krónikáink problémáinak kiegészítő részévé teszi.

Az uralmi szimbolika vizsgálata a társadalomlélektan szakmai köréhez tartozik. A vizualizált eszme tudattartalmat sűrít képpé az írásbeliség előtti társadalom konvencióiban.[1] Igénye univerzális: a társadalomfejlődés egy bizonyos fokán mindenütt felbukkan, más- és másként materializálódó formában. A fej és annak dísze — a nimbusz, korona, föveg, vagy tollbóbita — a kiválasztott egyed és az univerzum szintézise; a kéztartotta szimbólum —a jogar, pálca, fegyver — az univerzumnak az alattvalókra háramlása az *auctoritas* vagy a *protectio* jegyében.[2]

Eszmefuttatásunk célja, hogy ott és ahol ez az univerzalitás a magyar középkor tekintetében *sui generis* formát ölt, reámutassunk a probléma sajátosságára. Szándékunk inkább témafelvetés, semmint a konklúzió. Vizsgálódásunkat így a királyi korona és az országcímer körül felmerült elsődlegesen, sőt talán kizárólagosan magyar kérdéscsoportra határoltuk.

*

Deér József enciklopédikus összefoglalásának sokrétű bel- és külföldi visszhangja arra mutat, hogy a „Szent Korona kérdés" körüli vita, s következésképp maga a „kérdés", messze nem tekinthető lezártnak.[3] Ehelyütt

[1] Vö. Ernest Cassirer: The Philosophy of Symbolic Forms. New Haven 1955 és Joseph R. Royce: Psychology and the Symbol. An interdisciplinary Symposium. New York 1965.

[2] Vö. Philipp Wolff-Windegg: Die Gekrönten. Sinn und Sinnbilder des Königtums. Stuttgart 1958 (9. és 10. fejezet: Die mächtige Hand, 197—216, Speer und Krone, 217—43); az uralmi szimbólumokra még ma is alapvető Percy Ernest Schramm: Die Erforschung der mittelalterlichen „Symbole". Wege und Methoden (Einführung, V—XVIII, zu Dr. Berent Schwineköper: Der Handschuh im Recht, Ämterwesen, Brauch und Volksglauben) Berlin 1938, „Neue Deutsche Forschungen", Abt. Mittelalterl. Gesch. Bd. 3., továbbá Manuel Garcia-Pelayo: La Corona. Estudio sobre un símbolo y un concepto político. Cuadernos Hispanoamericanos 208 (Madrid 1958) 11—48.

[3] Vö. Josef Deér: Die Heilige Krone Ungarns. Österreich. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse; Denkschriften, Bd. 90, Graz/Wien/Köln 1966. — Fon-

csak a már kialakult vitaelemeket óhajtjuk sommázni a társadalomlélektan logikájának erővonalai mentén. Ez újabb viták és ellentmondások forrásává lehet, mert az okoskodásnak számos a mezsgyéje ott, ahol a formai bizonyságok útja elsikkad a régmúltak ingoványán. A téma tehát legfeljebb ha felépítésében nyújthat újat: adott elemei tudottak. Ennek fenntartásával szemrevételezzünk.

Szent István koronájáról helyes logikával szögezte le Györffy, hogy korabeli képmása fennmaradt.[4] A királyság e legkorábbi korszakára még nem indokolt több korona létének feltételezése. De ha lett volna is, az ikonográfia csakis leglényegesebb koronájával ábrázolhatta az uralkodót.

E koronának adományozástörténetéről már lefoszlott a Hartvik-legenda vendégmáza, amelynek gyakorlati miértje a maga idején éppen úgy adva volt, miként a későbbi korok idealogizált mondókáinál.[5] A való helyzet a II. Szilveszter és III. Ottó korában kialakult pápa—császár összhangra épült világpolitikai koncepcióban összegezhető, amely a hatalmi szempont és az univerzalitás ideáljának ellentétét az utóbbinak szellemében szándékozott megoldani.[6]

Az adventista remény és rettegés közepette várt évezredforduló lélektana teljesült ki e világszemléletben gyakorlati politikává.[7] Így jutott Géza nagyfejedelem kereszténynek született fia és utóda, a *vajk*, a millenáris esztendő őszutóján *imperatoris gratia et hortatu* koronájához.[8]

---

tosabb kritikai ismertetései: Th. v. Bogyay, Byzantinische Zeitschrift 61 (1968) 361—64; P. E. Schramm: Die ungarische „Stephanskrone". Zeitschrift f. schweizerische Archäologie u. Kunstgeschichte XXV (1968) 90—91; Th. Rensing: Die heilige Krone Ungarns. Zeitschrift für Kunstgeschichte XXXI (München/Berlin 1968) 162—165; Bogyay Tamás: Problémák Szent István és koronája körül. Új Látóhatár XIII/XXI (München 1970) 105—15; Komjáthy Miklós: Szent István koronája-e a szent korona? Élet és Tudomány 1970. 23; Györffy György: Mikor készülhetett a szent korona? Élet és Tudomány 1971. 2.

[4] Vö. Györffy: i. m. 58—59.

[5] Vö. Tóth Zoltán: A Hartvik-legenda kritikájához (A Szent Korona eredetkérdése) Bp. 1942. — A Hartvik püspökre bízott gyakorlati feladat egy *a posteriori* jogalap megteremtése volt, hogy a magyar király a Szentszék felé igazolhassa, miért gyakorol országának egyháza felett a gregoriánus felfogással össze nem egyeztethető felségjogokat, vö. Josef Deér: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die Apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificae VI (1964) 156—61.

[6] III. Ottó korának és világszemléletének átértékelése Schramm nevéhez fűződik, vö. Percy Ernest Schramm: Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des Karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit. 3. kiadás. Darmstadt 1962. A kérdés legújabb világirodalmi szintézise magyar szakember műve, Michael de Ferdinandy: Der heilige Kaiser. Otto III. und seine Ahnen. Tübingen 1969.

[7] Az ezredik esztendő társadalomlélektani struktúrájára, vö. Henri Focillon: L'an Mil. Paris 1952. A korkép magyar vonatkozásaival, az összeurópai távlatokon belül foglalkozik Miguel de Ferdinandy: Sobre el poder temporal en la cultura occidental alrededor del año 1000. Anales de Historia Antígua y Medieval. Buenos Aires 1948. 51—125.

[8] Imperatoris autem predicti [sc. Ottonis] *gratia* et *hortatu* gener Heinrici ducis Bawariorum, *waic* in regno suimet episcopales cathedras faciens, *coronam* et benedictionem accepit." Vö. Thietmari: Merseburgensis Chronicon, IV. 59, ed. Holtzmann, Monumenta Germaniae Historica (a továbbiakban: MGH), nova series, IX. 1935. 198. — István már kereszténynek született; a „pogánykori nevének" tartott *vajk* alkalmasint méltóságjelző, *vö.* László Gyula: Jegyzetek István királyról. Élet

A pápa és a császár közös akaratából adományozott nyugati magyar korona pontos képmása ismeretes. Ott díszlik az 1031-ből datált és utóbb koronázási palásttá lett casulán, amelynek István király képmását bajosan ábrázolhatták volna másfajta koronával, mint amelyet az országlásának teljében levő uralkodó a fennkölt alkalmakkor valóban viselt. A palástkép lándzsájának és országalmájának realizmusa nyilván a koronára is érvényes: nincsen okunk feltételezni, hogy nem a tényleges királyi diadém képét őrizte volna meg, hanem szövési előképeket követő sztereotip ábrázolás lenne.[9]

Ezek szerint Szent Istvánnak Rómából nyert királyi koronája egy nagyobbdad ékkövekkel szabályos térközökben megrakott, homlokrészében kissé megemelt és a világtájak kozmikus rendjében elhelyezett négy liliomdísszel ékesített, arany abroncs volt. Mint ilyen, a kor szellemének és technikájának minden tekintetben megfelelt. Annak a kézenfekvő feltételezésnek valószínűsítése, miszerint a montecassinói kolostor ötvösműhelyéből került volna ki, a műtörténész feladata. Alátámasztja ezt Györffynek az a lényegbeli megfigyelése, hogy a palást ábrázolta István koronája tipológiailag a III. Ottó császár és II. Mieskó lengyel király által viselt koronákkal egyező.[10]

Mi volt mármost e korona történeti sorsa? — Megkoronázták vele Istvánt, az 1000. év karácsonyán Esztergomban. Majd 1038-ban Pétert Szent István sírjánál Székesfehérvárt; végül pedig 1041 őszén Abát. A ménfői csata után III. Henrik zsákmányul ejtette a királyi jelvényeket. Pétert a felkenés örökérvényűségének értelmében nem kellett újból koronázni, s így 1045 pünkösdjének székesfehérvári aktusa sem volt egy újított királyavatás, hanem kizárólag egy hűbéri kötelmet statuáló ceremónia.[11]

A frank császároknak német birodalmi szempontokra szűkített és a pápával nem összhangot kereső, hanem felsőbbségi viszonyt igénylő politikája kultúrfejlődés tekintetében visszaesés III. Ottó és II. Szilveszter kozmikus víziójú reálpolitikájához képest.[12] III. Henrik hivatottnak érezte magát arra, hogy a legyőzött Magyarországot császári hűbérként származtassa védencének, s ugyanakkor rendelkezett a feladott függetlenséget jelképező szakrális objektumokról is, visszaküldve őket származáshelyükre: Rómába.

Kitűnik ez VII. Gergely pápának Salamon királyhoz intézett leveléből: „Henricus piae memoriae imperator ad honorem sancti Petri regnum illud

---

és Tudomány 1959. évi Tudományos Kalendáriuma. Bp. 1959. 35—39. Istvánt minden bizonnyal védőszentjének ünnepén, 1000. december 25-én, kenték királlyá Esztergomban, vö. HÓMAN BÁLINT: Szent István megkoronázásának időpontja. Magyar Nyelv 23 (Bp. 1927) 443—52.

[9] A koronázási palást legújabb szakmai ismertetője ÉVA KOVÁCS: Casula S. Stephani Regis. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae V (Bp. 1958) 181—222 és uő.: A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei. Székesfehérvár Évszázadai, 1: Az államalapítás kora. Székesfehérvár 1967. 157—64.

[10] Vö. GYÖRFFY: i. m. 58—59 és ábra, 60.

[11] „Veniens autem Ungariam [sc. Heinricus]... in ipsa sancta solemnitate Petrus rex *regnum* Ungariae cum lancea desaurata *tradidit caesari domino suo coram omni populo suo* et nostro." Vö. Annales Altahenses maiores, ad a. 1045, MGH, Scriptores (a továbbiakban: SS), XX. 802.

[12] Vö. G. FALCO: Geist des Mittelalters. Kirche, Kultur, Staat. Frankfurt-am-Main 1958.

expugnans, victo rege [sc. Aba], et facta victoria ad corpus beati Petri lanceam coronamque transmisit, et pro gloria triumphi sui illuc regni direxit insignia".[13]

Amíg a napjainkra maradt koronát mindenáron Szent István személyéhez kapcsoló fikción rést ütni súlyos eltévelyedésnek számított, a koronavisszaküldés evidenciáját is ki kellett vetkeztetni félreérthetetlen alapértelméből.[14] Ennek visszhangja még Deér művéből is kicsendül, aki egyházpolitikai szándékú interpolációnak minősíti a pápa állítását.[15] Márpedig nehezen képzelhető el, hogy VII. Gergely egy a helyszínen bármikor ellenőrizhető ténykörülményről tudatos valótlanságot állított volna, vagy hogy egy pusztán átvitt értelmű, fiktív korona tekintetében kezdeményezett volna diplomáciai alkudozást Salamonnal és Gézával. A pápa levele nemcsak szövegezés szempontjából egyértelmű, de a dolgok logikai rendjébe is hibátlanul ízül. III. Henrik hűbérként fogadja Pétertől és adja vissza Péternek Magyarországot, amelynek következésképp nincsen többé a függetlenséget jelképező koronára és lándzsára szüksége; a politikai koncepciók értelmében felszentelő erővel bíró jelvények tehát visszaszármaztatandók küldőjük jogutódához.

A Szent István-i korona további sorsa tekintetében csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Az idézett pápai levél értelmében VII. Gergely idején még a vatikáni kincstárban őrizhették és a pápa a Szentszék hűbéruraságának elismerését óhajtotta volna netáni restituciójával kieszközölni.[16] Valószínűleg ugyanolyan elvi alapon és közjogi struktúrával, miként az az idő tájt létrejött aragon konkordátum esetében is történt.[17] A nagyralátó tervezésnek nem virradván másnapja, a Rómába visszakerült Szent István-i koronáról többé nem esik szó. Azt a feltételezést sem szabadna elvileg kizárni, hogy a Szentszék újból fel ne használta légyen a visszakerült diadémot, amely ilyeténképp valamely utóbb adományozott gregoriánus koronával lehetne azonos. Lappangó fizikai továbbléte tehát nem elképzelhetetlen.[18]

[13] „Data Romae V Kalendas Novembris, indictione decima tertia" (azaz 1074 október 28). Kiadás: MIGNE: PL CXLVIII. 373 és ALBIN F. GOMBOS: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium. (A továbbiakban: GOMBOS: Catalogus.) II. Bp. 1937. 1081—82, N° 2584.

[14] A VII. Gergely levelének hitelt adó Pauler Gyulát emiatt több támadás érte, vö. PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok korában. Bp. 1892. I. 542, 183. j.

[15] Vö. DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. 199—200; Deérnek ellentmondón Györffy VII. Gergely állítását kétségbevonhatatlannak tartja, vö. GYÖRFFY: i. m. 59.

[16] Erre céloz a Salamon királyhoz intézett, már említett levél (vö. 13. j.): „... non ignoras... sine apostolica animadversione diu regnaturum, nisi sceptrum regni quod tenes, correcto errore tuo, *apostolicae, non regiae maiestatis beneficium* recognoscas. Vö. GOMBOS: Catalogus II. 1082, N° 2584.

[17] VII. Gergely figyelmeztető szava a spanyolországi mórok ellen induló francia lovagokhoz: „...non latere vos credimus regnum Hyspanie ab antiquo proprii iuris sancti Petri fuisse, et ... nulli mortalium sed soli apostolice sedi ex equo pertinere...", vö. Gregorii VII registrum, ed. H. CASPAR, MGH, Epistolae selectae, fasc. 1, Berlin 1920. N° I, 7. — A kérdés modern összefoglalására vö. PAUL KEHR: Wie und wann wurde das Reich Aragon ein Lehen der römischen Kirche? Abhandlungen d. preuss. Akad d. Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 4 (Berlin 1928).

[18] Erre a lehetőségre GYÖRFFY is reámutat, vö. i. m. 59, s a visszaszármaztatott Szent István-i koronának a VII. Gergely által 1076-ban a horvát-dalmát Zvoini-

Figyelemmel a tipológiai eltérésekre, az 1076-ban VII. Gergely által adományozott Zvoinimir-féle horvát-dalmát korona e tekintetben nem jöhet szóba.[19] A spalatói dombormű korabeli ábrázolása szerint ez a diadém egy három egyenlő szárú talpaskereszttel ékes, gyönggyel vagy apró drágakövekkel sűrűn kirakott, fövegszerű ékítmény volt, azaz merőben eltérő a Szent István viselte liliomdíszes arany abroncstól.[20]

De bárhogyan lett légyen is, amidőn I. Endre személyében[21] ismét Árpád-vér foglalta el Szent István trónusát, a „korona kérdés" újabb fordulóponthoz ér. Endrét 1047 februárjában koronázták meg Székesfehérvárt a felkutatott Szent István-i klenódiumokkal.[22] Ezen alkalmasint a kard ‚az országalma, a jogar és a casulából talán ez alkalommal palásttá alakított koronázási öltöny értendő. De vajon mily diadémot helyezhetett Endre fejére a három megmaradt püspök, ha egyszer az egyetlen létező magyarhoni korona 1045 óta Rómában volt?

Endre és Levente 1046 nyárutóján láttak a hűbérré lett ország felszabadításához. A független királyság helyreállításának szándéka szükségképpen

---

mirnak adományozott diadémmal való azonossági lehetőségét veti fel. — Ennek ellene mond egy bár eléggé kései, de utánjárást mégis érdemlő tudósítás, Róma városának 1693. évi leírásában, amely szerint: Fuit etiam eadem janua Porta Veronicae ... sive Sudarii ... denominata: supra eam autem appensa erant *corona, lancea & insignia Regis Hungariae* ad corpus Beati Petri transmissa ab Henrico Caesare .., vö. Joannis Ciampini: De Sacris aedificiis a Constantino Magno constructis synopsis historica, Roma, 1693, cap. IV, 126.

[19] Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az 1070-es években VII. Gergely egy következetes koronaosztó politikát folytatott, hogy a császári főhatóságtól ily módon függetlenülő új királyságokat a Szentszék hűbéri körébe vonhassa, vö. W. H. Graf Rüdt-Collenberg: Reges novi. Studien zu den Erscheinungsformen des Königtums im gesamteuropäischen Mittelalter, 850—1270 (kiadás alatt; kéziratban tanulmányozva). — Ha tehát Györffy feltételezése horvát-dalmát vonatkozásban nem valószínűsíthető is, a témafelvetés mégis indokolttá tenné a VII. Gergely által adományozott *valamennyi* korona morfológiai és sorstörténeti vizsgálatát, egy az 1031-ből ismert ábrázolású Szent István-i koronával való netáni azonosíthatóság céljából.

[20] Vö. Lord Twining: A History of the Crown Jewels of Europe. London 1960. Yugoslavia, Plate 230, b, 660/661.

[21] Az „Endre" névforma indokol egy onomasztikai kitérést. Vazul másodszülöttjének pogány neve nem maradt reánk. Az ismertet csak kijevi száműzetésének éveiben nyerte, a bizánci kultúrkörhöz kapcsolódó varing-rusz székváros apostolpatrónusa után. A latin *Andreas* név tehát ez esetben a keleti-szláv *Ondrej* közvetítésével került a magyarba, ahonnét mindmáig egy kettős névhasználat: „András" és „Endre". — Jegyezzük meg, hogy Endrével együtt keresztelhették Kijevben első nászából született fiát „György" névre, akit pogány nemzése miatt a Krónika éppen úgy „fattyúnak" bélyegez, miként a pogány *katun*-tól született Vászolyfiakat: „...de concubina autem quam habuit [sc. rex Andreas] de villa Moroth, genuit Georgium." Vö. Chronici Hungarici Compositio saeculi XIV. (a továbbiakban: Chron. Hung.), ed. A. Domanovszky, cap. 86, Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I—II. Budapestini 1937—38. (A továbbiakban: SRH.) I. 345. — Ezek szerint Endre házassága Kijevi Anasztáziával éppoly kései, politikai jellegű nász volt, mint Nagy Szent Vladimir és Bizánci Anna egybekelése.

[22] A szétszórt koronázási jelvények és templomi ereklyék begyűjtését és azonosítását Endre király Liutwin bihari püspökre bízta: „Andreas in regno successit. Qui noviter intronisatus, dum antecessoris inquireret *ornamentum supperlectilem regiam*, Leuduino presuli precipit ut breves reliquiarum legeret et quorum lipsana

koronát is igényelt. Endrének tehát új diadémot kellett szereznie. III. Henriktől ilyesmit aligha várhatott, s hogy a császár éppen akkor erőszakolta a tiarát védencének, Hornburgi Gerónak fejére, a Szentszék közbenjötténekreménye is szertefoszlott.[23] A Kijevben nevelkedett magyar herceg tehát az általa sokkalta jobban ismert Bizánchoz fordult királyi koronáért: az ellenfél nyugati császárral szemben a szükségképpen barát keleti *basileus*-hoz.

Konsztantinosz Monomakhosz fel kellett hogy ismerje a kérelem államjogi horderejét: azonnyomban koronát küldött az új magyar királynak. Előlapja tulajdon császári képmását ábrázolta, a *symbasilissák* — Zoé és Theodóra császárnők — zománclemezétől övezve.[24] Ezzel a Bizáncból nyert diadémmal koronázták volt meg I. Endrét 1047 februárjában: az úgynevezett „nyitraivánkai" koronával.[25]

E diadém további sorsának stációi: 1057-ben Salamon felkenése, majd 1060 őszén ezzel koronázhatták Bélát. Ugyancsak ezt a koronát kínálhatta Endre a „várkonyi jelenet"-ben Bélának választásra.[26] A Béla-fiakkal történt kiegyezésekor Salamon visszakapta, majd a mogyoródi csatavesztés után kincseivel együtt a nyugati határszélen igyekezett biztonságba helyezni. A Pozsony felé tartó királyi társzekerekre talán a Géza herceghez hű nyitrai várnép csapott le, a Vágon való átkelés pillanatában.[27] Ekkor áshat-

essent, pro certo sciret." Vö. Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis, MGH, SS XV/2, 964.

[23] Hornburgi Gero a Sutriban tartott zsinaton lemondásra kényszerített V. Gergely örökébe lépett császári urának jóvoltából. 1046 karácsonyától 1047. október 9-én bekövetkezett haláláig árnyék-pápáskodott II. Kelemen néven. András trónralépte éppen a Szentszéknek császári járszalagra kerülésével esik egybe.

[24] A nyitraivánkai korona korszerű morfológiai leírói BÁRÁNY-OBERSCHALL MAGDA: Konstantinos Monomachos koronája. Archaeologica Hungarica XXII (Bp. 1937) 1—48 és SÁNDOR MIHALIK: Problematik der Rekonstruktion der Monomachos-Krone. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae IX, 3/4 (Bp. 1963) 199—243.

[25] „Porro dux Andreas a perturbationibus hostium securus effectus in regia civitate Alba *regalem coronam* est adeptus. A tribus tantum episcopis qui in illa magna strage Christianorum evaserant, coronatus est anno Domini M° XL° VII°." Vö. Chron. Hung. cap. 86, SRH I. 343—44. — Zoé császárnőnek 1050-ben bekövetkezett halála a korona keletkezésének mindenképp *ante quem* dátuma. Ugyanakkor Konsztantinosz Monomakhosz császár-férjjé történt emelése, 1042-ben, a *post quem* dátum. A kettő közé szépen ízül az 1046 végén történt koronakérdés, aminek teljesítése folytán 1047 februárjában megtörténhetett a koronázás.

[26] „Venerunt itaque rex et dux in Varkun. ... Fecitque rex ei *coronam* iacere ante se super rubeum stramentum et *gladium* iuxta, qui ducatum designat." Vö. Chron. Hung., cap. 92, SRH I. 353—54.

[27] Mogyoród után Salamon vert hada a pesti réven, a Dunántúlon és Mosonon át vonult nyugatnak. A korona és a kincstár, úgy látszik, a párkányi réven át a Duna balparti útját követhette Pozsony felé. Ennek a Vágon való átkelőhelye éppen Nyitraivánka. Amidőn Salamon 1074 szeptemberében IV. Henrik támogatásával a már Gézát uraló országba ront, a Vág mentén egyszer csak leválik az Esztergom—Vác irányába tovább nyomuló császári derékhadról és saját embereivel Sempte felől Nyitrára tör: „Cumque venisset imperator ad flumen Wag; Salomon acceptis tribus agminibus equitavit de Sempte super Nitriam", vö. Chron. Hung. cap. 127, SRH I. 398. — Ennek a balul végződött vállalkozásnak célja Grexa feltevése szerint az elmúlt tavaszon Ivánka közelében elásott korona visszaszerzése kellett hogy legyen, vö. GREXA GYULA: A magyar királyi korona problémái. Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy, Wiesbaden 1972 (a továbbiakban: Fetschr. Ferdinandy), 418—19.

ták el Salamon koronáját az ivánkai révnél, ama hevenyészett földsírba, ahonnét az 1860. őszi szántáskor kifordította az eke.

A Rómába visszaküldött Szent István-i korona után, I. Endre Bizáncból kapott koronája is kiiktatódott tehát a további használatból.

Ha és amennyiben bizonyítható lenne, hogy a nyitraivánkai korona „női" diadém, úgy ennek ellenvetése nem annyira tipológiai kérdés, semmint inkább Endre koronakérésének politikai sürgőssége. Bizáncból olyan koronát küldöttek, amilyen éppen akadt; az volt csak lényegbeli, hogy a *basileus* és a *symbasilissák* rajta legyenek: hadd tudatosítsa az új király, „kit visel a fején". Ha mármost egy az obligát császári képmásokkal ékes diadém csak „női minőségben" volt kéznél, ez a ténykörülmény aligha lehetett politikai késedelmeskedés okává. Ha tekintetbe vesszük, hogy az egész diplomáciai akció 1046 őszutója és 1047 februárja között bonyolódott le, a követségjárást és közjogi traktát is beleértve, nemigen futhatott volna idő egy új korona készítésére, csakis egy már meglevő adományozására. Hogy a számára létkérdést jelentő szakrális aktushoz egy tipológiailag „nőinek" számító koronát kapott, Endre királyt jóval kevésbé feszélyezhette, semmint a XX. század kutatóit.

Ha a Pozsonyba szorult Salamon fenn is tartotta királyi voltának néhány megyényire csappant fikcióját, Mogyoród után az országos hatalom Gézára szállott. A herceg királlyá kenetési szándéka félreérthetetlen, ami a kornak jogot és legitimitást statuáló lélektani igénye szerint koronázással kellett, hogy szentesüljön.[28] Gézának tehát éppen úgy, mint negyedszázada Endrének, új diadémra lett szüksége. A köztörténet logikája szerint ez a korona ismét csak Bizáncból jöhetett, miután a nyugati császár Salamont pártfogolta, VII. Gergely pápa pedig a Szent István-i diadém visszaszármaztatását a szentszéki hűbériség feltételéhez kötötte.[29] Az ekkortájt megözvegyült Géza tehát egyszersmind feleséget és koronát is kért, majd kapott Bizáncból.[30]

[28] A müncheni kódex hangsúlyozza, hogy Géza a „magyarok unszolására" koronáztatta meg magát: „Et Geysa *compellentibus Hungaris* coronam suscepit." Vö. Chronicon Monacense, ed. A. Domanovszky, cap. 47, SRH II. 76.

[29] Erre mutat VII. Gergelynek 1075. márc. 23-án Gézához intézett levele: „Notum autem tibi esse credimus regnum Hungariae... in propriae libertatis statu debere esse, et nulli regi alterius regni subiici, nisi sanctae et universali matri Romanae ecclesiae." — Gézát a levél pusztán hercegi címmel illeti („Geusae Hungariae duci"), de ugyanakkor elismeri mint a közhatalom bírlalóját („cum vero res in manibus tuis sit"). Kelete: „Data Romae, X. Kal. Aprilis, ind. XIII." — Kiadás: Migne: PL CXLVIII, 414 és Gombos: Catalogus II. 1083, N° 2586.

[30] Loozi Zsófia csakis mint Géza első neje illeszthető be az Árpád-ház genealógiájába, hogy az Albericus de Trium Fontium által felemlített adottságoknak megfeleljen: „nem volt királyné, de egy magyar király anyja": „Ista Sophia ... ducissa in Hungaria ... genuit regem de Hungaria", vö. MGH, SS. XXIII. 851. A szóban forgó király Könyves Kálmán, akinek elsőszülöttje nagyanyja után nyerhette a Zsófia nevet. A Synadénétől született Álmosnak Kálmánnal való mostohatestvéri viszonya tragikus ellentétüknek mélyebben szántó lélektani hátteret ad. — A továbbiakban tehát elvethető Brandenburg ama feltételezése, miszerint Zsófia Álmos neje és Vak Béla anyja lett volna, vö. Dr. Erich Brandenburg: Die Nachkommen Karls des Grossen, I—XIV. Generation. Leipzig 1935. XI. Gen. Nr. 161; 60, 101. Ez az állítás sem a kronológiával, sem a Krónika tudósításával, sem a bizánci anyától született Álmos sokkalta természetesebb kijevi orientációjával nem egyez-

A Dukász Mihály császár adományozta és a Szent Korona alsó részének alkotóelemeit mindmáig kitevő *Corona Graeca* tekintetében ugyancsak kísért a „női diadémi mivolt" képzete.[31] Ennek nyomatékos érve Géza ábrázolása a koronán, aki „sajátmagát mégsem hordhatta a fején". Mai logikánk szerint az érv helytállónak tűnhet. A középkor eszmevilágában a Géza-ábrázolás indítékai bonyolultabbak is lehettek. Női korona esetén az adományozó császároknak sem volna helye a zománcozat ikonográfiai programjában, ámbár az is szokatlan megoldás, hogy a megadományozott önnön koronáján szerepeljen. Ám éppen e tekintetben, a kutatás még nem mélyítette kellőleg el Györffynek azt a jelentős észrevételét, hogy Gézát a zománckép mint *dux* ábrázolja, míg a felirat ugyanakkor mint *kralész*, azaz mint király jelöli meg.[32] Ha tehát az ikonográfiai programon túl egy politikai szándék eszmei kifejezését is vélelmezzük, az ilyetén Géza-ábrázolás effélét jelenthetne: „Nektek magyaroknak van már egy koronás királyotok, Salamon, aki azonban német kézre játszaná országtokat, miként Péter; ezért én, az igazi római császár, saját képmásommal és az ő képével is tanúsítom, hogy az a hercegi személy, aki ezt a diadémot viseli, Turkia igaz királya, Géza, a ti uralkodótok." Az objektumok által kifejezett politikai deklaráció messze nem ismeretlen a középkor szimbolikájában és államjogilag éppoly horderejű, mint a templomok képzőművészeti dísze az ortodoxia tekintetében.

Nem volna tehát kellő ok annak vélelmére, miszerint a *Corona Graeca* zománcképei eredetileg nem is egy koronát, hanem valamely más császári ajándéktárgyat ékesítettek volna. Ennek már a zománcképek alkotta égi és földi hierarchia-párhuzam is ellene mond, amely kultikus jellegénél fogva profán műkincsre nem kerülhetett volna reá. A *Corona Graeca* homlokrészét a *Pantokratór* ékesíti, akit a *sztefanóforói*, a bizánci hiedelem szerinti „koronahozó" arkangyalok — Mihály és Gábor — kísérnek; továbbá a megkoronázandó dicsőségéért és egészségéért közbenjáró katona és orvos szentek: György és Demeter, illetve Kozma és Damján. A tarkórészen helyet kapott földi hierarchiában a *Pantokratór* megfelelője a *Basileus*, aki felé az arkangyali rangsorból a bíborbanszületett társcsászár és a megkoronázandó *dux* fordul.[33] Ilyen kozmikus program csakis koronán kaphatott helyet.

---

tethető. Ugyanakkor a nyugati kapcsolatok súlyos politikai megromlása Géza második hitvesválasztását éppoly természetszerűleg irányította Bizánc felé, mint magát a koronakérést.

[31] Ezt a morfológiai analógiákon nyugvó meglátást BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA három alapos tanulmányban tette közzé: Problémák a magyar szent korona körül. Antiquitas Hungarica I (Bp. 1947) 91—99; Die ungarische Stephanskrone im Lichte der neuesten Forschungen. Südost-Forschungen XVI (München 1957) 24—53 és Die Sankt Stephans-Krone und die Insignien des Königreichs Ungarn. Köln—Detroit—Wien 1961 (Die Kronen des Hauses Österreich III) 34—41.

[32] Vö. GYÖRFFY: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Száz. XCII (1958) 51—52.

[33] Géza bizánci koronakérése és a diadém elnyerése 1074 legvégén történhetett. A Szentszék alkalmasint 1075. április elején szerezhetett a magyar *dux* megkoronáztatásáról tudomást. Ez indokolhatná VII. Gergely márc. 23-án és ápr. 14-én kelt két levelének lényeges állásponti különbözőségét. A második levél már a Salamonnal való megbékélésre ösztönzi a herceget és a Szentszék hűbéri jogait inkább csak emlékeztetőn, semmint követelőn szövegezi: „Unde nobis cura est et cordi

Az ikonográfia politikai szándékát még inkább kiemeli a császárképmások bíborszínű feliratával szemben a Géza-kép kék epigráfiája mint az alárendeltségi viszony mementója.[34]

A megadományozott Géza ábrázolása a *Corona Graecán* ezek szerint nem szükségképpen a „női koronai mivolt" ismérve, hanem a ténylegesen uralkodó herceg bizánci orientációjának kifejezője, a nyugati császár támogatta Salamon árnyékkirálykodásával szemben. A *kharisma* és az *idoneitas* küzdelmében az utóbbi győzelmének ikonográfiai proklamációja. Méghozzá abban a pillanatban, amikor Salamon és VII. Gergely között már folyhatott az alku István király koronájának netáni restitúciójáról, Magyarországnak a Szentszék iránti hűbéri elkötelezettsége ellenében.

A fenti eszmefuttatás persze nem zárja ki, hogy a *Corona Graeca* a századok során ne szenvedhetett volna formai átalakításokat, vagy hogy darabideig akár a királynői diadém szerepét is ne tölthette volna be, ahogyan Deér elképzeli.[35] Erre főként a valóban női koronadísznek számító *pinnae*-sor pikkelydíszítése mutat, viszont ugyanakkor ellene mond a még férfi fejre is túlságosan terjedelmes abroncsméret. Egy királynéi korona belföldi összeállításának szükségessége éppen Antiochiai Anna kapcsán lenne indokolatlan, hiszen II. Endre egy adománylevéléből tudjuk, hogy Szent István nejének, Gizella királynénak diadémját egészen 1217-ig a veszprémi székesegyház őrizte.[36] Ha Endre király a kereszteshad költségfedezésére ekkor el is

---

pia sollicitudo inhaeret, quatenus inter te et consanguineum tuum Salomonem regem faciamus pacem, si possumus ut iustitia utrinque servata sufficiat unicuique quod suum est... Quapropter si quid vis, et quid habere a Romana ecclesia digne speras, nobis confidenter volumus ut aperias et quae tua sit d e v o t i o erga universalem matrem qualiterque illi statueris obedire sanctamque *reverentiam* exhibere operibus, *sicut te decet*, ostentas." Vö. Migne: PL XCLVIII. 421—22 és Gombos: Catalogus I. 1083, N° 2587. — Géza jól átgondolt politikája a túl merev VII. Gergelyt ilyeténképp a gyűlölt IV. Henrik és a szakadár *basileus* közötti választás kényszerhelyzetébe hajtotta. Az erőpróbának Géza váratlan halála és Szt. Lászlónak királlyá választása vetett véget. Az új királytól VII. Gergely már csak „reverentiát és devotiót", azaz eszmei, de nem politikai alávetettséget igényelt: „De caetero admonemus fraternitatem tuam — írja a pápa 1077. jún. 9-én Nehémiás esztergomi érseknek — ut regem qui *inter vos electus est*, cum aliis tuis confratribus et principibus terrae alloquaris, notificentes et consulentes sibi ut apertius nobis suam voluntatem, et erga *reverentiam* sedis apostolicae *debitam* per idoneos legatos denuntiet *devotionem*." Vö. Migne: PL CXLVIII. 481—82 és Gombos: Catalogus II. 1084—85, N° 2588.

[34] A bizánci protokollum szerint bíborszínű felirat csakis *porphyrogennétos*t illetett, vö. G. Ostrogorsky: Die byzantinische Staatenhierarchie. Seminarium Kondakovianum, VIII. Praga 1936. 59. Rangsorban utána a kék szín következett, amely a császári palota főméltóságait és a császári ház alá rangsorolt külföldi dinasztákat illette meg, vö. Bogyay Tamás: A szent korona eredete. Kérdések és válaszok. Új Magyar Út III (München 1952) 5. A *Corona Graeca* feliratainak modern epigráfiai sommáját adja Moravcsik Gyula: A magyar szent korona görög feliratai. Egyetemes Philológiai Közlöny LIX (Bp. 1935) 113—62.

[35] Vö. Deér: Die Heilige Krone, i. m. 66—71, aki III. Béla első nejében, Antiochiai Annában véli a diadém első viselőjét felfedezni.

[36] II. Endre 1217-ben megszerzi Gizella koronáját a veszprémi egyháztól, hogy a készülő kereszteshad költségfedezésére elzálogosítsa: „...quod cum nos in succursum terre sancte Hyerosolomitane profisceremus ab ecclesia Vesprimiensi res honestas et unam preciosissimam accepimus, scilicet *coronam* beate memorie regine *Gysle* XII marcis purissimi auri continentem, preter lapides, quem in ultramontanis partibus

idegenítette, újabb „korona gondjai" csakis Courtenay Jolánta királynénak adódhattak volna.[37] Ám a könnyed elidegenítésből az is kitűnik, hogy a királynői koronához közjogi tudattartalom aligha tapadt. A *Corona Graeca* államszimbolika ikonográfiája márcsak ezért sem volna indokolt egy „női korona" számára.

Keletkezéstörténet és insignológiai kiértékelés tekintetében a Dukász Mihály-féle diadém vélt vagy valódi viszontagságai nem lényegbeliek. A tárgy anyagi sorsa és eszmei mivolta a középkor lélektanában különkülön életet is élhet, miként az ereklyetisztelet általános elterjedtsége bizonyítja.

A *Corona Graeca* fölébe illesztett zárópántok, mint az a fentebb kifejtettekből következik, nem származhattak Szent István koronájának másodlagos felhasználásából. Mégsem férhet kétség ahhoz, hogy az összeillesztés végrehajtásának alább vizsgálandó időpontja már egy teljes tudatosságában kialakult, jórészt a Hartvik-legenda felfogását tükröző, Szent István-i hagyományt talált a magyar társadalmi tudatba ágyazva.[38]

Következésképp vélelmezhető, hogy a mai Szent Korona felső része mégis az eponym uralkodó személyéhez kapcsolódó valamely ereklyetárgy felhasználásával készült volna. Korona semmi esetre sem lehetett, miértis ennek az ötvösművészeti részlegnek *Corona Latina* elnevezése min-

---

pro CXL marcis argenti expendimus." Vö. Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. (1000—1270) Bp. 1923. N°. 340. (A továbbiakban: Szentpétery: Krit. jegyz.) — Az „ultramontanis partibus" alkalmasint Cseh-, Lengyel- vagy Oroszországra mutat, ahol az első magyar királynői korona további léte ezek szerint vélelmezhető. Tipológiája tekintetében a koronázási palásttá lett *casula* ábrázolása irányadó, amelynek Gizella-képén egy a Szent Istvánéhoz hasonló, ékkövekkel kirakott, arany abroncskoronát látni. — E korona további sorstörténetének kutatásához jelentős adatnak tartom Kovács Éva észrevételét, amely a Magyar Tudományos Akadémia 1971. nov. 4-én elhangzott előadásomat követő termékeny vita során hangzott el, amely szerint II. Endre 1213-ban elhunyt első nejének, Meráni Gertrudnak koronáját a szintén *ultramontanis partibus*-nak számító boroszlói (Wrocław) székesegyház kincstárában őrizték. Ez a fontos, még kiadatlan adat elvben elképzelhetővé teszi, hogy ez esetben is II. Endre egy elzálogosító akciója forgott fenn. Az sem elképzelhetetlen, hogy a két szóban forgó korona azonos; ez esetben Meráni Gertrud lenne az utolsó Árpád-házi királyné, akit a Gizella által nyert és Veszprémben őrzött, ősi királynői diadémmal koronáztak.

[37] Feltéve, hogy Jolánta királyné részére valóban egy „új" női korona készült volna, ez a diadém egyike lehetett azoknak a *corona aureá*-knak, amelyek az 1270-i kincstárrablás során cseh kézre jutottak, s amelyeknek mindenáron való visszaszerzését közjogi megfontolások nem indokolták.

[38] Hartvik püspök közvélemény-rögzítő vállalkozásából hovatovább egy „hivatalos álláspont" alakult ki, amellyel Könyves Kálmán és a Szentszék új alapokra helyezett viszonyának létjogosultságát igyekeztek *a posteriori* alátámasztani. A Hartvik-féle prizmatikus változtatások lélektani hátterét Komjáthy foglalta legújabban össze, vö. Miklós Komjáthy: Quelques problèmes relatifs à la charte de fondation du couvent des religieuses de Veszprémvölgy. Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay. Braga 1971. 369—80 és uő.: A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsájtójáról. Ltári Közl. 42/1. (Bp. 1971) 33—49. Ezzel meghaladottnak tekinthető Karácsonyinak Hartvik püspököt mentegető álláspontja, amellyel a koronaküldés epizódját kései interpolációnak kívánta volna feltüntetni, vö. Karácsonyi János: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszor? Száz. XXV (1901) 991—1008.

denképpen meghaladott.[39] Erőszakos hajlításának technikai tényére figyelemmel, elfogadható az a vélemény, amely szerint a két pánt elemei egy eredetileg lapos borítólemez — talán egy misekönyv- vagy ereklyetartófödél — felszabdalásából állottak elő.[40] Ugyanerre mutat az apostolképek vertikális egymásutánja is, ami abroncskorona-maradványok esetén horizontális elrendezésben jelentkeznék.

Az 1916-os hivatalos vizsgálat megállapításai szerint, a pántok alsó végének vágási jellege folytatást feltételez.[41] Ez a ténykörülmény ellene mond a Kelleher által 1951-ben javasolt könyvtábla-elrendezésének, illetve annak okadatolt módosítását tenné szükségessé.[42] A Szent Korona egy netáni újabb szakmai vizsgálatának erre a fontos részletre különös figyelemmel kell majd lennie.

Ugyancsak a korona mivolt ellen szól a pántok képanyagának elrendezése, amelyben a Krisztus-kép ikonográfiai fő témája a fejtető láthatatlan helyére került, ahelyett hogy a legfeltűnőbb elhelyezésben hirdetné a koronás fő hatalmának isteni eredetét az alattvalók számára.[43]

Ha és amennyiben a felhasznált lemez valóban Szent István egy személyes használati tárgyának része lett volna, eredete tekintetében a zománcdísz

[39] A pántok „nem koronai" eredetét már az 1880-as tudományos vizsgálat során felismerték, jóllehet a hivatalos konklúziókba nem került bele, s csak egy népszerű tudományos folyóiratban közzétett magánvéleményként látott napvilágot, vö. HAMPEL JÓZSEF: A magyar királyi korona és jelvényei. Vasárnapi Újság XXVII (Bp. 1880) 20. Kétségbe vonta a „koronahagyományt", puszta logikai érvek alapján, Pauler Gyula is, nem tartván lehetségesnek, hogy „a II. Sylvester pápa adta Szent István koronáját összetördelték volna, csakhogy a későbbi, Géza-féle bizánci koronába illesszék", vö. PAULER: A magyar nemzet története, i. m. I. 542—43. Ugyanezt hangsúlyozta az 1938-as vizsgálatot követőleg MORAVCSIK GYULA: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján (a továbbiakban: Szt. István Emlékkönyv), III. Bp. 1938. 426—72. Fűzzük még hozzá Bogyay észrevételét, a pántok hevenyészett és csonkított felhasználásának hangsúlyozásakor, miszerint „egyáltalában nem valószínű, hogy éppen a szent királlyal való közvetlen kapcsolatuk, azaz szellemi, ereklye értékük miatt használták volna fel őket a bizánci korona átalakításához." Vö. BOGYAY: A szent korona eredete, i. m. 5. A Kelleher-féle tudományos megalapozás után (vö., alább, 40. j.), Deér maga is elveti a koronai mivolt tradicionális nézetét, amelynek tudományos helytelensége az 1880 és 1966 között lepergett 86 esztendő során vitathatatlan ténymegállapítássá izmosodott, vö. DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. 179. — Ha a hozzáértő közvéleményt az érvek súlya a fenti egyöntetű álláspont kialakítására bírta is, az igazságkereső szaktudósoktól távol álló, politikai vagy érzelmi momentumoktól fűtött nagyközönség még mindig nem vett róla alapvetően tudomást.

[40] Ez volt Kelleher amerikai szakértő véleménye, akinek mint *US Collecting Point Officer*-nek elsőként nyílott alkalma 1946-ban Wiesbadenban a Szent Koronának ötvösművészeti objektumként való vizsgálatára, vö. PATRICK J. KELLEHER: The Holy Crown of Hungary. Papers and Monographs of the American Academy of Rome XIII (Roma 1951) 95—97.

[41] A bizottság munkájáról Varjú Elemér számolt be hivatalosan, vö. VARJÚ ELEMÉR: A Szent Korona. Archaeológiai Értesítő XXXIX (1920—22, Bp. 1922) 56—70.

[42] Vö. BOGYAY: A szent korona eredete, i. m. 5, 13. j. és DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. 179.

[43] Vö. KELLEHER: The Holy Crown, i. m. 95—96.

művészettörténeti besorolása lenne irányadó. Miután éppen ennek eldöntése körül adódik a legtöbb bizonytalanság, vessük fel a tételt megfordítva: minő ajándéktárgy birtokában lehetett István király, amelynek zománctechnikája sem a rajnai, sem a bajor, sem a lombárd, sem a velencei, sem a montecassinói eredetet nem engedi valószínűsíteni, de ugyanakkor egyaránt tartalmaz orientális és nyugati motívumokat?[44]

A vizsgálódás köréből eleddig az európai zománcművészetnek két ismert középpontját rekesztették csak ki: Írországot és Aquitániát. Az előbbit távolsági okokból és a stiláris eltérések szembeszökő volta miatt, bár az ír missziósok közvetítette másodlagos hatás lehetősége egy St. Gallen-i evangéliárium miniatúráinak netáni előképi felhasználása kapcsán felmerült.[45] Az aquitán eredet vélelmét kronológiai megfontolások hárították el, miután a délfrancia zománcozás kezdetei csak a Szent Istvánét követő évszázadra bizonyítottak.[46] Egy netáni ellenbizonyítás a *Corona Latina* néven ismert kegytárgy létrejöttének egy későbbi datálását támasztaná alá. Az aquitán zománctechnikában olykorta érvényre jutó arab behatás viszont magyarázatát adhatná a keleti motívumkincs beütésének.

Egy korai aquitán munkának Magyarországra kerülése a XI. század elején két úton lenne elképzelhető: vagy mint a Szent Istvánnal levelezésben álló Odilon cluny-i apát ajándéka, vagy mint Vilmos angoulême-i grófé, aki Ademarus Cabannensis tanúsága szerint 1026-ban a Szentföldre menet Magyarországon utazott át.[47] Ha pedig a XII. század elejére tennők a pántzománcok keletkezését, úgy Kálmán király szicíliai nejére, Feliciára

[44] Vö. Deér: Die Heilige Krone, i. m. 171—82. Bárányné Oberschall Magda sikerrel mutatja ki, hogy a zománcok Itáliában nem készülhettek, s egy az Alpoktól északra eső — tehát német — készítő műhelyt javasol, vö. Magda Bárány-Oberschall: Localization of the Enamels of the Upper Hemisphere of the Holy Crown of Hungary. The Art Bulletin XXXI (1949) 121—26. Ezt a német műhelyt Kelleher a regensburgi St. Emmeram kolostorban véli megtalálni. vö. Kelleher: The Holy Crown, i. m. 71—96.

[45] Vö. Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. 236—37, 324. j. Az ír befolyás netáni prototípusaként felemlíthető példák a McDurnam evangéliárium és a *Book of Kells*. Ez utóbbi kézirat miniatúráin valóban feltűnik a Szent Korona apostolképeit is díszítő madármotívum, vö. A. M. Friend: The Canon Tables of the Book of Kells. Medieval Studies in Memory of A. Kinglsey Porter. Cambridge 1939. II. 611 és XXII. tábla, és G. L. Michieli: L'enluminure du haut moyen âge et les influences irlandaises. Bruxelles 1939. 30—31. ábra.

[46] Az aquitán zománcművészet legrégebbről ismert emlékei a XI. század végére nyúlnak vissza, amikor már meglehetősen kialakult formában lépnek fel, megengedvén korábbi stációk feltételezését. A „Corpus des émaux médiévaux" szerkesztője, Mme. M. M. Gauthier, 1969. ápr. 2-án a szerzőhöz intézett levelében erre vonatkozólag megállapítja: „A vrai dire, on ne peut rien produire comme objet antérieur à l'extrême fin du XIe siècle, dans ces régions. En tous cas, si un émailleur d'origine supposée limousine, avait effectivement exécuté les plaques des apôtres — ce que dans l'absolu, n'est pas plus refutable que d'autres hypothèses — il n'aurait pas laissé de trâce autrement."

[47] „Eo tempore [sc. A[0] 1026] Willelmus Egolismensis comes... iter agit ad sepulchrum Domini... Stephanus rex Ungariae cum omni honore eum suscipit et muneribus ditavit." Vö. Ademari: Cabannensis Chronicon, cap. 65, MGH, SS, IV. 145. — A felemlített ajándékozás nyilván kölcsönös lehetett.

kellene elsősorban gondolnunk,[48] akinek környezetével az ugyancsak aquitán eredetű *Roland-ének* is hazánkba került.[49] A felvetett témát ennél messzebbmenőleg taglalni egyelőre talán merészség számba menne, de egy közvetlen vagy közvetett aquitán hatás lehetőségének vizsgálatát mégsem szabadna figyelmen kívül hagyni.[50]

Deér a pántzománcokat XII. századi belföldi munkának tartja, amelynek magyar mestere keletről és nyugatról egyaránt kölcsönözhette technikáját.[51] Ezt a figyelemre méltó megoldást a dolgok mai ismeretében sem a hagyomány, sem a nehezen datálható, töredékes leletanyag nem támasztja még oly mértékben alá, hogy vitathatatlan meggyőződéssé válhatna.[52] A tézis egyszerű elvetése mégsem lenne indokolt, de ugyanakkor a korona „Szent István-i alkotóeleme" tekintetében újabb megfontolásokat tenne szükségessé. Deér ebbeli felfogása Boeckler benyomásait fejleszti tovább, ama kevés szakértők egyikéét, akik a Szent Koronát a második világháború után tudományos alapossággal megvizsgálhatták.[53] Deérnek a XIII. század első

[48] E névemlítés újabb onomasztikai kitérést indokol. Kálmán király nejének „Buzilla" neve egy alkalmasint romlott szövegrész helytelen olvasatából adódott, amelynek restituált formája „questa *puella*", vagyis a normann mátka nem volt néven nevezve, vö. Simon de Leontino 1358-ból kelt kései, olasz nyelvű tudósítása, kiadva: Árpádkori Új Okmánytár. Szerk. WENZEL GUSZTÁV. XI. Bp. 1873. 34—35, N° 18. Kálmán hitvesének a szicíliai forrásokban egyedül görög névformája maradt fenn: *Eleutheria*, aminek latin megfelelője *Felicia*. Ez a névadás annyiban indokolt, hogy a normann dinasztiával közeli rokon navarrai királyné, Félicie de Roucy, IV. Sancho király (1076—94) második neje is e nevet viseli, vö. WALTER HOLTZMANN: Maximilla regina, soror Rogerii regis. Deutsches Archiv f. Erforschung d. Mittelalters (Wien/Köln/Graz, 1963) 162.

[49] Vö. VAJAY SZABOLCS: A magyar Roland-ének nyomában. ItK LXXII (Bp. 1968) 3, 333—37.

[50] Az aquitán zománcművészetnek a limoges-i műhelyek fellendülése csak kiteljesülése. Szórványos alkotások korábbról is ismeretesek erről a vidékről. Ennek jellemző példája Szt. Fides *(Ste. Foy)* Conques-ban (Aveyron) őrzött XI. századi hordozható oltára, amelynek alabástrom lapját réz- és aranylemezekre ágyazott rekeszzománc apostolképek övezik, vö. Les trésors des églises de France. Paris 1965. 306—07, N° 544, 42. tábl.

[51] Vö. DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. 171—82. — Ugyanilyen kelet—nyugati szintézis észlelhető a velencei *Pala d'oro* műkincsanyagán is, vö. HANS R. HAHNLOSER: Magistra Latinitatis und Peritia Graeca. Festschrift Herbert v. Einem. Berlin 1965. 77—93.

[52] Vö. GYÖRFFY: Mikor készülhetett, i. m. 63. — Hogy Esztergomban III. Béla idején valóban működött egy királyi ötvösműhely, abból lehet mégis következtetni, hogy Rilai Szt. Iván hamvait Béla 1187-ben díszes ereklyeszekrénybe zárva származtatta vissza Bulgáriába. A magyarországi ötvösségnek ez a XII. századi műremeke sajnos nem maradt az utókorra, vö. ÉVA KOVÁCS: Die Grabinsignien König Bélas III. und Annas von Antiochien. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae XV (1969) 1/2, 6; és uő.: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. Művészettörténeti Értesítő XXI (1972) 1, 2; J. BÖDEY: Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai. Egyetemes Philológiai Közlöny LXIV (1940) 217—20; és I. DUJTSCHEW: Rilskijat Swetec. Sofia 1947. 229—31. Valószínűleg az esztergomi műhelyből származhat a legújabban *in situ* előkerült XII. századi, zománcos filigrán fülönfüggő, amelynek régészeti vizsgálata még folyamatban van, vö. EMESE NAGY: Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom, 1964—1969. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXIII (1971) 188.

[53] Vö. ALBERT BOECKLER: Die Stephanskrone, in P. E. SCHRAMM: Herrschaftszeichen und Staatsymbolik, III. Stuttgart 1956. 731—54.

felére, *usque* első harmadára tett datálása mégis késeinek látszik és csak az absztrakt stíluselemek spekulatív összehasonlításából adódott kombináció, amely minden szellemessége ellenére is figyelmen kívül hagyja a köztörténeti fejlődésnek és a társadalomlélektannak a szakrális objektumok létrejötte tekintetében együttható determinánsait.

Ha ellenben a pántzománcok XII. századi keletkezésének lehetőségét egyszer elfogadtuk, mi sem akadályozhatná annak vélelmét, hogy a felhasznált borítólap ne Antiochiai Anna egy személyes objektumának lett légyen tartozéka. Szentföldi eredete egyszeriben okát adná a zománcképek európai „társtalanságának", az „analógiák hiányának" és ugyanakkor az antiochiai művészetben okkal elegyedő keleti és nyugati motívumok együttes jelenlétének is.[54] A kereszteshad alapította Szíria egy évtizeden át Vilmos aquitán herceg öccsét, Poitiersi Rajmondot uralta, Châtilloni Anna édesanyjának első férjét.[55] Egy közvetett aquitán hatás lehetősége ilyeténképp egy olyan későbbi korban adódott, amidőn a Limoges környéki zománcozás már virágjába szökkent. A Deér által okkal kiemelt arab motívumkincs miértje úgyszintén kielégítő magyarázatot nyert.[56] E megszívlelendő érvfelsorolást ne avassuk még konklúzióvá, de tekintetbe vétele mégsem lenne a koronakutatás eljövendő feladatai közül kihagyandó.[57]

[54] A pántzománcok szentföldi eredetét a szíriai keresztesek képzőművészeti emlékeivel való módszeres összehasonlítás tudná valószínűsíteni. Ez elsősorban a Jeruzsálem és Antiochia eleste után nyugatra menekített ereklyetartók és egyéb ötvösmunkák lokalizálását igényelné, s mint ilyen, az összehasonlító művészettörténet feladata lenne. A szíriai képzőművészet szakirodalma, sajnos, aránylag csekély. A katonai várépítészettől eltekintve csak a kőfaragást, az üvegmunkákat és a pénzverést tették szórványosan vizsgálat tárgyává, vö. C. J. Lamm: Mittelalterliche Gläser- und Steinschnitzarbeiten aus dem Nahen Osten. Berlin 1930 és Henri Lavoix: Monnaies à légendes arabes frappées en Syrie par les Croisés. Paris 1877. Szerencsés újabb adalék a fentiekhez Hugo Buchthal: Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem. Oxford 1957.

[55] Antiochiai II. Bohemund egyetlen leánya, Konstancia, 1127-ben született és 1131-ben örökölte atyja hercegségét. 1140-ben lett a már 1136 óta a Szentföldön vitézkedő Poitiersi Rajmond, X. Vilmos aquitán herceg öccsének felesége. Rajmond 1149-ben esett el és özvegye 1153-ban Châtilloni Rajnáldnak adta kezét és hercegségét. Konstanciának Rajmondtól született Mária leánya Komnenosz Mánuel császár felesége lett, míg a Rajnáldtól született Ágnest (akit csak Bizáncban kereszteltek át Annának), III. Béla vette feleségül.

[56] Vö. Deér: Die Heilige Krone, i. m. 163—65.

[57] Ez a feltételezés együttható azzal a másikkal, amely Kovács Éva 1971. nov. 4-i akadémiai hozzászólásában hangzott el: „Én is itt látom a »felső rész« megoldásának lehetőségét, vagyis egy bizánci hatósugárban, de kétségkívül Nyugaton, a román- s nem az István-kori időszakban." — Ezek a kritériumok a műveltségileg nyugatnak számító és Bizánc tradícióiból mégis messzemenőleg táplálkozó, XII. századi Szíria keresztes államára nehézség nélkül alkalmazhatók. — Jegyezzük még meg, hogy Moravcsiknak már 1936 őszén feltűnt a római Szt. Praxidész ereklyetartó borítólapjának kétségtelenül XI. századi zománcképe, amelynek Krisztus-ábrázolása fölöttébb emlékeztette az átfúrt *Pantokratór*-lemezre, vö. Moravcsik: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatás megvilágításában, i. m. 463, 2. j. — Deér megerősíti ezt a benyomást, és a borítólap képét is közli, vö. Deér: Die Heilige Krone, i. m. 83, és XI. tábla, 21. ábra. — E műkincset a vatikáni *Museo Sacro* őrzi, de zománcképének készítőműhelye egyelőre nincsen tisztázva, vö. F. W. Volbach: Guide to the „Museo Sacro". Città del Vaticano 1941. 21. ábra.

A kérdéskomplexum végleges eldöntése tekintetében az apostolképek ikonográfiai struktúrájának összehasonlító vizsgálata, epigráfiájuk filológiai és paleográfiai kielemzése és a pántok fémanyagának mikroszkópi analízise döntő szerepet fog még játszani.

Egy Kálmán-kori összeillesztés vélelmének eleddig az volt legnyomósabb érve, hogy egy effajta szimbolikus gesztus ugyancsak beleillett volna Könyves Kálmánnak sok részletében még kielemzésre váró egyházpolitikájába, amelynek egyik eszmei lecsapódása éppen a koronaküldésnek hartviki változata.[58] Ám Hartvik püspök aligha ignorálhatta Szent István koronájának fizikai nem létét. Tudnia kellett azt is, hogy Kálmánt alkalmasint atyjának *Corona Graecá*jával szentelték 1095-ben királlyá. Ha a legendaszerkesztő főpap mégis helyénvalónak tartotta egy szentszéki eredetű korona lényegbeliségét hangsúlyozni, nyomatékos állítása egy ilyen klenódium korabeli létét kell hogy feltételezze. Könyves Kálmán valóban első olyan uralkodónk, akinek személye kapcsán két királyi diadém bírlalása bizonyítható. Ha 1095-ben atyjáéval koronázták is meg, 1102-ben a horvát-dalmát Zvoinimir-koronát tették fejére Tengerfejérvárt.[59] A Zvoinimir-korona pápai eredete bizonyított lévén, sorstörténete előképül szolgálhatott Hartvik püspöknek.[60]

Ellentétben a közjogi hiedelemmel, e második korona párhuzamos további léte hellyel-közzel nyomon követhető: II. István és II. Géza Trau városában történt külön horvát koronázását oklevél említi.[61] A Zvoinimir-koronának tehát csak akkor vész majd nyoma, amikor Komnenosz Mánuel a horvát-dalmát királyság területiumát, Béla jussára hivatkozva, a bizánci birodalomba kebelezi. Dalmáciának 1180-ban történt visszacsatolását követőleg többé nem esik szó külön horvát koronázásról. Ennek technikai

[58] Egy Kálmán-kori összeillesztés híve KELLEHER (vö. The Holy Crown, i. m. 96—107), és GYÖRFFY is erre a megoldásra hajlik (vö. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, i. m. 52—53). Az összeillesztés abszolút időhatárai GYÖRFFY konklúziójában 1074 mint *post quem* és 1166 mint *ante quem* dátum, vö. Mikor keletkezhetett?, i. m. 63.

[59] A horvát-dalmát felszentelés után Kálmán király 1102-ben szabadságokat biztosít a zárai (Jadra) Szt. Mária kolostor apácáinak: „Ego Colomannus... postquam *coronatus* fui Belgradi supra mare in Urbe regia..." Vö. Codex Diplomaticus regni Croatiae. Dalmatiae et Slavoniae, ed. T. SMIČIKLAŞ II. 9. N° 6. — Kálmán horvát—dalmát királysága problematikájának legújabb összefoglalására vö. HRVOJE JURIĆIĆ: Die sogenannte Pacta conventa in kroatischer Sicht. Ungarn Jahrbuch I (München 1969) 6—22.

[60] A Demeter néven királlyá koronázott Zvoinimir 1076. október elején ekként nyilatkozik: „Ego Demetrius... Dei providentia Croacie Dalmacieque dux, a... domini nostri pape Gregorii *potestatem obtinens*, in Salonitana basilica... totius cleri et populi electione de Croatorum Dalmatinorumque regni regimine per vexillum, ensem, sceptrum et *coronam*, investitus atque constitutus *rex*..." Vö. Kanonessamlung des Kardinals Deusdedit. Szerk. V. WOLF v. GLANVELL, Paderborn 1905. 383—85.

[61] Könyves Kálmán 1108. máj. 25-én a traui polgárok adómentességének megerősítésekor úgy rendelkezik, hogy „cum autem ad vos *coronandus* aut vobiscum regni negotia tractaturus venero" a szállásadás önkéntes legyen. A szándék nyilván II. István horvát koronáztatására céloz. Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. I. 15, N° 41. — Ugyane témához még Documenta Historiae Chroaticae, ed. RAČKI, in Monumenta Historica Slavorum Meridionalium, VII. 1877. 19, N° 16; 50, N° 49; 53, N° 52, és ERNEST H. KANTOROWICZ: Laudes Regiæ. A Study in Liturgical Acclamations and Medieval Ruler Worship. Berkeley/Los Angeles 1958. 149, 12. j.

oka a Zvoinimir-koronának hadizsákmánykénti megsemmisülése is lehetett, utóbb közjogivá kristályosodott államszimbolikai indoka azonban a nyíltból zárttá alakított magyar korona létrejöttéből adódik. Ez a pántos-keresztespendiliumos *corona clausa* egy bizánci mintára strukturált birodalmi gondolatot hirdet, éppen úgy, mint a *Kamelaukion*.[62]

Az államszimbolikailag egy új koronatípussal jelképezett magyar birodalomban Horvátország és Dalmácia eleve bentfoglaltattak. Imrétől kezdődőleg tehát a fizikai létében ekkorra már kialakult Szent Koronával történt királyavatás a középkori magyar *Archiregnum* egészének szuverenitását sommázta, a nagyobbik királyi cím adta eszmei egésznek sorrendjében.[63]

Így jutottunk el a koronaösszeillesztés kérdéséhez, amelynek eleddig Kálmántól III. Béláig terjedő időtávát Deér újabban V. István koráig kívánná terjeszteni.[64] Elgondolása szerint a királyi kincstárnak 1270-ben történt állagvesztesége V. István koronázását súlyos nehézségek elé állította volna, miértis hirtelenében kellett egy a felkenés szertartására alkalmas diadémot összetákolni. E fejetlen sietségből adódnék a „görög női korona" és a Szent István-inak tartott ereklyelap összeillesztése, míglen az „addigi Szent Korona" Macsói Anna ármánykodása folytán Prágába került volna.[65]

[62] A keleti császári korona a Nagy Konstantin-féle *galea* formarendjéből kiindulva, a nyílt *stephanos*, a sugárkoronás *stephanos romanos* és a pendiliumokkal *(kataseistai)* díszített *stemma* fejlődési változatain át jut el a pántokkal lezárt *kamelaukion*ig: a katonai fővezér sisakjától a birodalmi államszimbólumig vezet, végső formája Komnenosz Elek császár udvari reformjában öltvén testet. A *kamelaukion* első említése 1092-ből maradt reánk és aprólékos leírását Komnena Anna adja az *Alexias*ban, vö. Anne Comnene: Alexiade, III. 4, ed. B. Leib. Paris 1937. I. 113. — A tipológiai fejlődés modern összefoglalásai: S. P. Lampros: Leukóma Byzantinón autokratorón. Athenai 1930; Andreas Alföldi: Eine spätrömische Helmform und ihr Schicksal im Germanisch-Romanischen Mittelalter. Acta Archaeologica V (Copenhagen 1934) 99—144; Kelleher: The Holy Crown, i. m. 31—34, 96—107; Bárány-Oberschall: Die Sankt Stephans-Krone, i. m. 45—46. — Állameszmei és közjogi vonatkozásaira vö. O. Treittinger: Die oströmische Kaiser- und Reichsidee. Darmstadt 1956; a kamelaukion első ábrázolását ismerteti E. de Wald: The Comnenian Portraits in the Barberini Psalter. Hesperia XIII (1944) 78.

[63] A nagyobbik királyi cím Magyarország, Dalmácia és Horvátország mellett felsorolja még Rámát (1136 óta; ami Bosznia birtoklása), Szerbiát (1202 óta; ami Rácország birtoklása), Halicsot és Lodomériát (1188 óta), Kúnországot (1247 óta; ami Moldova és Havaselve birtoklása) és Bulgáriát (1255 óta; ami Viddin és a Duna menti Bulgária birtoklása). Ezen területek összessége a magyar Koronát uralja, de saját nemzeti dinasztiáinak kormányzata alatt áll. Innen az *Archiregnum* avagy a *Regnum regnorum* kifejezés, ami lényegileg egy protoföderatív államszövetségi formula megjelölése, vö. Szabolcs de Vajay: Das „Archiregnum Hungaricum" und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters. Festschr. Ferdinandy 647—67.

[64] Vö. Deér: Die heilige Krone 253—70. — Egy zárt korona ábrázolásának a XV. század derekáig való hiánya két szerzőt a netán Mátyás-kori összeillesztés radikális álláspontjára késztetett. Vö. Polner Ödön: A Magyar Szent Korona felső részének kérdése. Kolozsvár 1943 és Grexa: A magyar királyi korona problémái, i. m. 420—21. — Az „ábrázolás hiánya" megdől Imre királynak Deér által is közölt zárt koronás pecsétképén (vö. alább, 78. j.), a nem hivatalos miniatúra anyagban való elő nem fordulást pedig kellőn indokolhatja a királyszentelő diadém misztikus-mágikus jellege és — az országlásonkénti egyszeri használatától eltekintve — a halandó szem számára való teljes hozzáférhetetlensége.

[65] Uo. 255—58.

A kincstárkirablás tudott tényének körülménye korántsem bizonyítja, hogy az „addigi" Szent Korona is az elorzott javak között volt. Immáron kialakult közjogi természete miatt a „hivatalos" korona különleges őrizet alatt állott, kilépve a kincstár állagából. Megkülönböztetett voltára nemcsak III. Ince pápa 1204. évi levele mutat rá, aki Szerbia hódoltatása kapcsán már hatalmi szimbólumként említi,[66] hanem Mikhaél Ankhialosz, a későbbi patriárka, egy 1166-ból kelt bizánci utalása is, amely a tradicionálismágikus erővel felruházott koronának székesfehérvári külön őrizetét tanúsítja.[67]

Korona több is lehetett a kincstárban, de az államiság társadalomlélektani ismérveivel felruházott diadém csak egy volt. Ez a pszichológiai tudattartalom a Szent István-kultusz állambölcseleti koncepcióvá szélesülő folyamatával párhuzamosan érik társadalmi konvencióból közjogi tétellé, amit az *Archiregnum* birodalmi jellegű struktúrája mélyít tovább. E formaköntös az Árpád-ház kihaltával, s éppen az ebből adódó személyi bizonytalankodás következtében, végülis századokra szóló szabállyá merevül. Az *idoneitas* helyébe a *regula* lép, az „isteni kegyelem" elsődlegessége tiszteletreméltó formulává válik, és ha ki nem mondottan is, a *iure Coronae* elve lesz mindinkább irányadóvá.

Ettől már csak egy lépés a korporatív államszemlélet: *ius Coronae* az, amit a *corpus* — az államtest — szándékol. A *regnicolae*, a közjogilag csak körülírható, de társadalmilag a nemzeti állag mindenkori aktív sztrátumát kitevő réteg emeli ezentúl királlyá, a korona jussán — s nemegyszer a korona ürügyével — a többnyire másmilyen szempontok alapján kiszemelt kandidátust. A magyar „szabad királyválasztás" ha közjogilag nem is, de társadalomlélektanilag kétségkívül átruházott természetű: nem tudós legisták alkotta formula, hanem egy sokszázados fejlődés gyakorta változó s mégis egyértelmű motivációjának sommázata. Mint ilyen, csak végső stádiumában válik közjogi szintézisként lecsapódó korolláriummá. A Szent

[66] A pápának 1204. szeptember 15-i keltezésű levelében a *terram Serviae, tuae coronae subiactam* kitétel a koronát nem mint objektumot, hanem mint hatalmi szimbólumot jelöli meg. Vö. Migne: PL CCXV. (1855), col. 414 N° CXXVII (356), és Gombos: Catalogus II. 1246. N°. 3074. — Ugyancsak erre utal már egy 1197-ben kelt oklevél „viriliter pro corona nostra dimicavit" kitétele is, vö. Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (a továbbiakban: Fejér: CD), II/1. 309.

[67] „*Συγκαταλεγέσθωσαν τοῖς ὑπὸ τὴν σὴν σκηπτουχίαν καὶ ὁ ταινιοῦχος τῆς Παιονίας νάος καὶ ἡ περὶ τουτον μητροπόλις, ἵνα ὁ τῶν Παιοναρχῶν βασίλειος στέφανος τῇ σῇ συνεχοῖτο κραταιότητι*" — mondja az utóbb pátriárkává lett *ὕπατος τῶν φιλοσόφων* dicsőítő beszéde, vö. P. Wirth: Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskrone. Byzantinische Zeitschrift, LIII (München 1960) 78—82. — Ez a magyar szempontból történeti forrásként még ki nem aknázott dicsbeszéd tartalmazza többek között III. István és Mánuel eleddig csak tényében ismert 1166-i békemegállapodásának öt lényeges pontját is, vö. Robert Browning: A new source on Byzantine-Hungarian relations in the twelfth century. The inaugural lecture of Mikhael tú Ankhialú hosz hypatosz tón philosophón. Balkan Studies II. Thesszaloniké 1961. 173—214; az eredeti beszédszöveg: 187—203; a beszédnek a magyar koronára vonatkozó 569—71, idézett sora a 203. oldalon.

Korona tehát a magyar államiságnak, annak formájától lényegileg függetlenült, perennis szimbóluma.[68]

Egy ilyen lélektani potenciállal feltöltött objektumról V. István sem mondhatott volna le egy olyan szűkszavú okirati formulával, mint amellyel az 1270-ben elorzott kincseket esztendő fordultán a békesség kedvéért kollektíve átengedte II. Ottokárnak.[69]

A korabeli *Stájer Rímes Krónika* arról is tudósít, hogy Ottokár azért vonakodott volna a kincseket visszaszármaztatni, mert „Anna hercegasszony azokat magáénak tartotta", miután „atyja jutalmul adta őket neki".[70] Aligha feltételezhető, hogy IV. Béla — bármily kedvenc gyermeke lett is légyen Anna, s bármennyi keserűséget érezhetett is jog szerinti örököse iránt — az ország koronájáról, amely épp az ő idejében nyerte el a *Sacra Corona* jelleget,[71] ekként rendelkezett volna. Helyesen ismeri viszont fel

[68] Ez a felfogás már Deák Ferenc állameszméjében testet öltött, aki a Kiegyezést megelőzőleg Lustkandl Vencellel folytatott, nevezetes közjogi vitájában félreérthetetlenül leszögezte, hogy a *Corona* szón, szerinte, az 1723. II. t.c.-ben „nem a királyi hatalom jelvénye, maga a korona, hanem az állam, vagyis Magyarország mint állam értendő.", vö. Deák Ferencz: Észrevételek Lustkandl Vencel íly című munkájára: Das österreich—ungarische Staatsrecht. Pest 1865. 73. — Ugyanezt a felfogást tükrözi Kossuth Lajosnak a „Pesti Hírlap" 1848. jan. 27-i számában közzétett, elvi jelentőségű cikke is, vö. Marczali, Heinrich: Ungarisches Verfassungsrecht. „Das öffentliche Recht der Gegenwart", XV., Tübingen 1911. 26.

[69] „Renuntiamus insuper iuri et actionis nobis et nostris heredibus competentibus de *insignibus regalibus*, corona videlicet gladio, monili, sella, scutellis et *aliis clenodiis* ac thesauro delatis per dominam Annam in regnum Bohemorum" — mondja V. István az 1271. júl. 3-án kelt békeokmányban, vö. Augustinus Theiner: Monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia, I. Roma 1859. 303. — Megerősíti a Prágába került királyi diadém „nem közjogi" jellegét még az is, hogy Macsói Anna nem is egy, de két koronára tette reá kezét: „...omnes thesauros reddere, quos aliquando... Anna regina de Mazowe asportaverat, eique tradiderat, videlicet *duas coronas* aureas et sceptra regalia, ac preciosissimam amphoram", vö. Continuatio Vindobonensis Annalium Austriae. MGH, SS, IX. 708. — Ugyanerre a végereményre jut, egy több tekintetben eltérő logikai vonalvezetéssel Grexa Dezső is (vö. i. m. 424—27)

[70] „...
Zu jrm Vater chom durch chlagen
Dew Kunigin von Matschaw,
Alls ein getrewe Fraw,
Der laid umb jrn Vater ist:
Dem Kunig lag sy zu aller frist
An mit encziger pet
Umb die *Chlainat, die er het*
Gegeben ze behalten.
..."

Vö. az Oesterreichische Reimchronik néven közismertebb Ottokar von Steier: Kroniken dess Edlen Lanndess zu Osterreich, cap. LXXXVIII: Wie Kunig Stephan von Ungern unt der von Peham mit einander getaydingt haben, vers. 10. 239—46, Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini, ed. P. H. Pez. III. Leipzig/Regensburg 1745. 99.

[71] A magyar királyi koronának *Sacra Corona* néven való először említése 1256-ból maradt fenn, az esztergomi Szt. Adalbert székesegyház egyik adománylevelében: „...[sc. quod ista ecclesia] ...infideles nostros, et *sacrae coronae* per censuram Ecclesiasticam arcet et compellit ad nobis et *sacrae coronae* obedientiam. Fejér: CD IV/2, 385 s k. — A sorrendben következő négy további okirati említés éve 1267, 1272 és 1274-ben kétszer. A zágrábi telepesek 1267. évi privilé-

Deér,[72] hogy az oklevél szövegezése arra mutat, miszerint az elidegenített kincstári állagban legalább egy hatalmi jelvénynek is kellett lennie. Csak ez indokolhatja a lemondásnak az utódokra szóló kiterjesztését.[73] Ám a szóban forgó hatalmi jelvény nem az „addigi" Szent Korona, hanem Szent István kardja volt.[74] A Székesfehérvárt őrzött *Corona Regni* hozzáférhetetlenségével szemben, Macsói Anna könnyedén hozzájuthatott a *Gladius Regni*-hez. Ez a vezéri szimbólum a rebellis *rex iunior* elleni királyi hadat vezérlő Béla macsói herceget illette, Anna fiát. Talán ezért is vonakodhatott az egykori ellenfélnek kiszolgáltatni, s még az sem elképzelhetetlen, hogy a hadvezéri jelvényt IV. Béla keserűségében kedvenc unokájára hagyta. Erről az *insigniumról* V. Istvánnak mindenképpen közjogilag kellett lemondania, míg az egyéb kincsek — s így a felemlített arany koronák is — csak anyagi és szentimentális veszteséget jelentettek „a magyar királyoknak Attila ideje óta gyűjtött kincstárában".[75]

Ha ez a nagyralátó oklevélbeli formula az uralkodóház eredetlegendájából táplálkozik is, egy valamit mégiscsak bizonyít: a kincstári állag átvészelte a három évtizeddel korábbi tatárdúlást. Így az 1256 óta *Sacra Corona* néven említett klenódium lényeges alkotóelemei tekintetében azonos kellett

giumának indokolása: „quia idem cives nostri in diversis negotiis regni nostri et nostris, debitam fidelitatem *sacrae coronae* et nobis semper exhibuerunt", vö. FEJÉR: CD IV/3, 397; az esztergomi prépostság 1272-i megerősítő oklevelének motivációja szerint „pro eorum servitiis meritoriis fideliter *sacrae coronae* impensis", vö. FEJÉR: CD V/2, 47; s végül 1274-ből két említés: a Sztárayak egy hűtlenségi esetének formulájában „idcirco nos regni nostri praelatis et *sacrae coronae* fidelibus nobilibus et baronibus proponendo..." vö. A Gróf Sztáray család oklevéltára, Szerk. NAGY GYULA. I. (1234—1396) 16, XIV. és a szepesi káptalan egy jogfelidéző kiadványában: „Donatio pro fidelibus suis servitiis, *sacrae coronae* nostrae et nobis... exhibitis." Vö. FEJÉR: CD V/2, 180. — Alig képzelhető el, hogy az 1272—74-ben kifejezetten közjogi jelleggel említett és szakrális tradíciókkal felruházott királyi korona ne lett légyen azonos amazzal, amelyet 1256-ban és 1267-ben ugyanilyen értelemben említettek. Hacsak fel nem tételezzük, hogy a „korona" fogalmat egy a tárgyi mivolttól teljesen elvonatkoztatott szimbólumabsztrakcióként ne használták volna az oklevelek. Ez azonban a későbbi, százados gyakorlattal szöges ellentétben állana. Éppen így ellentétben áll ezzel az egyöntetőséggel egy 1270-ben történt esetleges szubsztitúció lehetősége is.

[72] Vö. DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. 258.

[73] „Renuntiamus... nobis et *nostris heredibus* competentibus de insigniis regalibus..." Vö. föntebb, 69. j.

[74] A prágai dóm kincstárában őrzött „Gladius S. Stephani Regis Ungariae" 1368-ban szerepel először a leltár *rubrica armorum* címszava alatt: E klenódiumnak az eredetkérdést is leszögező leírását adja FETTICH NÁNDOR: A prágai Szt. István kard régészeti megvilágításban. Szt. István Emlékkönyv III. 1938. 473—516. Az egyenes viking pallos pengéje *Ulfberht* fegyverkovács műve, vagy legalábbis az utóbb standardizált „Ulfberht minőségben" készült. Stilizált markolatdísze a X. század elején Jütlandban virágzó Jellinge-ornamentikát idézi. A prágai *gladius* ezek szerint bízvást lehetett István király személyes tulajdona és, mint ilyen, „Attila kardjának" Salamon király anyja által 1063-ban történt elidegenítése után, 1270-ig a magyar királyok koronázási kardja, és ugyanakkor a királyi had parancsnoki *insigniuma* is, vö. ZOLTÁN TÓTH: Attilas Schwert. Studie über die Herkunft des sogenannten Sebels Karls des Grossen in Wien. Bp. 1930.

[75] „....quae a tempore regis Ungarie Attile et ab aliis successoribus suis usque nunc in Ungaria fuerant conservata." Vö. Continuatio Vindobonensis, i. m. MGH, SS, IX. 708.

hogy legyen az 1166-ban *ho tón Paionarkhón baszileiosz sztephanosz* néven megjelölt koronával. Ez pedig, akkor, aligha lehetett más, mint a mai *Corona Graeca*, még ha netán a fennmaradottnak egy korábbi stiláris változatában is. De, bárminők lettek légyen is az átalakítások, végeredményben mégis csak a Dukász Mihály által 1074-ben adományozott korona szublimálásából állott elő ez a diadém.

Térjünk most vissza V. István újra koronázásához. Atyja már 1245-ben *rex iuniorrá* szenteltette volt, ami a koronázás és a felkenés szertartását implikálta: az Isten kegyelméből való *idoneitás* így már köztudomású.[76] A társuralkodóból autokrátorrá való válást az atya örökébe lépő *rex iunior* inkább csak ceremoniális, semmint lényegbeli aktussal kellett, hogy dokumentálja, ami konstatatív, de nem konstitutív szertartás.[77] S ha mind ennek ellenére V. István valamely okból mégis korona híján érezte volna magát, ugyan miért hevenyésztetett volna éppen egy bizánci előképeket tükröző, zárt, pendiliumos diadémot?[78]

Az 1270-i kincstári veszteség kétségkívül jelentősnek tekinthető. Ám a XIII. század végének uralkodója már nemcsak „a" koronával rendelkezett, miként azt Szent István idejére vélelmeztük, hanem alkalmanként más és más koronát viselt, halotti sírkoronájával zárva le a sort.[79] Az

[76] A már megtörtént koronázást IV. Béla egy 1246. jan. 10-én kelt oklevele említi először: „Cum igitur in medio regni nostri Albae, *coronato per divinam clementiam* charissimo filio nostro Stephano *rege* et duce totius Sclavoniae, pro tribunali sederemus." Vö. FEJÉR: CD IV/1, 404.

[77] A magyar *rex iunior* mintegy félúton jár a nomád kettőskirályság reminiszcenciái és a bizánci *parabasileus* intézménye között. Az elsőből adódó hatalmi megosztás az uralkodói *ubiquitas* jegyében történt, az utóbbié pedig a *continuitas* elvében gyökerezett. A *rex iunior* szintézise a rátermettség gyakorlati szempontját és a zökkenésmentes utódlás jogelvét egyeztette a királyi elsőszülöttnek „eleve legalkalmasabb volta" fikciójában. A *rex iunior*-i mivolt ilyeténképpen az *idoneitas* kritériumát *ipso facto* magában foglalja. Erre utal IV. Béla fentebb idézett oklevelének (vö. 76. j.) *per divinam clementiam* kitétele is.

[78] Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az „új" korona tartozékai közül először a pendiliumok *(kataseistai)* jelennek meg, éspedig mint egy nyílt korona — *stemma* — járulékai. Ennek első példája III. Béla aranybullája, vö. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: III. Béla király oklevelei. III. Béla király emlékezete (a továbbiakban: III. Béla emlékkönyv), Bp. 1900. 153, 87. ábra, és BARTONIEK EMMA: Az Árpádok ércpecsétei. Turul XXXVIII (1924/25) Bp. 1925. 13, N° 5. — Ez szerintünk az egyébként inkább archaizálón konzervatív magyar királyi pecsét első lényeges insignológiai változása II. Béla ideje óta. — Megerősíti ez irányú elképzelésünket, hogy éppen Imre király, III. Béla fia, az első magyar uralkodó, akit egyik pecsétje *zárt* koronával ábrázol. Vö. DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. CXXXII. tábla, 378. ábra. Deér úgy véli, hogy ez csak „a korabeli szokás dolga" (uo. 269), holott ismét egy lényeges szfragisztikai újítással állunk szemben, amelynek insignológiai jelentősége nem hanyagolható el. A III. Béla idején megjelent pendiliumok után Imre uralkodása során előbb a címer, majd a zárt korona és végül a kettőskereszttel tetézett országalma is helyet kap a királyi pecséten. Ez nem „divat", hanem tudatos ikonográfiai program, amely egy államkoncepció fejlődési fokozatait proklamálja.

[79] A XII.—XIII. században még távolról sem volt szabály, hogy az uralkodó az országlás tényét jelképező, s ekkor tájt közjogi értelmezését elnyerő koronán kívül, más királyi diadémmal ne rendelkezhessék az uralkodás különféle reprezentációs szükségleteire. E szabály alól még a császári insignológia sem kivétel, vö. JOSEF DEÉR: Die abendländische Kaiserkrone des Hochmittelalters. Schweizerische Beiträge zur allgemeinen Geschichte VII. (Aarau) 1949. 53—86. — A XII. századtól kezdődőleg

effajta, a kincstár állagához tartozó, de minden közjogi járulékot nélkülöző koronák egyike-másika jutott Macsói Anna fondorlatából a prágai udvarba. *Coronae regiae*ről lehetett itt szó, de nem a *Corona Regni*ről, ellentétben az elidegenített vezéri karddal, amelynek *Gladius Regni* jellege kétségtelen. Nyolc évtizednek kellett eltelnie, amíg Nagy Lajos e veszteség tüskéjét a magyar—cseh viszony állagából, a Szent István-i kard egyházi ereklyévé való magasztosításának ügyes diplomáciai formulájával kihúzta.[80]

Visszatérve a reánk maradt diadém hevenyészett összeillesztésére, időpont és lélektani indokolás tekintetében Moravcsik és Bogyay okadatolt feltételezése látszik a legkézenfekvőbbnek, akik 1184/85-re datálják.[81] A hevenyészés oka III. Bélának Komnenosz Andronikosz mind anarchikusabbá váló uralmának megdöntésére indított „villám hadjárata" lett volna, amelynek sikerétől az egyszer már feladott bizánci trónutódlásnak renovációját is remélhette.[82] A nagy elképzelést Konstantinápoly népének váratlan zendülése hiúsította meg, amely Angelosz Izsákot emelte Bizánc trónusára, amidőn Béla hadai már Szófia alatt táboroztak. Inkább az ekkor indokolt sietség tükröződhet az elnagyolt ötvösi megoldásokban, a bizánci megkoronáztatás terve pedig okát adhatja a Komnenosz-típusú, zárt korona, a *Kamelaukion* formakereső utánzásának egy *corona clausa* formájában, amire egyébként és más alkalommal magyar királynak sem szüksége, sem jogigénye nem lehetett.[83] Így nincsen tehát miért elvetnünk azt a feltételezést, hogy a fő részében napjainkig egy bizánci diadém alkotta Szent Korona ne az 1184/85-ös rendkívüli események alkalmával készült volna, a sebté-

---

a magyar királynak is volt egy, alkalmasint könnyebb készítményű, liliomos koronája. Elsősorban pecsétnyomatokon fordul elő, ami megengedi annak vélelmét, miszerint használata a király igazságosztó tevékenységével állott összefüggésben. Ezt a „kényelmesebb" diadémot viselhette az uralkodó, például a törvénylátó napon. Ehhez a „viselhetőbb" koronacsoporthoz tartozik a margitszigeti dinasztasírból előkerült liliomos diadém is, amely valóban lehetett V. István egy „használati koronája", vö. Vattai Erzsébet: A margitszigeti korona és gyűrű, Folia Archaeologica XVIII. (1966/67) Bp. 1967. 123—38.

[80] A „Gladius S. Stephani" Prága javára történt elvesztését Nagy Lajos 1353-ban tette „hivatalossá", ugyanakkor egyéb Szt. István relikviákat is adományozva Szt. Vid székesegyházának. Ezzel mintegy az egész állagot egyházi klenódiumként szanktifikálta, feloldván korábbi közjogi jellegét. A székesegyház diáriumába 1353. aug. 20-i kelettel jegyezték be: „S. Stephani Regis Hung. pars ins[ignis]... Carolus IV illud obtinuit a Ludovico Rege Hung. an. 1353., vö. Thomas Joannes Pessina de Czechorod: Sanctae Metropolitanae Divi Viti Ecclesiae Pragensis Majestas et Gloria. Praga 1673. 516. — E „diplomáciai rendezés" után vették csak fel az eladdig „zsákmánynak" tekintett insigniumot a székesegyház leltárába, vö. föntebb, 74. j.

[81] Vö. Moravcsik: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában, i. m. 470—72 és Bogyay: A szent korona eredete, i. m. 8. Ezt a felfogást osztja Bárányné Oberschall Magda is, vö. Die Sankt Stephans-Krone, i. m. 44—45.

[82] Vö. Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 90—91. — Ehhez még: Franz Dölger: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. Archivum Europae Centro-Orientalis VIII.; Bp. 1942. 315—42. és újabban W. Hecht: Die byzantinische Aussenpolitik 1180—1185. Diss. Würzburg, Neustadt a. d. Aisch 1967, valamint Georg Stadtmüller: Ungarns Balkan-Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert. Festschr. Ferdinandy 603—613.

[83] Vö. Moravcsik Gyula: III. Béla és a bizánci birodalom Mánuel halála után. Száz. LXVII (1933) 518—28.

ben pergő politikai és hadi események hatása alatt elnagyolt ötvöstechnikai kivitelezésben.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az 1184-ben megözvegyült Béla bizánci jogigényének felélesztésekor egy eléggé koros *porphyrogennéta*, Mánuel császár Theodora nővérének kezét is kérette.[84] Bizánci felfogás szerint Theodora lett volna a császárnő, Béla pedig a vele együtt uralkodó *symbasileus*. Ez a közjogi struktúra egyszeriben felold egy eleddig megfejthetetlennek látszó insignológiai ellentmondást. A bizánci használatra szánt „új" korona összeillesztésekor a Blakhernon-palotában nevelkedett Béla egyetlen formai előfeltételt sem hanyagolt el: magyar királyi koronáját nemcsak zárt *Kamelaukion*ná alakíttatta és nemcsak felékesítette a császári pendiliumokkal, hanem a leendő feleség jussán való országlás szándékát kiemelendő a császárnői koronák hagyományos *pinnae* zománcpikkelyzete is reákerült a diadémra, alkalmasint Châtilloni Anna Bizáncból hozott koronájáról átszerelve.[85]

Ez a kristálytiszta közjogi struktúra okát adja annak, hogyan kerülhetett a valóban csak női koronákon dívó *pinnae*-dísz egy méreteiben és ikonográfiai programja tekintetében egyaránt férfi uralkodó fejére szánt diadémra. A *pinnae*-sor inkább durva készítménye és a többi részleghez történt eléggé gyarló odaillesztése, amely „az alsó tagokhoz idomuló menetet mégcsak nem is követi", eleve arra mutat, hogy ez a járulékos elem messze nem esztétikai megfontolásokból, hanem valamely transcendentális célzat kifejezőjeként került a *corona clausa* kompozíciójába. *Ez* a korona, *így*, kettős közjogi aktusra készült: a jog szerinti országlásra hivatott *basilissa* és a vele együtt megkoronázandó magyar *symbasileus* bizánci felszentelésére.[86]

[84] Vö. Gyula Moravcsik: Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle). Byzantion, VIII. Bruxelles 1933. 555—68. — A szükségképpen 1134. előtt született Theodóra (ez évben hunyt el édesanyja, Piroska-Iréné császárné), mindenképpen jóval idősebb volt a legkorábban 1148-ban születhetett III. Bélánál. Az 1185-ös eseményekkor már kétszeresen özvegy, mint Anemasz Mánuel és Lapardasz Andronikosz hátrahagyottja és apácaként kolostorban élt. Innen szólította volna ki ötvenegynehány éves korában a politikai érdek, amit a pergő események lehetetlenné tettek és végső tilalmát egy zsinati határozat is szankcionálta, vö. uo. 563—64.

[85] Rendkívül fontosnak tartom e tekintetben Kovács Évának 1971. nov. 4-én a Magyar Tudományos Akadémián tett szóbeli észrevételét, amely szerint: „az alsó rész nem mai formájában került Gézához. Ezt végképpen kizárja a rendkívül durva *pinnae*-sor, amely nem is követi az ábrázolásokon ismert, vagy későbbi hasonló típusú koronáknál megfigyelhető, az alsó tagokhoz idomuló menetet. Tehát női korona mindenképpen, mai formájában." — Ez a rendkívül találó meglátás késztetett utóbb arra, hogy a *pinnae*-díszt mint a Korona egy *sui generis* részét kezeljem, odakerülésének miértjét pedig a fentebb kifejtettek alábbi konklúziójával indokoljam. — Ez az eredetmagyarázat a *pinnae*-sor netáni szíriai készítményként való felismerését engedné meg, ami indokolhatná a Kovács Éva által is szóvá tett, fentebb már említett „rendkívül durva" minőséget: nem bizánci, hanem csak a bizánci ötvösséget utánzó „provinciális" munkáról lenne szó. Ez persze nem teszi szükségszerűvé, hogy az utóbb pánttá szabdalt ötvösművel egykorú vagy pláne egyazon műhelybeli legyen.

[86] Ezt a tudatosságot méginkább aláhúzza egy tipikusan bizánci insignium, az *armilia*, ekkori egyszeri feltűnése a magyar koronázási jelvények között. Használatát a III. Béla sírleletében talált halotti hasonmása tanúsítja. Okfejtésünkből önként adódik, hogy Béla király miért is vonhatta be ezt a császári karperecet koronázási jelvényeinek körébe. Vö. Kovács Éva: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez. Székesfehérvár évszázadai 2. köt. Középkor, 105—06.

Az első szempont indokolja a *pinnae*-dísz jelenlétét, a második pedig a korona adott méreteit.

A Szent Koronának szokatlanul nagy, 72 centiméteres kerületét, magyarázhatná ugyan ötvösművészeti szükségszerűség is — „a pántok aligha bírtak volna el a jelenleginél nagyobb mérvű hajlítást", véli Bárányné Oberschall Magda,[87] mégsem szabadna figyelmen kívül hagyni III. Béla király rendkívül impozáns antropometriai adatait.[88] Ha a trubadúrok által „nagylábú"-ként megénekelt király gyűrűjébe másfél centimétert kellett betoldani, hogy viselhesse,[89] nem elképzelhetetlen, hogy a Szent Korona túlzott fejbősége is e hatalmas koponya arányait tükrözi, amelynek még halotti koronája is 67 centiméter kerületű. Életében nyilván busa hajkoszorú is övezte. Ha tehát az I. Gézának adományozott korona szűknek bizonyult volna a szépszál ükunoka számára, úgy a mai koronán észlelt, de kellőképpen még ki nem értékelt „javítások" egy esetleges bővítésből is adódhattak. A közjogi szempont indokai mellett, még egy technikailag ellenőrizhető érvvel is több a Szent Korona keletkezéstörténetéhez.

Egy elvetélt „nagy terv" balsikere tükröződnék tehát a gondatlan összeillesztésben. Megerősíti ezt a pántzáró kereszt furatának ferde vagy legalábbis laza volta, amely alkalmasint a kezdet kezdetétől rézsutos vagy billegő kereszttel tetézhette a Szent Koronát.[90] S hogy e tetézésnek nagy oka lehetett, márcsak abból is kitűnik, hogy szimbólumteljessége kedvéért nem haboztak a *Pantokratór*-kép fizikai épségét feláldozni.

Ennek a keresztnek kapcsán, térjünk most vissza a „Szent István-ereklye" kérdéséhez. Ha a pántzománc eredete tekintetében elfogadjuk Deér kései datálását, akár belföldi, akár antiochiai munkáról lett légyen is szó, úgy Szent István királynak valóban semmi személyes kegytárgya nem szerepelne a mai korona alkotóelemei között. Ez szöges ellentétben állana nemcsak a hagyománnyal — aminek kegyesen túlzó tévedése elképzelhető —, de magának a középkori szimbolikának tudattartalmi

[87] Vö. Bárány-Oberschall: Die Sankt Stephans-Krone, i. m. 26—27.

[88] A csontvázméretek rekonstruált adatai alapján III. Béla termete valamelyest meghaladta az egy ölet (189,65 cm), vagyis elérhette a 190—192 centimétert, vö. Török Aurél: III. Béla és hitvesének földi maradványai. III. Béla emlékkönyv. 201—02. — A 72 centis körlet szükségességét igazolja a hajzatától megfosztott koponyára szánt halotti koronának 67 centiméteres kerülete is, vö. Czobor Béla: III. Béla és hitvese halotti ékszerei. III. Béla emlékkönyv. 208—09. Említsük fel a korona további méreteit: homlokátmérő 216 mm., oldalátmérő 208 mm., magasság az abroncs alsó peremétől a kereszt talpáig 127 mm.

[89] Az eredetileg 5,7 cm kerületű gyűrű a bővítéssel 7,2 centiméteressé lett. Ékköve csiszolatlan almantin, amelyet négy arany hármaskarom foglal. A kőnek kufiai *ductus*szal írt vésete: „'Abd Allâh ibn Mu'hammed", talán első viselőjének neve. Korrendileg a XII. század közelkeleti epigráfiáját tükrözi, ami a gyűrűnek szíriai eredetét méginkább valószínűsíti. Bővítetlen formájában alkalmasint Antiochiai Anna mátkaajándéka lehetett, vö. Czobor: III. Béla és hitvese, i. m. 215—16; Éva Kovács: Die Grabinsignien, i. m. 8; uő.: III. Béla és Antiochiai Anna, i. m. 3; Schramm: Zu den ung. Herrschaftszeichen, i. m. 477. — A kétségtelen keleti eredet a gyűrűrekesznek talizmán- vagy méregtartói volta mellett szól, ami persze nem zárja ki azt sem, hogy Béla király ereklyetartónak ne használta légyen.

[90] A keresztnek súlyos ütés vagy technikailag tökéletlen illesztése folytán előállott elferdülése csak 1611 óta dokumentált. Vö. Bárány-Oberschall: Die Sankt Stephans-Krone, i. m. 47, és 12. tábla.

igényével is. A *Corona Latina* megoldás elvetése után és a pántok Szent István kori keletkezésének visszautasításával, a Szent Korona egyetlen alkotóeleme, amely az István király személyéhez fűződő hagyománynak nemcsak forrása, de valóban hordozója is lehetne: a tetéző kereszt.

Elhelyezésének indoka a *Kamelaukion* ilyetén előképe.[91] Hevenyészett illesztése az 1184/85-ös összeállítás sietségéből adódott, a *Pantokratór*-képnek miatta való átfúrása pedig tárgyi mivoltának fontosságát bizonyítja. Hátra lenne még a Szent István személyéhez való netáni kapcsolatnak tisztázása: honnan került a koronára ez a sima, gömbfejben végződő szárú, latin kereszt?

Idézzük újból emlékezetünkbe a koronázási palást korabeli István-képét, amely koronásan, lándzsával és országalmával ábrázolja az uralkodót.[92] VII. Gergelynek már úgyszintén említett leveléből tudjuk, hogy III. Henrik csak a koronát és a lándzsát származtatta vissza Rómába,[93] amelyek alkalmasint Ménfőre is elkísérték Aba királyt, miközben a békés országlást szimbolizáló *globus*t valamely egyházi helyen őrizhették. Az országalma így egyike lehetett az I. Endre koronázására ismét összegyűjtött keresztény államszimbólumoknak.[94] Valóban, az egyszerű kereszttel tetézett *globus* valamennyi királyunk szfragisztikai reprezentációján egyöntetűn szerepel.[95]

E tekintetben változást csak Imre király pecsétje mutat, ahol az uralkodói *globus* először tűnik fel mai formájában: *kettős* kereszttel tetézve.[96] Tehát legalábbis *ebben a részében*, már nem azonos a Szent Istvántól III. Béláig használt országalmával. E változás időpontja lényegileg egybe esik a mai Szent Korona összeillesztésére javasolt történelmi pillanattal: III. Béla országlásának Mánuel halálát követő második szakaszával.[97] Az ország-

[91] A koronát tetéző kereszt szimbolikájára már Komnena Anna is rámutat a XII. század legelején, hangsúlyozván, hogy a *basileus*nak kijáró *Kamelaukion*tól a cézár *stephanos*át főképpen az különbözteti meg, hogy az utóbbin *nincsen* kereszt, vö. Alexiade, i. m. IV. 1, i. kiad., I. 114. — Ezen államszimbolikailag döntő jelleg ellenére, a magyar koronát tetéző keresztről eleddig alig esett szó a szakirodalomban, „ferde" voltának lényegtelen kuriózumától eltekintve. A szakszerű vizsgálatok teljes hiányát állapítja meg a kereszt egyetlen részletesebb említése, vö. Bárány-Oberschall: Die Sankt Stephans-Krone, i. m. 47—48.

[92] Vö. Deér: Die Heilige Krone, i. m. CXXXV. t., 386. ábra.

[93] Vö. följebb, 341—342. o.

[94] Vö. följebb, 22. j.

[95] Vö. Bartoniek: Az Árpádok érmepecsétei, i. m. 10, N° 1, 2, 4, 5. sz.; Huszár Lajos: Péter király ólombullája Magyar Múzeum III. Bp. 1947. 13—16; Jakubovich Emil: I. Endre király törvénybeidéző érmebilloga. Turul XLVII (1933) 56—74; György Györffy: Ein ungarischer Palimpsest aus dem 11. Jahrhundert. Byzantinische Forschungen I. Amsterdam 1966. 150—57 (I. Béla); Fejérpataky László: Három királyi pecsét. Turul X (1892) 133—38 (Szt. László, Könyves Kálmán, Vak Béla); etc.

[96] Vö. Bartoniek: Az Árpádok érmepecsétei, i. m. 15, N° 1, és Deér: Die Heilige Krone, i. m. CXXXVIII. t., 395. ábra.

[97] A kettős kereszt keleti inspirációját ismeri el Kovács Éva is, mindazonáltal hangsúlyozva az ereklyejellegű ábrázolásnak *egyetemes* keresztény jellegét. Bizáncból való elterjedése miatt még messze nem tekinthető „szakadár" szimbólumnak, vö.: Kovács: Die Grabinsignien, i. m. 12—14; uő.: III. Béla és Antiochiai Anna, i. m. 5—8. — A kettős kereszt egyházi szimbolikáját kimerítően ismerteti Kumorovitz L. Bernát: A magyar címer kettős keresztje Turul LV (1941) 45—62.

alma átalakítása tehát ugyanabból a szándékból kellett hogy fakadjon, mint a koronáé: a bizánci császár az univerzumot példázó arany *orbis*át az egyházi és világi hatalmat egybefogó kettős kereszttel tetézte.[98] Ugyanezt tette 1185-ben III. Béla is: a Szent István óta használt országalma ereklye értékűvé vált latin keresztjét átszereltette az „új" koronára, amivel bizánci használatra *Kamelaukion*-jellegűvé tette, magyar szempontból pedig egy közismert Szent István-i elem hozzáadásával avatja közjogi erejűvé a diadémot. Ez a korona, mint ilyen, a Béla elképzelte „bizánci—magyar uniónak" tökéletes államjogi és világszemléleti szimbóluma.[99] Ugyanakkor a kettős kereszttel ellátott „régi" *globus*t szintén eszmei szintézissé avatja: *orbis*a „a szent király hagyatéka", új tetézete pedig a bizánci császári igény hatalmi kifejezője, s ugyanakkor a Megváltó keresztjének egyetemes keresztény ereklyeszimbóluma is.[100]

A füstbe ment bizánci terv célzatára hasztalanul készült klenódiumoknak III. Béla azután olyaténképp biztosított létjogosultságot, hogy a Mánuel

[98] A bizánci érmék uralkodókép-veretén a kettős kereszt szimbólum valaminő formában legtöbbnyire szerepel. Olykor a császár jobbjában hosszú nyelű kettős keresztet, baljában pedig egyszerű kereszttel tetézett *globus*t tart. Máskor a nyeles kereszt elmarad és a *globus*t tetézi kettős kereszt. Ennek példái Sabatier klasszikus művének táblafüggelékében (vö. JUSTIN SABATIER: Description générale des monnaies bizantines, II, Paris 1862) Konsztantinosz Monomakhosztól kezdődőleg (XLIX. t., 10. sz.) sorozatosan felbukkannak, nevezetesen Diogenész IV. Romanosz (L. t. 14. sz.), a jelen tanulmányt kiváltképp érdeklő Komnenosz I. Mánuel (LV. t., 3, 6. sz.; LVI. t., 4, 14. sz.) és III. Béla vejének, Angelosz II. Izsáknak (LVII. t., 13. sz.) pénzein. — Egy Mánuel császárt kettős keresztes országalmával ábrázoló arany *solidus* képét közli DEÉR: Die Heilige Krone, i. m. CXXXVIII. t., (392. ábra).

[99] Ugyanebből a világszemléletből fakad, a szintén III. Béla által megújított esztergomi bazilika főbejáratának timpanon-programja is, ahol a bizánci módon reprezentált Istenanya, a *Theotokosz*, áll a kompozíció homlokterében, vö. THOMAS BOGYAY: L'iconographie de la „Porta Speciosa" d'Esztergom et ses sources d'inspiration. Revue des Etudes Byzantines VIII (1950) Paris 1951. 85—129. — Jegyezzük itt meg, hogy a francia királyi koronát hasonló megfontolások alapján pántoltatta zárttá 1360-ban II. János király: országának a szentbirodalmi császár eszmei felsőbbségétől való teljes függetlenségét tanúsítandó. Az ily módon „császári" formájúvá, azaz „birodalmi jellegűvé" lett diadémot utóbb „Nagy Károly koronájának" *(Couronne de Charlemagne)* tekintette a francia hagyomány. Pinoteau azóta kimutatta, hogy ez az eredetileg nyílt abroncskorona alkalmasint 1180-ban készült II. Fülöp király (helytelenül: Fülöp „Ágost", mert *Philippus Augustus* = Dicsőséges Fülöp!) koronázására. — Tehát ez esetben is ugyanaz a társadalomlélektani tényező lépett fel legendateremtő erővel, mint amely a III. Béla készíttette koronát utóbb Szent Istvánénak tulajdonította volt. A francia koronát nem kereszt, hanem egy 220 karátos, tyúktojásnyi rubintkő tetézte, amelynek a Saint-Denis-i kincstár 1590-i harácsakor tűnt nyoma. Magát a „Nagy Károly koronát" a Nagy Forradalom semmisítette meg, 1794. április 26-án. Vö.: BARON HERVÉ PINOTEAU: L'ancienne couronne française dite „de Charlemagne", 1180?—1794. Le Vieux Papier. Paris 1972. 1—19. és kiváltképp 17, 35. j.

[100] Az országalmáról mint hatalmi jelvényről általában vö. PERCY ERNST SCHRAMM: Sphaire, Globus, Reichsapfel. Stuttgart 1958, amely a magyar *globus*t nem ismerteti. Tárgyalja ezzel szemben LORD TWINING: European Regalia. London 1967. 212. A kérdés insignológiai problematikájára vö. JOSEF DEÉR: Der Globus des spätrömischen und des byzantinischen Kaisers. Symbol oder Insignie? Byzantinische Zeitschrift LIV (1961) 294—95. Ehhez még KOVÁCS ÉVA észrevételei, vö. Die Grabinsignien, i. m. 13—16; uő.: III. Béla és Antiochiai Anna, i. m. 6—11 és SCHRAMM: Zu den ung. Herrscherszeichen, i. m. 480—81.

halála után visszaszerzett Horvátországot és Dalmáciát vonta új koronája és globusa által közös főhatalom alá, ugyanegy felszentelési ceremóniában. A Zvoinimir-korona elenyészte ily módon mellékessé vált. Következésképp az *Archiregnum Hungaricum* egy eleve adott szimbolikára épített államjogi struktúraként alakult ki a XII. század legvégén, a politikai tudatosságnak egy olyan fokán, amely a további horvát-dalmát koronázásokat *ipso facto* inkorporálta a birodalmi hatályúvá lett székesfehérvári királyszentelésbe. Az ennek joghatályát kifejező diadém bízvást lett az elkövetkezendő fél évszázad leforgása alatt *Corona Regni*ből egy állambölcseleti tézist megtestesítő *Sacra Coronává*. Alig hihető, hogy V. István akár lemondott volna róla, akár pedig hogy hevenyészett behelyettesítésével eleget tudott volna tenni az államszimbolika kozmikus-mágikus bűvkörében nevelt és arra ugyancsak tartó országnagyok konceptualizált közjogi igényének.[101]

Mindent összegezve, az eleddig a *Corona Latina* és *Corona Graeca* kettősére osztott Szent Korona az újabb kutatás tükrében legalábbis öt alkotóelemű kompozíció. Részeinek strukturális sorrendje a következő:

1. A diadém abroncsát kitevő 1074-ből datált *Corona Graeca*.
2. Az ezt 1184/85 óta zárt koronává tevő, egy eredetileg lapos kegytárgy felszabdalásából és meggörbítéséből előállott, zománcdíszű pántpár, amelynek keletkezési határideje jelenleg 1102 és 1172 között ingadozik.
3. Ezt a *corona clausát* körben feldíszítő, eléggé durva, de ugyanakkor unicum-számba menő *pinnae*-pikkelyzet, amely — ha elfogadjuk, hogy Antiochiai Anna koronájáról szerelték volt át — 1170 táján készülhetett.
4. Az ugyancsak 1184/85-ben applikált pendiliumok, amelyek esetleg szintén ugyanerről a koronáról származhattak.
5. A diadémot betetéző, véleményünk szerint ereklyejellegű, egyszerű kereszt, amely alkalmasint Szent Istvánnak 1000-ben nyert országalmájáról kerülhetett a Koronára.

[101] Károly Róbert háromszori megkoronáztatásának minden nehézsége egyből eloszlott volna, ha valaki 1301 és 1310 között netán felidézi a Deér által V. Istvánnak tulajdonított gesztust. Miért ne lehetett volna a László vajda kezére jutott „szent koronát" — ha ez nem volt az ősi diadém — éppoly jogerősen „behelyettesíteni", mint 38 esztendővel azelőtt a II. Ottokár kezére jutottat? Ha ez a, egy többévi háborúskodást kiküszöbölő megoldás fel sem merült — illetve Károly második koronázásakor hatálytalannak bizonyult — csakis azt tanúsítja, hogy az ország erősen tartott „a" Koronára. Ez tehát aligha lehetett egy nem egészen emberöltőnyi múltú, sebtiben összetákolt objektum, de csakis az 1166 óta már közjogi jelleggel dokumentált *Corona Regni:* az 1256-ban immáron *Sacra Corona* néven említett ősi diadém. — S ha az „igazi" korona 1270 óta tényleg Prágában lett volna, mi sem lett volna kézenfekvőbb, semmint hogy Cseh Vencel 1301-ben kérkedőn magával hozza, trónigényét alátámasztandó. Hogy ez nem így történt és hogy a Kún László és III. Endre által használt, majd utóbb László vajdától nagy üggyel-bajjal visszaszerzett diadém volt mégiscsak az „igazi" Korona, azt a korabeli Rímes Krónika tudósítása igazolja:

„.....
darnach sazte man im schone
uf sin houbt die *heilic krone*,
die sant Stephan truoc uf sim houbt
....."

Vö. Ottokar v. Steier: Reimchronik, i. m. cap. DCCXXXVIII, v. 83415—417.

A kronológiai szempontot téve vizsgálódásunk kiindulási pontjává, a Szent Korona alkotóelemeinek vélelmezhető keletkezési sorrendje a következő:

1. kereszt — XI. század legeleje,
2. *Corona Graeca* — XI. század utolsó harmada,
3. pántok — XII. század dereka,
4. *pinnae* — XII. század utolsó harmada,
5. *pendilia* — XII. század utolsó harmada.

Ezek szerint a Szent Korona mai formájában legkésőbben 1185-ben állhatott elő, legrégibb alkotóeleme pedig valóban az első magyar uralkodó insigniái közül került ki, megerősítvén az erre vonatkozó évszázados hagyományt. Nyomósnak tekinthető újabb érvet e tekintetben már csak a Koronának mint objektumnak, szakszerű archeológiai és ötvöstechnikai vizsgálata adhatna.[102] Mindaddig jelen eszmefuttatásunk csupán a lehetőségek

[102] Közjogi jelentősége miatt, a Szent Korona csak igen ritkán és nagyon kevés szakértő tudós számára volt hozzáférhető, mindig csak egyfajta misztikus tisztelet predestináló légkörében. Első XVII. századi leírása Révay Péter koronaőr műve, vö. Petrus de Rewa: De Sacra Corona regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius. Augustae Vindelicorum (Bécs) 1613. — A ma is folyó tudományos vita (amelyre e tanulmány korántsem igényel pontot tenni), a Szent Koronának 1790. febr. 21-i Budára hozatalával kapcsolatos vizsgálattal indult meg, amit 1853-ban, 1880-ban, 1896-ban, 1916-ban 1928-ban és 1938-ban követett egy-egy újabb, de mindig csak rövid és kizárólag a külsődlegességekre szorítkozó tudományos vizsgálat. Ezeknek eredményeit Kollár (1790), Bock (1853), Pulszky és Ipolyi (1880), Czobor és Radisics (1896), Varjú (1916), Falke (1928) és Moravcsik (1938) foglalták össze közvetlen tárgyi tapasztalatuk alapján. A vizsgálatokon alapuló elemző ismertetéseket újabban Kelleher és Deér összegezték, vö. Kelleher: The Holy Crown, i. m. 7—16: Selective Bibliographical Background of the Holy Crown"; és Deér: Die Heilige Krone. i. m. 9—32: „Die Heilige Krone in der bisherigen Forschung." — A második világháború utolsó szakaszában a Szent Korona és a koronázási jelvények átkerültek az országhatáron. Ennek körülményeiről tudósít Anton Radvánszky: Das Amt des Krongüters in Staatsrecht und Geschichte Ungarns. Ungarn Jahrbuch IV (München 1972) 41—43. A Szent Korona Mattsee községben, Salzburgtól 25 kilométernyire északra, került amerikai kézre és 1945—51-ig az *US Army Monuments, Fine Arts and Archives Staff* kezelési körébe tartozott, a wiesbadeni *Central Collecting Point* keretében. Jelenleg — közelebbről nem ellenőrizhető értesülések szerint — az *US Army* európai főhadiszállásának biztonsági övezetében őrzik, Frankfurt am Main közelében. Más információk szerint átszállították volna a Texas államban levő Fort Knox biztonsági raktáraiba, ahol az Egyesült Államok aranytartalékát is őrzik. — A magyar koronázási jelvények sorsa tekintetében utolsó hivatalos nyilatkozat 1951. júl. 27-én kelt, az *US Department of State* 678. sz. sajtónyilatkozatában: „Magyarországi Szent István koronáját, amelyet biztonságba helyezésre az Egyesült Államok hatóságainak adtak át, az Egyesült Államok kormánya letétként őrzi. A koronát továbbra is mint megkülönböztetett jellegű tulajdont (»*property of a special status*«) kezelik. Az Egyesült Államok kormánya a jelenlegi feszült helyzetet nem tartja sem kedvezőnek, sem arra alkalmasnak, hogy a koronáról való rendelkezési jog tekintetében bárminemű kezdeményező lépést tegyen.", vö., 678. sz. sajtónyilatkozat „A művészeti és történelmi értékek nemzetközi védelméről", közli: „Kunstchronik", Nachrichten aus Kunstwissenschaft, Museumwesen und Denkmalpflege, IV. (Sept), Nürnberg, 1951, 231—233. — Mint már említettük, a Koronának amerikai kézre kerülése után és az ismeretlen helyen való „biztonságba helyezése" előtt, egyetlen beható tárgyi vizsgálata volt lehetséges, amelynek eredményeit az amerikai Kelleher és a német Boeckler foglalták össze, vö. föntebb, 40. és

erővonala kívánna lenni egy, a kellő számú adat híján csak halványan jelezhető eredőnek ésszerű, de mégsem a ténybeliség teljes igényével fellépő pótlására.

*

Az uralmi szimbólumok leglényegesebbikének, a koronának, történeti problematikája III. Béla idején zárul. Ugyanekkor alakul ki az országalma mai formájának előképe. Egy másik államszimbólum vizsgálati lehetősége szintén ez idő tájt veszi kezdetét: a címeré.

A címerviselés és a koronaszimbólum egyazon társadalomtörténeti gyökerekből táplálkoznak.[103] Míg azonban az uralkodó diadémja kizárólagos — más nem viselhetne országában koronát — addig a címer többszörösítően egyedít: a társadalmon belül jogosítottak valamennyiét, egy különbségtételi igény fokozatai szerint: a nemzetség, a család vagy az egyén szintvonalán.[104]

Az alakuló társadalmi tagozódás ehhez hasonló archetípusai még a tulajdoni billog, a házjegy, a törzsfők tollazat éke, vagy a rituális tetoválás.[105] A keresztény középkor formanyelve az egyedítő igényt a heraldika motívumkincsével vizualizálta. Ennek legismertebb gyakorlati vetülete a hadszervezeti alkalmazás.

Két talpig vasban küzdő lovagot megkülönböztető jelekkel kell individualizálni. Kezdetben ez a fennen lobogó zászlóra került, majd a pajzson, sisakon, lószerszámon és egyéb katonai tartozékokon is megjelent. A választott jelkép egyedisége hovatovább jellemző ismérvvé vált, amely a mindennapi élet valahány lényeges momentumára kiterjedt. A címermotívum végül is mindenre rákerült, ami az írásbeliség előtti társadalom szemében az egyedet a közösség színe előtt képviselhette: pecsétre, gyűrűre, határkőre, sírhantra.

E szétágazó alkalmazással párhuzamosan gyarapszik a címerszimbolika motívumkincse és sokasodik megjelenítési formája. Az egyszerű, könnyen szembeszökő katonai jel még a hadrendi közösségé — ami nem jelentett szükségszerűen vérségi köteléket —, de hovatovább egyedi ismérvvé, majd a jogosított egyed kizárólagos tulajdonává, társadalmi megnyilatkozásainak hitelesítő jegyévé vált. A középkor szimbólumvilága végül is perszonifikálja: a törvénybe idéző billog maga a király, az okmányra ütött pecsét a kibocsátónak vizualizált szava. A címer tehát fokozatosan jel, jelvény, jelkép és végül megszemélyesítés. E tekintetben fejlődése teljes mértékben egyező a koronaszimbóluméval. Csak majd a XVI. századtól kezdődőleg

53. j. Tudósításaik elemző felhasználásával a diadém legszakszerűbb, jóllehet másodlagos, ötvöstechnikai leírását M.-M. Gauthier asszony zománctörténeti enciklopédiája közli, vö. Marie-Madeleine Gauthier: Émaux du moyen âge occidental. Office du Livre, Fribourg 1972. Catalogue 4, 382—83, N° 154.

[103] Vö. Szabolcs de Vajay: The social Evolution of Hungarian Heraldry. World Conference on Records and Genealogical Seminar. Salt Lake City 1969.

[104] Vö. Paul Adam: Reflets de la situation juridique des personnes sur les armoiries. Emblèmes, Totems, Blasons. Musée Guimet, Paris 1964. 74—75.

[105] Vö. Szabolcs de Vajay: The Social Fundamentals of Heraldry. Arma XIII. Capetown 1970. N° 50, 220—33.

lesz a címerjogosultság a társadalmi rétegeződés kifejezője, hogy e másodlagos szerep kizárólagosságának hamis hiedelmét a XIX. század racionalizmusa felületes köztudomássá avassa.[106]

Eredetét tekintve és társadalmi szándék szempontjából, a címereszme tehát párhuzamosan alakult ki a koronaszimbólummal. Korrendi tekintetben valamelyest utóidejű. De hogy a címer hitelesítő ereje napjainkig élő fogalom, legyen bizonysága annak a zsebünkben csörgő aprópénz, amelynek hátlapján mindmáig a címer hitelesíti törvényes fizetési eszközi mivoltát.[107]

A magyar állam osztott címerkompozíciója tekintetében a kettős keresztes mező prototípusa maradt ránk régebbről, III. Béla egy 1190 táján vert dénárjának hátlapján.[108] Csak pár évvel későbbi, 1202-ből való, a sávozott címerrész eleddig legelsőnek tartott emléke, Imre király arany pecsétjén.[109] A váltakozó használat egy abbeli gyakorlat kialakulására mutat, amely szerint a kettős kereszt a királyi hatalom tényét szimbolizálta, a sávozat pedig a dinasztiához való tartozást.[110] Ez utóbbi tehát kezdetben mit sem különbözött a többi család által választott jelvények alanyi természetétől.

Csak majd az Árpád-ház kihaltával válik az ősi dinasztikus címer „a" dinasztiáévá: az viselheti, akit Magyarország Árpád-vérűsége jussán ural. Az uralom jogszerűségét tanúsítandó ízül ekkor a sávozat az illetők fiági családjegyéhez: az Anjou liliomokhoz, a Luxemburgi-ház oroszlánjához, vagy a Hunyadiak hollójához. A sávozat ekkor már nem az egyedített család, hanem az annak hajdani jussán, *hic et nunc* uralkodó famíliának a szimbóluma: valamiképpen az országra szállt, s annak bírlalását fejezi ki.[111] Ez az immáron átszállott jelleg indokolja az országossá vált sávozatnak a kettős kereszt hatalmi szimbólumával való egyesítését, ami a tényleges uralom és a főhatalom gyakorlásának szükségképpeni konvergálását tükrözi. Hangsúlyozása kiváltképp az utódlási nehézségekkel trónra lépő uralkodók számára volt lényeges, akik a közjogi vagy vérségi ismérvek fogyatékosságait egy társadalomlélektani elismerés kiváltásával kellett hogy áthidalják. Ezért is jelenik meg az egyesítés jelen korunkig fennmaradt formájában legelőször éppen I. Ulászló pecsétjén,[112] hogy majd Hunyadi Mátyás idejétől kezdve fokozatosan állandósuljon.

[106] Vö. Vajay Szabolcs: Vázlat a rendi társadalom szociográfiájához. Katolikus Szemle XVIII (Róma 1966) N° 4, 362—66.

[107] Vö. Szabolcs de Vajay: Les sources numismatiques de l'héraldique d'État hongroise. Recueil du IXe Congrès international des sciences généalogique et héraldique. Bern 1968. 167.

[108] Réthy ezeket a dénárokat tévesen IV. Béla érmészetéhez sorolta, vö. Réthy László: Magyar Egyetemes Éremtár (a továbbiakban: Éremtár), I.: Árpádházi királyok kora. Bp. 1899. 32, N° 263—66, 13. tábla. — Helyes korrendi besorolásukra, vö. Hóman Bálint: Magyar pénztörténet, 1000—1325. Bp. 1916. 238—39.

[109] Vö. Bartoniek: Az Árpádok ércpecsétei, i. m. 17, III. t., N° 3.

[110] Vö. Dőry Ferenc: Magyarország címerének kialakulása. Turul XXXV (1917) 32—33 és Hóman Bálint: A magyar címer történetéhez. Turul XXXVI (1918/21) Bp. 1921. 5—6.

[111] Vö. Dőry: Magyarország címerének, i. m. 22—25.

[112] Vö. Dőry Ferenc: I. Ulászló magyar király pecsétje. Turul XXXVI. (1918/21) Bp. 1921. 32—33. Utóbb ez az osztás Ulászló pénzein is megjelenik, vö. Réthy: Éremtár II.: Vegyesházi királyok kora. Bp. 1907. 21, N° 141—46, 9. tábla.

E kettős címerkompozíció eredetkutatása kapcsán térjünk ismét vissza III. Béla korához. Első problémafelvetésünk archontológiai jellegű: mikortól kezdve uralkodott Béla király?

Ezen egyszerű kérdés bonyolult államjogi problematikát takar, és a közismert tények egynémelyikét is új lélektani megvilágításba helyezheti. A legkézenfekvőbb választ a Béla király bármely okleveléről leolvasott *regnum*-záradék adhatná: kiállíttatott uralkodásunknak ennyi s ennyiedik esztendejében. Ez a közhasználatú kronológiai emlékeztetés azonban III. Béla egyetlen ismert oklevelén sem szerepel.[113] Vajon van-e oka ennek a következetes hallgatásnak?

Réthy László *Magyar Egyetemes Éremtár*ának 98-tól 102-ig terjedő darabjai IV. István király rézpénzeit tárgyalják.[114] Kettős királyképpel kivert előlapjukat Réthy ekképpen kommentálja: „Gyöngykörben kettős, fönt három kereszttel díszített trón, egyiken II. Béla, másikon IV. István ülő alakja, liliomos kormánypálcával és keresztes aranyalmával . . . Köriratok jobbról REX BELA, balról REX ST(ephanu)S."[115]

Réthy azért véli II. Bélát az egyik királyalakban felismerni, mert az uzurpátor számba menő IV. István kiskorú unokaöccsével szemben saját atyai jussát hánytorgathatta fel. Ez az annak idején bizonyára felmerült érv numizmatikai programként mégis másképpen jelentkezett volna: egy magányosan trónoló király, „Stephanus rex, Bele regis filius" körirattal. A jogigényi téma kiemelése mellett, ez a formula ugyanakkor megkülönböztette volna IV. István érmészetét III. Istvánétól, aki „Stephanus rex, Geise regis filius" lenne.

A szóban forgó érméket azonban kettős királyképpel verték. Mindkettőjük koronás, jogaros, országalmás, azaz uralkodik. Elképzelhetetlen, hogy egyikőjük már 22 esztendeje halott lenne, s hogy csak kegyeleti alapon szerepel fia aprópénzén, közjogi megfontolásokat alátámasztandó. A kettős uralkodói képmással vert bizánci érmék tanúsága szerint az effajta ikonográfia a társuralkodás tényálladékát fejezi ki.[116]

A Bizánc támogatta IV. István tehát nem volt egyeduralkodó, hanem a keleti császárság előképei szerint, megosztotta hatalmát. Az érme meg is adja a *corex* nevét: Béla. Esetünkben aligha lehetne másról szó, mint az ekkor már Bizáncban élő, későbbi III. Béláról, akit Mánuel császár politikai előrelátása nagybátyjának, IV. Istvánnak uralkodótársává és reménybeli utódává rendelt.[117]

[113] Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 40—52, N° 125—167, valamint az ott hivatkozott eredeti kiadványok.

[114] Vö. Réthy: Éremtár I. 6. tábla.

[115] Uo. 20.

[116] Az ehhez hasonló kettős uralkodói ábrázolás Bizánc érmészetében százados tradíciókra nyúlik vissza, vö. Sabatier: Description générale, i. m. II. Példaként említhetjük a Phokas II. Nikéfór és a kiskorú II. Basileus (XLVII. t., 10, 11. sz.), II. Basileus és öccse, VIII. Konstantin (XLVIII. t., 10—16. sz.), Komnenosz I. Elek és Dukász X. Konstantin (LIII. t. 10. sz.), Komnenosz II. János és fia Elek (LIV. t. 16—18. sz.) együttes képmásával vert érmeket (valamennyit az i. m. II. kötetének táblafüggelékéből).

[117] Vö. Moravcsik: Bizánc és a magyarság, i. m. 81.

Midőn 1165 koratavaszán IV. István Zimony várában elhunyt, a császári protokollum szempontjából Béla herceg lett *ipso facto* a magyaroknak Bizánc által elismert uralkodójává. Ekkor buzdult neki Mánuel is Székesfehérvár és az „igazi" korona megszerzésének, amire Mikhaél Ankhialosznak már felemlített 1166. évi beszédszövege utal.[118] A kísérlet meghiúsult ugyan, de az 1166-beli béketraktátus során Mánuel mégis elérte, hogy III. István a maga részéről is elismerje Béla utódlási jogát. E diplomáciai siker mit sem módosított a császári protokollum álláspontján, amely 1165 tavaszától kezdődőleg III. Bélát tekintette magyar királynak és az 1172/73-as hatalomátvételt csak a *de iure* helyzet *de facto* kifejletének.

Ekként vélekedhetett maga a Bizáncban nevelkedett Béla is, ami egyik fő okává lett a legitimitást a végletekbe hajtó Lukács érsekkel való összekülönbözésének. A koronázás körüli huzavona, amit végül is a kalocsai érseknek pápai engedéllyel történt közbelépése oldott meg,[119] sokkalta inkább a fent vázolt közjogi ellentéten alapulhatott, semmint a Béla netáni ortodoxiájából adódó idegenkedésen. Hiszen egy *religio* tekintetébeni fenntartásnak elsősorban a pápára kellett volna visszatartólag hatnia. Az uralmában megszilárdult Béla kellő diplomáciai tapintattal elsiklott ugyan a kezdet nehézségei felett, de saját meggyőződését sem kívánván feladni, egyszerűen mellőztette okleveleiről a *regnum*-záradékot. Hiszen felfogása szerint ennek 1165-re, a nemzet közjogi szempontjából viszont csak 1173-ra kellett volna utalnia.

Kérdés még, vajon megkoronázták-e Bélát IV. István társuralkodójaként? Ha igen, úgy nyilván nem az „igazi" koronával, amely 1163 nyara óta Fejérvárral együtt ismét III. István kezén volt, sem pedig egy Lukács érsek végezte szertartás keretében. Ha tehát Béla 1172-ben igényt tartott egy újabb koronázásra, ez már egy determinált korona használatának és az esztergomi érsek közbejöttének kettős lényegbeliségét tanúsítja. Kitűnik ez utóbbi a kalocsai érseknek 1173-ban *egyszeri* alkalomra adott privilégium szövegezéséből is.[120]

[118] Vö. följebb, 67. j.

[119] III. Ince pápa 1209. máj. 15-én II. Endréhez intézett levelében idézi fel ez eseményeket „inspecto regesto felicis recordacionis Alexandri pape, predecessoris nostri." Ezek szerint a „principes et Barones Ungarici Regni" Lukács érsek vonakodásának tartósságát látva fordultak a pápához, hogy „per alium imponi faceret Regni diadema, ne Regno ac Ecclesie Ungarice gravia possent pericula provenire, si dictus B[ela] celeriter unctionem non reciperet et Coronam." Vö. FERDINANDUS KNAUZ: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, I. (979—1273) Strigonii 1874. 188 N° 181.

[120] Ezt III. Ince már 1204. szept. 15-én Imréhez intézett levelében is kiemeli: „Alexander papa, predecessor noster, post multas exhortationes, praeceptiones et commonitiones Strigoniensi archiepiscopo factas, ut ei [sc. Belae] regium diadema conferret, cum ipse non posset ad hoc aliquatenus inclinari, tandem C[osmas] Colocensi archiepiscopo districte praecepit, ut ipse illum *absque praejudicio Strigoninsis ecclesiae* coronaret in regem, et sic ad mandatum apostolicae Sedis obtinuit coronari." Vö. MIGNE: PL CCXV, col. 413, N° CXXVII (356). Még kifejezettebben közjogi jellegű III. Incének már idézett (119. j.) 1209. máj. 15-i levele, amelyben leszögezi, hogy III. Sándor pápa engedelme egyszeri alkalomra szóló volt, nyomatékkal hangsúlyozván az esztergomi érsek jogfenntartását: „...ut eum [sc. Belam] *absque preiudicio honoris* et *dignitatisque* [sc. Lucae archiepiscopi] ac *Strigon* [iensis] *ecclesie*, congregatis episcopus regni, in loco, ubi Reges coronari consueverunt, in Regem

Ha tehát a későbbi közjogi tartalmat egy a társadalomlélektanba ágyazott tradicionális-mágikus magként már magában hordozó *Corona Regni* léte 1166-tól kezdődőleg okadatoltan bizonyítható, az 1172/73-as események a materiálisan individualizált objektum mellé a közjogilag determinált ceremónia tényét is adják: érvényes a koronázás, ha *ezzel* a koronával, *ezen* a helyen, *ez* a közméltóság végezte. Ezt az eleven társadalmi tudatot majd Róbert Károly hármas koronázásának viszontagságai avatják közjogi regulává.[121]

Ha azonban Lukács érsek ilyeténképp éreztette hatalmát Bélával, a király sem maradt néki adósa. A bizánci példa nyomdokain, Isten kegyelméből való hatalmának az isteni rend földi vetületére való kiterjesztését is tervbe vette. Ennek nyomatékos alátámasztására választotta uralkodói jelvényül a bizánci kettős keresztet, az uralkodó egyházi és világi főhatalmának egyképpen szimbólumát, amellyel utóbb az országlás folyamatát jelképező királyi *globus*t is tetéztette.

Bár a magyar címer királyhatalmi mezejének első megjelenése csak 1190 tájáról ismeretes, akkor már a királyi érmék hitelesítő jegyeként tűnik fel.[122] Köztudomású motívum kellett tehát hogy legyen. Alkalmazásának kezdetei legalábbis egy évtizedre nyúlhattak vissza, és semmi akadálya feltételezni, hogy III. Béla közvetlenül a Lukács érsekkel lefolyt erőpróba után, 1173 tájától ne választhatta volna a kettős keresztet uralkodói szimbólumául.

E címerrészleg vitathatatlanul keleti inspirációja[123] újabb rést üt azon az egyoldalú képen, amit a harmincas évek történetírása plántált a köz-

---

ungeret et sibi coronam imponere non differet." Vö. KNAUZ: Monumenta, i. m. I. 188, No. 181. — A Szentszéknek III. Bélához való diplomáciai viszonyára vö. WALTER HOLTZMANN: Papst Alexander III. und Ungarn. Ungarische Jahrbücher VI. 1926. Budapest/Berlin/Leipzig. 397—426.

[121] Károlynak csak 1310. évi, harmadik koronázását ismerte el jog szerintinek a nemzet, miután „...Albam... sollempniter cum letitia coronarunt cum *sacra corona* a Ladizlao voyuoda restituta." Vö. Chron. Hung. c. 194, 486., és MARCZALI: Ung. Verfassungsrecht, i. m. 64.

[122] Vö. VAJAY: Les sources numismatiques, i. m. 151.

[123] Vö. HÓMAN: A magyar címer, i. m. 9. — A *labarium* egyházi szimbólumának fokozatosan helyébe lépő kettős kereszt, a kereszt *ereklyét* testesíti meg, a győzelmes császár hadi sikereit biztosítandó. Felirata ezért sokszor „Khrisztosz Nika". Ez az „ereklyeprogram" hovatovább államszimbolikává bővül és a főhatalom isteni eredetének az egyházi hierarchiára való kiterjesztését is jelképezi. Az ekként uralmi jelvénnyé vált dominikális ereklye kettős szimbolikája mindvégig fennmaradt. Magyarországi gyakorlatának példája V. István pecsétjének felirata: „Corona et Crux sit virtus sigilli." Vö. KUMOROVITZ BERNÁT: A pecséttan eredményeinek értékesítése a történetkutatásban (Különlenyomat a gödöllői Szt. Norbert gimnázium 1939—40. Évkönyvéből), Bp. 1940. 14. — Kovács Éva mutatott reá, hogy a fenti pecsétnek keresztábrázolásán látható „átbujtatott karika", valójában egy elkopott töviskorona, vö. KOVÁCS: Die Grabinsignien, i. m. 16, uő.: III. Béla és Antiochiai Anna, i. m. 10—11. — Ez az értelmezés az államszimbólum inhaerens ereklyeprogramját emeli ki. Tudatos voltának újabb példájára Kovács Éva már többször idézett akadémiai hozzászólásában mutatott reá: III. Endrének egy az esztergomi káptalani levéltárban őrzött, kiadatlan pecsétváltozatán a kereszt kopatlan „karikáján" a tövisek még világosan kivehetők, vö. KOVÁCS: A középkori magyar királyság, i. m. 109—10 a pecsét első reprodukciójával (1. ábra). Mindez egybevág a XIII. században Európa-szerte meginduló töviskorona-tisztelettel, amely Szt. Lajos királyt az ereklyeőrző párizsi *Sainte Chapelle* alapítására késztette. Közös forrásuk a Keleti Egyház *Ἑτοιμασία*

tudatba III. Béla korának elsődlegesen „franciás" orientációjáról.[124] Bizánc nagyonis jelen volt akkor Magyarországon és az esztergomi *Porta Speciosa* megelőzte volt a burgundi ízlésű várkápolnát.[125] Mégis, III. Béla koncepciói révén tágult nyugat felé a germán tömbön túlra a magyar horizont.[126] Ennek egyik bizonysága éppen a dinasztia sávozott címermezeje, amelynek előképe a nyugati heraldika mesteralakjainak világába vezet.

A sávozat legkorábbi emlékének eleddig Imre király 1202-ből fennmaradt aranypecsétjét tartották.[127] Ám ha szemügyre vesszük II. Endrének szlavón hercegi dénárjait, a Réthy által 1197—1205-re datált darabok hátlapján már feltűnik a sávos címerpajzs.[128] A pajzsba foglalt sávozat tudatos heraldikai megoldás: nem hatalmi jelvényt, hanem címert vertek a dénárra, hitelesítési jegyként. A sávozatnak ez az első numizmatikai emléke mindenképp egyidejű, ha ugyan nem előidejű, az Imre-féle aranypecséthez képest.

Egy szembeszökő heraldikai különbség mégis adódik. A királyi pecsét veres sávjait arany oroszlánok díszítik, míg a hercegi dénárokon csak a puszta sávozat látható. Az eltérés értelmezéséhez idézzük fel az Árpád-ház praeheraldikai szimbolikáját. Kézai tudósítása szerint, Géza nagyfejedelem zászlaját arany mezőben lebegő fekete turulsólyom ékesítette.[129] Az arany oroszlán dinasztikus jelvénye pedig nemcsak a jogarkristályról, az esztergomi palota falképeiről, de némely érméről is ismeretes.[130] Társadalmi tudat

---

szimbolikája, az Ítélkező Krisztus trónusának előkészítése, vö. Thomas v. Bogyay: Zur Geschichte der Hetoimasie, Akten d. XI. internat. Byzantinisten-Kongress, (1958), München, 1960, 58—61.

[124] Vö. Hóman Bálint: Külpolitikai irányok a magyar történetben. Bp. 1931 és uő.: Magyar Történet, I. Bp. 1935. 387—420.

[125] Vö. Bogyay: L'iconographie de la Porta Speciosa, i. m. és Dezső Dercsényi: Le château royal d'Esztergom. Bp. 1965. 15—19.

[126] Az 1185-ös bizánci balsiker következményeit III. Béla politikai éleslátása azonnal felmérte. A hanyatló keleti császárság a továbbiakban már nem lehetett elegendő támasz a Barbarossa Frigyes alatt Európa vezető hatalmává alakult nyugati birodalommal szemben. Béla tehát inkább a birodalmon túlnan keresett és talált új szövetségest, a francia királyban. Ezt az új, reálpolitikai orientációt az özvegy magyar király és II. Fülöp „Ágost" ugyancsak özvegy nővérének, Margitnak, 1186-ban történt egybekelése pecsételte meg. Ez a politikai változás determinálhatta III. Béla temetkezését is, amelyben a sírleletek tanúsága szerint, a király minden bizánci beállítottsága ellenére is, elsősorban nyugati temetkezési szokások jutnak érvényre, vö. Kovács: Die Grabinsignien, i. m. 7; uő.: III. Béla és Antiochiai Anna, i. m. 3 és Schramm: Zu den ungarischen Herrschaftszeichen, i. m. 481. Mégse feledjük, hogy a temetkezési szertartás tekintetében nem az elhunyt maga, hanem francia özvegye intézkedhetett, saját hazájának előképei nyomán.

[127] Vö. Dőry: Magyarország címerének, i. m. 17—18.

[128] Vö. Ivan Rengjeo: Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien. Graz 1959. 12, N°s 6, 12—14, aki már figyelembe veszi a Réthyt korrigáló Jeszenszky megállapításait, vö. Jeszenszky Géza: Andreas dux Croatiae. Numizmatikai Közlöny XXXVI/XXXVII (1937—38) 92—93.

[129] „Banderium... regis Ethelae... similitudinem avis habebat que Hungarice t u r u l dicitur..." Vö. Simonis: de Keza Gesta Hungarorum, cap. 10, SRH I. 152. A jelvény hagyományos színezését a Képes Krónika miniatúrái tartották fenn, vö.: The Hungarian illuminated Chronicle, ed. D. Dercsényi, Bp. 1969 a fakszimile reprodukció 5, 14, 21. és 23. oldalainak miniatúrái.

[130] Vö. László Gyula: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágosításához. Szt. István Emlékkönyv III. 517—58; Donászy Ferenc: Az Árpádok címerei.

szempontjából a turul totemi jelkép, azaz vérségi kapocsra utal; az oroszlán viszont vezéri szimbólum, azaz rangjelző.[131] A kettő nem zárja ugyan ki egymást, de a turult pogány jelképpé való bélyegzése csakhamar kiszorította a közhasználatból, ha nem is a köztudatból. Az oroszlánszimbólum hatalmi jelvényi volta viszont az Aranybulla koráig nyomon követhető. Dinasztikus használata a főhatalom bírásával függhetett össze; ezért jelenik meg Imre, majd az annak halála után rövidesen királlyá lett II. Endre ünnepélyes pecsétjein, mint a magyar heraldikában egyébként ritka címertörés prototípusa.[132] A dinasztiából kiemelt személy a családi címert a korábbi hatalmi szimbólumnak heraldikai motívumkénti alkalmazásával különbözteti meg a többi családtagétól.

A keleti szimbólumvilágban gyökerező kettős kereszttel szemben, a heroldalakot ábrázoló családi sávozat vitathatatlanul nyugati eredetű. Igénye III. Béla kapcsán aligha merülhetett fel, és sokkalta inkább valamely jelentősebb nyugati kapcsolatnak köszönhette létrejöttét, mikor is a külhoni vendégek már használtak címert, míg a magyar vendéglátók — az uralkodóház tagjait is beleértve — ennek még híjával voltak.

Az első impulzust Barbarossa Frigyes átvonuló kereszteshadának lovagjai is adhatták ugyan, de a címerválasztás formalizálásának mégis egy ennél lényegesebb alkalomhoz kellett kötődnie. Erre Imre trónörökösnek Aragóniai Konstanciával 1196-ban ült násza látszik kézenfekvőnek.

Imrének ez alkalommal valóban szüksége adódott lovagi jelvényre, s ilyenként az országló királynak fenntartott hatalmi jelvényt — a kettős keresztet — aligha használhatta. Nyugati példára személyes emblémát választott tehát, hogy aragon mátkája módján családi jellel ékeskedhessék. Talán szépészeti megfontolások is indokolhatták, hogy az Aragon-ház veres-arany cölöpzetű pajzsának dekoratív ellendarabjaként, Imre választása egy veres-ezüst sávozatra essék.[133]

Béla halálakor Imre örökölvén a királyi kettős kereszt viselését, az új családi jelvényt Endre herceg vette használatba. Ekként tűnik fel a sávozat az 1197/1205 között vert szlavón dénárokon. De hogy a király maga is élhessen a dinasztikus heraldikával, saját személyére a vezéri oroszlánokkal való kiemelés címertöréséhez folyamodott. A nyugati heraldika e tipikus megoldását átveszi a királlyá lett II. Endre is, akinek három évtizedes uralma idején a veres-ezüst sávozat végképp polgárjogot nyer a magyar uralkodóház címertárában. E családi jelvénynek az Anjou-ház általi további hasz-

---

Bp. 1937. 30—38; Bárány-Oberschall: Die Sankt Stephans-Krone, i. m. 61—66; Lord Twining: European Regalia. London 1967. 183—84 és Réthy: Éremtár 28—29, N° 200, 212, 11. és 12. tábla.

[131] Az oroszlánszimbólum értelmezésére döntőek Györffy lényeges megfigyelései, vö. Györffy: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, i. m. 16—17.

[132] Vö. Kropf Lajos: A magyar címer II. András arany pecsétjén. Turul XIV (1896) 134—35; Fejérpataky László: II. Endre aranybullájának címere. Turul XV (1897) 147—48; Szentpétery Imre: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. Turul XXXIV (1916) 1—12; Dőry: Magyarország címerének, i. m. 17—18 és Bartoniek: Az Árpádok ércpecsétei, i. m. 17, 3. t. 21—22. ábra.

[133] Az erre vonatkozó feltételezések összefoglalására, vö. Donászy: Az Árpádok címerei, i. m. 38 és Szabolcs de Vajay: Orígenes del fajado de Hungría. Hoja

nálata lesz majd első lépésévé az államcímerré alakuló dinasztikus embléma évszázados fejlődési folyamatának.[134]

A jelképi kettősség tehát a kezdet kezdetétől bizonyított. A király mint uralkodó — azaz közjogi személyiségében — a kettős kereszt hatalmi szimbólumával él. Mint dinaszta és mint lovag, a sávozatot használja, de saját uralkodói személyére a vezérség oroszlánjaival megrakva. A család többi tagja a puszta sávozattal éri be.

II. Endre megkísérelte a sávozatot is közhatalmi jelvénnyé fejleszteni, tiszavirágéletű feudalizálási kísérlete során, amelyre az Aranybullát szülő társadalmi visszahatás tett pontot.[135] A személyi függőség felszámolásával eltűnnek a vezérségre utaló arany oroszlánok: a közjogilag megregulázott király többé már nem korlátlan hatalmú vezér, hanem elfogadott szabályok szerint országló „uralkodó". A király személyétől való függőséget az uralkodótól való alkotmányos függőség formulája követi, hogy majd a XIV. századtól kezdve mindinkább tért nyerjen a Koronától való eszmei függőség immáron kijegecesedett közjogi struktúrája.

Így zárul le a két legjellegzetesebb magyar államszimbólum kialakulásának ölelkező köre. A XIV. század elejétől kezdve a korona objektuma és az államcímert összetevő két mező már adott tény. További fejlődésük szinte kizárólag jogszempontú. E kozmikus államfilozófiává mélyülő jogelméletet nem célunk e tanulmány keretében taglalni. Ámde kellő alapépítmény híján egyetlen struktúra sem állhatta volna ki annyi évszázad viszontagságait. Éppen ezért nemcsak illendő, de talán szükséges is volt, hogy kikristályosodásának vizsgálatára — ha ezúttal talán még hiányos, gyarló és elégtelen formában is — az első módszeres kísérletet megtegyük, közelebb hozván a köztudattá vált ismereteket az élő és haladó tudományos kutatáshoz.

Informativa. Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica VII. Madrid 1960. N° 433, 26.

[134] Ennek első említése a Villani-krónika elbeszélő címerleírása, Martell Károly Anjou-trónkövetelő 1295-i firenzei bevonulásáról, aki a liliomos címermezőt veresezüst sávozatú szegéllyel kerítő zászlók alatt érkezett. Vö. Giovanni Villani: Chronice, I. cap. VIII, 13, 353. Címerhasználati kiértékelésére, vö. Szabolcs de Vajay: L'héraldique, image de la psychologie sociale. Quelques problèmes de l'héraldique royale des Angevins hongrois. Atti dell'Accademia Pontaniana. n. s. XVI. Napoli 1967. 11—12, 29. j.

[135] A kettős kereszt a „korona jogát" fejezi ki, míg az Endre idején általánosítani szándékolt megoldás heraldikailag inkább a „király személyének hűbérúri voltát" tükrözte volna, azaz elsősorban személyi kapcsot és nem közjogit.

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel (király) 100, 138, 139, 180, 197, 237, 341, 342, 362
Abbo 153, 154
Abd Allah ibn Muhammed 361
Accursius 193
Acsády Ignác 256
Adalbert, Szent 21, 139, 250
Adam, P. 366
Adényi András 272
Adelchis 324
Adelhaid 240—245
Ademarus Cabannensis 350
Ágoston, Szent 138
Aistulf 324
Ajtony 17, 34
Ákos mester 155, 181, 238, 333, 335—337
Aladár 200, 201
Albericus 229—238, 345
Albert (prépost) 300
Albertus Aquensis 35
Albeus 18, 19, 29
Alexiosz l. III. Béla
Alexiosz Arisztonosz 330
I. Alexiosz Komnenosz 354, 368
Alföldy A. 354
Alino l. Álmos
Alkuin 129, 195
Álmos 47, 50, 52, 90, 95, 136, 144, 241, 255, 345
Alois 325
Altaner, B. 31
Ammianus Marcellinus 130
Anasztáz (apát) 143, 144
I. András 126, 134, 156, 228, 237, 241, 343, 344, 345, 362
II. András 16, 21—30, 32, 35, 36, 86, 88—90, 97—102, 126, 135, 180, 181, 216, 236, 237, 295, 300, 311, 337, 347, 348, 369, 371—373
III. András 337, 364, 370
Andreas 324
Andronikosz Komnenosz 359
Anemasz Manuél 360
Anna Komnena 354, 362
Anonymus l. P. mester
Anonymus Gallus 129
Anschald 324
Anselmus Laudunensis 204
Antiochiai Anna 347, 351, 532, 364, 370
Aquinói (Szent) Tamás 195
Aragóniai Konstanca 372
Arnoldus Lubecensis 35
Árpád (vezér) 13, 47, 50, 52, 96, 99—101, 216
Arrius 20
II. Asen János (cár) 52
Assemanus, Josephus Simonius 273
Assenach 208
Assisi Ferenc, Szent 263
Aszen Boril (cár) 36
Asztrik 133, 135, 141, 143
Attila (hun fejedelem) 34, 37, 91, 101, 189, 190, 195, 197, 200, 201
Augustinus, A. 283—293, 295, 297, 298, 300, 302—304, 306, 308
Aventius 272
Azo 197

Babiczky B. 40
Baehrens, E. 122
Balásy Dénes 248
Baldus 195
Bambergi Ottó (püspök) 161
Banescu, N. 35, 253
Bánfi Florio 280—282
Bánk (nádor) 27
Bárány-Oberschall Magda 344, 346, 350, 354, 359, 361, 362, 372
Baranyai Decsi János 209, 210
Barbarossa Frigyes 123, 371, 372
Barc (fejedelem) 32
Barcfia Miklós (nádor) l. Miklós (nádor)
Bartha A. 48
Bartolus 195
Bartoniek Emma 113, 114, 117, 118, 126, 127, 132, 133, 222, 224, 358, 362, 367, 372
Bassianus 197
II. Baszileiosz 368
Báthori István (király) 271
Batthyány I. 213
Batu (kán) 49—51, 218
Beck 330
Beér János 49
Behamb, Johann Ferdinand 266
Békefi R. 140
Bekker, I. 35, 253
Bél Károly András 275

Béla (macsói herceg) 357
I. Béla 44, 45, 48, 126, 134, 180, 237, 241, 344, 362
II. Béla, (Vak) 27, 29, 48, 255, 258, 300, 345, 358, 362, 368
III. Béla 16, 35, 48, 85(?), 86, 88—91, 102, 156, 158, 161, 235, 237, 330, 332—338, 347, 351, 352, 354, 358—363, 366—372
IV. Béla 15, 32, 33, 36, 39, 42, 45, 46, 48—50, 52, 56, 81, 84, 85(?), 86, 88, 91, 95, 98, 102, 103, 105, 216, 217, 234, 241, 259, 269, 288, 334—338, 356—358
Beliud 240
Bélus (bán) 88
Benborgh 32
Bendefy László 54, 230, 261—264, 269
Benedek (prépost) 194
Benedek (püspök) 305, 306
Benedek, Szent 140
II. Benedek (pápa) 151
XII. Benedek 141
XIV. Benedek (pápa) 158
Benedictus Polonus 33
Beneta 144
Benkő András 246
Benkő Loránd 247, 249, 250
Berkovits Ilona 84, 170
Bernardus (legatus) 158
Bernát (érsek) 156, 158
Bertalan (püspök) 305
Berthold (érsek) 16, 295, 305
Berthold, Szent 145
Bertholdus (miles) 300, 301
Bese Lajos 269
Beyerle 324
Bíborbanszületett Konstantin l. Konsztantinosz Porphürogennétosz
Bichiari, G. 335
Birk, Th. 176
Bistridus (püspök) 144
Bizánci Anna 343
Blois-i Péter 131
Bloch, Marc 192
Bluhme 324
Bock 365
Bocskai István 267
Boeckler, A. 351, 365
Bogoljubski András 87
Bogyay T. 340, 347, 349, 359, 363, 370, 371
II. Bohemund 352
Boleszlav 129, 243
Bomperto l. Bonipertus
Bonbardi 265, 273
Bonfini 47, 210, 250, 267, 272
Bonifatius (érsek) 160
Bónis György 124
Bonipertus 144
Bořivoj (herceg) 180
Borovszky S. 27
Bors (comes) 255
Borsa Gedeon 50, 53, 54
Borsa Iván 216
Borst, Arno 204
Borzsák István 181
Botond 51
Boüard, A. de 316, 319
Boyta 97
Bödey J. 351
Bölcs Leó l. Leó (császár), Bölcs
Bőle Kornél 53
Brandenburg, E. 345
Brandileone, F. 319
Bratianu, G. I. 31, 32
Bréhier 327, 331
Bresslau, H. 335, 336
Brosch, J. 158
Browning, R. 355
Brunner, Heinrich 123, 319
Bruno, Querfurti 250
Bruno, Szent 139
Buchberger 153
Buchtal, H. 352
Budenz József 46, 47
Budin (pöspök) 144
Bulcsu (káplán) 29, 51, 191
Bulgarus 197
Burckhardus 123

Caius 317, 318
Calanus (püspök) 100, 295
Calasso 323
II. Calixtus (pápa) 161
Capucius (subdiaconus) 300
Carpini, Plano 45, 46, 49, 50, 94, 229, 261, 262, 266, 270
Cartellieri, A. 180
Caspar, H. 342
Cassirer, E. 339
Cato 122
Celsus, Szent 159
Cernuus l. Abbo
Chabanne, R. 279
Cham 208, 209
Châtilloni Anna 352, 360
Châtilloni Rajnáld 352
Chbieruni 141
Christiana 255
Chrodegang 150
Chroust, A. 35, 324
Ciampini, J. 343
Cohen, B. 320
Comestor, Petrus 203—205, 207, 208
Conrad, Hermann 124
Continuator Reginonis 180
Cornides, D. 47, 48, 50
Courtenay Jolánta 348
Cusem 184 185

Czeglédi Péter 103
Czeglédy Károly 229, 232, 233, 258, 261
Czobor B. 361, 365
Czvittinger 267

Csaba 200, 201
Csák Ugrin l. Ugrin
Csanád 141, 142
Csánki D. 16, 17, 29, 185, 235
Csapodi Csaba 18, 61
Csapodiné Gárdonyi Klára 170, 171, 181
Cseh Vencel (király) l. Vencel
Cseles Márton 261—275
Csizmadia Andor 49
Csóka J. Lajos 9, 14, 16—18, 22, 27, 56, 114—116, 118, 126—128, 131, 132, 135, 137—139, 142, 144, 145, 147, 148, 150—152, 154, 155, 161—163, 230, 231, 233, 235, 250
Csuday 175

Dabrowski, Jan 173
Damján, Szent 246
Danckwortt, P. W. 40
Danoff, Chr. M. 31
Dares Phrygius 85
Deák F. 356
Deér József 30, 93, 229, 230, 232, 235, 339, 340, 342, 347, 349—352, 354, 357, 358, 361—363, 365
Delehaye, H. 145
Demeter (király) 353
Demeter, Szent 346
Demetrius (bíboros) 291
Dénes (nádor) 29, 50, 217
Dénes, G. M. 280—292, 294—297, 299—302, 304, 306, 308, 311
Denifle, Heinrich 152
Dercsényi Dezső 169—171, 181, 371
Desericzky Ince 261, 262, 265, 269, 270, 273—275
Detre, Veronai 197, 201
Deviux l. Géza
Dézsi Lajos 249
Diaconu, Petre 254
Dimitri (vajda) 49, 50
Diószegi Vilmos 246
Diószegi Kiss István 249
Długosz, Jan 173—175
Dolgorukij György 87
Domanovszky Sándor 56, 88, 167, 169, 172, 173, 179—181, 185, 186, 188, 199, 219, 229, 235, 343
Domonkos, Szent 31, 39, 82
Donászy Ferenc 23, 371, 372
Donath (bíró) 337
Donatus 181
Donizo 136
Dölger, F. 359
Dömötör Sándor 247
Dörrie, H. 261
Dőry Ferenc 220, 235, 244, 245, 367, 371, 372
Drugeth Vilmos 144
Du Cange 292, 311
Duchesne 179
Dujtschew, I. 351
Durando, E. 322
Dümmler 180
Dworzaczek, W. 174
Dzsebe 49
Dzsingisz 49

Ebendorfer Tamás 175—178
Eckhardt Sándor 189, 233
Eckhart Ferenc 315
Eduard, Hitvalló 131, 160
Egbert (püspök) 159
Eiréné (császárné) 360
Eisenbrand, J. 40
Elekes Lajos 256
Eleutheria (királyné) 351
Elyza 207
Emese 136
Emich Gusztáv 168
Erdélyi László 18, 19, 22, 24, 26, 47, 97, 138, 147, 148, 153, 156, 229, 230, 235, 236, 256, 334—336
Erdődy László Ádám 274
Érdújhelyi Menyhért 315
Erzsébet (királyné) 137, 181
Erzsébet, Szent 105, 106
Eszény 185
Ete 52
Euphrozina 87, 88
Euze l. Eszény
Euzem (ispán) 184
Euzen l. Eszény
Euzi l. Eszény
Euzin l. Eszény
Ewig, Eugen 120, 121, 129, 130
Ézsaiás (próféta) 304

Falco, G. 341
Falke 365
Falvy Zoltán 56
Faral 37
Farfa, D. 324
Farkas (kancellár) 161
Farkas László 230
Farlati 181
Fehér Géza 155
Fehér Mátyás Jenő 53, 55, 82, 86, 91, 94, 95, 102—105, 230, 279, 282, 283, 292, 296, 306, 309—313
Fejér György 25, 56, 97—101, 257, 275, 288, 292, 295, 297, 298, 301, 306, 355—358
Fejérpataky L. 333, 334, 358, 362, 372

Felicia (királyné) l. Eleutheria
Felicia de Rouey 351
Ferdinándy M. 340, 344
I. Ferenc József 168
Ferrari, G. 319, 321, 327—330
Fessler 175
Fettich N. 357
Fichtenau, Heinrich 121
Florianus, M. l. Mátyás Flórián
Focillon, H. 340
Fógel J. 250
Fontaine, J. 20
Forster Gy. 333
Fraknói 175
Friedberg, Ae. 283—293, 295, 297, 298, 300, 302—304, 306, 308, 311—313
Friend, A. M. 350
I. Frigyes (császár) 35
II. Frigyes 335
Froterius 154
Fuchs 326
Fulradus 154
Fülöp „Ágost" l. II. Fülöp
I. Fülöp 51, 130
II. Fülöp (király) 363, 371
IV. Fülöp, Szép 130

Gaius l. Caius
Gara 40
Garcia-Pelayo, M. 339
Gardízi 248
Gárdonyi Albert 235
Gašić, Emericus 57
Gauthier, M. M. 350, 366
Gaweda, Szent 174
Gellért, Szent 137—145, 147—163, 213
Gelu (vezér) 34
Gelyanus (bíró) 337
Geoffrey of Monmouth 198
Geoffroi de Villehardouin 37
Geréb László 171, 178, 179, 182, 250
Gerevich T. 350
Gergely (püspök) 17
Gergely, Tours-i 198
V. Gergely 344
VII. Gergely 135, 297, 341—343, 345—347, 362
IX. Gergely 25, 32, 36, 98, 105, 269, 280, 283—285, 287, 289, 292, 293, 295, 297, 300, 302—304, 306, 308, 311—313
Gerloh, Reichersperg-i 124
Gerics József 8, 56, 113, 188, 193, 230, 235
Gertrud (királyné) 23, 24, 27, 236, 237, 348
Géza (fejedelem) 19, 127, 128, 132—136, 139, 196, 219, 220, 223, 226, 228, 239, 240—243, 245, 250—251, 340, 371
I. Géza 336, 337, 241, 342, 344, 346, 347, 349, 360, 361
II. Géza 47, 87—89, 256, 258, 336, 337,353
Gierke, Otto 195
Gizella (királyné) 134, 236—238, 347, 348
Glad 34, 97
Godehard, Hildesheimi 161
Goffridus 149
Góg 45
Gombocz Z. 45, 49, 96, 185, 230, 233, 234, 249, 262, 263, 265, 267
Gombos, F. A. 43, 52, 116, 118, 129, 139, 158, 169, 180, 224, 233, 235—237, 240, 241, 243, 245, 250, 342, 345, 347, 355
Gomer 208
Górka, O. 37, 47, 179
Gottfried, Beaulieui 130, 180, 189, 232, 233
I. Gozelo 180
Göncöl (érsek) 311
Gönczi Ferenc 246, 248
Gratianus 123, 280, 327
Gregorius de Cherscencio 158, 161
Grekow 50
Grexa D. 356
Grexa Gy. 344, 354
Grossmann, Karl 175
Grousset, R. 32
Grönbech, K. 32
Guagnini 274
Guibert de Nogent 130
Guilelmus Tyrius 35
Guillaume de Sauqueville 130
Gunda Béla 246
Gurloesius (apát) 160
Guzmics Izidor 17
Güjük (nagykán) 46, 48
Gwillerinus 144

Gyóni Mátyás 35, 155, 254
Györffy György 10, 31, 34—36, 40, 45, 46, 48—50, 54, 55, 86, 92, 93, 96, 99, 100, 102, 155, 181, 188, 229, 230, 232—235, 243, 248, 254, 258, 261, 333, 337, 340—343, 346, 351, 352, 353, 372
Györffy István 248
György, Szent 246, 326, 331, 346
Győry János 37, 46, 47, 235, 237
Gyula 220, 240, 249, 251

Haas, Anton 40, 41, 61, 62, 65
Hadrovics László 56
Hahnloser, Hans R. 351
Hajdu Helga 41, 181
Halm, C. 17, 19, 20
Hamer Vilmos 144
Hampel József 349
Hanis („mágus") 104
Haraszti Gyula 247
Hartvik 14, 15, 20, 128, 132, 133, 135, 138, 139, 142, 143, 160, 162, 163, 217, 224—226, 348, 353

Hatvani Turkolly Sámuel 275
Hautilmus 324
Hazai György 47
Hecht, W. 359
II. Héder 44
Hegedűs Lajos 246—249
Heilig, K. 56, 84
Heinemann, L. 188
Heinrich (dux) 341, 343
Hel l. Hella
Hell Miksa 47
Hella 247
Hellmann, S. 129
Helmholtz 63
II. Henrik (király) 131, 160, 161
III. Henrik 180, 341, 342, 344, 362
IV. Henrik 344, 347
Herberstein Zsigmond 265, 266, 272, 274
Herborthya, Johannes l. Herbotya János
Herbotya János 249
Hermann, E. 331
Hervay Ferenc 182, 185, 186
Hevenesi Gábor 267, 269—271, 273
Hieronymus 204—206
Hirsch, H. 176
Hodinka Antal 87—89
Hoffmann Tamás 53, 103
Holtzmann 340, 351, 370
Holub J. 335
Hóman B. 52, 93, 169, 229, 230, 232, 235, 241, 258, 262, 267, 268, 341, 367, 370, 371
Honorius (imperator) 320
III. Honorius (pápa) 24, 25, 99, 296, 308, 309
Hornburgi Geró 344
Hornius Georgius 266, 270, 272, 274
Horváth János 8, 9, 14, 17, 48, 54, 55, 56, 81, 88, 89, 93, 96, 99, 126, 136—140, 143, 144, 147, 149, 153, 155, 185, 186, 188, 193, 201, 230, 235, 244, 254, 258, 337
Hörle 323
Huber, A. 238
Hugo, Cluny 161
Hugolinus l. Ugrin (kalocsai érsek)
Hugrinus l. Ugrin (spalatói érsek)
Hugulinus l. Ugrin (kalocsai érsek)
Hunfalvy Pál 48
Hunyadi Mátyás 354, 368
Huszár Lajos 362
Hülegü (ilkán) 52
Hülek 52

Ianan 207
Ibrányi Ferenc 154
Idrisi (geográfus) 31
Ilosvai Selymes Péter 183
Imre (herceg) 14, 115, 135, 143, 156, 161, 214, 215, 218, 220—223
Imre (király) 158, 180, 288, 295, 337, 354, 358, 362, 367, 371, 372
III. Ince (pápa) 25, 135, 158, 162, 223, 288, 295, 303, 307, 308, 355, 369
IV. Ince (pápa) 33, 36, 269
Inchofer Menyhért 266, 267
Indelicato, S. 158
Iohannes Parisiensis 179
Ióannész Kiphilinosz 326
Ióannész Mauropusz 326
Ióannész Zónarasz 330
II. Ióannész Komnenosz 368
Ipolyi Arnold 246, 365
Irnerius 197
Isidorus 45, 120—122, 138
István (bíboros) 296, 307
István (mester) 25
István (püspök) 300
I. István, (Szent) 13, 21, 22, 24—27, 47, 99, 117, 118, 126, 128, 129, 132—135, 137—140, 142, 143, 147—150, 155, 156, 159—163, 196, 214, 215, 218—230, 236, 239, 240—243, 250—251, 271, 340—343, 347—351, 353, 355, 357, 358, 361—365
II. István 97, 100, 131, 181, 253—259, 353
III. István 237, 240, 258, 337, 355, 368 369
IV. István 181, 337, 368, 369
V. István 52, 57, 84, 95, 188, 216, 238, 288, 333, 354, 356—359, 364, 370
Istvánffy 210
Iszaakiosz Angelosz 359
II. Iszaakiosz Angelosz 363
Iustinus 93
Iusztinianosz (császár) 263, 331
Iván (comes) 255
Iván, Rilai Szent 351
Iványi B. 250
Iványi I. 179
Ivo, Chartres-i 123
Ivo, Szent Denis-i 130
Iwachin (ispán) 36
Izjaszláv 87, 88

Jaffé 160
Jafet 204, 205
Jakab Sámuel 8, 41, 61, 84
Jakubovich Emil 39—40, 61, 65—67, 83—85, 108, 134, 209, 237, 249, 362
János (barát) 153
János (érsek) 21, 295—297, 307, 310
II. János (király) 363
III. János 47
XV. János (pápa) 160
XXII. János (pápa) 261
Jaubert, P. A. 31
III. Jenő (pápa) 160
IV. Jenő (pápa) 263

Jeromos l. Hieronymus
Jeszenszky G. 371
Joachim (ispán) 36
Johannes 104
Johannes (szerzetes) 306
Johannes de Bitunia 298, 299
Johannis l. Johannes
Jolánta (királyné) l. Courtenay J.
Jónás (próféta) 144
Jordanes 172, 189, 198, 263
Jordanus 53, 54, 105
Josephus Flavius 203, 205
Jovius 272
József (főesperes) 304
II. József (császár) 103
Juhász László 13, 30, 33, 34, 172, 250
Juhász V. 261, 273, 274
Julianus (frater) 8, 33, 45, 46, 48, 49, 53—55, 85, 86, 90—94, 104, 105, 229, 234, 261—275
Juričić, H. 353
Jutas 55

Kácsor Keresztély 274
Kádán 51
Kadocsa 30, 51, 97
Kaindl, R. Fr. 86, 152
Kalanus (püspök) l. Calanus
Kallenberg 325
Kálmán (király) 15, 34, 89, 97, 105, 118, 124, 131, 135, 136, 150, 181, 184, 254, 256, 257, 345, 348, 350, 351, 353, 354, 362
Kálmány Lajos 246, 247
Kálti Márk 209
Kantorowicz, E. H. 353
Kapitánffy István 9, 279
Kaprinai István 270, 271
Karácsonyi Béla 9, 213, 214, 222, 240
Karácsonyi János 27, 29, 30, 36, 47, 96, 137, 147, 185, 217, 223, 226, 237, 240, 241, 243, 244, 348
Kardos Tibor 170
Károly, Nagy 129, 192, 326, 363
Károly Róbert 131, 144, 218, 364, 370
Karsai Géza 8, 39, 41, 54, 61, 65, 67, 81—86, 91, 94, 95, 98, 102, 105, 106, 209
Kaser, Max 317, 318
Kaszala László 41, 61, 85, 107
Katona István 271
Katona Lajos 247
Kazinczy 17
Kázmér 88, 89
Kazy Ferenc 272
Kämpf, Helmut 130, 131
Kehr, P. 342
Keled 180
II. Kelemen 161, 344
III. Kelemen 25, 161, 305
Kelleher, P. J. 349, 350, 353, 354, 365
Kemp, E. W. 158
Kerényi Károly 18
Keresztelő János (próféta) 304
Keresztes K. 45
Kern, A. 47
Kézai 34, 37, 138, 155, 180, 187—202, 219, 225, 231, 237, 243, 333, 335, 371
Khrészaphiosz 328
Khrüszoióannész 328
Kijevi Anasztázia 342
Kinnamosz 255, 257
Kiss G. 45
Klaniczay Tibor 46
Klauser, Renate 158—162
Klemm Antal 13
Kleopátra 51
Knauz N. 288, 297, 310, 370
Kniezsa I. 35, 96
Knöfler Henrik 168
Kollár 365
Kollonich Lipót 267—269
Kolumbán Samu 246—248
Komjáthy M. 56, 340, 348
Komnénosz, Ióannész (császár) 253, 255
Konrád (király) 234
Konrád (lovag) 161
Konstancia (királyleány) 352
Konsztantinosz Monomakhosz 326, 344, 363
Konsztantinosz Porphürogennétosz 31, 50, 94, 97, 244, 232, 275
VIII. Konsztantinosz 368
X. Konsztantinosz 368
Koppány 133, 241, 242, 250
Kosáry D. 261
Koschaker, P. 323
Magyary Kossa Gyula 248
Kossányi Béla 254
Kossuth L. 356
Koszmasz (érsek) 369
Kovachich M. Gy. 337
Kovács Éva 341, 348, 351, 352, 360—363, 370—371
Kovács János 246, 247
Kovács N. 185
Kozma (főúr) 256
Kozma (püspök) 305
Kozma, Szent 346
Kozma Ferenc 249
Kögel, Gustav Raphael 40, 61
Könyves Kálmán l. Kálmán (király)
Kötöny 49, 50
Krahe, H. 18
Krimhild 201
Kring Miklós 50, 52
Kristó Gyula 9, 30, 46, 56, 153, 162, 209, 229, 230, 236, 237, 256, 259, 337
Kropf Lajos 372
Kubinyi Ferenc 44
Kuczynski, S. M. 174

Kulan 240
Kulcsár Péter 250
Kumorovitz L. Bernát 23, 338, 362, 370
Kurcz Ágnes 153
Kurze, Fridericus 19, 232, 233
Kuthen 95
Kuttner, S. 158, 279, 280, 282

I. Lajos, (Nagy) 169, 359
VI. Lajos 130
IX. Lajos, (Szent) 130
X. Lajos 192
Lamm, C. J. 352
Lampros, S. P. 354
Lánczy Gy. 268
Lapardasz Andronikosz 360
László (vajda) 364, 370
I. László, (Szent) 14, 17, 21, 25—27, 43, 55, 99, 114—127, 129—131, 135, 136, 155—161, 182, 183, 235, 249, 250, 347, 362
IV. László, (Kun) 84, 95, 96, 188, 199, 216, 364
László Gyula 19, 183, 240, 247, 340, 371
Latzkovits László 235, 236
Lavcix, H. 352
Lederer Emma 50
Lehmann, Paul 81
Leib, B. 354
Lél 51, 191
Lemaitre, Henri 192
Leó (császár), Bölcs 331
I. Leó (császár) 326
VI. Leó (császár) 326
Levente (herceg) 343
Levy, B. 318
Levy, E. 317, 319
Lewald 320
Lhotsky, Alphons 175—177
Ligeti Lajos 32, 49, 234
Lipszky J. 17
Liutwin (püspök) 343
Livius 173
Lombardo, A. 31
Loozi Zsófia 345
I. Lothár (császár) 123, 129, 130
Lovas E. 14, 18
Löwe, H. 136
Lucanus 173
Luccai Tholomeus 131
Lucius (pápa) 306
III. Lucius (pápa) 124
Lukács (érsek) 369, 370
Lukács (pátriárka) 328
Lukács, Szent 143
Lustkandl, W. 356

Macsói Anna 354—357, 359
Madyda, W. 174
Madzsar Imre 14, 56, 137, 139, 142, 144, 148, 150, 188, 201
Magóg 45
Magyar Pál l. Paulus Hungarus
Magyarországi Pál l. Paulus Hungarus
Mahmud Terdžümān 46
Makk Ferenc 9, 253, 255
Makkai László 31, 234
Malaterra, Gaufredus 118
Malmesbury Vilmos 131
Mályusz Elemér 9, 46, 153, 167, 188, 203, 216, 237, 238, 315, 316, 333, 335, 336
Mandonnet, P. 279
Manitius, Max 213
I. Manuél 327, 330—332, 352, 353, 355, 360, 362, 363, 368, 369
Marczali Henrik 33, 48, 86, 95, 96, 98, 99, 101, 184, 235—238, 256, 257, 356, 370
Margit (királyné) 371
Márk 209, 210
Marsiglio de Padova 195
Martell Károly 373
Márton, Szent 13, 15, 17—20, 133
Mataczyńska, G. 174
Mátyás Flórián 55, 168, 225, 226
Mayer, A. 18
McCartney, C. A. 14, 17, 35, 36, 147, 178
McDurnam 350
Mehmed 46
Meineke, Augustus 253
Meister, A. 319
Melich J. 35, 36, 45, 47, 49, 54, 185, 230, 244, 245, 250
Membrok l. Menbörk
Menbörk 32
Mesko 241
Mészáros Gyula 230
Meyer, E. 325
Mezey László 9, 53, 54, 56, 171, 172, 179—182, 237, 238, 315
Michaŭd-Quantin, P. 279
Michieli, G. L. 350
I. Miciszlav 241
II. Miciszláv 241
Miechowi Mátyás 265—267, 272, 274
II. Mieskó (király) 341
Migne 15, 35, 121, 122, 130, 138, 149, 150, 153, 154, 203, 205, 328, 330, 331, 342, 345, 347, 355, 369
Mihalik S. 344
Mihály (herceg) 219, 241, 242
Mihály (vezér) 244, 250
Modelska-Strzelecka, P. 173
Mikhaél Ankhialosz 328, 355, 369
VII. Mikhaél Dukasz (császár) 180, 346, 348, 358
VIII. Mikhaél Palaiologosz 31
Miklós (nádor) 28—30
Misztiszláv (fejedelem) 49
Mitteis, Heinrich 124, 317, 327

Molnár Erik 256—259
Mommsen, Th. 30
Monomach 87
Moór, E. 17.
Moravcsik Gyula 31, 35, 94, 155, 232, 244, 249, 253, 255, 257, 332, 347, 349, 352, 359, 360, 365, 368
Mór, Szent 143, 144, 149
Móra Mihály 9
Moricca, U. 140
Morozzo Della Rocca, R. 31
Moschetti, G. 323
Mouskes, Philippe 37
Mózes (próféta) 168, 203
Munkácsi Bernát 248
Muratori, A. 322, 326
Mügeln 224—226
Müller Frigyes 152

Nadányi János 266, 270
Nagy Emese 351
Nagy Géza 238, 241—244
Nagy Gy. 357
Nagy Imre 249
Nagy Sándor (makedón uralkodó) 45, 46
O. Nagy Gábor 247
II. Nána 44, 56
Nehémiás (érsek) 347
Németh Gyula 96, 97, 250
Nicolaus de Lyra 204—209
II. Niképhorosz 368
Nikétasz Khóniatész 253, 255, 257
Nimród 205, 209

Odilon (apát) 350
Odo de Deogilo 93
Odofredus 195, 197
Oesterle, G. 158
Oláh Miklós 47
Olchváry Ödön 51
Önd 52
Oppaviensis, Martinus 209
II. Orbán (pápa) 149
III. Orbán (pápa) 291
Orez 21, 28
Orisztosz 330
Orosius 233
Osth 249
Ostrogorsky, G. 253, 347
Otmár, Szent 159
Otrokocsi Fóris Ferenc 266—268
Ottó (császár) 229, 231, 241
Ottó (frater) 48, 85, 92, 94, 103, 106
Ottó, Bambergi (püspök) 161
III. Ottó 340, 341
II. Ottokár 356, 364
Ovidius 173
Őd 52
Őze l. Eszény

P. mester 7, 8, 23, 13—109, 198, 199, 215, 216, 229—231, 238, 240, 251, 275
Pais Dezső 7, 90, 94, 96, 134, 169, 180, 249
Pál (apostol) 198, 206
Pansa l. még Pósa
Pansa, Caspar 83
Papp L. 315
Paschuto 50
II. Paszkál 13, 18, 26
Pásztor, E. 17
Pat (ispán) 29
Pauler Gyula 24, 30, 32, 33, 35, 98, 118, 180, 181, 184, 185, 230, 235, 240, 251, 254—258, 334—336, 342, 349
Paulus Diaconus 198
Paulus Hungarus 31, 43, 56, 279—314, 317, 318, 321
Pelagius (bíboros) 296, 307
Pessina, T. J. 359
Perényi József 94
Pertz, Georgius Henricus 232, 233
Péter 118, 197, 228, 236—238, 268
Péter (apostol) 162, 323, 341, 343
Péter (cár) 274
Péter (király) 259, 341, 342, 346
Péter (prépost) 100, 102
Péter (püspök) 100
Péter Ferenc 67
Péterffy Károly 270—273
Petrucci, R. 322
Petrus (scriptor) 324
Pez, H. 177, 356
Pfeiffer, N. 31, 32, 53, 56, 98, 105, 106, 310
Philippe de Beaumanoir 192, 193
Philippus (pater) 130
Piccolomini, Aeneas Sylvius 263—266, 272, 274
Pieradzka, C. 173, 174
Pinoteau 363
Piroska (császárné) l. Eiréné
Placentinus 197
Poitiersi Rajmond 352
Polner Ö. 354
Ponsa l. Pósa
Pósa 29, 40, 42—58, 82—84, 86, 95, 102—106
Posch, Fr. 19
Pousa l. Pósa
Povsa l. Pósa
Praxidész, Szent 352
Pray György 48, 271, 275
Preissner, A. 173
Primogenitus (püspök) 306
Prokuj (senior) 243, 251
Pseudo-Augustinus 120
Pseudo-Cyprianus 129
Pszellosz 326
Pulszky F. 365

Rački 353
Radisics 365
Radlán 139
Radla 250
Radloff, W. 32
Radó 40
Radó Polikárp 54
Radziszewska, J. 174
Radvaldus 324
Radvánszki A. 365
Rafael (apát) 21
Rainald de Roye 130
Rákóczi 274
Ransanus 47, 142, 210, 266, 267
Rasina (apát) 140, 143—144, 149
Raszovszkij, D. A. 253, 254
Ratherius (püspök) 122
Raynaldus 271
Redlich, O. 316, 319
Regino 93, 180, 190, 232, 233
Relkovič Davorka 248
Rengjeo, I. 371
Rensing, Th. 340
Repszeli László 272
Réthy L. 367, 368, 371, 372
Révay Péter 365
Ricardus (fráter) 86, 91, 229—238, 261
Riccobono, S. 319
Richter, A. E. 283—285, 287—290, 292, 293, 295, 297, 300, 303, 304, 306, 311—313
Riechenberg, Gerhard von 224
Rigó László 238
Róbert (capuai herceg) 181
Róbert (püspök) 22, 296, 306—311
Robertus Remensis 35
Rogerius 32, 42, 43, 47, 51, 52, 56, 59, 85, 141, 214, 217, 259, 335—336, 338
Rolandus 56
II. Romanosz (császár) 363
Rothari 322, 324
Royce, J. R. 339
Rübruk 45, 50, 94, 229, 261, 262, 266, 270, 274
Rüdt-Collenberg, W. H. 343

Sabatier, J. 363, 368
Saidmann 63
Saint-Denis 198
Sajnovics 274
Šalac, A. 326
Salamon (király) 116, 119, 120, 127—129, 135, 136, 156, 224, 254, 341, 342, 344—347, 357
Sallustius 173
Salmen, Walter 56
Sambucus l. Zsámboki János
IV. Sancho (király) 351
III. Sándor (pápa) 160, 289, 369
Sarolta 139, 220, 239—251
Saul 255
Saxo Grammaticus 198
Scheltema, H. J. 331
Schiaparelli, L. 322—325
Schlesinger, Walter 129, 130
Schmitth M. 17, 271—273
Schmitz 325
Schram Ferenc 53, 54, 102—104
Schramm, P. E. 130, 131, 339, 340, 351, 361, 363, 371
Schütz Ödön 50
Schwandtner, Ioannes Georgius 184, 250
Schwineköper, B. 339
Sebestyén Gyula 230, 235, 249
Sedulius Scottus 122
Sejbán 51
Semkowicz-Zaremba, V. 173
Setephel 258
Siber, H. 318
Silagi, Gabriel 213
Simenon 181
Simeoni, Luigi 136
Simon de Leontino 351
Sirdianus 142, 144
Smičiklas, T. 333, 353
Sólyom Károly 100
Solinus 45
Somkuti Adolf 67
Sommervogel 267, 268, 270, 271
Souter 120
Sörös 138
Spalatói Tamás (főesperes) 43, 44, 156, 158
Spiesz, E. 333
Spuler, B. 32
Stachoń, B. 174
Stachowska, K. 174
Stadtmüller, G. 359
Stapf, Helmut 67
Steier, O. 364
Steinacker, A. 318, 319
Steindorff, E. 180
Steinwenter, A. 319—321, 329
Stelling-Michaud, S. 313
Stoeger 267, 268, 270, 271
Strahlenberg 275
Sulpicius Severus 17, 18, 20
Sunad l. Csanád

Szabó Adorján 103
Szabó István 143
Szabó Károly 14, 167, 182
Szamosközy István 266, 267
Szár László 242
Szegedy János 274
Szegfü László 233, 239
Szekfü Gyula 52, 169
Székely György 10, 135, 181, 256
Szentpétery Imre 8, 14—16, 20, 22—28, 32, 33, 36, 56, 100, 113, 169, 213,

216, 219, 229, 234, 237—239, 253, 256, 257, 315, 332—335, 343, 347, 348, 353, 368
Szendrey Zsigmond 246, 247, 249
Szepessy Tibor 9, 279
Szerémi György 46
Szhrzsinszkaja, E. Cs. 172
Szigfrid (apát) 145
Szilády Z. 52
Szilágyi Loránd 8, 46, 55, 230, 256, 335
Szilágyi Sándor 48, 184, 230, 237, 256, 335, 336
II. Szilveszter (pápa) 135, 340, 341, 349
Szines (asszony) 14
Szinnyei József 244, 248, 267, 268, 270, 271, 273
II. Szolimán 46
Szovárd 30, 51
Sztahovics Remig 18
Szübeetej 49
Szücs Jenő 9, 187

Tacitus 173
Tafel, G. L. Fr. 31
Taksony 86, 95, 219, 220
Târîkh-i Ungürûsz 51, 57
Tarnai Andor 9, 203, 238
Tatár (vezér) 253, 258
Teicher, Gerhard 67
Telegdi Csanád 141
Theiner, A. 16, 30, 32, 33, 36, 287, 290, 292, 300, 306, 309, 356
Theodóra (császárnő) 344
Theodóra Komnena 360
Theodoricus 56
Theodoricus de Adolda 82
Theodorik (nádor) 44, 56
Theodórosz Balsamon 330, 331
Theodosius (imperator) 320, 321, 327
Thietmar 243—245, 248—250, 340
Thomas, G. M. 31
Thuróczi 250
Thuróczy János 194, 209, 210
Tisinnius 324
Toldy Ferenc 167, 168, 209
Tomka-Szászky János 47
Toppeltinus, Laurentius 266, 274
Torkos József 265
Tóth A. 268
Tóth Endre 19
Tóth Sarolta 162, 222
Tóth Zoltán 135, 239
I. Tóth Zoltán 34, 36, 47, 340, 357
Tőkés L. 40
Török A. 361
Treittinger, O. 354
Tscherepnin 50
Turchányi Tihamér 259
Turzol (vitéz) 96
Twining 343, 363, 372

Udgin l. Ugrin
Ugolinus l. Ugrin
Ugrin (kalocsai érsek) 22—24, 42, 43, 51—53, 56, 85, 297
Ugrin (spalatói érsek) 42, 43, 52, 66, 85
Uldarik, Szent (püspök) 160
Ulfberht 357
I. Ulászló 367
Ullmann, Walter 198
Ulpianus 121
Unsert, Jakob 175
II. Urbán (pápa) 160
Urias l. Uros
Uros (apát) 20—22, 25, 28—30
Ügyek 90

Váczy Péter 8, 13, 26, 30, 98, 99, 155, 188, 235
Vajay Szabolcs 10, 241, 243, 244, 250, 339, 351, 354, 366, 367, 370, 372, 373
Vajta 51
Valentinianus 327
Valfer 29
Valter (mester) 137, 142, 144
Vámbéry Ármin 46
Van Den Wyngaert, A. 31, 33, 47
Varga Rózsa 238
Vargyas Lajos 183
Varju E. 14, 349, 365
Városi György 8, 41, 61
Vásáry István 9, 261
Vasmer, M. 31
Vattai E. 359
Vazul 236, 343
Vécs 56
Vencel (király) 364
Verancsics 194
Veress Endre 43
Vetics 56
Vilák 247
Villani, G. 373
Vilmos (gróf) 350
X. Vilmos 352
Vicent de Beaŭvais l. Vincentius Bellovacensis
Vincentius Bellovacensis 233
Viterbói Godofred 93, 179
Vitus, Szent 359
Vivianus, A. 326
Vladimir, Nagy „Szent" 343
Volbach, F. W. 352
Volodimer, J. 88, 89
Vratislav 180
Vros l. Uros
Waitz, Georg 124
Wald, E. de 354
Wenzel G. 15, 21, 44, 56, 96, 100, 234, 237, 337, 351
Werbőczy 194
Werner 32, 36

Wernherus, Georgius 265, 274
Wertner Mór 241
Wiacker, F. 317
Widukind 198
Wilks, Michael 196
Willermus 144
William of Malmesbury 195
V. Windisch Éva 41, 61, 62
Wirth, P. 355
Wlislockiné Dörfler Fanni 246, 248
Wolff, R. L. 35
Wolff-Windegg, Ph. 339
Wood 63
Wright, J. K. 33
Zacharias (pápa) 160
Zachariae, C. E. 327
Zalán Menyhért 151
Zamosius l. Szamosközy István
Závodszky L. 14, 16, 99, 124, 256
Zeissberg, H. 176
Zénó 327
Zimmermann 31—32, 36
Zjuskin, H. M. 67
Zoé (császárnő) 344
Zoltán (vezér) 52, 95, 215
Zvoinimir 342, 343, 353, 354, 364
Zuard 97
Zurchuk, Nicolaus de 337

Zsámboki János 194, 210, 219, 267
Zsinka Ferenc 210
Zsirai M. 263, 267

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Nagy Tiborné
Műszaki szerkesztő: Merkly László
A borító- és a kötésterv Németh Zsuzsa munkája
Terjedelem: 33,95 (A/5) ív
AK 43 k 7477
74.257 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A Memoria Saeculorum Hungariae sorozat következő kötete

JANUS PANNONIUS-TANULMÁNYOK

Szerkesztette

Kardos Tibor
és
V. Kovács Sándor

Az 500 éves Janus-évforduló alkalmából készült tanulmánykötet jelentős állomása a hazai humanizmuskutatásnak. Nemzetközi szerzőgárda elemzi Janus Pannonius költővé fejlődését; emberi és művészi viszonyát mecénásához, Vitéz Jánoshoz és tanítómesteréhez, Guarino da Veronához; kapcsolatait a kortárs humanista művészekkel és tudósokkal. Az új megállapításokban bővelkedő tanulmányokhoz nemcsak az eddig ismert művek szolgálnak alapul, hanem olyan Janus-versek is, melyeket első ízben itt tesznek közzé. Újszerű megvilágításba kerülnek a régi költemények is a filológusi felkészültséggel párosuló esztétikai elemzések kapcsán. A kötet zárófejezete az európai humanizmus világában továbbélő Janus-képpel foglalkozik, különös tekintettel a magyar szépirodalmi hagyományra és a Janus-filológia történetére.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 75,— Ft

ISBN 963 05 0240 2